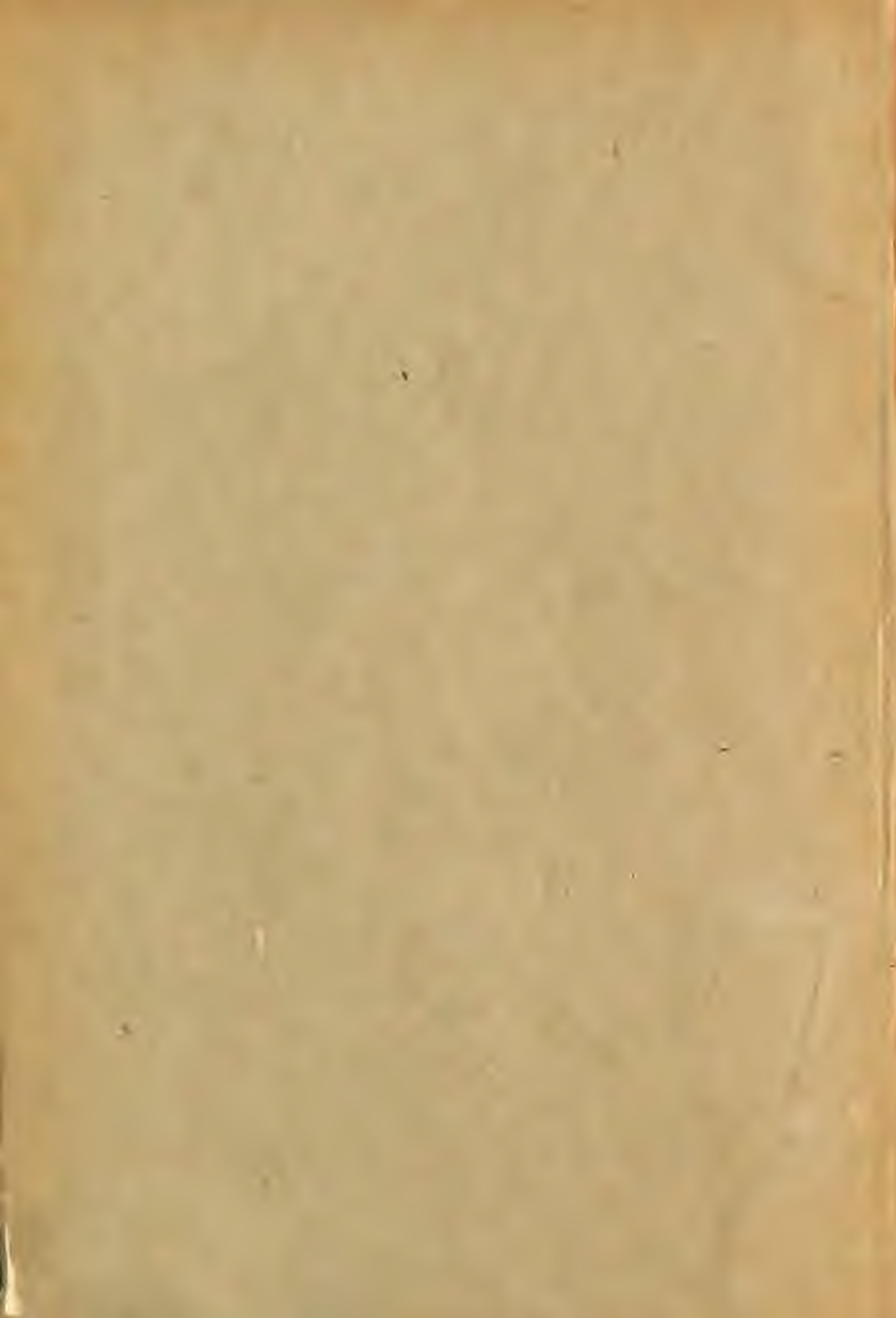

3. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ՌՈՍԱՆԹԻՔՆԵՐ

2. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ — Մ. ՊԵՇԻԿՅԱՆԵԱՆ — ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ԹԱԿՈՐԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ
1953

891.99.09

1398

0-55 Ozuchur 3.

Curry w/ 4 to p

Curry w/ 4 to p

2

891-99.09

055

3. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

1398

1398

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՒ

ՌՈՄԱՆԹԻՔՆԵՐ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ — Մ. ՊԷՇԻԿՅԱՆԵԱՆ — ՊԵՏԼՈՍԻՆԻՔԱՆ

A II
27097

ԳՐԱԳԱՅՈՒ - ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ
Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ
ՆԱԶԻ ՊՈԼՈՏԱՑ - ՍԷՆ ՄԻՇԷԼ
ՊԵՏՐՈՒԹ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՑԱԿՈՐԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱԳԵՄ

1953

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՆԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Մ Ո Ւ Տ Ք

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ առաջին հատորը ջանաց ներկայացնել արեւմտահայ մտքին ճիգը, աշխատաւորներու վրայ որոնք գրականութեան հազիւ թէ կը պատկանէին:

Ներկայ հատորը նուիրուած է ՎԱԻԵՐԱԿԱՆ ԳՐԱԳԷՏՆԵՐՈՒ:

Արեւմտահայ գրական ճիգը դժուար է որոշ շրջաններու մէջ սահմանափակել, այն զլխաւոր փաստին պատճառով որ գրական հասկացողութեան ու ճաշակին յեղաշրջումն է ժամանակին մէջ, երբ միջոցը, այսինքն զայն լեցնող ասպումներուն զուտարը, ինչպէս այս ապրումները արտայայտելու կանչուած մարդերը ետ կը մնան տեւողութեան կշռոյթէն, կամ շատ քիչ կը փոխուին: 1901 ին լոյս տեսած Հայաստանում Ս. մասը կը ցոլացնէ 1840 ի մտայնութիւն, Չափեանէն ուղղակի ճառագայթով, պատանի Ալիշանի զգայնութեան ցանցին: Մահուան տարին իր հրատարակած այդ գրականութեան պատմութեամբ (ուրիշ չէր Հայաստանում Ս. մասը իբր փառասիրութիւն ծերունազարդ հեղինակին ներքին համոզման մէջ, հոգ չէ նման փառասիրանք մը 1820 ին, այսինքն Ալիշանի ծննդեան թուականին, տիրական իրողութիւն մըն էր Մխիթարեաններու հասկացողութեան մէջ) Ալիշան կուտայ կարելի կերպարանք մը այդ հասկացողութեան ու ճաշակին: Դուք զիտէք թէ մեր գրական սերունդները իրարմէ բաժնուելու տեղ, իրար կը թափանցեն, այսպէսով արգիլելով դատողը յստակ կերպարանելէ, ստիպելով զայն երբեմն մէկ մարդու մէջ քանի մը, նոյնիսկ երեք սերունդ ուսումնասիրելու:

Թմանթիւններէն Ալիշան քիչ չափով կը պատկանի արեւմտահայ գրականութեան հարադատ յղացքին: Անոր քերթողական վաստակը դադրած է արդէն 1860 ին, — թուական ուր լիութիւն է Մկրտիչ Պէշիկ-թաշեան, ուր կը կաղմաւորուի Պետրոս Դուբեան: 1870 ը կը փակէ ուրեմն

մեր ուսման թիվ մին անդրանիկ ու հարազատ բխումը, թէև մենք պիտի ունենանք այդ ուսման թիվ մին ուրիշ կերպարանքները, երկարած գումարները մինչև մեր, արեւմտահայ դրականութեան վախճանական տարիները: Մենաց ու Զարթօնքի սերունդէն Մ. Հիսարեանի «Խլաւնը լոյս է տեսած 1911 ին, թէրդեանէն ժնինք 1909 ին կիլիկիոյ աղէտին վրայ ողբ մը: Սիպիւ 1885 ին վաւերատիպ ուսման թիք (ԱՅ ԱՆՍԻՆ) 1930 ին դեռ չէ դադրած ոտանաւոր գրելէ:

Եւ որովհետեւ Ալիշան, Պէշիկթաշեան, Դուրեան խորքի նոյնութեամբ մը կը դառնան ուշագորաւ, դրական խառնուածքէ մը, արտայայտութեան ձեւէ մը միասնաբար վկայող, Համապատասխան այս հատորը կը լայնուի այդ խառնուածքը ու այդ արտայայտութիւնը տարազող երեւոյթով մը, ա՜ն՝ դոր վարժուած ենք անուններու հայկական կամ աւելի հարազատ բառով մը՝ Արեւմտահայ Ուսման Գրքով (*) որակել:

(*) ՀԱՄԱՊԱՏԱՍՏԱՆԻ ԿՐԴՐՈՐԻ ԶՐՇԱՆՔԻ ԿՐԴՐՈՐԻ ԳԵՂԻ ԻՆՎԵՍՏԻՆԵՐ ԸՆԴՀԱՆՈՐ ՈՐԱԿՈՒՄԻՆ ԿԱԿ ԽԱՐՈՒՄ ԴՐԱԿԱՆ ՎՍԱՏԱԿՐՈՒ ՍԽՈՐ ԱՅԽԱՏԱՆՈՐՆԵՐԻՆ ՈՒՍՄԱՆԻ ԵՄԵՐԱԿ ԿԵՐԱՎԿՐ ԶԱՐԹՈՆԱԿԵՆ ՎՃԱՐՈՒՄԵՆԻՆ (Սրտաւոր ուսման թիքներ անունի ապի եւ խմբած եմ Պէշիկթաշեան, Թէրդեան, Սիքեան, Աճեմեան, աւանց անանալու բառական անհարազատութեան առաջնային վրայ) անչուտ ժամանակին հետ յեղաշրջուելով, Ուրիշներ, Ինչպէս խառնուած խմբակը (Եղիա - Զեքա) այդ ուսման թիք մին առած են մասնաւոր կերպարանք մը: Մերեւոյ, Մամուրեան, Նար - Պէշ, Տիւսար այդ ուսման թիք մը լծած են ուրիշ փառաբանութիւններու: Անկախ մըն է Յ. Պարոնեան, Ինչպէս կը տեսնուի, ուսման թիք մը մեր մէջ, իբրեւ տարազ, աւելի ընդարձակ է քան իր թելադրածը, օտար գրականութեանց մէջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌՈՄԱՆԹԻԶՄ

Զգուշ եմ ռումանքիզմ տարազին միջազգային թեղադրանքներուն, յեղաշրջումին թէեւ շահեկան բայց մեղի համար պարզ հմտութիւն մնալու սահմանուած արդիւնքին հանդէպ: Ի՛նչ որ Հայկական Ռումանքիզմ կը կոչեմ, ասիկա խառնուածք մըն է որ մեր ժԹ. դարու հասարակութեան հոգեկան բաղադրութեան մեծագոյն միտքիւնը տուաւ: Անոր տակ, առանց դժուարութեան, կը զետեղուին մեր պայքարները, սկսեալ 1820 - 60ին, մեր զարթոնքին ոգորումները (Սահմանադրական - իմաստարեւոյններու կռիւները), մեր եկեղեցիին դժուարութիւնները, իրմէն զատուող զաւակներուն իրեն առթած սպառումներուն իրեւ հետեանք, մեր յեղափոխութիւնը իբր իմացական տագնապ ու իբր ժողովրդական ողբերգութիւն: Ու նոյն ատեն այս իրողութիւնները, առնց առնջակից ուրիշ ապրումներ սեւեռելու քիմ-նիկ մը, գրեւու եղանակ մը որ մեր գրականութեան առաջին ոճը կազմեց: Ասիկա ռումանքիք ոճն էր, գրականութեան պատմութեան մէջ (մեր) որոշ բերեղացում մը ստացած, բայց իր ներքին ուժականութիւնէն, ծածկած խորհուրդէն, թեղադրուած ապրումներէն շաղաքագրուած, ըսել կ'ուզեմ՝ չզսած իր բացարձակ կերպարանքը: Անուանեցէք Ֆրանսական Ռումանքիզմը, բառին հետ ձեր մտքին մարմին կը դառնան այդ ժողովուրդին յատուկ անոր պատմութեան ու ապրումներուն լայնօրէն հաղորդ ոչ միայն գրելու կերպ մը, այլ և ազգային խառնուածք մը որ որոշ, շեշտ տարբերութիւններ կը պարզէ անգլիական, գերմանական, ռուսական ռումանքիզմներով խտացած յղացքներուն հետ: Ի՞նչ է այնքան դատաւիտուած, ծաղրուած Հայկական Ռումանքիզմը: Ի՞նչ է մանաւանդ անոր գրական նկարագիրը:

Սովորութիւն է դարձած մեր գրական ճիւղը, — մինչև իրապաշտներու երեւումը ու տակաւին բաւական մըն ալ անդին — որակել մէկէ աւելի պիտակումներով, երբեմն անհարապատ, երբեմն հակասական: Արեւելահայերը, գրական իրենց չքեղ անհասկացողութեամբը որքան հետեակ մտայնութեամբ հեշտագին կը զեղծանէին այդ որակումներուն փառքին: Անոնցն է բար-

բարոս բայց բախտաւոր տարազը՝ կեղծ—դասականութիւն, ուղղակի ֆրանսական գիրքերէ փոխադրութիւն, այդ գրականութեան մէջ ըմբռնելի իբրեւ իմաստ (թէ և խորքին մէջ անընդունելի, վասնզի դասականին կեղծը ապրիմաստութիւն միայն կրնայ նշանակել), որով կ'արհամարհէին արեւմտահայ տաղաչափութիւնը, գրքունակ արձակը, Պէշիկթաշլեաններէն մինչև Պէրպէրեանի քրոնիկները երբ կը զիջէին զբազիլ մեղմով։ Ուրիշ տեղ տուած եմ բաւարար վերլուծում այս անհեթեթ ամբաստանութեանց։ Արեւմտահայերը ռոմանթիք պիտակին հագցուցած են ժամանակագրական իմաստ մը գրեթէ, առանց անգրագառնալու որ, Սէթեանին պատանութիւնը, օրինակի մը համար, կը մեկնի ռոմանթիզմին մեր մէջ վայելած լիալուսնային փակութիւններէն, հեշտանքներէն, մինչ անոր ծերութիւնը պսակաւոր է Արուեստագէտ Սերունդին մօտ այնքան յարգ գտած նրբամաղ զարդարանքներով։ Յետոյ, կայ պատրանքը Հիւկոյի և Լամարթինի վարկերուն, — իրենց ընդոժին երկիրներուն մէջ լըջացած, արդարացած, մեր յետամնացութեան պատճառով՝ անաղարտ մնացած — թարգմանութիւններով, դասախօսութիւններով, քրոնիկներով և հրասգանչութիւններով դերաճած, օգտագործելու մեր ռոմանթիզմին հասկացողութիւնը։ Ալիշան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, իրաւ տաղանդներ, առիթ են ինծի սակայն որպէսզի ազատադրեմ տարտամ տարազը — ռոմանթիզմը — իւրաքանչիւր անունին ետեւէն, երեւան հանելով ինչ որ բառը առած է իր ներսը իբրեւ մասնաւորում, մեղայատուկ երեսներ։

Ու կուտամ ձեզի յստակ հաւաստումներ։

Ա. — Անընդունելի՝ ժամանակագրական կարգը, քանի որ մէկ անձի վրայ իսկ այնքան ակներախ ձևով մը կը հերքուի, երբ պարտաւոր էր պաշտպանուիլ խառնուածքին փաստովը։ Թէրզեան, որուն առաջին ոտանաւորները կ'երեւան Բազմէպի մէջ (1855ին) քառորդ դարով մը կը կանխէ Դուրեանը իբրեւ ռումանթիք բանաստեղծ. ու այս տղուն մահէն վերջը տակաւին մօտ քառասուն տարիներ կը տեւէ, միշտ այդ կալապարիմ մէջ, առանց ազդուելու իրապաշտութենէն, արուեստագէտներէն։ Աւելի շքեղ է պարագան Յ. Հիսարեանին որուն ակնարկեցի վերև։ Հետեւաբար խառնուածք, մնայնութիւն, ապրումներու դրութիւն, անձնականութեանց տալանաւոր, արտայայտութեան տալ-

նապ (քեֆնիկը դպրոցի մը) իմ նկատառմանս մէջ աւելի պարկեշտ արդիւնքներու կարող են զիս առաջնորդել քան ժամանակ տարազին հակասական, յաճախ անիմաստ ճնշումը։ Իրարմէ տարբեր, — ու ինչ տարբերութիւն — Պէշիկիթաշեանն ու Դուրեանը։ Առանց այս տարբերացումին այդ անունները անիմաստ պիտի ըլլային։ Բայց իրարու հասոց ու հալոյրդական, հասարակաց գետնի մը վրայ։ Այո։ Ահա թէ ինչու ես չեմ վարանիր ռոմանթիք պիտակը գործածել մեր այն շրջանին որ կը բացայտեմքսանայ գրականութեան արեւոյնը։ Զարթօնքի Սերունդին գրականութեան մասին դուք ունիք կանխող հատորը։ Ամեն գրուած բան գրականութիւն չի։ Ժամանակը իր թաղէ նոյն արագութեամբ որով կը ստեղծէ։ 1885ը թերեւ վերջին սահմանագիծ մըն է արեւմտահայ գրականութեան այդ շրջանը փակող, ոչ իբրեւ գրական դպրոց, այլ իբրեւ խորքի տալանապ։ Արիւստեան, 1885ի հերոսը Ալիշանին կամ Պէշիկիթաշեանին նման չզգար ոչ իր ժողովուրդը, ոչ ալ անոր ծառայելու արարքը — գրականութիւն ընելը — կը վերածէ քրմական պատկառանքներու։ 1890ին իրականութիւն են ա) ձեւի որոշ յեղափոխում։ Դադրած է լեզուապայքարը։ Զտուած է տաղաչափական յղացքը։ Բ) Ասիւստեանի մասնաւորում, յստակացում։ Լուսիններուն ու զեփուռներուն, լճակներուն ու թաւուտներուն կը յաջորդեն պանդուխտ, տաւապով ժողովուրդը, ազատագրութեան տալան, ազնուաւորին դէմ գրոհը։ ու այն ամէնը որ շահն է մեր գրականութեան, այդ շարժումէն։ Գ) ձեւաւոր գրականութեան զգայաւոր մը։ Պետրոս Դուրեան Բագրատունիին կամ Ալիշանին չափ եւ կամ Խրիմեանին ուղիովը կ'ընէր իր դարպասը մուսաներուն։ Լեւոն Բաշալեան գիտէ թէ ինչ կը նշանակէ գրականութիւն։ Ու տակաւին շատ ու շատ բաներ։ Միշտ այդ 1890ի մօտերուն, երբ դէպի Իրապաշտներու խումբը կէս ռոմանթիք կէս իրապաշտիկ, կէս սանկ ու նանկ զգեստաւորումով մը կը քալեն, գրեթէ անայլայլ, աննորոգ, անտարբեր։ Իրապաշտները գիտեն ոչ միայն իրենց ըրածը, այլ արհամարհածը։ Ըսի թէ 1855ին գրաբար քերթուածագիր Թէրզեանը իբրեւ ոգի, միտք, ճաշակ գրեթէ նոյնն է 1909ին Կիլիկիոյ աղէտը ողբացող ծերունիին հետ։ Այսինքն պարզամիտ, անկնճիւղ, երանելի, սիրուն, համակրելի տաղաչափ մը։

Բ. — Անհրաժեշտ է ներքին բաժանում մը։ Ահա թէ ինչու Կրսեւր Ռոմանիքները ստիպողութիւն մը կը դառնայ, յստակաւ

թեան պէտքին չափ, ողիի տագնապ մը զիմաւորելու համար։ Անշուշտ Թէրզեան տաղաչափը կը բխի տաղաչափ Ալիշանէն։ Բայց իրաւ բանաստեղծ Դուրեանը որուն ոչ ոք կը համարձակի ուրանալ ուսմանթիլմը բայց որուն ուսմանթիլմը հեռու է այնքան Նոսթալգիա ուսմանթիլմէն։ Անշուշտ եղբրերգակ բանաստեղծ Պէշիկթաշլեանին գրաբար քերթուածներէն մաս մը Լամարթինի և Միւսէի քաղցրութիւնները կը թելադրէ մեզի, բայց կը մնայ այնքան հեռու, Տիւրունիի կեղծ արտուածքներէն։ Դուրեան, Պէշիկթաշլեան, Ալիշան իմ նկատումս մէջ կ'արժեւորուին իբրեւ վաւերական ուսմանթիլմեր։ Այդ վաւերական ուսմանթիլմն է գարձեալ գէպի իրապաշտներէն Նար-Պէյը։ Տարբերութիւնը։ Ա՛ն, որ առաջին խումբին հետ ուսմանթիլք գրականութիւն մը (վեպ, բասրու, քերթուած) միգայատուկ հանգամանքները ինծի կը թուին աւելի միատարր։ Յետոյ, Նիլայի ուսմանթիլմը մնայուն պայքարի մէջ է ամենանուրբ արտայայտութեան ու երբեք ալ իրաւ անկապաւորութեան հետ։ Նար-Պէյի և Սէթեանի, Թէրզեանի և Աճէմեանի, Չերազի և Պէրպէրեանի ուսմանթիլքներուն մէջ, տեսակարար (specifique) տարբեր. հեղինակներուն իւրայատուկ կողմերը, ունայնատուութիւնը կամ միամտութիւնը, տաղանդներու, քմայքներու, փառասիրութեանց իբր անդրադարձ՝ կը ստանան իւրայատուկ կերպարանքներ։ Ալիշանի հայրենաբաղձութիւնը, հայրենապաշտութիւնը կը զոռածին գէպի հայրենագիտութիւն։ մինչ Պէշիկթաշլեանի մէջ կը զոռնան խառնուածքի միութիւն, գործօնութեան ազդակ։ Դուրեան այս զգացումին կը սպասարկէ որոշ տարբերութեամբ մը, բայց կը սպասարկէ։ Ներքինը՝ այս ճշգուհներէն յետոյ հայրենիքի զգացումը — իր շատ մը կողմերով — նկատել մէկը մեր ուսմանթիլմին նկարագիրներէն։ — Թերեւս Բայց ահա տարակուսականը։ Ո՞ւր, ի՞նչպէս արժեւորել Սոսէի և Նոսթալգիան։ Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ այդքան իրաւ հոգեվիճակ մը — Սոսէիին մթնոլորտը — այդքան բիշ իրաւ գործ մը կը ժառանգէ իբրեւ բնութիւնը գրականութիւնը։ Չի բաւեր ըսել թէ Նար-Պէյ չքեղ բառախաղաց մըն էր . . . ինչպէս խաղացած էր, աշխարհի վրայ իր գերը, կրցածին չափ ինքզինքը արժեւորելու խուլ ու խորունկ ըզձաւորութեամբ, գրականութեան մէջ ալ ըլլայ ըսած, գրած՝ բաներ որոնք դոյզ գերեր կ'ին իրեն համար, ամէն բանէ առաջ, Բայց սխալի մէջ չեմ երբ աւելցնեմ որ ոչ Թէրզեանը, ոչ Ալիշանը, ոչ Սէթեանը, ոչ ալ Խաղաղի խմբակը զգացին իրենց գրողի խառնուածքները մղուած գէպի

պաշտամունքը այդ հայրենիքին այն ուժգնութեամբ, սանձարձակութեամբ, հուրքով ու կիրքով որոնք առաջին երեք զրադէտներուն ձեւը ինչպէս խորքը ձգած են իրենց թափին մէջ: Հայկական Ռոմանթիզմին անդրանիկ նկարագիրներէն մէկն է ուրեմն հայրենապաշտութիւնը: Գործածեցէք բառը ֆրանսականին կամ անգլիականին համար, պիտի զգաք ծածագելին:

Գ. — Մեր ռոմանթիզմին նկարագիրներէն ոմանք արտահանելի են վաւերական գրագէտներու գործէն, ցեղային կողմերով, հաստատելի՝ ամբողջ հայ մատենագրութեան հասակովը: Դժուարութեան մէջ չէք մեր օրերու ընթացիկ տարազը — հայրենապաշտութիւնը — փոխարինելու Միջին դարու հզօրագոյն ուրիշ տարազով մը զոր կը ներուի թերեւ երկնապաշտութիւն անուանել: Շնորհալի, Նարեկացի, զգացական նոյն չէնքով արտայայտած են մեր երկնաբաղձութիւնը, ինչպէս Ալիշանն ու Պէշիկթաշեան, ցեղային զգայնութեան նոյն ակունքէն հանած են մեր հայրենիքին պաշտամունքը: Մի փնտռէք պատճառները: Հազար տարիի կը մօտենայ ֆրանսական գրականութեան կեանքը: 1870էն վերջն էր որ այդ գրականութեան մէջ հայրենիքի զգացում մը գտաւ սրտառուչ, արտում, վշտահղձ այն կերպարանքները որոնք պարտուած ժողովուրդներու հոգին կը զատեն յաղթականներու հոգեբանութենէն: Մեր Աբովեանը մեր Եղիշէին չափ կը զգայ մեր հայրենիքին, մանաւանդ մեր ժողովուրդին քաղցրութիւնը, օրինակի մը համար:

Մեր ռոմանթիզմին ուրիշ նկարագիրները մենք կը հանենք մանաւանդ երկրորդական, Կրտսեր Ռոմանթիքներու անձէն ու գործէն: Չերազի Գրական Փոքնէրուն մէջ այնքան չքեղ սեթեւեթով մը մեկնաբանուած քերթուածները կը փաստեն թեթեւութիւն, ունայնամտութիւն, որոնք դարձեալ պարապ բառեր ըլլալէ հետո, մեր ցեղային տրտմութիւնները կը յօրինեն, այնքան առատ մեր շնորհներէն, այնքան անհակակշիռ ձեռով մը զեղծանելու մեղ մղելով:

Ինչպէս կը տեսնէք ռոմանթիզմը ընդարձակ տարազ է. գրական տարազ մը ըլլալուն չափովը ու աւելիովը:

Գ. — Այս երկու վիճակներուն — որոնք սեւեռուեցան մեր աւագ, կրտսեր ռոմանթիքներով —, զուգարն է որ կ'անուանեմ մեր ռոմանթիզմը:

Վերլուծում:

11) — Մեր ռոմանթիզմը պատմական է, բառին ետև ընդունելով հայոց պատմութեան պաշտամունքը: Մտքիս կ'այցելէ պատմագիտականը բայց, ստեղծելով, նոյն ատեն, որոշ տարակոյս: Ֆրանսական և գերմանական ռոմանթիզմերուն մօտ ալ գէպի Միջին դար հետաքրքրութիւնը — պատմագիտական — չի նմանիր մերինին: Անոնք այդ շրջանը իրենց պատմութիւններուն գիտութեան ձգտումներով կը խռովարկեն. աւելի յստակ, աւելի տաք տեսնելու, զգալու, աւելի հարազատը գտնելու փոյթով մը: Մենք, Նոսթալ՝ շարքէն Հայրապետն ոչինչ կ'աւելցնէ մեր հայրենիքի գիտական, իրական մտատեսութիւն: Մենք կ'ապրինք մեր պատմութիւնը, մեր ներկայէն հալածական, ամօթահար: Նոյն Գոթիկ Բաբին փորձ մըն է Միջնադարը ոգեկոչելու, ինչպէս է այդ փորձը Թոմաս Լեռնին: Հիւսօ, իր վէպը յօրինելու համար ուսումնասիրած է, որքան որ ընդունակ էր նման ծանր աշխատանքներու, տրամագրելի բոլոր աղբիւրները այդ մեծ եկեղեցիին կեանքին ու զայն յագեցնող զգացական ապրումներուն շուրջը որոնք բոլոր մայր-եկեղեցիները կը վերածեն ծանր աւազաններու, ուր կը թափին ազգերու ամենէն ազնուական բխումները, ոսկիէն, ադամանդէն սկսեալ մինչև արիւնները մատաղատի կոյսերուն ու երիտասարդներուն: Հիւսօյի վէպը նկարագրիւններ, անձնաւորութիւններ, վիճակներ ու տառամաներ սեւ-սևով իրական իր պարտքէն աւելի, վեր՝ կարծես կը հետապնդէ պատմութեան սպասարկելու, պատմութիւնը ընելու աւագ ցանկութեան: Թոմաս Լեռնին կ'անդիտանայ այդ ցանկութիւնը: Անոր ալ հետապնդածը գիտութենէն վեր, անգին՝ կեանքն է իր ժողովուրդին, այսինքն պատմութիւնը որուն տարբերը եթէ մարդոց անունները կը յօրինեն, բայց որուն հոգին արարքներուն, գէպքերուն ներսը կը կազմաւորուի: Վարդան մը անուն մըն է անշուշտ, բայց չէ Վարդանանց պատեհազմին խորհուրդը: Միշէի քառուսն հատորները, պատմական ռոմանթիզմին այդ շքեղ յաղթանակը, կը միացնեն պատմականն ու պատմագիտականը: Իրապաշտ Ֆլուպէօն Սալմոն ռոմանթիք պատմականութեան գլուխ-գործոց մը, այսինքն՝ անցեալին իբր խորհուրդ ու իբր նիւթեղէն կեանք — դուք հասկցէք ժողովուրդով մը ստեղծուած քաղաքակրթութեան բոլոր կերպարանքները, արհեստն ու արուեստները, գիշուօրականութիւնն ու վաճառականութիւնը եւլին — լրիւ, հարազատ, կենդանի վերարտադրութիւնը: Այդ ռոմանթիզմը, Էսքրոպական առում, իրեն առաջնորդ ունի ահա այդ ձգտումը, գրականութեան որքան հաստատ գիտութեան սպա-

սարկելու և ասով՝ զգայնութիւն մը, բարեխառնութիւն մըն է 1830ի Եւրոպական ծանր փառասիրութիւններէն ծագում առած։ Ձեռք լայնար Եւրոպականին հանգամանօրէն ուսումնասիրութեան։ Կը գոհանամ զիտել տալով որ պատմական վիպը, պատմութեան իմաստասիրութիւնը, պատմական հաստատութեան մը կազմակերպումը, աւելի կամ նուազ իրաւ ու փոքուն տարազներ նոյն ատեն, ծնունդ առած, հասակ նետած, նուաճումները ըրած կամ վաղատի մեռած են, Ալիշանի աչքերուն իսկ առջև, որպէսզի մենք արտօնուինք մերիններէն պահանջելու համապատասխան առաջադրութիւններ, արդիւնքներ։ Կայ տակաւին գրական եւ իմաստասիրական խառնուրդը(*), բոլոր քիչ մասնող ու շատ զգացող մարդոց փառասիրութիւնները գոհացնելու ընդունակ։ Խոնչ ունէին, սակայն, ֆրանսացիները գտնելիք։ 1840ին, այնքան մօտ առաջին կայսրութեան (Նաբոլէոնի կայսրութիւնը) տապալումէն անմիջապէս վերջը, ու մանաւանդ իրենց այնքան ընտանի, իր փոքրագոյն իսկ նրբութեանց մէջ այնքան ծանօթ գրական երկու դարերուն (18 և 17րդ դարերը) արդիւնքներուն փոփոխական փառքին զիմաց, երբ կրկէս իջաւ ումանթիք շարժումը ու սեղանի բերաւ հեռու ինչպէս մերձաւոր անցիալները, կասկածի ձգեց մեծ որակուած դարերու գրական տառնաբանականներուն արժէքը։ Պատասխանը՝ ամէն բան։ Մի՞հրա՞ — Դարձեալ ամէն բան։ Բայց ֆրանսացի մը, կանխող դարու կէսերուն, իր հայրենիքը սիրելու, անով խանդավառուելու համար ամենէն ուշ պիտի մտածէր գրականութեան, մանաւանդ գրական գպրոցի մը որպիսին էր Ռոմանթիզմը։ 1850ին, Պոլիս՝ խուլ ու խորունկ երկունքի մէջ էր մեր ժողովուրդը։ Կ'աւետէին իրեն թէ գտնուած էին, դարերու փոշիէն, մեր պատմութիւնը, մեր լեզուն, մեր մշակոյթը ու կը հրաւիրէին զինքը ատոնց պաշտամունքին, վերանորոգման, լուսաւորման։ Բայց սուաքելութիւնները դժուար կը պտղաբերին։ Մեր ժողովուրդին հոգեկան

(*) Որ, մանաւանդ ֆրանսացիներուն մօտ (Գուգենի դպրոցը, Զիլիօ, Լամբլէ, յիշելու համար քանի մը յատկանշական վարպետներ) գրական ուրոյն սեռ մը կազմելու չափ յաւանութիւններ է սնուցած և մեր նորահաստատ գրականութեան վրայ գործադրած է առաջին չարաշուք ազդեցութիւնը, զառածելով մեր տաղանդները ղէպի ցնորական փառասիրութիւններ, խորհեցէք իասպեղի խմբակին, որմէ տասնըութամեայ պատանի մը, Մինաս Չերազ, դպրոցի սեղաններէն կը վարէ մեր իմացական կեանքը։ Գրական Փորձերը գրական և իմաստասիրական խառնուրդին առաջին նմոյշն է մեր մէջ։

ընկալչութիւնը զուգահեռ էէ իր իմացական ընկալչութեան որ միշտ էէ հասած առաջինին իրաւութեան, լայնքին: Ձանգուածը, ծալպատիկ՝ իր թմբիրին խորը, իր հայրն տագնապովը և իր փոքր վէճերուն հեշտանքներովը տարուած, ժամը, անոր սենեկը (որ Ոորհրդարանն էր այդ համայնքներուն), պատրիարքարանը, պատրիարքը, եպիսկոպոսը, գիւղապետը աւելի յետոյ վարժապետը կը նկատէր բնական անդատաւանները իր հետաքրքրութեան: Աւելցուցէք բարքերը, թուրքը, լըվանքինը, բարձր շատակարգին ապաղգայնացած հոգեվիճակը, կրօնական բազմատեսակ պրոպականտը (կաթոլիկ, բողոքական հերձուածները որոնք անհուն սպասում էին կ'արժեն մեր հոգեկան կորովը անօգուտ, վնասակար ձեով մը մեղմէ վատնելով), ատետուրը, ու ասոր դաշտ նորոգուող թուրքիոյ մը հստակար կարելիութիւնները: Շարժել այսպէս պայմաններէ պրկուած զանգուածը, զայն կանչել իր ազգութեան իմաստին, անոր տալ զգացումը իր արժէքներուն, մանաւանդ՝ նոր օրերու իր գերին (զոր կը հասկնային Զարթօնքին զոյգ թեւերը, ռուկայով և խեւով թուարանութիւնը), չի նշանակեր միայն ընկերական, վերանորոգչական գործունէութիւն մը: Գրականութիւնը մէկն էր այդ զարթօնքին ամենէն ազգեցիկ միջոցներէն: Ու պատմութիւնը այդ սինոին կը պատկանէր գերազանցապէս ոչ միայն մեր մէջ, այլև ստարները զայն գործածեցին գրկից, մեր նպատակներով: Անգլիական պատմական վէպը միայն նկարագրել տեսիլքներու ապրումները չունեցաւ իրեն առաջադրութիւն երբ ոգեկոչեց հին Անգլիան, իրճերու Սկոթլանդն, այլև քանաց վերադանել կեանքը այդ գարերուն, մերձաւոր հարադատութեամբ ու հատանելի կարեւորումով: Եւ չէ՞ Լայքենսը այդ պատմական հայրենասիրութեան առաջին կերպարանքն է Հէքլիմանի, Դուրհանի, Պէշիկթաշլեանի րաւերգութիւններ նոյն զգացումին տարբեր երեսները, եթէ երբեք պահ մը ուզենք մոռնալ Եովհան Միրզա Վանանդեցիի Պոեմները, Թաղիազեանցիի վեպերը, որոնք տարբեր ձեերով կանչուած են նոյն սպասին: Թէրզեանի և Լար-Պէյի ողորկութիւնները ուրիշ աղբիւրէ մը չեն բխիր: Ու պէտք կը զգամ հոս ձեր ուշադրութեան յանձնելու ազգային երգերու ոսկեգութը, սահկ 1850 էն մինչև 1890: Կովկասէն սկիզբ առնող կանխող դարձ կէտերուն, դարձ մը վրայ գետ իր թափը անխախտ պահող: Գահիրէ հրատարակուած Հայկա՛ն Էփէնդար Երֆաշը (1942) միայն տպագրական — այսինքն առևտրական — ձևանորի մը չէ, այլ փաստ մը թէ քնարական բանաստեղծու-

թեան այդ հոսանքը իր ակերը ունէր մեր ժողովուրդին շատ ներսերը: Նիւթէս դուրս է այդ երգին պարզած շրջափոխութիւնը: Ընչպէս զբաղիլը անոր գրական կամ նրաժշտական արժանիքներովը: Խղճամիտ որքան խելացի մարդ մը այս միջրէքին վրայ աւելցնելով յեղափոխական, ընչպէս Կոմիտասով ընդհանրացած ժողովրդական ստեղծագործութիւնը, պիտի հասնէր գեղեցիկ արդիւնքներու: Հոս, զիս հետաքրքրողը հոգեխառնութիւնն է այդ երգերը յօրինել մղուողներուն, որ, իր կարգին զիս կ'առաջնորդէ զանոնք պոռացողներու հոգեվիճակին: Ու ուրիշութիւնը, մտքի վիճակ ըլլալէ առաջ հոգիի վիճակ մըն է, բոլոր ժողովուրդներուն մօտ: Ու Հայկական Ռոմանթիզմը իր ամենէն սրտաշարժ կերպարանքները, ամենէն իրաւ ապրումները թերեւս դրած է այդ երգերուն մէջ: Գիրք մը աչք չունի: Երգը՝ թե՛: Ու կը հետեւի եզրակացութիւնը: Ի՞նչ փոյթ՝ այդ երգերուն ձեւական յաճախ անկանգնելի հետեւադրութիւնը, մշակուած միտքէն մինչև պարզուկ աշուղին սրտէն փրթած ըլլալու արժանիքն ու դժբախտութիւնը — հարիւրաւորներ մասնակցած են այդ երգերուն յօրինման —, էականը անոնց թափանցումն է լայն խաւերէ: Դարձեալ՝ ի՞նչ փոյթ անոնց եղանակներուն մէջ անկնիք ձայնը, բիրտ աղմուկը, ձգձգուն հետեւադրութիւնը (յաճախ օտար երգերէ փոխառիկ բառ), սարէն ձորէն մէկտեղուած բացազանչութիւններու ճարտարապետութիւնը: Մեր խանդին, կիրքին, աճապարանքին մէջ ատեն իսկ չենք ունեցած զանոնք իրրեւ բառ ու ձայն մեր խորունկներէն քաղելու, ու փողոցէն, օտարէն, սրճարանէն պատրաստ կաղապարներ առնելով փաւցուցած ենք անոնց մարմինին: Մեր ազգային քայլերդին եղանակը իտալական սրճարանէ մը կու գայ: Մեր Հայրենիքը թարգմանութիւն մըն է: Բայց ատենք գտնուելու ժամանակը չունինք: Զարթօնքի շարժումներուն մէջ արագութիւնը, վազքը նկարագիր կը ստեղծեն: Ի՞նչ կարժ տարի ըսածդ: Աչքդ կը գոցես ու կը բանաս: Ու ահա Մայիսը, այսինքն Ազգային Մահմանադրութեան տարեգարձին համազգային տօնակատարութեան ամիսը, ընչպէս վարդին ու սոխակին, զեփրուին ու ալեակին մեղրալուսիները: Այդ համահայկական տօնը իրական ուխտաւորութիւն մըն էր այդ Պոլսին սերկէ հանգիստըն կը տարածուէր հեռաւոր գաւառները մինչև: Ճառախօսութիւն: Կը հասկնաք անշուշտ հեքն ու խոռվքը Սինաս Զերազ պատանիին որ նման տօնի օր մը կը բանայ սկիզբը իր հետորդական ասպարէզին: Ու նոյն ձեռով կը հասկնաք դար-

ձեռք ուրպէսզի արի տրիրուններ, մեծատաղանդ երեսփոխաններ, քաջաբառ վարժապետներ, ամէն տարի հարկին տակն ըլլան նորութիւններ մատուցանել ամբողջներու արքեպիսկոպոսիտին: Բիւրեւ պոռացած են այդ երգերը, ազգային հիւանդանոցի պարտէզներուն մէջ մինչ լարեռնացի, սրինգը, ջութակը նաղարաւն, տափը կը պոռպոռային ու ատենախօսը մազերը հովուն, բռունցքները երկինքին կը կանչէր մեր պատմութեան հերոսները . . . : Ուրեմն վէպ, թատրոն, բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն բոլորն ալ տրամագրութեան տակն են մեր ռոմանթիզմին, որուն ամենէն դիւրաւ սեւեռելի կերպարանքը այդ հայրենասիրական խանդըն(*) է անաւասիկ: Ամբողջ գիրք մը անբաւական պիտի

(*) Եւրոպական ժողովուրդներու մօտ ռոմանթիզմը ամենէն աւելի արգասաբեր ազդեցութիւններ երեւան բերաւ պատմութեան բաժնին վրայ: ԺԹ. դարու գերագոյն յաջողութեամբ, գրականութեան համար, պատմութեան վերանորոգումն է: Ու անոր սկիզբը կտրուկ ռոմանթիզմն է: Դէպքերու շարայարման կամ ասոնց շուրջը վիճարկու ընդլայնումներու աւանդական կամ բոլորովին նոր եղանակին վրայ, որով կը գրուէր պատմութիւնը մինչև ռոմանթիզմ, կ'աւելնան, նոր այդ ոգիին շնորհիւ, դարերու և ցեղերու զոյնը, ձայնը, ձեւակարար հանգամանքը, մշակոյթներու սովորական դրուագումին կը յաջորդէ հետամտութիւնը հասնելու անոնց ներքին, դարձեալ ձեւակարար հանգամանքներուն: Երբեմն՝ լայն շափով բարձրու մթերք. ու կը ջանայ իր հետականը կանչուողով ոճով, փայլով՝ կռնոյթով — գրելը պայման մըն է Միշլէին ինչպէս Սենթ-Պիէրին համար —, երբեմն տառապիւ վերակազմումի կեանքին, այնքան որ ստուերի մէջ մնաց իրական վէպը, քանի որ պատմութիւնը վէպին վրայ իր առաւելութիւնը կը շահի կեանքէն ալ պաշտպանութեամբ ըլլալու բարիքով մը: Այս ամենէն, անմասն քաղելու չափ նիհար եղաւ մերը, կ'ընդունիմ: Դարձեալ, եւրոպական ազգերու մօտ, անիկա ճիշդ մըն է, նպաստ մը՝ — պատմա-քննական ախորժակներու ընդմէջէն — տեսնելու նոր, ուրիշ իրողութիւններ, անըմբռնելի ու անկարելի՝ մինչև 1830, ԺԹ. դարու սկիզբը՝ կասկածիլ օրինակ Վոլթէրի մը, Պատիւէի պատմական կառոյցներուն տարողութեան, անհեթեթ պիտի ըլլար: Յիսուս տարի վերջը նոյնիսկ որոշ գնահատանքով մը պատուելով հանդերձ ճաթպոյգիանի Քրիստոսեւոքիսան Ոգին (Le Génie du Christianisme) — կէս դար կանուխով գործադրուած ռոմանթիզմն էր այդ գիրքը — մարդիկ պարտաւոր եղան քրքրել, պեղել մանրամասն քննութեան բովանդակները, գտնելու համար իրաւ, հարազատ կերպարանքը այդ Յիսուսային (Սիւլէի գործը) որ հիւնովին կը հերքէր ԺԹ. դարու աժան իմաստասէրին ենթադրական պատկերացումը, մանաւանդ ժի. դարու շատ ուղղափառ եպիսկոպոսին երեւակայած տիեզերական պատմութեան առասպելապատումը: «Houf ի վէպս ազգայն», այսպէս է թարգմանուած Պատիւէի ճառը (Discours sur l'Histoire Universelle) մեր վեհատիկներէն, օգնական դասագիրք մըն է

զար պատմական մեր ռոմանթիզմին հետ կապուած նկատողու-
թիւնները սպառեալու: Լման երկու սերունդ (Ջարքոնք-Ռոման-
րիֆներ և Իեպի Խապաւեցներ խումբը) գրագէտ որքան հմուտ,
արեւմտահայերու մէջ, ըրին իրենց լաւագոյնը, հայոց պատ-
մութեան իրաւ զգայարանք մը, զգայնութիւն մը առանձնացնե-
լու, սեւեռելու: Այսքան ընդարձակ ճիգ մը վերջ ի վերջոյ ինք-
զինքը կը պարտադրէ ինչպէս կ'այլակերպէ: Թէ Վենետիկցիք,
թէ Վիեննացիք կը հաւատան թէ գրած են հայոց պատմու-
թիւնը: Չըլլային Դուրեհանի տաղարանը և Պէշիկթաշեանի ե-

ժաբէիզմին պատմութիւն ըլլալու տեղ: Մենք չենք կազմած 1850ր,
յլացքին մէջ օրրագրումներ կատարելու համար: Հանգամանաւոր մար-
դերէն Արիւն, իր պատմական կառոյցին մէջ (ըսցի Յուշիկներէն և ո-
րոշ մաս մը Սիսուանէն) յայտնուորքեան պատմող մըն է: Մեր ռոման-
թիզմը զգայականէն զատ մեր պատմութեան լայնալուսն, իրաւալուսն,
խորանալուսն որ և է նպաստ չէ բերած: Այն գրուած, մինչև օրս, Հայոց
պատմութիւնը (չեմ տեսած խորհրդային Հայաստանի մէջ լոյս տեսած գիր-
քերը կարծիք մը ունենալու համար): Չամիկանի գործը հաւաքում մըն
է: Եւ Վենետիկցիները արգիլուեցան օրրագրող աշխատանքէն հմայքին
տակը Արիւնեան կառոյցին որ աւելի ծաւալուն, աւելի խղճամիտ
Չամիկան մըն էր սակայն: Վիեննացիները բանասիրական, բնագրային,
յուսահատօրէն վերլուծական, ստուգաբանական մտահոգութիւններու,
փառասիրութիւններու վերածնցին գերազանցապէս կեանք պահանջող
կրթանք մը: Այն փոքրեր մարդերը որոնք Դաթըրճեան, Գարապաշ,
Տաշ-
եան կը կոչուին, իրենց լայն հմտութեան ինչպէս աշխատանքի հզօր
չնորհներով մեծապէս ծառայած մեր մշակոյթին, բայց որոնց իմացականու-
թիւնը, այլապէս հզօր ու ընդարձակ, չէր բարեխառնուած կեանքի լի-
կուզ ճիմար զգայաբանով մը: Պատմութեան մէջ ռոմանթիզմը կէսէն աւե-
լիով, կ'ապաստանի կեանքին: Երբ, այդ կեանքը նուաճելու մէջ զրուին
բաւարար սլարկերչտութիւն, թափանցումի ճիգ, մենք կ'ունենանք
Սալամպոն, մանաւանդ La Revolution (Միշլէ) այսօրեքն գիրքեր օրոք
կեանքին են ու . . . աւելին: Բսել կ'ուզեմ՝ կուտան զէպքերը իբրեւ
յաջորդութիւն: Բայց կը յաջողին թելադրել մեզի այդ զէպքերուն վրան
ու յատակը կապող աշխարհը (հոգեպէս ինչպէս նիւթեղէն, ու մեղի կու-
տան մաստեղութիւնը ոչ միայն շիջած քաղաքներու, քաղաքակրթու-
թեանց, այլ և հաստատ բարիքը իր հմտութեան, ճշտութեան, գիտու-
թեան: Այն չեմ խօսիր ճիւ հարցին որ տիրական չէ թէ և բայց ծանր բա-
րիք մըն է իր կարգին: Որեւէ վէպ անկարող է զիմաստորելու Միշլէն, որ
գրել գիտէ: Հիմա՝ այն միտքի ցուցմունքներէն վերջ, կը հրաւիրուիք
կարգաւ Յուշիկները, Սիսուանը, Սիսուկանը, Գրեմուկանը (Գարապաշի
գիրքը) սրպէսզի համոզուիք թէ որքան հեռի էք լուրջէն, խորքէն, կեն-
դանիէն, վերջնականէն: Ու կը հրաւիրուիք, կարդալ, նոյն տրամադրու-
թեամբ հանգուցեալ Արիւնի փորձերը, Մամիկանեանը և Լապրապուեանց փառ-
քերը զգալու համար թէ որքան սրտառուչ, իրաւ, յուզիչ գեղեցիկու-

զերերգները, սխալ պիտի չըլլար թերևս մեր ուսման թիզմը սահմանափակել պատմականին ներսը: Եւրոպայի մէջ երանգ միայն եղող սա վիճակը մեր մէջ մեր ձգտումներուն լիութիւնը ունի իրեն զերագոյն նպատակ: Կը հրաժարիմ կշիռը գործադրելէ, պատմական տրդիւնքին վրայ մեր ուսման թիքներուն: Թերևս միամիտ ու հանճարեղ պատանին, Պ. Դուրեան, կը հաւատար թէ ծառայած է մեր պատմութեան ժողովրդականացման: Շըր-ջեով վերագրումը կ'ըսենք. Դուրեան չըջանին հիմնական ճշն-շումին տակ, իր տաղանդը չէ վախճած վտանգելէ աշխատանք-ներու վրայ որոնց «բարեօք» պողաբերումը կախում ունէր ան-տաղանդ ազգականրէ: — հմտութիւն, քափանցում, դատողու-թիւն, մատենութիւն և ասոնցմէ վերջ միայն լիպող ուժ որ հա-մազօր է կեանքի զգալարանքին: Աւելի քան ստոյգ է որ պատ-

թիւն է, ապրում է, Հայութիւն՝ մանաւանդ Հայոց պատմութիւնը: Դրագէտին բարձր, Ձեռ կարծեր: Այդ գրագէտը Աղոնցէն տասն ան-գամ աւելի գերազանց ձեռով մը եղած է Ռաֆֆիի որուն Սամուէլը հա-սարակ եղջերուաքաղ մըն է: Այդ գրագէտը կը յաւակնի ըլլալ, աւելի համեստ չափով բայց միշտ Աղոնցէն վեր յարգող մը Դերենիկ Տէմիրճեան որուն Վարդանանքը անլրջութիւն է, մեր օրերուն: Մեր պատմութիւնը ուրեմն պարտաւոր է համադրել գրեթէ երկու հակոտնեայ կրթանքներ: Ասոնցմէ մէկը հմտութիւն է, պատմական իրաւ նիւթեղէնին (materiel) լի-կատար տիրապետութիւնը: Ասոնցմէ երկրորդը կեանքի զգայարանք է, որ գերազանցապէս գրական շնորհն է, այդ մեռելներուն աշխարհը կենսա-ւորելու համար անհրաժեշտ: Ռոմանթիզմը այս կրթանքներէն առաջինին հանդէպ, մեր մէջ, մնաց գրեթէ երկուշաժ պատմութեան մը կապկապ-ուած: Այնչա՛ն գիտէ ամբողջ այդ նիւթեղէնին հաշուեկշիռը, բայց գիտ-նալու հեշտանքին մէջ երջանիկ է միայն: Ռաֆֆի այդ աշխարհը կենսա-ւորելու համար բնածին իր տաղանդին կ'ապաստանի ու ձեռք կը զարնէ մեր Միջին դարը վերակազմելու երբ իր նիւթեղէնը փերեզակային ըս-ուելու չափ նիհար էր: Աղոնց հաղորդ է երկու կրթանքներուն միջինին: Առանց ըլլալու մեծ արուեստագէտ մը կը փառասիրէ գրականութիւն ընելը: Ու այս փոքր փոյթը բա՛ւ՝ որպէսզի իր մթերած հսկայ նիւթե-ղէնը գործածելու մէջ հասնի թեթեւութեան, շնորհիւ որոնց արուես-տագէտ ճարտարապետը կը զատեն հաստ բանուորէն: Մեր ուսման թիզմը անշուշտ չէ փաստած մեր պատմութեան, այսինքն չէ առաջարկած մեզի սխալ միջոց, բայց չէ ալ սրբազրած: Բայց Սամուէլը, Թէոդորոս Ռոսու-նին, Պէտրոզ Մարգարիտունին, Վարդանանքը գիրքեր են որոնցմով մեր պատմութեան մշուշը չէ պատռած ոչ մէկ կէտէ մեր օրերուն: Այսքան պեղումներէ, մթերանքներէ վերջ գրուելու չէր Վարդանանքը, վիպող ուժին վրայ տկարամիտ վստահութեամբ մը, ամբոխային ախորժակնե-րու ենթակայ հոգիով: Յուշիկներէն մինչև Վարդանանք անցնող երեք քառորդ դարը մեզի ոչինչ է սորվեցուցած: Ասիկա անոր համար ան-շուշտ, վասնզի մեր պատմութիւնը դեռ չէ գրուած:

մականը մեր ռոմանթիզմին տիրական նօքը տալով հանդերձ, քիչ չափով բարերարած է մեր զարթոնքը զոր պարտաւոր ենք ազատագրել վրան ծանրացող ծաղկեփունջերուն մոխիրէն ու արժեւորել իր հարազատ իմաստին մէջ, զայն յայտարարելով գրականէն վեր, գրեթէ դուրս տարողութեամբ շարժում մը, յար և նման Ե. դարու մեր զարթօնքին, ասոր պէս գրականին վրայ, համար, իբր թէ աշխատող, բայց խորքին մէջ բոլորովին տարբեր ցանկութեանց սպասարկու։ Մենք գիրը գտանք ոչ թէ գրականութիւն ընելու առաջադրութեամբ, այլ Սուրբ Գիրք քարգմանելու հզօր գինովութեան մը մէջ։ Դժուար է նոյնացնել այս երկու հիմնովին տարբեր ձգտումները։ Այս սխալը գործադրուած է արդէն։ Ու տասնըհինգ դարէ ի վեր մեր գրականութեան ոսկեդարը կը սիրենք յորջորջել շրջանին ուր գրական յլացքը գոյութիւն իսկ չունի։ ԺԹ. դարուն մենք թատրոն կը գրենք՝ պատմութիւն ընելու ու պատմութիւն կը գրենք գրականութիւն ընելու հակասական նպատակներով։ Ե. դարուն մենք մեկնութիւններ կը փոխադրենք մեր նորոգ կազմուած աթուրթան փորձելու, — կը հաւատանք թէ գրականութիւն կ'ընենք, Հեգնութիւն՝ որպէսզի այդ վարանքի, փորձի, երբեք ստեղծման դարը մենք կոչենք ոսկի ու արեւմտահայ գրականութեան ամենէն քիչ գրական շրջանը մկրտենք մեծութեան տիտղոսներով։ Մեր ռոմանթիզմը թէև պատմական հզօր ախորժակներով, այսուհանդերձ անբաւարար եղաւ ոչ միայն մեր պատմութիւնը գտնելու, այլև անոր մշակումը աճեցնելու նոր մեթոտներով, նոր ոգիով։ Հեշտ էք վրիպանքը բեռնելու Վիեննացիներուն, Վիեննոյիկցիներուն, Պոլսեցիներուն վիզին։ Արեւելահայերը այս ռոմանթիզմին ամենէն առաջ զգացին պատմական վրիպանքը։ 1900ին Ազոնցի երիտասարդութեան մեր ռոմանթիզմը արեւելահայ պատմական զգայարանքին մէջ փարատած էր մեծ չափով, յամառելու համար վէպին ու քերթուածին մէջ։ Արեւելահայ թատրոնը ռոմանթիզմին սպասարկեց շատ վաղանցուկ նորոյթ մը ինչպէս։ Սուղիութեանց մը բա՛ւ՝ որպէսզի բեմ չեւէին Հէքիմեանի, Դուրեանի, Պէշիկթաշեանի խաղերը։

Բ) — Մեր ռոմանթիզմը ազգայնական է, ուլիւս չափով մը, ինչպէս պիտի ըսէին արեւելահայերը։ Երբ այս վարկածը — ազգայնական ռոմանթիզմի մը — այնքան քիչ է տոգորուն նման ոգիով մը արեւմտեան ազգերու ռոմանթիզմին մէջ (ուր տեղական զոյն ու ցեղային հանգարտ երանգներ, զատորոշումներ ա-

առեւելապէս կը հրապուրեն գրողը, զայն մղելով մանաւանդ ամբողջական մտդուն գիւտին, ոչ իբր իմացական միատարր կառոյց, բոլոր երկոտանիները նոյն օրէնքներուն ենթարկող, այլ զգացական դրութիւններու այլատարր հանդէս, բայց միջինով մը բարձրացող զգացական երկոտանիին) երգի, թատրոնի, վէպէ, պատմական գրադումներէ, մեր ուսման թիքները, այդ ամենէն, գրեթէ այլամերժաբար կը պահանջեն ազգայնութեան գերադոյն պաշտամունքին սպասը: 1860ին չունինք որեւէ իմացական գրադում ուրկէ պոկուեր այդ ուգին: Զարթօնքի Սերունդին ձօխ թեւը — գիտունները, բժիշկները, սահմանադրապաշտները — ինչպէս անոր աջ թեւը — քերթողները, կրօնականները, ոգեպաշտները — դժուարին հաւատարակըութիւնը կը գտնեն պատմութիւնը — որ երկու թեւերուն համար ալ մեր ազգային յլացքին կերպարանքն է ամբողջացած — ու իրենց ժամանակը, թուրքն ու Եւրոպան, անհատական անորժանքները և զանդաւանդային հոգեթաւանութիւնները իրարու հաշտ ընծայելու: Ռուսինեան կը հաւատայ գիտութեան և . . . իր եկեղեցիին: Օտեան կեղծաւոր մը չէ իր տառապանքին մէջ, երբ Ազգային Սահմանադրութեան գլխուն փորձանքներ կը կուտակուին, թեւեւ իր սուր բնադէներովը զգալով այդ տարօրինակ քղրակալութեան գոյնի հետեւանքները, բայց նոյն ատեն պաշտպանելով այդ թղթեղէն փխրուն ֆէթիլին փառքը: Սերվիչէն, Կրճիկեան, Աղաթոն հայրենասէր, ազգայնապաշտ գործիչներու չափ մխրճուած են ազգային իրադարձութեանց ներքը, ըլլալով հանգրձ յարդուած, հզօր պաշտօնատարներ թուրք կայսրութեան ամենէն բարձր շրջանակներէն ալ պաշտպանուած: Ռուսինեան, Քեթիկեան պալատական բժիշկներ են որքան շատ իրաւ հայր, խորունկ հայրենասէրներ, իրենց հայրենիքին զարգացման, գեղեցկացման, իրենց ժողովուրդին ազնուացման երազներովը խենթեցած, ինչպէս սա պաշտամունքը՝ իրենց գրածներուն, արարքներուն շքեղ կամար մը յարդարած: Հաւարակաց, անփիճիկ զգայնութիւն մըն է ուրեմն մեր ուսման թիղմը, ազգայնական ապրումին ներքը արփուռ, անկէ դուրս ծաւալուն, ըսուելու չափ միահեծան, որուն խռովքէն անմասն հայ մը ըմբռնելի չէ 1860ին: 1900ին մենք գործեալ ունինք պալատական փաշաներ, բժիշկներ, ազգային երեսփոխաններ, ազնուաշուք էֆէնտիներով ու թրքական բաղամթիւ շքանշաններով պատուուած աւագօմի, մեծարժէ եկեղեցականներ, աւար, համագրուած, յամառ պահպանողականներ: Պոլիս թէ գաւ

ւառնեւրը, որոնց որդեգրած գաղափարագրութիւնը, այդ աղգայնական հանգանակին ղէմ, գլխովին կը հակասէ ոչ միայն շրջանի յեղափոխականներու գաղափարագրութեան, ազատականներու գրական ըմբռնողութեան այլև՝ հոգեխառնութեան: Ազգայնական զգացումը հայկական աղէտներու գինով վերածուած է 1840ի մտավայրութեան: Բայց երկու թուականներուն ընդմէջ, այսինքն մերձաւորապէս 1860ին, անկաւ մեր ամեն բանն է: Ահա թէ ինչու զայն կը հաստատենք մեր կեանքի բոլոր հիմնական արտայայտութեանց ներսը, որոնցմէ մէկն էր ըլլալու անտարակոյս և ոչ նուազ կարեւորը՝ մեր գրականութիւնը: Այս շրջանին համար, բարի եղէք մտքէ չանցնելու մեր կողմէ անոր բռնադրուած մեղքերը, անդրադարձ՝ մեր վրիպանքին: 1920ին մեր ժողովուրդին ազատուած մասը փորձեց անազնիւ նահանջ մը, երբ մեր կործանումին պատասխանատուները յաւակնեցան մեր մէջ փնտռել ու գտած ըլլալը վերածել օրակարգի. սփիւռքը աւելորդ անգամ մըն ալ ըզկտելով իր հոգեղէն արդէն անյարիր գրութեան մէջ: Բայց, այդ դառնութիւններէն առաջ, մեր գրականութիւնը ամենէն աւելի մեկ էր ու ամբողջ, այդ զգացումին մէջը: Ու չվարանեցան այդ մարդերը մեղադրել իրենց ժողովուրդը, ասոր ընտրանին, ասոր զոհարելու հատուածը այդ հղօր զգացումը ապրումի վերածելուն համար: Ոչ ոք՝ 1880ին, որ չքաքախէր Ռաֆֆիներու սըրտովը: Հարցը այսպէս գնելէ վերջ, պարզապէս իր ձեռով, իմ իրաւունքն է խթնել ոչ կշռել արդիւնքը (որուն համար ընդունելի մէկը չեմ նկատեր ինքզինքս, քանի որ զգացական իմ կապերը զիս կ'ընեն առնուազն չափազանց յիւրազգի) գէթ զտնել փորձել գրական գործերու ներսը մեր ազգայնականութեան (սոմանթիվը երանգ չէ հոս, այլ թերեւ տիրական գոյն) կերպարանքը զոր սփիւռքը այնքան աղօտ, Հայաստանը՝ այնքան նոր ու տարբեր, իմ սերունդը բոլորովին ուրիշ էր տեսած (*) և կը տեսնեմ

(*) Ռոմանթիզմին սա վերլուծումը, ինչպէս զգալի է արդէն իր զնայքէն ու լայնքէն, չի սահմանափակուիր արեւմտայն գրականութեան մէկ մասնաւոր շրջանին կամ անոր մէկ քանի տիպարային ղէմքերուն: Ռոմանթիզմը ազգային նկարագիր է, մեր դարերը լեցնող, պատմական, կրօնական, սոցիալագործական զանազան գետններու վրայ, ու է նոյն ատեն գրական դպրոց մը մեզի յատուկ, որ թէն անցած է գրականութեան պատմութեան, — այսինքն զաղրած է իր իմաստէն իրր գրական ներշնչում, գործադրութիւն, քանի որ մեր օրերուն ոչ ոք միտքէ պիտի անցնէ վերագրած մը 1870ի հեղտանքներուն —

ես այս սերունդէն վերապրող մը: Ձեռք ընդհանրացնելը սա հակասական տպաւորութիւնները վասնզի անարդարութիւն պիտի ըլլար, քաւարանեան զգայութեանց կսկիծին մէջ, ասոնց լոյսո՛վը գունատեալ, աղօտեալ ջերմագին այդ վիճակը որ ազգին բարձրագոյն խաւերը կը տաղաւարէր: Միւս կողմէն մեղադրեցէք ոչ ոք: Մեզի այնքան քիչ պատեհութիւն է ընծայուած հոգեկան ճակատներ յարգարելու, երբ մեր մարմնականը աւելի քան անյարիր էր, մեր դարերուն հասակովը: Մեր ազգայնականութիւնը, այս անգամ զերծ դրական օտարոտի երանդէ՝ աւելի քան իրաւ էր, անցնող դարու վերջին քառորդէն քիչ ասդին: Մի տաք հաւարի, երբ զայն բիւրեղակերպ չէք գտներ մեզի հասած գործերուն ներսը, փաստը վերածելով զգայութեան մը մեղքին: Ու գէպքերը որոնք փահալէժ քաւեցին: Մեր ռոմանթիկմը իր բոլոր երկունութիւնները չծաղկեցուցած, իր իւրացումները մարսելու ատենն չունեցած, քաշուեցաւ հրաւպարակէն, գրոհին տակը իրարմէ ծանր, ընդարձակ աղէտներու: Ու լուսին: Ու լճակ: Ու սոխակ: Ու անտառ: Ու երամը կոյսերուն: Ու Հայոց հայրենիքը: Ու Հայոց թշուառութիւնը: Ու մեր

բայց իբր հոգեխառնութիւն՝ յաւիտենական է ու չի գերեզմանուիր պատմութեան մէջ: Սփիւռքի ախորժակներուն, ճաշակին մէջէն, անկազկ թուի ինքզինքը լիովին աւարտած, սպառած ու քարացած, չըսելու համար բիւրեղացած: Խմբեցէք մեր ռոմանթիքները մէկ ծածքի տակ ու կարգացէք ոչ խիստ կանոնաւորութեամբ մը: Այն ատեն պիտի զգաք այդ մարդերը: Սփիւռքը, իր տառապանքը մեղմելու ճիգին մէջ զայն դատապարտած է ծանրածանր մեղադրանքներով: Արեւելահայերը մինչև 1917ը սրամտութեան մարզանք մը կը նկատէին անոր հասցէին միամիտ յարձակումներ անպակաս ընելը, կը հափշտակին որ 1917էն ասդին այդ մարզանքը վերածուի կոպիտ ուրացումին: Գիտէք Դուրեանը դատապարտող խցեւիճիւրը: Բայց լման երկու սերունդ այդ զգացումը իբրի իրաւ վիճակ ապրեցան: Արուեստի գործերը անշուշտ լայն չափով ստեղծում են, որ կը նշանակէ թէ շատ փոքր չափով մը շրջանէն կուգան: Բայց այդ քիչն է որ, իբրև վկայութիւն, «Լոսալեթ» գործին բախտին: Ո՞ւր են այն գործերը որոնց ներսը մեզի պիտի տրուէր պատեհութիւն մեր ազգայնականութեան միծ յատկանիշները ներելի յստակութեամբ գծուած յայտարարել: Ապահովաբար այդ նկարագիրները չենք արտօնուած արտահանելու մեր ռոմանթիք բանաստեղծութեանց ամենէն հրաշակաւոր փառքերուն ներսը: Դժուար է Պետրոս Դուրեանի ռոմանթիկմը հաշտեցնել մեր նկարագիրներուն բայց ոչ անկարելի: Աւելի անդին, Դուրեանի նուիրութեան էջերուն մէջ ներկայ հատորին, դուք կը գտնէք փորձը այդ սղուն ցաւն ու տաքութիւնը ընդհանրացնելու, զանոնք վերածելու համար մեր զօրաւոր կողմերուն, ցաւով ու հրապոյրով խառն հոգեւիճակին: Բայց, ատկէ առաջ հանգամանաւոր զրոյն է Հ. Դ. Ալի-

երազները: . . . Ասոնք մեր օրերուն անգլիակ մեռելներու կը նմանին, վաւերական ուրուականներ, որոնց հետ կը վարուինք չտեսութեամբ, դառնասիրտ ու նեղուած: Ահա թէ ինչու կը գորովինք առաջին երեք գրողներուն գործին որոնք կուտան ներկայ հատորը Հաճապակէրին: Ասոնք իրենց կրցածին չափ ըրին սեւեռումներ: Կ'արձանագրեմ անոնց անբաւականութիւնը հոս, բայց կը զգուշանամ այն դատապարտութենէն որ ինծի ցաւ չազգեր երբ օրինակի մը համար, սփռուքին պատմումը կ'ամբաստանեմ իբրեւ ապազգային:

Դ) — Մեր ռոմանթիզմը օգտապատէ է, բարոյամոլ, կրօնական, վարժապետական, արեւելահայերուն մէկ որակումովն ալ՝ փոստական, համաձայն հեղինակներուն նախասիրութեան, պատրաստութեան, հանգամանքին: Վարժապետ մը անոր մէջ պիտի գնէր իր միամտութիւնը մարդուն բարութենէն: Եկեղեցական մը երկինքին վրայ պիտի խօսէր, անոր ընդմէջէն, իբր պապեանական կալուածի մը վրայ: Հայրեմասիւրուքիւնը, զանպուշածին համար խանդ ու յոյս, ընտրանիին մէջ կը յարկարէ

չան որուն Հայրունին պատմութիւն է հում, խակ, անուշաւ ու անաղ-
դու ու քիչ անգամ բանաստեղծութիւն: Դամառ-Քարիպայով զխաւթո-
ուած պոռոտարանութիւն: — Շատ շատ ժխտական, պարտքի կողմէն
յատկանիչներու յայտնութիւն: (Այս մարդը միայն-Մայր Արամիւն չէ
գրած, այլ . . . քանաստեղծութիւնը որուն վրայ քրմապետական յաւակ-
նութիւններով կէս դար յապաղեցաւ արեւելահայ քերթողական մտայ-
նութիւնը մինչև թերեւ Տէրեանի արշալոյսը: Կը դրկեմ ընթերցողը այդ
չքեղաշուք փառքին որպէսզի տեսնէ թէ որքան քիչ, զէջ կը զգայինք
մեր հայրենիքը թէ Որաքսի ամբարան, թէ Վոսպոսի չքնաղ խորշերուն
թէ Աղբիական զխոյնի, Վենետիկի կղզիին մէջ, 1860ին): Պէշիկթաշիւան
բանաստեղծն էր զպոռոցական երգերուն ու հոգտորեալ ներկայացումնե-
րուն ու մոռնալու չինք որ այդ 1860ին մեր ժողովուրդը զպոռոցական իսկ
չէր: Բետոյ: Նար-Պէշլը: Թէրզեմանը: Ձերաղը: Եղիան: Սուլթան:
Սամաւէլը: Դաւիթ Ռէշլը: Դեռոզ Մարգարեանին: Երեւնցի վէպե-
րը: Մայրամ: Դուրեանի ազգային քաղեր, թատերգութիւնները: Ա-
զատն Աստուածը: Արիւ Հայկազունին: Իմ արտօնականութիւնը իր յեղափոխական կեր-
չունի քաջընկերը: Հայ ազգայնականութիւնը իր յեղափոխական կեր-
պարանքէն անմիջապէս առաջ այս ամէնով է զգեստաւոր: Ու կ'որոշա-
գծուի իմ մտքին դառն տարակոյսը

«Թէեւ չունինք ոչ քուր, ոչ սուր, ոչ ճիւղակ

Ի՞նչ բաներն էլ կ'անենք մեանց շանասակ»

պոռոցող տղան, իր տղայութեան արդար բաժինին վրայ աւելցուցած
կ'ըլլար հեղինակին ալ տղայութիւնը: Իրաւ կ'ըսէր այդ Պատկանեան
բանաստեղծը թէև քուր . . . Թուղթի վրայ, ինչու չէ: Երբ այս երգերը

ճամբաները դէպի զարգացում: Անիկա ի վերջոյ պիտի վերածուի Ուսումի: Պատմական ակտիվական վերլուծումը խորունկ ակօսներու կը յանգի: Ըրի այս երկու ցուցմունքներուն մասին բաւարար ընդլայնում: Այս մայր յատկութիւններէն դուրս, որոնք Ձարթօնքի մարդերը, Ռումանթիքները և Դէպի Իրապաշտները իրարու կ'ընծային միջին երանգի մը ներքեւ. զրական մեր գործադրումներուն գրեթէ ամբողջութիւնը կը տեղաւորուի վերի որակումներէն որ և է մէկուն, երբեմն շատերուն ներսը: Այսպէս Կրտսեր Ռումանթիքները, բացի Աճէմնանէն վարժապետներ են ու այս բառը գրեթէ կախարդական տարողութիւն ունի հասկնալի ընելու այնքան հակայական միամտութիւններ, չըսելու համար մանկամտութիւններ: Ամբողջ Եւրոպայը կու գան վարդապետ — եկեղեցականէ մը: Այնքան ու թէրդեան ուսուցչի աղնուականութիւն մը կ'արժեւորեն . . . մուսանհրուն դարպասելով: Ոտանաւորը ազգային ապրանք է ու հանդէսները՝ մեր ամէն բանը: Նոյնիսկ 1900ին, երբ տղայական պիտի ըլլար Ռումանթիզմէ խօսիլ, Ռէթէոս Պէրպէրեան, «լցեալ փառօք», հեղինակութեամբ, իր հոսիս — բանֆերուս գործնա-

կը պաշտօնէին Սահմանադրական տարեդարձներուն, անգին մեր հայրենիքին ուստաններուն մէջ, մեր ժողովուրդը կը զգար այդ սուրը, այդ նիգակը իր հոգեւորին խորը մխրճում, անողոք որքան սեւ թաւնութեամբ մը: Ու այս ապրումն է որ, իրաւ ու սրբազան տարազ է դարձեալ: Այդ ապրումը բաժնած է այս ժողովուրդը իր զրագէտներուն հետ, անոնցմէ առաջ ու անոնցմէ վերջ: Մեր երբեք սերունդը — Արուստապէտ Սերունդը — անոր դոհը պիտի ըլլար սարսազողցիկ նահատակութեամբ մը: Բայց այդ սերունդը լուսինէն չինկաւ մեր հրապարակը: Անիկա ծնունդն էր մեր ժողովուրդին որ հոս գրեթէ միակսուր տառապանք կը թելադրէ: Ու մտածումներու նոյն ճամբով՝ դէպի paroxysme յայդ զգացումին, — մեր յեղափոխական միսթիֆին որ ըլլալէ առաջ այս օրերու ծիծաղելի, հալածեալ յղացքը, քաւութեան նոխալը, թշուառ — որովհետեւ թուղթէն իջած է միտերուն — կերպարանքն է այդ երանիլի ազգայնականութեան, 1885ը բաժանման կէտ մըն է ոչ միայն Հայ հոգիին այլ և հայ գրականութեան խորը: Երգը ինկած է կապանքի: Բայց անոր զգացումը ապառտանած է իր ամենէն ապահով ամբողջին մէջ որ սիրտն էր այս ժողովուրդին ամենէն իրաւ դաւկներուն: Ու այդ զգացումը որ առնելու տեղ տալաչափական զգեստը բառերուն, կ'առնէ մարմինը մեր մարտիկներուն, նահատակներուն, այնքան դժուար ըմբռնելի այսօր: Այնքան իրաւ, ահաւոր կերպով իրաւ՝ կանխող դարձ վերջին տարիներուն: Հայրօրդիները, այդ միսթիքին շարափոխումը չէ անշուշտ, բայց բառերով լատակերտուած հոգեվիճակ մը կը թուի մեզի այսօր: Ու Զուխքերիոյ լեռներուն մէջ կեանքի ու մահուան կռիւը իր թաքերուն հաշտոյն միող Աստուծաբանները Սասնոյ լեռներուն փապերուն այդ

պաշտ, ժամանակէն թելադրուած ոգին կը ջանայ բարեխառնել իր պատանութեան վարդապետ ուման թիւղմով: Գրական յղացքը, առանց որու դպրոց մը առանց գլուխի մարմնի մը կը նմանի, չէ իսկ դրուած գրողներու խղճմտանքին իբրեւ հարց. մինչեւ իրապաշտութիւնը որ իր կարճ գոյութեան կէսը պիտի սպառէր այդ յղացքը կազմակերպելու: Արեւելահայերը, մեղմէ աւելի կեանքի մարդեր, երբ կը մերժէին, թերեւ զեռ կը մերժեն, միակտուր մեր գրականութիւնը (գիտէք թէ որքան քիչ է թիւը գրողներու որոնց հանդէպ զիջում մը կը շնորհեն իրենց խտտապահանջ ճաշակէն) հաւանաբար կը տառապէին, զեռ կը տառապին դործերու առջեւ որոնք լեցուն են արեւմտահայ փափկասուն բառակոյտով, — գարուն և մայիս, կոյս և ընկերք . . . : Արդ, դարձեալ նոյն աստիճանի վրայ իրաւ է միւս ալ իրողութիւնը: Արեւելահայ արձակին ու ոտանաւորին մէջ շատ հազուադէպ են սոխակն ու լուսինը, զեփրեռն ու կոյսը: Չեմ ըսեր թէ գրական յղացքը կազմակերպուած է անոնց մօտ: Բայց փաստ է որ նոյն իսկ օգտապաշտ, կրօնական, վարժապետական, ուսուցողական՝ անոնց արձակը զերծ է ուման թիւղմին ժահրէն: Աշտն Աստուածը

նոյն կռիւը ընդունող մեր տղաքը ապրելու որով և ապրեցնելու համար շունեցաւ ուժի անհրաժեշտ մթերքը: Յեղափոխական միսքիք, մեր գրականութեան մէջ բարձրագոյն արդիւններու առաջնորդող թեմա մըն է սակայն, այն պարզ պատճառով որ կեանքի մէջ այդ արդիւնները անիկա նուաճեց աստուածային գեղեցկութեամբ մը: 1908-19 շրջանին մենք բոլորիմասեք էինք ու գրականութիւնը ենթարկեցինք ճառին, բառին, քաղաքական մեր ցանկութիւններուն: 1920 էն ասդին ուրիշ սեւրունդ մը փորձեց շահագործել, արուեստի մնայուն փառքերուն ի սպաս, այդ միսքիքը: Եւ մեզի եկան ողորմելի Յոսեփովի չափեր որ չեա գիտեր իր որ բախտին համար հանգամանաւոր մարդերու ընդմիջ բարձրացաւ եօթներորդ երկինքները մինչեւ երբ ամէն ինչ կեղծուած էր — ինչպէս չցաւիլ նախանիւթին աղնուական արժէքին սա խարդախութիւն — այդ շատարան պատկերամարտութեան մէջ ու լղրհուած մանաւանդ յեղափոխական միսքիք, այնքան քիչ նուաճելի բառերով, ինչպէս օտար չէինք ատիկա Զարեանին չափ փոխաբերութիւն դարձնելու մէջ վարպետ Որմանթոյի վրիպանքէն: Ու մենք ունեցանք Սպիտակ Ջիւղուոր որ լէպի մը անունը ըլլալէ առաջ իրաւ ասպետ մըն էր, որ մը եղած մեր լեռներուն, մտած իր ժողովուրդի տառապանքին ջուրերը: Բայց առանց ուղեցոյցի, առանց մանաւանդ իրաւ ոտքերու, կը զիմէր իր ճակատագրին, քաղաքական ասպետի իր ճակատագրին: Յեղափոխական միսքիք ինքնատիպ լեղուով ու տեղական գոյնով նուաճելի քաղցրութիւն մը չէր որպէսզի յաջողակ պատմող մը (conteur) արկածախնդրեր դայն սեւեռելութեւնական քնարներով: Ուրիշ, Բայց ձեր զխուն մաղերուն չափ, մերիններէն ինչպէս տարներէն: Մոսսա-Տալի Կապուտն Օրերն նոյն

Արի՜ Հայկազանէն ինչե՞ղ կը տարբերի, եթէ ոչ այդ իրաւումը հոգ չէ թէ քիչ մը շփացուած, որ արեւելահայ ամբողջ գրական գործունէութեան պիտի պարտագրէ, ուրիշ կնիք: Մանկա՛նէն Օրբըլ ռումանթիք դաս մը չէ. ինչպէս Մայր Արաբին ալ չէ հրաւէր մը Այրարարտի դաշտը, պարսիկ ջարդելու (Բա՛ճ Փորդա՛ն): Բայց մեր ամբողջ լրագրական յօդուածագրութիւնը, մեր վէպը (Մա՛մուրեան, Ծերենց, Տիւսար) իրենց գաղափարային չէնք յօրինած են նոյն ազդմունքներուն ներքեւ, — ուսուցանելու, բարոյախօսելու շատ ծանր, շատ լուրջ առաջադրութիւններով: Թէ այդ օրերուն օտարներն ալ գրականութեան կը պարտագրէին նման նպատակներ, փառտ մըն է անամուր: Իրաւ գրագէտներու գործին դիմաց քրոնիկի, խառնուրդի, բարոյախօսութեան փառքերը կը փոքրանան, ինքնաբերաբար: Սինք դեռ այսօր դժուարութեամբ կը զննէ սարակոյտ մը Զարթօնքի Սերունդին մեղի ձգած ժառանգութեան հարազատ տարողութեան վրայ: Ու իմ թելադրել ուզածը հաւատքն է, յաւակնութիւնը՝ գրականութիւն ընելու լրագրի յօդուածներով, լսարանական

խարդախումին մէկ շքեղ նմոյշն է: Ձեմ դարմանար: Հայ յեղափոխական միսքիք օտարի մը համար շատ շատ տարաշխարհիկ լէպի մը (roman oxotique) համեմ կրնար հայթայթել: Հիմնովին վրիպանք այդ գործին աշխուկը կը նմանի բոլոր աշխուկներուն: Դիրքերը իրենց հակառակորդը կը ծնին, ըսեր եմ տեղ մը: 1915էն ասդին, մեր մամուլը կը պոռայ ու կը բողոքէ մեր աղէտին մեր գրականութեան համար անօգուտ մեւումը մը տփգունելուն, գալկանալուն, մեր զգայնութեան ներսը (Ձեմ առներ նկատի սրբապիլծ յոգնութիւնը նորերուն, որոնք կ'ուզեն որ խնդան, պարեն, գարեջուր խմեն ու հտառապին մզձաւանջովը ահաւոր աղէտին): Անշուշտ անպարարական տրտում, ամերիկեան փառքեր են տպագրական յաջողութեանքները Ապրումնը շարքին: Դարը այնքան յոգնած է իրաւէն որ մեր ամենէն ծանր միութիւն ալ կը հանդուրժէ քայքայէն վարդեջրուած: Ուրի՛շ, Ահատնում ինչպէս անկարագիր յուշերը մեր գործիչներուն, յեղափոխականներուն որոնք լոյս տեսան չալ-բեկի ամսաթերթի մթերանոցէն: Դարձեալ չունիմ մեղադրանք: Ի վերջոյ հրացանին, ռումբին, կախաղանին ասպետները պարտքին տակը չէին գրականութիւն ալ յարգելու, իրաւ է թէ երբեմն այդ յուճեր, իրենց պարզ ու համեստ բարքիքի մէջ, կը գտնեն մեր սիրտը: Բայց ասիկա հանդիպողին բաշխուած բարիք մը չէ: Իրաւը ան է որ մեր կէս դարը — 1885-1910 — մեր գրականութեան մէջ չէ անդրադարձած գէթ այնքան մը հարադատութեամբ որքան ատիկա կրնանք ընդունիլ 1870-1880ին համար: Մեր իրապաշտները մեր ընկերութեան մէկ կերպանքը ընդմիշտ նուաճեցին: Մեր յեղափոխական միութիւնը, ըսի վերը, անմշակ հող է տակաւին: Թէն չենք տառապիր ահաւոր փոփոխութենէն որ վերահաս է արդէն քիւրդի հոգիին համար: Ու խորհի՛ր որ մեր ընթերցող հասա-

ճառերով (որոնք ոչ միայն կը մատուցուին ունկնդիրներուն ա-
կանջներուն իբր խօսքի հեշտանք, այլև առանձին պրակներով
հրատարակուելով կը դրուին ընթերցողներուն աչքերուն ալ
վայելքին, կրկնօրէն շահագործման հանելով իրենց չքնաղ պա-
րունակութիւնները) հանդէսներու մէջ լայն ու բարի, երբեմն
նեղսիրտ ալ լրջութեամբ (նշխան բանախօսած ատենը կը սաս-
տէր հասարակութիւնը) կատարուած բանախօսութիւններով,
նշանաւոր դագաղները գովելու արարքին մէջ մեր լեզուն գոր-
ծածելով պոսիւեակաւ վստմութիւններուն, քերթուածներով
որոնք Մաթի կամ Փառնջ՝ պատուական լրագիրներուն մէջ իրենց
սիւնակները լեցնելէ վերջ կը սպառին . . . երբի թեւերով ալ
պտտեւելու քաղաքէ քաղաք ու գիւղէ գիւղ, վէպերով որոնք
կ'անդրադարձեն մեր ընթերցումները, թարգմանութիւնները,
խաղերով որոնք դարձեալ կուգան նոյն ձգտումէն: Այս ամէնը,
համանուագ, օրպէսզի գոյնաւոր քլիփէնը, այսինքն արեւմտա-
հայ գրականութեան մեղքին մթերանոցը: 1900ին այսինքն ու-
մանթիլմին ետեւ գրական դպրոցի հետախաղաղ կորուստէն վերջ

րակութեան գոնէ կէսը այդ միութիւնն հետ ունեցած ալ է անձնական
հաղորդում: Մեր ազգայնականութեան հարադատ պատկերը չէ սեւեռ-
ուած ոչ մէկ մեր գրողին: Շատ, պատճառները սա վերստին: Չունիմ
ժամանակ արտահանելու զանոնք: Գրականութիւն է սակայն, սա տո-
ղերուն գրուած պահուն, այդ միութիւնը. անոր մեղմ կերպարանքը՝ մեր
ազգայնականութիւնը, միշտ կենդանի, մեր սփիւռքէն գրեթէ յուսակո-
րոյս տարեցներուն ներսը: Տեսայ ես ատոր փաստերը խորը իրենց աչ-
քերուն, երբ Հայոց հայրենիքէն — որ այդ միութիւնն արգանդն է սըր-
բաղան — մեզի հասած աւելի կամ նուազ հարադատ փշրանքներու զի-
մաց այդ աչքերը արցունքէն կը բոցալառէին: Եղան նուազած աչքե-
րով ծերունիներ որոնք 1944ին իրենց թարթիչները կը քսէին լիւթա-
ծինէն զրկուած մարդոց զգեստներուն, անհուն կարօտով ու զօղողալէն:
Այդ շիջած հրաբուխները այդ միութիւնն, չեմ գիտեր յուզեցի՞ն առա-
ջիններուն հոգին, գէթ մէկ հարիւրերորդով իրենց ուժգնութեան: Չեմ
փնտեր այդ ծերութիւններուն արշալոյսը: Ապահովաբար անոնք լեռնէ
լեռ չէին թափառած: Բայց հայ ազգայնականութիւնը, ասոր միութիւնը
մենք մեր արեան հետ կը բերներ: Ըսեր են թէ պահպանողական ենք,
աւանդապաշտ ենք, սանկ ենք ու նանկ ենք: Ես կ'ըսեմ թէ մեր ազ-
գայնական միութիւնը մեր դարերուն յօրինած հոգեխառնութիւնն էր մենէ
իւրաքանչիւրին ներսը, յիսուն տարի առաջ: Աւելի էր: Այսինքն մեր
պատմութեան երկրորդ մեծագոյն տառաման քարդէն վերջ, մեր գաղթա-
կանութիւնը, մեր օրերու բառով պանդխտութիւնը: Այդ գաղթականու-
թիւններն ալ կը նետեն թել այդ կտաւին: Մեր տաճարները՝ օղբ եր-
կինքներուն տակ, մեր աստուածներուն համար: Մեր ստեղծումները ու
տարներու բարիքին, վայելքին ու զարգացման ճամբուն: Մեր ապրում-

Ռէթէոս Պէրպէրեան մեծ, նոյնիսկ «մեծապայծառ իմացակա-
նութիւն մը» իբրեւ կ'ողջունուի, ոչ անշուշտ շողումի մը գի-
նովը, այլ խուռ ճնշումին տակ իմաստի հանդէպ ուումանթիզմին
ծանր յարգանքին: Արիչանը՝ անհուն կ'անուանուի միեւնոյն ազ-
գակներու թաքուն թելադրանքին ընդմէջէն: 1910էն քիչ վերջ
Սէթեան — ամենէն հարազատը ուումանթիքներուն — ոճի վար-
պետի մը գրիչին տակ (Ս. Պարթեւեան) կը վերածուի խորունկ
զգայնութեամբ իրաւ քերթողի: Ու, աւելի տարօրինակ՝ փորձը
որուն համեմատ, 1929ին մեր ուումանթիզմին մեծ ընդդիմադիրը,
զայն հրապարակէն քշելու արարքին մէջ ամենէն աւելի աշ-
խատողը, Արշակ Չօպանեան թէրզեանը կ'անուանէ ազնուազգի
քերթող: Ասոնք ալ իրողութիւններ են, բաւ՝ ցոյց տալու թէ
որ աստիճան խորարմատ մտայնութեան մը ծնունդ է տուած
ուումանթիք շարժումը: Ու Եղիայի, Չերազի, Ծերենցի, Տիւ-
սաբի, Նար-Պէյի անունները այդ ուումանթիզմէն ոչ միայն չեն
ազատագրուած, այլ զայն երկարաձգելու, փառքի հանելու ի-
րականութեան մէջ ալ դրած են իրենց ամբողջական հեղինա-
կութիւնը: 1940ին իսկ մեր գրականութիւնը այդ անուններուն
հանդէպ յարգանքը երբ ազգային զգացումի մը համազօր կը

ներուն գումարը, զօրս ունեցանք դուրս, զուրկ մեր հողերուն, սուր-
բերուն, աստուածներուն պաշտպանութենէն: Նայեցէք ուշադրութեամբ
մերձաւոր հարիւր տարիներուն փաստին: Փանի քանի տեղ մենք գրա-
կանութիւն ստեղծելու ճիգը ներքեւ ենք մեր ուսմասպառ միտքին որ
հալածանքին տակն էր ոչ միայն թուրքին, այլ մեզմէ գերազանց մշա-
կոյթներուն: Բոլոր ասոնք երբ ուզեմ մասերը ընդունիլ այդ միտքին,
յստակ յլացք մը չեմ ազատեր իր սահմաններէն դուրս արձակելով: Բայց
պարտաւոր եմ ձեր ուշադրութեան յանձնել մասնաւոր շրջանը ուր այդ
միտքիքը միատարր գեղեցիկութիւն, սրտառուչ անուշութիւն, ամենա-
կալ հրայրք էր, երկու սերունդի ամենէն ազնուական տարրին, երիտա-
սարդութեան հոգեւորներն: Գրող, գործիչ, խօսող, կուռող, զոհաբերող,
Այս բառերը փիւռքին ընկալչութեան վրայ այնքան տարտամ կ'իյնան:
Բայց 1820ին, 900ին, 915ին անոնք լիազուժար միտքիքն էին մեր դա-
րաւոր ազգայնականութիւնը վերանորոգ լուսարձակող: Անիկա դուք
պիտի տեսէք անտարազելի փալանգին վրայ մարդոց որոնք մեռան,
ոչ թէ աքսորին դժոխքին մէջը, այլ զէնքը ձեռքերին, անհաւասար,
յուսահատ, սրբազան կռիւին մէջ: Մեռան՝ բանտերուն խորը, թշնամիին
եղունգներուն տակ բզիկ բզիկ վրայ տալով իրենց միտքը, ինքնալոյց,
ու անբացատրելի իրաւութեամբ: Մեռան, «կախադանճեճու կասալիմ»,
հաւատայեղց, արի ու արդար: Մեռան իրենց հողը իջնելով ինքնափոր:
Հայ ազգայնականութիւնը, յեղափոխական միտքիքը, ստեղծիչն է այս
հրաշքներուն: Մեր ուումանթիզմը — Այս ամենէն հազիւ ստուեր:

դառնալիս հեռուէն իսկ կ'ըլլար արդարացուցած կիսադարեան յղացքը սկզբնական ձգտումներուն (*):

Դ) — Մեր Ռումանրիզմը գրական շարժում մը չէ. ամրապէս կազմակերպուած, պայքարի իր միջոցներով, իր առաջադրութիւնները դրօշներու վրայ փառաւորելով, ու օժտուած թեկուզ նախնական չափով մը գրական դպրոց մը արդարացնող մեքենականութեամբ մը (իրմէ վերջ այս գլխաւոր միջոցները կը դռնենք քով քովի, Իրապաշտներուն մօտ, ասոնց ստեղծած շարժումը միատարր յաջողութեամբի վերածող): Անիկա գրական պայքարի հանգէս մըն ալ չհղաւ: Քանի որ սկիզբ մըն էր և ոչ թէ դարգացում: Երբ աչքէ անցնենք, օտարներու մէջ, գրական շրջափոխութեան մայր դարձուածքները, կը գտնենք ճիշդ ղեկ հզօր հակադեցութիւն: Մենք լեզուական մեր պայքարը չփութեցինք գրական պայքարին հետ, ինչպէս չփութեցինք ընկերային-բարենորոգչական մեր գործօնութիւնը գրական գարթօնքին հետ: 1850-ին Յուլիէրու աշխարհաբարը բաղդատեցէք 1880-ի Եղիշէ վարդապետ Դուրեանի, Մատթեան Գարազաշի, Ռ. Պէրպէրեանի աշխարհաբարին հետ, ու պիտի համոզուիք որ լեզուական մեր պայքարն ալ դուրս է գրականին յղացքէն: Դարձեալ հետազօտեցէք մեր ոտանաւորին շրջափոխութիւնը ու պիտի գտնէք որ անիկա ոչինչով է նորոգուած: Մեր ուժանիւթը

(*) Դ.դրոց ևս Դպրութիւն հատորին մէջ Ռ. Պէրպէրեան ընդարձակ գլուխ մը ունի նուիրուած գրական հասկացողութեան մը որ բարեփոխումն է Ռումանրիք գաղափարաբանութեան, արեւմտահայ գրական շրջափոխութեան ակօսին ընդմէջէն: Բազմաթիւ հարցեր, գրական, լեզուական ու քիչիկ մըն ալ պատշաճական, այդ յօդուածաշարքին մէջ: Զիս զբաղեցնողը՝ զանադանութիւնն է զոր կը տեսնէ Առաջին Ցեղեւի յառաջարանին հեղինակը գրականութեան մէկէ աւելի կերպարանքերուն ընդմէջ: Մեր օրերուն ստեղծագործ նկարագիրը վճռական է գործ մը գրական ընծայելու: 1880-ին, գործի մը հանրօգուտ հանգամանքը բաւէր զինքը գրական ընծայելու: Պետրոս Դուրեան մը և Մատթեան Գարաշաշ մը գրագէտներ են ըստ տեսութեան, քանի օր երկուքն ալ մեր ժողովուրդի իմացական զարգացումը բարիք է գտած: Անխառն բանաստեղծութիւն, արուեստ արուեստի համար տարազներուն մէջ նրբութիւնները զրէք մէկգլի: Բայց Բիւզանդ Բէչեանի մը մէջ գրագէտ մը: Մեր ուժանիւթը զէպի հրապարակագրութիւն սա փոփոխումը, շրջելու համար դառածումը, Համապատկերը երբ հոս կը ճշդէ, կ'ընէ առիկա՝ զուտ, իրաւ, ապրելու միայն սահմանուած գրականութիւնը ազատագրելու փորձով մը առօրեայ աշխատէս օգտակար բայց կորստական փառքէն:

կ'անդիտանայ անշուշտ գրական քննադատութիւնն որակուած սնոտիքը, բայց կ'իյնայ հետորական ձեռնարկներու (traité de la rhétorique) ապուշ ազդեցութեան: Վենետիկի տաղաչափութիւնը: Ու երբ կը խորհինք որ գրականութեան մը հիմնական երեք սեռերը (վէպ, թատրոն, բանաստեղծութիւն) փորձուած են արեւմտահայ ճիգին սկզբնական իսկ շրջանէն, բայց քերթուած էն դուրս միւսներուն մէջ վրիպած, պարտաւոր կ'ըլլանք լըջանալու: Մի առարկէք թէ սխալ է գրական շարժումները վերածել իրենց ծաղրանկարներուն (ու գրական դաւանանք փնտռել հոն ուր ասոր յղացքն իսկ չէ մարմին առած), կը նշանակէ անդոյին վրայ աշխատիլ: Քանի կը հեռանանք ժթ. դարէն, այնքան մեր ներսը կը գունաւորուի արաժագրութիւնը հոն իրադործուած արդիւնքները (գրական) աւելի միատարր տարազներով պիտակելու: Իմ նպատակն է իրողութիւններ առանձնացնել ու արձանագրել քան թէ վէճ արծարծել: Տղայամուծութիւն՝ զուգակշռել Շէլլին ու Դուրեանը, ուսմանթիզմին դուրսին մէջ, Տաղանդէն զատ այս տղաքը ամէն բան ունին զիրար հակադրող: Անոնք իրարու զխովին հակոտնեայ կեանքեր ապրեցան, ու անոնց ստեղծագործութիւնը կը լուսաւորուի այդ կեանքին շոտայլովը ոչ թէ անզլիական կամ հայկական ուսմանթիզմներուն մասնայատուկ նկարագիրներովը: Դարձեալ տղայամուծութիւն՝ Միւսէն և Պէշիկթաշեանը համեմատել իրարու, միշտ ուսմանթիզմին ամպհովանիին տակ, մեկնելով հանգիստութիւններէն որոնք կան երկու քերթողներուն մէկէ աւելի քերթուածներու խորը, ներշնչման ու բարեխառնութեան տեսակէտէն: Դրագէտի մը տաղանդը շատ բան է անշուշտ, բայց մի մոտեք՝ զխովին ենթակայ միայն կեանքին որ այս անգամ հարիւր հեղ աւելի ընդարձակ իմաստ մըն է: Առանց առաջինին գիրքեր չպակսեցան, որոշ ալ կշիռով: Կեանքէն ազատագրեալ սգիով մը, մտքով մը գրուած գիրքեր, որքան ալ մեծ տաղանդով ըլլան պաշտպանուած (Կէօթէի Ֆառսթը օրինակի համար) կը մեռնին շատ արագ: Այս նկատողութիւնները կը միջամտեն իմ գաղափարներն երբ կը փորձուիմ չմեղադրել մեր ուսմանթիզմը իր սահմանափակ ճակատագրին, պարագայական փաստին համար: Դուրեանը, միայն մերը ըլլալու փառքին սիրոյն բարձրացնել միջտղգային քնարական հանճարներու լուսապոսակին, հաւասար պիտի վար շրջուած ուսմանթիզմի մը, եթէ երբեք չըլլայի պաշտպանուած, այդ արարքը ընելու ատեն, ալ տղուն քերթուածներուն մէջ գոց այն խոովքէն, յոյզէն,

սարսուռէն ու հեշտանքէն որքան կ'առնեմ այդ ամէնը միջազգային մեծ ուսմանթիքներու քերթուածներէն: Զեւի, խորքի, կշռոյթի, գոյնի և ոգիի հանգիստութիւններ չեն բաւական որպէսզի մեր ուսմանթիքմը բաղդատուի Եւրոպական մեծատարած, նոյնանուն շարժումին, դատուի այն չափերով զոր քսաներորդ դարու մտածողութիւնը գործադրեց անոր վրայ, գլխաւորաբար գերման դպրոցին մեթոտով: Համեմատ Միշտ համեստ: Գոհ եմ երբ մեր ուսմանթիքներէն քանի մը իրաւ քերթուած իմ մէջ կը բանան հեռու, տարտամ անուշ ապրումներ, ինչպէս կուգան ինծի ասոնք, օտարներէն: Ուրեմն կը զգուշանամ մեր արդիւնքները թափելու եւրոպական կաղապարներու մէջ:

ն) — Մեր ուսմանթիքմը իրական ապրումի, բարեխառնութիւն է սակայն, առանց գրական ծանրակառոյց վարդապետութիւն մը, շարժում մը ըլլալու: Միւս կողմէն, աւելի քան ստոյգ է որ անոր գործաւորները չեն հասած անոր լրիւ նուաճումին: Բայց, պակասաւոր այդ ձեւերուն ալ տակը, անիկա յաջողուածք մըն է, զրեթէ գեղեցկութիւն՝ մէկէ աւելի էջերու վրայ, արձակ թէ ոտանաւոր: Ասոնց պակասը պիտի նշանակէր պակաս մը Հայ հոգիէն: Դուրեանէն, Ստեանէն, Մ. Պէշիկթաշլեանէն, Լիւիշանէն մենք ժառանգած ենք չհինցող էջեր, այսօր ալ մեզ յուզող, որոնք իրենց արժէքը պարտական են ձեւէն աւելի իրենց ծածկած խորքին: Այսօր դժուար է մեզի Առ Զեֆէրոս Ալեքսանդրէ քերթուածը վերապրիլ, ոչ որովհետեւ այդ տէգոռը, ալլ հոգեխառնութիւնը չունին գոյութիւն, այլ այդ քերթուածին յատակը յօրինող զգացական ջերմութիւնը, խտութիւնը անհետացած են մեզմէ: Դար մը վերջը: Մարդարէ մը չեմ: 1750ին Սայաթ-Նովա կը գրէ

Թեգուղ հազար դարդ ունենամ, ես սրբունմըս ա՛ն չիմ ասի.
Իմ հուսմի հեփիմըն դուն իս, ես ել ուրիւ Շահ չիմ ասի.
Սայաթ — Նօվէն ասաց. զալում, ես եմ մահիմ մահ չիմ ասի՝
Հենչափ ըլի՝ դուն վրէս լաս մազըդ շաղ ճալօլ աչկիլուն:

արտայայտելու համար մերձաւոր հոգեխառնութիւն մը վարի տողերով արտայայտուած վիճակին

«Լսեանչելի եր, մա՛յր, կոյսն այն քան զամենայն ըսեանչելիս.
Զոր ինչ երկինք եւ բընութիւն ունին զարդեր եւ գեղ եւ լոյս,

Յիւր դեմս 'ւ ի բիբան եին ամփոփ, յիս ի նոցունց ցոլանային.
Շըրբունքն եւ վարս մեզ ունէին վասըն բոլոր սրբիս վիրաց:
Թըւե՛ր ինձ, մայր, յանդարձական ինէն ի քու հըրածեսին,
Դու բարեգո՛ւր, մաղթեցեր զերկինս յըղել յիւր զըւարթոց
Քան զամենայն սարփելին եւ զըզուելին եւ մանկագոյնն,
Ինձ մօր եւ քեռ լինել փոխան, փոխան ամեն ըսփոփանաց.
Սիրոյ հրեշտակ ես կարծեցի, մահուան հրեշտակ եր նա, մա՛յր իմ»:

(Յեօին Հառաչք)

Մ. ՊԷՇԿԵՍՏԵԱՆ

որ իր կարգին գրեթէ կը կրկնուի սա տողերով

Ի զո՛ւր զըրեցին աստիճան ինձի «սե՛ր»,
Եւ ի զո՛ւր ուսոյց բուլբուլն ինձ «սիրել»,
Ի զո՛ւր սիւզեր «սե՛ր» ինձ ներշնչեցին,
Եւ զիս նորասի ցուցուց ջինջ ալին,
Ի զո՛ւր բաւոճսն լըռեցին իմ շուրջ,
Դալսնապահ տեղեւ չափին երբեք շունչ,
Որ չի խըռովին երազքս վսեմ,
Թողլ տեղին որ միտք ըզնէ երազեմ.
Եւ ի զո՛ւր ծաղկունք փրփրեցեր զարման՝
Միտք խնկարկեցին խոկմանցս խորան...
Ո՛հ, նոքա ամենքը զիս ծաղրեր են...
Ասուծոյ ծաղրն է աշխարհ ալ արդէն...:

(Տրանսլ)

Պ. ԴՈՒԻԵԱՆ

*կարդացէք ուշադիր: Պիտի գտնէք որ ժամանակը, պայման-
ները թեթեւ են կնքաւորելու սա խորքերուն հարազատութիւնը,
իրենք իրենց հաշտոյն: Այդ խորքը ահա զգացական ուման թիզ-
մին վկայութիւնն է այդ ժողովուրդին շատ մը դարերուն: Այդ
ուման թիզով, իրենց ամբողջութեանցը մէջ չպարզելով հանդերձ
ցեղային մեծ, տիրական յատկանիշներ որոնց վրայով ներելի
ըլլար ցեղային նկարագիրներու հանդէս մը տեսարանել, վկա-
յութիւնն մըն է միշտ, մեղայատուկ հոգեղէն բարեխառնու-
թեանց: Զատածի՞ր, արդիւնք, հաստատ, ուզիդ զիտողութեան
պարտքէն որուն Համապայեքը ուզեց միտք հաւատարիմ, երբ այս
ամենէն՝ փորձ մը ներուր հոս բարձրանալու ցեղային քանի մը
իբաւ, միայուն ապրումներու միջին կէտին, անոնց որոնք ամէն
գարու մէջ իրենց կրկնումներով, մերձաւոր նոյնութեամբ մը
իրենք գրեւնք կը պարտադրեն մեր մտքին: Ի վերջոյ չկան*

այն նկարագիրները որոնց դուժարը կը լեցնէ ժողովուրդի մը ոչ միայն ներկան ալլե կը բացատրէ անոր անցեալը, այսինքն հոլովոյթը: Երբ, պատմութեան բեմը ձեր ըմբռնողութեան մէջ կը վերածէք ազատ արձակարանի մը ուր մարդերը — ցեղերը ասոնց մասնաւորութիւնները ըլլալով հանդերձ, հոն պարզուող արարքներուն մէջմէկ զգեստներ են — երեւոյն, զործէին, անցնէին ոչ անշուշտ անողոք օրէնքներու սլաքներուն ներքեւ (պատմական մաքեթլիզմ) այլ կեանքին ընդհանուր տեսլովը զոր կը հաստատենք մարդերէն դուրս ուրիշ բնական արքայութեանց ալ վրայ, ձեր պատմութիւնը, ձեր ժողովուրդը պիտի չսիրէի՞ք տեսնել քանի մը տիրական յատկանիշներու ներքեւ: Ասիկա անշուշտ մօտիկն է զոռածուփն, բայց չէ՞ զայն: Որո՞նք մեր համագրական կերպարանքներէն, վերլուծուելով, մեղի պիտի բերէին քիչ շատ դրական կարգեր, հայ հոգիին իրաւ գիծերէն: Ունինք մեր լեզուն, արուեստները, մարմնեղէն կերպարանքը, հոգեկան արժէքներն ու նուազութիւնը: Արեւմտահայ գրականութիւնը կուտայ պատահութիւն մեր ժողովուրդը քիչ մը աւելի հանգամանաւոր երեւներու տակ տալու, որքան ասիկա չէք արտօնուած գտնելու, մեր իմացական ուրիշ արւտայայտութեանց ներքը: Մեր պատմութիւնը մեր ժողովուրդն է անշուշտ: Բայց մեր ո՞ր յատկանիշները կը բացատրուին անով: Արեւելահայ գրականութիւնը հայ ժողովուրդն է անշուշտ: Բայց հայ հոգին ո՞ր մասնակի երեւները հոն ինկած են սեւեռութիւն: Ահա հարցեր, յանդուգն, խնդրական, մշտնջեն նոյնիսկ: Կ'ընդունինք: Բայց աւելի քան իրաւ է որ բացի իմրակէ մը մեր գրողները — միշտ իրաւները, մեծերը — մեր հոգիին վրայ պայծառ պատուհաններ են: Զօհրապ մը, իր ֆրանսացի վիպողի արտաքին յարգարանքին տակ, հայ է իր ջերմութեամբը, կրքոտ երեւակայութեամբը, ձեւի հանգեպ իսկ իր վիպովը, թախծոտ ու պարզ մտաւայելացովը, կեանքին դէմ կենալու պայքարական իր իմաստութեամբը, մահը ընդունելու իր զարձակ առհաւակամ խաղաղութեամբը: Բացէք մէկիկ մէկիկ այս խտութիւնները: Դուք ունիք ձեր ժողովուրդէն իրաւ վերացումներ (abstraction): Ու ասիկա այսպէս տարօրէն իրաւ: Հրանդին, Թլկատինցիին, Զապէլ Եսայեանին, Մեծարեւելին, Վարուժանին, Սիմոնեթովին, Արփիարեանին ու իրապաշտ ու արուեստագէտ հանգամանաւոր գրողներուն մեծ մասին համար: Աւագ Ռոմանթիքները մեր ժողովուրդին ո՞ր կողմերուն վրայ կ'ընեն պայծառ թեւադրանքներ: Այս հարցումներուն պատասխանները վերլուծման ճամբով,

զիս պիտի տանէին շատ հեռուները: Անոնք, այդ պատասխանները որպէսզի չըլլային պատահական, պարտաւոր էին պաշտպանուիլ մեր մշակոյթին բոլոր թելադրանքներէն, զիս մղելով այդ մշակոյթին վրայ թերեւ մեկէ աւելի հատորներու: Ոչ մամանակ ոչ ձեռնահասութիւն: Ահա թէ ինչու կը սեղմեմ պարունակը իմ նկատողութեանցս, մնալու համար Աւագ Ռոմանթիքներու կողմէ իմ ներսը ինկող այն թելադրանքներու շուրջ որոնք արեւմտահայ գրականութեան այդ շրջանը կնքաւորելով հանդերձ, առանց զառաժուով կը տարածուին նաեւ դէպի մեր հոգիին ընդհանուր յատկութեանց զաշտերը:

Այսպէս, պատահականութեան արդիւնքներ չեն մեր ուսմանթիքներուն:

Ա) — Երևանի մէջ զոր լաւ կ'ընէք չարժեւորելով իբրեւ անմիջական հետեւանք այդ քերթողներուն խառնուածքին, անոնց կեանքին մասնակի հանգամանքներուն: Հիւանդութիւն մը թերեւս ազդակ է որպէս զի ըլլան բացատրելի Պէշիկթաշլեանին ու Դուրեանին մեղմածութիւնը, սրտառուչ ցաւի շատ յստակ հոսանքներ, անոնց տաղարանէն մեկի ծաւալող: Բայց նոյն տրամութիւնը, նոյն փաղաղիչ կրակը Յաշիֆեբուրն ալ չունէն է կարծես: Հիւսնախտին մանրէն կամ վանքի մը ներքին ոլորտին վշտոտ զգայութիւնները իրենց անտես սղոցներովը, սլաքութեամբ միայն չեն յօրինած այդ քերթողներուն անսփոփ բայց դառնահամ, վառող ըլլալու անկարող մեղմածութիւնը, ինչպէս՝ դարաւոր հաւածանքը, անհուն զրկանքը, ու աշխարհին բարիքներէն անդադար վտարուած ժողովուրդի մը ճակատագիրը, կարճ բառով մը մեր այլեւ անդարձ կերպով պատմական նահատակութիւնը չէին յաջողած ջնջել մեր դէմքերէն հաւես, դաւն, պարզ, սափ շղարշը, բանաստեղծին ըսածին պէս վառ ցաւին տրամութեան, անուշ սուգին որ մեր արեւան ծովի երեսին մեր հոգիին ստաշը իբրեւ ծփացեր էր դարերով և որ կը ցոլցւայ մեր ազգիկներուն աչքերուն խորը . . . Չեմ արեւածախնդրեր: Կը ջանամ զգայութիւններ հասկնալ: Մեր գրականութիւնը ոչ շնական է, ոչ յոռետես ոչ ալ թանձրօրէն հաճոյապաշտ: Աւելի քան ախուր հոգեբանութեան մը մէջ, տեսէք, ինչպէս զիտէ մեր մէկ հայրապետը իր ցեղին խմաստութիւնը համադրել:

Ի Բէն Կայցեմֆ,

Հա՛յր գրութեանց եւ Աստուած մխիբարութեանց .

Ի Տիւրական զիւրապիմ մերձեալ ժամուս

Մխիթարեա զմեզ ի srsմութեանց մեղաց .
 եւ ճնորհեա զուրախութիւն
 Գործովք արդարութեան . . . :

Այս տողերուն հեղինակը մեր օրերէն եօթը դար առաջ skմային մէջն էր իւր ժողովուրդին հոգեխառնութեան, որպէսզի Միջին դարուն ահաւոր մղձաւանջը չըլլար կործանարարը մեր իրաւ կեանքին: Գայէք, սա պղտիկ թեւադրանքին անհուն արձակութիւնները գէպի: Գրական վերլուծումի գժբախտութիւն մըն է անշուշտ: Բայց սփոփանք մը նոյն ասին: Շնորհալին սուրբ մը ըլլալէ առաջ բանաստեղծ մըն էր, այսինքն մեր գրական-նութեան ընդհանուր ոգիին մէկ կայծը: Ահա թէ ինչու ողբասացութիւն որակել մեր գրականութիւնը վաստ մըն է զայն քիչ, գէշ կարգացած կամ երբեք կարգացած չըլլալու: Ողբասացութիւն չէ անիկա, վասնզի ցեղային ներքին գրութիւններ — անբացատրելի բայց այլապէս իրաւ, ինչպէս է պարագան ներծոր (endocrine) գեղձերու, — միշտ չեն պակսած հակազդելու արտաքին պատահարներուն, վերջ ի վերջոյ վերածուելով կեանքը ընդունելու միջինի մը: Գայէք ամենէն թշուառունակ կայանը սփիւռքին: Թիթեղէ տանիքին տակ, պատի տեղ կըռնակին սնտուկի մը տախտակը զգացող հայրը որ ծարած է օրուան քրտինքին ծովէն, զաւերներուն անյագ կտուցին համար գիշերուան ժամը, ու անցած՝ սեղանին, սանկ աչք մը նետելու անոնց տրտում բայց անուշիկ անմեղութեան, վստահարար կ'ըսեմ ձեզի, տրտում մարդ մըն է, իրաւ հայ մը, բայց չի տառապիր չըլլալուն համար աշխարհի բախտաւորներուն գիծէն թանձր, վայելապաշտ, կուշտ ու զուհիկ անասունը: Մինակ Դուրեանը չէր որ արտօնուեցաւ գրելու թէ «Իւ սիրեմն արժաւոյ մը չեմ անցած»: Տարածեցէք պատկերը, իր ծածկած խորհուրդը ու փորձեցէք գտնել չըջանը, առաջակէին մշուշներէն իրապէս ազատ, ուր այդ արշալոյսը ողողէր սիրտը այս ժողովուրդին: Մինակ Ալիշանը չէ որ կերպարանք կուտայ մեր ոսմանթիզմին տրտմութեան երբ կը գրէ

«Մաշած նեխաւք մեր հարանց քաղուած ի խոր խաւարի»

Թեւադրելով անշուշտ լսին ողբերգութիւնը, այդ մարդոց հետ իջած հող, իրբե միակ վարձատրութիւն, իրենց բոլոր առաքինութիւնները պսակո՞ղ, սուրին ու հուրին մէջ երբ զոցեցին իրենց անուշիկ աչուրները: Ու աւելի համեստ անուններու հետ

խոսկ այս տրտմութիւնը մենք կը գտնենք հիմա, ոչ իրրեւ գրական հանգանակէ մը յօդուած մը. այլ հոգեդրութիւնն իսկ մեր ժողովուրդին: Ու մի կենաք: Տարածեցէք միշտ աւելի անդին քան մեր կիները, գրողները որպէսզի գտնէք մեր պատմութիւնը լման, որ անհուն տրտմութեան մը տարօրինակ վառարանը կը թուի իր իսկ զաւկըներուն. ու կը թուի տակաւին անպատմելի փոքրութիւն, անարժանութիւն. «նախատինք ու ամօթ», բայց երբ ազատագրուի դէպքերուն միշտ ապրմաստ բռնութենէն. տեսնուի իրաւ տպրումներ. — պարզ, ճակատագրէն կարգադրեալ շարայարութիւն մը, կը զգենուն լիութիւն մը, լինելութիւն մը, ոճ մը. — կերպարացի, իր ընդհանրութեանը մէջ այնքան հաշտ արեւմտահայ գրականութեան որ եւ է չորջանի միջին բարեխառնութեան, հոգեզէն խտութեան: Մօտ չորս սերունդ, այդ գրականութեան սպասն է ըրած, և չորսին մօտ ալ հասարակաց է այդ քաղցր տրտմութիւնը: Սովետներ, չըսելու համար յիմարներ են անոնք որոնք բան մը ըսած ըլլալու սիրոյն մեր գրողներէն խնդութիւն, լաւատեսութիւն, ծափ ու ծիծաղ կը պահանջեն, մօռնալուով կեանքը զոր շինքն է մեզի մեր պատմութիւնը: Քաղաքական կեղծիք է միւս կողմէն, այդ դրութիւնը բարեխառնելու խաչակրութիւն մը: Գրականութիւնը ոչ քաղաքականութիւն է ոչ ալ մանկավարժութիւն: Անկաւ բխում մըն է մեր ամենէն իրաւ լինելութիւններէն: Ու իբր այդ կ'արտայայտէ մեր ներքին յօրինուածքը: Այս ժողովուրդը խնդա՞ց: — Երբեմն: Լացա՞ւ: Դուք գտէք պատասխանը: Ու մեր գրողները — իրաւները — ուրիշ մարդկային կոյրերու հոգեզէն անշարդարձը պիտի չըլլային: Ո՞վ աւելի առատ, պարզ, սիրտբաց խնդաց քան Պարոնեանը որուն սերունդին յաճախ ցամաք հացն իսկ պակսեցաւ:

Բ) — Բաղկերիւնը որ Համադարձիքի ընթացքին, զանազան ասիւթներով, ինկած է վերլուծման: Յեղային մեծ նկարագիր մըն է անիկա, որուն ոճին մէջ կը հաշտուին իրարու մօյնքէ, կիրքէ, հոգեզէն յօրինուածքէ ինչպէս ֆիզիք ալ աշխարհէն յտակ ցուցմունքներ: Այդ բառին իրեն հոս թեւադրել ուզածս՝ բարի, պարզ այն օրումն է որ շօշափելի հոգին իսկ է ոչ միայն մեր արուեստին կտաւներուն (հոս ըստ իմ ալ, ձայնին շղարհն ալ, մարմարին երեսն ալ մուտք ունին), այլ և մարդկեզէն կտաւին, մարմինն ու աչքին, մարդկեզէն դաշնակութեան՝ շարժումներու գումարէն, մարդկեզէն համագրեալ ճարտարապետութեան մը՝ ձայնին, քարին, հողին միգամածային անդունդ-

ներէն ինքզինքը պուտ պուտ հաւաքող, ըլլալու համար շեշտը, հոգին մեր ներքին իրականութեան: Ա՛ն՝ որ մեր ժամերը ըրած է այնքան անուշ, զարդէն, ներկէն, փառքէն, ուժէն, զանգուածէն այնքան անկախ, մատուռի մը մէջ ինքզինքը կաթիլ մը սիրտ, կաթողիկէի մը մէջ ինքզինքը սրտագին հրաւէր ու մայր-եկեղեցիի մը գողտր բխումին զարկը իբրեւ սխրանք ինքզինքը վառման հանած: Որ քաղցրացուցած է դարձեալ մեր լեռները, անոնց ոտքերուն շարելով պարոյրները մեր գեղերուն, անոնց գագաթներու գլծերը ամաքած, նոյնիսկ հոն ուր ապառաժին սղոցածեւ ատամունքը դարերուն կայծակներովը սրուած կը ջանան հնձել մեր ձեռքերուն յանդուգն սրբագրութիւնները, ի խնդիր ցեղային ոճին որով երկիր մը ժողովուրդ մը կ'ըլլայ: Կը գրեմ այսպէս, տպաւորութեանը տակ նկարներուն որոնք գերազանցապէս հայրենի լեռնէն (Արարատ) ինկեր են իմ անդիտակցութեանս ու հոն շաղախուեր՝ դարաւոր միւս ապրումներուն, կտակուած ինծի իմ պապերուն արեան ճամբովը: Աստուածային ճարտարապետ մը, երկինքին խորքերէն, մեր հաշտոյն պէտք է քաղցրացուցած ըլլայ սրութիւնը այդ ցցունքներուն, ինչպէս մարդկային ճարտարապետութիւն մը կատարած է այդ աշխատանքը աւելի խոնարհ քարձունքներու վրայ, ապառաժին փշրելով ժանիքները, ու անոր վստահելով գողտր գմբէթը մատուռի մը: Ուզենք չուզենք մեր զրականութեան տիրական յատկանիշներու շարքին արժեւորել այդ քաղցրութիւնը, անշուշտ աւելի համապարփակ տարազ՝ տարածուող դէպի ցեղային նկարագիրներու համահանգէսը: Մեր իրապաշտութիւնը միայն այդ շնորհը չարժեւորեց վայել լըջութեամբ: Բայց մեր ումանթիլմը իր վրիպանքներուն դէզին դիմաց, կրնար մեզի կտակել քաղցրագոյն տաղերը մեր բանաստեղծութեան: Կ'առնեմ նմոյշ մը, որ թէեւ հնոտի, նոյնիսկ անկունակ՝ այդ քաղցրութեան շնորհիւ կը պահէ որոշ հրապոյր

Լճ՝ Լսին, դու աստ խորհրդալոյս,
Նիւկիայդ երկնից ամօրլեւծ,
Մեղամաղձիկ նակասքս կոյս,
Ամպեայ շղարժիւ ըսօղած,

Սիրով ըսուեց՝ ժամուց լրո իկ,
Ոսկի մագերդ ցիր ու ցան,
Երկնից դառաց մեջ երբ մեծիկ
Մոլորաբայլ կուգար...

այս անգամ հեղինակէն իսկ անկախ, որ քսանամենի, հիւժախտաւոր կամ վանախոյս մէկը չէր: Դիտեցէք խորքին տեղումնութիւնը բայց սիրեցէք այդ օրունն որմէ խօսեցայ վերը:

Գ) — ջերմութիւնը, թերեւս արեան արձագանդ, թերեւս դարերու ծորում, թերեւս սկզբնածագ թրթռում, մեզի չպակսեցաւ մեր գրականութեան, ասոր դործիքին, մեր պատմութեան ու իր տառամաներուն բոլոր նուազումներուն ալ հետ, երբ զիտենք այդ սրբազան ոստայնէն զուրկ, հիմնովին անմասն այնքան քաղաքակրթութիւններ, ժողովուրդներ: Արկածախնդրութիւն չեմ ըներ, երբ կը զրկեմ ձեզ, քիչ մը աւելի ուշադիր ոգիով, ձեր տպաւորութիւններուն: Սփիւռքը ձեր ներսը դործագրած է անշուշտ զգացական հաւաքումներ, կերպարանքներ, բիւրեղացուցած՝ խորհուրդներ, դատումի տախտակներ, ձեզ շրջապատող մարդոց զանգուածներէն ձեզ ընդունող հոգիւրէն ծնած: Նոյնիսկ ամենէն նպաստաւոր պայմաններու մէջ, այդ բիւրեղացումը կը մնայ անբաւական հերքելու ձեր սկզբնական դրութիւնը, հոգեղէն ձեր ընկալչութիւնը: Հազարներու մէջէն իմ արիւնը կը ճանչնայ ինքզինքը, իր դրութիւնը՝ ուրիշին մէջ կամ դէմ: Գիծերը հանգիստ ջերմութիւններ են մեր երեսին: Հոգին, մտածումը, կիրքը՝ կրակ մեր աչքերուն կապուտիկ ջուրին կամ սեւուկ ամանին խորը: Մեր երաժշտութիւնը շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ տաքուկ հոսանք մըն է, տեսակ մը ոսկեջուր որ մեր զգայնութիւնը կը գունաւորէ, արեան համ մը, գոլ մը ինչպէս: Մեր ճարտարապետութիւնը քարին վրայ զգեստաւորուած նոյն տաքուկ հոգի է, որ ըլլար մարմին առած ցեղին միշտ սրտառուչ, սիրալիր շնորհին, վայելչութեան, և որ մտքիդ խօսելու տեղ, կը զարնէ դէմքիդ: Կան տաճարներ որոնք վախ կ'ազգեն: Ուրիշներ՝ որոնցմէ եկածը ծփանուտ վտահոլութիւն մըն է: Մեծութիւն, բարձրութիւն, թուիչք խոշոր բառեր են անշուշտ, բայց քարեղէն քերթուածի մը մէջէն կը գտնեն ձեր դատողութեան և զգայնութեան պարունակները: Մեր ժամերը գուրսէն պարզ, մարդամօտ, անուշիկ: Ներսէն՝ լուրջ, տրտում, քա՛ն: Մտէք զանազան մշակոյթներու սրբավայրերը, պարզ ու անյաւակնոտ հոգիով: Ասոնց ոչ մէկէն դուք պիտի առնէք մարմարի ծնունդ սա գոլը, հոգեկան մաւրմաջը, որ, հնօրեայ մատուցոն իսկ գողտրիկ վառարանի մը նման կը մատուցանեն ձեր ամենէն նուրբ զգայարանքներուն ընկալչութեան: Մի ըսէք թէ զբական տպաւորապաշտութիւն է ըրածս: Թէ առնուազն վարկածային անվստահութեան կը զիմենք երբ

անձնական, մասնակի, բացառիկ մեր ապրումները ցեղային ծորումներու իբր յայտարար կ'առաջարկենք, Բայց այդ վերապահութիւնը բանաձեւելէ առաջ, պարզութեամբ, առանց յետին միտքի, բարի եղէք այցելութիւններ տալ ուրիշ հոգեղէն գրութեանց պատկանող նմանօրինակ կառույցներու: Եգիպտոսի մէջ զպտի վանք մը, իր տաճարային մասերովը, պաղեստինեան մեծագոյն սրբավայր մը, Բարիզ՝ չքեղ քաթետրալ մը, Սիւն-Լապ աշխարհին մէջ՝ վիմափոր տաճար մը, Թանւախալլ՝ հեռու Հնդկաստան, միայն ոճի տարբերացումներ պիտի չթելագրեն ձեր մտքին, այլ ապրումներու ինքնաստարաս գրութիւններ: Ու այն ատեն միայն պիտի զանաղանէք թէ ո՛ւր է վառարանը ձեր հոգեղէն գրութեան: Անշուշտ, այս նրբին, խուսափուկ, զգայութիւններուն երանգները, ծիրը, տեսակարար իսկութիւնը աւաւանդանալի ծորումներ չեն, ու կրնան ծնունդ տալ եղջերուաքաղային տեսութեանց թնճուկին, իմաստասիրական ինչպէս զեղագիտական: Չկայ անշուշտ քուրբ քաւ մը, բայց կայ քուրբ մեակոյրը որ այդ քարերուն վրայ թուրք հոգիի հեղումովը է գոյացած: Ո՞ր կը զատուին իրարմէ երկու տարբեր գրութեան պատկանող կառույցներէ ձեր զգայութիւնները . . . : Այս վերլուծումը կը բանալ հաւանական զեղումներուն ինչպէս շեղումներուն ճամբան: Ջերմութիւնը այսպէսով մեր ումանթիզմին մէկ կողմնակի յատկանիշը չի կազմեր. այլ կը բարձրանայ ցեղային թաքուն ծորումներու թէն խնդրական բայց անմերժելի փաստին:

Դ) — Խաւնդը որ մեր Աւագ Ռոմանթիքներուն գործը լեցնող ու անվրէպ տպաւորող ներքին ծորում մըն է դարձեալ, մօտիկը՝ ցեղային ջերմութեան բայց առաւելապէս զգացական գրութիւնը զսպանակող: Մի շփոթէք զայն հետտրութեան հետ: Կը զգուշանամ խոշոր վարկածներուն փառքէն ու փաստէն: Նոյն քերթուածը գաղիացիի մը ու անգլիացիի մը բերնէն մեզի կը բերեն գրեթէ հակադիր զգայութիւններ: Տաքութիւնը հողին ծոցը չի սուզուիր, ինչպէս ցուրտը հողին երեսը չի քալեր: Անոնք կ'անցնին մեր բառերուն, ու անոնցմէ առաջ մեր հոգիներուն: Մեր գրականութեան մէջ կարգի, խելքի, ճաշակի հարցերուն տարամամութիւնը հակապատկեր մը կը կազմէ յորդութեան, զեղման, կիրքի, գրոհի զգայութեանց շատ յատակ թելագրանքներուն: Մեր հին գրականութիւնը գրէք այս դիտողութեանց ծիրին: Մեր ումանթիզմը շրջան մըն է ստեղծումի ուր Խաւնդը տիրական է միւս բոլոր ծորումներէն: Մեր Իրա-

պաշտները հակազդեցութեան զգացում մը չեն արժեւորեր երբ կ'ուրանան մեր բանաստեղծութեան շնորհները: Անոնք կը հպաւտակին, թերեւս առանց ալ գիտնալու, միւս պէտքերն որ արուեստը կը յարգարէ գահաւորակ իմացականութեան:

Ինչպէս կը տեսնէք, քննադատը երբ փորձէ թողուլ իրողութեանց դաշտը և զառածիլ տեսական կարելիութեանց արձակութիւնները դէպի, կ'ըսէ խնդրական թէև ոչ անկարելի բաներ: Եղբրուաքա՛ղ՝ այս ամէնը: Գրեթէ, երբ սզկենք անսնել Թէրզեանի մը, Նար-Պէշի մը, Եղիշէի մը մէջ: Բայց Պետրոս Դուրեան մը մեզ կը պաշտպանէ մեր շեղումներուն ալ մէջը: Ուզենք չուզենք, պարտաւոր ենք բացատրել մեր զոյրութեան միք: Հարիւր տարի առաջ անիկա անունն ունէր մեր կրօնքին որով զրահաւոր անցանք դարերը մեր գիտութեան հասնելու համար հոս, ժամանակներու սեմին ուր այդ միքը կերպարանքն է առած դրական մեր հպարտութեանց: Զեղչեցէք անհեթեթին բաժինը այդ փառասիրանքներէն, աշխարհը մեր արուեստով ողողած ըլլալու աւելորդ յաւակնութիւնները: Դրէք այս ժողովուրդը խորը իր հողին, հոգեզէն գրութիւններուն, ամուր ու ինքնահաճ, իր հոգեկան դրութեան հաւատարիմ: Ու յետոյ կշռեցէք բազմադարեան անոր արտայայտութիւնները: Մանաւանդ ձեր վերլուծումը մի մասնաւորէք ձեր մօտիկ, գրեթէ անմիջական անցեալով — ի՞նչ է ի վերջոյ հասակը արեւմտահայ գրականութեան բազմատուած հայ դրականութեան հասակին — ու տարածեցէք զայն համայնական լինելութեան մարդոց խումբի մը որ երկրամաս մըն էր բռներ, գեռ պատմութեան պատկանելէն առաջ . . . : Հեքիաթ է ու երազ՝ հայոց պատմութիւնը, նոյնիսկ գիրերէն վերջը: Բայց հոն է դարձեալ այս ժողովուրդը: Ու անցէք մեր դարերէն, միշտ առանց յաւակնութեան: Սի կենաք անգոյ փառքերու մոխիրները խառնելու, ինչպէս իրաւ ծաղիկներն ալ արհամարհելու, այդ հողերու երեսին: Մանաւանդ իրաւ զգացէք ձեր ժողովուրդը: Հաւանական է որ տառապիք խորունկ հակասութեանց ճնշումին տակ ու անդամալուծ անբաւարարութեանց, պակասներուն փաստին դիմաց: Բայց մի վերածէք ատիկա դրութեան ուր հալէին ձեր արժանիքները: Կրնայ ըլլալ որ չհասկնաք իր երաժշտութիւնը, իրաւ բխում սակայն, որ սիրտ առնող, տարօրէն պայծառ գլգլանք մըն է, փաթթող ու զովարար, կրակին մէջէն իսկ ստեղծելով ներքին յագեցումը, ու այնքան քիչ յիշեցնող կշռոյթը մեր հողերուն, մեր լեռներուն, կտոր կտոր բլկտուած,

ընականէն յարդարուն զէպի բազմամակարդակ արտայայտութիւն բայց մնալով միամակարդակ յօրինուածք մը: Ինչո՞ւ: Ձենք կրնար ճիշդ պատասխաններ գտնել: Կրնայ ըլլալ որ չհասկնաք իր մատենագրութիւնը (գրականութեան հին ու սխալ անունն է ասիկա), ուր փայլն ու մերկութիւնը, առատութիւնն ու ժլատութիւնը, զուսպն ու քնքուշը իրարու հետ կը մրցին ու կը պատմեն դժուար կեանքը դժուար ժողովուրդի մը: Կըրնայ ըլլալ որ չհասկնաք իր հոգին, շտեմարան՝ այնքան անուշ ու սե բաներու: Բայց այդ հակասութեանց դումարն իսկ պիտի բարերարէք ի հաշիւ հասկացողութեան մը որ ձեր պատմութիւնն է, իր նմանը չունեցող, — հանդէսը ահաւոր, կործանարար հակասութիւններուն ու նոյնքան սրտաուռ, վճռական ելոյթներու:

Մտադրած էի մեր ումանթիվմը բազդատութեան չկանչել օտարներու մօտ այնքան խորունկ հետեւանքներու հանող գրական համանուն շարժումին հետ: Կ'ընդունիմ սակայն որ անիկա որոշ մասերու մէջ, դայ օտարներէն: Բայց ըսի թէ մեզի համար անիկա գրական դպրոց մը չէր եղած: Ձեմ դառնար ետ, կրկին հանգիտութիւններ արժեւորելու: Կուտամ քանի մը էջ, շարժումին օտար նկարագիրներէն ամենէն կարկառուններէն ու սոնց մեր մէջ զգեցած կերպարանքին:

Ա) — Եւրոպական ումանթիվմը sիեգերակիան սարսուռին (Գաղիացիք կ'ըսեն բնագանցական սարսուռ) ծաւալումն է արուեստէն ներս: Ժէ. դարուն գրելը մտածել է, տրամաբանել, կազմակերպել խօսքը: ԺԹ. դարուն գրելը ապրել է, այս բառին ետին դնելով առաւելեալ աստիճանով մը զգայութիւններուն հանդէսը. մարդ կենդանիին նոյնքան տխրական տագնապները որոնք մինչև երկինք ու մինչև դժոխք կ'երկարեն իրենց պողոտաները: Տակաւին, միշտ այդ դարուն, գրելը՝ իր ընդերկրեայ դժոխքը ոսկեզօծել, ու այդ արարքը իր կարգին բարձրացնել արուեստի դասական գերին: Ու երգիչ մահն ու անմահութիւնը, կիրքն ու երազանքը: Պատկերներու վստահիլ մեր ճակատագրին առեղծուածը (հազիւ մտածելով լուծումին), Ու բոլոր դոյները: Ու բոլոր ձայնները: Ու բոլոր թռիչքները: Ասիկա արուեստէն ուզելն էր գրելթէ անկարելին: Ահա թէ ինչու օտար մեծ ումանթիվքները մեզ յուզեցին բայց պաղեցան այնքան արագ: Մեր մօտ պարագան ունի մեր ճակատագրին յատուկ ալ

կողմերը: Նաաֆէբուն մէջ անշուշտ կայ երկինք մը, բայց բաւական տարբեր անկէ որ կը պատկի պարզ մարդոց հոգիներէն ներս: Մեր իմաստութիւնը: Ըսել կ'ուզեմ՝ տշխարհը ընդունելու մեր առհաւական տրամադրութիւնը: — Մեր ռոմանթիկմը մեզի ներկայ մը չառաջարկեց, այնքան մեր անցեալին պաշտամունքը մեզ կ'ընկերուէր իր առջին մէջ: Գիտէք դուք քանի մը երեսները ուր մեր ժողովուրդին քանի մը հիմնական նկարագիրները կը պարզուին մեր գրողներուն աշխարհէն ներս: Հայ-րեւնապաճօնքիւնը մէկն է անոնցմէ: Երկնաբաղձիւնը մէկ ուրիշը: Մեղանալձոս երազանք՝ ուրիշ երանգ մը: Յուլին հանդէպ արիւնքիւն մը դարձեալ կրնամ յիշել: Բայց մեզի չեկան, օրինակի համար ոչ Լամաութին մը (Վաչագանէ, Մաթոդանէնէ), ոչ Հիւկօ (Հայեցողութիւն, Արեւելեան) ոչ ալ մանաւանդ Ալֆրէտ տը Վինի (Հայագանէ), Բոլոր այս գիրքերուն ետին ռոմանթիկմը ծանր լըջութիւններ, բուն տագնապնէ հետապնդած: Տերանէն, Տերանէն: Կը զրկեմ ձեզ այդ գիրքերուն որպէսզի գիտակցիք մեր բացարձակ վերայնքին: Այլիւն, Շաթոպրիանի գերեզմանին առջև կը մօտենայ տագնապնէ ու . . . սաղմոս քաղելով կը քաշուի իր պարտքերուն: Պէշիկթաշեան կեանքին ու մահուան դաշնաւորումը կ'երազէ բայց կեանքէն վերջը մարդկօրէն, Վոսթրի ափունքներուն վրայ նորէն ապրելուն միամտութիւնը միայն ունի մեզ առաջարկելու երբ կը ձգէ իր «կոյսը» (գերեզմանը) ու կուգայ պարտէզներու մէջ իր սիրուն հին ուրիշներու հետ գտնելու: Դուրեան կը փորձէ իր նամակներուն մէջ ապրիլ մահէն անդին (իւր քերթուածներէն ոմանք ալ նոյն մտայնութիւնը կը թելադրեն ինչպէս (ԻՄ Մահը, Յաշտը) բայց կը մնայ ասդին:

Բ) — Մեր ռոմանթիկմը չէ տառապած զոյնի, ձայնի, փոխարերութեան, թելադրականութեան մեծ կիրքերով: Դրաբարեան տաղաչափութիւնը լեզուական փորձարկութիւն մը ինչպէս՝ տիրած է մեր հրապարակին: 1870ին Դուրեանին տաղերը հասարակաց շատ թեթեւ բարեխառնութեան մը անդրադարձը կը մատենէ, որոնք մեզքը կը կազմեն հանճարեղ պատանիին: Պէշիկթաշեան ժ.Վ. դարէն յապաղած իրերերգակ մըն է: Մեր ուստանաւորին վրայ մեր հաստատած նորոգումը գործն է առաւելապէս Պ. Դուրեանին որ այդ արդիւնքին համար հանգանակի մը չսպասարկեց: Մեր ռոմանթիկմ ռոմանտիկ դուք պարտաւոր էք ընդունիլ Այլիւնին, Պէշիկթաշեանին coupeրուն մէջ, Կրտսեր

Ռոմանթիքները արդէն շարժումէն անուն միայն առած են։ Ու խորհիլ թէ օտար ռոմանթիզմին մէջ ստանաւորի կշռոյթին, coupeին նորոգումը առաջին գիծի մտադրութիւն մը կը կազմէր։

Կ) — Հոս կը թելադրեմ ինչ որ օտար ռոմանթիզմին համապարփակ մէկ որակումը իբրեւ, անցած է գրականութեանց պատմութեան, — դարուն հիւանդութիւնը, ցաւը, զաղիացիներէն le mal du Siecle անուանուած։ Դրէք դասականութեան մաշած փառասիրութիւնները և իրենց մոխիրը, ֆրանսական յեղափոխութեան առթած ծանր սպառումը, նոր ուրուացող ընկերային տագնապներուն սպառնալիքը, արթնցող ազգայնականութեանց կիրքը (որոնցմէ մէկն է մեր Զարթոնքը) ու այս ամենուն ստեղծած ներդաշնակութիւնը հոգիին ինչպէս մտքին վրայ։ Եւրոպական ռոմանթիզմը այս յոգնութիւնը կարծեց զիմաւորել անցեալին մէջ ապաստան որոնելով։ Մեզի համար գիտէք թէ ինչ կը նշանակէր այդ անցեւաստի փախուստը։ Մենք գրական յոգնութիւն մը չունէինք որմէ ազատելու համար զիմէինք արուեստին։ Վարուն ցաւը մեր մէջ, շատ ուշ, իրապաշտներու օրերուն, պիտի առնէ գրական նկարագիր մը բայց բոլորովին տարբեր ազգայններու ծնունդ։ Այդ ցաւը Թուրքիմ ցաւն է, զոր երեք շորս դար ճակատագիր մը իբրեւ արժեւորեցինք և որ, իր այդ հանգամանքէն պիտի ելլէր զուրս, դառնալու համար հզօրագոյն տուաման մեր պատմութեան։ Անկախութեան երազը այդ ցաւը շղարշող պատրանք մըն էր։ 1865էն սոգին մեր երկինքը մրկցաւ, այս բառին տուէք իր բոլոր հոռութիւնը։ Իմ մանկութեան, մեր արեւը սեւ էր, երբ կ'իյնար մեր հողերուն ուր արդիւնած էր մեզի աչք նետել։ Ազգայնականութիւնը — Մխիթարեան, պատմական, անցեւաստ — կը վերածուէր մեծատարած կորանքի մը։ Թուրքը մեր մարմիններէն, ստացուածքներէն իջեր էր մեր հոգիին։ 1880ին, մեր երիտասարդ մտաւորականները իբրեւ հակազդեցութիւն չէ որ կ'երգեն ամենէն տղայական ապրումները (զուր տեղը չէ որ բանաստեղծութեան զգայարանքէ մը բոլորովին զուրկ ծնած յանգահան մը մեր բանաստեղծութեան ամենէն տիրական անունը կը դառնայ։ Թէրզեան կը հեշտանայ իմացական Պոլսի մը և երազայնացած Վենետիկի մը անվնաս նիւթերուն ետին դառնալով ու դարձնելով իր տաղաչափական մեքենան։ Ու Եղիա մը քանի մը պատկեր չափով կառավարելու իր գիտութիւնը կը վերածէ գրականութեան, այսինքն սերունդին ամենէն խոր տագնապին), ու կը պարզեն

չուարուն, աննպատակ սերունդի մը ('Իեպի Իրապատեցները) մոայլ հանդէսը որուն արգելուած ըլլար իր տիրական պարսքը, իր ժողովուրդին սպասը: Ահա թէ ինչու այնքան խեղճ են մեր քերթողները զորս ես կ'անուանեմ Կրսուեր Ռումանրիֆներ, այնքան անբաւական՝ մեր վիպողները, այնքան անկնիք՝ մեր մտածողութիւնը որուն զեկը անցած է մեր լրագրողներուն: Դրաբնուորիւնը մեր գրականութեան համար հզօր տաքնապ մըն է: Ու «Իեպի Իրապատեցները» տառապանքը կ'ապրին 1870ը մոռնալ չկրնալու, ինչպէս չհաշտուելու 1890ը կերպարանող գրական ըմբռնողութեան հետ: Թուրքին ցաւը պիտի չմնար մեր իմացական ընտրանիին շրջանակին: Անիկա պիտի փոխուէր աւելի ահաւոր իրականութեան, ստեղծելով ժողովուրդ մը որուն անճիտումը իբրեւ օրակարգ իջեր էր ալ ամենէն խոնարհ ուղեղներուն ալ հասողութեան: Մեր ռումանթիզմը այսպէս կ'ընկղմէր ամենէն սեւ հոսանքին մէջը մեր պատմութեան:

Երկու սերունդի վաստակը ես ստիպուած եմ տեսնել մեր ռումանրիզմին պայծառ կամ աղօտ ստուերին մէջէն: Հեղինակներու իւրաքանչիւրին հետ մեր ռումանթիզմը պիտի պարզէ մասնակի երանգներ, երեսներ: Կը զրկեմ ուրեմն ընթերցողը, աւելին համար, այդ հեղինակներու վերլուծումին: Ու կուտամ արագ ամենէն յատկանշական նուաճումները այդ շարժումին:

Ունինք

Ա) — մէկէ աւելի պիւաններ բանաստեղծ խոսնուածքներէ: Ասոնք գրական գիրքեր կոչելը՝ անբաւական: Այդ տաղաբաններուն մէջ կեցածները զուք կը տեսնէք երբ մանէք անոնց նուիրուած բաժիններէն ներս: Անոնք հայ հոգիին, հայ միտքին, հայ խորհուրդին վրայ թանկագին, մինչև իսկ անփոխարինելի յիշատակարաններ են, մշտակենդան ու պահող իրենց հրապօրը, սերունդի մը հասակէն շատ աւելի անդին: Դուրեանին տաղաբանը ազգային մատենան մըն է (զուք շատ մի տնտնաք 1925ի արեւելահայ ելոյթին վրայ այդ պատանիին գործին դէմ: Աւելի վերջը աւելի հանգարտ մարդեր աւելի իմաստուն, իրաւ խօսքեր ունեցան Աբե-ճաֆա Բաճապեղճեի հատորին յառաջաբանին մէջ) որ անցած է փորձէն գրեթէ երեք սերունդի: Պէշիկիթաչ-

լեանէն մեզի եկած են անմոռանալի ինչպէս անթառամ քերթըւածներ: Յետոյ, հակառակ լայն, կործանարար զեղծումներու, մինչև Զօպանեան (1885), մեր բանաստեղծութիւնը իրագործած է քանի մը իրաւ յաջողուած քներ: Երկու հարիւր տարի վերջը Պէրպէրեանին Լաւնը պիտի չգտնէ անշուշտ իր չունեցած արժէքը, բայց պիտի պատմէ չրջանէ մը այնքան բան որքան Յովնանէն Սարկաւագի (ԺԲ. դար) Սարգէր:

Բ) — Քանի մը ծանր, խորունկ զգացումներէ զարձեալ անփոխարինելի վկայութիւններ: Որքան ալ ձախողանք իրրեւ բանաստեղծութիւն՝ Հայրաձէն, ասիկա շտեմարան մըն է համապարփակ ապրումներու: Մեր ռոմանթիզմը չէր ստեղծած անշուշտ հայրենապաշտութիւնը: Բայց Ալիշանի գործը անով տաքցած, անով կանգուն ու անով պատկանելի կառոյց մըն է, ինչպէս նոյն ատեն ամբողջ սերունդի մը հոգեղէն հիւսքը այդ զգացումով տաքցած: Զատեցէք Պ. Դուրեանէն, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանէն քսան երեսուն սիրային ֆերուածներ ու ըսէք ինծի թէ այդ ստանաւորներով նուաճուած տաճարն ի՞նչ է կորսնցուցած մինչև այս օրերը զրուած պահը: Մեր լեզուն այդ քերթուածները պիտի տանի մշտադաւար փառքերու պէս դարուց ի դարս: Մեր բանաստեղծութիւնը, այդ սիրալի սկիզբով պիտի պաշտպանուի: Եթէ ուղէք չարաչար վարուիլ կրտսեր Ռոմանթիքներու քերթողութեան հետ ու փաթթէք մատի անբանաստեղծ մեր իրապաշտներուն վրիպանքը, չէք կրնար ձեր հիացումը սակարկել Արուեստագէտ Սերունդի չքնդ իրագործումներուն: Մի գտածիք արտաքին փաստերու իմաստութիւնէն ու մի հաւարի տաք Դուրեանէն վերջ Աճէմեանի միջակութեան մեծատարած փառքը: Առանց Դուրեանին չէիք ունենար Վարուժանն ու Մեծարենցը:

Գ) — Սկսած է մեր գրականութիւնը բայց չէ չրջագծած անոր կարելիութիւնները: Կեդրոններու (ուր մշակուած է ան) զանազանութիւնը, հակամարտ ձգտումները, հայրենի հողէն միշտ հեռի մնացած ըլլալու դժբախտութիւնը արգելքներ են որպէսզի անիկա դառնար մեծատարած չարժուի մը ուր լման ցեղ մը ներուէր մեզ ճանչնալ: Ասիկա գրեթէ ճակատագիրն է բոլոր սկսող գրականութիւններուն: Մի շփոթէք մեծ, իրաւ դարագլուխ կազմող գիրք, նոյնիսկ գիրքերը՝ գրականութեան հետ: Վերջ Հայաստանէն լեզու մը, գրականութիւն մը սկսաւ, բայց այդ

գրականութեան շրջափոխման վրայ եղաւ անագղեցիկ Դոյնն է պարագան Գալիլէեցուն: Վենետիկը և Վանը, Բարիզն ու Սարաբերգը իրարմէ բաժնուած են ոչ միայն աշխարհներով այլ մանաւանդ մշակոյթներով: Պոլիսը միջին քաղաք՝ որ շատ դուրաւ կրնայ փոխարինուիլ միջակ քաղաքով: Բայց ստիպուած ենք այդ աշխարհագրական գիրքն ալ առնել նկատի: Այդ քաղաքը մանրանկար, տարազիր հայրենիքն էր մեր ժողովուրդին: Համապարփէրին Ա. հատորը տուած է բաւարար էջեր անոր գերէն: Հոս իբր ռումանթիկ մի տնկարան այդ գերը չեմ աճեցնիր: Ազգայնական կատաղի ռումանթիկմը Փամատո - Փաթիպային հետ էր Վոսթորայ չքնաղ ափունքն էն:

Դ) — Կտակած է մեր ազգային հարստութեան թանգարանին, ըսի վերը, անփոխարինելի քերթուածներ: Այսինքն՝ փաստած կատարեալ, անկորուստ քերթուածներու ստեղծումին համար մեր ընդունակութիւնը, զի կան անբանաստեղծ ժողովուրդներ, այլապէս ստեղծագործ (խորհեցէք լատիններուն, Չինացիներուն) ինչպէս կան բանաստեղծ ժողովուրդներ, այլապէս անյարիր ու անամբողջ:

Զեղծ անուսնե՞րը:

— Անխուսափելի, ինչպէս պայմանն է արդէն կեանքին:

Ա) — Ինքն իր մէջ չափէ զանցում (օտարները ունիմ նկատի), մեր մօտ ռումանթիկմը չարաղէտ ազդեցութիւն մըն է ունեցած մեր թատերական գրականութեան վրայ: Անշուշտ Աբշի Երէրբի, Սահրաբի Կոյ, Ծառնի Ծառըշաշ (Սրուանձախանցի տուման) իրենց կորանքը միայն ռումանթիկմին չեն պարտական. բայց հարիւր տարի վերջը Պէշիկթաշեանի, Թէրզեանի օրերէն, այդ խաղերը երբ մշակուին մեր բեմերուն համար, ամենէն առաջ ստիպուած պիտի ըլլան ազատագրուելու իրենց մեծագոյն մեղքէն, ռումանթիկմէն որ հոս կը նշանակէ բառերով կշտացնելու ակորթակ մը: 1870ին մարդիկ ակի ի բերան պիտի ունկնդրեն Թովմաս Թէրզեանի հետադարձ խօսակցութիւնը. ինչպէս 1830ին Քարիզ արիւն էր թափած Հիւկոյի ոտանաւորը լսելու համար (Հէրանիին առթիւ իրարու գլուխ պատռած են հանդիսականները) բայց 1950ին պիտի դորովին թատերադրի մը գործին վրայ ուր պարման աղջիկ մը իր գլուխը կը յօժարի յանձնել դահիճին, հօրը հրամանով, իր հոգին, հոս՝ իր անկախութիւնը անվթար պահելու գերագոյն ցանկութեան մը մէջ:

թատերական րեմաները յաւիտենական են: Ռոմանթիք թատրոնին վրիպանքը ալիք յաւիտենականութիւնը (նիւթին) պղտիկցնելը, մասնաւորեւ Չէր կազմուած մեր ճաշակը 1870ին: Չունէինք հասարակութիւնը: Չունէինք զերասանը: Ու չունէինք նոյնիսկ շէնքը: 1950ին դարձեալ կը պակսին ասոնք մեզի:

Բ) — Մեր ռոմանթիզմը մեր բանաստեղծութեան վրայ գործադրած է նոյնքան չարազէտ ազդեցութիւն, որքան մեր թատրոնին վրայ: Բառը և իր հմայքը, քերականութիւնը և իր փառքը, տաղաչափութիւնը և իր համբաւը — ահա գլխաւոր կերպարանքները որոնց տակ ստեղծագործ ուժը ինքզինքը սպառած է, մեր գրականութեան մէջ շեղջակոյտը յորինելով անպէտ որքան սուտ գիւտներու: Զեղծանե՞լ: — Գրեթէ ամէն միջոցներով: Ոչինչ գիտէինք մեր պատմութենէն: Ու անկէ մեզի մատուցուած ամէն դրուագ ընդունակ էր մեզ շլացնելու երբ հեղինակը յաջողէր գրուողը հաղուեցնել բառերուն պատմութեանովը: Տեսանք թատրոնը: Ու հասարակաց զգացումները — որոնք այնքան մօտիկն են հասարակ տեղիքին և զայն կ'ըլլան այնքան գիւրաւ ու բնականութեամբ — մեր Ռոմանթիքները չարաշահօրէն օգտագործեցին, միշտ բառերու աղաւթնած, այնքան որ քերականութիւն մը, լեզու մը, մատներու վրայ վանկ չափելու փորձառութիւն մը ու յանգ հանելու (մեր մէջն է որ լանգիւրու բառարանի սրբապղծութիւնը կը փառաբանուի) մարդանք մը բաւ պիտի գտնան բանաստեղծական զգայարանքէ արմատապէս զուրկ մարդեր մեզի պարտադրելու իբրեւ քերթող: Աւելին: Զգացումները նորաստեղծ բաներ չեն անշուշտ: Կուլայինք Աքիլէոսի գարունն ու կուլանք այսօր ալ: Բայց չենք նկատեր որ լալը կը սօրվինք միշտ մենք մեր հաշտոյն, որ ստեղծուին է ինքնին: Տալաչափութիւնը (այս բառը կը համարէր լեզու, բառ, քերականութիւն և poétique մը) որ եկեօր է, ստացականը, կը դառնայ տան տէրը, ընդօժինը: Այս մտայնութիւնն է որ զրոյները պիտի մղէ լեզուական նրբախօցող յօրինումներու ու պիտի գրուին նախնիները որպէսզի փաստուի Ալիշանի շքեղ գիտութիւնը մեր լեզուին: Թէրզեանի Իւանը՝ որպէսզի վկայուի այս երիտասարդին լայն հմտութիւնը գասական մեր բարբառէն: Հոս կրնաք յիշել հեշտանքները զԽաբարին, խառնուրդ բարբառին (որ մինչև 1840ին հոմանիշ էր բարձր գրականութեան), յանգահանութեան, սեթեթին, ճչան, ուռուցիկ, հոնտորեալ տողին: Արհեստը տիրապիտած էր զգացումին:

Գ) — Հոսոսութիւն, մեծամտութիւն, միամտութիւն, ինքնաբաւ պատրանք, երազայնութիւն, անիրականութիւն, բառերուն շեղանկներ, արմուկ ու պոռչսուկ. *մինակ բառարաններու ընկերներ չեն, այլէ մեր ումանթիզմին ամենէն ընթացիկ տիտղոսները*: Ձեմ բանար ատոնք մէկիկ մէկիկ: Բայց կը յիշեցնեմ որ ուրիշ գրականութեանց մօտ ալ նոյն կամ մերձուոր բառերը կը գործածուին պիտակելու համար խամառութիւնի այն քերթուածները որոնց մէջ կը պակսի իրական ներշնչումը, Հիւկոյի ընդարձակ բառապալատը, Պայրընի վոթորկոս կառույցները:

Հակակական Ռումանթիզմը քաղաքական երանգով մը:

— Անիկա մասնաւորաբար կը վերաբերի ազգային պատմութեան, որով կ'ընայ դուրս իմ մտահոգութեանց ծիրէն: Յաւաջիկայ հատորը և Դէպի Իրապաշտները հատորին երեքշորորդը կը զբաղին մեր գրական ումանթիզմին բազմաթիւ կերպարանքներովը:

Ն. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

(1820 — 1901)

Հաճապակներին առաջին հատորը, ընդհանրութեանց հանդէս, իր արդարացումը կը կարծէ գտնել գործերէ աւելի՝ մարդերու արժեւորմամբ մը։ Այդ հատորին մէջ մեծ անուններ, ծանր կամքեր, հաստատ առաջադրութիւններ, զբաղանդութիւն մը սնունդանող ուրիշ բարեխառնութիւններ բաւ կը նկատեմ վատնուած էջերը գնելու։ Հաճապակներին Բ. հատորովը կը սկսի արեւմտահայ գրականութիւնը, այսինքն մարդերէ աւելի գործերու ճնշումը։

Զենք գիտեր թէ Ալիշան անունին տակ մեր գետեղած փառքը, գեղեցկութիւնը, հպարտութիւնը ի՞նչ կերպարանքով պիտի մատուցուէին մեր ընկալչութեան եթէ երբեք Ս. Ղազարու մենաստանին, տպարանին ու դպրոցին տեղ այդ արքան ըլլար կանչուած Պոլիս, զործելու առնուազն կաթողիկէ հայերու հասարակութեան մը մէջ, ինչպէս ըրին այդ սխրագին պարտքը Ծերենց, Պէշիկիշեան, այնքան օգուտով ու երախտիքով։ Բազրատունին, մեծահարուստ տուներու երէց, նման ասպարէզէ մը գիտենք թէ ի՞նչ է կտակած մեր զբաղանդութեան։ Անձանօթ ենք այդ արքային հանրային գործունէութեան։ Ալիշան Պոլիսին կը կապուի հոն ծնած ըլլալու պատահական փաստով մը։ Անիկա ապրած է հայոց պատմութեան և . . . Ղենեփիկի մէջ միայն։ Արեւմտահայ գրականութիւնը մենաշնորհը չէ անշուշտ Պոլիսին և Ալիշանի գրականութիւնը հազիւ թէ կը պատկանի այդ Պոլիսին։ Զեմ կրնար մտածուիլ ընդարձակել, այդ արքային զբաղան վատակը սեպհականութիւնը դարձնելու համար հայոց ժողովուրդին, թէ և մեր նոր զբաղանդութեանց (զոյգ) մէջ այդ վատտակը ամենէն աւելի մօտիկն ըլլայ նման գերի մը։ Գրականութիւնը մը միտք ժողովուրդ մըն է։ Ու քաղաքիք չէ որ այդ ժողովուրդը կը պակսի Ալիշանի գործին, ինչպէս այդ ժողովուրդը գրեթէ պակսած է մեր հին մատենագրութեան։ Կրօնական նկարագիր մը սփռուիլով կը մնայ պատասխանատուն սա ազէտին։ Տեղը չէ բանավէճին։

Անառարկելի իրողութիւններ կան։ Ատո՛նցմէ՝ ապահովաբար վկայութիւնը, որուն համեմատ մօտաւորապէս երեք քառորդ դար (իր մահէն վերջ գեռ քառորդ դար մը անոր համբաւը պիտի պահէ ինքզինքը անթառամ) հայ գրականութեան — աւրեւելահայ ինչպէս արեւմտահայ — վերեւ անիկա տիրական աւնուն մը եղաւ։ Շքեղ, սխրալի խորհրդանշան մը, նորասկիզբ մեր իմացական ու գրական գիտակցութեան ամենէն մաքուր բանուորը, հազորդ մեր ազգային էական ձգտումներուն, ինչպէս յայտնուելու էին ասոնք մեր պատմութիւնն ի վար, մեր մատենագիրներուն «երիցս սրբացեալ» էջերէն շոգեշունչ ու ծիրանեղարդ գեղեցկութիւններ իբրեւ։ Չգա՞ց անիկա, նոյն պայծառութեամբ որ կասկածէ դուքս է երբ Ալիշան կը թափառի հայոց աշխարհին, պատմութեան մնացորդներն ծոցին, միւս ալ իւրականութիւնը, որ կերպարանք կ'առնէ մեր ումանթիզմին խաւկութիւններէն, թաարոնէն, երգասացութենէն ու 1880ին կ'ըլլայ նոյնքան տիրական յաճախանքը համահայութեան, — մեր նոր եւրպին շքեղանքն ու արտմութիւնները։ Չունիմ պատճառ իր տապարին ետին տեսնելու ապագայնացած կրօնաւորը որ կը գործէ աշքերուս տակ, կաթոլիկութիւնը իբր միջոց գործածող որպէսզի սիւրբքի արմատախիլ մարդոց մէջ քանդուի մեր ժողովուրդին հոգնալը, հոգեկան աւելը չորնայ երբ այդ չորնալիք արքաները կ'արգիլեն մեր ազոց խօսիլ իրենց պապերուն լեզուն, արտօնելով, յանձնարարելով, պարտադրելով նոյնիսկ ... թրքերէնը։

Ալիշան մեր պատմութեան գիւտներէն հանեց շքախումբը զմայլելի անձնաւորութեանց, — սրբուհիներ ու սուրբեր, հերոսներ ու նահատակներ, հայրապետներ ու մատենագիրներ, բանաստեղծներ ու պարզ ալ մարդեր, բոլորին ետին ալ գտնել հաւատալով ինչ որ իր արքայի հոգեխառնութիւնը ըրաւ այնքան իրաւ, սրտառուէ։ Պատմիչը այդ անունին համար գործածուած, կը ստանայ առանձին իմաստ, կերպով մը թեւադրող լատինական հասկացողութիւնը որ Ֆիտոս Լիվիոսի մը, Տակիտոսի մը գործերը կը համաձուլէ կալսեմապատէ հոգեբանութեան մը, Ալիշանին մօտ վերածելի՝ հայապատէ, հայրենապատէ առքի մը (extase)։ Ալիշանի գործին տիրական մթերքը, ինչպէս տիրական նկարագիրը մենք կը հաստատենք իր պատմական կառոյցներուն վրայ։ Ու պէտք է ճշդել սա արտում ալ ճշմարտութիւնը որուն համեմատ քսաներորդ դարուն պատմութիւնը գրեթէ ազատազրամ է ինքզինքը ... գրականութենէն։ Աւելի անդին ես կ'ենթադրեմ լայն վերլուծման Ալիշանի պատմական վարկը, գերը։

Բայց Ալիշան արեւմտահայ գրականութեան մէջ որակուած է մեծ, անհուն Քեմալ (մի մոռնաք եզակին որով պատուած են Բագրատունին, անգղազականը որով պսակադարդ իր ասպարէզը վաղեց Տիկին Զապէլ Ասատուր), որակում այնքան խնդրական մեր օրերու ճաշակներուն համար: Անշուշտ իրմով չի սկսիր աշխարհաբար ճշմարիտ քերթողութիւնը որ կայ շատ կանոնիս դարերէն: Բայց Հայրենիքին (Նաւագ) ստեղծած խանդավառութիւնը վարակած է ոչ միայն Զարթօնքի Սերունդին մեծ աշխատանքները, այլև այն օրերու մեր հասարակութեան աւելի խոնարհ տարրերը: Տասնամեայ մանուկ՝ ես պուստիկ եմ Բաժ, Փարսաւին հսկայական աղմուկը, ոտքերս զարնելով դերեզմանի քարերուն, անոնց տակէն կանչելու չափ միամիտ մեր մեռելները: Ու իմ այդ շրջանին ճաշաց քայլերը վտարուած էր գիւղէն, գերեզմանատուն ապաստանելու, լսող աւանջներէ վախուն:

Վիպու, որ ունի Ալիշանի համար մասնակի նկարագիր: Յաշիւ Հայրենիք Հայրը որտառուչ գիրքի մը անունը չէ միայն, այլև կեանքը տեսնելու կերպէ մը որոշ վկայութիւն: Ողին ուրով ոտքի ելաւ Այրաբար, Սէսաւը, Սէսաւը, Հայապարտ, հազորդ անշուշտ մեր պատմութեան լայն ապրումներուն, քիչ կը տարբերի Յաշիւէրու նախնական, բացսիրտ ջերմութենէն: Վերջինները (Այրաբար եւ այլն) դորձեր են որոնք կը ձգտին այլևս կերպարանք առած — այնպէս կը հաստատեն Մխիթարեանները 1880ին — հայոց պատմութիւնը սեպհականութիւնը ընել հասարակութեան, պատմական հաւատարմութեան հանդէպ սրբախիղճ յարգանքով, մեր օրերու յատուկ բանաստեղծական որոշ ալ բարեխառնութեամբ մը մթնոլորտում: Այդ շատ ընդարձակ, մանրակրկիտ յօրինումներուն մէջ հայոց աշխարհը, իբրև ֆիզիք կենդանագիր, հայոց բարքերը իբրև նախանիւթ, աւերակները իբրև սրբատեղի, այդ ժողովուրդին արդի սուգը ինչպէս անոր համապարփակ ու դեռ գետին չինկած չքեղ առաքելութիւնները հանդէս կուգան սրտառուչ, միամիտ ու նախնական արուեստի մը ընդմէջէն: Յաշիւները իբրև վէպ վրիպանք, լայնօրէն կը գնէ իր տկարութիւնները ձգտումին սա մեծ վայելուչ գեղեցկութեանը փաստովը:

Հաւաքիչ, հայ անունին ու յղացքին հետ մօտէն ու հեռուէն, տարտամ կամ զօրաւոր աղերս մը ընծայող ամէն փշրանքնիւրու, թուղթերէ ինչպէս հողերու ծոցը, քարերու երեսին, մեր ինչպէս օտարներու մօտ: Անիկա առաջինը չէ անշուշտ այս ա-

ռաքելութեան մէջ այդ նախնիքները փրկելու հերոսութեան։ Բայց ան է որ ծրագրած է այդ բազմապահանջ, դժուար, շատ ընդարձակ գործունէութիւնը կազմակերպել հաստատ սահմաններու համար ու ներսը, ու ոտքի նետել հայազիջութեան, նոր բառով մը՝ հայրենագիտութեան անդրանիկ, իրաւ, պարկեշտ հանրագիտարանը, անձանձիր նուիրուիլ աշխատանքի, սպառիչ բայց անապառ հետապնդման մը անխորտակելի խորհրդանշանը ինչպէս, նման մեղուին որ կ'աշխատի, ասկէ դուրս քիչ բանի ընդունակ։ Հասարքական սա աշխատանքը Ալիշանի անձը թեւեւ սրբագործող գերագոյն ազդակն է ցարգ, նոյնիսկ այն պարագային երբ արդիւնքին մէկ կարևոր մասը դադրած է ներքին իր հուրքէն։ Անցիպները, որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ Հ. Սրսէն Ղազկիկեան իր Մաքէնաֆէրո-Ֆէնէ հատորին մէջ, հզօր յուզումով կը համակեն մեզ։ Անունի մը ստուգումը երբեմն օր, երբեմն ամիս, երբեմն ճամբորդութիւն կ'արժէր Ալիշանին։ Ան իր աչքերը վրայ է տուած այդ զարհուրելի քանադաստակին մէջ։ Զեռագիրը աչքին լոյսը կ'ուռէ, կ'ըսեն, և իրաւունք ունին։

Դիտում մը, եթէ բառը չէք գտներ շատ մասնաւորապէս, ձեր քննութիւն մէջ շատ յստակ տեղով մը ու գերով մը։ Բայց մի մասնաք որ քանի մը հազար տարիներ անիկա կը տարազէր իմացական հետաքննութիւնը, ամէն ուղղութիւններու վրայ։ Ալիշան իւմանիս մըն է, առանց առարկութեան։ Բայց թնչպէս արժեւորել իր վաստակին մէջ Հայ Բռնակը, որ հակառակ իր մասնակի վրիպանքին, պարկեշտ փորձ մըն է մեր երկրին Փլուրան (ինչպէս կ'ըսեն) դասաւորելու, Հէն Հասար Հայոցը որ ծանրագոյն պըրպըտումներէ կախեալ ու շատ ընդարձակ ամբարումներու հպատակ ձեռնարկ մըն է։ Մարդիկ, ընդհանրապէս Միսթարեան գտնողներ, կը ջանան սա տարածուն գործունէութիւնները տեսնել լոյսին տակը համայնագիտական կրթանքներու։ Ամէն վաճառական, ըստ տեսութեան, պէտք է դիտեալ քիչ մը ամէն բան։ Եթէ տեսութիւնը կը բացատրէ միջակութիւնը, օրինակի մը համար, Հայր Ս. Երեմեանի մը որ տարվրնակաշունթեան վրայ գիրք մը ու հին հայերու կեանքէն ողբերգութիւն մը գրելը կը դիմաւորէ մէկ ու նոյն երջանիկ, անձակ միամտութեամբ մը, անդիտութեամբ մը, չի բացատրել մեծ փառքերը շքեղ արքաներուն սրոնք Միսթարի միարանութեան հոչակը կը պահպանեն անթառամ, անա կայ երկու հարիւր տարի։ Դիտումնի դորձ մըն է անտարակոյս Ալիշանի Աշխարհաֆէրո-Ֆէնէ, տիեզերական, ինչպէս պարտաւոր են ըլլալ քիչ մը մեր մատենագիրներուն ամէն

ձեռնարկները: Մեր երկրին կմախքը, ծածկոյթը, բարեխառնութիւնը ու բնագիտական ուրիշ հանգամանքները մտապետութեան իւր մօտ: Ահա թէ ինչու Սէրապիմը պատմութիւն ըլլալուն չափովը բուսաբանութիւն է, կենդանաբանութիւն, երկրաբանութիւն, ցեղագրութիւն:

Ու կան, սա արքային մօտ ուրիշ անտարազելի հետաքրքրութիւններ, հնէաբանական, բանասիրական, վիճակագրական, տնտեսական անոր աշխատանքները, այս սեռերէն պարտադրուած անհուն վաստակին, սպասման փաստերուն հակասակ, գրականութեան հետ շատ թեթեւ աղերս մը միայն պարզող ու ատող գուրս իմ նկատառումէն, բայց որոնք կը մնան իր դէմքին համար շնորհալի գծիկներ: Այս ընդունակութիւններով, իմացական ակտիւականերով, լայն ձգտումներով նպաստաւորուած (*), Հ. ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԵՅԱՆ մեղի ձգած է մեծատարած գործ մը, բազմերես, բազմազան, ուր խորունկ ձգտումներ, ազնուագոյն կիրքեր ու մեծ երազներ կ'ապրին քով քովի, և ուր զգայնութեան որոշ քանակ մը, իր թարմութեան օրերուն ընդարձակ բարիք մըն էր այդ գործին թափանցումին, լայն խաւերէ ներս: Իրմէն տպուածը կը լեցնէ միջակ մեծութեամբ մատենադարան մը: Իրմէն անտիպները եթէ ոչ իբրեւ թիւ, գէթ իբր ծաւալ կը մնան հաւասար տպեալին: Ծաւալի սա հարցը, Ալիշանի հետ, պատկառանքին չափ կ'ազդէ սարսափ:

Եթէ ուզէինք քանի մը շատ ընդհանուր ուղղութիւններ զատորոշել այդ գործին ներսը, գծաւորութեան մէջ պիտի չըլլայինք առաջարկելով սա կարգի ընդհանրացումներ.

Ալիշանի ամբողջ վաստակը կնիքին տակն է

ա) — զօրաւոր, խորունկ, անաբազրելի հայրենասիրութեան մը.

բ) — նոյնքան զօրաւոր, խորունկ, բացարձակ հաւաստի մը.

գ) — նոյնքան զօրաւոր ու բացարձակ օգտապատեւեան մը:

(*) Մեր գրականութեան (նորը) մէջ արհամարհելի չէ երբեք եկեղեցական աշխատաւորներուն տեղը: Բայց այս ասպարէզը ժողովրդական համար ընծայեց անհրաժեշտ դիւրութիւններ — վանական կարելի խաղաղութեամբ մթնոլորտ մը, մշակոյթի կեդրոններուն մօտ ըլլալու, անոնցմէ օգտուելու պատենութիւնները, Զարթօնքի հանգանակին կարգ մը յօդուածները — այն առատութեամբ, մշակականութեամբ որքան ատիկա կը հաստատենք Ալիշանի մօտ: Անշուշտ մոռնալով չէք էականը, տաղանդը, որ երբեմն կը ծառայէ նման զարտաւորումներ բացատրելու:

Ասոնք այսքան խիտ, իրրե տարազ, իրենց անվրէպ ներկայութեամբը այդ արբայէն ստորագրուած ամէն էջի մէջ, անբաւարար վերացումներ կը թուին երբ գործը ուղենք en bloc արժեւորել: Մխիթարեանները հպարտ էին իրենց ժողովուրդին լեզուովը, անցեալովը: Բազրատունիին Հայկ Դէ-ցաշըր այդ լեզուին ընդունակութիւնները փառերգող գործ մըն է: Մեր ժողովուրդին վերագրի՛ւնք: Ալիշան ունեցած է երազներ այդ ժողովուրդին մերձաւոր ապագայէն, ճակատագրէն ալ, արտում, զըժուար, փշուր երազներ, երբ նկատի առնենք իր կրօնականի հանգամանքը: Ձեռ երթար առաջ Բաժ, Փարսաշըր յօրինող ոգին նոյնացնել ոգիին հետ այն միւս երգերուն որոնք օր մը (երբ Ալիշան այլեւ շիջեալփառ յիշատակ մըն է, հայ երիտասարդութեան իմացական հորիզոնին վերե խաւարելու վրայ լուսին մը) պիտի անցնէին մեր հոգիներէն, մեզ կանչելու համար այնքան ծանր կսկիծներու, կրակներու: «Ազգային քայլեր»-ին համար սրտառու է է աբբային տաղնապը, թափուած արիւնին մէջ դեր մը վերագրելէն ծնունդ առած այդ երգին: Յեղափոխականի մը ոգին դժուար պիտի հաշտուէր խաղաղանիստ կղզեակին մտայնութեանը հետ: Միւս կողմէն փաստ է որ կանխող դարու կէսերէն վերջ, արեւմտահայ իմացական ընտրանին Ալիշանի գործերուն ընթերցումը կը վերածէր, անդադարաւ, հայրենասիրական պարտքի մը: Այս վերաբերմունքը, նոյնութեամբ, արեւելահայ մտաւորականութեան համար: Ձեռ ըսեր թէ արեւելահայ Ջարթօնքը ծանր պարտքեր ըլլայ ունեցած վենետիկին: Բայց Գամառ-Բաթրիպայի գործին տարբազարութիւնն ալ այսօր մեզի կուտայ վերի տարազներուն շատ մօտիկ տուեալներ: Ռաֆֆի, Պէշիկթաշեան, Նար-Պէշ, չեն դար անշուշտ ամբողջութեամբ Ալիշանէն: Բայց մեր գրականութեան արշալոյսին այդ փառքը եղած է տպաւորիչ: Հայկ Դէ-ցաշըր հիացում արժեք բայց չկարգացուեցաւ: Յոշիչ Հայրենեաց Հայրցը արցունքներով իջաւ մեր ընտրանիին սիրտերը մինչեւ, Պլաշն Ասաբաշի միայնքերթուածի մը վերնագիրը չէ, այլ վաթսուհական թուականներուն մեր հոգետունին ամենէն քաղցր, մոտայ ապրումներուն մանկունակ կերպարանքը: Կան այս մարդերը որոնք, առանց դիտնալու հաւանաբար, իրենց ներշնչումները կ'առնեն հասարակաց յատակէ մը, գրիթէ անաղարտ պահելով դանոնք: Ալիշանի Հայրենին ինչպէս Նար-Պէշի Ասաբաշի Հայահաշը մեր բանաստեղծութեան մէջ գիրքեր ըլլալէ առաջ, ոգիի մը արձագանգն են: Ու այդ ոգիին արտահանումը — եթէ կը ներուի

բառը — բաւ է երբեմն աղբիւրն ալ ազնուագործելու։ Ալիշան իր դորձէն աւելի իր այդ ոգիովն է որ մնաց անաղարտ երբ իր գործը արդէն ինկած էր փոշիի տակ։ Ուշագրաւ է որ այս դարու բակիւրները մեր մեծ պարսաւագիրներէն մէկը որ ուրիշները կործանելու մէջ Խոսեանութիւնը պահեց մօտ քառորդ մը դար, Սուրէն Պարթեւեան, Ալիշանի անունը ըլլայ վերածած սրբութեան պատգամի մը։ Աօրկա աւելի քան փաստ մըն է թէ ինչ է եղած ազգեցութեան ծիրը, խորութիւնը սա կախարդ արքային։

Միւս կողմէ, Պարթեւեանի օրերէն մօտ կէս դար վերջը, երբ կրկին ձեռք կ'առնենք իր վաստակը, վճռական կշիռի մը համար, տխուր ենք, ստիպուած ըլլալով ըսելու թէ կ'այցուինք ալլապէս հակամարտ, գրեթէ նսեմ տպաւորութիւններէ։ Այս կորանքը, մեր ներսէն շատ յստակ ձայնի մը պէս, մեզ կը մղէ երբեմն ատան, երբեմն անարժան դատումներու։ Տրամաւորութիւնը բոլոր շիրմատաններուն։ Բայց գեղեցկութիւնը հազուադէպ դամբարաններուն։ Երկուքն ալ իրաւ, մարդկային։ Ալիշանին դործին հետ չենք կրնար չողքալ լայն տուրքերու ապարդիւն վատնուիլը։ Կը տառապինք անբաւարարութեամբը, անխնամութեամբը, անմշակութեամբ իբրեւ գրական կառոյց՝ օրինակի համար Յաշէկներուն որոնք մեր ժողովուրդի զգայնութեան խորը փոխադրուիլ փորձուած անդրատնկումներ են ու մեզ կը մղեն առնուազն սրտառուչ երազանքի, այդ մարդոց առիթով մեզի մատուցուած ապրումներուն բաժինէն։ Նորոգուած, այդ անձնաւորութիւններով մեր պատմական զգայարանքը։ Ո՛չ անշուշտ։ Բայց կը յիշենք հոս որ զայն կարգացողները, սա օրերուն յիսուն-վաթսուն տարի առաջ կը յուզէին իրենց անդրանիկ յուզումներովը ուր ազգային գիտակցութեան կայծերը բաբախէին . . .։ Անշուշտ կայ գաղտնիքը որ այդ անուշիկ ապրումները այդպէս տարօրէն արագ հինցուց, մինչ այդ դրուագներուն ոկզմատիպ յեղումները, մեր պատմիչներէն, այսօր բիւրեւ զայած գեղեցկութեան մը պէս կը պարտադրեն իրենք զիրենք։ Կարդացէք Օրբէլեանի գիրքէն Ասեփաւնոս Արևելցիի տոմարն որպէսզի փոխադրուիք հնգամատեանի անմահ պատմումներու աշխարհին։ Յետոյ, աչքէ անցուցէք նոյն նիւթը Յաշէկներուն մէջ։ Տարբերութիւնը։ Ա՛ն, որ Ալիշան գրականութիւն ընելու հաստատ օրէնքներ, վարժութիւններ կը գործադրէր հոն ուր աւմենէն աւելի անպէտք են ասոնք։ Ձենք կրնար չափսոսալ հաւրիւրաւոր քերթուածները որոնցմով յօրինուած են Նաաֆէին հինգ

հատորները, գտնելնուս համար անոնց մէջ ամենէն աւելի՝ բառ, ձև, քերականական փառասիրութիւն, գրարար տաղաչափութիւն հեշտախառն, երբ իր նիւթերը ամենէն խորունկ ապրումները տուեր էին ամէն ժամանակներու մեծահռչակ քերթողներուն։ Այսօր, ներքին վերակազմումը այդ քսանամենի երիտասարդին մեզի կ'ընծայէ ամէն երաշխիք որ անկէ արտասանուած ամէն աղօթք — ոտանաւոր — գինն է հարազատ յուզման։ Եւ սակայն կը ղրկեմ ձեզ Մալախիւն (Մալախ) որպէսզի համոզուիք ճիշդ հակառակին։ Նոյն այդ վերակազմումը այդ քսանամենիէն գէպի չափահասը, մեզի կը բերէ ներքին տուածան ամէն հայու որ գիտակցութեան անդրանիկ սահմաններէն սկսեալ պիտի տառապի կսկիծը, նիւթական, կաշուն, վէրքի մը պէս, հոգիին վրայ պաւարուն, գերի իր հայրենիքին, անոր միւր գարծած հրապոյրները զգալու մէջ գտնելով անորակելի գիւրազգածութիւն, անոր անմահ հէքեաթը քաղելով իր խանձարուրէն, իբրեւ անոպառ շամանդադուս, հիւսելով այդ փռչիւններով իր դժոխքը, դրախտը, սա աշխարհի երեսին, ամէն բոլէ հարցնելով ճակատագրին լուս նայուածքը որ անշուշտ կը տեսնէ իր կարգադրութեամբ կատարուածը այդ ժողովուրդին վրայ։ Հայոց հայրենիքը, հայոց ժողովուրդը 1850ին, ոչ միայն պատմական հետաքրքրութիւն է հակումներով իւմանիս, այլև կենցաղով ալ խորհրդածման մղուած արբանքուն հոգեզաշտին, այլև է խովայոյզ, բազմամբոյս բանաստեղծութիւն, որ կարգ մը յիշատակները կը զատէ մեր ներսը, ատեն և կարելիութիւն չձգելով որ ասոնք նստին, բիւրեղանցան, պաղին քիչ մը։ Ամէն գիշեր իր բարձին տակ այդ հայրենիքը զգացող (հոգին տալը՝ կը աւանդութեան, հայրենիքէն բերուած) այդ միտքը, ամէն ցերեկ այդ հայրենիքին մէկ փշուրը, մէկ փառքը, մէկ ողբերգութիւնը պիտի ունենար ուրիշներու հազորգելու, իբրեւ ուսուցիչ ու գրող։ Ալիշան երգեց անշուշտ հին, շատ հին, պատմական, իր նմանը գրեթէ չունեցող ժողովուրդի մը երազանքը, լալիքն ու հառաչանքը, ու կը հաւատար թէ կ'ըներ իր պարտքը։ Յատակ, խորք, — աւելի քան ամուր, իրաւ, ինչ տրամութիւն սակայն որ այսքան ամուր գետնի մը վրայ անոր կառուցած քերթողական շէնքը — ուրիշներ ըսին՝ ապարանքը — այսօր մեզ տալուորէ անայց տաճար մը ինչպէս։ 1880ին Ալաշանը փառք մըն էր։ 1940ին, 1870ին Բաժ, Փոքորանը ազգային յաղթանակ մը։ 1950ին։ Ու ինչպէս որ Ալաշանը կ'ըլնայ մեր ձեռքէն, ատանց մեր ուղեւորուն, Մալախ տարին մեկ չեմ կրնար փերուած մը աւարտել,

ընդդէմ բոլոր բարեացակամութեան: Ասոնք հոս ըսելը տրամու-
թիւն է անշուշտ: Վճի՞ր մը: Գուցէ: Սփիւռքը փակուած է մեր
անցեալին այդ կերպ մտաուցումին համար միանգամ ընդ միշտ:
Սփիւռքը մարդու մը հոգիին ձայնը պիտի ուզէր քիչ գործիքով
— բառե՛րը — ու պիտի զոհանար կիսաշշունչ հեծ քերով: Եւայ՛
Հաւասնե՛ք ածականներու ջրվէժ մըն է, ըլլալու տեղ կեանք: Ե-
րիտասարդութենէն ու քիչ շատ լուրջ ընթերցող հասարակու-
թենէն գուրս գիտունները, պատմիչները, իրենց ժողովուրդին
անցեալին հետախոյզ պի՞տե՛ները դարձեալ պիտի մնան անտար-
բեր այդ քերթողութեան ու այդ հաւաքումներուն հանդէպ: Ու
կ'աւելցնեմ, աւելի յստակ ըլլալու փափաքով թէ այդ հատու-
ները որոնք լայն չափով հայ ժողովուրդին անցեալը, քիչ չա-
փով՝ ներկան, հոգն ու հոգին, ունին իրենց ներշնչարան, մեզ
կը տպաւորեն հիմա՝ ոչ — կենդանի յիշատակարան մը իբրեւ ժա-
մանակը թող չմիջամտէ ձեր աժան ներողամտութեամբը, պաշտ-
պանելու համար սա կորանքը: Անշուշտ պիտի չուզէինք որ
Հէ՛ն Հաւասնե՛ք Հայցը գրուած չըլլար, բայց պիտի ուզէինք որ ըլ-
լար գրուած ոչ թէ տանըութեւորդ գարու մեթոտներով, այլ
այն մտահոգութեամբ որ կը գործէ ֆուք-լորի մեծ գիտութեան
ներսը: Ձեմ երթար առաջ Ալիշանի գործը ամբողջական վրի-
պանք մը յայտարարելու: Բայց չեմ ալ միամիտ զայն գրական
գործ մը գաւանդու: Ծանոթութիւններ, թիւ, թուական, ա-
նուններ, գէպքեր, այո՛, կը մնան արձանագրուած այդ կաշե-
պատ կողքերով ծանր շտեմարաններուն ներսը որոնց զլացուած
է սակայն բախտը մեզ կարենալ թելադրելու կեանքին ուսու-
նը, արուեստի գործը գիտական մթերութէն զանազանող կեն-
դանի վկայութիւնը: Եւտոյ, Ալիշանի պատմական վաստակը չէ
ունեցած յառաջատու (progressif) նկարագիր. չէ լուսաւորած
մթամած կենսամասեր մեր պատմութենէն, չէ գտած մեր կեան-
քին բաւիղները հանող նոր աղօսներ, ինչպէս չէ պաշտպան-
ուած բանաստեղծական — այսինքն՝ միշտ կենդանի, ներկա-
յացուցական, տիպարային — անձնաւորութեանց հարազատ
բարիքով մը: Գիտենք թէ կան այդ մարդերը, ինչպէս կան
անոնց անուններուն նշանները — գիրերը — քարին վրայ ու-
րուն տակ կը քնանան, էջին վրայ ուր ինկած են օգեւորման ի-
րենց արարքները: Ու վերջացնելու համար սա արագ յեռումը
այդ գործին նկարագիրներուն, կը ճշգրիտ դարձեալ անոր հա-
ւաքական, մասնագիտական, հմախոսական, արձանագրական
աշխատանքներուն ալ տարողութիւնը որ մնացած է համեստ,

գրուածին ենրակայ, ինքնեկ կնիքէ մը գուրկ (որ հոս կը նշանակէ յաւելման, նորոգման պահաս)։

Վերի տողերը յստա՞կ են բաւական, որպէսզի ձեր մտքին մէջ յօրինուի իրաւ վիճակը վարանքին որ գրողինն է ամէն անգամ երբ անիկա շփման կուգայ շփացուած վարկին, պարկեշտ աշխատանքին, հաւատաւոր խանդին բայց անբաւարար, աննորոգ արդիւնքներու հետ, ինչպէս է իրաւ, ուշագրաւ կերպով մը, պարագան Ալիշան անունին։ Հիացումը, արժեզրկումը, քով քովի, նոյն մարդուն համար. զրականութեանց պատմութեան մէջ յաճախեալ իրողութիւններ չեն։ Ամէն համբաւ բան մը կ'ապացուցնէ, նախքան փոշիանալը։ Անկէ՞ վերջ, — Ա՛ն որ Ալիշանի անձը արեւմտահայ գրականութեան Համապարկէրն որ գրաւէ իրեն յատուկ տեղ մը, եթէ ոչ առաջնակարգ գէթ բոլորովին տարբեր անկէ զոր օրինակի մը համար առաւ Ալիշանին չափ թուղթ սեղուցած ուրիշ գրչի վաստակաւոր մը, Տէրոյենց։ Այս սարքերութեան կը լեցուի գրականութեամբ։

Ա.

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԴՈՐՆԸ

Պիտի չվարժուիք սա ընդհանուր պիտակին տակ քիչ շատ ամբողջական կենսագրում ու քիչ շատ ամբողջական մատենագրական թուումներ գտնելու փափաքի մը։ Համապարկէրը չի կրնար կենսագրել, որքան ալ նման զբաղում մը փորձիչ ըլլար անոր հեղինակին, այն գլխաւոր պատճառով որ մեր գրողները, իրեւ կեանք, ծանր, խորհրդանշի խառնութիւններ են, կուգան իրենց կերպարանքին — որով իջան գերեզման — կորուստաւոր պայմաններէ անցնելէ վերջ։ Այս նկատման լոյսին մէջ յիտին գրչի վաստակաւորը անգամ կը գտնէ վաւերագրական արժանիք։ Եոյն մտածումը գործեալ, հեղինակներու գործերուն գլխաց։ Ամենուն յիշատակումը պիտի յորդէր մեր սահմանէն։ Յետոյ, իմ գործը ըմբռնելու իմ եղանակը՝ որ ուրիշ պարտագրութիւններու հղած է հպատակ։ Որ կը զբաղի առաւելաբար, չըսելու համար ալլամերժարար գիրքերու խորքը յօրինող բարեխառնութիւններով։

Եթէ հոս, Ալիշանի գիմագծութեան կը գտնէք նուիրուած քանի մը էջ, ատիկա կը հպատակի դարձեալ իմ կողմէ մշտապէս հետապնդուած սերիչ նպատակի մը: Կը հաւատամ որ զորմ մը չի կրնար իւր ծոցը խորատու չի պահել զինքը երկնողին քանի մը հիմնական ազդեցութիւնները, ասոր իմացական, զգացական բարեխառնութիւններէն ցոյքեր, ու կեանքի մը զործը խորունկ որքան հարազատ հասկացողութեան վրայ չի կրնար ճառագայթներ չարձակել: Առհասարակ մտածումին աստիճան կերպարանքը: Ալիշանի ութսուն տարիներէն ետեւանալունք ես կը նետեմ պիտակի մը տակ, — ատիկա բացարձակ, ալլամերժ, ամենամերժ աշխատանքն է, բառին տալով զրականին չափ կրօնական, կրթական, հրատարակչական իւր մասներանդները: Այլեւս աշխատանքն է, որիչ ամէն բանէ առաջ: Աշխատանքը իրեն զոյնութեան զրդապատճառն է: Ձեր կրնար չափաւորել: Ստեղծեմք Մի ահապարէք: Ան ալ աշխատանք է: Բայց տուէք անհրաժեշտ զանազանութիւնը կեանքի արարքներուն ընդմէջ: Մեր հային համար կ'աշխատանք ամէն օր: Մեր զաւակները կ'ունենանք, քանի մը տարի միջոցով:

Ալիշանի Վենետիկը — հոն առաջնորդուելը — նման է բոլոր Միսիթարեաններուն, կրօնաւոր թէ աշխարհիկ: Վանքերը դեռ մինչև մեր օրերը իրենց անձնակազմը կ'ընտրեն մատաղեքամ տղոցմէն: Պոլիսէն Ազրիականի գլխոն, գործածելու համար մաշած բայց արտայայտիչ շրջաբանութիւն մը: 1820ը, իւր ծննդեան թուականը, Վենետիկի Միսիթարեաններուն համար փառքի շրջան մը կը բանայ: Կ'անցնի միջբամբարմին, տըրտում պատանեակ, որուն հոգին իւր կազապարը կը գտնէ քսանէն իսկ վար, պիտի ուսանի տիրացուի մը ալլամերժ, խոտակրօն պարկեշտութեան մէջ, պիտի կազմաւորուի շատ յստակ աւանդութեանց ձայնին ու մղումներուն ներքեւ, պիտի ձեռնադրուի քահանայ, խորունկ կիրքով մը հաւատքէ, երազներէ, երկինքէ: Պիտի անցնի իւր կարգին այն ամպիոնին ուրկէ լսեց իւր մեծերը, սորվեցնելու լայն միամիտ կիրքով զոր կը հաստատենք երբեմն մեծ մարդոց ասպարէզներուն նախամուտին: Այս trempe առնող զգայնութիւնը երբեմն կուտայ սուրբերը, երբեմն հերետիկոսը, երբեմն . . . գրողը: Աւելի անդին ես կ'ենթարկեմ վերլուծման այս ձեւը մտնուած, զործադրուած գրականութիւնը, քիչ մը աւելի հանգամանորէն, վասնզի բախտին մէկ կէտ կարգադրութեամբ այդ ձեւը լմբւում, զործադրում գրականութիւնն է որ պիտի փոխադրուի Պոլիս, նոյն իսկ Միսիթա-

րէն անմիջապէս յետոյ, պիտի լուցնէ Պոլիսի (հասկցէք Հայոց Պատրիարքարան) ձգտումները ու պիտի պարտադրէ ինքզինքը, լման գարուկէս, այսինքն ստնկ մինչև Դուբան: Այս ասուելը չեն կրկներ հոս Մխիթարեաններու հասցէին Համադադէի առաջին հատորով բանաձեւուած մեղադրանքները: Ալիշան կը պատկանի արեւմտահայ գրականութեան, իր գործին մէկ որոշ մասովը: Ու Ալիշան կուռք մըն է մինչև իր մահը, ըսել կ'ուզեմ մեր գրողներուն վրայ լայն հեղինակութեամբ մարդարէ մը, սուրբ մը: Ու, ինչպէս որ կ'ըսեն, եթէ կուռքերուն ճակատադիրը կործանուէն է ի վերջոյ, անոնց կիանքը իրաւ է մերը իրենց ենթարկելու մէջ:

Պիտի հեղինակէ, ամէն Մխիթարեանի նման, խառն ու անընդմէջ: Տպուած թուղթը, այսօրուան պէս խոտելի ապւրանք մը չէ 1850ին: Պոլիսը, հոռիմէադաւան շրջանակները գաւառական կեդրոններուն, կրօնական բախումները, ազատագրական — իմաստի — շարժումները, Զարթօնքի Սերունդին զոյգ թեւերուն ստեղծած յուզումները, մեր խեղճ մոռացումին մէջ պատճառներ՝ որպէսզի թուղթը բարձրանայ արժէքի: Ալիշան խմբագիր Կալմաթի (1842): Ալիշան տեսուէ վարժարանի: Ալիշան այցորդ՝ եւրոպական մեծ քաղաքներու մատենադարաններուն որպէսզի մաղէ հոն կարելի փշրանքներ, ձեռագիր թէ վաղուց ապագայուած բայց մոռցուած յիշատակարաններէ, ճարեւու համար աստղծներ իր գործին, որ տակաւ նկարագիր կը ստանայ իր մտքին մէջ: — Ռտիկա հալալիսուրիւն է, բառին մէջ ընդունելով յարակից բոլոր ուսումներու տարրերը: Ալիշան հրատարակիչ՝ կորսուելու սահմանուած պատառիկներու (Աֆէրէ Զալալա), որոնց պատմական ինչպէս բանասիրական արժէքները կը կրկնաւորեն գրական ալ շահեկանութեամբ մը: Մեծ մասը այդ պատառիկներուն դրուած են վեներտիկներու բառովը, «ընտիր» գրաբարով: Ու . . . պիտի կարեմայ . . . ամէն բան որ ժողէն ու հեռուէն կրնայ աղերս մը ունենալ իր ծրագրին, հայրենագիտութեան: Ընթերցումը ամէն վառականի համար փրկուածութեան պարզ, պատրաստ միջոց մըն է ըսել եւ: Ալիշանի համար՝ կեանքին իմաստն իսկ: Աւելին՝ կիրք, հիւանդութիւն, մոլութիւն: Այս կատաղի ընթերցասիրութիւնն է թերեւս որ աչքած է իր ներսը ստեղծման գործարանին մէկ կարեւոր մասը: Յետոյ . . . Բայց պիտի կաղայ: Պիտի ձգէ գիրքը, անցնելու համար թուղթին առջին: Պիտի ձգէ գրիչը, իջնելու համար

տպարան, զպրոց։ Ու հման ամէն վանականի, իրկուն առտու, կէսօրին, քունէն առաջ ու քունէն վերջ պիտի աղօթէ։ Ուրի՞շ։ Անշուշտ։ Մեր նախնեաց բոլոր ժառանգութիւնը անիկա ոչ թէ փոխադրած է իր ուղեղը, այլ հալեցուցած անոր բջիջներուն ներսը։ Իր ընթերցումները ոչ հետաքրքրութիւն են ոչ ալ միտքի պահանջ կամ գոհացում։ Անոնք անոր ապրումները կը զոռնան տարիներու հետ ու կը նոյնանան իր ներքին անձնաւորութեան հետ։ Հայրենագիտութիւնը, այս հաւաստումէն յետոյ, զիտոււթիւն մը ըլլալու կը դժուարանայ ինքնաբերաբար։ Ամէն էջ, իր սեղանին վրայ, որ դարէն ալ դուռ բանայ, կը վերածուի, միշտ ինքնաբերաբար տպրուած վաւերագրի մը։ Աս է թերեւս պատճառը որ դարերը չկարենայ զանազանել, մարդերը ճշգրէ իրենց անձնականութեանց նկարագրներուն մէջ ու տոտամաները, կիրքերը իրարու մէջէն համաձուլէ։ Լեւոն Մեծազորը, Վարդան Մամիկոնեան, Աշոտ Երկաթ, Ոսկերեան իրարմէ տարբեր դարերու մտայնութիւն ու կերպարանք, անոր գրչին տակ կը կոընցնեն իրենց անհատականութիւնները, ըլլալու համար իր մտապատկերած տիպարը։ Կարդացէք Խաչիկ Եփեղեցւոյն (Յոռի) ու վստահեցէք ձեր սկզբնական տպաւորութիւններուն։ Երբ պիտի մտածէք որ Պոսեյի Ոսկերեանն ունիք ձեր աչքերուն տակ։ Ասիկա այսպէս աշխատանքի բոլոր իր նիւթերուն համար։ Կ'ըսեն թէ Ռընան, Թէն, Ռանքի, Մամբն, Միշլէ, իրենց խմբականութեան կերպարանքները ճարած են սա հետախաղաղ սուղուտին մէջը ընթերցումներուն։ Թերեւս իրաւունք ունին։

Ալիշան պիտի տառապի, իր ընթերցումները այսպէս իր մարմինին վրայ իրագործուած տանջանք մը իբրեւ արժեւորելուն։ Սուրբի՛ այդ մարմինը։ Ձոր վանականի վերաբերու մը ափ մը բանի կը վերածէ, անկէ ջնջելով ամէն ցյունք, ամէն մասնակի գիծ, թողլով խնկազոյն մատներ ու աւելի խնկազոյն պատտառ մը երեսին։ Մօտ երեք քառորդ դար ասիկա այսպէս, բարբաբոս որքան աննահանջ։ Ոչ մէկ փառք, իր գործին կիրքէն, ազնապէն կարող եղած է զինքը պահ մը ազատագրելու։ Ու հրաշք է որ չըլլայ փառասիրած ոչ մէկ նուիրապետական գոհունակութիւն, այնքան ընթացիկ, անհրաժեշտ ու փրկարար՝ պարեգօտաւոր (եկեղեցական) որեարը կեանքին հաղորդ պահելու։ Ոչ մէկ աշխարհիկ գնահատում, մարդկային տակն ու վրայ բերող այսպէս, ընդարձակ, խորունկ ըզձառորութիւններ, որոնք մեղի տանելի կ'ընծայեն միտապաղաղ աշխատանքին։

յոգնաթափութիւնը։ Այս մարդը հանգիստ չէ ճանչցած։ Այս գինով է ահա որ կը բարձրանայ սարսափ ազդող մեծութիւնը իր գործին։ Իր ձերութիւնը միայն ուժերու սպառում, նահանջ, անհետացում էր նշանակել իր մօտ։ Պարտաւոր էք զայն մտապատկերել իրրեւ ամենէն հզօր զրկանքը զոր իր մարմինը բեռցուցած է անոր իմացականութեան։ Արուեստագէտին տալովն զոր լքած ըլլայ իր արուեստը։ Երաժիշտը՝ որուն կոկորդը քաւածայ, ծանր վէրքին թոյնին ներքեւ նկարիչը՝ որուն մտաները չորնան։ Երգահանը որուն ականջները կնքուին գերեզմանին նման։ Գրագէտը որուն ուղեղը չկարենայ տոկալ հօն բխող մտածումներուն, պատկերներուն տարափին։ Հաւաքիչը՝ որուն չտեսնեն աչքերը։ Ալիւան կը պատկանի վերջին խումբին։

Համակ նուիրում, աշխատանք, ներքնացում սա կեանքին երկայնքովը հասկնալի՞ վարչական, միաբանական, գործօնական գրադանքին տարտամը, գրեթէ չզոյւթիւնը։ Մարդ իր գործը կը կերտէ սա գունջաւոր միջոցներով։ Տաղանդին կէսէն աւելին ես կը նկատեմ իր ժամանակը լաւ գործածելու փաստ մը։ Իրեն աշակերտողներու հետ ունեցած իմ խօսակցութիւններէն դժուար էէր մարդ մը տեսնել, անշուշտ հէքեթէն ծանրաբեռն բայց տակաւին պահող որոշ հէնք մը միշտ մարդկային գիծերու։ Ըստ այդ պատմութեան, տոգոյն, քիչ, տփ մը մարդ էր անիկա, չոր ու կռնած իր գէմքին գտնութիւնը գնող իր լայն, բաց ճակտին բարձր շուքովը։ Այս ուրուատեսիլ կերպարանքը կ'ալլափոխուէր սակայն, կը յորդէր, կը լեռնանար երբ կ'անցնէր սեղանին կամ ամպլոնին, առանձնութեան թէ բաղմութեան մէջ, պարագան կը մնայ նոյնը։ Սեր պատմութեան մեծ, բարդ անձնաւորութիւնները, անոր անձին եղերակուս գէպքերը նուաճելու իր պահերը — քունէն ու աղօթքէն դուրս մնացած չափը ժամանակին — զայն կ'ընէին իսկական Հերակլէս մը, ճիզճ այդ մարմինէն, հրայրք մը իրրեւ, ճարեւով կիկլոպեան գօրութիւն։ Ալիւան մեր պատմութիւնը չէ գրած միայն, ինչպէս կ'ընեն վիսննացի Միթրաբեանները, իրենց ուսումնասիրութեան բոլոր նախանիւթերը խնամով դասուորելէ, ճշգրէտ, ստուգելէ վերջ գործի անցնելով. այլ իր հաւատքին ու սիրոյն ամբողջ կրակովը ջերմացնելէ վերջ լման գրերը մէկ ու նոյն երեւոյթին որ կեանքն էր իր ժողովուրդին, իր հայրենիքին ձեռնած, արիւնջուայ դաշտերուն կամ տարագրութեան նսեմ տաքունութիւններուն ծոցը։ Իրմէն դաս առնող

ներ մեզի աւանդած են թանկ վկայութիւններ երբ կը խօսին իր կրակէն, աւելնէն, առքէն հինները կարդալու կամ բացատրելու ատեն, այդ մասը նշաններով բեռնաւոր էջերէն բուռ բուռ վառման հանելով հոգիները մեր պապերուն, այրուցքի մը պէս այրելով այդ հուրքին մէջ թէ՛ ինքզինքը, թէ՛ մտիկ ընողները։ Կարգացեր եմ եւրոպացի Ս. Ղազար ալլեկուեներու տպաւորութիւնները գրողներու, իշխանուհիներու, մեծ անձնաւորութեանց կողմէ։ Այդ տպաւորութեանց մէջ մաղաղաթեայ դէմքը հլուրնկալ վարդապետին, Ալիշանին, կը վերածուի հին դարերէ փախած արեւդալի մը տարօրինակ կերպարանքին, սրբազան պատուիրակներէն բան մը յիշեցնող։ այնքան աշխատանքը աւելած, տարած էր այդ դէմքէն ամէն մերօրեայ կնիք։ Այս տողերէն յետոյ, դուք պիտի ալլուիք զատական մտապատկերովը պիկնիսիկսիւնին։ Բայց պիտի ըլլաք բաւական իմաստուն, տարազին տալու համար հայեցի ալ երանգ մը, տարր մը։ Գործածեցի աւելի ազնուական տարազը, իւմանիսը, որպէսզի անհուն իր գործին դէմ ուր մտադրութիւնը, կիրքը, մոլեռանդութիւնը — հայրենիքին սէրը կը փրկէ մեր ստատկութիւնները մեղքի վերածուելէ — այնքան ալլուցան բարեքներ է հետապնդած, զանեմ արի ու պարկեշտ գոհունակութիւնը, հասարակ վանականի մը, հաւաքողի մը, հատկաքաղի մը պատմութեանէն զայն ազատագրելու։

Ինչ փոյթ, նոյն ատեն, այսքան հակադաս միջոցներով աչքի նետուած գործի մը այսքան արագ հանգումը, չիջումը։ Գործաւորը երբեմն մեծ է գործէն։ Իրողութիւն է որ Ալիշան, վաղ երիտասարդութենէն մինչեւ խոր ծերութիւն, ինչպէս կ'ըսեն, բոլոր մը անգամ տարակոյսը չունեցաւ տարողութեան, բարեքին իր կողմէ հետապնդուած արժէքներուն բացարձակութեան։ Ահա թէ իր իմացական կենդանագիրը ուրուադեղու սա փորձին մէջ ես ալլուիմ հակընդդէմ հոգեխառնութիւններէ։ Եթէ երբեմն մարդը մեծ է գործէն, աւելի յաճախ, գրեթէ միշտ գործը պարտաւոր է մեծ ըլլալ գործաւորէն։ Մենք կ'անցնինք շատ աւելի արագ քան թուելովը։ Կ'ընդունիմ։ Բայց կը կենամ, տառապագին, զաղխացիք կ'ըսեն *perplexe*, արժասիրելու ատեն կեանքեր ուրոնց գործօնութիւնը քալեց ասօրեային աւկոտովը — մինչեւ խոր տարեք Ալիշան կատարած է Միլիթարեան վարդապետի մը ուսերուն ինկող բոլոր պարտքերը, անմըմունջ ինչպէս անթերի։ Որոնք իրենց խելքը, ուժը, շունչը

բաշխեցին համաձայն կարիքներու, երբեք հաշիւով: Առանց կծծութեան, նոյնիսկ պայծառ ստուգութեանը մէջ ապաստօր լըրայ սերմ նետողին: Առանց սեպհական շահերու մագնիսին, սեպհական փառքի սոսինձին: Որոնք ապրեցան, ինչպէս աղբիւրը որ կը վազէ, ծառը որ կը պծղարերէ, կրակը որ կը տաքցընէ, ու դոհացան կենդանի իրենց օրինակները մեկի ձգելու ապասիկ, ապառնի բարիքովը սրտապնդուած միայն ու . . . վարձատրուեցան երբեմն ողջ, երբեմն գիւղի, խորհրդանիշին վարձքովը: Մենք այս վերջին դասէն ունեցած ենք ասոր օրինակները: Մեր մատենագրութիւնը Մեսրոպ Մաշթոցէն գիրք չէ արձանագրած և սակայն չկայ մէկը որ կասկածի ձգէ մոռնլ Տարօնցիին տարօրինակ բարիքը որ գինն էր այդ մշտաշարժ կեանքին, մեր պատմութեան ամենէն բախտորոշ մէկ շրջանին:

Ալիշան ուզեց մնալ ուսուցիչ, խմբագիր, պատմիչ: Ու մնաց, այսինքն եղաւ մարդը որուն օրուան ուժերուն լաւագոյն մասը, սերը պիտի ըսէր ժողովուրդը, վասնուեցաւ տարադնող, չեմ վարանիր ըսելու՝ տարապարհակ աշխատանքի: Ու աս է մեծագոյն բարեգործութիւնը: Ալիշան բանաստեղծ մըն էր. գէթ ասոր փաստը յստակ է իր ճիգին ինչպէս իրագործուած փշրանքներուն մէջը: Ալիշան ունէր պատմելու շնորհ, դարձեալ անւ զիճելի: Ուրիշ մը, իր տեղը, պիտի խնամէր սա շնորհները ու պիտի նուաճէր իր երազները ասոնց լոյսին մէջ: Ինքզինքը տարադնելը փառասիրութիւն է երբեմն (Եղիա, Ձերազ, յիշելու համար քանի մը կարկառուն անուններ ու հասկնալու տրտում զրիպանքներ): Իսոյց գիտակցօրէն ինքզինքը բաշխել հազար ու մէկ պարտքերու, կարիքներու՝ ուրիշ հերոսութիւն: Ինծի կը մնայ սա փոքր ուրուագիծէն հանել, գէթ թիւագրել մեծ պատկերը՝ իր երազէն լիովին առնուած, բայց առօրեային մանր, անվրէպ, ահաւոր ատամներէն բլիկ բլիկ դալը կանխապէս ընդունող աշխատաւորին: Իմ գիջումը, իր գէմքին նուիրելու սա քանի մը էջերը, իմ ներսո կ'արգարանայ սա նկատումներով: Միւս կողմէն գիտեմ թէ այդ էջերը օրքան անբաւական են նուաճելու ձեր մէջը իրաւին, սկզբնականին (դէմքին) քաղցրութիւնը, պատկառանքը, չքեղ լրջութիւնը: Ալիշան չի կրնար մոռցուիլ մեր մեծերու շարքին մէջ, նուիրման մէջ սա անպաւրադիմ արձակութեամբը:

Գործը:

Բայց նոյնքան անհուն է անիկա որքան եղած էր անոր ամբարձումին համար վատնուած աշխատանքը: Ու շատ չեմ գտներ բառը — հիացում — որ իմ մէջէն կը բխի, առանց նկատումի, խիտ պատանքին գիմաց այդ գործին, իբր ծաւալ անգերազանցելի իրմէն առաջ ու իրմէն վերջ մինչև հիմա, մեր իմացական գործունէութեան աշխատարաններուն մէջ: Մի արհամարհէք ծաւալը, ինչպէս մի ատուածացնէք զայն: Այլ մնացէք մարդկային օրպէսզի հանդուրժէք ձեր զոհողութիւնը փորձի երթարկող աժան վառասիրութիւնները իրենց ճիշդ իմաստին տանող ձեր դժգոհանքին: Առակին կապիկը՝ մի մոռնաք. բայց մի ալ զառածիք աժան ծաղրին թիթե թեւերովը երբ տարիներ ու տարիներ կը խնդաք ուրիշներու ըրածով, ձեր մատը մոխրը չթաթխած: Ծաւալը բարիք մըն է, չարիք մը, յիմարանք մը ըլլալէ առաջ: Ու Ալիշան կը գնէ վերջին վերագրումին տըրտմութիւնները նախ իր հաշուոյն, ապա գործին որ պատկառելի է դարձեալ, խռովք է ու գեղեցկութիւն, իր զանազանութեամբը: Եթէ արեւմտահայ գրականութեան պատմութիւնը ստիպուած չէ այդ արդիւնքին ամբողջական կշիռին լայն ընկելու իր նեղ սահմանները, ու անպատճառ իր էջերը նուիրելու պատմական, բանասիրական, գիտական, հաւաքչական շատ ընդարձակ այդ հետաքրքրութեանց հանդէսին վերլուծումին տեսակ մը պարկեշտ յանձնառութեան տակ կը զգայ ինքզինքը սակայն, զուտ գրականութենէն դուրս այս գրողանքներէն ներս հաստատուելու կարկառուն այն քանի մը յատկութիւնները որոնք գրագէտը կ'որոշագրեն, հոգ չէ թէ փնտսելով իրեն: Այսպէս իր Յո-շէնէրը ծանր կերպով կը տառապին այդ հայրենապիտութենէն: Պատմական մեծ կառույցներուն մէջ հայրենապաշտութիւնը կը ստեղծէ մշուշ ու բնականէ հեռացում: Մարդերու յօրինումը (Նաբալէ Լ Պարֆայ Խը) կ'ենթարկուի մասնակի սա տարփանքին անպատեհութիւններուն: Ու իր հայրենասիրական քերթուածները իրենց լայն անկեղծութեամբը հաղիւ կը փրկեն ծիծաղելին իր պաշտամունքին: Անտարակոյս սա կատաղի կարովը, սէրը անհրաժեշտ տարրեր են այդ գործը ներսէն սնուցանող:

Իմ ջանքս, ստիպուած եմ խոստովանելու, կը սահմանուի բախտեղծ, վիպով, պատմով Ալիշանի վերլուծումին, կարելի

ամփոփութեամբ, քանի որ ծանր ու ծաւալուն գործերու գիմաց վտանգը ունի գոյութիւն հանդիսութիւններ, հակադրութիւններ շահագործելու: Բայց պիտի չզլանամ կարելի նշմարանքներ ալ թելադրել գործէն ալն մասին: չուրջ որ զեղեցիկ զըպրութիւնները չունեցաւ իրեն զսպանակ: Դժուար է զուտ-զրականին և ոչ-գրականին իբրեւ միջին ընդունիլ ուրիշ եղանակ մը ստեղծագործ աշխատանքի որ Ալիշանի երիտասարդութեան հազիւ ուրուագործող, մեր օրերուն հասած է տիրական փառքի, պարբերագրութեան ծաւալումին զուգահեռ ու հաւանաբար արդիւնք իմացական հետաքրքրութեանց ընդարձակման, լայն խաւերու հասցնելու համար այժմէութիւնն ու կիրքը մեր ժամանակները յուզող հրատարակ հարցերուն, զրականութենէ, քաղաքականութենէ, պատմութենէ, գիտութենէ, իմաստասիրութենէ, քանի մը գլխաւոր կրթանքներ եթէ ուզենք անուանել: Ատիկա եւրոպացիներուն *essais*ն է. մեր մէջ դեռ համապատասխան մշակում մը չպարզող (բառն իսկ չենք հայացուցած, վոքսը անկարող է սեռին նկարագիրը պարտադրելու): Ալիշան, անշուշտ երբ աւելի քան կէս դար Բաղձալի մէջ կը ստորագրէ գիմաւնութիւններ, դաւբանականներ, ներքողներ, բուն քննա քննութիւնը յիշեցնող ուսումնասիրութիւններ, կը փորձէ 1850ի նորոյթը փոխադրել մեր գրականութեան մէջ: Ահա ձեզի քանի մը վերնագիրներ, որոնց տակ լման կէս դար ալս պենետիկտէնը հաստատ հմտութիւն, քաղցր զգայնութիւն, զօրաւոր հայրենասիրութիւն, բանաստեղծական աւելն ու հնազանդական հետաքրքրութիւններ իրարու խառնած է յաճախ զրարար, երբեմն աշխարհիկ բարբառով մը: Շատ նեղութեան մէջ չենք հասկնալու համար այս յօլուածները թելադրող հոգեվիճակը: Հաճեալ է. Արեւիկ Կ. Բաբարադան, Նորայ Բերեդան (1866), Աւետիս Պաղարասարեան, Եւթեդոս Տիգրանիւրդի (1897, յաջորդական զոյգ թիւերու մէջ), Լուս և Կեան Հայաստանի (1850-51, չորս թիւերու վրայ բաշխուած), Նիշ Կարթեայ անձաբանութեան Հայոց (1843), Կերասարան և Երեսարան և Երեսարան Երեսարանութեան Ս. Գրիգոր Հայաստանայ (1816, ետեւ թիւ), Ներքող յիմարան և Երեսարան Երեսարան (1817, երեք թիւ), Տեսութեան Երեսարան (1848), Սորբ Ս. Գրիգոր Երեսարան (1852), Յերթի Երեսարան և Երեսարան (1848), Սորբ Ս. Գրիգոր Երեսարան (1884), Արեւիկ Երեսարան (1849), և տակաւին ուրիշներ: Այս խորագիրներուն թելադրած հետաքրքրութեան թիւները ձեր մտքին մէջ կը յաջողի՞ն ուրուագրել Ալի-

չանի իմացականութեան ընդհանուր նկարագիրը, որ տիրական ծարաւը պիտի կազմէ իր օրերուն: — Կ'ենթադրեմք: Բոլորն ալ Բաշաֆէպի մէջ լոյս տեսած, չարժանացան հատորի բախտին, զուցէ իրենց ափսոսանքն ճշուամովը: Եւ յիշատակութիւնը կ'ընեմ անոր գործին մէջ սա երակին՝ ոչ անշուշտ անոր կարեւորութիւնը ծանրօրէն արժեւորելու համար անոր ընդհանուր վաստակին մէջ, այլ հեռուէ հեռու զգացնելու համար մտքին ընդարձակութիւնը ու հարկադրեալ քիչ-խորութիւնը: Մարդկային իմացականութիւնն ալ սահման մը ունի: Ներելի՞՞, այդ ձե գրականութեան մը մէջ արեւմտահայ գրական քննիկին, խմբագրականին, բանասիրականին նախաճաշակը ճանչնալ: Թերեւս Ալիշանի գործին վերլուծումը այս *essais*ներով չի զբաղիր ասկէ աւելի: Մեծ կառոյցները — մասնաւորաբար *Յաշիֆէրը* — այդ թէքնիքը պիտի գործադրեն լայնաշունչ կոտորներու վրայ, գրական շեշտ փաստսիրութեամբ մը:

Ալիշան, իր դպրոցին բոլոր գրողներուն նման, պիտի ընէ իր սկիզբը բանաստեղծութիւններով (իր արձակները, 1850էն առաջ նկարագրի չհասած գրութիւններ են) որոնք տարօրինակ պատկերը կ'ընծային միակտուր ծնունդի մը, առանց անման, զգացման կամ տկարացման: Նոսաք՝ ընդհանուր անունին տակ խմբուելէ առաջ անոնցմէ շատերը լոյս տեսան Բաշաֆէպի մէջ: Հինգ հատորներու վրայ բաշխուած այս քերթողական վաստակը, 1858էն առդին չէ կրած յաւելում: Ասիկա մի մոռնաք: 1901ին Վահան Թէքէեան կը հրատարակէ *Հոֆէրը*, 1945ին *Տաւարանը*, երկուքն ալ քերթուած: Մի մոռնաք աս փաստն ալ: Նոսաք՝ չարքին մէջ խորք, ձեւ կը մնան ուշագրաւ 1850ական թուականներէն (*Հաշիֆէպի* մէկ մասը միայն լեզուական զգեստ կը փոխէ), այդ օրերուն լիւրջի բաւ՝ լատականերովու անոր համբաւը որուն գլխաւոր բաղադրիչը երկար ատեն, ըստ հասարակաց գատաւանին, մուսաններու արուեստը կուտայ: 1900ին Ալիշան անկնճիւր բանաստեղծ մըն էր. ըսել կ'ուզեմ՝ իր համբաւին մէջ ոչ մէկ ճեղքով չառաւարող: Շրջում մը չէ կատարած անշուշտ, կէս դար ետքը: Ալիշան չէ աճած իր փառքին մէջ իբր պատմաբան, բայց չէ ալ նուազած: Բանաստեղծը իմ փորձին մէջ պիտի իշնայ բաւարար, նոյնիսկ քիչ մը լայն բռնուած վերլուծման:

Ալիշանի գործին երկրորդ մեծ աշխարհը՝ պատմութիւնն է հայոց: Բառին պարտաւոր էք տալ ընդարձակութիւն մը որ անձանթ էր մինչեւ իր օրերը, ինչպէս՝ իմաստ մը որ բացառիկ է

դարձեալ: Մեծածաւալ ու բազմերես այս վաստակը, քննադատներ ուղեցին զետեղել աւելի յարմար պիտակի մը տակ, — հայ-րեհագիտութիւնը, որ թէև աւելի նուազ գրական, բայց աւելի հանգամանաւոր ըլլալու առաւելութիւնն ունի: Այսպէս Ախաւան, Արշալոյս Բրիտանիկա-Ռեյն Զայոց, Զայապարտ, Զայ-Վիենի, Արարատ, Նշմար Զայկաւան, Յոռիկ Զայրենեաց Զայոց, Ծնորհալի ու պարագայ իւր, Ծիրակ, Սիւսիան, Հին Լաւարտ Զայոց, Սրկապիտանիան և Աշխարհաբոսութիւն Զայառաւի, մինակ գիրքերու անուններ չեն այլ իրենց կողքին տակ շտամարանած են կարելի ծանօթութիւններ, այդ անձերուն ու վարքերուն հետ մօտէն ու հեռուէն ազերս ընծայող ամէն փշուր, ամէն յիշատակ: Ամէն մէկ հասարակական տարի կառուցումը է, մարդերու շքեղ հանգէսով խնչպէս կաշքերու մանրակրկիտ ծանօթագրութեամբ, վճռական պատկերացմամբ մը կառուցութեանց ու ապրումներու, ծփանալու՝ սակայն ընդմէջ հաստատ զխառնութեան — որուն գետին է պահած հաւատարիմ միալու — ու հերարձակ գրականութեան մը — որմէ չէ կրցած գերծել իր ոճը: Ամէն ինչ որ կարող շահագրգռել ծանօթութեանց անշէջ պապակէ մը տասապող և զանաք համբերատար, մեթոտիկ, սեւեռման կապիւ ձգտող միաք մը: Միաք մը որուն սլաքները փառասիրած են թափանցումը ընել հողին ընթերքին խնչպէս անոր գերեզմանին, պատմութեամբ գոյաւոր փառքերուն թանձր մշուշին: Որ իր կալուածին մէջ կ'առնէ աւերակները, յիշատակները, դամբարանները և գիրքերը ու կ'ենթարկէ ամենախոր, սպառնալից պրպտումի մը: Բայց ահա տարօրինակը: Մահածոյան, արձանագրութեան, զատուորման, վերակազմումի և ողեկոչական կառուցումներու սա հակառակման աշխատանքին մէջ մենք կը պաշարուինք հակասական զգայութիւններէ: Այդ ամէնը գիտունի, հաւաքողի, պրպտողի կրթանք, իր գրչին տակ կը ստանան մասնակի լինելութիւն մը որ չի պատշաճիր անխառն գիտունին խնչպէս անխառն գրագէտին բարեխառնութեան: Տարօրինակ: Վասնզի գիւրին չէ հաւատարակչի միալ այս հակասական ապրումներուն, հաւաքումներուն մշտական յայդերուն ներքը: Կայ բան մը տարբեր, ուրիշ, որով Ախաւանը, օրինակի համար, հայոց պատմութիւն մը ըլլալով հանգերձ, աեղադրական չոր տեղեկագիր մը կ'ըլլայ միևնոյն ատեն: Հեղինակը սա առեղծուածին, ապահովարար խառնուածքն (*) է աշխատաւու

(*) Մենք ունինք երկրորդ նմոյշ մը այս կարգէ աշխատաւորի մը, Գարեգին Սրուանճեանց անունով, որուն գործին հանգէպ կը բանաձևուին նոյն վերապահումները:

րին որ իրրեւ իրական մթնոլորտ կ'ընդգրկէ այս ամէնը, զայն ենթարկելով ընդհանուր ջերմութեան արեան մը գոյնին, եթէ կը ներուրի նման փոխաբերութիւն մը:

Ինչ որ ալ ըլլան, այսօր մեր վերապահումները այս գործին՝ անձնականութեամբ քիչ մը չափ ողողուած վիճակին դիմաց, իրմէ առաջ ոչ ոք՝ ու իրմէ վերջ, մինչեւ սա տողերը գրուած պահուն, չէ գտած սա յորդութիւնը նիւթին ու հարապատութեան խորքէն արթնցող զգայութիւններուն: Ստույգ պատմումը — այդպէս պարտադրուած՝ աւանդութեամբ —, այնպէս ինչպէս անիկա տարազ է ու հասկացողութիւն մինչեւ ժԹ. դարու առաջին քառորդը, և որ չախորժիք քննադատութեան կասկածանքէն, սպրդումներէն և վաւերական գաղաղութիւն համար՝ անհրաժեշտ վերակազմումէն, կործանումէն, Ալիշան գործագրած է հսկայ մենագրութեանց մէջ որոնց գումարը հազարաւոր էջերու կը հասնի: Այս պիտակին տակ — ստույգ պատմում — գուք տեսէք մեծ մեծ կատոյցներ: Բայց կեցէք վարանոտ նաեւ ուրիշներու առջև որոնք դժուար չէ ազատ պատմում որակել, մեր օրերու բառով մը վիպականացած (romancé) պատմումը, Յուլիէնի մէջ մանաւազ որոնց պատմական հարադատութեան հանդէպ հեղինակին տառապագին պատկառանքը, երկիւղած, կրօնազգացած յարգանքը թերեւս գլխաւոր ազդեակը՝ որպէսզի ըստեղծումը, այսինքն միտքով կեանքը վերակազմելու փորձութիւնն ու հրապոյրը չօգտագործուին փափաքելի ազատութեամբ մը: Յուլիէնի մէջ Ալիշան կը փորձէ կեանք ճարտարապետել, նուաճել երբ մեր պատմիչներուն մօտ չոր արձանագրութիւն մնացած դէպքեր կը մշակէ, կազմելու համար հոգեխառնութիւններ, տառամաթիք պահեր, միամիտ բայց սիրտ հանող վարքերիւնով մը, բանաստեղծի իր հոգիէն կաթիլ կաթիլ հաւաքուած: Այս յուզումի տարրն է թերեւս որ կարգացող Յուլիէնի մեծ ընդարձակութեամբ սահմաններէ ներս, և կազմեց Ռաֆֆիէն առաջ հայ հոգիի յլացք մը խորը սրտին բոլոր անոնց որոնք 1860-ին վեր էին քսանէն, կապրէին չրջանի ընտրանիին անծակ, երջանիկ, ապագային իմաստութիւնը (այդ օրերու մեր ընտրանին, կարգացողները առհասարակ Թուրք պետութեան գաղտնիներուն մէջ տեղաւորուած ազատ-ապարէզներու վկայաւանդներն էին ու հետեւաբար քիչ բացուած ազգային ոգիի), բայց որոնք այդ գիրքին շնորհիւ դարձան իրենց ցեղին սրբազան խորհուրդին: մեծ բառով մը՝ Հայաստան: Պատմաբան ու գրա-

գէտին սա շնորհը այնքան հզօր է որ իր զիրքերէն դուրս, իր անձին ալ ընդմէջէն կը մնայ ներգործիչ: Զարթօնքի Սերունդին ինչպէս Ռումանթիքներու բոլորին ալ մօտը զիտուած սա կատաղի հայրենասիրութիւնը, աւանդական, պատմական փառքերու հանդէպ, ու թրթռադին ընկալչութիւնը ցեղային խորհուրդին, սխալ չըլլար անոր դասերուն, խօսքին, անձին իբրեւ մէկ երկարաձգումը ընդունիլ գէպի համայն Հայութիւնը: Զարթօնքը, իր Բարիպոլը, գիտապաշտ ակսորժակներովը, նորապաշտ կիրքերովը չէ կրցած գերծ ըլլալ սա կախարդական աբբայով թանձրացած զգայութիւններու հուրքէն: Ուշագրաւ, նոյն չափով, միւս ալ իրողութիւնը: Արեւելահայ զրականութիւնը, տրամագծօրէն հակադիր ակսորժակներու հետամուտ ու իրագործմանց ջանադիր, իր վաղագոյն չըջանին ազդուած է Ալիշանէն: Մայր-Աբգաթին չէր կրնար գոյութիւն ունենալ, առանց Հայր-Անի: Նախապէսին (Ալիշան) երգերը ոչ միայն ապրումի պահեր էին 1860ի մարդոց, այլև հպարտութիւն, փառք:

Տակաւին կը մնան ստուար հատորներ, լոյս տեսած թէ ձեռագիր, գրականութեան հետ տարտամ աղերսով մը, բայց որոնց վրայ վառնուած աշխատանքը նկատի կ'առնեմ նոյն լրջութեամբ: Մի քանի թէ կը զատած իմ, երբ կը փորձեմ գրողի մը բարոյական կողմերուն արժեւորումը, արդիւնքի վրիպանք մը հակադէմնու գուցէ մեղապարտ ցանկութիւններով: Արեւմտահայ գրականութիւնը գեռ դարու մը կեանքն իսկ չէ ձգած իր ետին, որպէսզի ըլլայինք ստիպուած, երկար դարերու ժառանգութիւնները տեղաւորելու համար, ընարութիւններ ընդունել, ինչպէս կ'ընեն բաղամարեան գրականութիւնները, կեանալու համար անխառն բացարձակ արժէքներու զիմաց: Ալիշանի գործը, այսպէս տեսարանելէ վերջ, իմ վերլուծումը կը յատկացնեմ գլխաւորաբար երկու մասերու: Առօնյամէ մէկը՝ Բանաստեղծութիւնը: Երկրորդը՝ Պատմութիւնը: Հայրենագիրտութիւնը Հայապաշտէնին մէջ կը յիշուի իբրեւ ձգտում:

Բ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԻՆԸ

Գրականութեանց պատմութիւնը (համաշխարհիկ) երբեմն տարօրինակ իրողութիւններու հանդիսավայր կը դառնայ: Ժա-

մանակը կը շրջէ, կը թաղէ մեծատարած փառքեր ինչպէս աւերակին փռչիններէն լոյսին և հիացման կը հանէ հիմնովին շրջուածներ, թաղուածներ: Առանձին այո երեւոյթը կը հետաքրքրէ անշուշտ քիչ մարդեր, բայց ունի ծանր տարողութիւն, երբ մերինին նման փոքր գրականութեան մը վրայ մէկէ աւելի անգամներ ինքզինքը կը կրկնէ: Երախտագիրտութիւն, յարգանքի տուրքը մի շփոթէք վաւերական արժէքէն բխող յոյզին հետ: Ոչ մէկ գրական, քննադատական ուսումնասիրութիւն ընդունակ է Շնորհալին Կեանք Զինանքին կամ Ոչ Կեանք Զինանքին քերթուածները ողջնցնել, ինչպէս կործանել՝ նոյն հեղինակին Ի վերջոյն: 1900ին մարդիկ կը պատկոռէին Ալիշանէն: 1940ին աւելի ազատ՝ անոր գործին դիմաց: Կ'ենթադրեմք: Ու կը հասկնաք իմ տագնապը երբ կը պատրաստուիմ ըսելու իմ մտածումը բանաստեղծ Ալիշանի մը վրայ: Այս վարանքը զիս չ'ըներ նկուռ երբ կը գտեմ Բագրատուին, Հիւրմիւզը, Նար-Պէյը, իրենց քերթուածներուն մէջ, ոչ անշուշտ գրաբարին ուսին նետելով վրէպանքին պատասխանատուութիւնը (Միւրտիչ Պէշկիթաշիան այդ գործիքով մեզի ձգած է գեղեցկագոյն ապրումները հայ հոգիին), այլ արդիւնքին ընդմիջտ սառած պատկերէն պաշտպանուած: Թարգմանեցէք Հիւրմիւզը, ամենէն դաշնաւորը երեքէն ու փորձեցէք կարգաւ: Ալիշան բանաստեղծ մը հասարակաց ապրում է ու սրբապղծութիւն՝ գալթակղութիւնը պաշտպանելու ամէն փորձ անոնց համար որոնք չեն ազատագրած իրենց միտքը:

Ձեռ նախապաշարեր ընթերցողը: Համապատկերը կործանման հանդէս մը չէ, չի կրնար ըլլալ: Բայց չէ նոյն տոնն դիմակաւոր պարահանդէս մը: Անիկա ծրագրուած է այս ժողովուրդին իմացական մէկ գործունէութիւնը ենթարկել արդար, հաստատ վերլուծման ու հիացման կանչել բոլոր սփիւռքը իրաւ արժեքներու, որոնց թիւը բարեբախտաբար առատ է բաւելու չափ ամենէն խստապահանջ տեղոգներուն: Հիացման պարտքը երբ դուք կը գտնէք քովիկը արգարութեան պէտքին ու պարտքին, մի անգապարեմ հաւաքի տալ: Ամէն պատրուիմ կը յանգի կամ պոյժառացման կամ ցամաքումի: Կրնաք սրտադին խաղաղութեամբ մը պարպել քիչ մեղքը բոլոր կտակներէն, հիացական կամ պարսաւակուռ: Ունիք ձեր զգայնութիւնը և իմաստութիւնը: Կարգացէք կտորը, կտորները ու եղէք անկեղծ սեւեռելու ձեր տպաւորութիւնները: Ու անմիջապէս կը դնեմ ձեր աչքերուն:

... Սաւառնաբեւեալ յոսկեգագաթն Այրարասայ
 Ամբառնայր գայր ամենասարածն Ասուածուրբուն,
 Զինչ բուրգն եւահրաւ կանգնէր առ դուռն արկապանին,
 Աննառական յայտնել խորհուրդքս մերոյ ծնողաց:
 Առեալ ըզգաստակ փափկիկ կուսին տայր յԱղամայն,
 Եւ զաջ իւրոյ դաստակերսին կըցեալ յեւային,
 Ընծիւղ ի մեջ ի կենսածիր յեւրով ի ծառոյն,
 Զամմահաւայելն ուսուցանէր հանդես սիրոյ,
 Եւ կուսական զուգուրիւն, անհա՛ւ ի մահացուածս.
 Եւ ամբարձեալ զաջն համաստեղծ՝ օրհներ եւ կնէր
 Կրկին փրչեալ ի դէմս նոցուն շունչ անմահութեան,
 Յորմէ շընչոյ կենդանութիւն խաղայ ի մարդիկ,
 Եւ խաղայցե՛ ցորչափ երկիր իցե նոցին տուն.
 Եւ ցօղագինս ըզնոֆօ սփռեալ խանդալատանս՝
 Թողոյր ըզվայրն խանդնագին բոցոյն ի տոչոր.
 Եւ ծուխըն բոսոր շամանկալեալ եւ շողադէզ
 Ի սիրալիր սեղանոյն սլաց առ սլաց ցոլացեալ
 Ըսեղնանայր երբայր կըցէր յաստեղաւարն երկին:
 Ինքն Տեր ընդ ծուխն ընդ բոցն ընդ սերն ելեալ նազիր,
 Աչօքն հրահասօք դիտելով դէմ ի հաւսնարանն.
 Եւ հոգեղէն խըմբին ըզսիրոյն հրամայէր զերզ
 Յանոյժ զբրգարանն ի բնագաւառն Հայաստանեայց:

(ՀԱՐՍՆԵՐԳ ԱՌԱԳԱՍՍԻ ՆԱԽԱԾՆՈՂԱՅՆ)

(Հայրունի, էջ 24)

հատուածը մեծահաշակ քերթուածի մը (աշխարհարարի յեւ-
 դումը չեմ փորձեր, ոչ անշուշտ դժուարութեան է մը յաղթա-
 հարուած, այլ այն պարզ պատճառով որ կտորը ինքնին քեր-
 թուած ըլլալէ աւելի արձակունակ տաղերու հանգոյց մըն է,
 առանց ներքին կշռոյթի): Հատուածին քսանէ աւելի տողերուն
 նպատակն է Այրարատի գագաթէն Աստուածը իջեցնել, տանիլ
 ու կատարել տալ անոր ... պսակադրութիւնը Աղամին և Եւա-
 յին: Անշուշտ կ'այցուիք հնութեան բոլոր զիւցազներկութիւն-
 ներէն ուր երկինքի անմահ բնակիչները կուգան իրենց աստուա-
 ծութիւնները խառնել մարդերուն չատուածութեանց: Բայց կը
 միաք աւելի ևս շուարուն ձեր գտածէն, սա քսան տողերուն
 ետին անկանգնելի աղքատութեանը առջև իրաւ, մարդկային
 ապրումին: Ու երբ տարածէք սա մտայնութիւնը քերթուածին
 քսանէ աւելի էջերուն հասակին, գուք տառապանքով պիտի ո-
 գեկոչէք Տանթէն որ իր հագարաւոր տողերը գիտցաւ լեցնել

... մարդկայինով, նոյնիսկ երբ դժոխքը «ծախած», սպառած էր իր հերոսներուն նիւթեղէն մարմինները ... Հո՞ստ Կարդացէք ու նորէն կարդացէք. եօթը օր, եօթը տարի կարդացէք, ինչպէս կ'ընեմ ահա հիմա ես: Ու երբ չէք գտնել բառեւ զուր ուրիշ բան, այն տառն անցէք անդին այս կտորին շուրջը հիւստած գովասանքէն (որ միշտ բացատրելի սնտախ մըն է, սնտախարծութիւնը վարժապետներուն, հոկտորներուն, քերականներուն մօտ շատ յարգի), ու արամեցէք ձեր դժբախտութեանը վրայ:

Ձեռք իջնէր վար, սանկ քանի մը հարկւր տարի ուր ճաշակ, արուեստի հասկացողութիւն կրնան հիմնովին մեր օրերէն ներհակ զգայութիւններու ըլլալ կապուած: ԺԷ. դարուն թատրոն մը, ֆրանսացիներու ոտտանին մէջ երազ էր ու հեշտանք, զգեստ էր ու թաւշային փափկութիւն բեմէն, մանաւանդ հանդիսականներէն սրտնք կը դիմէին թատրոն իրենց զմայլելի մարմինները աւելի զմայլելի արդուգարգին մէջ մատուցանելու հասարակաց հիացումին, մինչ անդին, հեռուն, այսինքն բեմի խորքին ուրիշ կախարդական ձեւեր աշխարհին ամենէն քնքուշ բառերը կը թափէին սա հանդէսին իբր երաժշտական արքունանք: Այսօր: Ձեռք դարձեալ միամիտ մեր օրերու կիրքերը, խանդավառութիւնները իբրեւ սակացոյց գործածել Ալիշանի արժէքը իբրեւ բանաստեղծ ճշգրիտ: Հոս կուտամ անունը ԺԹ. դարու առաջին քառորդը լեցնող միջազգային բանաստեղծական ամենամեծ փառքերէն մէկուն: 1815ին Եւրոպայի բոլոր ոտտաններուն մէջ, իմացական ընտրանիէն չկայ մէկը որ չըլլայ կարդացած Լօրտ Պայրլընի քերթուածները: Ոչ միայն կարդացած, այլեւ այդ ընթերցումը փառքի տիտղոս մը իբրեւ սրահէ սրահ չարժեւորած: Ոչ միայն փառքի վերածած զայն այլեւ անով չըլլայ խենթեցած: Պայրլընը բերնուց զրուցելը դրական փառքերուն, բարքերուն մաս կը կազմէր: Եպատա՞կը սակայն սա վերլիշումին:

— Այն շատ դժբախտ, անկանգնելի մոռացումը որուն մէջը վարչամակուած, իր անվերադարձ քունը կը քնանայ այսօր Պայրլընի գործը, հակառակ անոր որ անոր գործաւորը ամենէն խռովիչ մարդերէն մէկը կը շարունակէ մնալ մարդկային տարեգրութեանց մէջ: Ու մտածման նոյն զուգորդութեամբ, ահաւաստիկ ձեզի ուրիշ անուններ, միշտ ամենէն մեծերէն,

— Կէօթէ, Շիլլէր, Բօթ, Տրայտըն, Վոլթէն, Ռուսօ, Լէոնարտի, Ալֆրէրի, Լամաութին, գրեթէ ժամանակակից անուններ

Լորտ Կորտոն Պայրընի, եթէ ոչ ասոր հաւասար յարգով, բայց անոր չափ իրենց ժողովուրդներուն հիացումը իրենց վրայ համադրող։ Ու որբապղծութիւն, երբ մեր ներքին վկայութիւնը այսօր կը ձգէ մեզ անտարբեր այդ զործերուն դէմ ու մեր մտածումը զանոնք կը թաղէ իրենց ոսկեզօծ կողքով դամբարաններուն մէջ։ Անգթութիւն պիտի նշանակէր նման վճիռ մը, մեր արժանապատուութեան հասցէին։ Տակաւին կրնամ, մտածման նոյն զուգորդութիւններով, իջնել աւելի վար, ԺԷ., ԺԶ. դարերու անգլիական և ֆրանսական մեծ անունները կապել արժեզրկման սա տագնապին։ Իմ ինչո՞ւն պէտք Պուպլի Սալէրէրը, Եւրոպահոյակ Ֆէլաբոյէ աճառ-Ֆէնը (ԺԸ. դար Պոսիւէն)։ Բայց կը կենամ յարգանքով Սէն Սիմոնի Յէլապոնէրուն առջև։ Կրնամ առանց վախի — ծիծաղելիէն — Շէյքսպիր մը վերածել իր ժամանակին, բայց պարտաւոր եմ Ռոնսարը արգիւտպէս զգալ կամ Ռապըլլէն չարամարհել։ Այս յիշատակութեանց միտք բանին ա՞ն որ, մեծ համրաւները չեն որ կ'երաշխաւորեն մեծ գործերը։ Մե՞ր մէջ։ Այս բարասոխին ամենէն կարկառուն օրինակը կուգայ Ալիշանի բանաստեղծութեան հէքեթէն։ Համապոկէրը չախորժիր վիճարկելէ։ Անիկա տպաւորութիւններու, տպումներու հանդէս, քիչ կը զբաղի վերլուծումով։ Բայց Ալիշան անունին հետ զուգորդութիւն է կազմած մեծ բանաստեղծի յղացք մը։ Այս պատճառով է որ կը մօտենամ Նասաֆ շարքին, քիչ մը աւելի հանգամանօրէն։

Նասաֆը ընդհանուր բանին ետին ձեր միտքին ներկայացող ամէն կանխակալ կարծիք — ուրացում ինչպէս հիացում — կը հրաւիրուիք պահ մը մոռնալու։ Մտադրած եմ այդ բազմահազար տողերուն ուրուագրեալ կերպարանքը բերելու ձեր նկատառման։ Օրինակները պիտի ըլլան ցանցաւ։ Ալիշան կը նմանի Սիւրանթոյին. որմէ երկու քերթուած կը բաւեն կադապարը կազմելու ամբողջական գործին։ Դուք վերը տեսաք հանրահոսչակ կտորին մէջբերումը։

Նասաֆ շարքը կը համախմբէ պատուական արքային զրէն իրթած ոտանաւոր ամբողջ վատտակը (Հայրապէն ունի արձակ, բանաստեղծական պատմութիւն, նկարագրութեան 14 էջեր)։

Մանկանի, Մալխանի, Խոհանի, Բռնի, Հայրանի (ուր կցուած են Հովիտ Երեւոյ, Երգի Նահապետի), Տէրանի, Տէրանի,

— տխուրաներ որոնք կը խմբեն քաւորդ գարու վրայ երկարող քերթողական բազմազանակ արտադրութիւնները: Աւելին: Տէրանի շարքին ոտտարաւաժանութիւնները — Խոհ Ընդ Աստուծոյ, Տնայի-Նախի, Կառնի, Տնայի —, կը ճշգրտեցնեն պարագայական ապրումներու կշիռ մը, ծանրորէն վտանգող արուածին լրջութիւնը, քանի որ այդ քերթուածները կուզան քիչ մը օրացոյցէն, այսինքն տօնութէն, քիչ մը հանդէսներէն, այսինքն վարժապետի պարտքերէն:

Իր ընդհանրութեանը մէջ դիտուած, սա դիւանին տեղը արեւմտահայ գրականութեան մէջ, կը դառնայ տարօրէն վիճելի: Անիկա զիրի է ինկած Բագրատունիով բոցավառ զարթոնքին մէջը գրարարին, ու առաւելագէտ կը հետապնդէ լեզուական վառասիրութեանց դոհացում, ինչպէս մենք կը հաստատենք նման երեւոյթ մը արեւմտահայ ոտանաւորին վրայ, 1900էն վերջ, իբր Սիպիլով ու Զօպանեանով գլխաւորուած, մեր քերթողները մոռցան հոգին, զգացումը ու բաւարարուեցաւ բառերով: Գրաբար քերթողութիւնը Ալիշանին սահմանուած էր սակայն աղօտացման, մոռացման, ինչպէս եղած է ճակատագիրը Հիւրմիւզին եւ Բագրատունեան քերթողութեանց, եթէ երբեք Հայրանին մէկ որոշ մասը, գրաբար ինչպէս մանաւանդ աշխարհարարը, չըլլար եկած հաստատ, աշխիւ խորքէն հայրենապաշտ արքային: Տարողութիւնը այդ խորքին, — լայնօրէն պիտի իյնայ վերլուծման երբ պիտի խօսիմ պատմիչէն, պատմութեան անոր ըմբռնումէն: Տաղաչափութիւնը Ալիշանին մօտ կարծես սկզբնական մարդանք մըն էր ապագայ մեծի կոռոյցներուն — պատմական գետինէ — որոնց մէջ անիկա իր քերթողական հիմնական գէտքերը, կայքերը, վիճակները պիտի ենթարկէ պատմական ընդլայնումին: Գրաբար այդ քերթուածները անբաւական պիտի գային սակայն Ալիշանին վարկին, եթէ երբեք Երգի Նահապետի (Նահապետը կեղծանունն է որով ստորագրեց երկար տարիներ) անշուք տխուր տակ անիկա չըլլար մեղի կտակած տասնի չափ քերթուածներ(*), որոնց մէջ խոր-

(*) Ահա լրիւ ցանկը այդ քերթուածներուն — Հայոց աշխարհիկ, Հայ Հայրենիկ, Ողբամ գեղգ Հայոց աշխարհ, Մասիսու ստեղծ, Հրազդան, Ծուլանն Ծաւառչանայ, Պիպուլն Աւարայի, Վերջին երգ վրաւոր բամբուստիկ, Աշոտ Երկար, Հայ Խոհան, Լուսնկայն Պիւրիզանայ Հայոց:

քին նոյնութիւնը մենք կը գտնենք ազատ զրաքարին սեթեւեթէն, թէն կը տառապինք հոն փորձուած ազկազկ, անկնիք աշխարհաբարէն: Այդ մասին աւելի անդին: Ալիշան որոշ արգահատանքով մը զիմած է աշխարհաբարին: Եւ սակայն ճակատագրին հեղինակքովը արգեօք, արեւմտահայ զրականութեան պատմութիւնը հարկին տակն է այդ արգահատանքը կրկնելու անոր զրաքար քերթողութեան ու ճարելու նիհար ատուղձ անոր բանաստեղծի փառքին, նոյն այդ արհամարհուած երգերէն: Բայց ասկէ առաջ, ստիպուած եմ խօսքս ըսել զրաքար այդ քերթողութեան ընդհանուր տարողութեան մասին:

Մխիթարեան բանաստեղծութիւնը — ոչ տարօրինակ ոչ ալ վիրաւորական է սա որակումը Մխիթարեան հայրերու մշակած քերթողութեան մասին — ունի մէկէ աւելի ծանր, զիրքերը կ'ըսեն մահացու մեղքեր որոնցմէ ամենէն նուազ ծանրակշիւը ապահովաբար զրաքարին մեղքը կարելի է նկատել: Բանաստեղծութիւն մը լեզու է անշուշտ: Բայց ասկէ առաջ՝ զգացումի մը, զգայնութեան մը, խորունկ ապրումներու, յոյզերու կերպարում մըն է, զգեստաւորում մը, ու այդ իսկ հանգամանքով՝ արտօնուած է մերժելու լեզուական ամէն կարգ ու սարք, զրահանք: Իրեն կը բաւեն կիրքը, աւելի մտանաւոր բառով մը՝ զգացումը: Բերթողական սրտառուչ փառքեր են Անյնէ Եւթեթալ (Է. դար), Նորահրաշ Պաշապ (ԺԲ. դար), Մայր Աստուծոյ, Լեւոն Վեհապէն անուններով մեղի հասած շարականները: Մեր ժամագիրքէն կարգ մը երգեր (Այս, Այսք Անճաւէն հատուածներ, Ի քէն հայդէտ), հանգստեան կարգին զմայլելի միւս շարականները, միջնագրեան աշուղներէն սխրագին իրագործումները բոլորն ալ լեզուէն դուրս, լեզուէն հեռու գեղեցկութիւններով իրենք զիրենք կը պարտադրեն մեղի: Տիրական տարրը, այդ փոքր գլուխ-գործոցներուն մէջ, պէտք կայ կրկնելու, կուգայ յաւիտեանական և մէկ զգացումէն որ, մինակը, կը գիմաւորէ, կը հակակշռէ տաղաչափական բոլոր վարդապետանքը, օրէնքներու բոլոր սեթեւեթը, զիրքերուն բոլոր սահմանադրութիւնները, դարերը և իրենց փոշին, և մեղ կը յուզէ իբր այսօր կրուած ապրում, նոյնիսկ երբ մենք միտքով հիմնովին ըլլանք հիացած, այդ վիճակներուն յատակ կազմող հոգեկան զրութիւնէն: Այն ազօթքը որ նուիրուած է Ս. Կոյսին և մեր ժամագիրքին մէջ Մայր Աստուծոյ կը կոչուի, եօթը իր քառեակներուն մէջ չունի տող մը որմէ այսօր ալ չհոսէր խոսովիչ հորձքը այն զգայնութիւններուն որոնք,

հաւանաբար, կը կազմէին զայն յօրինող հոգիին քաղցրագոյն կրակները, և որոնք այսօր ալ կը պահեն իրենց ջերմութիւնը, իրաւութիւնը, հազիւ հազ թեթեւ մը ազօտած, ինչպէս կը տրուի մեզի զգալ ճերմակ մշուշին տակ մօխերին կարմիր, փայլատ կրակը մեր թոնիրներուն: Լիզուան քիչ բանով կը պաշտպանէ, թէև շուտով կը կործանէ այդ կարգի իրադրո՞ւմներ: Հայոց զրակա- նութեան պատմութիւնը լայն տեղ կը տրամադրէ բոլոր նման կտորներու բայց դուռը ամուր կը փակէ երեսին բոլոր անոնց որոնք, — ինչ փոյթ թէ գրեն զրարար կամ աշխարհարար — հոն կը ներկայանան, քերթուածներու գալարքները իրենց անու- թին, բայց զուրկ էին ծնած որբազան շնորհէն բանաստեղծու- թեան և ի զուր կը փորձեն անցք մը ճարել նախանձագին պահ- պանուած չըջափակէն ներս: Իրենց դժբախտութիւնն է անշուշտ որ Մխիթարեան Միաբանութիւնը մենաշնորհի ըլլալ վերածած բանաստեղծութեան ամենէն ձախորդ ըմբռնումը, — քաղալու- փութիւնը: Թող ներուրի ինծի անդիտանալ ժԹ. դարու վերջին կէսին այն ողբալի ճաշակը որով անգրագ վանականներ կը սի- րեն զբաղեցնել իրենց պարագոյ ժամերը . . . քերթելով: Կը լըջանամ անշուշտ անուշներու գիմաց որոնք կը կոչուին Բաղ- րատունի, Հիւրմիւզ, Ալիշան (տեսնել Համապէլէրին Ա. հատորը), վասնզի ասոնց ետին ունի զոյութիւն չըջանին յատուկ քերթու- ղական ըմբռնումէն վեր, եւրոպական ալ յաւակնութիւն մը բա- նաստեղծութիւն ընկու, թարգմանութիւններու ճամբով իրենց ներքը արմատ տուած: Հիւրմիւզի, Բաբապաշէր եթէ կուզայ իր լայն մասերուն մէջ Թէսկրիտէն ու Վիրգիլիոսէն, բարեխառնուած է անձնական ապրումին ալ տարրերովը: Զեղչեցէք, պատուա- կան արքային ոճէն, քերականական նախաձեռքը, հետաքննութեան գասաղիրքերէն կառչած տղայական փառասիրութիւնները, մա- նաւանդ ժԹ. դարու (օտար) քերթողական ըմբռնումէն իր մտքին մէջ անքակտելի կերպով արմատացած բարոյամոլութիւնը. զուք թերեւս պիտի ունենայիք վկայութիւնը մարդուն որ զէթ ըլլար շօշափած դաշտէն ծաղիկ մը, պատած մրգաստանը, գորոված աշկիներուն հեշտագին խնկագումէն, նայած՝ քաղցր զգացում- ներով բզեզներուն զմրխտակուռ ու ոսկեհիւս թռիչքին, սիրած՝ բղղիւնը զոր մեղուն կը ծորէ ծաղկէ ծաղիկ, շաղն ու բալը ո- րոնք ծաղիկները կ'ընդեւուզեն: Ասիկա մաշած բանաստեղծու- թիւնը չի նշանակեր Բաբապաշին, ուր այս ամենուն տեղ ար- բային ընդհանուր շունչը, քաղցր հովը պիտի իրենց վրայ առ- նեն ծանր պարտքը զրքունակը հակակշուռու: Քիչիկ մը բուստ-

բանութիւնն: Ինչու չէ: Այսքանն ալ չունի գոյութիւն սակայն երբ դատումը կը փոխադրեմ գրաբար քերթողութեան միւս, «եղակի» վարպետին, Բաղրատունիի վաստակին վրայ: Ձեռմ կրնկեր հոս հիմնական մեղադրանքները զոր ըրած եմ Հայկ Իւշաֆն ուրակուած շքեղ վրպանքին վրայ:

Տարածելով մտածումներու սա գնացքը գէպի քերթողութիւնը Ալիշանին — գրաբար — պարտաւոր կը զգամ ինքզինքս զայն չարժեւորել աւելի անգին քան իր փոստը: 1850ին գեռարեւմտահայ բանաստեղծութիւն մը անգոյ բան մըն էր: Ալիշանի գրաբար քերթումները, այդ թուականներուն, միայն Բաղրատունիի մէջ գրական սեռ մը չեն ջանար ներկայացնել, ալիւ մեր գրական շրջանակները — հիմնովին խնամքին և գիլտատուութեանը տակ Մխիթարեաններուն — կը յաւակնին կշտացնել: Համապատկերին Ա. հատորը, ընդհանրութեանց շարքին թելագրած է այդ վիճակին մայր կերպարանքները Կովկաս, Հնդկաստան, Վենետիկ, — տեղեր ուր մեր գրաբարը կը գործածուի գէպին ինչպէս պոետային համար —, երանելի միամտութեամբ մը միայն պաշտպանուած աշխարհիկ ու կրօնական մշակներու կողմէ: Ալիշան շարժումին մէջ երկտառարգութիւնն է: Իր քերթումները, իրենց յորդութեամբը, դանդաղութեամբը, լիզուական շքեղանքովը ու զգացական տարրի մը նիհար նպաստովը կը ձգեն խորունկ տպաւորութիւն: Ալիշան աւելի է քան Թիֆլիսի, Կալկաթայի և Վենետիկի տաղաչափները «յալմայնի», ինչպէս կ'ըսեն: Մտաղ իր համբաւը ժամանակին մէջ պիտի նպաստաւորուի պատմական, հաւաքչական իրաւ վաստակներով ու մենք 1870ին պիտի ողջունենք, անոր գրաբար ինչպէս աշխարհաբար ոտանաւորներուն մէջ «եղակի», «անհուն» ստեղծողը: Ինչո՞ւ և ինչպէս: Պատասխանը պիտի տային երկար վերլուծումներ 1860ը կոնկրետ մեր գրական նստակէն: Մխիթարեանները, արեւելահայերը, Պոլսը, Ջմիւռնիան այդ ըմբռնողութեան թափանցումը կարելի կ'ընեն: Այս հիմնական ազդակներէն — որոնք ներշնչած են Զաքարիանը, Աւամուրիանցը, Թաղիադեանցը, Վանանդեցին ու ասոնց անունին կապուած բանաստեղծութեան կաղապարները —, զիս հոս շահագրգռողը Մխիթարեան ըմբռնումն է: Ալիշան մեր հին գանձերուն, միջնադարեան տաղերգուններուն, Կալկաթայի պոետին և Վանանդեցիի վրպային յորինումներուն մէջ իր միտքն ու զգայնութիւնը յորինող Մխիթարեան մըն է: Բաղրատունին միմտակ չէ իր երազին մէջ: Ինչ որ մինչև 1850 մեր գրողները — վերի անունները կը ներկայացնեն անոնցմէ:

ընտրեալները — գործադրեցին առանց կազմակերպեալ ծրագրի ու աշխատանքի, Մխիթարեանները — Բագրատունի, Հիւրմիւզ, Ալիշան — փառասիրեցին փոխադրել իրաւ գրականութեան կառուածին ու իրենց ճիշդ իրր այդ ուղեցին տեսնել, արժեւորել, հոս, սա փառասիրտնքը ահա զիս կ'ընէ խոտապահանջ: 1850ին պոեման իր լրիւ փառքը կ'ապրի օտար գրականութեանց մէջ: Ալիշանի պոեմաները ուրեմն կրկնութիւնը չեն Աբգէիւն Հայաստանի, Ռէի Դաբ Հայաստանի, Տէրաւն Հայկայ, Աբաւայ և Աբայի (Երեքն ալ Վանանդեցիի գործերը), այլև դասական դիւցազներգութեանց թելադրանքը պատմող գրական ձեռնարկներ, այսինքն ոտանաւոր կոստյոյներ ուր լիզուականը, հմտականը, քերականականը կը բաւեն շէնք մը ոտքի հանելու, ինչպէս մեր օրերուն սեէ տաղաչափ ընդունակ է ոտանաւոր . . . պատմելու: Բայց Նաւագէտ շարքին մէջ Ալիշան միայն հարսնեղբայրիկներ (*) չէ գրած կամ մանկական աղօթքներ ոտնաւորած, այլև յաւակնած է մնալ որ կրօնական առումով կը նշանակէ աղօթել: Այլև յաւակնած է իր ապրումները սեւեւել (Տէրաւն, Տէրաւն, Մաղիւն, իր Խաւան, Խաւան ստորատիտղոսներով), Հայրաւնին մէջ իր հայրենիքին անցեալը դիւցազներգել ու բոլորը՝ սանկ ժով: զարու մեծ ուսմանթիքները խանդավառող արարքներ: Մանր չափու վրայ Հիւկօ մը: Ալիշան՝ Շաթոպրիանի գերեզմանին տաջև չի վախարար դիմաւորական ոգեկոչումէն: Իր Մաղիւնին լայն դիւցազներգութեան հանդէս մը սահմանուած էր ըլլալու քանի որ անոնցմով Լատոսթին շինած էր իր փառքը Խաւանքաճախիւն (Երկու հատոր) և Գաշնակ անուններու ներքև, զոնէ տանեակ մը թափանցիկ ոտանաւորներ կտակելով ֆրանսացիներուն: Այս

(*) Ահա ձեզի ուշագրաւ իրողութիւններ: 26 էջոց քառածալ քերթըւած մըն է Հոգեհոգի որդեաց սիրելեաց աշակերտեցելոց — Ի Ռաֆայէլեանն վարժարանի — յաւարտ ուսմանցն մարդից — աշխարհամուտի լինելով . . . Եսայն, այսինքն ոտանաւոր հոսկ բանք մը: Ուրիշ: Առ ազնուափայլ սեպուհն Աբրահամ Աղանուբեան ի թոռն իւր Աղեքսանդրոս, յառաջնում տարեկանի ծննդեանն ի Հոռի ամսոյ մ, նուագեաց Հ. Դեռնդ Վ. Մարգարեան Ալիշանն Եսայն: Բայց մանաւանդ թիւ էր նախհարանեաց զրգարանին Աղեհայ որ ի բնագաւառն Հայաստանեայց արգաղթի, ի Մխիթարեան ուստէն որ ի Ս. Դաղար Վենետիկ, ի ձէլ՝ = 1850 = ՌՄԴԹ. «Նուէր Հարսանեաց Աղեհափայլ Սեպուհ Գ. Դարեգնի Տատեան, որդւոյ պերճապատիւ Բովհաննու ամիրայի հայկազն ազգասիրի»: Բիշեցի այս բարքերը ցոյց տալու համար թէ 1850ին ինչպէս կ'ըմբռնէին Մխիթարեանք բանաստեղծութիւնը: Մեկնութիւնները աւելորդ են, իրաւ բանաստեղծի մը մօտ սա բարքերը մեզ կ'ընեն աւելուած այսօր:

մերձեցումներուն նպատակը Ալիշանի մէջ հաստատունն է գոյութիւնը բանաստեղծական յղացի մը, որ չըլլար կրկնութիւնը 1850ը կանխող գրաբարեան մեր քերթողութեան, այլ ըլլար իր գաւառուն քերթողականին հաղորդ հաւատք մը, արուեստի հանգանակ մը։ Այս փորձը, իմ կողմէ հնարում մը է վրիպանք մը աւելի ցայտուն ու բացատրելի դարձնելու։ Մեր քննադատութիւնը Ալիշանեան վրիպանքը ոչ միայն հանդուրժեց, այլ ջանաց զայն արգարացնել, փրկել, անոր ոտանաւորին ետին ենթադրելով ներշնչեալ աշխատաւորը, որ, իր նիւթէն տարուած, առնել չունի ձեւը խնամելու։ Արդ, գրեթէ հակառակն է որ այսօր կը գրաւէ մեր ուշադրութիւնը։ Սուտ, բարբարոս, մասնիկներով սպառազէն գրաբարը Ալիշանին իբր խնամք, խուլ փառասիրութիւն, կարծես ուրիշ նպատակ չունի իրեն առաջադրուած, եթէ ոչ աւելի շողշողուն գրել քան իր վարպետները, Բաղրատունին ու Հիւրմիւզը։ Ու պարտաւոր էք նկատի առնել այդ վարպետներուն ալ քերթողական ըմբռնումը որ տիրաբար քերականութենէն կուգայ քան թէ իրաւ բանաստեղծութենէն։ Ալիշանի աշխարհաբար քերթուածներուն արտաքին թափփառութիւնը մարդիկ ուղեցին ազատագրել սանկ ու նանկ փառաբերով, — իր կողմէն խուլ արհամարհանք մը հանդէպ ռամկուրեցիք միջին լիզու մը ստեղծելու իր պարկեշտ երազին, հայն։ Իրականութիւնը դուրս է այս վերադրումներէն։ Եթէ այդ զըպրոցին փառազուրկ մէկ բանուորը — Թովմաս Թէրզեան — իր տաղերուն համար պիտի գոռածի Ալիշանին մեղքերովը ու գրէ քերթուածներ որոնք գոյութիւն չունեցող լեզու մը կը թուին թելադրել այսօր մեզի։ Այդ զըպրոցէն վերջ եթէ Պէրպէրեան մը, 1870ին պիտի քերթէ Գուրգէնին, Գարագաշին քերթողականներուն սպասարկու, մենք այսօր կը հասկնանք այդ գոռածումները բայց չենք միամիտ քերթողականին մէջ անդարգուն միտք մը ընդունելու Ալիշանին գործէն ներս։ Յետոյ կայ փաստերուն փաստը։ Հարիւրաւոր գրաբար քերթուածներէն Ալիշանին ոչ իսկ մէկը որ մեզի ներշնչէր իրաւ բանաստեղծութեան խոսովքը, մինչ իր նիւթերը — Տէրաշէն, Բաշէն, Հալաշէն մասնաւորաբար — նիւթերն 1850ի մեծ սոմանթիքներուն։ Վերջ յիշեցի թէ Շաթուրիանի գերեզմանին առջև Ալիշան պատահուութիւն է գտած յուզուելու։ Ձեռք վերուժ եր գայն։ Բայց կը բերեմ, արագ ձեր նկատողութեան սա իրողութիւնները։

Քերթուածը կը բաղկանայ հարիւրի մօտ մեծագիր տողերէ, ահա մուտքը։

Բրեժնևիան փառապաշտոն ծուլի՜ յարձանաց ծովածուկ,
 Մի՛ վերայոյն եւ ձիւնավարս ալի՜ յաւերժ շառաշուկք,
 Ուր յանձնագիս յովկիականս անեղամուռնչ հառաչանս
 Բիւրաբերան ժամե ի ժամ զարթուցանեք արձագանգս՝
 Ի խորափոր խարակս եւ խիբրս դարափանց Սեն-Մալոյ,
 Ընդ սոսկալի գոչմանդ մրցմանց փանդոնահար ձայն Տալոյ։

*Սէն-Մալոյի վրայ Շաթոպրիանին ծովահայկաց գերեզմանն է
 տարկաւ։ Ալիշան չի թարգմանուիր։ բայց կը փորձեմ։*

Բրեժնևեան փառապաշտոն ծուլի՜ յարձանի՜ ծովածածուկ,
 Մի՛ վերայոյն եւ ձիւնավարս դուք ալիքներ միշտ շառաշուն,
 Ուր անձնագիս ովկեանեան անեղամուռնչ հառաչանքով
 Ժամե ի ժամ կ'արթնցնեք բիւրաբերան արձագանգներ,
 Խորափոր խարակներուն դարափունքին Սեն-Մալոյի,
 Զայն Տալու սեղ՝ փանդոնահար մրցմանց անեղ գոչերուն . . . :

քնադիրը ինչպէս անոր աշխարհարար յեզուսը մեզ կը տպաւո-
 րեն զատական նկարագրութեան արձագանգ մը ինչպէս, այսինքն
 կը մնան անբաւական մեզ յուզելու։ Փնտռեցէք բառերուն թե-
 լադրանքը։ Ծո՛ղ մը, որուն ալիքները խորակները կը ձեռն
 հառաչելով իբր թէ արթնցնէին քնարական մրցումներու արձա-
 գանդ մը։ Շաթոպրիանի գերեզմանը ֆրանսական գրականութեան
 մէջ թելադրած է չքեղ էջեր (Հիւկո, Լըքոնթ տը Լիլ և այլն) ու
 կը խորհրդի թէ այդ չքեղ էջերն ալ անբաւական են մեր մտքին
 պատկերելու Նորմանտիի մէկ խորակին մէջ (Սէն Մալո) փոր-
 ուած գերեզմանին անհուն խոռվքը, այցելուին մէջ արթնցնող,
 երբ տարկա իր ոտքը կը գնէ շիրմաքարին, կ'ողեկոչէ տակը
 պատկողը իբրեւ մէկը ամենէն յուզումնահար երեւոյթներէն
 մարդկային մեծ աստմային։ Անունը միայն։ Ալիշան ալիքնե-
 րուն կը հրամայէ որ «պատկաս մնան» իր ալ հառաչանքներուն,

ու վազվազեալ ծրփինամայր ընդ մրկանունս հայ բարբառ՝

Դամ յեսնոյ Առ մօրիկեայց եւ Բրեժնևաց քաջ Բարդին

Զիմ եւ զիմոց մեծ հայրենեաց զոլջոյն ձօնել լոյսէին։

այսինքն լսեն իր ալ ողջոյնը մատուցուած պրըզոն Պարսին
 (պարտերը սկովտական ալերները, երգիչները կը մարմնացնեն)։
 Շաթոպրիան մէկն է անոնցմէ։ Ալիշան կ'ըսէ անոր ուրուականին

Զյաւերժական կարգամ հանգիստ իմաստանեմ քու՛մ զըլխոյն.
 յետոյ կը պատմէ անոր Նոր Աշխարհ երթալը, Նաչկենը, Ա-
 տալան, Ամիլին հետ գիշերով ծովը անցնելը . . . : Հասած ենք

քերթուածին կէսին: Ու ոչ մէկ տող որ դար իրաւ ապրումէ: Մխիթարեան բանաստեղծութեան նկարագիրն է՝ լեցուն տղը, փոյթ չէ թէ ինչով:

Ես ալ պանգուլս, կուգամ, տհա, սիրայորդօ՛ր, ալիքներէն
Հառաչա՛մք մը՝ լուռ ու մեռած, մահոյ արքնուց զոր իմ սրտին.
Ես ալ մոնուկ երբեմն տնկուպ՝ կ'որոնայի կիրքերը բու.
Երազայոյզ եւ նազելի ունեի ես ալ ֆերբուածներ.

... Բայց շնաստծ կեսին կեանքիս, ինձմէ բոլորն ալ հեռացան.

Ալիշան երեսուն չէ մտած Շաթոպրիանի մահուան թուականին (1848): Գիտենք որ տակաւին տասը տարի պիտի դարպասէ մուսսաներուն: Բայց կ'ողբայ որ ճշմարտութիւնը կը հալածէ ցնորքը (գիտութեան և բանաստեղծութեան պայքարը): Երանի՛ տակայն քերթողին, Շաթոպրիանին:

Մեծ բա՛խս ֆեզի, ծնիլ ֆերբու, ֆերբու ապրիլ, մեռնի՛լ ֆերբու,
Երկինքն իրեն կայան բնել, երկիրն՝ արձան, ծովն ալ լալիւն.

զոյնով և գիծով երկու տող: Ու բաւական վարերը՝

Բարբառք Բարդիդ ծովածաւալ Երկնաքրոյ՜չ եւ ջերմին
Յոնմարդաձայն յանբրնադաս յամայութեան անդ խորին,
Յորչափ կըռուին կարկառակոյսք բնդ լոյծ շարերն ասպարեկ՝
Յամեհամուղ շաչման միջոյ ելցեն ահեղօ սիրակեզ.
Խանդակոծեալն համբակաց ի սեղծաբան ծով անծայր՝
Շարպրիա՛ն, անշարժ շիրիմդ իցե լապսեր բոցածայր,
Նաւաց փոխան անդ մըրցականս եւ խորսակեալքս բընարս,
Անդ անբապառ ֆերբուութիւնն հեմեցուցե զծովամարս:
Օ՛ն, անդր բնդ բիւր հարեալ բնդ փար եւ բնդ կոհակ սարսուսեր
Երթիցե եւ այս հառաչ գերեզմանիդ առ բերեր,
Հանապազօր բնդ ծովածին հրոսակս հարուլ բեկանել,
Հանապազօր եւ յարուցեալ ըզնոյն նուագաց առնուլ թել:
Այսպէս գու կեաս, այսպէս լուծցին վեճք մանկութեանս խա-
բանցուկ,

Որ յամենայն բարեացն այսգոյնս ինձ երող ձայնս հառաչուկ,

քերթուածէն զեղչուածը՝ զրական ակնարկութիւններն ու ծան-
րածանր նկարագրականները: Կա՞յ՝ սա բառակոյտին ետին սիրտ
մը: Ժխտական պատասխան մը պիտի նշանակէր իմ կողմէ ...
անորտութիւն: Բայց սեղմեցէք ձեր միտքը որպէսզի այդ սիրտը
վերածէք Ալիշան երիտասարդին սրտին: Մասիսը, մեր պատ-
մութիւնը, սովկեանը, բանաստեղծութիւնը, Մէն-Մալոյի քա-

բաժայուր, ինքնին նիւթին կը հայթայթեն անհրաժեշտ լըջու-
թիւն, հասկնալի թախիժ։ Բայց ի՞նչն է որ այնքան իրաւ տար-
բեր կ'աղօտէ, կ'ընէ անյուշ, բառակուտային։ Պատասխանն է՝
սաղաչափութեամբ հեռացնել որուն ընդոժին անունն է թերեւ
Մխիթարեան բանաստեղծութիւն։

Այս մէկ օրինակը դուք կը հրաւիրուիք տարածել զերթէ
բոլոր գրաբար քերթուածներուն ալ համար։ Սա վերապահին
պատասխանատու նկատել զործիք պիտի նշանակէր վտանգել
սրտայոյզ գեղեցկութիւնը իր աշակերտին Մ. Պէշիկթաշլեանին
եղերերգներուն, զրուած մահուանը տարին, զմայլագին խորու-
թեամբ ու համակող անկեղծութեամբ։ Քերթուածներ ասոնք
որոնք կ'արտայայտեն ամենէն մարդկային, ամենէն իրաւ ապ-
րումներուն ամենէն կատարեալ եղերականութիւնը, կարծես
կերպով մը օգտուելով ալ գրաբարին գաշնաթաւալ հասակէն,
եթէ կը ներուի ոս պատկերը։ Չեմ ըսեր թէ այդ եղերերգները
պիտի տկարանային աշխարհաբարով, բայց կը սիրեմ հաւատալ
որ մեր դասական լեզուին ներքին, խուլ ճարտարապետութիւնը,
երաժշտականութիւնը ունին որոշ զեր մը այդ քերթուածներէն
մեր ներսը արթնցող յուզումին մէջ։ Ինչպէս կը զգացուի ար-
դէն, Մխիթարեան բանաստեղծութիւնը — գրաբար, որքան աշ-
խարհաբար մինչև այսօր — դուրս է Աբեհաճ Գրախան-
ձապարհիէն զլսաւորաբար այն պատճառով որ ճշմարիտ, նոր
բառով մը իրաւ բանաստեղծութիւն է, ինչպէս ճշմարիտ բանաս-
տեղծութիւն է, ու հետեւաբար էն շահագրգռեալ այդ ձապար-
հիւր բոլոր այն գործերը որոնք թէև աշխարհաբար (թէրդեան,
Նար-Պէշ, Պէրպէրեան, Սէթեան, Սէքմեան որակաւոր քեր-
թողները, պարագայապաշտ Պէշիկթաշլեանը և հայրենեկակ
Պ. Դուրեանը ու հարկաւոր այն տաղաչափները որոնք քեր-
թողաբան են ու կը շարունակեն քերթողաբանել), բայց էն
ծնած բանաստեղծութեան հարցը կը վերածուի արուեստի
հարցի մը որ այս անգամ իրական է բոլոր ժամանակներու ու
բոլոր ժողովուրդներու համար։

Ալիշանի քերթուածներուն ընթերցումը մեր մէջ այսօր կը
ստեղծէ խոշոր բեկում։ Չենք կրնար յստակ տեսնել որ, բա-
նաստեղծական որոշ խառնուածքով, ասնուպն զայնութեան
որոշ տարրերով օժտուած մէկը, արուեստի ո՞ր հատկացողու-

թեան հապտակ, տասներիններորդ դարու կէսին(*), Ալիշան իրեն կը ներէ միտքէն եկածը նեակ թուղթին առանց անդրադառնալու որ նման թուղթիւններով, արձակութեամբ, եռանդով մարդ ոչ թէ միայն վտանգին կը գիմէ անհուն շատախօս մը գառնալու, այլ կը ստեղծէ ընթերցողին մէջ դժնդակ տրամագրութիւնը փերուածեմ առաջ յագնելու. երբ իրարու յաջորդող էջեր, անվրէպ ու ահաւոր միօրինակութեան մը մէջ, բառերու տարափ մը կը տեղան «անսկիզբն ու անվախճան» տեղն է բսելու: Այս տրամագրութիւնը կը ստանայ մասնաւոր նկարագիր, հաւաքումներու իրեն չարիքը, որոնց մէջ Ալիշան իրարու ետեւէ նոյն նիւթին շուրջ մեղի կը մատուցանէ, «յորդ ու անըսպառ» իր նիւթին մասերը, բոլորն ալ իրարու կտոր ու իրարու նման: Առէք Տէրաշէն ու հոն իրարու յաջորդող շարքը Առ Յէսուս քերթուածներուն: Կուտամ վերնագիրները — Առ Յէսուս (որմէ առաջ Առ Աստուած մը), Վարչեալ Ընդ Յէսուսի, Վարչեալ Ընդ Յէսուսի, Վարչեալ Ընդ Յէսուսի, Առ Յէսուս է Ժադան, Առ Տեղիքն է՞ Յէսուս, Առ Խաչաւն Յէսուս, Առ Խաչն Յէսուսի, Թէ Յիսուս անհուն նիւթ մըն է, չունիմ առարկութիւն: Բայց երբ քերթուածի մը մէջ այդ անհունին մէկ մասնիկը մեղի կը տրուի, միւսներուն մէջ կրկնուելու ճակատագրով մը, այլեւս կը դադրի այդ անհունը մեկ շահագրգռելէ: Ալիշան կեղծաւոր մը չէր: Խորապէս կը հաւատար իր ըսածներուն: Բայց հակառակ նոր օրերու պնդումներուն աղօթքը միշտ բանաստեղծութեան հոմանիշ չէր: Ոչ թէ տասնեակ մը քերթուած, այլ հարիւրներ իսկ պիտի հանդուրժէինք. հերիք է որ այդ հարիւրներուն իւրաքանչիւրին մէջ ինծի գար նորը, սեղծումը, ոչ թէ անգամ մը ըսուածին յարասացութիւնը: Ոչ մէկ նմոյշ, այդ Յէսուսներէն, այնքան հեռու են անոնք իրաւ Յիսուս մը տալու մեղի: Տէրաշէն Ալիշանի երկրորդ երակին — կրօնականին — շտեմարանն է, ուր անոր տրուած էր յարմարագոյն պատահութիւնը զօրաւոր ապրումներ նուաճելու: Դժբախտութիւնը կ'ուզէ որ այդ շարքը միայն տմենէն տկարը, Մանկանէնն ու Մաղխանէնն վերջ, Լուսաբաններուն:

Հայրաշէն կազմող քերթուածները — գրաբարները միայն ունիմ նկատի հոս — ուրիշ առիթ՝ սա անդարման գոտածումին:

(*) Երբ արուեստը այլեւս դադրած է սեպհականութիւնը ըլլալէ մասնաւոր կարգերու, ազնուական, կրօնական, իշխանական տունները չահագրգռելու միայն ընդունակ:

Ծանոթացե՛ք մեծահռչակ քերթուածին (կէսը հարաւորապէս որակուած ժողովրդական հիացման մէջ) ուր Ալիշան կարծես մրցումի է մտած Դրախտ Կարաւեալին նոյնքան անդարձան կործանումին^(*) հետ: Ալիշան, այդ պոէմային մէջ, զրկուած իրականութեան նոյնիսկ ճիշդ նպաստէն որով բարերարուած էր իր հայրենաւերութիւնը, ստիպուած՝ հեկեար մը նորոգելու, այս ծանր խաղաղութեան համար իբր զէնք ու միջոց ունի միայն ու միայն իր շքեղ բառակոյտը, զոր կը շահագործէ տեղատարաւ արձակութեամբ մը, էջեր ու էջեր, նկարագրելու համար ա) — զրախտ մը, բ) — հարս ու փեսայ մը, գ) — երգիչներ, բնակարաններ (հրէշտակներ), զ) — հարսնետոբներ (երկինքին ու երկրին բոլոր տարածները), ե) — Բախանայալեհ մը, ինքը, Աստուած որ կ'իջնէ Այրարատէն, . . . պսակելու երջանիկ զոյգը, — գասական սուեալ գնեռն եւային: Այսպէս խտացուած, իր ոսկորներուն վերածուած, քերթուածը միայն ծիծաղելի չէ իր խորքին մանկունակութեամբ, այլ ահաւոր այն պարագով որ մարդկայինին տալանալն է կեանքին ինչպէս կեանքէն անդի յօրինումներուն մէջ: Ունինք մօտ ժամանակներու (Ալիշանին) գրուած պոէման Ալ. տը Վինիի ուր արցունքէ մը (Յիսուսի արցունքէն) ծնած սերովքէ մը երկինքներէն վար կը թափառի հետաքրքրութենէ, դուժէ բռնավար, իյնալու համար . . . Աստանին գիրկը: Բերթուածը կը կրկնէ Ալիշանին դրախտին բոլոր օգայնութիւնը, աւելի՝ երկինքներուն ալ ամայքը, բայց կը մնայ մարդկային նոյնիսկ արփիական, արփիաափիւս ուրբաներու ներքը, թարմ այդ հրէշտակին մէջէն երբ մեզի կուտայ՝ կի՛նը, . . . : Ունինք Լամաութինի Ժողովը զոր վստահաբար գոց ոտովելու չափ կարգացած էր քահանայ Ալիշանը: Ու կային, միշտ իր օրերուն — ընկալուէ երիտասարդութեան շրջանին կ'ակնարկեմ — հատուածները Հիւկոյի, Լըքօնթ տը Լիլի, Շիլլէրի, Կէօթէի, Թէնիսընի, բոլորն ալ յղացուած, գործադրուած Ալիշանի ոտքերուն տակ,

(*) Գրական նախապաշարունակները իրենց կարգին վար չեն մնար ուրիշ նախապաշարունակէ: Որքան հինին դան, այնքան ամուր կը ճնշեն: Ժող. դարու երկրորդ կէսը դպաւ անոնց փոշեծածուկ փառքերուն: Հիմա մարդիկ չեն հպարտանար Սճէլականով, Կասալի Ռոյալով, Երուսաղէմ Ազատաւորով, Համբեղով ու մանաւանդ Գրախտ Կարաւեալով: Ալիշան այս գիրքին փառքը ժառանգած էր կրկնապէս պատրուած օտարներէն և Միթարեաններէն: Միլտոնին կիրքը, կրօնականին մէջ, Թերես բաւէր դժոխք մը լաստակերտելու (յիշեցէ՛ք մեծ Տանթէն) բայց զրախտ մը չէ նուաճուած դեռ:

թեկուս հրացուումին մէջ: Մեղաւորը, մեր Հարանէրէ առաքապէ Նա-
 խաճողացին վրիպանքին մէջ: Ապահովաբար ոչ պոնէման, ոչ իր
 հրաշալին, այլ ասոնք այսպէս մանկունակ արժեւորող բազմա-
 խօսութիւնը, քերթողաբանելու տկարութիւնը, առանց զգալու
 բերնին եկածը դուրս տալու թեթեւութիւնը: Տակաւին ես ա-
 զատ եմ օգտագործելու համեստ ալ փաստերը մեր համեստուկ
 զրականութենէն, ուր թուամանեանի, Միսաքեանի յաջողակ պոնէ-
 մաներուն հետ կրնամ յիշել նուազ կենդանի, բայց դարձեալ
 ոտքի վրայ կենալու ընդունակ ուրիշ քերթուածներ (Լեւոն առ-
 ջէլ, Աբու-առ, Աբու-առ-առ, Հարճ, Վերջին երկուքը գեղեցկութեան
 լայն բաժիններով): Ինչ որ Ալիշանի հարմարեղը կ'ընէ անըն-
 թեանի, իմ կարծիքով կուգայ բանաստեղծական զգայարան-
 քին մասնակի, մասնաւոր մէկ խօսութեան: Դուք մի աճապա-
 րէք ասիկա կոչել տաղաչափական հիւանդութիւն: Բառակոյտը
 մէկ կողմն է անշուշտ այդ խօթութեան: Գրաբարին հեշտանքը՝
 մէկ ուրիշը: Քերականութեան փառքը՝ մէկ երրորդը: Ահա ու-
 րիշ աւելի հիմնական ազգականներ: Ալիշան զուրկ է ծնած վիճակ-
 ներու tragiqueին զգայութիւնէն: Իրեն համար բաւական՝ այդ
 վիճակներուն գոյութիւնը: Որեւէ անհետ, մեր ընդարձակ պատ-
 մութեան զանազան դարերէն թող դուռէ իր ուղարկութիւնը:
 Ու բաւ է ասիկա, որպէսզի անցնի անիկա սեղանին, թափ տայ
 քնացող գրիչին մշտապատրաստ երեւակայութեան թեւերուն,
 սուրալու համար «արագաթուիչ ընթացիւք մտաց», ինչպէս կը
 պատկերէ Նարեկացին, բոլոր այն կարելի ու անկարելի շրջում-
 ներուն մէջէն որոնք բառերով նուաճելի մանրամասնութիւններ
 են: Կուտամ լուսաբանութիւն: Ոչ ոք կուրանայ թէ ի՞նչ եղե-
 րական խորութիւն կայ Փարպեցիէն մեզի հասած պղտիկ զրուագի
 մը մէջ ուր մեր առաջին պատմիչը կը ներկայացնէ Ղեռնդեան-
 ները, չղթայկապ, Տիգրան տարուելու վրայ: Հոն կայ Վասակ
 Սիւնին, հեռուներէն սրարչաւ, որ իր կարգին կ'ուղղուի Տիգ-
 րան, իր ծառայութեանց իբր վարձք հայոց թագը ընդունելու
 Արեւաց արքայէն: Ղեռնդ երէցի և Վասակ Սիւնիի նայուածք-
 ները պահ մը իրարու կը բախին: Սոսակցութիւն: Ահա Փար-
 պեցիին բառերը. « . . . անհետում եւ զուարթեմ խօսեւ երկարս
 ընդ Վասակայ»: Փարպեցին, մեծ պատմիչ, դէպքը կառավա-
 րած է սքանչելի ժողովարկութեամբ և հզօր փաթեթիքով: Անիկա
 «երկարագոյն» խօսիլը կը պատմէ Վասակին որ ճաշելու խոկ
 հրուէր կ'ընէ կապուած եկեղեցականներուն ու կ'անցնի առաջ:
 Ղեռնդ, ետեւէն կը հարցնէ ուր երթալը: Վասակին պատասխանը

Ժանօթ է: Դևոնդն է որ զլուխը ճօճելով կ'ըսէ «քե արդարեւ
 Կու կենդանութեամբ զգլուխդ ի վերայ ուսոցդ ի Հայս սանիս.
 ապա ընդ իս Տեառն Աստուծոյ չե խօսեցեալ»: Անցեալը պատ-
 մութիւն է: Այս ամենուն համար կէս էջ: Դրուագը կը գտնենք
 Հայբաշէի մէջ, փոռած երկու հարիւր յիսուն տողերու վրայ
 (քերթուածը կը շարունակուի նոյնքան մըն ալ, նկարելու հա-
 մար Վասակի դատաստանը). Դադարաւի վասակայ ճաշէի, անու-
 նին տակ, 135—143, Հայբաշէ: Ու ինքնաբեր է հարցումը. ի՞նչ
 է ըրած Ալիշան այսքան ծաւալի վրայ: — Բայց շատ պարզ բան
 մը: — Երեք էջ Ապատ աշխարհէն ծամբորդ Վասակը ներկայա-
 ցնելու: Երկու էջ՝ այդ ծամբորդին հասած հայերէն խօսքերուն
 իր մէջ արթնցուցած տպաւորութեան: Հինգ էջ՝ հանդիպումը
 Վասակին և Դևոնդին: Մնացեալները՝ խորհրդածութիւն և դա-
 տաստան: Զիս չահագորդողը առաջին տասը էջերն են անչուշտ:
 Հիմա ոտիպուած եմ ձեզի տալու տասը էջերէն ամենէն խոսովիչ
 մասը: Վասակն է պատասխանողը.

«Փութամ առ Տերն Արեաց, ըզրագ վեհափառ.
 Անուռ զՀայոց, այնքան բրտանց իմ փոխան»: —
 «Առ. տէ՛ր Արեաց փութաւ մասնի՛շ Տեառնըդ Կուռ,
 Որոտաց ծերն. ե՛րբ ուր արժանըն սանի.
 Այլ որ հայել իշխեցեր սի՛րս սպառուս
 Յարիւնագանց ալիս քսանն հայրենի,
 Դու ու զյեսին շիշուցեր կայծն յԱրարաւ,
 Որո՞վ աշօք յայսմնես: Դնդ բազմ հայիցիս.
 Լըսելափակդ այնքան ողբոց տարապարս
 Լուիցե՞ս զԴոդրան քոց գուսանաց քըւելիս:
 Անգիտացա՛ր. անգիտացի՞ս մինչ ի սպառ
 Թե բաղդ քոյն յերկինս ի վեր մըքնեցաւ.
 Զոր քողեր՝ քող նա զքեզ, անեծք ըզբեւ առ,
 Հաս ժամանակ, հաս դաս, վընիռ քո հասաւ:
 Աւալելի՛դ Վասակ յաւերժ արատուաց,
 Ո՞չ տեսնես զի շնորհի ի քեզ վերացան.
 Վարս քո կարեն ըզմոխիր պիղծըդ բազմաց,
 Թագ զոր Տըրդաս եղաւ՝ շանքիս քեզ տեղան.
 Ո՞չ տեսնես շուրջ ըզբեւ զայդքան բանակ
 Որ ուխտ ի սիրս յԱւարայրի մարմանդից
 Վերելս յերկինս առնեն հրնուեալք ի պըսակ,
 Կոթող աշօք ի քեզ յառեալ սպառնալից.

Ո՞չ լըսես զա՛յդքան աղաղակ ձայնս ի վեր
Արեան ցայսիւք կըրկնեալ բողոք առ բողոք.
Վրեժք քեզ յերկնէ, վրեժք քեզ յուխսն զոր քողեր,
Վրեժք յանմեղաց, վրեժք հայրենեաց անողոք.
Վրեժք քեզ կարգան ամալացեալ գերդասանք
Պարկեշտ կուսանք, հարսունք, փեսայք, որքք, այրիք,
Վրեժք քեզ կարգան ազատանին լեռնականք,
Վրեժք տըխրամած անարօր դաշտ հայրենիք...
Ո՞հ, անաւորքս տեսարան, դեպք խորքնի,
Տունք Աստուծոյ՝ նոյ յաւիտենից աւերակս
Մոգուց մասամբք ցըրուեալք յերեսքս գետնի
Եւ Գրիգորի անաշխարհիկ լեալ որդեակս,
Ո՞չ կարդացեն ի սպառ քեզ վրեժ՝ հե՛ղ Վասակ. .
Ե՛րբ արդ. բայց զայս քե հանապարհ տեսցես այլ.
Երբ շնորհեն Արիք ըզգլուխդ՝ քոյ քե գրագ,
Ապա չիցի Տեսան ընդ իս բան խօսեցեալք:

(ՀԱՅՐՈՒՆԻ)

(ԴԱՏԱՍՏԱՆ ՎԱՍԱԿԱՅ ՄԱՏՆՁԻ, էջ 130-131)

ահա գրուադին մէկ մասը, մէջըրերուած, որպէսզի լեցուին
յիսունի մօտ սա տողերը: Պէտք կա՞յ արդեօք գիտել տալու որ
մեթոտը Ալիշանին ի զօր է յիսունը բարձրացնելու հինգ հարիւրի
կամ հինգ հազարի, քանի որ մեր մտածումին, ապրումին նկա-
րագիրը անհուն զանազանութիւնն է: Բայց արուեստը: Ընա-
րութիւն, ընտրութիւն, ընտրութիւն: Ալիշանի համբով ան որ
տաղաչափել գիտէ, արածնուած է այսպէս էջեր ուսեցնելու:
Թէ այս բառատարափը մարդիկ շփոթած ըլլան արուեստին հետ,
զարմանալի չէ, քանի որ մեր 1850ին, 1860ին, 1870ին նկարա-
գիրը պատմական, կրօնական, հայրենասիրական՝ դեռ չի տաղ-
նապիր արուեստին տաղնապը: Անշուշտ չեմ պահանջեր որ մար-
դիկ սեղմ ըլլան հոն ուր կեանքը յորդ, ընդարձակ է այնքան:
Իմ պահանջը՝ մարդիկ իրաւ ըլլան, միայն իրաւ: Այսինքն միզի
ըսեն ամենէն կարճ ու ամենէն խորունկ ձեռք այդ ամենէն ըն-
դարձակ ու ամենէն լայն ապրումները: Եթէ 1845ին լոյս չէ տե-
սած Հայկ Դիւցաշը, գոյութիւն ունի սակայն Մխիթարեան տա-
ղաչափութիւնը:

Հայրենիքին մաս կազմող գրաւոր միւս քերթուածները այլևս
չեմ ենթարկեր ուշադիր վերլուծման: Երկու մէջըրերում կը նկա-
տեմ բաւ պատուական արքային բանաստեղծական թէքնիքը

ձանչնալու։ Ու կուտամ ձեզի քերթուածներու անուշներ, ամենէն կարեւորներէն։ Պարտէ՛ք Հայոց, ուր կը նկարագրուի հայոց աշխարհին սրտախօյզ գարունը, այնքան գրքունակ տողերով։ Պոխու՛մ Լոսաւարճն, Միջին դարու շքեղ հէքեթէն Ալիշան կը հանէ կուռ քերականութեամբ գրուած հասարակ-տեղիք։ Ի Տէր-դաս և ի Վերականգնու՛մ Հայաստանէաց, Բան՝ Վահրա՛յ, Պահլաւանոյ ի պաշարման Անույ, Կահարախոսիւն Սրբոյ Դեռնդեանց, Ոգին Հայաստանէաց, Հայցոռա՛ք Մէլեարայ, Ի Հարի-բաթեակ լոռանորոգն Միլեարայ (հոս լուսանորոզը մէկ անուշի՛կ վարիանքը Կուտաւորիչին որ-պէսզի հասկնալի ըլլայ Պէշիկթաշիեանի ալ Դեցաղան՝ Հայոցը), Ի քեհ և ի Յոյլ Մեարդեան Կառնի (որուն ընթերցումէն վերջ դառնալ Սիամանթոյի Ս. Մեարդին)։ Ընդարձակ կառույցներ ասոնք որոնց մէջ տօնական, պարագայական, երբեմն նոյնիսկ սրտաուռ տողեր, գրուագիրներ չեն պակսիր, բայց որոնց ամբողջութիւնը մեղ կը զգեսեն անհո՛ւն ձանձրոյթով։ Այս տպաւորութիւնը, իրական օրքան անխուսափելի, ես կ'ընդունիմ ծնունդ խորունկ անբանաստեղծութեան մը, կրկնապէս անհասկնալի քանի որ Ալիշանի խոսնուածքին չենք կրնար մերժել յուզումի որոշ տարրեր։ Ու պարտաւոր էք անգամ մըն ալ ընթացք տալ Վենետիկին, Պալատին, Կալկաթոյին, մեր բանաստեղծութեան ընդհանուր ուղղութեան օրպէսզի բացատրելի դառնան ոչ միայն կարգ մը պատրանքներ, այլև ծանր վրիպանքներ։ Զուր տեղը չէ որ կէս դար կը զխմանայ Հայի Դեցաղին փառքը, ոչ անշուշտ իրր տաղաչափութիւն, ալ իրաւ գիւցաղներգութիւն։ Մինակ երանելի Անթիմոսեան երէցը (Հ. Ա. Կ. Բաղրատունի) չէր որ կը հաւատար «Լուսուռն վաւերու լուսքեան վրեժը լուծելու» բառատարափով, այլև այս ժողովուրդին բոլոր մեծերը։ Այնպէս որ պարտաւոր էք դարը, մտայնութիւնները, ակտիւականները, փառքերը պարզ ընել ձեր մտատեսութեան խորը ու հանդուրժիլ որ ձեր համբերութիւնը սպասեն մարդիկ «անհո՛ւն» տաղերով։ Հաւրանէն մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կը նկատեմ Բաթէն՝ Հայոց Մեծաց ընդարձակ տաղաչափութիւնը (աւելի քան յիսուն էջ) ուր պատուական աշխարհագիրը դժնդակ փորձը կ'արկածաւսնորէ Հայաստանի աշխարհագրութեան պատմական վերարտադրութիւնը իրագործելու, նահանգներէն, ուտաններէն, քաղաքներէն մինչև շէնքերը, աւանները մէկիկ մէկիկ ոգեկոչելով, իւրաքանչիւր անունի կցելով գուզորդ պատմական դանակ մը, համագրող պիտակ մը, իր անսպասութեան մէջ տպաւորիչ։ Հայոց աշխարհին ու հայոց պատմութեան, անցեալին ու ներ-

կային ընդմէջէն ու թեատուր արշաւը անշուշտ կը յոգնեցնէ բայց չի նկատուիր, թերեւս անոր համար որ ամէն մէկ անունի հաւան Ալիշան համադրական ձեռք մը զիտէ թեւադրել ներկան ու անցեալը, նոյնաժամանակ Յետոյ, կը տպաւորուինք ու զարհուրելի հատուածներէն զոր խորունկ սէր մը — իր առօրեային վրայ — կը պաշտպանէ անուանադրական չորուածեան մը վտանգէն։ Բանաստեղծութեան հատորի մը մէջ իսկ այդ ցուցակը հայոց աշխարհին անուններուն կը ծանրանայ իրրեւ փառս մը Ալիշանի այնքան զարհուրելի յիշողութեան, մեր երկրէն, մեր պատմութենէն իր ամբարած անհուն մթերքին որ յետոյ աւելի զգուշաւոր ու հանգաւոր պիտի օգտագործուի պատմական մեծ կառույցներուն մէջ։ Ինչ որ Ուալթ Ուիթման գործադրած է աշխարհներու վրայ (Չոր Խոփէրը), այնքան լայնաշունչ ու թեւադրիչ յուզումով, Ալիշան ըրած է զայն ամերիկացիէն առաջ, իր հայրենիքին համար։ Չեմ բաղդատեր մեծ բանաստեղծը ու վենետիկցի հայ արբան։ Բայց ստիպուած եմ ըսելու որ երկուքին մէջն ալ յուզումը կուգայ կեանքի զգայաւորութիւն մը։ Ալիշան այդ կեանքին հետ անհաղորդ ըլլալը մագիստրոսաբար ապացուցած է իր Նոստրէմուս միւս հատորներուն մէջ, բառակոյտ միայն ձգելով մեղի, իր սիրտին պատմութեան տեղ։ Բայց իր Հայրենիքին մէկէ աւելի քերթուածներով մեղ կը պահէ խռովքի մէջ, մինչեւ այսօր։ Ու մի մոռնաք ասիկա։

Երկու խօսք, Հայրենիքին մէջ տեղ ունեցող արձակներուն մասին ուր Ալիշան կը վիպասանէ, արձակ քերթուածներու վաշիւ սճով մը կենցաղը Շիրակայ հովիւներուն և քաղաքացիներու առաքինի մանուկներուն։ Դասական հովուերգութեան ու փաստիքը մեղաւոր է կրկնապէս, լեզուական ալ հետադարձեալ։ Հովիւի հետ խօսք չփոխանակած մարդու զրոյցներ են այն էջերը զորոս Ալիշան կը դնէ բերանը Շիրակայ հովիւներուն։ Ժ. և ԺԲ. դարու Փրանսական աժան, տափակ, վարդապետական բանաստեղծութիւնն է հեղինակը ու վճռական վրիպանքին։ 14 էջի մէջ ոչ իսկ տող մը իրական ապրումի (աւելի անդին Հայրենիքին վերկու Յէֆ Նահապետի վերնադրուած աշխարհաբար քերթուածներու մասին) որ զիտ մղեր զիջումի։

Ունիմ, ամփոփ, խօսելիք Նոստրէմուսներէն ուրիշ երկու զիրքերու մասին — Տէրոնէ և Տէրոնէ։ Ստանդարտ Տէրոնէն ստորագրած է

ա) — Խոստ ընդ Աստուծոյ .

բ) — Տնչբնական .

գ) — Կոստական .

դ) — Տնական .

Ընդհանուր տիտղոսներու տակ խմբուած փունջերու : Հարիւր տարի վերջը այդ քերթուածներու խմբագրումէն (բոլորն ալ ծնունդ՝ առօրեայ կեանքին, անոր զանազան յատկանշական օրերուն), վերընթերցում մը մեր մէջ կ'արթնցնէ զգացում մը, շատ աւելի տագոյն, գրեթէ նեղող, քան ան զոր կը հաստատենք մեր Կրտսեր Ռոմանթիքներէն մեզի հասած բառակոյտին ներսը : — Չափաբերականին մոլութիւնը : Որով մեղադրուած են մեր հին մտաւնագիրները, Մագիստրոս, Շնորհալի, Լամբրոնացի, առաւելագէտ կրօնական կարիքներու սպասարկու և առով թերեւս արգարանալի միամտութեամբ մը : Ալիշան կ'արձնա մըրցումի է ելած ոչ միայն իր օրերու տաղաչափներուն այլև շարականին հետ (նկատի ունիմ անյաջողներուն ծանր, տաղտկալի միջերգը, որ անբաւական կը մնայ կործանելու իմ «ձոյլ» հիւսցումը անոնցմէ յաջողներուն մասին), ասոր մէջ մուտք գտած միամիտ որքան սովորական, բառակառօյց աղօթասացութիւնը, այդ հաւաքածօն արուեստէն հետու ընող տկարացումը, խօթութեթիւնը, անծակ անգիտութիւնը՝ ԺԹ. զարու կէսին աւելորդ անգամ մըն ալ, իր կարգին կրկնելով, ինչպէս կ'ընէին իր շուրջը Հիւրմիւզները, Բագրատունիները աւելի արձակ նիւթերու վրայ : Զիս պէտք է լաւ հասկնալ, ոչ մէկ նիւթ կ'արհամարհեմ, ամենէն քիչ անոնք որոնցմով մեր զգայնութիւնն է սնաներ դարերով, կազմելու համար հէնքը հայ հոգիին, եթէ կը ներէք բացատրութիւնը : Կրօնական զգացումը հայ հոգիին ամենէն խորունկ աւքերը մինչև մենք կը գտնենք, իրաւ որքան տիրական : Բայց : Ու այդ բայցը հոս կը դնէ սահմանը ընդմէջ անկնիք խօսքին և այն միւսին որ մեր շրթներուն կը թրթռայ, ծանրագոյն ապրումներու իրեն արձագանգ : Կարգալ՝ Լուդովիկոս Հոսկինսոնի դադրուցներու Լուի Ռոսինը) Զէքսիէ (de la Religion) քերթուածէն վերջ, Վէրլէնի Իմաստութեան, Քլոտէի չքեղ աղօթասացութիւնը կը նշանակէ տառապիլ առաջինին ողբալի միջակութեանը վրայ : Մեծ Ռոսինին տղան շատ աւելի իրաւ հաւատացեալ մըն էր քան ամբարիշտ Վէրլէնը : Հօգօր նիւթէ մը առաջինը՝ տաղաչափութիւն է հանած . երկրորդը՝ իրաւ բանաստեղծութիւն : Քլոտէի երկար ու արձակ տողերուն ամէն մէկ բառին վրայ սխալ է փոխարեւել թէ երկնային լոյս մը կը

թրթռայ, Բագրատունեան բառով մը՝ կը պաղատակի։ Ու կարիք կա՞յ արդեօք հոս յիշեցնելու որ այս գործերուն արժէքը, կշիռը չեն գար միայն խորքին իրաւութենէն, այլև այդ խորքը կերպագրող, առարկայող ձևին ալ խնամքէն, պերճանքէն, առնուազն նորոգեալ շնորհէն։ Մի մոռնաք որ սանկ երեք հազար մը տարի այդ զգացումը (երկինքին) բոլոր ժողովուրդներու մեծագոյն բանաստեղծները ազատագրած է մինչև այսօր։ Ալիւշանի Տէր-Անին խմբագրուած է ընդ մէջ 1840—45ին, այսինքն մեծագորգ ու փառաւոր օրերուն կրօնաշուռչ այն քերթողու-թեան որ Քրանսական ումանթիդմին մէկ քանի հիմնական գլուխ գործոցները ներշնչեց (Շաթոպրիան, Հիւկո, Լամառթին)։ Իրեւ ներշնչում ու ասիկա կերպագրող թէքնիք, Տէր-Անին հաղորդ է Աւագին հոգեմտին, ինչպէս Գալանթիւնէրուն։ Եթէ առաջին շարքին մէջ տասնեակ մը քերթուածներ Լամառթինը պատրաստեցին իր շրջանին, երկրորդին գլխաց այդ շրջանը պահեց ըզգառտ վերաբերմունք։ Ապագան։ 1880ին, Լամառթինի մահէն քսան տարի վերջը կուրանային երկու հատորներուն ալ փառք մը։ Հանգիտութիւնը չէ որ կը տարածեմ Ալիւշանի վրայ։ Ալիւշան փառք մըն էր ինքը իրեն։ 1880ին Օտեան մը, Պէրպէրեան մը, Եղիա մը գեռ կը գործէին այդ փառքերով, բայց չէին համարձակեր զայն կարգալու։ Ու հարցումը, — որ զմեքս հրաշքը կը միջամտէ որպէսզի միւսնոյն զգացումը Լամառթինի մէջ ստեղծէ այնքան իրաւ, որտակեղէք չեշտով քերթուածներ ու Ալիւշանին մէջ . . . չքեղ բառակոյտը։ Կը յիշեմ քերթուածը որ ձեռնած է Աւագի Լուսի թէքնիքով ու ոգիով (Եւջէ հոգեւ, Տէր-Ան, էջ 55) և որ կ'ենթարկուի նոյն ճակատագրին։ Կրօնականի մը կողմէ, խորունկ հաւատքով ու թերեւ խորունկ ալ փառասիրութեամբ հետապնդուած սա ճիշդ, կրօնական բանաստեղծութեան մը մէջ ինքզինքն նուանելու, չալու, քիչ անգամ այսքան զժողակ վրիպանքով մը . . . պոսկուած է գիրքին պատմութեան մէջ։ Իբրեւ նմանօրինակ խաղ, բառախաղ, կ'արձանագրեմ հոս փաստը Հոգի և Սէր համայնէ է Գալանթիւն (Տէր-Ան, էջ 107) քերթուածին, խմբագրուած հարց-պատասխանի ձևով, անշուշտ իբրեւ միամտութիւն թիւ. դարուն, հանդուրժելի՝ առ առաւելն Շնորհալիի դարուն։ Ձեռագիր տաղարաններու մէջ հանգիպած եմ նման մանկամտութիւններու ու կը խորհիմ թէ Ալիւշան, զրածին հանգիւղ խոր իւր յարգանքին զոնք կ'ըլլայ, երբ լրջութեամբ կը տաղաչափէ այդ խօսքերը . . . խաչին վրայ։ Երեմիա Չէլէպիին զարհուրելի յանդախաղը՝ ուրիշ նմոյշ (Օրա-

էրաւելան երեւոյս Զեւելի, ստանաւորներ)։ Այս ամենուն մէջ հեղինակը անշուշտ միայն վրիպանքը չէ, այլ պարագան, որուն համեմատ Ալիշան ժ.ժ. գարու կէսին հասած, լեցուն, հմուտ քերթող մըն է։ Վիննիի շքեղ Գեթեմանէն վերջ, մարդ կ'ապշի, միայն նիւթը, Ալիշանի գրչին տակ գտնելով (Ի Գեթեմանէ, Տէրաւել, էջ 156) այնքան տղայական, այնքան անկանգնելի կերպով տալիս։ Ու կը ցաւիմ որ ամէն ժամանակներու ամենէն յուզիչ տառամաներէն մէկը, Ասուածորդին մահուան զոհերուն. այնքան քիչ բան ըլլայ խօսած սա քսանամենի երիտասարդին։

Տնօրէնական խումբին մէջ եւր կտակարանի ամենէն սրտառու զորուողները (Ծնունդ, Այլակերպական, Վերադարձ, Որոշում, Գեթեման, Յարստիկան և իր փառքը, Հաճարձում և իր հրաշալին) նիւթ կ'ըլլան անհուն, միօրինակ, անկնիք քերթուածներու ուրոնց ներսը զմիտակ է զգալ պակասը տարրական իսկ զգացման։ Ու սա տպաւորութիւնը կրկնապէս կ'ըլլայ վերադարձ երբ կը խորհրդ թէ սա երիտասարդը խորապէս կը հաւատար իր գրածներուն։ Այս հաւատարմէն յետոյ, կը գիմաւորիմ ձեր հարցականը։

— Ինչո՞ւ, այն ատեն, սա վրիպանքը։

Ու պատասխանը, առանց տաղանդը անհանգիստ ընելու, պատուական արարչին

— Վասնզի Ալիշան սիրահար մըն է ստանաւորին, ամէն բանէ առաջ տող չափելու և յանդ յարդարելու վարժապետական գրադումին նուիրեալ մը, ուրիշներու կողմէ փորձուած նիւթերու մէջ՝ մրցումին խանդահար բանտարը, և ըլլալու համար կարծիքս մտաւորի ասպէս մը։ Ու այս գիտակցութեամբ, անիկա իրեն կուտայ արտօնութիւն մտնեալու ամէն առիթի, ասկէ առնելու համար իր փառքը, այսինքն ստանաւորին վրայ իր իրաւունքը, բաժնի։ Ներշնչմամբ Բայց Ալիշան այդ բառին պիտի մտածէ երբ տարուի գրականութիւն ընելու պարտքին։ Ատկէ զուրս, անիկա ինքզինքը պաշտպանուած գիտէ իր նիւթին։ Հոս Տէրաւել չէր կըրնար զինքը սխալի մէջ ձգել։ Նման հոգեբանութեան մը ծնունդ կը նկատեմ Մանգանէն, տղոց համար գրուած ստանաւորներու հաւաքածոյ ուր ամենէն ճաճանչաւոր խտ գրաբարը կը գործածէ սակաւին։ Պէշիկթաշլեանն ալ ունի նման քերթուածներ, բայց զգացած է կտրիքը տղոց լեզուին մօտ մնալու։ Նման հոգեբանութեան մը ծնունդ, գարձեալ Մանգանէն, պարագայական տալէ երբ ուրիշ չարք մը ուր պաշտպանութեան տակն է հանգի-

սականին: Բացէք երկու շարքերն ալ ու դուք պիտի տառապիք սա միամտութեան համար նախ հեղինակին հաշուոյն, ապա այն ուրիշ դժբախտութեան ալ համար որով այդ ազալարանութիւնները կը վերածուին եզակի բանաստեղծութեան: Ու մխիթարուելու համար, պարտաւոր էք յիշել աշխարհարար մեր բանաստեղծութեան ամբողջ հոգտանքը, Ալիապաշտներու, Ռ. Պէրպէրեաններու, Թէրզեաններու, Սէթեաններու, Աճէմեաններու փառքին ընդմէջէն:

Տէրաւէին ամենէն սխալի բաժինը, ըստ նիւթի թելադրանքին, պիտի կազմուէր Աստուծոյ: Աւելորդ է ըսել որ վրիպանքը հոս ալ նոյնքան վճռական է որքան միւսներուն մէջ (Խոսք Եւրոպայ, Տնայնական, Տնայնական) մինչ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ խոնարհունակ վարդապետները այդ քիմիայն ստեղծած են մեր Շարահնոյցին սխալին յաջողութեամբները: Ալիշան, միշտ խառնուածքով բանաստեղծ մը, չէ իսկ տառապած ծանր իր անբաւականութեան զիտակցութեամբը: Չեմ բռնար վէճ: Տիեզերական զրականութեան մէջ Ա. Կոյսը տուած է ամենէն յուզիչ քերթումներ: Փափկանկատութեան պակաս մը չէ անշուշտ Ալիշանի Տէրաւէին մօտեցնել Սէֆաշան Քաշին, աւելի ճիշդ՝ Հաստական Սէֆին, զիրք մը ուր աշխարհի, սգի, նիւթի նոյնութիւններ, հանդիսութիւններ կը դառնան ուշադրաւ: Եթէ Սէֆաշան Քաշը չի խօսիր մեր սրտին, զոհ ենք որ կը բաւարարէ մեր միտքը: Որքան պիտի ըլլայի ուրախ նման հաստտում ընել կարենալով Տէրաւէին, իբր ամբողջութիւն: Պարագան տարբեր է բոլորովին: Տխուր սա ամբաստանութեան մէջ կը մտնէ դառնութեան ալ շեշտ մը: Չի բաւեր արքան, ուսուցիչը, տաղաչափը սգեկոչել բացատրելու համար սա վրիպանքը: Հայրենապաշտութիւնը՝ իր կարգին պարագայական զգացում, հայրենիքէն տարագիր վանականի մը ներքը, Հայրենիքին մէջ չէ այդպէս փոփոխանալի որքան երկնայինին, Աստուծայինին, յաւիտեականին պաշտամունքին նուիրուած, մատաղ սա զգայնութեան սա նիհարութիւնը, սա ազետը Տնայնականին երբ ունի գոյութիւն սրբական հիմնատարը, իրաւ ու խորունկ, ամենօրեայ կրկնումներով հոգիի մաս կազմելու աստիճան ընտանի: Կ'երեւալայեմ պղտիկ արքան, որ իր խցիկը կը լքէ զէպի տաճար օրը քանի՜ հեղ, կը գնէ իր եռացող ճակատը դեմին պաղին ու կ'ապրի իր երկինքը, իր Յիսուսը, իր Ա. Կոյսը, նոյն հոծութեամբ, տառապալին զգայնատութեամբ սրնցմէ ցոլքեր կը գողգողան իր

տրձակներուն մէջ, բայց որոնցմէ հետք իսկ չի հաստատուիր քերթուածներուն հիւսքերուն: Հաւատքը՝ անբաւական, ուրիմի մեր բառերը փրկելու: Ունիք պատասխանը հազարաւոր տարիներէ ի վեր տրուած: Նպաստը՝ դարուց ի դարս մեր մէջ ընդհանրացած զգացական առհաւուրեանց (արիւնը մեղք է երբեմն) որոնք ամենէն միջակը մարդը ի վիճակի են ոգեղինելու: Ակնարկեցի թէ իմացական փառքերու, հարստութեանց գերագոյն կոթողները անմահ մատենաներն են բոլոր կրօնքներուն: Ան որ խմբագրեց Գեորգի Վեբերի զմայլելի հովուերգութիւնը (Արարհամ, Եսաւ, Յակոբ, Յովսէփի զլխաւոր գերակատարներով), Յոբին ահաւոր ոգրերգութիւնը, Երեմիայի սրաայոյզ ողբը, Իւրաքանչիւրը իր կարգին, ամէն բանէ առաջ բանաստեղծ մըն է, յաւատարմած կեանքէն վեր բանէ մը: Աստուծոյ ոգիէն որ հոմանիշ է հոս խորունկ, իրաւ, զգրգիշ ներշնչումի: Արիւն ինչ կը զգար երբ կը մղուէր իր քերթուածները գրելու, տօնական, առանձնական, հոգեբանական ծանր կամ քաղցր տաղնապնդուն ընդմէջէն, որոնցմով կը հիւսուէին մարդոց տարիները: — Պատասխանը կը հրաւիրուիք գտնել Տէր-Նիին ոգորմելի բառակոյտին մէջ:

Նոսագիւ չարքէն Տէր-Նիին հանդէպ իմ տրամադրութիւնը կը մնայ ոչ նուազ անզիջող: Տէր-Նիին ալ ստորարածանուած է զիււաններու — Յուշ և Վաշ, Մահա Մեհաշ, Բաշ Գաշ: Եթէ Տէր-Նիին կրօնազգած գեանի մը վրայ պայմանաւոր խօսքի հանդէս մըն է, Տէր-Նիին նոյն հանդէսին մէկ ուրիշ վարագոյրն է մարդկային գեանի վրայ: Հասկնալի՞ սա արքային մօտ առատութիւնը պահերուն ուր ցաւը, ասոր սողոսկուն տրձագանգները մեր ջիղերն ի վար մեկ կ'ընեն առնուազն պարկեշտ, տանելի: Ճաւը միակ բարիքն է զոր չենք կրնար ուրիշին բաշխելով թեթեւալ մտածել: Անիկա մերն է, մեզմէ ինչպէս դուրսէն գայ: Բայց պարագայապաշտ քերթողի մը համար, ցաւը՝ նոյն առնէն չքեղ պատեհութիւն մըն է մեր բառավարութիւնը կիրարկելու: Ա. Ղազարու մենաստանը, բազմատուած Պոլիսին, աւելի քիչ յարմարութիւններ կը տրամադրէր Արիւնին: Իր աշակերտը, Մ. Պէշիկթաշեան և իր կարգակիցը՝ Նար-Պէյ Պոլսոյ մէջ, իրենց ձեւերով այդ Տէր-Նիին գործադրած են (exécuteur), հասնելու համար հաւասար սնտրիքին: Մկրտիչ Պէշիկթաշեան իր անձին, իր մահուան շուրջը կտորած է կախարդական շրջանակը այդ ապփակութեան: Սնտրիք՝ — Երբեք: Մահ մը իրաւ է ամէն

բանէ առաջ: Ատոր շուրջը ոչ-իրաւը՝ անով վառաւորուելու, գամբանականելու մեր խարեւրայութիւնը: Ալիշան «սղբանուող» երգած է մահը քանի մը վարդապետի, մնալու համար շատ սովորական տաղաչափ մը: Բացէք Մահա Մբռնչքը, որ էջէն որ կ'ուզէք: Ձեր գոնելիքը, այս անգամ աւելի վճռական հարազատութեամբ, գրքունակ տաղաչափական մարդանքն է ԺԸ. դարու գասականներուն (անգլիական և ֆրանսական), այսինքն միշտ ու միշտ բառեղէն կառույց: Տապանազիրներ, կարճն ալ երկարն ալ, իրականն ալ, երեւոյթականն ալ: Մարդ կը ցաւի որ խորապէս յուզիչ մահ մը, ինչպէս Տիւղեանի մը մահը (Ի մահ Յ. Տէրաշեան) մեզի թեւադրել կարենայ միայն ու միայն թուղթի մահ մը: Տասը էջ բա՛ւ, ուր չըլլար տողացած ջերմութիւնը գէմքին, ասնուազն իր Ժողովուրդին օգտակար, օտարներէն իսկ յարգուած, սիրուած մեծ տունի մը պաշտպաններէն: Այս վրիպանքը գարձեալ գիտ չի գարմացներ, տրուած ըլլալով պատուական արքային զգայութեան տիրական նիհարութիւնը աշխարհիկ կեանքին հանդէպ: Ամէն մահ, այդ տաղաչափին համար, առամա ըլլալէ առաջ, ասիթ մըն է մահուան վրայ քարոզի մը, բարոյականի շուրջ զեղուն խորհրդածութեանց, թիպէթցիներուն աղօթքի ջաղացքները յիշեցնող, քան թէ ապրող ջիւղերու հիւսքի մը վրայ իջած անսպասելի բայց անխուսափելի հարուածը: Պրիզոր Օտեան, տեղ մը, հրացումով կը յիշատակէ Տէրաշեան քերթուած մը որուն վերնազիրն է «Հաբէն», է Կառնաշեան ի՞նչ ստորադասութեամբ: Թիւրլիցի պատանի մը որ աւտորական բանակին մէջ վրնուորութիւն կ'ընէ և կը յիշէ իր հայրենիքը, ասոր լեռներն ու դաշտահովտակները, ձիւներն ու ջուրերը, տունն ու պարտէզը, իր տեղը ընտանեկան սեղանին և . . . կը հառաչէ: Ի՞նչ կը գտնէր բնութենապաշտ Պրիզոր Օտեան այս ամենուն մէջ, մասնաւոր, նոր, հզօր՝ իր գիջումը ընելու համար սա բառակոյտին (այս տարազը իր յաճախանքովը նկարագրի կը թեւադրէ, այնքան սա ապաւորութիւնը կը հալածէ գիտ քերթուածներուն սկիզբէն իսկ): Յուզումի ոչ մէկ տարր այդ նկարագրամուտ տաղին մէջ ու չմոռնալ որ ինքն ալ, ծանրախոհ Օտեանը արտաքին աշխարհին վրայ նայած է Ալիշանին աչքերովը: Հովուերդական թեթեւ շունչ մը անբաւական է քերթուած մը փրկելու: «Հաբէն»ին հրապոյրը թերեւ կուզայ Ալիշանի մօտ շատ հագուադէպ Հիւրմիւզեան որոշ իր փափկութեանէն ու ԺԸ. դարու ֆրանսացի եղբրերդակներու (Մելլուա, Ուրպուլ, Երրեմի, Աբրա Տրիլ որ Ալիշանին նախատիպն է իր քեր-

թեկու ասպարէզին մէջ) թարգմանութիւններով մեզի պատուաւորութեամբ թացիկ, բաւրիս զգայնութեանէն: Բաժանումներ, որոնք կեանքին մէջ, 1850 ին մանաւանդ ռումանթիք արցունքներու զեղումներու ազդեցութիւնը կը բանան: Լուռ վիշտեր, այնքան աւատ, մեր քուրթին իբր բաժին բաշխուած, զորս կ'ուտենք ու կը մարտնչեալ աշտ, գրեթէ անզգած, վասնզի ազազակող, երկինքը վար բերելու չափ ծանր ցաւերու ջրհեղեղ մըն է որուն վրայ նաւարկած է մեր խեղճ խելակը — մեր մարմինը, կայ հարկը տարի, բայց որոնք 1850 ին բանաստեղծութիւն չեն, ու մանթիք վէպին հերոսներն ու հերոսուհիները աւազակի ընծայող: Տառապած սիրտեր (ահա ձեզի վաւերական վերնազիւրներ, այդ Տիւրանէն. — Սէր Զեքէն (էջ 17), Սէր Կապուէ (19), Աւսէր (21), Աւ Ֆելաբուր (29), որոնց տակը ձեր գանձիքը միշտ ու միշտ բաւ է դժբախտաբար), այդ 1850 ին անշուշտ ոչ նորութիւն ոչ ալ սեպհականութիւն: Անդառն մեկնումներու ետեւէն ուղիք, նաւաբեկեալներ, նաւաշու գացողներու ետեւէն անուշիկ բայց պարագ խոսքեր: Տիւրանէն, այսինքն Ալիշան արքային թաքուն ապրումներուն վկայարանը, կրկնապէս կը խոցէ մեր արամագրութիւնը, քանի որ համոզուած ենք այդ ապրումներուն կարելիութեան: Ու կը հարցնենք. չունէ՞ր այս սքանչելի մարդը, քսանին և երեսունին մէջտեղերը, իրաւ արցունքին այն պահերէն որոնք բաժին են գրուած մարդոց ամենէն քիչ սքանչելի որդիներուն անգամ. և միշտ այդ տարիքին այնքան ամուր կը դնեն իրենք զիրենք մեր ջղային գրութեան վրայ, անջինջ կնիքի մը նման, մեզ մղելով խոր, իրաւ, կործանող իսկ տառապանքով: Չունէ՞ր այս մարդը, միշտ քսանին ու երեսունին մէջտեղերը (ուշագրաւ է որ ջախջախիչ մեծամասնութիւնը Ալիշանի քերթուածներուն ինչոյ այդ տառնամեակին մէջը — 1840-50 — որմէ վերջը կը ցանցաւին անոնք, 1860 էն առաջ ընդմիջտ անհետանալու համար անոր գրական ասպարէզէն որ զեռ մօտ կէս դարու վրայ պիտի երկարաձգուէ) երկատարողները խորապէս յուզող այն ապրումներէն որոնցմէ գրուած է որ անցնինք բոլորս, յաճախ տկարանալով անոնց բեռն ներքեւ, քիչ անգամ տանելով արթութեամբ, որոնցմով պիտի կազմենք մեր անձնականութիւնը, մեր հոգիի գէմքին ոտտայնը: Գերազանցապէս անձնական ըլլալու սահմանուած սա շարքին մէջ (Տիւրանէ) Ալիշանի սրբազան անձը կը խզողի բառերու տարափին, հեղեղին տակ: Քանի անգամ փորձեցի, իր սիրտը կերպազրկու, արտաբերելու այնքան ընդունակ բազմութիւն քերթուածներու մէջ

զգալ, գտնել զարկը կախարդ կայլակին որուն սիրտ են զրած ա-
նունը և . . . պատժուեցա՞յ այս մտերմիկ, պարզ փոյթիս մէջ։
Միշտ բա՛ն, բա՛ն, բա՛ն, ինչպէս կ'ըսէ աշնքան իմաստալից
կերպով անգլիացի թատերագիրը։ Ձեմ՝ ընդլայնեիր։ Ձեմ՝ վեր-
լուծեիր։ Ո՛վ խեղճութիւնը, անդարման որքան անկանդնելի
Տբառնչք՝ Մահա՛ն զիւանին։ Գիւղի գերեզմաններ, նշանաւոր կամ
նուազ նշանաւոր մեռելներ, մահուան տեսարաններ, զամբա-
րանի քարեր, առիթ են իրեն որպէսզի վաղէ իր խուցը, աճա-
պարագին ու հասարակ, թուղթին յանձնէ աւուրն պարեկը։ Հին-
գէն մինչև քանի մը յիսուն տողերու հասակով տողե՛ր, որոնց
մեծագոյն մասին նիւթը պիտի տա՞յ մահուան վրայ անդաճ-
մունքը, անգոհը։ Յիշեցի և արտագրեցի ալ Շաթոպրիանի մահ-
ուան վրայ իր եղերերգը։ Մինչ Պայրըն, Լամաութին, Հիւկս,
Միւսէ աշնքան պերճութեամբ մշակած են èlégieն, Ալիշան անոր
մէջ կը կրկնէ Տեբա՛նին, Բնա՛նին, Մախա՛նին, Մաշխա՛նին բա-
նապսակ թէքնիքը։ Նոյն անդգամ, չըսելու համար թշուառ
անփութութիւնը նոյն հատորէն Բա՛ն Պաշտե՛ք թափնին մէջ։
Տառապանք է ինծի, խկապէս պանդուխտ սա տղուն մէջ (միշտ
քսանին և երեսունին մէջտեղանքը) գրած չըլլալ որտէն եկած
երկու բառ։ Ու ինչպէս ուրիշ ամէն տեղ, հոս ալ սա վրիպան-
քը բացատրելու համար պէտք չունիմ մեծ տարադներու նպաս-
տին։ Մեղքը մէկ է և նոյն, սկզբնական։ Ալիշան զոհն է տա-
ղաչափի իր ճարտարութեան, աշն սրտառուչ պատրանքին որով
մեծահամբաւ, եղակի խոկ քերթող հուսկուեցան 1860ին, 50ին,
40ին տաղաչափ արքաներ։ Պիտի չգրադէի անշուշտ այս ամե-
նով հիթէ երբեք սա մտափիճակը աւելի տիրական ձեռով մը չըլ-
լար երկարաձգուած 1860էն տողին ալ։ Օտեանին սիրանքը,
Չերազին զմայլանքը (Զաբա՛նիւ Աւշա՛ն և Պեշիմաշե՛ն, Փրա՛ն
Փաշե՛ք), Պարթեանի խորհրդանիշ ելոյթը, Արաքեանի գնահատ-
ման «անհուն» կտրկինը նոր օրերու միլի չըլլալին վերածած
սա յոտակ վրիպանքը։ Ո՛ր դնել միւս ալ հիացումը, թուքոտ
որքան տղայական, որ ազգային պարտքի կը վերածէ մեր մտա-
ծումներուն բռնադատուած սա կեղծիքը։ Ալիշանի բանաստեղ-
ծական վարկը Նաաբաներէն միայն կրնար սնանիլ։ Բայց ով որ
ինծի պէս, այսինքն նախատրամադիր հողիով մը ձեռք կ'առնէ
Նաաբաները, առնուաղն իրաւ մարդէ մը իրաւ վկայութիւն մը
գտնելու յոյսով ու կը տառապի բառերու avalancheէն։ Հի կըր-
նար իր զգացումներուն հանդէպ ինքզինքը մեղադրել։ Կը բա-
ցատրեմ սա տաղաչափութեան մոլուցքը իրիկ զեղծանում մը

քանի մը շնորհներէ, ճաշակի զառածում մը, ձեռի հանդէպ — որ հոս քերականութիւն է և լեզու — անիրաւ, անզուտ, աւելորդ պաշտամունք մը որոնց փաստերուն մէջէն Հայկ Ինքաշէր կ'ըլլայ աշխարհահռչակ զիւցազներգութիւն (Հ. Գ. Զարբհանեւան իր Պատմութիւն Հայ Մարտնչութեան Բ. հատորին մէջ կը խօսի խաւարացի քերթողի մը հրացումներէն այդ հատորին վրայ) և Նայե Հարսնէ բարձրաթոյն քերթուած, արժանի թարգմանուելու մեր աշխարհաբարին ինչպէս Արշակ Զօպանեանին Անահիթին մէջ կը տեսնենք:

Վերերը ակնարկովի թելադրեցի Նաաֆներէն Մանգալէն և Մաղթաւնէն: Հոս կ'ըլլայ:

1857ի հրատարակութեան Ա. հատորը ունի ազգ մը.

«Հրաւերեալք կամ հարկեալք զքերթողական ինչ պարապմունս մեր ի խաղս հնգետառան ամաց՝ հաւաքել ի լոյս, կամ եղև մեզ որոշել ի նուագս նուագոս. և զառաջինս զայս անուանել ՄԱՆԿԱՌԻՆԻ, զ'առ ի պէտս և ի սակս մանկտայ՝ և առանձինն երբեմն ինձ աշակերտեալսց յօրինեալս. որոց և նուիրեմս առ յիշատակէ: Որ եթէ, որպէս և այլքն, և զարգացելուս ումեք մտօք և հասակաւ հաճոյ թուիցին՝ իցէ և մեզ հաճոյ, և եթէ ոչ՝ և այն ևս մեզ ոչ անհաճոյ»:

Այսպէս կը սկսի իր բանաստեղծական գործը կարգաւորելու կոչուած քառասունի գոներուն, սա վարդապետը, իր առաջին Նաաֆը: Թէ սա ծանրակշիւ յայտարարութիւնը անգթութիւն պիտի ըլլար ի դասապարտութիւն գործածել վարժապետի մը միամտութիւնը ապացուցանող, կ'ընդունիմ ի յառաջագունէ: Բայց չեմ կրնար չմտածել տասնով քսանով հատորներու որոնք միշտ վարժապետներու կողմէ, «իւրեց ոլխանց»՝ օգտակար հանգիստեալու համար «լանկանց եւ առակերաց» ու ասոնց ետէն «նայ դպրութեանց», «նաւառնեցան ի լոյս»։ ճիշդ ու ճիշդ Ալիշանէն ներկայացուած եղանակով ու այսօր չեն անուանուիր, հայ բանաստեղծութեան հանդէպ յարգանք հասկնալի զգացման մը իբրև հետեանք: Բայց 1905ին, այսինքն մեր զրուական հասկացողութեան տիրական կազմաւորումէն վերջ, տակաւին մենք կը յամայնեք եզակի կոչել մանկավարժական սա բանաստեղծութիւնները որոնք Նաաֆներու առաջին երկու կտորները կը խմբեն: — Ահա տարօրինակը: Ինչու մի ոմն Տիգրան Շալճեանի Վարդ Շալճեան պիտի մտցուի: Եւ Ալիշանի մը Մանգալէն ու Մաղթաւնէն (որուն կը հեռանա Ե. Խան-Նէ, Բ. Խան-Նէ բաժանուած

ները, համապատասխան թելադրանքներով) պիտի արժանանան անմահ փառաբանութեան, երբ երկու հեղինակներն ալ չքեղօւրէն անընդհատեղ ին, իրենց արգիւնքին մէջ, . . . Համապատասխան չի վառածիր Մալխաշէին վրիպանքովը: Վարժապետները, իրենց միամիտ վստահութեանը մէջ սրտառու էին բաւական: Բայց կը շեշտէ Մալխաշէին մեղքը քանի որ արեւմտահայ բանաստեղծութեան ամենէն արժանաւոր մշակները (Մ. Պէշիկիթաշեան, Պ. Դուրեան) այդ հատորին ազդեցութեան կը միան պարտական իրենց զօրմէն մեղաւթը (*) մասը: Չեմ արտագրեր Մալխաշէին, այլ կը գոհանամ քերթուածներու վերնագիրներ զնկով ձեր

(*) Հանդիսական, պարագայական բանաստեղծութեան մասին Համապատասխանը ունի լայն ըսելիքներ: Հոս կը ճշգրտ սահմաններ, Հզօր զգացումներ, ծանր բարեխառնութիւններ, կիրքեր, այդ իսկ հանգամանքով, ընդունակ են քերթուածի մը հարկու ներքին իրականութիւն, մէկ պայմանով, — ատիկա՝ նորոգումն է սեռին, կուտամ օրինակներ, Բոլոր գրականութիւններու մէջ ամենէն շատ ու շատ մեծնոց մասը հանգիսական քերթողութեանէն կուգայ: Դրէք լիք, դարու մեծագոյն անուններուն ճագատագիրը սա հաւաստումն տակ: Պիտի չկարգադրին նոյն իսկ Les Châtimentsը, գրուած այնքան կըքով ու այժմէական հրատարակութեամբ մը, քայքայ պիտի կարգացունին Les Légendes des Siecles, ուր մոզովուրդներու այժմէականութիւնը եղծուած է այնքան ազատութեամբ: Չենք կարգար ոչ-եղերերգակ Մ. Պէշիկիթաշեանը, հայրեններգակ Պ. Դուրեանը: Բայց Սիւմանթոն, Վարուժանը, Վահան Թէքէեանը, այսինքն այս անուններով մեղի հասած պարագայական քերթուածներուն ճակատագիրը: Ինձի համար զոռուր՝ հարցումին զէմ կենալ այն վճռական ազատութեամբ զոր կը զգամ թէ ունիմ Ալիշանին, Պէշիկիթաշեանին, Դուրեանին, Նար-Պէյին, Թէրզիանին նոյնասեռ կտորներուն համար: Յեղին Սիրար հատորը կը պարզէ շատ յատկանշական օրինակ մը, սա վերապահութեան: Առէք անկէ քերթուածը ուր Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումին առիթով (1908) Դ. Վարուժան Աւերակ-Մուրա Տիկիմը խորհրդանշին ետեւէն կը պատմէ այդ բուռն, կըքոտ օրերուն ապրումները: Ամէն ինչ որ այդ օրերուն այնքան սրտառու յուզումի աղբիւր էր մեր հոգիներուն, դադրեր է այսօր իր իմաստէն: Կեանքը, իր 1915-ով այդ ամէնը անողորմ ձեռով մըն ալ հերքեց: Բայց քերթուածը կը գիմանայ, իմ զգայնութեան մէջ: Փառքդ զար յետոյ: Հոս է ահա տարակոյսը: Սիւմանթոյի Հայտնիքները, այնքան իրաւ ապրումներուն կոթողացում, ինք պիտի ընէր շատարակում, փոշի զարծած է այսօր վճռապէս: Բայց Ս. Միսրոյը, նոյնքան հզօր խանդավառութեան մը ծնունդ, կ'ապրի էլի այսօր: Դէս-գիշերէն մինչեւ արշալոյսին մէջ, ու աւելի ամփոփ տարագոյժ՝ Հայերգութիւն հատորին մէջ օրքանը ուղ, որքանը մնում, Ալիշանի Մաղրուցիին համար երբ կը զննէր սա հարցումը, ձեր վարանքը կը հալածի իսկոյն: 2000 թուականին վերլուծող մը երբ զննէ սա հարցումը Հայերգութիւն գիւնին համար, պիտի ըլլա՞ր բաւարար չափով ազատ իր վճիռին մէջ: Մարդը աւելի զանդաղ կը փոխուի քան պարագան, պարագաները: Մարդէն հանուած ամէն բանաստեղծութիւն ուրեմն բախտ ունի գիմանալու, քան ամենէն չքեղ պարագայական կառոյցները:

նկատառմամբ: Յարտ կոստանի, Ի Նորբէշայ բահաւայս, Ի Յքէլեան աւանապոսեան Հօր հոգեւորի, Ի Դարչ Նորբէշոր քահակալէն Միլիարայ յաւուս եւր, Ի Յոթելեան կենաց Հոգեւոր Տեառն, Առ նոյն ընծայակէն, Ի Բաշակ հրաւելորի, Յանակակալ Երարարչի, Առ հարաւարն իմ ծովաւոյս յԱփերիկա (այս քերթուածը գրուած է աշխարհիկ լեզուով), Առ նոյն (նոյնպէս), Առ Բանասերն (Ար ըշէնէ յեւացս ինքերէր շէերդաստէն հոգեոր), Պարաստանի առ Կերդուլ (քերթուլը՝ Մ. Պեռիկրաշլեանն է), Առ Յովհաննէս աթբայ Տարեան (յայտելովիւն իբրեւ ի Ս. Ղաշար), Առ նոյն (Ձէ Դարչը դաւեդեւ քիւրի Մար Իբասայ), Առ Յակոբ սեպուան Տէւլ (է քարեւան իբրեւ ի Վան Ս. Ղաշարոս), Առ նոյն սեպուան, Առ Աշաւուր սեպուան (Առաքելով ընծայ յայնչոնի ձրաբաւուցի Մանրեան Տեառն 1849), Առ նոյն սեպուան (Յաւաքեւոս Դարեկանի Աղէթասդարոս Բոռնի իբրայ գիւղովը), Ի հարսանիս (Ալեքիլեայ Աշաւուր-Պեանի), Ի հարսանիս Տ. Մ., Ի յաղթանակ ժառանգաց (Պեարոսի Սահասթեան), Առ Բաղարար Դանակ (Երաւադի Յովհէկ Կոնի), շատերու մէջէն դատուած: Հայոց եղակի բանաստեղծը: Ի՞նչ էր իր դործը սա մարդոց հետ: Գրեթէ տրամուծիւնը զայլովի կը փոխուի երբ այնքան օրհնասացուած մուսան եղակի Քերթուղին՝ մէկ տարեկան աղու մը, թո՛ւ Աւաղանուր սեպուանի մը, կը նուիրէ երկու հարիւրէ աւելի տղ և կամ Պետրոս Եւստուֆեանի մը ժառանգութեան դատ մը չահած ըլլալուն զովետար կը հիւսէ և կամ այդ չըլլալիք Աղաւնուրին՝ Մանուկի իրման օձաձուկ մը ընծայ կը գրկէ: Կ'ընդունիմ որ Ալիշանի հաճոյքները կրնային կապիւր այս կարգէ քերթուածներ: Բայց ատոնք իր դործին մէջ ընդունիլը: Ահա եղերականը: Առ այս սկզբնական ու հոյակապ օրինակէն վերջ դուք քիչ պիտի տառապիք թերեւ, երբ Մ. Պէշիկթաշլեանի ոտանաւոր վաստակին կէսը զոնէք գրուած նոյն ոգիով ու զենած, նոյն ճակատագիրը: Պետրոս Դուրեանին մէկ չորրորդը ենթակայ նոյն սղայարանութեանց: Այս ոտանաւորները գրչի զբօսաճիւղ: (Այս տարազը այդ զպրոցէն յամեցուն քերթուի մը մէկ դիրքն ալ կը պսակէ): Դուք զոնէք բաւը: Ոտանաւոր ճաւերու սա տարափն է ահա որ կը փառասիրէ մեծ քերթուլը, ամենայն յթուծեամբ:

Խռհռհռհռ, Բնռռհռ հրուած են նոյն անգութ լամպուլիւմար: Ի՛նչ աւելի բնական՝ արբայի մը համար քան մտածելը: Բայց ձեզ կը զրկեմ զիրքին օրպէսզի համոզուիք թէ ինչ կը նշանակէ սպառիկ մտածել: Խնամքով, ծայրէ ի ծայր ես աչքէ եմ անհրաճեալ աչք զիրքերը: Ու աւա՛ղ, պարտադրուած եմ ըսելու որ

ոչ միայն յոյզ, ապրում, մարդկային ջերմութիւնն չեմ գտայր անոնց մէջ, այլ չարաչար ալ տառապել մտածումէն որ, երբ հասարակ-տեղիք է, կրկնապէս կ'ըլլայ տաժանագին տարապարհակ մը ընթերցողը զայրագնելու չափ անողորմ: Բնութեան տեսարանները Ալիշանի մօտ: Բայց ահա քերթուածներու վերնագրերն ենք. — Առ Զեփեհ ընդ ըֆուշէնէս, Զեփեհն այգոն, Արսաբէ, Եւթ արես, Արսաբ, Արսաբ, Մէջքէ, Արեմաբ, Լասէն, Ասրէդ, Վիշէր, մէկ շունչով: Ուրիշ շունչով մը՝ Մարգարէն, Մաղկուն, Ջոր, Մարթոր, Արս, Գեոր, Հովանի, Արորայտ, Լեքէն, աշխարհագրութեան ինչպէս բանաստեղծութեան եզրեր: Ուրիշ: Աւաղ, այս: Մարգարէները հիմա. — Տաղաւարը, Եկեղեցեակը, Զանգակատունը, Կահարէք: Ուրիշ: Մարգարէ: Մշակ, Եղդ, Արորուն, Այգեկոն, Մարգարէ, Անդաւաղ, Արորէ, Գեղեցեց, Ուղեոր: Բայց պէտք է կարգաւ այս մարդերը Ալիշանի շքեղ գրարարէն անճանաչելի ըստելու չափ այլացած, վտեմացած, անմարդացած: Յետոյ: — Բուն իսկ հազուերգականին մէջ. — Պարիք Բնութեան, այլադունեալ մեակակցութիւն: Առ հոգի մեղի, Առ հոգի հեղի և յանձն բաղի, Առ ըֆուշէնն աբարի, Ի վերայ լեքէ գեորի, Ի թշ շրէն Բարի Ժառ, Ի հոգի հեղեղարի Կրկնաշուն (է Տարիքեան Գաւառ), Ի վայր վեքէ (է Նշառի Տեֆուր լէ), Ի հեռաւայն ծովա, Առ Պարսի գեոր. ասոնք ալ կը պահէք ձեր միտքը: Ու տակաւին Առ յոգի (աւառ Ի իւրի լէ. իւրի գեորեցի և արշալեցի), Զարման յոգի արարի: Եւ կը շեղիմ խոստումէս, ընելու համար մէջքերումը

Մուսա՛ մայրեայ հովանեայ՝
Մեղմիկ մընչմանց եւ լալեայ,
Որ ի խորուջ պուրակին,
Մարգես եւ զմայն սաստակին,
Մընչեայ ի լարս փափուկ
Զիմոց ձագուց սեր եւ սուգ:

երկու հարիւր յիսունի մօտ տո՛ղ, տատրակի մը մահուան առիթով: — Ու յիշել Բագրատունիին նոյնքան տողերը՝ տխրակին մահուան առիթով: Ու յիշել Թէրզեանի նոյնքան ու աւելի տողերը մլուկին առիթով: Ահա թէ ինչ կը նշանակէ գրչի գթումը Ալիշանին ու իր հետեորդներուն համար: Ապահովաբար գուրուհնք տարրական իսկ լրջութեան: Այս անլրջութիւնն է որ գրոց պիտի կազմէր ու արեւմտահայ քնարերգութեան մէջ պիտի ըլլար հեղինակը այնքան ծանր բառակոյտներու համբաւներու: Այս նկատողութիւնները պահեցէք ձեր միտքը: Համապարիքը պիտի

գատէ կ'ըսէր Ռոմանքիմներ, Գեպի Խաղաղացները, Խաղաղի պուռները ու պիտի տառապի իրենց գործին խեղճութեանը չափ, իրենց վարպետին սկզբնական թշուառութեամբը: Ալիշան ե-
ղակի բանաստեղծ:

— Եկած է տունը ալդ տառապելով դրաղելու:

Հայրանքն հեղինակն է անոր:

Կը գրադիմ նախ անոր աշխարհաբար մասով:

Ներքէ՛ն հաւաքել ընդհանուր անուննն տակ, Նորաքէ՛ շարքի
Հայրանքն, Ալիշան խմբած է տառնէն աւելի քերթումաներ:
Դուք գիտէք անոնց անունները: Թերեւ չէք գիտեր որ եզակի
բանաստեղծին հէքեաթը ընդհանրացած է այս ոտանաւորներով
թէեւ յօրինուած, պարտադրուած է Մանգաներով, Մալանքնե-
րով հայլն (աւելի անգին՝ Հայրանքն գրաբար փառքին մասին):

Երգերը իբր նիւթ ու խորք ունին Ալիշանի պատմական աշ-
խարհը, այն որ անունդը կուտայ արդէն Յուլիէ Հայրանքին,
կ'ըլլայ յատակը մեծատարած պատմական կառօյցներուն (Այրա-
բար, Արաւան, Արաւան հայլն): Անոնցմէ ոմանք, զուտ քնարա-
կան, ինչպէս է Հրաշքանը որ իբրեւ երգ տարածուած էր տուե-
նին, Մայր Արաւան հակակշիռով յաւակնութիւնով: Ուրիշ մը՝ զուտ
պատմական, ինչպէս է Լաւանքն Ներեղմանց Հայրը: Ուրիշ մը
դիւցադներգական — պատմական ինչպէս կը յաւակնին ըլլալ Պըւ-
ղուն Ասարայի եւ Շաւան Շաւարանայ: Իրենց լեզուն, մշակումը,
մատուցումը կը վկայեն բանաստեղծէ մը:

— Ապահովաբար, այո՛:

Բայց աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել երիտասարդէ մը որ
իր դարուն օտար ու հայրենի, հին ու նոր, անտիպ ու հազուա-
գիւտ բոլոր տաղաչափութիւնները խնամքով կարգացած է, վեր-
լուծած իր հաշուոյն. կը ճանչնայ ոտանաւորին օրէնքները, ճախ-
րադին նուաճումներ կարծած է ընել այդ նիւթերուն շուրջը իր
սիրելի գրաբարով ու կը տառապի որ ստիպուած ալ է, Բաւ-
կըցուելու սիրոյն, աշխարհիկ բարբառն ալ օգտադործելու, միշտ
իր նիւթին փառքին: Այս հաստատումին միտք բանին: — Ան որ
Մխիթարեան բանաստեղծները տգէտներ չեն: Թէ անոնք ունին
ուէ մէկէ աւելի, իրենց ժամանակին, վարժութիւնը մեր լեզ-
ուին, կը տիրեն իրենց նիւթին: Բայց թէ անոնք բանաստեղծու-
թիւնը կը շարունակեն ապրիլ ժ.՝ դարուն. — մտղոց ամենէն
սիրանաստեղծ դարուն աւանդութիւններուն մէջ ու համար:

Հարցերը, որոնք կը ծագին Ալիշանի աշխարհարար քերթողութեան հետ: Շատ են անոնք: Բայց վրիպած գործէ մը չէ որ պիտի գային կրկէս: Կը փորձեմ մէկ հատին միայն վերլուծումը:

Հանրածանօթ քերթուած մըն է *Դաշան Ծառաշնայ անունին տակ հաւաքածոներու անցած պոեման*: Չեմ գիտեր իր հրատարակութեան առաջին թուականը որ սակայն 1840էն վար չի կրնար իջնել: Ալիշան իր բանաստեղծական տաղանդին բովանդակ լիութեանը մէջն է այդ օրերուն: Այսինքն կարգացած է — բանաստեղծները յաճախ ուրիշները կարդալէ վերջ կը մտածեն իրենց գրելիքին — Պայրընը, Շաթուրիանը, Հիւսիս, Վինէին, Լամապինը, Միւսէն, Կէօթէն, Շիլլէրը: Այս անունները հոս բանգիրտութիւն չեն ծախեր: Անոնք պոեմայի վարպետներուն անունները ըլլալու փառք մը չեն ալ սնտփառեր: Ալիշան անունով երիտասարդ քերթող մը այդ մարդոց գործերը կարդալէ վերջն է որ պիտի վարակուի պատմական սաւառակային մով, Շաթուրիանով իր սկիզբը ըրած եւրոպական մեծ գրականութեանց մէջ, իրր հակադրեցութիւն գոսականութեան. ու պիտի մտածէ իր ալ պատմութեան որ հարուստ է այդ կարգէ նիւթերով: Այս խուլ գիտակցութիւնը աւելի վերջը կերպարանք պիտի առնէ *Յաշիւեբուն* մէջ: Բայց առոնցմէ առաջ *Հայրանէին* գրաբար ու աշխարհարար պատմական կառույցները նախաճաշակ միայն են երիտասարդ արքային մտադրութիւններէն: *Դաշան Ծառաշնայ* սխալի միւր մըն էր: Շաթուրիանի Geniօն իր բարձի գերքը ընող վարդապետը ունէր քրիստոնէական հրաշալիին ամենէնէն փափուկ յօրինումներէն մէկը: Սադաւա Կային վկայաբանութեանը մէջ: Բայց այդքան: Չունէր անիկա նման յօրինումներու հետ վարուելու ընդունակութիւններէն և ոչ մէկը: Վաթ Բրքոց կամ Յայաաաաթ կարգալը հաճոյք, անշուշտ: Բայց գրե՞լը: Ալիշան չփոթած է երկու տարբեր, հակադիր վիճակներ ու անցած է սեղանին խուլ ազահովութեամբ իր տաղաչափական ճարտարութեան: Անիկա մտքէն իսկ պիտի չանցընէր որ արուեստի գործ մը ենթակայ է տարրական պարաքերու: Թէ անիկա պարաաաաթ է յարգել միտքի որքան սիրք. ժամանակին կնիք որքան անկէ զերծուիլ կարիք: Այդպէս ըրեր էին իր ժամանակին օտար վարպետները, հէքեաթին մէջ չեղելով ամենախոր ապրումները իրենց հաւատքին ու նուաճելով իմացականութեան ընդվզումները: Սաաաաաթ անշուշտ ամբողջացած էր իր փառքին մէջ, *Դաշան Ծառաշնայ* պոեման կը տարբերի սակայն եւրոպա-

կան իր կողապարէն, քանի որ Առօրէն Հայկական Հրատարակիչը (Ալիշան) ազատ արուեստագէտ մը չէր որպէսզի այդ մանրիկ աւանդութիւնները, այդ մանրիկ հատորիկներով մեզի հասած մեր Միջին դարէն, անցնէին ստեղծագործական տենէն: Ալիշան, մեր նախնեաց հանգէպ իր խոր պաշտամունքէն բռնաժար, պիտի չառնէր համարձակութիւն լ'ըդ Առօրէին պատմումը ենթարկելու ազատ սեղծումին: Արդիւնքը պիտի ըլլայ քերթուածին ներկայ ձեռք: Հոս չեմ գրադիր Ա. Անդրեասին թեւադրականութեամբը (Եւր-Պէյ, Թերզեան զայն մշակած են իրենց կարգին, ինչպէս համար նոյն վրիպանքին) քանի որ բոլոր հէքեաթները ընդունակ են նորոգուելու, հերիք է որ նորոգողը ազատ ստեղծագործ միտք մը ըլլայ և ոչ թէ բարեպաշտ վկայագիր մը: Ալիշան Առօրէին աւանդութեան հետ վարուած է նոյն պատկառոտ զգուշարուութեամբ որով շահագործած է Յաշիմէ-բուն, ըսել կ'ուզեմ՝ նիւթը ենթարկած է ոչ թէ խղճահար արուեստագէտի մը տաղնապին, այլ բարեպաշտ կրօնականի մը գործնական մտածողութեան: Վկայաբանութիւն մը տալապիւն ահա իր մտադրութիւնը, փառասիրութիւնը եթէ կ'ուզէք, և ոչ թէ արուեստի գործ մը երկնելու տաղնապին լուծումը:

Երկու խօսք այս պոէմային լեզուէն որ աշխարհաբար բոլոր քերթուածներուն մէջ ալ կը փորձուի: Ասիկա տարօրինակ խառնուրդ մըն է միջին, ռամիկ, բարձր հայերեկներու: Չեմ գիտեր, ունէ՞ր նախամտածեալ միւս փառասիրութիւնն ալ որ Զարթօնքի Սերունդին, յաջորդին մէջ ինքզինքը ըրաւ զգալի մէկէ աւելի անգամներ (Առօրէին, Բնորոգական Աշխարհագր., Կարգաւոր-Կարգէն փորձերը), նոր մեր գրականութեան տալու պակասող գործիքը իր արտայայտութեան: Այդ լեզուին ազկազկ, թոյլ, թափթփուք նկարագրներովը մի զեղծանիք: Ալիշան անհուն բան է կարգացած, շատ վաղատի: Ու այդ ընթերցումն ներուն մէջ՝ անշուշտ մեր ձեռագիր ինչպէս տպեալ գանձարանները, որոնց մէջ ստանաւորը իբրեւ լեզու այնքան մօտիկն էր իր կողմէ փորձուած կողապարներուն: Անշուշտ կաղ, խուժ, անհով այդ ստանաւորը Ալիշան արգահատանքով, թերեւ որոշ ալ չկամութեամբ է գործածած, չքեղ իր գրաբարին խորհելով ամէն տողի: 1850ին այդ հնոտի ձեւագիրներու մէջ միայն գոյ լեզուէն Ալիշան չէ յառաջացած մտքուր, վճռական կերպարանքով սրանցանէր ալ ստեղծելու (յիշել Մօրէասի փորձը միջնագրեան ֆրանսերէնին հասնելու): Այն ատեն՝ Մեզի կը մնայ եղածը գտնել իր վրայով: Այդ լեզուն չգտաւ ընդհանրացում

այնքան որքան չէր գտած Մալխաշէի չքեղ գրարարը: 1880ին մեր աշխարհաբարը կ'անդիտանայ զայն: Թէրզեան, Պէրպէրեան անկէ առած են միայն գրարարին կոտորուքները: Բայց բանասեղծութեան մը կեսը լեզուն է, մի մոռնաք ասիկա:

Միւս կէտը:

— Տիպարներ: Բարբեր: Տնամա: Ապրում: Ինքնասպուրիւն: Պատկեր: Նորութիւն: Ու շարունակելը ձեզմէ: Բանալ այս տաւրաղները, վրիպած գործի մը առիթով, պիտի նշանակէր չարաչար վարուիլ արուեստին հետ: Կը գոհանամ հիմնական նկատուածութիւններով:

Շուշան Շաւրշաւային մէջ կան աղջիկ մը, հայր մը, մայր մը, սուրբ մը: Մասնաւորումներ: Այդ աղջիկը աւանդութեան սրբունին, նախազկայունի Սանգուխն է: Աւիշան անոր նկարագիրը (նկարագրականը) կ'ընէ բոցավառ երեւակայութեամբը արբային, կ'ընդունի, որ սակայն մաքէն չէ անցուցած սանկ իրաւ մը, խորունկ մը, թափանցումով զօրացած աչքով մը նայիլ այդ հրաշահիւս պատկերին որ աղջիկն է տանընկնդի դստերուն: Ալ ձեզի կը մնայ այդ աղջնակին միւս հանգամանքները — թագունի աղջիկ մըն է ու ասիկա բաւ — լրացնել երեսնամեանի կուսակրօն քահանայի մը յուզումնահար հոգեբանութեամբը: Հարսները, աղջիկները գարեթով մունջ կը մնային մեր երկրին մէջ: Աւիշանի պոեման կը յարգէ կարծես աւանդութիւնը հազիւ թէ խօսելով: Մտիք ըրէք այդ աղջիկը հօրը տուած իր պատասխանին մէջ

«Հայր, Բանց քզեզ սիրելի
Չըկայր ոքիկ մ'իցն յերկրի.
Բայց երբ զԱսուածն իմ գիցայ,
Սեր՝ քան զամեն մեծ նանչցայ:
Պատե՛ս՝ զԱսուած քո քեռուն (Աբգար),
Հապա չերբամ ես հեռուն:
Ամ քե ասես դու գՅիսուս
Որ կեանք բերաւ մեր հոգուս,
Թե՛ զիս շուգես քիսոնեայ.
Թե՛ այլ խօսիս զԱնահայ,
Սանգուխս այլ չե՛ քո դստրիկ,
Սանասրուկ չե՛ իմ հայրիկ.
Յիսուս՝ իմ հայր իմ փեսայ.
Այս իմ վերջին խօսքն ըլլայ»:

Այսքան: Այսքան մըն ալ ու քիչիկ մը աւելի իրաւ, հայրը խօսեցէր սա պատասխանին արժանանալու համար: Ուրի՞շ: Մա՞յրը: Բայց մայրերուն պաշտօնը լալ է, ըստ Ալիշանի ու չընել ոչինչ, ազգեւել համար իրենց ազջիկներուն: Ուրի՞շ: Անշուշտ: Տոաւ մային բուն հերոսը: Թաղէսս Առաքեալը որ

երկնախօսիկ փեսաւեր
Օրիորդին այ հրաւեր.
«Տերն այն երկնուց եւ երկրի
Զոր պատէս քո մեծ քեռի,
Սիրեց ըզքեզ սրբի՛կ կոյս.
Ե՛կ հաճանայիր ի Քրիստոս»:

ու «պրծաւ, ՚գնաց», ինչպէս կ'ըսեն արեւելահայերը: Այդ եւրեքուկէս տողով պարման ազջիկ մը պիտի լքէ ամէն բան, մայրը, հայրը, կրօնքը, թերեւս սիրականը ու երթայ բանտ. բանտէն դահլճին ու երկինքին: Վկայաբանութիւնը մեր օրերու վէպ մը կամ թատերական կատօյց մը է անշուշտ: Բայց մարդկային մնալու գինով մը միայն կ'ըլլայ հանդուրժելի: Ուրի՞շ: Ժողովուրդը որ կը կանչէ

«Թագունի՛
Ողորմէ՛ Հայ աշխարհի.
Քո քաղաք հօրդ արեւուն,
Քո աննրման լուսերուն.
Ապրի՛ր Սանդուխտ, մի՛ մեռնիր,
Մի՛ բերեր մուր մեր երկիր.
Սանդուխտ, ամենս քեզ գերի
Ողորմէ՛ հայ աշխարհի»:

Այսքան մըն ալ ժողովուրդէն: Մնացածը: Բայց նկարագրուած թի՛ւն: Վաթսուէն աւելի տողեր՝ այդ ազջկան հասակին, զոյնին, «մանտրաքայլ» տոտիկներուն: Ծովը զայն պիտի ուզէր իրեն «ծիրան ծփանքներուն» հրամայող: Երկինքը՝ իր գահը պիտի մատուցանէր անոր: Ալաններէն մինչեւ պարսիկները, Հոովմէն մինչեւ Հնդկաստան

Թագւորորդի կտրիւններ
... Բերանաբաց կու նային,

Երևեկ սալով փեսային
Ու զօրիորդն այն Հայոց
Յիւրբն սանի սուն եւ ծոց:

Ու պիտի փափաքէիր ճանչնալ այդ ազջկան ոիրած թաղաւորն ալ

Կայ մին անեղ քաղաւոր
Որում չըկայ չափ սիւնօւ.
Այն, եւ միայն այն պիտի
Փեսայ կուսին Սանդիւխի:
... Իւր լոյս դարպասն է պատրաս,
Կարմիր կանաչ սուպաս,
Եւ սոսիւզարդ կապուտակ
Տասրակ տոսանցն է յատակ.
Նապուկ նորհերն են նրեղին,
Ուր որ նային կայծ քափեն.
Ինչ որ խօսին՝ երգ է այն,
Խնկում ու սէր ամենայն:

*Ու ասիկա, այսպէս, մօտ երեք հարիւր տողերու վրայ: Յամա-
ռօրէն իմ մտքին վրայ կախուած մնացին մեր աշուղները, տա-
ղառացները, միջնադարէն որոնք իրենց միամիտ հաւատքին մէջ,
այսպէս անհաւատար, անբաւական, նախնական ապրումներով
բայց լիալիր հաւատքով կը պատմեն ծանր առամներ, իրենց կո-
րանքը գնելով իրենց ժամանակին, կրթութեան, գրական աւան-
դութիւններուն մեղմացուցիչ պէպի յանցանագործը, քանի որ Ա-
լիշանին նման չեն կարգադրած Շաթոպրիան, Լամարթին, Վինկի-
Բայց ինչ հարկ օտարներուն: Յովհաննէս Թումանեան, աւելի
քիչ տողերու մէջ, Փաբլապ պոէմային կ'ակնարկեմ, յաջողած է
չքնադ գեղեցկութեամբ առամ մը նուաճել: Ոչ ընթերցում-
ները, ոչ շողշողուն գրարարը, ոչ Վինկիին շուքը կըցած են
դեր մը ունենալ արեւելահայ պարզուկ տէրտէրորդին գլուխ-
գործոցին կերտումին մէջ: Ու կը լրջանամ: Գիտէք արիւարները:
Հէքեթէն տարտամած առաման — հայրը իր ազջիկը կը յանձնէ
դահլիճին. ազջիկը՝ իր զիզը կ'երկարէ սուրին. առաքեալ մը,
խոսովիչ. խոր. իրաւ, մահը — մեր օրերու արուեստէն շահե-
լիք (*) միայն ունէր: Ալիշան վրիպած է այս շքեղ պատահու-*

(*) Երկու խօսք ա) — Թէրդեանին Սանդիւխի Կոյսէն որ իր փառքը
ապրած գործերէն մէկն է արեւմտահայ գրականութեան, Նիմուզին վրի-

թիւներ միջակ պարկեշտութեամբ անգամ չահագործելէ։ Ամենէն աւելի տառապանք մենք կը վզանք, հրաշալիքին հոն ենթարկուած տգիւշութենէն, որմէ անխոսով է սակայն պոսակ մը կատարելու համար երկինքէն Աստուած մը իջեցնող այդ խորհաւատ արքան։ Նոյնքան հզօր տառապանք՝ հոգեբանական տաղանդին չգոյութիւնը։ Յուզումը։ Դրէք մարդերը գէմ գէմի մահը՝ բեմին կեդրոնին, սիրտերը՝ կտրելու չափ լարուած։ Փշրանք մը այս ամենէն զիտ պիտի ընէր զինաթմափ։ Ու այս յուզումը գմեղակ անգլթութեամբ մը զլացուած է մեզի։ Անտեղի, սակայն մի առ մի ամբաստանութեան կանչել վրիպանքները, բոլորն ալ նիւթէն գուրս, հեղինակին անբաւարարութեամբը, անբանասեղծութեամբը հասկնալի։ Փաստ է որ Ռազրատունիին միտքէն չանցածը — բաթէթիքը բոլոր տաափնրուն — չանցնէր պիտի միտքէն իր հետեորդին։ Առաջինը երբ փառասիրեց Հայի Գեօքչանը, իմտի ունէր անշուշտ հնդկական զիւցաղներգութիւններէն մինչեւ Վոլթէնի «տափակ» Հանքիւնը։ Թարգմանած անոնց կարեօրացններէն մէկ քանին, ընտանեցած՝ զիւցաղնաշուհն պատմում զեկամարելու օրէնքներուն, զստահ մանաւանդ գրահակուտ, պղնձազանգ իր տողին, ձայնէն ինչպէս գոյնէն։ Ալիշան պոէման պիտի փորձէ ուրիշ ալ անգամներ (Պլուտին Աւարայրէ, Աշոտ Նիգալի է Զփուտ Սեւաշայ, Լոռնիայի Գեբեղնաշայ Հայոց, Նահապետեմիւն Սրբոյ Գեօքչանը), իյնալու համար նոյն վրիպանքին ծոցը։ Կ'ըսեմ այս ամէնը խորունկ գոտնութեամբ։ Այս մարդը վոց զիտէր մեր ժողովրդական, աշուղային, զանձարանեան բոլոր քերթուածները, ծանոթ էր արեւելեան օտար զիւցաղնաշուկերուն։ Ունէր բանաստեղծական որոշ ալ խառնուածք։ Այսօր Լեւոն Ազիլի, բազմաթիւ Դոնալդ Դաւիթնային՝ զիւցեկութիւնն է, ինքիւ մէջ ըլլալով հանդիւրձ վրիպանք մը։ Ալիշանը կործանողը եթէ երբեք իր պարզամտութիւնը կամ շատ աւելի իրական, իր քերթողի անբաւարարութիւնը չեն, ապահովաբար՝ է աններելի միւս միամտութիւնը, բոլոր տաղա-

պանք, այդ կառոյցին արժանիքը, իր տիպին, Կրստե Ռոմանքիմներ (Համապալիւ) բաժինին մէջ, կը ճշգրտի։ ր) — Նարայէյի Ստեփան Նոյսին որուն վրայ ժամանակը յարձակեցաւ, գոյց է տղաւորուած անոր խոր անբանաստեղծութենէն, բայց որուն կառուցումը, օտար, գնացքը գոնէ մեզի կը խնայեն Ալիշանին պատմումին թափթփած անխնայութիւնը, սանձարձակութիւնը։ Ի՞նչ աւանդութիւնը կը բաւէր չքոյ գործ մը նետելու ոտքի։ — զուրա է կասկածէ։ Քիչ անգամ հէքիսթը այսքան իրաւ տարրեր կը տրամադրէ արտահասագէտին։

չափներուն մահացու մեղքը, յանգը յանգին, տողը տողին կապ-
կըպելու գծախտ պատրանքը:

Աշխարհարար միւս կտորները Հրադահ, Ողբա՛ դէհ Հայոց
աշխարհ, Հայոց աշխարհէկ, Մատենոս սարէրն, Լուսնէայն (Պլուս-լը՝ դար-
ձեալ վրիպանք՝ գիւցազնափէս մըն է) ինծի կը թուին հում
նիւրեր, արուեստին չհասած: Աստիք բոլորն ալ ինկած են ձեռ-
քին տակը մարդու մը որ խորունկ խանդաղատանք, անկնճիւ
հրացում ունի անոնց գեղեցկութեանը վրայ և որ միամիտ է
սակայն սա անձնական տպաւորութիւնը, զգայութիւնները բաւ
համարելու, դանոնք մէկ երկու զնդասեղով իրարու կապկպելու
և հանդես հանելու իբրեւ շքեղ, անհաւատարեւի արժէք, նըշ-
խար, մասունք: 1850ին, Հայոց աշխարհը, աշտօրուն արիւն-
լըւայ, մեր ամենուն ներսը անխորտակելի սրբութեան վերած-
ուած, մեր գոյութիւնն իսկ հիմնաւորող, պաշտպանող կախար-
դական թէև պատրանաւոր հէքեաթ մը չէ որուն խոսովքին,
հմայքին մէջ երկու սերունդ յօժարեցաւ ինքզինքը դնել, ան-
հուն խանդով, անսպաս հաւատքով ու յօժարութեամբ, այլ
գիրքերուն մէջ տարտղնուած, փռելթաթխ, ամբողջական խոր-
հուրդ մը, երազ մը: Պոլիսը՝ դէթ մինչև Իրապաշտները այդ-
պէս մտապատկերեց Հայոց աշխարհը: Վենետիկը որ ճարտարա-
պետն էր այդ կառուցին, կը մնայ Պոլսէն շատ հոռուն, — ինչ
որ, իր կարգին կը նշանակէ հեղինակն ըլլալ Հայոց աշխարհէն
բոլորովին հեռու, իմացապէս յօրինուած ու երազներու յատուկ
տարտամութեամբ չգարշալին բառի մը, և ոչ թէ նւթապէս
ապրուած հայրենիքին (ինչպէս է ասիկա Իրապաշտներէն ուսանց
և բոլոր Արուեստագէտ Սերունդին միութեանց ներսը) իրական
տաղնապը, տաճարն: Կ'ընդունիմ որ կէս դարէ աւելի տեղու-
թեան մը վրայ այդ արքան իր բարձին տակ պահէր հայրենիքին
հողը, ոչ անշուշտ հրապարակախումբ կեղծիքի մը անձնատուր:
Բայց չեմ ընդունիր որ անիկա ըլլայ կարող այդ հայրենիքը
զգալու այն ուժգնութեամբ, խորութեամբ որ առանց զբարարի
ու առանց թացիկ յուզումին (աշխարհարար իր քրթնածնները
վիրաւորող), մենք կը հաստատենք նոյնիսկ պարզուկ գեղա-
գործի կտորի մը քով որուն անունն էր Օհան Կարօ: Չեմ ըսեր
թէ կեղծ էր այդ հայրենիքը անոր ուղեկցին տակ: Անիկա, այդ
հայրենիքը, անոր ուղեկէն ներս առանձին ուղեղ մըն էր, կըր-
նամ ըսել, աշխարհ մը պատմութեան ոսկիւով, արցունքով,
ծուխով ու արիւններով ընդելոյզ: Էր խորհրդապատկեր մը

վայելչագեղ , չքնաղ , սխրալի տեսարաններու համանուագ հանդէսներ (պատմական մեծ կառույցներու մէջ պատկերներու առատութիւնը ուրիշ զգացումէ մը չի գար) :

Աշխարհարար քերթուածներուն մէջ Ալիշան փրկած է ինքզինքը ծիծաղելիէն , անկազմ իր աշխարհաբարիս իսկ բարիքովը , ի հեճուկս ճաճանչաւութիւն իր զրաբարին : Երբէ՞ նաւապէտէ կառուները մի կարգաք իրրեւ բանաստեղծութիւն . այլ իրրեւ ժ.Պ. դարու բրիւնիքի նկարագրազուտ մը : Այդ կտորներուն ամէն մէկ բառին ետին կայ պատառիկ մը սիրտ , որուն մեղքը սակայն միայն ըլլալն է հում վիճակով մը : Ալիշանին ձեռք անփութութիւնը , թափթփածութիւնը , լեզուական ու քերականական ախորժակները (ինչպէս վերը գիտել տուի , միջնագարեան աշուղներ , կիլիկեան կամ միջին աշխարհաբարը , բանասիրական միաւմտութիւն , պատմական վստահութիւն , միսթարեանութիւն , օգտապաշտութիւն , բոլորը զատ զատ կը միջամտեն կարծես այդ ոտանաւորներուն թէ կառուցման և թէ արտայայտութեան մէջ ու վերջնական կերպիւն , որ ինքնատպութիւնն էր ըլլալու , այդ ամենէն ամէն զնով տղատաղութիւնը , ամէն վաւերական բանաստեղծի համար) , թերեւ կրօնական շատ սուր խղճահարանքը և հայրենապաշտութիւնը ի վերջոյ յաջողած են կործանել անոր բանաստեղծական հարազատ զգայնութեան ամբողջութիւնը :

Հոս մուտք կուտամ Նաւապէտներուն նուիրուած ուրիշ աշխատանքի մը , կատարուած բաւական առաջ , ուրիշ կարիքներու սպասարկու ոգիով մը : Դիչ բան կը փոխեմ սկզբնական յեղումէն , պահելով ասոր ոչ միայն սգին անաղարտ , այլև կերպարանքը որ Համապապէիին համար իմ կողմէ ընտրուածը չէր կրնար ըլլալ քսան ու աւելի տարիներէն առաջ :

Ն Ո Ւ Ս Գ Ք

Անհանդուրժելի բան մը կայ Ալիշանի զրաբար քերթողութեան մէջ , շատ աւելի քան այն զոր կը զգանք Բաղրատունիի ու Հիւրմիւզի մօտ : Նիւթ , մշակում , լեզու բոլորը կը միանան իրարու , այս զգացումը մեր մէջ արմատացնելու , երբ իրարու ետէ կը սահին էջերը մեր մասներուն տակ , չզանելու բախտով մը մեր միտքը , մտնաւանդ սիրտը : Կը տառապիք : Ու քիչ քիչ կը դանէք ձեր ներսը պատկերը մարդու մը որ առանց մտա-

ծած, առանց յուզուած ըլլալու կ'անցնի իր աշխատանքի սեղանին, գրելու, գրելու, գրելու: Ի՞նչ — Բայց ինչ որ կը թեւադրեն իրեն բառերը, որոնք խնամքով հասարած է իր ընթերցումներէն (բառգիրք ալ պատրաստած է):

Բայց ձեր այս զգացումը միւս կողմէն ծանր ճշուումի տակն է մտապատկերին որ փառքն էր Ալիշանին: Հիացումները, որքան ալ սրբազրելի, կործանելի, բան մը կ'ապացուցանեն անշուշտ: Ու աւելորդ է գտածիլ Ալիշանի փառքին լայնքով լինչպէս անյարկ ձուլովը: Ուրկէ՞, այդ փառքը: Պէտք պիտի ըլլար վերականգմել մեր 1860ը, որմէ ասդին սկիզբ կ'առնէ այդ բուրգը: Յաշիւէրը ունեցա՞ն զեր մը այդ ամբարձումին մէջ: Ձեռ վճռական: Համբաւը ապրումին համաձայն է՝ ընթանար: Յաշիւէրը կարգացողները տառն չունէին հեղինակին մտածելու: Եւայէ Հաբէշէր բոլոր վարժապետներուն, գրոց-բրոցներուն հիացումը ապաշուծած էր, անկասկած, իր շքեղ գրարարովը: Ու Հայկաբանութիւնը, 1860 ին, քիչ մը ասաջ քիչ մը հաբը, գրականութեան համանիշ էր, առանց այլեայլի:

Ուրեմն կ'անցնիմ իմ վերլուծումին: Բանաստեղծ մը հաւկընալու արարքը չունի անխախտ օրէնքներ, բայց կը պաշտպանուի քանի մը հիմնական ճշգումներով. — ԽԱՌՆՈՒԱԾՔ, ԵՐԵՒԱՆԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ, ԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ, ԳԱՂԱՓԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ԱՐՈՒՍԻ ԶԳԱՅՐԱՍՔ, և ուրիշներ: Ասոնք երկրաչափական քեօրիկներն են անշուշտ, բայց երբ բացուին, աւելի յստակ կ'ընեն ոչ միայն Ալիշանին փառքը, այլև արեւմտահայ գրականութեան մէկ շրջանէն կը կերպագրեն սեւոսումներ:

Ա. ԽԱՌՆՈՒԱԾՔ. — Կատեղծելի՞, բանաստեղծութեան սա հիմնապայմանը մէկու մը մօտ որ աւելի քան հազար հինգ հարիւր էջ է սեցուցած աստուածներու բարբառով: — Գրեթէ՜: Խառնուածքը տաղաչափութիւն չի նշանակեր, այլ մէկ կերպարանքն է մեր ընդհանուր զգայնութեան, մեր արեւան զրութեան բացառիկ մէկ թեւաւորումը՝ որով մենք մեր ապրումները կ'ազատագրենք ժամանակէն: Խառնուածքն է որ մեզ կը մղէ մեր նիւթերուն ընտրութեան: Ալիշանի բոլոր նիւթերը (այս ամբողջ աշխատանքի ընթացքին ևս նկատի ունիմ Նաւագիւններու տաղաչափը: Հոն, ուր պատմիչը և ուրիշ կողմերը ինկած են նկատառման, հոն յիշուած են հանդամանքները, շփոթութիւն չստեղծելու համար) կուզան զրուածի: Տաղաւորուելու, յուզելու, յուզուելու համար, անիկա միշտ պէտքն ունի ուրիշէն փորձուած

գեորաֆիզիկական, բացէք իր հինգ հատորները ու փնտռեցէք նիւրբ որ ձեզ ըլլար անձանօթ, աշխնքն զար մասնաւոր պահէ մը, վկայէր խառնուածքէ մը: Իրն են Շարբով ֆերպուածները, իրարու նման իրր խորք մանաւանդ: Իրն են ալօթները, ըստ ամենայնի նման իրարու, տափակ, անթուխ, մանաւանդ անհուր, զի մեր բաւ ուերը հով են յաճախ երբ չեն հասունցած մեր զգայնութեանը քուերային մէջ: Իրն են մազթանքները, խոհանքները, զմայլանքները որոնք միշտ իրարու թելադիր, չեն մասնաւորութիւն ոչ մէկ հաշտ ապրումէ: Ու այս չոր արշաւը զժնդակ գրաբարի մը կամ անկնիք աշխարհարարի մը մէջէն, քանի մը քերթուած յետոյ կ'ըլլայ սպասիչ, ըլլալէ ետքը տաղտկալի: Յատկանշական խոստովանութիւն մը: Այդ քերթուածներուն առթած անհուն տաղտուկին, չարչարանքին մէջ անգամ մը միայն ինծի պատահեցաւ, հինգերորդ տողին քերթուածի մը, կանգ առնել: Ինքզինքս կը զգայի որոշ ապրումի մը առջեւ որ վեր էր բաւերէն: Անակնկալը այնքան զօրաւոր էր որ զարձուցի էջը, թուական փնտռելու համար: Թուականի տեղ հետեւողաբար բաւական պերճախօս էր իմ զգայնութիւնս լուսաւորելու համար: Դրէք սա դժբախտութեան պատասխանատուութիւնը վեցնէիկին, անբանաստեղծ արբաներու վարկին: Աւելի իրաւ բան մը կ'ըլլաք ըրած եթէ երբեք խառնուածքէ սա ալֆանսուրիւնը ենթարկէք միտքի ալ վարժութիւններու: Ժ. Գարու վարդապետական — բարոյախօսական բանաստեղծութիւնը զար մը ետքը տակաւին կ'ապրեր վենետիկի վանքէն ներս: Այն հայրենասիրական շունչը որ Ալիշանին վարկին գլխաւոր մղիչ ուժը կը կազմէ, նուէրն էր իր օրերու ուսմանթիւմին: Ալիշան ապրած է 1840—48ի Եւրոպան: Բայց այդ հայրենասիրութիւնն ալ չէ իւրացուած, խառնուածքի մաս կազմելու չափ: Կ'ընդունինք որ արեւելահայերը, յանձին Գամառ — Բաթրիպայի, այդ զգացումին հետ վարուին ծանօթ հաստութեամբ, տափակութեամբ: Բայց չենք ընդունիր որ վենետիկցիները անցնին միւս չարիքին, պարզագոյն ու խորագոյն զգացումը — հայրենասիրութիւնը — վերածելու համար բառախաղական մրցանքի: Ալիշանի հայրենասիրութիւնը անցած է բառերու բանութենէն անդին: Պատասխանը կուտայ Հայ-բանին զօր կը հրաւիրեմ որ կարգաք: Բայց ալս երկտասարդ վանականը, արդէն երեսունին մատենագարան մըն է, այնքան շատ բան է կարգացած: Հոյակապ պեղնէիկսէնը: Որ չէ հասկըցած սխալը սակայն . . . ուսանաւոր ալ կրնալ գրելուն: Այնքան քիչ կամ անկշիռ է իր մօտ քերթողական հարադատ խառ-

նուածքը որ նոյն ամսու, չըսելու համար նոյն օրուան մէջ անիկա պիտի գրէ ամէն բանի վրայ, նոյն զիւրութեամբ, անպատասխանատուութեամբ: Ըսի՞ թէ ամէն Միտիթարեան կը փառասիրէր հանրագիրք մը ըլլալու հպարտանքը: Բայց չըսի թէ Ալիշան ամէն տեսակ բանաստեղծական նիւթ պիտի փորձէ հաւասար ալուրութեամբ մը իր ըրածէն: Վասնզի քերթուածները անոր կ'որժեն յոգնութիւնը միայն ու նոյն սողաշարումը նիւթական աշխատանքով: Թէ անոր խառնուածքը զգալի է Յաշէկ-Յէրուն մէջ, զուրս է կասկածէ: Բայց ասիկա պիտի չսաղապանէր եղակի, անհուն քերթողի իր փառքը:

Բ. ԵՐԵՒԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ. որ չարաչար ձեւով մը պակսած է զարձեալ մեծ յորջորջուած սա բանաստեղծին մէջ: Պոեմաները կը պաշտպանուին երեւակայութեամբ: Գիտենք ասիկա բոլոր ժամանակներու մեծ քերթողներէն: Թող տանէ Ալիշան մեր պատմութեան ամենէն բաթէթիք գրուողը (Պաշտօն Աւարդ), զայն ենթարկելու համար զիւցադնաշունչ մշակութիւն: Իր երեւակայութիւնը անոր պիտի տայ պատերազմի գաղա մը, որուն բոլոր տարրերը, շէնքը արդէն անիկա իր ընթերցանքներով ապահոված է: Այդ գաղաին վրայ բանակ մը: Զօրքեր ու զօրավարներ: Անշուշտ: Ապարապեալ, պատմութեան կարմիր Վարդանը: Բարի եղէք կարգալու այդ բառամարտին կենդանի իրականութիւնը քերթուածին մէջ: Յետո՞յ: Ալիշան ունի իր սիրելին, եղիշէի անձին վրայ: Պիտի երեւակայէ ուրիշ Վարդանի զինակիրը (եղիշէն այսպէս կը ներկայացուի աւանդական պատմութեան էջերուն) որ եկեր է, սողմի գաղաին վրայ իր կարմիր հերոսը փնտռելու: Գովել Վարդանը, գովել եղիշէն: Ահա անոր երեւակայութեան արտօնած կարելի բարիքը: Առէք Մաշտոց Մաշտոց երկաստացութիւնը: Ալիշան կ'երեւակայէ որ Մասիսի գոյգ սարերը, աւագ և կրտսեր Մասիսները, կը խօսին իրարու հետ: Ծքե՞ղ նիւթ: Անշուշտ: Բայց կարգացէք թէ ինչ կ'ըսեն իրարու այդ գժրախտ գազաթները գժրախտ էջերուն վրայ քերթուածին: Եսն է պարագան Դեռնդեանց նահապետութեան: Իսկ չքեղափառ բառակո՞յտը Հաշէկ-Յէրուն: Եւ սակայն այս մարդը ունի մէկէ աւելի մեր հերոսները, մեր պատմութեան առաջին, անոր աշխարհը կը ծանշնար . . . մտապէս: Արդի՞ւնքը: Այդ թշուառ պատմութեանը (արձակներուն մէջ ալ սգեկոյնական իր գրուողները խճողուած են թարմատարով): Անցեալը շնչաւորելու համար իրեն պակասածը, արձակին ինչպէս չափաբերեալին մէջ,

երեւակայութիւնն է անկասկած : Ու ասուել է այդ պահանջը դարմանած ըլլալ կարծեւ, աւելի պատշաճի տափակութիւններով : Անոր օտանաւորի զէզին կէսը կուգայ ազօթ քներէ, մանկականէն, զարնանայինէն, խրատականէն, հայրենասիրական զլիւթեցեցէն : Գրեթէ միշտ անուն մը իրեն համար ազգային պատմութիւն է : Մարգէն շատ առաջ անոր մտքին ծագածը՝ այդ անունին կապուած պատմական յիշատակութիւններն են : Քերթնածնէրը կը անանին վերադիրներու անսպաս հրթիռով մը, երբեմն տեղին, երբեմն բռնազրոյս, միշտ հնչական, պատրանք տուող ծելու չափ հօր, համազրոյ երեւակայութիւն, մինչ իրականին մէջ ծնունդ՝ անոր անհուն հմտութեան : Արտաքին, կայուն, բայց պատմութեամբ սրտազրեալ կերպարանքներու հանդէպ սա առատութիւնը սրակականներու, կը կազմէ անոր զգացական աշխարհին ալ ամենէն յաճախեալ եզանակը : Հոգեկան վիճակները — բանաստեղծ մը անոնց պարտադրած իր մասնաւոր կնիքով մը իր կոչումը կ'արդարացնէ — Ալիշանին մօտ պատուական, անքակտելի գլխէն եր են : Գարուն մը անոր զգայնութիւնը պիտի յուզէ գասական հովիւով, սրինգով, մանիշակով և « իւր սարօքն » : Այդ երեւակայութիւնը մարդուած է դասական իր ընթերցումներէն, թերեւ չափով մը՝ Բաղրատունիէն, բնութեանպաշտ կտորներու մէջ՝ Հիւրմիւզէն, ու կնիքն է առած զպրոցին որ կը սկսի 1810ին, Վենետիկ, մեռնելու համար Պոլիս 1880ին : Ահա թէ ինչու ըստոր զիւցազնավէպերը ձախողանք են իր մօտ : Բոլոր քնտրական զեղումները չեն վերածուիր արդար վիճակներու ու ըստոր երազանքները կ'իյնան վիրաւոր, բասիլէն նետահար :

Գ. ԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ զոր կը խնդրեմ որ չչփոթէք խառնուածքին հետ : Այս վերջինը ծնունդին յայտարար ընկալչութիւնն է, աշխարհէն : Զգայնութիւնը խառնուածքն է ոճի վերածուած, այսինքն մեր բերածին վրայ — արեւոյն ճամբով — արտաքին աշխարհին զանգաղ ազդմունքներով, ժամանակին առեղծված բանուած հուզելի մոլցիւն և եթէ կը ներէք փոխաբերութիւնը : Առանց խառնուածքի բանաստեղծ չենք կրնար երեւակայել : Առանց զգայնութեան խառնուածք մը կ'անցնի անկշիւ, անպտուղ : Ալիշանին զգայնութիւնը շահական է մէկէ աւելի երեւաններու վրայ :

1. Հայ-Քրիստոնէի սրահումին հախն թելադրուած զգալու եզանակ մը, որ հասարակաց էր մեր ժողովուրդին ըստ խառնուած, կանխող դարու կէսերուն : Պատմութիւնը, կրօնական պա-

սակառուները 1880 ին քիչիկ մը պղտորած են յղացքին միակառու պայծառութիւնը մեր դարերն ի վար: Բայց բողոքական, կաթոլիկ՝ հայ-քրիստոնեան պահած է իր սկզբնական իմաստը գրեթէ մեր բոլոր գրողներուն մօտ: Խրիմեան մը, Սրուանձտեանց մը այդ ձև զգայնութիւն մը տիպարային հարազատութիւնը կը համադրեն: Օտեան մը նրբերանդ մըն է անկէ: Չեմ արտօնում Վենետիկի մէկ կղզիին մէջ իր աղօթքը մատուցանող, իր Աստուածը սգեկոչող պենետիկտէն արքան նոյնացնել Տաթևի ամալքին մէջ, կէս հազար տարի առաջ իր կիրքերը ամրապնդող Գրիգորի մը հոգեխառնութեան: Հայ-քրիստոնեայ չեն անոնք այն ասուածով որ տարազը կը թելադրէ Ալիշանին, ինչպէս չէ այդ հայ-քրիստոնեան Վենետիկի ժամուն մէջ, տէրտէր մը, որքան է այդ քրիստոնեան ուրիշ տէրտէր մը, Վարազի ստքին, գլուխ մը ժամուն, ինքիւ համար անուշիկ, սխալի քերթում մը, իր ցեղին հաղարամեայ զգայնութիւնը թարգմանող, աղօթքի մը թեւորովը, շարականի մը անտես ոտաշնովը, արցունքի մը կալակին կամ ժպտի մը թօփքին, բռնկումին մէջ: Թեթև այցուիք զրակուն պիտակէ մը որ բոլորովին ուրիշ բան մըն է, վախցէք այն մարդէն որ գիրքերու արցակ մը թելն տակ, ազգային հերոսները լեզուն վրայ ոտաոտումի հանած, «Բերնուց» կ'արտասանէ սորվուած պատմութիւններ, խօսքեր: Հայ-Քրիստոնեան հայոց մատենագրութեամբ բերեղացած միջին մըն է մեր գրողներուն բոլորին համար ալ: Ազգերը երբեմն իրենք գիրենք լման կը գնեն վերագրենքու ներսը: Ասպետութիւնը, պարկեշտութիւնը (զագիտցիներուն honnêteté), արհուակաւութիւնը (անգիտցիներուն անբընձեմ) բառեր ըլլանուն չափ վիճակներ են, երբ գործածուին լայն խաւերու համար: Հայ-Քրիստոնեան Վենետիկի մէջ ասած է իր ներսը ուրիշ ազգամունքներ, բայց Ալիշանի մօտ չէ վերածուած միջինին վար կերպարանքի մը: Հոսով մը ազգած էր անոր հոգին, բայց չէր ազգած անոր ներգրեւորուն ներսը պահ գրուած իշխաններ: Ինչպէս կը անոնք ծփուն են սա նկատողութիւնները: Առաջ շարքին կազմութիւնը կը մնայ նոյնակալ կաթոլիկ քաթեփովին, կ'ընդունիմ: Բայց հայը չէ տագնաւած անոր ալքին մէջ:

2. Կրօնական որ գրական տարազ մը չէ հոս այլամերձ ու յաւակնոտ, որպէսզի անով բացատրելի ըլլան Տէրահէն, Խահահէն, երկուքն ալ լայն հեշտանքով մը սնունդ առնող կրօնապաշտ հոգիէն իրապէս խորհաւատ քահանայի մը, որ իր ուժերը վերապահած ըլլալ իր հոգեղէն գործին (աշխատհական կարգերու

մէջ գործող երէց մը ինչպէս է Բագրատունին, ինքզինքը ստիպուած էր սպառել նւթիկէն ալ կարիքներու), լիակատար, բացարձակ նուիրումով մը, կրնա՞նք, բառին ետին, զգալու ալ արածուել ըստիւստանութիւնը որ մեր շարականները, կրօնական մաղթասացութիւնը կը մասնաւորէ քիչիկ մը. Ուրիշ խօսքով, Տէրաւն, Աստուծոյ եղբայրացի, Աստուծոյ մէջ խորհրդածական մասերը բանաստեղծական աղուոր, անհակակշիռ զեղումներ են, ինչպէս են աղօթքները մեր ժամպարքին, կը խորհիմ թէ նման հաւատտում մը պիտի նշանակէր փաստեր զունաւորել: Աստուծոյ շնորհակա՞ն ու կրօնապաշտ ողիկ մը վերազարթնումը միայն Ռոմանթիկները չէ շահագրգռած, գոյնէ, բարեբախտ, բրածիզի յաջողուած քներ շնորհելով բանաստեղծներուն: Կամաթիւնի Les pré-micies méditationsը և Վէրլէնի Sagesseը, Փլատոնի և Բէկիի քերթումները բանաստեղծութիւն են որքան կրօնական խորունկ զեղում: Ալիշան իր մեղքերուն մէկ կարեւոր տոկոսը պարտական է այդ ողիկին: Անոր մօտ, ազնուական այդ զեղումը կը մնայ ենթակայ զրքունակ օգտագործումին. վասնզի ամենէն յուզիչ, խորունկէն բոլոր թուող զգացումները, ամենէն հարազատ ապրումները, անոր զգայնութեանը մէջ կը սպառեն իրենց իսկութիւնը, թուլթիւն համար չորցած կեղեանք միայն պահել կրնա՞յ: Իր այնքան ընդարձակ աղօթքներուն մէջ եթէ չեմ հանդիպած սիրտէ եկող ու իբր այդ ինքզինքը պարտադրող նուաճումներու, կը մխիթարեմ ինքզինքս, սա վերականգնող հետ նոյն գիծի բերելով անհուն վերականգնող ալ մեր շարականներէն շատ շատին, բայց մօքէ չեմ անցնել երանելի վարդապետները ամբաստանել կրօնական զգայնութիւնէ պակասով մը: Անշուշտ խորունկ է այլ զգայնութիւնը Մայր Աստուծոյ և Իսկի շնորհին մէջ, բայց անբաւարար՝ Այսօր Յաբեալին մէջ: Հոն ուր մեր եկեղեցական մատենագիրները վերապա՞ն են (առատ վերապա՞ն, աստուածաբանական գլխեկներ, եկեղեցական մատենագրութեան ընդարձակ թեմաներ, սովորական մաղթանքներ որքան կ'ուզէք այդ Շարակնոցին մէջ), Ալիշան պիտի չկրնար վտանգը զիմազրաւել: Աւելին: Շարակնոցին հեղինակները կ'անդիտանային զրականութեան կիբի ու մեղքերը: Ալիշան: Ո՞վ միամտութիւնը սա անսպառ առումին ու անհակակշիռ վատնումին: Ուր, բառերու ճարտար հաւաքիչ մը գրարար քերականութեան ձեւերը (figure) և համաձայնութեան (chenilleները կը փորձէ, կ'օգտագործէ, երջանիկ ու անճառ զոհանուկութեամբ մը: Կրօնական իր զգայնութիւնը արդիւնք ու պատճառ է նոյն ասան սա կորանքին:

3. Հայրենասիրական, իր կարգին պարզելի ուրիշ տարազ մը: Մխիթարեան հայրենասիրութեան մէջ — իւմանիստական ու ֆայեցովական — Ալիշան զործնական հայրենասիրութեան ներկայացուցիչը չէ անշուշտ, որմէ ընդարձակ ու համոզիչ նմոյշներ կան արեւելահայոց մօտ, բայց կը զատուի վերնաթուիչ, չոր, իրականութեան հետ հիմնովին իր կապը կտրած միւս զգացումէն սրուն մէկ նմոյշն է դարձեալ Հայէ Ռէպուբլիք: Աշխարհաբար քերթուածները Ալիշանին ամենէն մօտիկը կը կենան իմ թեւ լադրել ուղած վիճակին: Բաժ, Փարսապէս: Ասիկա ուրիշ ողբերգութիւն: Հայրենիք կը տպաւորէ մեզ իբր զգայնութիւն մը ուր հիացք, սխրանք, պատկառանք, երկիւղած սէր հանդէպ մեր ժողովուրդի ամէն իրադործումներուն, կը համագործին զմուսար սեւեռելի հոգեվիճակ մը երեսն բերելու: Յստակ է Վարուժան, այդ զգացումին հետ իր կառույցները սաքի հանած պահուն: Կրնանք պիտակել նոյն յստակութեամբ Սիամանթոյի գործը: Ուրիշ հայրենասիրութիւն՝ Հրանդին, Թէքէեանին, Պ. Գուրեալին մօտ: Ռաֆֆին այդ զգացումէն զարոյց մըն է: Խոնչն է պակասը Հայրենիքն որպէսզի Ալիշանի ամբողջական գործը ողողող այդ զգայնութիւնը մեզի թուի թեթեւ, նիհար, հակառակ ծանր փաստերուն ալ իրաւութեան: Մարտական ֆայեցովական մը անտեղի պիտի թուէր մեզի արբայի գրչին տակ: Ալիշանի պակասածը թերեւ ճակատագրական գրկանքն էր կեանքէն իր կարծուելուն: Մատենադարան մը գիրք կ'ըսին թէ անբաւական կուգան ապրող փողոց մը գնելու: Ըսել ուզուածը ջիղերուն վաւերական նպաստովը ճարուած հոգեվիճակն է հաւանաբար: Պըզտիկուց հեռացած Պոլսէն . . . գէտի անապատ մը, անիկա իր հայրենասիրութիւնը ծուէն ծուէն հաւաքած է . . . թուղթէ ծաղիկներէ: Ու տեսած, այսինքն իրը ըրած մեր երկիրը այդ թըղթեղէնին ընդմէջէն: Ու այս հաւաստումը գրեթէ վճռական է հոս: Ոչ մէկ բանաստեղծ չի կրնար ըլլալ աւելի մեծ քան կեանքը: Երեւակայութեան ընդարձակութիւն մը թերեւ մեզ արտօնէ երկինքներ, տեսիլքներ կազմակերպելու . . . բառերով, բայց պիտի մնայ անբաւական մեզի հայթայթելու վաւերական զգայնութիւնները երկու իսաքթարի կոտրտած թեւերէն մեզի մատուցուած, ա'ն պտըլիկ խեղամտումը որ աւերակին, փուլին, ամայքին տուած է, զարկը մեր իմացականութեան ցանցէն դէպի մեր հոգեկան ընկալուչ կեդրոնները, գէտի իրական մատաստումը մեր պատմութեան ու զգայնութիւնը տարր կարօտին, պապակին, սիրոյն: Ալիշան այս պակասով կը միանայ Պոլսեցի, Վենետիկ-

յի, Մոսկուացի, Հնդկաստանցի հայրենասէրներու կարաւանին: Ու սղերեզութիւնը: Ան որ մենք այդ մարդը արժեւորելու առանձին ամենէն աւելի վստահութեամբ գնահատած ենք իր հայրենասիրութիւնը (աւելի անդին Պոստիշը գլուխին մէջ Ալիշանի պատմական զգայարանքը կ'ընայ իրականաբար վերլուծման, իր հիմնական վրիպանքին լուսարանումը): Կա՞յ այդ մասին աւելի պայծառ վկայութիւն քան հայոց ազգային քայլերդը, Բա՞ճ, Փարսա՞նը: Ու հարցումը: Մեր սխալանքը մեզի: Ալիշան, իրբեքերթով, զիտակի՞ց է իր անբաւարարութեան: Ամէն արուեստագէտ, այս հարցումը կ'ընէ ինքը իրեն, իր անկեղծութեան պահերուն, երբ շփումի կը մտնէ իրաւ արուեստին կերպարանքներուն հետ: 1860ին արեւմտահայ բանաստեղծուելիւնը ստույգ է որ չէ արտադրած հայրենասիրականին մէջ յստակ գլուխ-գործոցներ: Բայց կազապարը, ընդօրինակութիւնը մեր մտքէն չեն անցնիր եզակի քերթողներու հետ: Լման հատոր մը, Հայրենիք, նուիրուած է հայրենասիրականին: Ու իր թափառումները, ճախրաթուղի գրարարէն մինչեւ աշուղական պարզ հոսումները, լեզուն ըստը տարիքներէն ու դիմայեղումներէն նպաստ ապահովելու իր յստառ ջանքերը, արձակին անհուն շտեմարաններուն մէջ խորամուխ ապրելու իր միամիտ կորովը տուեալներ են զրեւթէ այդ սառապագին վիճակին: Զգայնութեան վաճառ թէ վրիպանքի կասկած՝ իրողութիւնը որուն համեմատ ոսկեճամուկ Հարսէրգէն վերջ աշուղական Լաւնայն մեզ կ'աշխատի յուզել հաւկազիր տարրերով: Առաջինին մէջ՝ ամականները, հերոսական ու յաւակնոտ, երկրորդին մէջ կը փոխարինուին բացազանչութիւններով, ախ ու վախով: Յաջիկէ՞րը: Ասոնց մէջ պարզուած զգայնութիւնը՝ իր տեղին: Նաա՞ք շարքին մէջ Ալիշանի զգայնութիւնը չէ գտած՝ տպաւորիչ, ինքզինքը պարտադրող կշիռ:

4. Փնարական, գէշ բառով մը՝ Բնաբերական. եթէ երբեք քերթուածները, նոյնիսկ իրենց վրիպանքովը, բան մը ըլլային ընդունակ արժեւորելու: Ամբողջ հատոր մը, Բա՞ճ, իր Խա՞նէներով, Տիւրաններով, Յա՞ճ և վա՞ճներով, այսինքն գրեթէ կէսը Ալիշանի ոտանաւորներուն կը պատկանի քնարական կալուածին: Ու դուք իրաւունքին մէջ չէք սպասելու առնուազն իրաւ պատկերներ, իրաւ պահեր, իրաւ հոգեվիճակներ հարիւրաւոր քերթուածներէ որոնք գծողական ճակատագիրը չեն կրնար հերքել բառակոյտին: Ոչ մեկ տեղ: Ոչ մեկ պահ: Ոչ մեկ տեղի: Որոնք այսօր, երբ տառ առ տառ քակուին այդ քերթուածները, մեզի կուտան զգայնութիւնը հարազատ ապրումին: Ու ասիկա աւելի

տրտում է քան աժան բարասոխը: Բայէք քնարական որ էջը որ կ'ուզէք: Ձեր անգիտակցութիւնը վարժուած է քանի մը ընթերցումներէ վերջ, գալիք ըստը գարերուն: Ի՞նչ երջանիկ, ինչ ինքնաբաւ աբաւայ Տըլի մըն է աբաւայ Դեռնդ Ալիշանը, իր կարգին: Կարգալ, կարգալ, մինչև որ արիւնը ողողէ մեր աչքերը: Գոցել զանոնք, տեսնել կարենալու համար, բայց կծծի, ագահ վախով մը ժամանակէն որ այդ հանգիստին կերպարանքովը մեզ պիտի զրկէր մեր կիրքէն — լափելու թղթեղէնը —: Ընդոստ բանալ այդ աչքերը կրկին, ու կարգալ, կարգալ: Յետո՛յ: Յուզուիլ, խորունկ փառասիրանքի մը ալքերը մինչև, ձեռք երկարել գրիչին, գրել, գրել: Ի՞նչ: Երբեմն արծաղանդ, երբեմն յարութիւն, երբեմն շո՛ւք: Պատրաստ է մեր հատորը, իբրև ուրուագիծ: Ծնդումներ, առաքումներ, նօթեր: Ալիշան դիրքերու բանուոր մըն է: Ու արծաղագրիչ մը: Քերթողը — Արծաղանդին արծաղանդը: Քնարական զգայնութիւնը կարօտ է մնայուն թարմացման: Մեր ջիւղերը իրենց յոգնութիւնը կ'առնեն . . . փոփոխումով: Կրնա՞ք սա պոետիկ թելադրանքէն, բարձրանալ Ալիշանի քնարական անբաւարարութեան հասկացողութեան: Ալիշան չէր ելլեր իր խուցէն . . . աշխարհը տեսնելու ու նորոգուելու: Իր մատենագարանը՝ իր աշխարհն էր: Ու իր վանականի խցիկը իր ստեղծարանը: Գրքունակը մեր զրականութեան մեղքն է: Կ'ընդունիմ: Մեր բանաստեղծները այդ մեղքը վերածած են հաւատքի: Ալիշանէն սերող երկոտասնակ մը մեր քերթողները իրենց անբանաստեղծութիւնը, իրենց կարգին, պիտի աւելցնէին վարպետին բառապատկ փառքին: Նոսֆտները տկար են իբր գիւտն: Բայց այդ տկարութիւնը ամենէն աւելի ուշագրաւ է հոն, այն էջերուն մէջ ուր աչքը, ականջը, բիւրազգի մօրթը և հոտառութեան գործարանը ունէին անփոխարինելի իրենց դերը: Գիրքերէ քաղուած բլազմերը չեն կարող կեանքին տեղը բռնել:

5. Նախնական (primitif), զոր կը գործածեմ մեզմեկու համար հակադրութիւնը՝ ծանր, յորդ զրաբարով հետապնդուած և թեթեւ, թացիկ, գրեթէ զեղջուկ առումով մը ոստոստուն իր աշխարհաբարին ընդմէջ: Ո՞րքան գիտակցութիւն, ո՞րքան բնական անփութութիւն, որպէսզի գերազանցապէս Ալիշանեան րիւստ մը, որպիսին է Մախաւաւ Կալէնին նախանիւթը, գրուէր Նոսֆտ հալէթի կաղտպարին մէջ: Ինչո՞ւ Բաթինէ Լայոյ Մեթաք քերթուածին զնացքը մեզ տպաւորէ իրաւ ապրումներու իբր անգրադարձ մը ու մեր սիրտը հասնիլ ուզէ Լայոյ աշխարհիկը, տարբեր ճամ-

բաներով: Պէ՞տք կայ յիշեցնելու որ վերջին քերթուածին մէջ ապրում ինչպէս անոր զգեստը, լեզուն աւելի քան նախնական կնիք մը կը պարզէին 1850ի դոներուն: Ինչու զրեց այս մարդը իր Նահապետի երգերը: Խօսեցայ ձեզի գաղձաբաններէն, այսինքն անոնց ներսը պատկող տողերուն լեզուէն: Բայց այս չափ զիտուն, լեզուական — գրաբար — նրբութեանց հեշտախտաւոր իւմանիսթը ծանօթ չէ՞ օրէնքին որ կը ծանրաբեռնէ մեր սլացքները, մղելու համար մեզ հաւատարմութեան, զգաստ վերաբառաւորութեան, քանի որ ժողովրդական յօրինումները — պատմում ինչպէս չափաւ գրուագում — իրենց հրապոյրը կը պարտին աստեմին անմիջական, անմիջնորդ հաղորդականութեան: Իր հաւաքաւոր կերպարանքին մէջ Սահապետի Դաւիթը մեզ կը հրապուրէ սա անմիջնորդ մատուցումովը: Անկէ հանուած թումանեանի պոէման մեզ չի նեղեր, այնքան Լուսնի բանաստեղծը մօտիկն էր պոէմային ներքին բարեխառնութեան: Հարաւերջն ու Պաշտօն Աստուծոյ ընդմէջ մէկ ոգիէ, իրր գործադրութիւն կը վատան հակառակեայ մարդէ մը: Բայց ահա վառնքը, — հոն ուր նախնականութիւնը պիտի բաւէր մեր կառոյցը պաշտպանելու, հոն մենք կը հաստատենք միջամտութիւնը աննախնականին, նոր բառով մը՝ զրակնին: Արդիւնքը, կ'ըլլայ սա անկնիք յօրինուածքը որուն մէջ զգացական տարրը անկարող կը մնայ ինքզինքը ազատագրելու գիտակցական սա նախնականին ծանր անտեղութենէն: Չեմ աճապարեր սա իրողութիւնը պատկերել իրր երկու լարերու վրայ խաղարկութիւն մը: Ալիշան պարկեշտ, խորահաւատ մարդ մըն է, գրականութիւն ընելու մեղքի մը գիտակցօրէն տեղ բանալու համար իր մտքին մէջ: Գրաբարը իր բոլոր շքեղանքովը հոն էր, զինքը կշտացնելու համար այդ մեղքով: Բայց հետաքրքրական՝ Շուշան Նահապետայն ուր Ալիշանի թերութիւնները ինչպէս կարելի արժանիքները քով քովի կը խտանան: Անոր չէի կրցած մերժել խառնուածքի տարր մը, ուրուայնութիւն մը: Յիշեալ պոէմային մէջ այդ խառնուածքին փրթունքներն են որ կը հաղորդեն այդ հասարակ բանորուն իրենց տաքութիւնը: Դարձեալ նոյն պոէման մեզի կը բերէ խելամառում մը անոր հիմնական անփութութեան: Չեմ կրկնեի ինչ որ քսած եմ այդ առիթով աւելի վերերը: Կը յիշեմ Եղիազար Մուրատեան անունով վարժապետի մը կատարած զուգակշիռը Ալիշանին և Նար-Պէյին Սահապետներուն: Կատաղի գրականագէտը — դեռ 1880ին մենք չէինք նուիրագործած գրական քննադատը, գեղեցկագէտ քննադատը, իմաստասէր քննադատը — կը յաղթեր:

գեր Ալիշանը, հաւանաբար տարուած Եռանկէն Եսաբէջանային նախնականութենէն, առանց կասկածելու անշուշտ որ այդ պարզութիւնը ինչ տանջանքներու կը մնար յայտարար. Տէրաւններուն, Տէրաւններուն շքեղաշուք գրաբարէն վերջ: Եղիազար Մուրատեան կը գատապարտէր, նոյնքան կատաղի կիրքով Նար-Պէյը որուն ոտանաւորին անհոգի, արուեստակեալ, սուտ ըլլալը զգալ մը բան մը կ'ապացուցանէ հարկաւ Մուրատեանի մտքէն: Կը ձգեմ իր վճիռին վերաքննութիւնը, բայց Ալիշանի մասին իր յազմանակային շեշտը անկարող կը մնայ զիս զինաթափ ընելու: Երկու բանատեղծներն ալ իրարու կը հանգիպին մէկ ու նոյն տեղին մէջ որ տաղաչափութիւն է, նոր բառով մը անբանասեղանութիւնը:

Ալիշանի զգայնութեան մէջ յատկանշական երակներու սաարտահանումը կարելի է շարունակել ու հաստատել

ա) — չորութիւնը.

բ) — գրքունակութիւնը

գ) — անարիւննութիւնը

դ) — հնատպութիւնը

ե) — թացիկութիւնը

} այս զգայնութեան (բոլոր այս ուրիւնները կը փոստունեն երգի, Նահապետի որակէ կտորին մէջ):

Դ. ԳԱՂԱՓԱՐԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ — Գաղափարագրութիւն: Բանատեղծական գործէ մը թերեւ չունենանք իրաւունք մտածումներու գրութիւն մը պահանջելու: Բայց ամենէն նուազ պահանջկոտ միտքն ալ երբ կը թղթատէ Նահապետը, կը զիտակցի որ վանական տաղաչափ մը պարտքին տակն է կատարելու մըտածման հանգէպ պարկեշտ զիջում մը: Եթէ երբեք զիրքը, կրօնականի նկարագիրը կ'արգիլեն Ալիշանը հասարակաց հարկներէն, միւս կողմէն անոր կը ձգեն լա՛յն, մարգերը ուր մեր միտքը ընդունակ է այնքան մեծ նորոգումներու, ճշգումներու: Ի վերջոյ կինը, ջուրը, զեփիւռը, հայրենիքը, երկինքը չեն ոտեղծուած քնարերգականներուն ոտանաւորներ թելադրելու: Կայ ինքիւր մէջ, կիրքի մը չափ զօրանոր, ինքը մտածելու աւարարը: Հայաստանեայց Եկեղեցին միայն տոմարներու հանգոյց մը է, այլև մտածման գրութիւն մը: Աստուածաբանութիւն, դաւանաբանութիւն, կրօնական կնճռոտ հարցերը հեռու են իմ նկատառումէն: Ուղածս իմաստութիւնն էր իմ եկեղեցիին (աւսիրկա տարրական պահանջ մըն էր, Ալիշանի նման մեր մտեւնապիրները հիմնովին վերծանած գրեթէ զոյ սորված հեղինակէ

մը)։ Նաապէ՛ շարքին մէջ ցուազին ազգատութիւն մը տիրական է նորոգող մտածումներու տեսակէտէն։ Վարդապետական, բարոյախօսական, կրօնական հարիւրաւոր քերթուածներ կարծես խօսք մէկ են ըրած ոչինչ նոր, խոր, անձնական պարունակելու։ Հերձուածին վաթիւր։ Եկեղեցական կարգապահութիւնը։ Լատին եկեղեցւոյն ճշմարտը։ 1850ին Այլիւան գոցած էր միտքը եկեղեցին իմացապէս նորոգող ձգտումներուն։ Գրեթէ արտում հեգնութեան մը նման կը տպաւորէ զիս Տէրաւելին Խոսք Աստուծոյն։ Յիսուսի հետ իր խօսքերը ոչինչ ունին զգացուած, խոր, անձնական, բարձրաթոյն։ Ուշագրաւ արդիօք, որ իր ողբը Միհրան անունով տղու մը վրայ, իրեն պէս ուսանող, արձակէ իրմէն որոշ ջերմութիւն, տարիքով պաշտպանուած (1841ին է գրուած այդ ողբը) ու իր պատանեական խակութիւնը գնող, որոշ յուզումի տարրով մը։ Մահուան քեման։ Բայց ինչպէս չիլիւ մեծ Ռոմանթիքները սրոնք իրենց քնարական զեղումներուն իրբե հերքին բարեխառնութիւն, օգտագործեցին մէկը՝ Նախախնամութիւնը, միւսը՝ մարդկային միալու արի պարկեշտութիւնը, երրորդ մը՝ գոյնին վառքը, չորրորդ մը՝ զգացումին կրակը։ Մարդկութիւն մը կայ սեւեռուած այդ Ռոմանթիքներուն զործին ներքը, թէն ոչ-սովորական, թէն վիչուած։ Մէհրանի հարիւրաւոր սողերուն մէջ ոչ Վենետիկը կայ ոչ ալ հայ պատանին։

Ասոնցմէ զուրս, երբ ենթարկէիք Նաապէ՛ներու մտածողական հէնքը, քիչ մը պահանջկատ քննութեան, պիտի գտնէք որ

ա) — Ոչ մէկ քերթուածի մէջ անիկա ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ որ ա է տիւական նիւր — ու որքան շատ են աւանք — է ենթարկած նորոգող, անձնաւորող ստեղծումի մը։ Մի առարկէք իր ուղղափառ քրիստոնէութեան պարտքը, կաթողիկ ճշմարտը։ Մեծ, անհուն, եզակի բանաստեղծ մը, այս իսկ ստորագրելիներուն ստիպումովը պիտի տառապէր այդքան քիչ, զէչ, տափակ զգալու, օրինակի մը համար, Աստուածորդիին տառման (Յէսուս է Գէրաւելին)։ Բողոքալ մը տալէն ընդհանուր մտածումները առնուաղն անձնաւորած է կազմելու փափաքին մէջ հասարակ որ պիտի պարունակէր կրօնական զգացումին ոչ անշուշտ նոր կերպերանքները, այլ այն զգացումներով մեր ներքը մեղ իրոր նոր զգրգող յոյզերը։ Ամէն դարու Աստուած մը չի փոխուիր անշուշտ։ Բայց Պոսիւէի մը Աստուածը այնքան հեռու է Պրէմոնի մը Աստուածէն։ Այլիւանի մէջ, կրօնական, խորհրդածական քերթուածներ առիթներ են որպէսզի պարզ,

սովորական նիւթերու հախին մեզի մատուցուն մնալուն տաղ-
նապները որոնք միշտ ալ բաժինն են մեր ջիզերուն: Վէրլէնի
քերթուածը (O mon Dieu, Vous m'avez blessé d'amour!) չքեղ օ-
րինակ մը չէ միայն նորոգուած զգայնութեան մը, այլ քաջաւիր
մը որպէսզի մեր անձին ընդմէջէն թարմացնենք մեր նախնիք-
ները, մեզ կանխողները: Դրէք սա պահանջը Ալիշանի 'Նաւագի-
ն'երուն բոլոր նիւթերուն ալ համար, ու ըրէք երիտասարդ քեր-
թողը առնուազն իր արուեստին հնազանդ բանուոր մը: Ինչ
կ'ունենայիք բառերու կառոյցին փոխան ծանր, խորունկ ապ-
րումներու բարիքը:

Բ) — Ազգային իրականութիւնը (իր Միարանութեան, ժա-
մանակին գերագոյն տաղնապն է անիկա) իր քերթուածներուն
մէջ չէ ունեցած բախտորոշ անգրադարձում: Բա՛ճ, Փարսա՛նը:
Բայց առկէ առաջ՝ Աբէ+ հայկաշահ+ը, Աշաթն Աստուած+ը, Հիֆէ
Լեւն+ը որոնք թէեւ ժամանակով կը մնան հո անկէ, բայց թեւա-
դրանքով ու տարողութեամբ գերազանց պահեր են այդ իրա-
կանութիւնը ընդգրկող, կերպարանող: 1870ին մարդիկ կ'երգէին
Բա՛ճ, Փարսա՛նը բայց կ'ապրէին Հիֆէ Լեւն+ը: Միթարեան ան-
ցեւապաշտ, անցեւասոյդ ազգայնականութիւնը, իբր ժխտական
իրողութիւն հոն է որ ապաստան է գտած: Գաղափարները ս'ըստ՝
քերթողութեան մը: Բայց ս'ըր ուստ չէ գաղափարը որպէսզի
չըլլայ այդ ուստը ոտանաւորին ալ մէջը: Ինչ զարհուրելի sqի-
սութիւն որ կը յօրինուի Ալիշանին անհուն մթերումէն, նոթե-
րէն, ծանոթութիւններէն, գիտութենէն: Կը յիշեմ Լը Դոնլ սը
Լիլը որ այդ հմտութենէն քաղաքակրթութիւններ պիտակող
քերթուածներ ստեղծեց, առնուազն՝ Հիւկոն որուն զրոյցները
(legendes) իրենց անգիսականութիւնը կը գնեն բանաստեղծակա-
նին չքեղ յուզումներովը: Ալիշանին արական պահասը համա-
դրութեան զգայարանքն էր: Կ'աւելցնեմ նոր որակում մը, քեր-
թողական մտատեսութիւնը (intuition): Ու ալպէսով կ'իրագոր-
ծուի գծեղակ ճակատագիրը ազգային մեծ բանաստեղծին որուն
քերթողութեան մէջ իր ժողովուրդին իմաստութենէն ոչ մէկ
զիծ ըլլար ինկած սեւուման:

Գ) — Միամիտ, լշտոտ, զրեթէ ցաւաբար է անոր ազգայ-
նականութիւնը զոր ահաւոր հմտութիւնը կը ջանայ պատակոնելի
ընծայել, բայց կը մնայ անկարող անոր ներարկելու նորոգող
հուրքը արեւելահայ հայրենասիրութեան այնքան տարբեր իբրեւ
որակ Ալիշանեան ու ասիկա կապկող պոլսական հետորամով
բառամարտութենէն:

բ) — Փորձառական, անձնական իմաստութիւնը, կեանքէն ըլսած, պարկեշտ ու անկեղծ, ինչպէս կը արուր մեղի զգալ տարկա լայն չափերով Վահան Թէքէեանի իմացապաշտ քերթողութեան, նոյնիսկ եղիչէ եպիսկոպոս Դուրեանի ձեռագաշտ յօրինումներուն մէջ, չեն ունեցած որ եւ յաջողուածք Նոսթրիներէն ներս: Հոս չեմ արժեւորեր ԲՆԴ Էդէնեան արձակ խորհրդածութեանց փուռնջը, այն գլխաւոր վերապահութեամբ արգիւռած, որ կը զոյանայ բանաստեղծականին պակասովը: Այդ հատորիկին մէջ Ալիշան կը մտածէ մտածումը պարկեշտ, ուղղափառ քրիստոնեային, պարկեշտ, ու ուղղափառ ճամբաներով, էն քիչը քսան դարէ ի վեր պատրաստ նիւթերու հանդէպ յուսահատեցուցիչ հնազանդութեամբ մը:

Եթէ երբեք չեղածին մեղքը մեղք մըն է օգտագործել, պարաք մըն է եղածին մեղքը բացատրել սակայն: Մեր գրականութեան այս ահարկու աշխատաւորը իր տպուած երկերուն մէջ կը պարզէ տեսակ մը օրկանիք ձգտում երկու լարի վրայ: Առանցիկ մէկն է ազգայնական բարոյախօսութիւնը: Երկրորդը միջազգային բարոյախօսութիւնը: Վերջինը բոլոր ժողովուրդներու մօտ մշակուած տափաղապատում իմաստութիւնն է, զոր անցեալ դարերուն մարդիկ խելքն ունեցան հաւատքին վստահին տակ զետեղելու եւ մեր օրերուն՝ ընդոծին բարոյականութեան կը վստահին: Ձեմ տարածուիր, վարդապետութիւններ իրար հակադրելու կամ զուգակշռելու: Իմ պահանջն համեստ է: Ասիկա նորոգումն է գլխեկին, առնուազն: Ուրիշ խնդիր՝ վաթսունէ աւելի տարիներու վրայ, ամենօրեայ յաճախանքը մաքի տաշնապնդներուն: Ալիշան հաւաքեց, դասաւորեց, լուսաւորեց, հրատարակեց անշուշտ: Բայց այդ գրեթէ նիւթական աշխատանքին տաժանքը ինչո՞ւ չմտածեց մեղմել արդար խորհրդածութիւններով, որոնք կրնային ըլլալ, նոյնիսկ ամենէն անակնկալ տեղերու վրայ: Ձեռագիր մը տաճարի մը չափ ընդարձակ է իրրեւ ճարտարապետութիւն: Առէքի հատորիկ մը դամբարան մըն է, թափանցիկ պատերով: Խաչքար մը դաս մըն է ու խելք մը: Աւերակի մը զննումները՝ ժողովուրդ մը: ԺԹ՝ դարուն մարդիկ բանաստեղծութիւնը պիտի գործածէին իմաստութեան գիւտին: Ալիշան զայն վերապահեց անցեալին կրկնութեան: Ու աս է ահա իր մեղքը:

Ե. ԱՐՈՒՆԵՍՏԷ: Ձեմ հպտտակ հրապարակի հիացումին, երբ եղակի քերթողի մը գործին առջեւ կը կիրարկեմ ընդհանուր

եղանակը թափանցումին: Արուեստի զգայարանք մը, մեծ ուրակուած բանաստեղծի մը հետ, քով, պարաք մըն է գրեթէ: Կը գնեմ ուրեմն այդ արուեստին տիրական քանի մը կերպարանքները, եթէ շատ կը գտնէք ընթացիկ բառը, նկարագիրը:

ա) — Հոետորութիւն

բ) — Երաժշտական զգայարանք

գ) — Լեզուական ախորժանք

դ) — Մասնակի գիծեր:

Ձեռք բանար բարակրափին լուեկայն թելադրանքները: Արուեստը անհուն բառերէն մէկն է, նոր օրերու զգայութիւնն ու խմացողութիւնը համադրող: Կ'անցնիմ, արագ, իմ նկատողութիւններու:

ա) Հոետորութիւն որ ոչ միայն վեհնախկեան ստեղծագործութիւնները կը ձգէ իր ծանր շուքին թյլե հասկնալի ճառագայթմամբ մը արեւմտահայ գրականութիւնը իր կէսին մէջ կ'ընէ անընթեհունելի: Ժամանակի, ճաշակի փոփոխում մը չէ պատճառ որպէսզի չկարգացուի Տէրոյեցը: Այս մարդը իր շրջանին իմաստութիւնը, զգայութիւնը կը ներկայացնէր ու իրր այդ մեղքը նեւու էր գինութափ: Ձեռք կարգար Տէրոյեցը այդ աշխատանքին մէջ իր գեական խորունկ յաւակնութեան պատճառով: Ալիշան ուրիշ Տէրոյեց մըն է, մանաւանդ Նաւագէթեւուն մէջ: Հանդարտ, անզգած, գրեթէ ներքինի խառնուածք մը — Ոչ ապահովարար: Ալիշանի մօտ հոետորութիւնը (*) սակայն թելագիր է ուրիշ ապահորութիւններու: Անիկա զատագրալին յուզմունք մը ինչպէս շատ տեղեր քերթուածները կ'ենթարկէ ճշնշուծի: Իսկ, Փոքրաշը շքեղ նմոյշ մըն է այս ուղղութեամբ: Հաւանեբքը ուրիշ, Եոյնիսկ աշխարհարար անյաւանկստ իրր թէ գրուած տաղերը կը հպատակին թաքուն այդ ախորժակին: Ձեր մտքին կը ներկայանայ անշուշտ Հայի Գեղաշը, այս ձեւը մըն: Նուած տաղաչափումի մը իրրե յուշարձան: Փոքր ճշգում մը որ տւելի է քան երանգը: Ալիշան քերական մը չէ. կ'ընդունիմ:

(*) Այս բառին ընդարձակ ու ձախորդ ճակատագիրը արեւմտահայ ինչպէս արեւելահայ գրականութեանց մէջ ոչ միայն ընդունակ է տիրական տեղադրումներու, այդ գրականութեանց կշիռին մէջ, այլեւ կը տարածուի թերեւս մեր ամբողջ գրական ստեղծագործութեան: Ի՞նչ որ Ոսկեղար կ'անուանենք, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ լեզուականին մէջ հոետորական խնամք ու ախորժակ: Թէ անիկա յայտարարն է նոյն առեւն ցեղային ալ խառնուածքի, որով և ազգակ մը՝ մեր պատմութիւնը հասկնալու. ուրիշ իրողութիւն:

Բայց արբաները (Բագրատունի, Հիւրմիւզ, Ալիշան) խօսւմ ժըր-
ցակցութեանը մէջ կը տառապին լեզուական փառքին: Բագրա-
տունին իր ի պէտք Զարգաշէնը գործնականօրէն փաստած է Հայ
Վիշապին մէջ: Ըսել կ'ուզեմ անոր քսան հազարը անցնող տո-
ղերը կը տառապին լեզուականէն. կը ձգտին առ ու ան կանո-
նին, ասոր բացառութեանցը ապացուցութիւն: Ուղիւ գրելը Բագ-
րատունին մտահոգութիւնը կը կազմէ. Ալիշան ուղիւ գրելուն
կը ջանայ աւելցնել ձեւաւոր ալ գրելը որ մեր օրերու բառով
հետաքրքիրը կը թարգմանուի. Ալիշան խնամքով ուսումնա-
սիրած է մեր հին ու նոր բոլոր քերթողականները, մտածման
ու բառի բոլոր ձեւերը ու անհուն է իր հրճուանքը կարծես, ա-
մէն անգամ որ կը յաջողի այդ սորվածներէն մէկը կամ միւսը
գործածել: Անշուշտ անգլթութիւն պիտի ըլլար Ալիշանի գրա-
բար քերթուածները կապել սա աղայական փառասիրութեան:
Բայց իրաւ բանաստեղծութեան բարձրացնելու համար գանոնք.
որքան ծանր պակասներ: Կայ տակաւին փշուած հոգեւորութիւնը,
գոտադրալինէն տարրեր, քանի որ հոս կը միջամտէ գրական
յաւակնութիւնը: Առաջինին նպատակը — զստագրալինը — Ա-
լիշան կ'ուսննայ իրեն յատուկ տղա, գրեթէ խուժ, բայց հաս-
տատ, ուր զիջումը կ'ըլլայ ուղիւ կանոններուն, ընդդէմ բանաս-
տեղծական տանձարձակութեան: Երկրորդը կը պատրաստէ անոր
քերթուածին կերպարանքը. — այն մասնաւոր հանգիւրձանքը
որով կը գատուի մեր ոճը ուրիշէ մը: Սեղմեցէք սա նկատողու-
թիւնը, անկէ անհեղու համար այդ կերպարանքին կնիք, շեշտը:
Ու պիտի գտնէք որ Ալիշանի հետաքրքիրը ուղուած, խնամ-
քով յարգուած, գրեթէ վարժապետական վառասիրութիւն մըն
է: Ու թերեւ զերազանց ազդակը իր բանաստեղծութիւնը այն-
քան արագ ու անվերադարձ կործանող: Այս հիմնական թերու-
թիւնը ունի նմանութեան եզրեր անշուշտ իր ազդեցութեամբ
կազմուած արեւմտահայ բանաստեղծական գպրոցին մէջ (ան որ
կրնայ անուանուիլ կրտսեր Ռոմանթիքներու գպրոց) ու կը բա-
ցատրէ Ասիական օրակուած բանաստեղծութիւնը, իր բոլոր
տկարութիւններովը: Աւելի յետոյ, արեւմտահայ բանաստեղծու-
թեան մէջ անիկա պիտի առնէ անունը տաղաչափութեան: Ինչ
որ սակայն բացառիկ կերպով մը կը մնայ Ալիշանի յիշատակին
կապուած. տալիս գոտադրական հետաքրքիրըն է, որ լայն
տարբերութիւններով կը գատուի վիճակալին հետաքրքրութեանէն:
Թաղիպեանց, Խրիմեան իրենց գրաբար քերթուածներուն մէջ
կ'ընեն տաճին, այսինքն տաղաչափական հետաքրքրութիւնը: Այս

վերագրումը կ'ընդգրկէ Մ. Պէշիկթաշլեանն ու Թէրզեանը: Բազմաթիւներէն՝ կը փաստարկէ վիճակային հոնտորութիւն մը, ասով՝ ճարեւոյժ որոշ ջերմութիւն իր պղնձակուստ տողերուն:

Ծանօթութիւն. — Ալիշան կարգ մը արձակներու ու քանի մը տեղ ալ քերթողական կտորներու մէջ գտած է որոշ ջերմութեամբ շեշտ մը, ապրումով, իրականին նպաստովը գիւրաւ բացատրելի: Լաւնէ՛յ՝ Պէշեշեանց Հայոցը վեհեօրկեան իրաւ պահ մը, պատկեր մը կ'ընդգրկէ: Հետեւեցէք ուշագրութեամբ քերթուածին առաջին ծփանքներուն որպէսզի համոզուիք թէ մատուցը նոր ձգած ու լուսնին տակ անցած մատաղատի վանաւ կանի մը ապրումները բաւ են այդ մարդուն տողերը լեցնելու սա իրաւին ջերմութեամբը: Թող խնայուէին մեզի, յիշուած քերթուածին մէջ պատմական անխուսափելի ընդլայնումները, ու փոխարէն մեզի տրուէր բախտը վեհեօրկեան իրաւ լուսնաւ պահ մը սեւեռուած ունենալու, Ալիշան իր անունին արժանաւոր վկայութիւն մը կ'ըլլար ձգած, իր բանաստեղծի վարկը առնելու պաշտպանող: Իր Յաւնէ՛յ Հայեշեանցին թացիկ, ձգձգուն, պարզունակ առատարանութեան մէջ երբ անիկա կերպը կը գտնէ եկեղեցւոյ հայրապետներ, իրաւ նկարագիրներ զծելու, այդ ջերմութիւնը դարձեալ ինքնաբեր միջնորդ մը ինչպէս, կը ծառայի էջերուն երկայնքովը ու կ'ընէ զանոնք անուշահամ հանդուրժելի, մինչ վարդանին, Մուշեղին, Ահոտին համար այդ առատարանութիւնը հարկադրաբար պիտի վերածուէր բառաւ մարտական պոստութեան մը: Արդիւնքը տարբեր էր կրնար ըլլալ, թէ Նաւաբին թէ Յաւնէ՛յին վարդանը անկանդներ թըղթակազմ հերոս մըն է քան թէ իրաւ սպարապետ մը:

Բ) — Երաժշտական զգայարանք: Առանց այլեւայլի ու առանց վերապահութեան. — Ալիշանի ոտանաւորներուն (զրարար ինչպէս աշխարհարար) ընթերցումը այսօր տաժանք մըն է ինքնիւր մէջ, առանց նկատի առնելու խորքի զժախտութիւն մը: Ոչ Հիւրմիւզի, ոչ Բազրատունիի ոչ ալ Մ. Պէշիկթաշլեանի ոտանաւորներուն նման վճիռ մը (շատ շատ Հէքիմեանի, Նար-Պէշի, Թէրզեանի զրարար տողերուն համար այս վճիռը պիտի չթուէր անարգար) պիտի ներէինք այսօր: Այս հեղինակներուն խորքի թեթեւութիւնը, հասարակութիւն, յաճախ կեղծիքը կը թուին պաշտպանութիւնը վայելել բանաստեղծութեան կէսը նկատուող երաժշտական զգայարանքին: Թարգմանել կարելի է Հիւրմիւզը, Բազրատունին, Պէշիկթաշլեանը: Ալիշան չի թարգմանուիր մեր աշխարհարարին: Փորձեցէք ու պիտի ապշիք ձեր գտածին ա-

հաւոր անբնականութեան առջեւ: Եւ սակայն, երիտասարդ սա-
տրբան, երէցներուն չափ առնուազն ունէր թէքնիքին զգալա-
րանքը (ամէն ալք փորձած է), լեզուն հմտութիւնը, նոր բար-
դութեանց և ածանցումներու որոշ ընկալչութիւն: Ալիշան ձա-
խողած է, այս բոլորին հակառակ.

վանդի

1. Բառերու ներքին երաժշտականութենէն զրեքէ երբեք չի
կասկածիր: Անշուշտ

Բա՛մ, փորոսան բարձուս բոմբիւնին մէջ ք տառերուն
նմանաձայնական նպաստը մեր օրերուն ալ մարդիկ կը փորձեն

Առո՛ւն ե, օ՛ շուն իմ, առուն ե, առուն ե (Ե. Չարենց)

Բայց չեն փառասիրեր այդ ձայնական արդիւնքներուն տարու-
ղութիւնը: Ո՛հնք քերթուածը կը հանդուրժենք ձայնէն առաջ,
խորքին յարգանքին մէջ: Ալիշան կարծես քերթուածը (Բա՛մ,
Փորո՛սան) զրեւէ առաջ, բառարաններու մէջէն ինամքով հաւաք-
ած է այն բառերը որոնք արմուկ կը թելադրեն ու իբր այդ
աղմկալին դերերու կը թուին պատշաճիլ: Կուտամ ձեզի նոյն
դպրոցէն ուրիշ աղմկարարի մը տիպարային տաղը

Դափը անդ ի դրբնդիւն,
Նրժուգից վրնջիւն,
Որսորդաց զոչիւն,
Բարակաց հաչիւն,
Երեոյ բաջիւն,
Ջիւնուց շառաշիւն,
Աղելանց հայրիւն,
Նեսից հարհասիւն,
Շըս ինճ ընդ բոմբիւն,
Այր լընդ սար ընդիւն,
Յանասաւ, ձոր բրմբիւն,
Դըլլըրդիւն գանգիւն

ու

Ճրնուէ հայուռն ի հղին, ննուին նննդուկֆ նուողականք.

և կամ

Տեղասարափ կուռ կարկուտ կըսփեալ կոճեր ըզկոռոփուռն.

այս փաստերը հարիւրներու, հազարներու մէջէն, բաւ են տալու

ըմբռնողութիւնը վեհեպիսկոսան երաժշտական դպրոցին: Այդ բաները երաժշտութիւն են, ասանց ազմուկ ըլլալու:

2. Ալիժան շունի նախադասութեան զգայաւորութիւնը: Որովհետեւ իր գիտութիւնը, նախասիրանքը, գործիքն ու նպատակը բառն է, այժն բանէ առաջ. անկա չի կրնար անդամ մը գայն. գտնելէ վերջ, ինքզինքը զսպել, անկէ զեղչելու համար ձայնական անկիւննոտ կողմերը ու գաշնաւորելու համար, այդպէս կոկուսած կտորը — ձայնը — ընդհանուր ներդաշնակութեան մը գրութեան մէջ: Նախադասութիւնն է բանաստեղծութեան նախաստեղծութիւնը եւ ոչ քի բառը: Նախադասութիւնը ինքնիր մէջ ամբողջ մըն է ուր, տիրապետող բառերէն, բառէն հարկաւ գրաբար սղուած են, ասոնուոյն մեղմացած՝ բառին, բառերուն շեշտութիւնը, ինքնազուլուս մնալու իրենց ձգտումները: Ասիկա պիտի նշանակէր ահա յարգաւորութիւնը, որ խառնուածքին յայտարարը կ'ըլլայ ի վերջոյ: Տող մը, այսպէս ճարտարապետուած, կը յայտնէ բանաստեղծէն հիմնական կողմեր: Ու տողը կնիք մըն է, կերպարանք մը: Գործադրեցէք սա հասկացողութիւնը Ալիշանեան տողին, ու պիտի զգաք թէ ինչ տառապանք է այդ տողը, թերեւ մեղմէ առաջ, հեղինակին (սահունութիւնը — Նար-Պէյ, երբեմն թէրդեան — ուրիշ մէկ երեսն է այս տառապանքին): Ալիշան, բանաստեղծական ազատութիւնը գործածելու իր մշտական վստիքովը, անհարկի, նոյնիսկ գմբազի սղուածներու (բառերը երբեմն երկազանի, երբեմն մէկուսկէս վանի, երբեմն միազանի արտաբերելու ճարտարութիւնն է ասիկա, որ ճշմարիտ աղէտ մը կ'ըլլայ Հայկական չափին ազատութեանց հետ գումարուած) իր յաճախանքովը, ձայնական կառուցմանց ի խնդիր իր շատ շեշտուած ախորժակներովը, նոյն ատեն՝ քերականի մը գիւտին ըսուելու չափ ինքնաբաւ, չոր, ուրիշին գծուարութիւն հանելու թաքուն հաճոյքը հետապնդող մտայնութեամբը, իր փերովակաւոր վերածած է անդամին չափիքի մը: Իրեն չափ այդ մեղքին կը մնայ հարկատու Նար-Պէյը: Նոյն մեղքով վարակուած է Բաղրամուսին (բայց Պէշիկթաշլեանի շատ մը գրաբար քերթուածները ձայնի, խաղի, շեշտի գեղեցիկ համերգներու կը նմանին): Նոյն չափով տառապանք մը Ալիշանի աշխարհաբար քերթուածներուն մէջ ուր լեզուական երկկենցաղութիւն մը (երբեմն երեքը չորսը կ'անցնին Ալիշանին լեզուական փառասիրութիւնները երբ նոյն քերթուածին մէջ գրաբարը, իր օրերու աշխարհաբարը, արեւելահայերէնը, միջնադարեան բարբառը և սամկօրէնը իրարու կը խառնէ) այդ

քերթուածները անվաւեր, անկայուն, վկայութեան մը կը վերածէ: Երբ կրնային գրուած ըլլալ Նաճաղեպէ ներքերը: Ըսել կ'ուզեմ՝ մեր աշխարհարարին որ չըջանէն բան մը կը թուին պահած ըլլալ: Խօսուե՞ր է Լասանկայն Գերեզմանայ Հայոցին լիզուն:

3. Ալիւան բանաստեղծ չէ, երբ ուզենք որոշ վարկ մը բաշխել առածին որով փերփուածի մը կեւը իր զգայնութեամբը կը պայմանուի: Ուրիշ չափ մը բաներ ըլլալէ առաջ, ոտանաւոր մը երգ է: Բառերու պարզ առընթերագրութեամբ կը մատնէ բանաստեղծը, զայն մէկ անգամէն գատելով Տալաշալիկն որ զուրկ է ծնած այդ զգայարանքէն: Վասնզի, նոյնիսկ այն պարագային, երբ խորքը որոշ նուագում մը կը պարզէ ոտանաւորէ մը, տաղանդաւոր քերթող մը միշտ կը գնէ այդ նուագանքը երաժշտական այս շնորհներով: Խորհեցէք արեւմտահայ երկրորդ գիծէ քերթողներուն: Սիպիլ մը չէ զգացած: Մեղք մը անշուշտ: Բայց իր ոտանաւորը դնած է ահա ձայնական այդ յարգարանքով: Նոյնն է պարագան Որբերեանին, Մեծարեւոյցին (ձախողած որքան ոտանաւոր Մեծաշնին մէջ), Թէքէեանին (որուն մօտ պըզտիկ թիւ մը չեն կազմեր այն քերթուածները որոնք սանկ ու նանկ վիճակներէ յայտարար, չեն բարձրացած նուաճող կերպարանքի): Ու Բու Վալէրիի, Արթուր Պրէմոնի անխառն բանաստեղծութիւնը (poésie pure) ոչորիչ բան չէ եթէ ոչ հասարակ բառերուն փոխանցուած սա սրբական մոգութիւնը, կրակը: Կարգացէք մեր մէջ նշանաւոր Մայր Հայաստանն տաղաչափութիւնը: Հոն բնավդարար կը զգաք տողերը որոնք ջերմացած են այդ հուրքով ու կը կենաք անտարբեր, պաղ ուրիշ տողերու հետ որոնք սակայն ոչինչով կը տարբերին օրկայածներէ իբրեւ բառ, խորք, պատկեր: Գէշ բառ մը կ'առաջարկեմ այդ զգացական վրիպանքը ընդգրկող. ատիկա՝ անբանաստեղծութիւնն է. հիներուն հուսուրայնութիւնը: Ալիւան հոետոր էր: Գիտենք ատիկա: Ու հոետորը յաճախ քերականութեան ուսուցիչ մըն է որուն նախադասութիւնը առանձին իր կեանքը կը հետապնդէ, քիչիկ մը ազատ՝ բանաստեղծութենէն: Ըսի թէ բառն էր նախանիւթը այդ քերթողութեան, ըլլալու տեղ նախադասութիւնը: Եթէ այդ բառը բայ մըն է, քերթուածին մարմինն ի վար անոր համանիւնը պիտի բուսնին զանազան ձեւերով, երբեմն անոր անունը, երբեմն մականաւոր, երբեմն ամականաձեւ գործածութիւնը: Աւելցուցէք յանդին ալ պարտադրանքը: Ահա թէ ինչու ոտանաւոր զրելը Ալիւանին համար կամ պարզ գուարճութիւն է կամ իրաւ տառապանք: Առաջինին հետ չենք զրազիր, այնքան Ալիւան ու

սուցիչը իր դասերուն պարտքերը վերածած էր տաղաչափական յաղթանակներու: Բայց գիտենք՝ նոյն աստի՛ն որ տառապանքը զինքը հալածած է ամէն անգամ որ յուզում մը, մտածում մը, խորունկ զգացում մը — որքան յաճախ անիկա անցեր է այս վիճակներէն, ուղեղային տիպարին (type cérébral) մօտ գրեթէ ընդհանուր — զինքը մղեր են աշխատանքի սեղանին: Բայց այս նախնական վիճակին ու թուղթին վրայ անկէ իբրեւ անդրադարձ պառկողին միջև օտարութիւնը: Ջոր պիտի ջանանք դարձանել, մեղմել յաջորդական սրբազրոյ միներով: Այսպէսով է որ ողորմելի մտածում մը կ'ենթարկուի էջերով ընդլայնումի, կամ աղքատիկ վիճակ մը կը փչուի, կը փչուի, դառնալու համար բառերու տպաւորիչ բայց անհարազատ հանդէսի մը: Խոնչն է ակզալիին իւր քայլերով հիմնական գաղափարը: Խոնչ է՝ Ուէք: Խոնչ՝ Աւարայէ Պլաւը: Բոլորն ալ քանի մը քառեակ սնուցանելու ընդունակ ու այդ գերէն բոնի ուրիշ գերերու կանչուած ձախուղանքներ: Կոիւին հրաւէրը անշուշտ: Բայց խորհած ունի՞ք վտանգին որ այդ հրաւէրին ծոցը կը քնանայ. քանի որ Կոիւի առիթները այնքան ընդարձակ են եղած մեր պատմութեան եւրեմին: Նիւթի սա նիհարութիւնը բռնազրօսօրէն զիմաւորելու իր թաքուն, մեղաւոր փառասիրութիւնն է որ ուսեցուցած է Նաւաթ շարքը, ասոր զլանալով հարազատութեան բարիքը: Վերածեցէք այդ երկու հազար էջերը հարիւրի, դուք պիտի ունենայիք իրաւի մօտ վկայութիւնը: Յաւելումը զինն էր հոստութեան, անբանաստեղծութեան, այն օրերու բառով՝ տաղաչափութեան:

Գ) — Լեզուական ախորժակի, որ ժամանակին մեղքերէն մէկն է անշուշտ Պատկառելի արքաներու սերունդ մը. դասական գործերու թարգմանութեանց հետ ու մէջ, աւագ, քիչ մը հետեակ ալ մտահոգութիւնն է ունեցած մեր լեզուին — զրաւա՛րը անշուշտ կը հասկնաք — բոլոր քերականական մասնաւորացումները յաղթականօրէն փայլեցնելու, ոտանաւորին մէջ: Հարցուցէք. — Խնչո՞ւ է գրուած Հայկ 'Ինչպէ՛ր: Ուշացած մեր օրերու քննութիւն մը անոր մէջ բանաստեղծութեան տեղ, զրաբար լեզուին գանձարանը գտած ըլլալը պիտի յայտարարէր: Ո՞ր գրական փառասիրութիւնը կը հետապնդէ Բաբապաւը: Պատասխանը տարբեր է: Պրեթէ ոտանաւորը ապրեցնող միւս հանգամանքները զոհուած են սա մայր մտահոգութեան, ասանքաւոր նետուած չորրորդական բլաններու: Ու առաջ կուգայ նախդիրներու գործածութեան կոկողամիկ հանդէս մը, բարբա-

բոս շրջումներու (բառերու բնական տեղերէն քերականական կարիքներու համար հետաքննութիւն), աւելագրութեան կանոններուն, յարաբերական — յարաբերեալ կոնֆուսներու ամբողջ ուստայն մը, որոնք տողերը կը լարեն, կը պրկեն: Այնչափով, յոյզ, արտայայտութեան բնականութիւնը կը մնան բարձր թողի: Նար-Պէյ սա մասնագութիւններով իր բնագրին մէջ առնուազն տանելի գիրք մը (Les Harmonies, Լամարիւն) ըրած է անտանելի, անընթեռնելի իր թարգմանութեանը մէջ: Այնչափով մէկն է անոնցմէ: Անիկա դու է երբ քերթուածի մը մէջ ներկայ է քերականական յաղթանակ մը: Այս ախորժանքն է ահա որ Պոլիս փոխադրուելով պիտի շարունակէ չարիքը անբանաստեղծ ոտանաւորին: Պիտի անցնի աւելի անդին, մեր արձակն ալ ենթարկելու իրեն: Ի՞նչ որ զբաւարի լեւոտընդունի կ'անուանեմ (1880) շարժումը Գուրգէն, Գարագաշ, Պէրպէրեան (սմբակին), լեզուական սա հեշտախոյզ կիրքն է որով մեր արձակը զարգանալու տեղ ետ է քաշուած գէպի վնասելի: Մեր — արեւմտահայ — քնարերգութեան մեռելաւ տարրին կէսէն աւելին կուզայ սա նանրանքէն:

Դ) — Մասնակի գիծեր որոնք կրնան ըլլալ շատ կամ քիչ: Բայց որոնց գումարն է որ կը շինէ բանաստեղծի մը նկարագիրը: Այսպէս ունինք

1. Փոխաբերութեան զգայարան մը որ զարգացած գրականութեանց մօտ կը դառնայ տիրական: Մեր գաղական զրականութիւնը անոր փաստերը տրամադրած է երկար իր հոլովոյթի ընթացքին (Բոքեմաւոր, Օմեկի, Մագիստրոս, մանաւանդ Նարեկացի): Այնչափով Բագրատունիէն ու Հիւրմուզէն չէ քաջալերուած անշուշտ (երկուքն ալ հետեակ միտքեր, վերանորոգման պէտք մը չգտային ուժգնութեամբ): Բայց չէ պաշտպանուած գարձեալ իր ընթերցումներէն, օտարներէ, զորս կատարած է խնամոտ զգուշաւորութեամբ մը (յիշել կաթողիկ եկեղեցիին հետեւը): Այնտեղ արեւմտահայ գրականութեան մէջ — մասնաւորաբար արեւմտահայ — փոխաբերութիւնը ունի չքնդ զարգացում, բայց Պ. Գուրեանէն վերջ: Ու գիտենք որ Այնչափ քերթողական շրջանը 1860ն ալ չ'անցնիր: Այնքան որքան աշխարհաբարին կը ներուրի լեզուական այդ յանգանութիւնները թոյլատրել, Այնչափ իր կրթ. Նախադէպէ չարքին մէջ, երեսն է բերած որոշ ընդունակութիւն, բայց այսքան: Վերցուցէք Սիւմանթոյէն փոխաբերութեան իր զգայարանքը, թերեւ կը կործանէք անոր ամբողջ քերթողական արդիւնքը: Փոխաբերութիւնը Այնչափի մօտ չէ երբեք այն փայլակը որ բառերու բա-

խումբն էր կամ կիրքին կայծակումն առաջ կուգայ ու իրը այդ, տարօրինակ որքան շողարձակ, պահ մը կը լուսաւորէ տողը, երբեմն քերթուածին որոշ մէկ տարածութիւնը:

Եղի, մեղրի նրման կար մի յամանդ յիս քալիւս
Կու խաղալի կըրէքս գինջ ալիք լընիս հանդարսաւ:

Երկեակին մէջ ամանը լուսինին սկաւառակն է ու կարիք չեմ զգար յաջողակ այս բացատրութեան բարիքը վերլուծելու: Բայց նման յաջողուածքներ բացառիկ ըսուելու չափ ցանցաւ են իր մօտ: Կիրքի մա՞րդ: — Անշուշտ: Գրաբար հայրենասիրական իր քերթուածներուն մէջ անիկա տղաւորիչ ուժգնութիւններու առաջնորդած է այդ հանգարտ տաղաչափը: Թող այդ ուժին տղերիւրը դար փոխաբերութեան ակունքէն, Ալիշանի գրաբար բանաստեղծութիւնը ինքզինքը պիտի պարտադրէր այսօր ալ:

2. Պատկերի զգայարանք մը որ նախնական զրականութեանց մօտ տիրական մեքանիզմ մըն է: Ասիկա նմանութիւններով արտայայտութիւնն է դարերու մէջ ուր իմացական երեւթիւները կը մնան տարրական (փոխաբերութիւնը իմացական է առաւելագէտ) ու պատկերաւոր ըսուածքը կը կազմէ տողին կարելի ուժը, առաքինութիւնը: Առաջինի նկարագիրը յօրինուած է այս մեքանիզմով: Բայց ինչպէ՞ս չխորհիլ ժողովրդական բանաստեղծութեան որ այնքան շնորհ կը գտնէ նմանութիւնները գործածելու ատեն: Ալիշան, այս գետինին ալ վրայ, չէ գտած բանաստեղծի իր վարկը արգարացնող յաջողութիւն:

3. Ինքնասպուրեան իր հեքեարք որ

ա) — կը ծածանի աշուղական, արքայիք, գիտուն եղանակներուն մէջտեղը, բայց առանց վճռական նկարագրիներու: Աշուղական սքանչելի որքան ծայրայեղ խնայողութեան գիմաց Ալիշան կ'ախորժի գրական առատութենէն որմէ միշտ զգուշացած է ժողովրդական հարազատ ստեղծագործութիւնը: Յետոյ, աշուղական յանդգնութիւնը՝ զգացական մարդին վրայ (որ անպայման կ'ազդէ ձեւին ալ վրայ ու կը հայթայթէ բացատրութեանց ալ յանգգնութիւնը) Ալիշանի մօտ չատ սահմանափակ ստեղծեր (*) ունի իր արամադրութեան տակ: Կը հետեւի թէ

(*) Սեր, տիրական մօրիմ ժողովրդական ստեղծումին, Ալիշանին համար արգիլուած լար մըն է: Կուսակա՞ն տարօրէն չոր է, բաղդատուած մեր սրբազան մատենագրութեան մէջ իր նմաններուն: Տխրութիւնը (ամբողջ հատոր մը ունի անոր նուիրած) պարտաւոր է տարազուիլ, կոկուիլ, վայելչանալ, չփրաւորելու համար, նախախնամական կարգադրութեանց

խորքի սա պարտադրեալ սահմանափակումը կ'անդրադառնայ արտայայտութեան ալ վրայ: Ահա թէ ինչու անոր ստանաւորը զրեթէ միշտ պակասաւոր է, ու երբեք՝ վերջնական, ինչպէս՝ միշտ աս ու ան նկատումներով զսպուած և անոր զհաշնութիւնը: Ոմանք ուզեցին Նահապետէ երգչին քերթողական մը ճարել, զանոնք գրելու մղող զգացական վիճակին իրեն հնթադրելով իմացական կորով մը, որպէսզի սկիզբ առնէր աշխարհարար մեր բանաստեղծութիւնը archaïque ձևերու մէջէն, հագնէր մեր գարեւրունց յայտուն շնորհները ու դառնար իր ժամանակին կերպարանքը: Ասիկա ձրի վերագրում մըն է: 1850ին ոչ մէկ տեղ կը խօսուէր Պլյուշ Ասաբայբէի տաղաչափուած լեզուն: Ինչպէս 1880ին չէր խօսուէր Պէրպէրեանի բանաստեղծութեանց (Առաջին Տէրէ+) լեզուն: Չեմ ծանրանար՝ զիսուն իր եղանակին վրայ, այն պարզ պատճառով որ գրաբարի վրայ գործադրուած այդ եղանակը, այդ իսկ հանգամանքով զուրս է իմ նկատողութենէս: Բաւ է դիտել տալ որ այդ եղանակը ոչինչով կը տարբերի գրաբար վերջինի (ԺԹ. դարու առաջին կէսին) գարթօնքով պարզուած բանաստեղծութեան նկարագիրներէն: Անշուշտ դէպի լաւը (դէպի վատը տուի բաւական ազդակներ): Դատական, մեռած լեզուով մը քերթուած զրեւու յաւակնիլ մը ներելի միամտութիւն էր ոչ-բանաստեղծ մարդոց համար: Արիշան արհամարհանք ունէր աշխարհարարին: Գրաբար քերթելու մոլութիւնը չեմ դատապարտեր, այլ մտայնութիւնը՝ որով լեզուական շնորհներ մենք կը հակակշռենք ստեղծագործ շնորհներով: Կը դատապարտեմ մոլութիւնը, ամէն գինով ոտանաւոր զրեւու երբ մարդ չէ օժտուած սրբազան այդ կրակով: Բանաստեղծը կամ խորագոյն զգացողն է, կամ՝ մտածողը շրջանի մը: Թող մեկնի ան այս երկու բանուններուն մէկէն կամ միւսէն, հոգ չէ: Միշտ բախտին հետն է գագաթ մը հասնելու: Տաղաչափը՝ զաղիացիներուն écrivain publicը, թուրքերուն՝ աղուհալին (որ կը սպասէ պողոտաներուն, բնակրուն, հանդիսավայրերուն, ուղղելու համար մուսաններուն՝ աղերսանքը իր անվասխճան տողերուն):

անտես բայց աննահանջ զսպանակները: Տխրութիւնն իսկ երկնային շնորհ մըն է, հակատագիր մը: Յաւր միալու է մեղմ, վայելուչ, արտօնեալ թիաբագոնի մը վրայ: Մահը միշտ կ'երեւայ իր աստուածաբանական ստուերակաղնովը: Այս քանի մը ցուցմունքնե՛րը՝ որպէսզի համոզուինք տրտում բանի մը. — բոլոր մեծ ու պարզ զգացումները, այսինքն հիւսքերը ամէն քնարականութեան, պարտաւոր են մտնել Արիշան Սրբղային ստուերին մէջ ու ... մեղմանալ:

բ) Լաստակերտուած է թերեւս ընդդէմ հեղինակին իսկ կամքին: Մխթարեան բանաստեղծութեան մէջ ինքնատապալ թիւնը համազօր է գիտակցուած մեղքի մը: Ահա թէ ինչու այսօր դժուար է ամբողջ այդ դպրոցը արժեւորել մեր բանաստեղծութեան նոյնիսկ միջին արժէքներով: Ալիշան ինքնատապալթեան կը հասնի . . . իր թերութիւններուն հանդէսովը. — քալիւրիա-ծուրիւն, պարզամեղութիւն, ռոմանտիկութիւն, ինքնաբերական մնալու պատ-րանք որոնք անոր աշխարհարար քերթուածները տարին որոշ համբաւի շրջանի մը ուր ամենէն սոսկեճամուկ, բարձրաթօրիչ ու օրինապահ տաղաչափութիւնը կը դահակալէր միահեծան, ինչ-պէս կ'ըսեն: Բայց հեռու չեն այդ նկարագիրները իմացական աղքատութեան ալ փոստէն, ինչպէս կը հաստատուի ասիկա արեւելահայ ոտանաւորին վրայ: Իսահակեանի, Յովհաննէսեանի, Շատուրեանի պարզութիւնը զի'նը՝ սա աղքատութեան: Տարի-ներով չհասկցան սակայն այսքան պարզ ու իրաւ վերապահանք մը: Այսօր Տալաշափուրիւնը, Լուսորութիւնը, պատկերապատե-րիւնը հասած են իրենց ճշգրիտ իմաստին, այսինքն ալ չենք փքանար կանոնաւոր, յանգահարուտ, աղմկայոյզ կամ նկար-չագեղ ոտանաւորներուն փառքերովը, եթէ երբեք ասոնցմէ ներս չենք դրած պուտը զգացումին, որ միտ մինակը բաւ է հակա-կըշտելու բոլոր օրէնքներուն հեղինակութիւնը: Ոտանաւորի մը պարզութիւնը գրելու արուեստին մէջ բարձրագոյն, բայց զըժ-ուար ստացուող արժանիք մըն է: Վերը յիշեցի արեւելահայ բա-նաստեղծութիւնը: Անոր ամենէն մեծ համբաւները իմացական տնանկութեան մեծ հերոսներ են նոյն ատեն: Բայց կարգացէք ուշագրութեամբ մեր ժողովրդական բանաստեղծութեան յաջո-ղած գոհարները: Շատ փոքր նրբերանդով մը իրարմէ կը զատ-ուին ապակին ու ադամանդը: Ահա թէ ինչու կատարեալ ձա-խողանք է Աւետիս Իսահակեանի բանաստեղծական զործը:

գ) Իր Տաղերգուական փառասիրութիւնը: Պրաբար իր քեր-թողութեան մէջ այնքան խնամք ու փոյթ պարզող այս ոտա-նաւորի ճարտարապետը իր աշխարհարար քերթուածներուն մէջ հեղեղատիպ կ'արձակէ բառերը, ասոնց նուազագոյն իսկ խըղ-ճահարանքի: Ու կը ստեղծուի դժուար բացատրելի երկուեւ-թիւնը բարդ ու պարզ արուեստին, մէկու մը մօտ որ ոտանաւոր գրելու արարքը կը նկատէր վարդապետական, հայրենասիրական, աստուածաշնորհական պարտքի մը հաստեցումի ու հազիւ կը մտածէր ստեղծագործ արարքին:

Մասնակի զիծերու սա ամփոփ դատաւորումին կ'աւելցնեմ իր նախնականութեան ալ առատելը: Իր շրջանի ամբողջ զիտութիւնը (իւմանիստական և հայրենագիտական) իր մէջը ամբողջ տեղաւորած մտքի մը համար գրեթէ անկարելի հերոսութիւն մըն էր այդ ամենուն ճնշումին ու ... փառքէն ինքզինքը ազատագրել, ու մանկանալ, մտնելու համար ներս ճամբէն որ կը տանի իրաւ բանաստեղծութեան, միամիտ ու սըրտանց խօսող մարդու մը անմիջականութեան, պարզութեան, աւելի պատշաճ տարադով՝ նախնականութեան (գրարար իր քերթողութիւնը կուտայ հակադիր փաստեր): Առատելը զինն է բասերու, ձեկերու, լիզուական ճարտար խաղերու:

Դիտելի է որ

1. Ալիշան ոչ միայն կազմուած է եւրոպական ռումանթիզմին ամենէն հզօր օրերուն, այլև իր գրողի լիութիւնը կը գտնէ 1850էն անմիջապէս առաջ: Հոս Ռումանթիզմին շատ մը կողմերէն նկատի ունիմ աստուածաւելական որակուած իր փառասիրտանքը: Նոստրոս շարքին մէջ որքան յաճախի մենք կը հաստատենք Վինետի, Հիւկոյի, Համոթիինի ազդեցութիւնները: Բայց կարգաւ Վինետի ձախարհէիքը (Les Destinées) և Լը Գոնդ տը Լիւի Լէն ու Բարբարու Վերնաքէիքը (Poèmes Antiques et Barbares) խելամուտ ըլլալ է գալորցամոլութենէն վեր իրողութեանց: Երկուքն ալ այդ գիրքերուն կը սնանին աստուածաշնչական որոշ աւանդութիւններով: Բայց կը թելադրեն խառնուած քէ խառնուած հզօր տարրերացումներ: Ալիշան իր խառնուածքը պահած է, զլացած է՝ իր ոտանաւորին (թերեւ իր արձակները աւելի ապրեցնելու փոյթով մը): Ու ասով կ'ըլլայ բացարեւի մեծ արուեստի մը երազը որով տառապահար ապրեցաւ ամբողջ ուղեղ, յիշողութիւն, մատենագարան ու աշխարհացոյց բայց շատ քիչ սիրտ եզող այդ անձնաւորութիւնը որուն անունն է «անհունն Ալիշան»: Իր գրոյցները, պատմական գրուագներէ իր վկայագրական յօրինումները (աշխարհարար ու արձակ Յաշիքէիքը ուրիշ բան էին) այս մղումներէն ծնունդ առած յօրինումներ են: Խորքի ու գրական տարրերը անիկա չկրցաւ օգտագործել վերջնական կառուցներուն փառքին: Չիմ ըսեր թէ Լաբէ (Դ. Վարուտան) փառք մըն է, բայց կ'ըսեմ թէ այդ պոէման մեր աշխարհարարէն որոշ նուաճում մը, կերպարանք մը սեւեռած է ընդմիջաւ: Ու այդ սեւեռումը, այդ նուաճումը կը պակսին Նոստրոս Դաւաշանայ պոէմային:

2. Դարձեալ կը տառապինք Ալիշանի հաշտոյն երբ եզակի

քերթողի իր դէմքը դնենք մօտիկը Քուչակին, Սայեաթ-Նովային, Նոյնիսկ Շնորհալին ու Շաբաղնոյի անանուն հեղինակներուն։ Այս մերձեցումը ո՛չ անտեղի, ո՛չ ալ վիրաւորիչ պէտք է նկատել։ 1880ին, 1900ին, Ալիշան այս հեղինակներէն շատ աւելի մեծ բանաստեղծի մը համարաւ կը վայելէր։ Ու իր ժողովրդականութիւնը — գերազոյն փաստերէն մէկը, մեր արժեւորման մէջ, գրողի մը մեծութեան, նախնականութեան — սա համեմատումը կը հանդուրժէր առանց նուազման։ Յիշուած անուններէն ամէն քերթուած, անմիջական ձեռով մը կը հաղորդուի մեր սիրտին։ Ո՞րն է Ալիշանէն քերթուածը որ հասնէր մեր ընկալչութեան, Նոյն եղանակով։ Գայէք Նաւագինուն։ Եթէ գտնէք այդ չնաշխարհիկ քերթուածը, ես կը պատուիմ սա ամբաստանագիրը։

2. Ի՞նչ ԼԱՄԲԱԻՆ ԵՒ ԱՍՈՐ ԱԶԳԱԿՆԵՐՈՒ Եւ սակայն .

Ինչպէս պիտի ըսէին 1900ին երբ մեր բանաստեղծութիւնը կ'անցնէր իր ամենէն նիհար, սպառած շրջանին տագնապանքը։ Հողք իջնող ծերունիւն։ Ալիշան այդ էջքէն տառնամ մը տօաջ արդէն իր գործին պատմա-գիտական մասերուն վրայ ընդունած էր հակադեցութեան հարուածները։ Մարդիկ հայրենադէտը փառաւորելու ատեն հազիւ կ'անգրագասնային բանաստեղծին. այնքան ոգին, ինչպէս հեղինակը հեռու էին 1850ի տաղաչական հեշտանքներէն։ Ու հարցումը .

— Ո՞վ է ճարտարագետը սա համբաւին։

Ստոյգ է որ սկսող զրականութիւնները կարօտ են այս կարգէ պատրանքներուն։ Դարու մը բարեշրջում կը ճշգէ այս զանցումները։ Կուտամ հիմնական քանի մը ազգականը .

ա) — 1850ի մեր զարթոնք

բ) — Գրաբարը վերկենդանացնելու հսկայ խաչակրութիւնը
(Բագրատունի, Հիւրմիւլ)

գ) — Ազգայնականութիւն

դ) — Ընթերցող, գնահատող հասարակութեան հոգեկան եւ իմացական արթնութիւնը։

Շատերու մէջէն սա քանի մը հիմնական ազգականները վերլուծել, կը նշանակէ զրականութեան պատմութեան ծառայի վասնդի, իմ ըմբռնողութեանս մէջ այդ պատմութիւնը հեղինակներու կենսագրութիւնը եւ կամ անոնց գործերուն գիտութիւնը (ուսինք մատենագիտութիւնը) չի թելադրեր ինծի։ Կը

հաւատամ թէ 1860ին երբ Մխաթեան մը Բագրատունիին պաշտամունքը և կամ 1870ին Գարաղաշ մը Եղեղի փառաբանութիւնը կը վերածէին գրական ճաշակի մը իրաւունքներուն, իւրենց այդ ելոյթներովը կ'արտայայտէին իրենց շրջաններուն գրական ընկալչութիւնը:

Վերի բարակրափներէն առաջինը հազիւ թէ կը պատկանի մեր գրականութեան: Անիկա լեցուն, չքեղ հատոր մըն է, իմ մտքիս մէջ, մեր մշակոյթին ընդհանուր յեղաշրջումէն: Բայց այդքան: Կը գոհանամ զիտեղ տալով որ այդ մեծ վարթօնքը գրական ըլլալէ աւելի քաղաքական նկարագիրներ կը պարզէ, երբ այլևս կազմուած է մեր մէջ գրականին ըմբռնողութիւնը: Այդպիսի Սահմանադրութիւն մը խմբագրած, մեր լեզուին կերպարանք մը ճարած, մեր կրթական գործը նախնական ուրուագիրներու վրայ հաստատած ըլլալը մեծագոյն երեսներէն կը մնան այդ շարժումին: Բայց ո՞ր գրական, իրաւ, լիքը գործը, ինչպէս կ'ըսեն արեւելահայերը, պիտի կանգնէր, այսօր, 1850ի սեմերէն ու նայէր, այսինքն պահէր իր իմաստը մինչև մեր օրերը: Պէշիկթաշլեանի երգերը թէ Ալիշանի Նահալ շարքը: Փոխադրուեցէք Կովկաս ու կրկնեցէք հարցումը: Պատասխանը, առաւելագոյն պայծառութեամբ, պիտի ունենայիք դուք Վէրի Հայաստանի գիրքին մէջ:

Այդ բարակրափներէն երկրորդն ալ զիս չի մղեր աւելի զիջումի: Բանաստեղծութիւնը արեան երեւոյթ է ու չի սնանիր ուղեղով: Այլապէս, ամենէն հմուտները, պրպտողները, ուղիղ գրողները պիտի ըլլային ամենէն մեծ բանաստեղծները: Գրաբարի վերադարձումը հետեւ է գրական տարողութենէ մը, ինչպէս Ն. Գարսե լեզուական փառքը անբաւական է գրականութիւն մը թեւադրելու: Զարգարուն, բարդ այդ գրաբարը Ալիշանին ո՞րչափով գեր մըն է կատարած անոր համբաւին կերտումին մէջ: Ահա էականը, երկրորդ բարակրափէն: Արդ, գիտենք որ 1880ին Վենետիկէն գուրս ոչ ոք՝ որ յամառէր Բագրատունիի փառքին վրայ վարենու հիացման նուագները: Մինչ նոյն այդ թուականներուն Գրիգոր Օսեան Ալիշանին մէջ կը տեսնէ մեր մեծագոյն քերթողներէն մէկը: Գրագեղեցկութիւններով — առաւելապէս քերականական — ու լեզուական նրբութիւններով խանդավառ Բագրատունին զէմք մըն է այսօր, ոչ անշուշտ քեղ գիծերու ալն դումարով գոր 1860ը կը կարծէր գտնել անոր վրայ, այլ գէմք մը, առնուազն իր յաւակնութեանց պարունակովը, ու իս-

կապէս տպաւորիչ իր կշռոյթովը, բիրտ, դաժան բայց իրաւ։ Մեր իրապաշտները, անբանաստեղծ որքան ոչ-հրաժիշտ — մէջտեղն է իրենց արձակը, հաստատ, պայծառ, բայց զուրկ ձեւին զգայարանքէն —, երբ կ'ուրանար Հայէ 'Ինչպէ՛ն, կ'ընէր ատիկա իբրեւ հակազգեցութիւնը։ Ալիշան չայցուած սուրբն էր 1890ին։

Դարձեալ, հոս չեմ կարող վերլուծել մեր ազգայնականութիւնը որ արեւմտահայ գրականութեան ամենէն հզօր բարեխառնութիւններէն մէկը կազմած է, թերեւս յօրինելով այդ գրականութեան մեծագոյն մեղսացանկը բայց դարձեալ թերեւս տալով անոր բանաստեղծութեան քանի մը հզօրագոյն գէժքերը։ Ա՞յն ատեն։

Ինծի կուգայ թէ Ալիշանի համբաւը հասկնալու համար աւելի ճիշդ պիտի ըլլար անոր անձէն ու զօրծէն դուրս, ուրիշ ազգակի մը վրայ կեդրոնացնել մեր ուշագրութիւնը։ Ստիկա՛ մեր ընթերցող հասարակութիւնն է։ Կրօնականներ, վարժապետներ, պետական պաշտօնատարներ (հայ), քաղքեհներ որ չի կարգար բայց գիրքերու տպագրումը կը մեկենասէ, տաղաչափներ որոնց միամտութիւնը կ'անցնի մեր սահմանները։ Խորապէս հայրենասէր, ազգային փառքերու յիմարօքէն նախանձախնդիր, այս մարդերը չեն իսկ կասկածիր արուեստէն որ անձանթ աշխատէ՛ մըն է բոլորին համար ալ։ Անոնց բոլորին համար չափաբեքուած տողը միշտ բանաստեղծութիւն է։ Արդէն ծանօթ ենք իրողութեան սրուն համեմատ մեր մէջ ամեն գրագէս ոտանաւոր է փրկած, խակութեան թէ հասունութեան։ Զուր տեղը չէ որ 1870ին պիտի փառասիրէ զԵփիւռ քնարերգիւ։ Ու այդ 1870ին, եկեղեցականը որ հեղինակած չըլլայ իր ազգային երգը, հանդէս-հերու համար, խօսք ու եղանակ ստեղծելով՝ ահաւոր դիւրու-թեամբ, բնականութեամբ։ Ու համբաւ շինողները այս մարդիկն են։ Ու ասոնց խաժամուժին մէջ Ալիշան առնուապն հսկայ մըն է որ լեզուն կը ճանչնայ գոնէ, ու անոնցմէ աւելի աւելն ունի իր ներքը։ Մի մոռնաք որ ուղեղները գերազրգուած են ազգային, ընկերական ծանր տագնապներով։ Միտքարի գործը հասած է իր ծայրակէտին։ Նրեան է բերուած լեզու մը, պատմութիւն մը, ազգային սրու գիմագիծ մը (հոս տեղը չէ ծանրանալու սա հմայքներուն տարողութեան, արժէքին, քննադատութեան)։ Ու կայ, տիրակա՛ն՝ ծրագիրը, կամքը՝ նոր շարժումներու։ Սեն-եակի, ընտանիքի բարեխառնութեամբ անանող մեր գրականու-

թիւնը այս ճիգին միջոցով պիտի առաջնորդուի զանգուածին։ Ընտանիքէն դէպի զանգուածը իջնելու համար արեւելահայերը դրօշակ առին Վիպլը, արեւմտահայերը՝ Էրզը որուն զբաղան համանիշն է բանաստեղծութիւնը։ Այսպէսով էր որ Միսիթարեան իւմանիզմը որ երկու դարու մօտ ժամանակի մը վրայ կրօնական, պատմական, բանասիրական պոզոտաներով հլքեր էր փորձած դէպի հայ հոգին, կը հասնէր անոր զգացական դաշտերուն։ Կը պատմեն թէ վսեմ ծերունին, 1896ի դէպքերէն յետոյ կը տառապէր պատասխանատուութեան զգացումէ մը, իր բաժինը մեծ, մեծ գտնելով այս ազգային խանդին ներսը, անշուշտ իր Խաճ, Փարսանով։

Ինծի կուգայ թէ պղտիկ չէ բաժինն ալ, սա համբաւին մէջ, բանաստեղծին անձին։ Վանքը զինքը հեռու պահեց արձակ կեանքին փորձերէն, փորձանքներէն, հանրային յոյզերուն շփումէն որ այնքան արագ կը մաշէ մեր պղտիկ կարողութիւնները ու ժամանակաւոր փառքէ վերջ, մեզ կը պատուհասէ, մեզ մինակ ձգելով մեր վարկին հետ։ Այդ կղզիացումն էր որ դեր է ունեցած տնտեսելու իր հուրքը, իր կարգին լայնօրէն օգտագործուած քերթողականէն դուրս ընդարձակ, շատ ընդարձակ կալուածներու վրայ։ Ու տակաւին կը խորհրմ թէ մաքուր մարդու իր ճերմակութիւնն ալ նուազ դեր մը չէ ունեցած, երբ անձէն կ'անդրադառնար դուրս։ Իր ժամանակակիցները — մանաւանդ վանքէն դուրս — հիացումէ զատ ուրիշ զգացում մը չունեցան հանդէպ այս փոքրամարմին արքային որ խորասոյզ իր զիրքերուն աշխարհին ծոցը, ապրեցաւ անցեալին մեռելութիւնը, իրական, խորունկ, փրկարար կենդանութեամբ մը։ Իր քերթուածները անշուշտ չէին կրնար չպահել սա մեռելաստանին մոյնքը, տժգունութիւնը։ Ասկէ թերեւ իր երգերուն զժուար ընտանեցումը — ազգային քայլերգը բացառութիւն մըն է, բախտ մը, գայթակղութիւն մը — որոնք չգտան իրենց ազատ թափանցումը ինչպէս ըրին երգերը իր աշակերտին, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին։

Այլուրային, անդալտացած ու մշուշներու կեանքովը ծփանում սա համբաւը այսօր քիչ քիչ ինքզինքը կը հաւաքէ, կը գտնէ։ Մեր սիրունիդը, յեղափոխական խմորման մէջ հասակ առած, Ալիշանը կը յարգէր վախով։ Մենէ հտքը եկողները կը թուին այդ վախն ալ թափած ըլլալ իրենցմէ։ Այսօր, կը լսեմ։

Է. ԻՐ ԴԻՐԲՈՂ ՄԵՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ։ Լքումը,

ուերացումը, մոռացումը ճակատագրական իրողութիւններ են բու-
լոր նման յօրինումով քերթողներու: Համբաւները, երբ դուր-
սէն յարձակումներով չեն քայքայուիր, կը քակուին իրենց խոկ
ներսէն, իրենց փոշիացած մասերուն ծանրութեան ներքեւ: Ա-
լիշան, կէս դար վերջը, մեզի կը թուի այնքան հեռու որքան
Մխթարեան միւս տաղաչափները կամ 1860ի արեւելահայ վար-
ժապետները որոնք մինչեւ կաշկաթաւ չղաղրեցան մուսանները հա-
լածելէ: Ժամանակը պիտի աւելէ, հետախաղաղ, անոր զրարար
քերթողութիւնը, նոյնիսկ հոն պարզուած որոշ զգայնութեան
ի հեճուկս, քանի որ Ալիշան ամէն բան ըրած է այդ զգայնու-
թիւնը խզղելու բառական զարդարանքին տակ: Եոյն ժամա-
նակը պիտի վարուի թերեւ նման անդթութեամբ մը իր աշխար-
հարար քերթողութեան հետ ուր, միշտ զգայնութեան փաստին
դէմ, ունի գոյութեան անպատասխանատու ազատութիւն մը:
Այդ քերթուածներուն մէջ քիչ բան, չըսելու համար ոչինչ, որ
ըլլար արժանի ազգային թանգարանը առաջնորդուելու: Մենք
մեր օրերու ճաշակները չենք սոկիկոծեր որպէսզի հանդիպող
տաղաչափէն պահանջենք ասոնց գոհացումը: Բայց իրաւ բա-
նասեղծութեան դիմաց չենք ալ սակարկիր մեր հիացքը: Վկայ
մեր ընդառաջումը մեր աշուղական բանաստեղծութեան: Ու կը
հարցնեմ, ո՞րն է ստանաւորը որ առնուազն ձեական կատարե-
լութեամբ մը շնորհ գտնէր մեր ասջի, այդ մարդէն: Ո՞րն է ու-
տանաւորը, միշտ Ալիշանէն, որ իր խորութիւնովը, անկեղծու-
թեամբը, կեանքին հետ հաղորդականութեամբ մը շրջանի մը
հոգիէն քանդակ մը անջատէր ու յանձնէր զրահանութեան պատ-
մութեան: Իր ամենէն յաջողակ քերթուածը (Լուսկայն Կէրէզա-
նաց Հայոց), պատմական կարկտաններով այնքան ծանրաբեռն,
լայն, վճռական մկրատումներէ վերջ հազիւ կրնայ երես ունե-
նալ դադը ճաշակով հաւաքածոյէ մը ներս:

Ոչ ապերախտութիւն, ոչ ալ սուտ յարգանք կամ աւելի
ծանր բառով մը՝ պատկառանք: Երբ սկսայ այս նօթերը, միտքէս
չանցաւ որ կը տարուէի սա ժխտական եզրակացութեան: Ու
գտոնօրէն կը մտածեմ. — զրականութիւն կ'ընենք մենք, առանց
խորհելու որ մարդերէն դիմացողը ճիշդ հակառակն է: Թէ կ'ա-
զատին այն գործերը որոնց հեղինակները անպայման իրենց անձ-
նականութիւնը, տառապանքը, իրենց մեծ, զժրախտ կամ չիմար
հօը պատմելու, սեւեռելու համար միայն կը գրին արուեստին
և ոչ թէ սո ու ան պարտքին, կարիքին, փառքին ի խնդիր:

* * *

Քսանէ աւելի տարիներ առաջ զիրի ինկած սո նօթերուն դառնութիւնը, Բայց հոս պարտաւոր եմ պատմել որ 1900ին եղիշէ եպիսկոպոս Դուրեանի հետ իմ բախումը, ճիշդ ու ճիշդ կը մեկնէր այն ապրումներէն որոնք մարմինը եղած են վերի ամբաստանութեան: Իմ պատանիի հիացումիս առաջարկուած մեր Ռոմանթիքներուն դէմ իմ պոսթիկումը հաղորդ է անշուշտ իմ խառնուածքին, բայց կը զսպանակուէր — հիմա կրնամ զրել վստահութեամբ — զործեն: Դժբախտ է անշուշտ սա հաշուեկշիռը, մեծահամբաւ գործի մը վրայ: Բայց իմ աշխատանքը աւելի մեղմ ձեւի մը մէջ, պիտի ըլլար դառն կեղծիք մը նախ ինծի դէմ, յետոյ մեր գրականութեան հարազատ ողիին դէմ: Ի վերջոյ, չենք կրնար ծածկել ահաւոր փաստը երկու հազար էջերուն որոնցմէ գոնէ չորս հինգ շքեղ ու նուաճող քերթուածներ զիս պարտաւոր էին կարկել իմ զգացումներուն արտայայտութեան մէջ: Չեմ խաղար բառերու վրայ: Կը զրկեմ ընթերցողը Նաագէտին: Եթէ երբեք մեր օրերու ընթերցող մը կը յաջողի, այդ փարթամ բառակոյտէն ազատագրել տալ քերթուած որոնք, լիբերալ վար, խօսէին մեր ճաշակին, ես սրտազին կը պատուէի սա ամբաստանագիրը, կը կրկնեմ, որուն մեղքը թերեւս ուղղուած ըլլալն է, իմ կարծիքով, շատ մեծ փառքի մը երեսին: Ես չկրցայ, ինքնաբերաբար, աւարտել իմէ որեւէ քերթուած, գրաբար թէ աշխարհարար:

Կ'ընդունիմ որ ունենայ տողեր, զիւտեր, երբեմն զգացման անկեղծութիւն, կը բաշխեմ՝ կայծեր ալ խառնուածքի: Բայց կ'աւելցնեմ որ այդ շնորհները խղզում կը մնան անտանիլի բառակոյտին մէջ որ վարժապետկան փառասիրանքը կը ձգտի յաւերժել, մանաւանդ կը դառնան անօգուտ, անորակիլի մոլուցքին երեսէն որուն անունն է Միսթարեան տաղաչափութիւն:

Մատենագրական պրպտումներ զիս շփումի են դրած նման գործերու հետ: Առոնցմէ ամենէն տիպարայինը Շնորհալիի Լաւ Զգուշն է: Արդ, իմ տրամագրութիւնը չէ փոխուած մեր եկեղեցականութեան այս սրբազան աշխատաւորին արժանիքներուն դէմ: Բայց չէ ալ տկարացած անհուն այդ խօսքերու հե-

զեղը բանաստեղծութիւն որակելու: Ու պարագան տարրեր չի թուիր Ալիշանին համար: Մխիթարեանները 1850էն վար ունին բաղմամբիւ տաղաչափներ որոնց ձգած գիւտններով ոչ ոք կը գբադի: 2000 թուականին Ալիշանի բախտը տարրեր:

— Կը կասկածիմ:

Պ.

Պ Յ. Տ Մ Ի Ձ Է

Բանաստեղծականին մէջ սա վրիպանքը սխալ պիտի չըլլար գնել, որրադրել փորձել, պատմականին մէջ իրաւ, բիւրիպացած փառքով մը, եթէ երբեք նման բախտ մը պիտի գիտաւորէր մեր ակնկալանքը Ալիշանի ընդհանուր վաստակին մէջ:

Իրողութիւն է որ պատուական արքային այդ վաստակը իր ծանրութեան կեղրոնը ունի այդ կալուածին մէջ: Միւս կողմէն էջերու կայ կարիք որպէսզի յստակ ըլլան դարձեալ կարգ մը պատրանքներ: Պատմութիւնը, ասոր գիտութիւնը, ասոր արժէքը վճարէն նկարագրիր, գրեթէ կերպարանք են փրկած կայ հարիւր տարի: Այդ նկարագրիրը — զուտ, փարթամ գրականէն — տա-
կաւ այլակերպուած են գէպի զուտ գիտականը, եթէ նկատի չառնենք միջանկեալ շրջանը ուր իմաստասիրութիւն, ընկերա-
բանութիւն, նեսողականութիւն (ներեցէք այս իրաւ բայց գէշ բառին. խորհիլ գերման դպրոցին) տեղի տուն լրագրական աշ-
խոյժ, համով, արագ ներկայացումին: Քսաներորդ դարու կէսին պատմութիւնը գիտութիւն է, անպայման, բայց պաշտպանու-
թեանը մէջ գրագէտի մը, խառնուածքի մը երբեմն: Այդ պաշտ-
պանութենէն դուրս անիկա թուարանութեան, ընդդիմութեան հետ շփութեան չափ ներհակ բան մըն է: Կը հասկցուի՞ ուրեմն իմ տաքնապը երբ կ'այցուիմ անտեղութեան խոշոր զգացումէ
մը, գրագէտի դեմք մը ազատագրելու, գրականութեան հետ այս-
քան խնդրական ազերս մը (այսօր) պարզող վաստակի մը կըթ-
նած: Վտանգը՝ զուտ պատմա-գիտական ուսումնասիրուն, ու-
սումնասիրութիւններուն, թէկուզ երիցս պատկազարդ քերթող-
ներու գրիչովը հովանաւորուած: Անշուշտ սա տողերուն հետ
ձեր մտքին կը ներկայանայ տմոյն, սուրբ արքային հալումաչ
կենդանագիրը. անոր օրին ձայնն ալ կը հասնի ձեզի իր թունդ
էջերէն. անոր գիրքերուն — պատմական — մեծ բարիքն ալ

ձեզի կը թեւադրէ ալլապէս քաղցր, երախտադին զգացումներ։ Ի վերջոյ մօտնալու չենք որ զանգուածը անունն է միայն լսած Նաաթէներուն բայց կարդացած է Յաշէկները։ Որով, լիակատար փոստ է որ Ալիշանի գրականութիւնը մասնաւորով, պիտիտուի, կլինաւորով քանի մը հատորներ մեզի զան պատմական կալուածէն, նոյնիսկ այն պարագային երբ ըլլայինք աւելորդ չափով մը խտտապահանջ կասկածի ենթարկելու այդ մեծզի կառոյցին պատմադրական ալ արժանիքները։ Մեծզի այդ կառոյցը, որ իր նմանը չունէր անցնող դարու կէսերուն և որուն մօտիկը գրուելիք արեւելահայ արդի բանասիրութիւնը կը ներկայէ հազիւ քանի մը չքեղ իրադրութիւններ։ Աճառեանի գործը, օրինակի մը համար, Ալիշանի գրականութեան համար կը ֆիայ օգտագործելի նախանիւթ։ Կը բաժնեմ ուրիշն այդ վաստակը երկու մասերու. ա) — գրական. բ) — պատմագրական։ Այս պարզութեամբ չի պաշտպանուիր անշուշտ գործերուն ներքին վերաբերութիւններովը։ Յաշէկներուն մէջ մէկէ աւելի կտորներ ո՛չ պատմութեան ո՛չ ալ գրականութեան կը պատկանին, ինչպէս պիտի տեսնէք քիչ անդին։ Սխալն չոր, տեղագրական, հնագիտական, պատմական լայնածաւալ, անհրապօր գաւառներուն մէջ — տեղին է բառը, աշխատանքին ընդարձակութիւնը թեւադրուելու համար — գիւցաղներգութեան մը կը մօտենայ Լեւոն Մեծազունը, ինչպէս գրական չքեղ կենդանագիր մըն է Լաւրոնապիլն որուն գործը վերլուծուած է զգաստ պատկառանքով բայց որուն կեանքը վիպասանի մը դրօշմն է կենդանակարուած։ Ահա Ալիշանը, իր պատմական զգայարանքովը, տեսութիւններովը, հանգանակներովը։

Այդ համատարած գործէն ես կը գտեմ երկու հատոր ուրիշն, որոնց ներսը զրազէտը ըլլայ ամէն կարեւոր զլխի մէջ հաստատելին։ Աստիք են ա) — Յաշէկ + Հայրենեայ Հայր, բ) — Շնորհալի և Պարագայ իւր։ Թերեւս փութաք հարցնել Սխալն, Սխալն, Հայապարտեմը։ Տուի ամփոփ թեւադրանք մը։ Ալիշան նոյնիսկ չէ Լաւրոն + Հայրին մէջ կը հաւատայ թէ կը ծագայէ հայոց գրականութեան, որքան մեծ էր ու անորոգրելի այս սրբազան պատրանքը այդ մարդուն մօտ։ Գրականութեան մասնակի, մերօրեայ ըմբռնողութիւնը Մխիթարեաններուն չէ հասած, կամ թէ կը պահէ իւրաքանչիւրի, պիտիտուի իր ձոյլ հասկացողութիւնը։ Սխալն ունի օգեկոչական, բանաստեղծական չքեղ էջեր, բուսաբանական, աշխարհագրական, երկրաբանական լայն հաւաքումներու հետ ընդհանրող։ Ուղենք չուղենք,

ստիպուած ենք ընդունիլ մեզի մատուցուածը, մեր զիջումը ընելով պատուական արքային տիրական մասնագութեան որ ինչպէս հաս, նոյնիսկ մուտաներու զարպտին հետ նկատի ունի միայն ու միայն իր ժողովուրդին մէջ մակարդակը բարձրացնելու իր սխրագին պարտքը և ուրիշ քիչ բան:

Յաշկէբը և Շնորհալէն, երկու հասարներ են որոնց մէջ պատմական մահողութիւնը ըլլալով հանդերձ տիրական, չէ ընդստեմ զրական անոր ազատութիւնը: Առաջին գործը, հայոց ընդարձակ պատմութիւնէն անջատ զուտաներու զրական շահագործումն է, Բաշմալէի մէջ, այսինքն հանդէսի մը մէջ տեղաւորուելու ընդունակ կերպարանքով մը, ոչ սպասիչ, մասնագիտական նուաճումի ուրիշ, ոչ ալ յայտնուել քայլին վկայարանութիւն: Արիշան գիտուն մըն է ու է վկայասան մը նոյն ատեն: Յաշկէբները հազարդ են այս մայր ցկարագիրներուն: Դրուագներուն ճարտարապետութիւն, հետապնդած բարիքը Արիշան ստեղծած է մէկ անգամէն, միշտ Բաշմալէի համար: Իրմէ վերջ չուսնեցանք սեռը շարունակողներ:

Երեսուն երեք զուտաներ, որոնցմէ աստիճանն ու վերջինը գրուած են իմպատատիրական որոշ ալ յաւակնութիւններով, եւրոպայի մէջ նորոգուած եղանակի մը իրեն հետաւոր արձագանգ: 1850ը թուական մըն է արեւմտեան մշակոյթին մէջ: Պատմութիւնը վերջապէս գտած է իր ճամբան, թօթափելով զրական խնամարկութիւնը: Բայց զեռ ծանրաբեռն է գերման գարոյցին (Հէկել) յաւակնութիւններով: Չունիմ բաւարար տուեալներ Աւրիշանի ընթերցումները լուսաւորող: 1850ին, իմաստասէր պատմիչներու և մեծ համագործներու փառքը տիեզերական է: Արիշան չէր կրնար կարգացած չըլլալ Կեղսն, Թոքվելը, Մագուէյը: Բայց մանաւանդ Կիպպոնը: Գերման գարոյցը: Կը խուսափիմ աւելորդ շեղումներէ, քանի որ այդ վարդապետութեանց հետքը չունիմ արժեւորելու, Յաշկէբներէն ներս:

Գիրքին մարմինը իրականութեան մէջ կը հպատակի զրականէն դուրս, վեր հագերու: Ասոնցմէ ամենէն կարեւորը հազարդ ընելն է 1860ի միջակ ընթերցողը այն պայման հայրենասիրութեան որուն պաշտամունքը կ'ընեն Միսիթարի աշակերտները մէկուկէս գարէ ի վեր: Անիկա, այդ մարմինը, կը մատուցուի իր հասարակութեան, սրբազան կիրքովը գծախտ հայրենասէրներուն: Պատմական հարադատութիւն, ստուգութեան

տալնապ, ոգեկոչական փառասիրտանք հազիւ թէ կ'այցեղեն երկ-
տասարդ աբբայի մաքին: Ամբողջ նպատակը, հայոց պատմու-
թեան ամենէն յուզիչ գրութեաներուն սեպհականութիւնը դարձ-
նելն է զանգուածներուն: Ու աս նպատակը Ալիշանի համար
պատմութեան հասկացողութիւն մը, հանգանակ մըն է որ դան-
դազ կազմաւորմամբ մը պիտի համադրէ Մխիթարեան պատմա-
կան զգայարանքը, այդ Մխարանութեան գոյութիւնը արդարա-
ցնող արարքը(*): Մխիթարէն մինչև Հ. Հացունի այդ վարդա-
պետներուն համար հայոց պատմութիւնը բնագիր է, հաւաքու-
մ: հմտութիւն է, քիւ է ու բուական, առնուազն պատմական
ստուգութիւն, ազգականերու արահանում, դեպքերու շարույա-
րում, հետազոտութիւն և հայրենասիրական խանդ, — բանաստեղ-
ծական բառասարակ ոգեկոչում, զորս ըլլային բարեխառնած,
ամօքած, հանրացուցած ժ-ժ. և ժ-թ. դարու օտար մեծ պատ-
միչներու կրթանքները (discipline), առանց ՎԵՐԱՆՈՐՈՎՈՂ ՅԱ-
ՋՈՂՈՒԱԾՔԻ սակայն: Այս արագ անցքին մէջ չունիմ ժամա-
նակ այս վերադրումները միտա մի ապացուցանելու ու կը կե-
նամ վերջին վարկածին առջև: Ու ըլլալու համար հասկնալի,
կուտամ անունները երկու գործերու: Ասոնցմէ մէկն է Le Dis-
cour sur l'Histoire Universelle (Պօսիւէ), և միւսը՝ L'Histoire
de la France (Միշլէ): Անցնող ժամանակը չէ զոր կը յանձնեմ
ձեր ուշադրութեան: Թուկիդիտէսի և Պլուտարքոսի միջև հո-
սած ժամանակը կը խօսի ի նպատակ Աթենացի պատմիչին: Երկու
գործը չի բացատրեր Միշլէն: Եթէ երբեք Ալիշանի չվիճակուե-
ցաւ դեղեցիկ բախտը այդ երկգրեան փոփոխութիւնը ըմբռնե-
լու և ըստ այնմ յօրինելու իր Յաշխոյեան կերպարանքը, ա-
տիկա մեր գրականութեան չարիքներէն մէկն է ապահովաբար:
Ըրէք Աւարայրի հերոսամարտը նուազ հոհոտրեալ, աւելի մօտէն
ուսումնասիրուած, եղելութիւնը աւելի անկախ միտքով մը տես-
նուած, զուք պիտի ունենայիք իրաւ պատմում մը + Ալիշանի

(*) Իրողութիւն է որ վենետիկեան հայրերը չեն բարձրացած պատ-
մութեան վերանորոգ յղացին: Հայկ Գիւլստգինը հայոց գրականութեան
սպասը ընելու, իր փառասիրութիւնը կը յաւակնի պաշտպանել հայոց
այ պատմութեամբ, վիեննական թիւը, պատմութեան հանդէպ՝ աւելի պար-
կեշտ կեցուածք է որդեգրած, բայց չէ բարձրացած դարձեալ վերանորոգ
յղացքին: Փիտական ճշգրտութիւնը, քննարկներու ստուգումը անոնց
մօտ վայելած է իրաւացիէն աւելի յարգ, իրենց մերժել տալու չափ
լուծ պատմութիւնը որ կեանքն էր ամէն բանէ առաջ, Աւելի անդին այս
տարբերութիւնը կը ստանայ բաւարար լուսաբանութիւն:

սքանչելի զգայնութեան բաժէթիքը: Ու ասիկա աշուղէս՝ Յաւելէնեբու միւս զրուագումներուն համար ալ մերձաւորապէս կըրնայ առարկուիլ Ալիշանի մտադրութեան հիմնական գիծը, — զրականութիւնը, աշխնքն յայդ, հայրենասիրութիւն տարածելու իր շատ առողջ փառասիրութիւնը: Կը պատասխանեմ. ոչ մէկ անպատեհութիւն պիտի վերաւորէր մեր խոփքը եթէ երբեք այս նորոգումը պաշտպանէր պատմութիւն բարեբիւր: Միւս կողմէն անիկա իր կեանքին կէտէն աւելին սպասեց հայոց պատմութեան նսեմաստանին ներսերը: Հայրաւորեալմը կ'ընեմ թէ զեռ չեն գերազանցում՝ իբր հաստ հիմունքիս, համադրական պակեւացման վառաւառեմ, նեղիւս, հարազատ մանրամասնութեանց գումար, նոյնիսկ տամարիք իրողութեանց մեր մեջ ցարդ կարելի նանկես՝ այն զիրքերը որոնք կ'անուանուին Ահաւա, Շէրալ, Ահաւա, Աշարա, տեղադրութեան պարզ պիտակին ետին համեմատուել մը պատկազ բայց որոնց պարունակած անհուն նախանութը զիսու պտոյտ կուտայ, տակաւին աշտօր, միջին ընթերցողին: Ահա Ալիշանի փառքին արդար յիշատակարանը: Բայց նորոգման պէտքէն, ասոր պակասին մեղադրանքէն եւ խանդավառ յարգանքի խոսքեր միայն ունիմ Ալիշանի մեքին ընդարձակութեան, երեւակայութեան լայնիւն (ա՜ն՝ որ զմեզապօրէն պակասած էր անոր իր ճիշդ օգտուէտ կայանին, եւապօրէն մէջ), յարդ, ջերմ զգայնութեան (որմէ քանի մը պուտ բաւ էր սակայն եւապօրէն հանդուրժելի ընելու), անհուն հայրենասիրութեան, եւ պարկեշտ պրպտումի, սպաս ջանքի այն կոթողներուն համար որոնք մարմին զարձան այդ աշխատանքին մէջէն: Իւրաքանչիւրը այդ հատորներէն պաշտպանուած է աշխարհագրութեամբ, տեղադրութեամբ, երկրաբանութեամբ, պատմական իրողութեանց փատեւերով, հնախօսական, մինչեւ իր օրերը ձեռք բերուած արդիւնքներուն բարեբար: Հայրենագիտութիւնը, այդ հատորներով ճշմարիտ հանրագիտարան մըն է հայ աշխարհին: Ալիշանի վատտակին մէջ վատնուած սա կորովը, աշխատանքը պիտի բաւէր իր յիշատակը մեր անմոռաց երախտիքին յանձնելու: Բայց, նոյն տանն, Ալիշան պատմիչ մըն է, իւմանիստ, նոյնիսկ գտտական ըմբռնումով: Ըսել կ'ուզեմ՝ այդ նախապատրաստութիւնը աւելիկա պիտի գործածէ այդ հողերուն վրայ զուարթ բաւ զարեւուն փոթորկումներն ալ թելագրելու ազգային, զարթոնեալ մտածումին, պարտքին: Աւելորդ է հոս յիշեցնել թէ ի՞նչ անհուն զուպարած մըն է ճակատագիրը երկրին զոր Հայաստան կ'անուանենք: Ի՞նչ մարդեր, ի՞նչ քաղաքներ, մեծ բառով մը՝

ինչ մշակույթներ, իրարու ետեւէ իջեր են, ինկեր են, փռչի են դարձեր, թեւադրելով դարձեալ գերագոյն առամաներէն մէկը մարդկութեան բոլոր անոնց որոնք հոգերուն կը նալին ազատագրումի ոգիով, անոնցմէ ետ ուղելու համար հանդէսը այն ամեհուն որոնք իջան իւր խաւերուն տակը . . . Այս տաղնապը թուղթի վրայ սեւեւելու փութով Ալիշան ասաջին գիծի յաջողուածք մը կը բերէ երեան, կայծկլտուն ու նոր, իր օրին, ու իր ալդ փայլէն քիչ տուժած, երբ այս տղերը կը գրուին: Ըսի թէ չէին գերազանցուած այդ հատորները: Կ'աղնարկէի ոչ միայն անոնց հաստատ(*) բովանդակութեան, այլև այդ հատորներուն մէջ թրթռացող ճշմարիտ յոյզին, աւելնին, շունչին, խառնուածքի հեղումներուն որոնք իրենց բոլոր չափազանցութիւններովը, միամտութեամբը կերպը կը գտնեն իմ սրտին իջնալու երբ այդ սիրտը կը մերժէ Վիեննացիներու զործադրած անկեանք մեթոտին բարիքները: Ու կը հրաւիրուիք այդ յաւակնոտ զործունէութիւնը տեսնելու իրականութեան լոյսին մէջ, ինչպէս կ'ըսեն: Ձեռմէ բերթեր Ազգային Մասենադարանը, իրրեւ ձեռնարկ: Բայց կը մերժեմ ոգին, որ այդ հատորները սօքի հանող ազդակը իբրեւ, կը զեղծանի բացարձակ, ինքնարաւ հատութեամբ: Այսպէս, այդ ոգին ամենէն կարկառուն լիշտատակարանն է անշուշտ Գարազաշի Քննակներ: Բայց հայոց պատմութիւնը աս ուսն թէղին ապացուցման վայրը չէ: Մեծահմուտ պատմիչը, Մատթիա Գարազաշ չէ մտածած տկլոր բանի մը որ կեանքն է այդ Քննակներն առաջ, մարդերն էին իրենց հէքեաթներէն, սուտ

(*) Այսօր մենք իրմէն աւելի քանի մը բեւեաղիր ենք կարգացած ու շի գրուած Հայոց Պատմութիւնը, հակառակ Ազգային Մասենադարանի (Վիեննական դպրոց) հարիւրը անցնող հատորներուն. արեւելահայ շատ իրաւ ճիշդ, խորհրդային Հայաստանի հոգի միջոցներուն, այդ փառքը արմատաւորութեամբ նուաճելու կը խորհիմ թէ արդիւնքի սահմանաւորութիւնը մեզ ընկուէ էր աւելի զգաստ մեր փշոզապաշտ յօրինումներուն մէջ: Շուրհայի եւ Պարսկալի իւրէն մօտ երեք քառորդ զար վերջը գրուած Աղիշէ: մը (Հ. Ն. Աղիշեան) որքան կը մնայ սովորին, անյարիր, մանաւանդ անիմաստ, թէ իբրեւ մարդերու յօրինում, թէ իբրեւ իրողութեանց հանգէս, զէպքերու պարագրկում ու մանաւանդ իբրեւ խել, եթէ պահ մը մոռնայինք Հ. Ն. Աղիշեանի արտայայտութեան անկանգնելի տափակութիւնը: Ու կ'ըսեմ խորունկ համոզումով որքան անկեղծութեամբ. Վիլիշանի ռոմանթիկ մը հարիւր անգամ կ'արժէ աւելի քան Վիեննական դպրոցին անկեղծելի տափակութիւնը, պանդոյր անդգաժութիւնը ոճի հարցին մէջ ու գիտական ըլլալու սնտալքը, երբ այդ գիտութիւնն ալ չանցնիր քանի մը թիւի, թուականի, անունի արագրութիւնը:

ու փուտէն վեր: Բնագիրները բազմաթիւ չեմ արհամարհեր, բայց կ'արհամարհեմ այդ բազմատականներուն հեշտանքը: Հայոց պատմութիւնը գիտութիւն ըլլալուն չափ ու թերեւ տակէ աւելի՝ կեանք է: Ու կեանքը չի նուաճուիր տափակ այդ արամաբանութեամբ: Այդ գիրքը գեո իր մէջ որոշ կիրքի մը բաժնով կը տարբերի Մենեվիշեաններու, Գալէմքեարեաններու, Ակինեաններու անզգած արդիւնքներէն: Սոցոր համագրութիւնը է, փորձ է Աղագաբաժը, Չաւէեանէն վերջ, բայց չափազանց անհորիզոն, անկնիք, զեանաքարչ, զաղիացիք կ'ըսեն *terre à terre*: Օրմանեան Սրբազանին ալ պակասած է պատմութեան զգայաւորութիւնը, այն իմաստով զոր բառը ունի արեւմտեան մշակոյթի մեծ կրթանքներուն մէջ: Յիշեցի Միշէն: Ահա ձեզի ուրիշ անուններ. — Օկիւսթէն Թիէսի, Վիգօ, Ֆիւսթէլ տը Գուշանթ, Սէնթ-Պէտր, Ռենան, Թէն, Ռանքէ, Նիւպիւհր . . . մեր օրերէն՝ Հանրի Պրէմոն: Այս մարդիկը պատմութիւնը նորոգած են ոչ անշուշտ միայն հիմնութեամբ, այլ պատմութիւնը տեսնելու, մանաւանդ զայն վերկայելու եղանակով մը որուն կասկածն իսկ չէ այցելած Վենետիկցիներուն, Վիեննացիներուն, անոնց կապարճակիր Պոլսեցիներուն: Արեւելահայ գաղութը — նախահոկտեմբերեան — անցած է քայլ մը անդին այս վանքերով հովանաւոր պատմագրութենէն: Ու նոյն գաղութը — յետ-հոկտեմբերեան — պատմութիւնը վերածած է ստոյգ գիտութեան: Ալիշանին գո՛րծը, սա անկիւնէն գիտուած:

— Անշուշտ անբաւարար: Բայց մի աճապարէք: Պատուական արբան հայոց պատմութիւնը նորոգելու յղացքը կը նկատէր սրբապղծութիւն: Ասիկա իր կրօնական համոզումներուն ճնշումն է գուցէ: Ահա թէ ինչու հինէն եկած ամէն վերանք անոր նկատմամբ մէջ կը բարձրանայ սրբազնասուրբ արժէքի: Բայց խորքի այս հարցը չեմ տանիր վիճարկութեան բնի մը: Պարկեշտութիւն է հեղինակի մը ճիշդ իրր այս տեսնել ու արժեւորել, երբ անպարկեշտութիւն է անոր մտքէն չանցուցածը ու հետեւեալ րար մեղի չձգածը իբրեւ վրիպանք զատապարտել: Ալիշան ըսի անգամ մը, մեծղի իր հատորները տեղագրութիւն ընդհանուր բայց համեմատ տարագին տակ է զրած: Ու իբր այդ պարտաւոր ենք մօտենալ Ալբաբաին, Շէրաին, Ախալաին, Ախաաին, — բազմազանտակ, անձանձիր հոգածութեան այդ կոթողները: Հատորները ունին իրարմէ որոշ տարբերացումներ: Քիչ մը տժգոյն, Ալբաբաին, թերեւ անոր համար, վասնզի Ալիշան (որ կ'աշխատի գիրքերու վրայ, մատենագրարներով, ձեռագիրներու վկայու-

թիւներու հալատակ) տրամադրելի թերեւ քիչ նախատարր ունէր իբր աղբիւր, ձեռքին տակ մեր երկրին ոստայնը նկատուած ու իբր այդ դարաւոր քանդուածի նշանակ այդ երկրամասէն: Աւելի նկարչագիւ Սէսէա՛ն ուր մինչև այսօր ալ կը պահեն իրենց մեծ դժագերական շնորհները Հայոց աշխարհին ամենէն նկարէն, կենդանի, շքեղ, հրապուրիչ տեսարանները: Ալիշանին տուած է աւելի լայն զեղումներու պատահութիւն: Բայց Սէսէա՛նը գերազանց է միւսներէն այն գլխաւոր փաստով որ երկիրը, ինչպէս անոր պատմութիւնը արժեւորող հարստութիւնը (Ռուբինեանք) իրեն ծանօթ են ազգային ուղիւրներէ զատ, միջազգային ալ գիւտներէ: Գիտնալու էք անշուշտ որ Եւրոպայի ամենէն խոռվիչ մէկ շարժումը — խաչակրութիւնը — թաւերաժայր է ունեցած Կիլիկիան ու Ասորիքը, Սուրբ Երկրին հաւատար թրածիկով, շահեկանութեամբ: Անթիւ վկայութիւններ, յիշատակարաններ, տպագիր թէ անտիպ, Ալիշան ունեցած է իր տրամագրութեան: Սէսէա՛նը, ատ իսկ հանդամանքով, պաշտպանութեանը տակն է շատ մասնաւորուած, ծանր ըսուելու չափ թանձր հմտութեան մը, երբեմն նեղելու աստիճան: Ալիշան, հեշտագին, հերարձակ զեղումով և ուրախութեան արցունքներով հաւանաբար օգտագործած է այդ օտար աղբիւրները, հատորին յօրինմանը մէջ: Ու պէ՛տք կայ շեշտելու թէ Վատիկանի մատենադարանը ի՛նչ հսկայ աշխատարան էր, մերձաւոր միջնադարը ուսումնասիրողի մը համար: Ամէն ինչ, արձանագրութիւն, թագաւորներու հարստութիւն, ձեռագիր յիշատակարաններ, կնիքի կտորներ, քարէ փշուր վկայութիւններ, հսկայական արշիւներ իրեն հայթայթած են աստղձը հաստակաւորոյց ինչպէս հաստատ այդ դօրծին: Ու անապատելի՛ն: Քերթողական իր կառույցներուն մէջ այնքան տեսողական հետապնդուած, բայց միշտ աննուաճ տարրը, սրբազան յուճուճի, բարերախտաբար, այս հատորը կը ջերմացնէ բազմաթիւ անգամներ: Շքեղ կենդանագիր մըն է Լամբրոնի զգեսակէն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սպասին նետուած ներսէսին դրուագը, խորունկ ու իրաւ յուզումի հովերովը բարախուն: Ռուբինեանց արքաները, հէքեաթունակ իրենց մեղքերովը կիւքերովը, ճակատագիրներովը ու տառապանքներովը շատ մօտիկը հնութեան գիւցազներուն, այնքան այդ մարդերը կ'ապրին վտանգը, օրուան հացին պէս ու իրենց սրտին դարկին մէջ ու հետ: Գիտնե՛ր որոնց ճակատագիրը վերակազմել ձեզի կը ձգեմ այդ դարերուն, երբ չորս ծագերէն թշնամի բանակները կը խուժեն պառակտուած ժողովուրդի մը երկիրը

ու իրենց արքայ ամուսինները փախչելու, կոռելու, մեռնելու արարքները կը խառնեն անորակելի մեծանձնութիւններու, ինչպէս անասնութիւններու գուպարին: Աւագանին իր մշտական կեդրոնախօյս ձգտումներով, օտարին դիմելու ազգային անիծապարտ աւանդութեամբ, ու նախնական մարդոց մօտ արմատացած վայրագ ակտորժակներով: Ժողովուրդը, մեր սքանչելի, շինարար անուշիկ ժողովուրդը որ կը շինէ հարիւր անգամ աւերուած ժամերը ու կը սպասէ՝ երկինքին օգնութեան: Եպիսկոպոսներն ու կաթողիկոսները, բոլորն ալ սրտագին, պատկառոտ սիրով մը, պաշտանքով մը շողապատ դուրս կուգան Ալիշանի գրչէն իբրեւ կենդանի հերոսները հազար և մէկ զիշերներու պատմութեան մը, անվախճան վէպի մը, այնքան որ մարդ կը գրաւուի գրողէն որքան հմուտէն, հաւաքիչէն որքան պատմուէն, գիտունէն որքան հայրենասէր բանաստեղծէն, իրարու խառնուած, իրարու զօրավիգ: Ալիշանի գէմքը այդ գործին մէջ գեռ կը պահէ սա հրապոյրները: Ու մի մոռնաք: Տեղագրութիւնն էր անիկա Կիլիկիան աշխարհին: Ախալքը, Շիրակը կը մնան հաւատարիմ իբր ձգտում, համադրում Ալիշանի մեթոսին բայց չեն գտած յուզումի անմահ տարրը:

Միտք բանի՞ն, սա թուումին.

— Ա՛ն որ Ալիշանի հայրենագիտական գործը յանդում մըն է, ինչպէս իր Նաագչները յանդում մըն էին Մխիթարեան բանաստեղծութեան: Այսօր: Այսինքն՝ այդ լայն աշխատանքներուն ընդմէջէն որքան լոյս ու մեր օրերու ապրում: Այսինքն՝ մեր պատմութիւնը պաշարող մթնութիւնները թեթեւած են այդ վաստակով: Այսինքն՝ մեր ժողովուրդին հարապատ կերպարանքը ինկած է հոն սեւուման: Այսինքն՝ մեր ազգային նկարագիրները ենթարկուած են զատորոշիչ վերլուծման: Այս հարցականները կարելի է շարունակել: Ու անոնց գէմ, Ալիշանի պատմական վաստակէն ձեզի գալիքը, դժբախտաբար անբաւարար: Մարդուն իմացականութիւնը ձեր հարցականներուն ուղին կ'անգիտէր սակայն: Տեսէք ուրիշն տրուածը ու գոհացէք: Աւելի՞ն: Աւելին կուգան նոր գիտութեամբ: Յետոյ, զրականութիւնը պատմութեան հետ աղերսներ միայն ունի: Ու պատմական գործ մը, որքան ալ գոհացուցիչ, նոյնիսկ կատարեալ, չի կրնար այս իսկ հանդամանքներով զրականութեան պատկանիլ: Կը հետեւի թէ Ալիշանի պատմական գործին նուիրուած սա առերը հարկադրաբար կը մնան Բովիսի, Երկրորդական:

Յուշիկի Հայրենեացը այն հատորն է ուր պատմիչը նկատուած է գրեթէ երկրորդ քառնիւ Առաջին բլանկն վրայ կ'երեւի գրագիտ Ալիսանը: Այս հաւատարմութիւնը ինծի կ'արտօնէ որ զայն ենթարկեմ քիչ մը աւելի ընդարձակ վերլուծման: Կը հաւատամ թէ անաչառ որքան սրտազին կեցուածք մը պիտի ազատէր Ալիշանին հէքեաթը շփացեալ իր փառքէն ինչպէս ամարդի ուրացումէն: Հատարը կը բաղկանայ երեսուն երեք դրուագներէ, մօտ հազար էջերու վրայ բաշխուած ապրումներու, միտքերու, գէպքերու, տւամիներու զուտար մը ինչպէս: Անհաւատար երկարութեամբ հատուածներն են ոմանք հարիւր էջ գանդ: Ու այդ էջերուն աշխարհը — եկրան ինչպէս վերնան — պատմութիւնն է հայոց, իր ամենէն սրտաշարժ, յատկանշական, մեղալատուկ գրուագներուն մէջ:

Պատմութիւն — պատկերներու սա շարքը սեպհական ստեղծագործութիւնն է Ալիշանին, այդքան հեռուներէն քիչիկ մը թեւագիր մեր օրերու վիպականացած կեանսգրումներուն (vie romancée), բայց հաստատ հոգեխառնութիւնն է մը ծնած: Այդ հոգեխառնութիւնը Մխիթարեան մասնութեան ամենէն հարապատ կերպարանքը կ'առնէ Յուշիկներուն մէջ, որ պատմութիւն ըլլան չափ, վէպ է ու քննադատութիւն, տուար է ու աշխարհագրութիւն, ինչ որ անիկա պիտի իրադրծէր, աւելի սեղմ, գիտական սահմաններով, իր շքեղ տեղագրութեանց մէջ: Յուշիկը տիրական (capitale) գիրքերէն մէկն է արեւմտահայ գրականութեան, բաղմոգուտ ինչպէս մեծատարած ազդեցութեամբ մը իր օրը ապրած: Համադարձեցը, նման գործերու առջեւ, կը շեղի իր առաջագրութիւններէն որոնցմէ մէկն էր անշուշտ գիրքերու շուրջ արեւելահայ շատախօս, անկնիք երկայնացումը արհամարհել, այնքան հեշտագիտ հետապնդուած բանասէր դպրոցներու կողմէն: Յուշիկ Հայրենեացը ոգի մըն է, ինչպէս գիտել տուի վերը, ու յանդուս մը: Մօտ հարիւր տարիներ կը բաժնեն մեղանոր ծնունդէն: Ու այդ հարիւր տարին ախօսուած է հարիւրաւոր իրերամերժ գաղափարագրութիւններէ: Բայց Յուշիկներով մտապատկերուած ապրումներուն կենդանութիւնը, գործը դեռ չեն կորսնցուցած իրենց սկզբնականէն շատ բան: Արեւմտահայ գրականութեան մեծ գործերուն հետ ես կը գանցեմ մեթոսի պարտադրանքը: 1860ին եթէ դաս մը մարդոց, — այդ օրերու մեր ընտրանին ու դուք գիտէք գանոնք — կը հեշտանայ Հիւրմիւլիին կամ Բաղրատունին, նոյնիսկ Ալիշանին բառամարտիկ տաղաչափութեամբ, ուրիշ դաս մը մարդոց, — այս անգամ

պարզերը, կարօտները (հոգևոր ապրումներէ), այսինքն զանդուածը որ աղօթագիրք, Աստուածաշունչ, Նարեկ կարգալու աւարքները կ'արժեարէ այդ պէտքին, — սիրանքով բացաւ այդ զիրքը, ու թերեւ անդրանիկ գրական յոյզերը զգաց իր ներքը այդ պատմութիւնն առջեւ որ անմիջական էր որքան իրական, գրուած էր հաղիւ, ու կը գործէր խմացականին հորիզոնին մէջը ընթերցողին բայց կը խորանար անոր հոգեւտունը մինչեւ, հոն չարժուտի հանելու համար զգայութիւններ. զգացումներ, վիճակներ որոնք մեղեւնութենէ յարսութիւնն առած կը թուէին իրեն։ Ուրիշ է արդեօք սահմանը մեծ, բախտորոշ որակուած զիրքեւրուն։

Ահա ձեզի ուրեմն գլուխներու անուններ(*). — Ջաղէլ, Դեբեդարձ Լեւոն Գ. Սկիզբն Կարոյ և Ժարդուլեան է Հայո, Բագրեւանդայ Կոնան, Թեոփորոս Սալմաշի, Կարգիւ Վարդան, Ստեփանոս Սէնեցի և Սահակաբեկ, Տոն Դաւաւարդի, Ա. Սահակ Պարբէ, Հոգեգրայլ Սայլ և Հայոց, Աշոտ Ա., Աբգար Գալի, Խաչապետ Եկեղեցոյ Եանապետ Կայոց (Ոսկեբերան), Աղգայեմ Գեղասաւանդեան, Նեաբոս և Պաւլոս, Ա. Յէշիֆոսիս, Նեալ Վարդան Կայսեր, Վ. Գալիշայի, Սարգսապ Ստեփանեան, Նեադէլ է Հայո (Թաթարք), Նեշիկայ և Յովհան Նեշիկայի, Լեւոն Ն. և այլն . . . Այս վերնագիրներուն բազմաթիւ են թելագրանքները։ Անոնց առթիւ Ալիշան, անշուշտ գիտակցաբար, հետապնդած է Ժողովուրդ մը գիտակցութեան առաջնորդող մեծ ազդակներուն կարելի չնորհով, և պարզութեամբ արտահանումը, ձեռով մը ընթերցողին իսկ մասնակցութեամբը, կարծես այս խելամուծմին վաշիւքը կրկնաւոր ընծայելու պէտքով մը։ Ու իրաւ է որ ընթերցողը հաղիւ կը մտածէ հեղինակողին, այնքան գէպքերն ու պատմութեմը քիչ կը յիշեցնեն ասպարէզէն դործաւորը գրելու արուեստին։ Աւելի քան երեք հազար տարիներ զետեղելի են ընդմէջ Սկիզբն Կարոյ և Ժարդուլեան է Հայո կտորին և Աբգար Գալի միւս կտորին միջեւ որ Հայոց մէջ ապագութեան սկիզբը կը խորհրդանշէ։ Կլմեր, թագուհի ու սրբուհի։ Զօրավարներ, նահատակ — բազմաթիւ։ Հայրապետներ հայ ինչպէս օտար։ Սուրբեր մեղմէ ինչպէս ուրիշներէ։ Հերոսներ որոնք ազգային պատմութեան ամենէն կենդանի կերպարանքներ եղան։ Գրագետներ ու գրական հարցեր (Նեշիկայի, Ստեփանեան, Գալիան երգեր) և այլն։ Այսինքն բովանդակ Հայոց պատմութիւնը։ Կը խորհրդմ ֆրանսացի և անգլիացի գիտնականներուն որոնք վէ-

(*) Ձեռ կարող ծանրանալ, վերլուծական եղանակ մը փորձելով։

պով ինչպէս քերթուածով 1820ին թարմացուցին քրիստոնեայ միջնադարը, ստեղծելով գրական գինովութեան ընդհանուր արշաւ մը, Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ: Ալիշան այդ գիրքով կը կատարէր զերը Շաթիրիանին, Ագոթին, Շիլլերին:

Ամփոփ վերլուծում

Հերոսներ, (Վարդան, Աշոտ, Մանգու, Լեւոնիս համար հանրածանօթ անուններ) որոնց իւրաքանչիւրին մէջ Ալիշան մտադրած է խորհրդանիշ պատկերացնել իր ժողովուրդին կառուի բնազդները, շրջանի մը ուր այդ բնազդները կը թուէին ընդմիջու լուծւած ըլլալ: Բնազդներ, այնքան իրաւ, տիրական, իր ժողովուրդին անսպասելի ինչպէս յուսահատ արիւթթիւնը և խուսօրէն ընդգգացուած և իրմէ յիտուն տարի վերջ իր ամբողջ եղբւրական գեղեցիկութեամբ ինքզինքը յայտնարեցող անսրբադիւր որքան ազիտաւոր ոտմանթիւզմը մեր ազգայնականութեան, երբ համոզուած կռիւին մեզի համար առնելիք աննպաստ ընթացքին, փաթթուած ենք նորէն սուրին, մահը աչքը առնելէն վեր սխրանքով, հայրենիքին, կրօնքին համար մեռնիլը ապրելուն խորհուրդը յայտարարելով: Այնքան մեր հագին խորը բռնած է մեր ստորազնահատման բարդոյթը որ անոր գէժ հակազդեցութեան արարք մը իր կարգին պիտի վերածուէր սահմանազանց արիւթթեան: Եկեղեցականի հանդամանք մը Ալիշանը պահած է որոշ զգաստութեան մէջ: Բաջութիւնը իր հերոսներուն մօտ հայ է, քրիստոնեայ, աստուածավախ ու երկնանուէր: Կը հաւատանք, մինչև այսօր ալ, Ալիշանին երբ իր հերոսները այդ նկարագրներով կը հանդերձէ, մենք, որ մեռնելու արարքէն մեռցնելու արարքին մղուեցանք անասելի վայրագութիւններէ բռնավար, բայց չեղանք, չկրցանք ըլլալ սպաննող ժողովուրդ մը ինչպէս գիտցան տակաւ ըլլալ ուրիշներ, այնքան բնականութեամբ, փարթամութեամբ: Ալիշան աւելի մօտ է սակայն հայոց պատմութեան ընդհանուր ձայնին քան . . . Սիամանթօն, զի այդ պատմութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Ալիշանով մեզի մատուցուած առամաներու, տազնապներու եղերափառ գեղեցիկութիւն: «Մեր մեկ հաւը գտնացողին ամբողջ հունը րալանեն» կ'ըսէ ազգային երգը ԺԹ. դարուն: Բայց հինգերորդին: — «Սուր Բու եւ պարանոց մի»: Ի՞նչ յուզիչ է, հարազատ, հայեցի, տեսարանը, նահատակութեան մէջ պարզ, բարի, գեղեցիկ ինքնազոհ մարդոց Ալիշանի մաքուր ու միամիտ հայրենասիրութեան մէջէն, բայց որքան ալ իրաւ, երբ կը կարգանք նոյն տառման . . . Բսենեփոնի Վեբէլին մէջ (Anabase, աւելի հանրածանօթ ո-

րակուումով (նահանջ Բեբուռ) ուր, Ագաթիկեան Մեղան, ինչպէս կ'անուանէ զայն Ալիշան, չքեղ ու յազիր պարզութեամբ մը կը պատմէ սարերէն, սարաւանդներէն վար, անդունդ գահաժէժ անկումը մեր լեռնականներուն, զգացում որուն տրձագանդը իջած է հայրենի գետին ամունքները մինչեւ, ու քոտնըհինգ գար զերջը: Էջեր չեն բաւեր Ալիշանի հերոսներուն նկարագիրները առանձնացնելու, այնքան անոնք հարազատ են այս ժողովուրդին գարեբուն ու . . . ներկային նոյնիսկ, անոր տպումներուն, իւրերկացումը՝ այդ տպումներուն: Կրագէտի յաջողուածք մը մի ածապարէք նկատել ասիկա: Ալիշանի գաստարակութիւնը, զրական հասկացողութիւնը կարելի է երեւակայելի բոլոր չարիքը անգլխապարար փորձած են հասցնել այդ յորինումներուն, քանի որ ամէն կտոր յղացուած է զրականէն բոլորովին դուրս, հեռու հոգեխառնութեան մը մէջ: Ու հրաշքը, քանի որ ի հեռուս նոյնիսկ իրենց հեղինակին, այդ մարդերը, հարկւր տարի առաջ, ամենուն սիրտը տուն տեղ եղած սրբութիւններ էին ու հարկւր տարի զերջը կ'արհամարհեն Մխիթարին Ռոմանթիզմը, ծիծաղելի բանաստեղծամուտութիւնը, անկապակից, կազմակերպելու անընդունակ երեւակայութիւնը, անտանելիօրէն հեռեակ ոճը ու մանաւանդ անաւարի հետտպրութիւնը հմուտ արքային, գտնելու համար իրենց ալ անկորուստ կերպարանքը, թուզթիւրու գերեզմանէն ամբարձիկ ու անկործանելի, ինչպէս էին անոնք արգէն մեր լեռներուն վրայ, մեր փապերուն սիրտը, մեր դաշտերուն երեսին, արի, աննահանջ, յիմար բայց մահուան զէմ մահէն աւելի սպառազէն: Մեր հերոսները, այնքան անհաւատալի բայց այնքան իրաւ: Կարգացէք Յաշիգները որպէսզի համոզուիք այդ մարդոց ու մեր նոր հերոսներու տարօրինակ նոյնութեան:

Սուրբերս սրտնք Ալիշանի մօտ քիչ մը աւելի շփացուած կը գտնեն իրենք զիրենք, հասկնալի պատճառներով անշուշտ: Հայ թէ օտար, գիտէք ասիկա: Որոնք Ալիշանի քաղցր զուրգուրանքը, սրտաբին հիացումը ունին իրենց ոչ միայն կենդանագիրներուն վրայ, այլ իրենց իմաստին իսկ ներսը: Նահատակի անթառամ պսակ մը գալար կը պահէ անոնց յիշատակը, օրհնառատ, հոգի, ատուածային ընելէ զերջը անոնց երկրային կենցաղը: Անոնք յայսմաւուրքեան սուրբերէն կը գտնուին այն մարդկային իրաւով որ միամիտակը բաւ է եղած զիրենք պաշտպանելու զրագէտին կարելի է երեւակայելի բոլոր սոցաւումուն-

քէն (դուք զիտէք թէ որքան ձախող սրբունի մըն է Սանգուխտը, վասնզի տաղաչափ մը կը մեջմատէ անոր յօրինումին, բայց չէք զիտեր թէ որքան իրաւ ուրիշ վկայուհի մըն է Դուռաւնիկը որ Ալիշանին արժամ է մօտ երեսուն էջ հրաշապատում մը, ուրիշ տասնեակ մը հազիւ գեղջիկ է այսօր) քանի որ ամէն ինչ վասնզ մըն էր իր շուրջը, վանքը ինչպէս հասարակութիւնը: Յետոյ մի աճապարէք ձեր օրերու գրական խղճմանքով դատելու ձեռնարկը: Դժուար է ժ.ժ. գարու վերջին քառօրյին (հոշիւները Բազմաշէյն մէջ լոյս տեսնելէ յետոյ հասարի մտած են 1869ին, Վենետիկ), Ալիշանի պայմաններով կապկպուած գրողի մը համար ինքզինքը հաշտ ընծայել նիւթին, աւանդութեան, կրօնական նուիրապետութեան, տիրող բարեխառնութեան, մանաւանդ վկայագրութիւնը աւանց ծիծաղելի ընելու՝ անդամանելու հարստութեան: «Անկարձ մեկէ հեռացած սեռ եր կան» պատգամած են աշխարհահռչակ քննադատներ: Կրնայ հաւատալ մասով մը մնալ խնդրական: Մարդկային կարելիութիւնները մի կապէք ձեր խելագատակային օրէնքներով: Իրաւ է որ արուեստներու պատմութիւն մը եղջերուաքաղ է, երբ ուզուի անոր ճամբով բարձրանալ արուեստներու իմաստասիրական օրէնսդրութեան մը: Բայց նոյնքան իրաւ է որ Իււաչով մը չի գրուիր այսօր բոլոր բեկտադրերուն, քարերուն, մագաղաթներուն տիրական պաշտպանութեամբ: Մէջտեղն է միջնադարեան ու նոր դիւցադներգութեանց վճռական վրիպանքը (Թաւո, Արիոսք, Միլսոն, Ռոնսար, Վոլքեր, Բագրատունի. Կ'աւելցնեմ Ֆիւրգիւսի որուն Արտաշէս-Բէնը չքեղ տաղաչափութիւն մըն է, Հայկ Ռեշաշին սեռէն ու երբեք հարագատ կեանք): Գրականութեանց պատմութեան մէջ քիչ պատահող թախտ մըն է որ Ալիշանի սուրբերը կը պաշտպանէ: Ասիկա, իմ կարծիքով, արդիւնք է պատուական արքային անհուն հաւատքին, որ, զիտէք ասիկա, իր կաթիլով իսկ բաւ է ազի ձուկերը քաղցրացնելու և հատիկով՝ լեռները տեղէն խախտելու: Ու այս մէկ հատիկ հաւատալով ահա բաւ կուգայ բառերուն, ձեւերուն, քերականական նրբամտութեանց ինչպէս բանասիրական հեշտախտին բովանդակ չարիքը հակակշռելու: Անշուշտ որ Ալիշան միջնադարեան տաղաւտայ մըն է ոչ ալ իր այնքան սիրած Արտաշէսներուն հեղինակներուն նման կրկնանուէր սուրբ մը: Անիկա ժ.ժ. գարու վերջին կէսին բոլոր փառասիրանքովը ծանրացած ճաղաչափ մըն է, հայրեկանս մը, արի, պարկեռ հայ մը — այս բառերուն ետին դուք տեսէք ձեր մերձաւոր պապերը որոնք 1880ին հպարտ էին

իրենց ցեղով — ու այս ամենուն հետ զբաղեց մը, այսինքն մէկը որ իր ցեղին ճակատագիրը գտնելու, հասկնալու, դայն նորոգելու, սրբազրելու, սոկեղծելու արարքներուն տուած է այնքան խմտա, կարեւորութիւն սրքան իր հոգիին փրկութեան համար՝ փոյթ ու կտրով: Կ'ըսուին այս բաները որպէսզի զնուին Պաղէկոս Լ Նեպոսի, Վահան Գողթնացի, Շուշան — Վարդէնէի, Խաչապէն Նիկէիցային նորազարդ սոմանթիւմը, քիչիկ մը թացիկ բաշտատեղծութիւնը, գրական յարգարանքը, — մեղքեր, անխուսափելի՝ իր դարուն ապրող բոլոր գրողներուն համար: Շաթոպրիանի Քրէսթմէս-Քէմ Ոգէէն ազատուածը. — բայց իր ոճը միայն: Ալիշան չունեցածը կորսնցնելու վտանդէ մը գերծ էր հարկաւ: Բայց գաղիացի մեծ դրագէտէն տեւիլ բախտաւոր էր ծնած, քանի որ խորքին անստան պաշտպանութիւնը պիտի վայելէր: Կարգացէք կրկին այդ վտանգուած կտորները: Ոճը չի կա՞յ զանոնք ազատագրելու: Բայց կայ հոգին որ առնուազն հարկեր անգամ տեւիլ կը զիմանայ քան բառը, դարձը: Ահա թէ ինչու այնքան հաճոյքով կը կարդանք պարզ ապրումները Մանուկ Գեօրի, յուզումները Աւետիսներուն, կը տարուինք իրաւ բանաստեղծութեամբը Յոբին, Նեք Նեքային, բոլորովին գրական գեանի վրայ: Ալիշանի վկայարանական կտորները կ'ազատուին գրական կեղծիքէն, ասոր կործանարար ազդեցութենէն վտանգի կենսագործուած են, «նրեյիմուս» են Ալիշանի հաւատքովը: Ի՞նչ փոյթ՝ բասերուն զէզը, երբ կը զովանանք անոնց ներսը, տակը շրջան ընող կեանքին, զգացումին, սգին սրբազան երակները (filet): Եւ որովհետեւ սուրբերը, այսօրուան սկիպտիկներու տրտմութեամբը ուրացուած հէքեաթներ ըլլալէ առաջ, իրաւ, գերազանցապէս բարեբաւ նիւթեր են, անհուն խտութեամբ կեանք ու գեղեցկութիւն, կիրք ու երազ, խենդութիւն ու սլացք, մարդկայինին ու աստուածային փարթամ կամ պարզ գուկ շաղապատումը, առնուազն՝ արեան պատանքով մեզի համար անմոռանալի խռովք, յուզում, թելադրանք ու հպարտութիւն, սուրբերը, կը հասկցուին թէ Ալիշան ինչո՞ւ չէ յաջողած զանոնք կործանել: Ուզողը չի կրնար փել: Փելու համար չի նեղու ուժ է հարկաւոր: Չմոռնալ, նոյն ասին, էականը. — հմուտը, պատմիչը, զրագէտը, բանաստեղծը, հայրենասէրը, հաւատացեալը միշտ ներկայ են այս վիպական մէջ, այնպէս որ սուրբի իւրաքանչիւր գրուագում ասիւթ մըն է անոր համար պատմական, աշխարհագրական, տառաթիւք, հայրենասիրական լայն կացութիւններ, հմուտիւն, ճարտարանք չահարկելու:

Անշուշտ պիտի ուզէինք որ սքանչելի զրուակը՝ Շուշան — Վարդէնէն ըլլար աւելի ընդհանրացած գաղութեամբ մը, զերծ՝ թարմատար զեղունիքէ, ազգաբանական թէ էն հետաքրքրաշարժ բայց միջին ընթերցողին համար քիչ շահեկան զեղունիքէ, պատմութեան սպասարկու փառասիրութիւններէ, ըլլալու համար աւելի իրաւ, աւելի տեղականացած, իր դարուն աւելի հարազատ, աւելի արդար յօրինում, մանաւանդ պաշտպանում մեզի անձանց, շրջանին միայն մասնաշատուկ բարքերու զիծերով, զիտողութիւններով, սեւեռունիքով որոնք մշակոյթ մը կը նաւաճեն (խորհեցէք Ֆլուպէտի Սալմաշին)։ Սուգ ու զգուշ բախտ, մանաւանդ հայ գրականութեան համար, հազիւ քանի մը հոգիի այցելած, ան ալ կէս ու պատաս (Աբովեան, Թումանեան, Աստուշէի Գալէի ժողովրդական պատմումը)։ Բայց, այնպէս ինչպէս եկած է մեզի այդ Շուշան — Վարդէնէն, կը գտնէ մեր սիրտը, թեկադրելով որոշ ալ խոսովք։ Ու կը կարծեմ թէ բաւ է ասիկա, զրոյ մը մեր երախտիքին արժանացնելու։ Մոռնալու չէք որ մօտ հարկեր տարիներ անցեր են զրուակին վրայէն։

Հայրապետներ. (Սեփական Սեփէն, Ահալ Պարբէ, Ռեֆէրան [Պատանկն եկեղեցւոյ յանապատս հայոց], Սեփական Սեփէն, Յովհաննէս Ներսէսէ) որոնք մեր օրերու պարտադիր ազգունացու մէն մնացած են ազատ ինչպէս չեն խզուած անհակադէմ հիացումին մէջը, քրիստոնէականներով ներարկուած մեր զգայնութեան։ Կարգացէք պատմութիւնը Հայաստանեայց եկեղեցիին, պարզ, իրաւ մարդու հոգեբանութեամբ։ Օգտագործեցէք ձեր օրերուն փորձաստութիւնները, վկայութիւնները, ձեր եկեղեցիին անհուն ոգիտականը, որպէսզի իր ճշգրիտ իմաստին մէջ արժեւորէք եկեղեցւոյ պետ մը, — հայրապետը ասիկա կը թեկադրէ ուրիշ առաքինութիւններէ առաջ — որ այդ դարերուն տիրական անձնաւորութիւնն է, ամբոխները վարող միաքը, զանոնք Աստուծոյ ճամբուն — որ հոս կը նշանակէ մարդկային միջին արդարադատութեան զգայարանք մը — առաջնորդող սիրտը։ Նախ, իրրե զեմք, կենդանապիւր, սա մարդոց վրայ սեւեռուած քրիստոնէական մեծակշիռ արժանիքները Արիւստան յաջողած է պահել զգաւ չափերու հասողութեան զանոնք չգերազրելով, անհաւատալի ընծայելու տիպար բախտով մը, զանոնք չենթարկելով նուազման, ինչպէս կը պատահի յաճախ մշակոյթի պատմիչներուն մօտ երբ ասոնք կ'ուզեն այդ զեմքերը ազատագրել աւանդութեան, սրբութեան, պաշտամունքով իրենց բաշխուած

լուսապսակէն, տեսնել զանոնք մտադկային պարունակի ու կեղծին հէքեաթը բայց չեն ազատեր մարդը: Ալիշան չէ ինկած այս մեղադրանքներէն և ոչ մէկին տակ: Ու պէտք չէ զարմանալ: Ալիշան հազիւ թէ կը պատկանի իր զարուհն որմէ մեղքեր է միայն ժառանգած: Անիկա մարդն է այն զարերուն որոնց վերկենդանացման հուրած է ինքզինքը: Ներկան ապրիլը ուրիշ բան, անցեալ մը ներկայ ընկը՝ ուրիշ: Մ'տա ութսուն տարի Ալիշան ապրեցաւ իր հայրապետներուն վրայ զիպած աստփնութեանց յաճախանքին, տաղնապին, տառապանքին ու տարփողին մէջ: Սխալ չըլլար ըսել թէ անոր ներսը լուծ էին մեր օրերը յուզող ծանր ակսորժակներ, կիրքեր, բացի աստփնութեան, հայրենասիրութեան կիրքերէն: Ահա թէ ինչու իր հայրապետները, եկեղեցւոյ աւագ պաշտօնատարի, մեծ կազմակերպողի, շքեղ խմացականութեան այլապէս բարձր տուրքերուն ընդմէջէն յօրինուին պիտի: Անիկա կը հաւատայ թէ իրապէս մեծ է, պէտք է այն մարդը միայն որ ամէն բանէ աստջ աւաքի ինչ է, այս բառին տալով քրիստոնէական բարոյականին բուզանդակ ծանրութիւնը: Կարծես իր գրիչը կը զգայ անբաւական անոնց գէտքին առջև, անոնց հասնելու, զանոնք իրենց բոլոր շքեղութեամբը հուսաճելու իր անկարողութիւնը՝ ակարութեան մը, մատնութեան մը, մեղքի մը պէս աճեցնելով իր ներսը ու այս տրամադրութեամբ է, խղճահարութիւնը մեղմելու թաքուն ճնշումի տակ ինքզինքը կը սախպէ պիղքելու, անոնց վրայ, բնականէն ալ աւելին: Այս հոգեբանութեամբ կառուցուած անձնաւորութիւնները իրենց շուքն ալ կը զանեն բարդուած իրենց անձին: Կրնանք այս պարագան ընդունիլ հետեանք մը իր սոմանութիւնը, իր եկեղեցականի հոգեբանութեան, մանաւանդ ակունել, անոր ներսը, տիրական միւս ազգակը, իր հայրենասիրութիւնը, որոնք կը բուեն անշուշտ որպէսզի այդ հայրապետները ետապուին լեւ միջինեկն, տարուին սրբապնակ զաւասները որոնց հեշտանքը ունէր արդէն երանելի արբան: Իմ կարծիքով աւելի պարկեշտ բան մը կ'ըլլանք բրած երբ ընդունինք այդ ձեռքեղծութիւն մէջ Ալիշանի իսկ կեանքին զարկը, որ հիացման կը վերածուի իրմէն զուրս ուրիշներու վրայ: Այսպէսով է որ պատմուած են այդ հայրապետներու բարոյական սխրալի արմէքները: Յետոյ, պատրաստ եմ աւելցնել որ հերոսներու յօրինման մէջ իրենք ինք մը զժուար մատչելի ճշգրտութիւնը — դանակ չէ բռնած անիկա — հայրապետներու առթիւ շուսած է ինքնարեւոյթ, գրեթէ ասոնց ջանքի: Զօրավար մը տալ

կուրէ հասկնալ մը կ'ենթադրէ առնուազն: Հայրապետ մը տալու համար Ալիշան ունի ինքզինքը: Իր իմացական պարկեշտութեան կ'ընենք անհրաժեշտ զիջումը: Բայց իր Նախապետ ծածկանունը ոչ սուտ է ոչ ալ վստասէր զիմակ մը: Մարգրէկ դեռ պատանի, երբեմն հայրապետներ են: Ու Ալիշան երախաներու հոգիին մէջ մշակած է զինքը խանդավառող կիրքերուն պաշտամունքը. այնքան մեզի բնական կը տրուին այդ մարդերը, հակառակ անոր զերքնականին բոլոր լոյսովը կը շլացնեն մեզ: Հեղինակը՝ սա տարօրինակութեան. — միտք իր խառնուածք: Պէտք կ'աճի արդեօք չորեքնելու որ Ալիշան խորունկ հաւատացող մը, սրբութեան արարքներու երկրւոյ, բռնկած զիւցազներգութիւն մը, վկայարանական ոճին համար չէ անցած աւելորդ պարզեցումէ: Կը կարգանք Լամբնէն, ժամանակակից, կը տարուինք իր խորքէն վտանգի ֆրանսացի եկեղեցականը իր գրածները կ'ապրէր այնքան ուժգնութեամբ որ իր ձեռագիրն իսկ համակուած կը մնար այդ կիրքով, անցնելու համար գրաշարներուն որոնք իրենց կարգին կ'ապրէին աբբային հրայրքը: Այս իրողութիւնները հոս հատուծուին չեն հոտիր: Գրող սուրբե՞րը: — Անոնք ալ իրաւ են ու չեմ կարծեր որ Ալիշան անոնցմէ պակաս (*) ըլլար այդ հոգեղբայրութեան մէջ: Յուշմունքներ՝ ասոնք,

(*) Հանրի Պրէմոն իր մեծաշուք ուսումնասիրութեանց մէջ (i.e. Sentiment Religieux en France) կ'ընէ ճշգոյսներ, մերձեցումներ սրբութեան տարողութեան մասին: Իմ տեսակէտը ոչ սրբախօսական է ոչ հոգեբանական, ոչ ալ խոտաբանական: Ալիշան արքայ մըն է ու կը հաւատայ, խորունկ, իրաւ հաւատքովը միջնադարեան պենետրացիոն մը: Յետոյ՝ Բայց մեր օրերուն որքան չափ է թիւը ցաւապարներուն որոնք աւետարան մը անութին ներքե կը թափառին խանութէ խանութ Պարթեւեանին բառովը Տէր ձախելու: Ու որքան կսկծազին հոգեոր արթնութիւն որակուած հիւանդութեան զոհերը որոնք երկինքը իրենց մենաշնորհը ընելու եռանդին մէջ սրբութեան մօտիկ արարքներու տպաւորութեան մը կը բարձրանան: Ալիշան ոչ հոգեոր արթնութիւն մըն է ոչ միախառն մը: — Այլ տա՛րլը՝ որ իր կեանքը կ'իսած է երկու մեծ կիրքերու տնուցումին՝ Ատոնցմէ մէկը կիրքն է իր հայրենիքին, ասոր պատմութեան, ասոր վառփիմ, ասոր պատմագրիմ: Միւսը՝ իր Աստուծոյ: Առաջին կիրքը իրեն թելադրած է իր անհուն վստասակը, — իր գիրքերը՝ երկրորդով անիկա կը բարձրանայ մարդկայինէն անդին բայց չի բռնանար, այդ ամբարձման վառքին ուրոյն՝ իր վրայ, մահաւանդ մեր վրայ: Սուրբերը հերոսներ են, այսինքն յընդհանուրն յարձակողական ոգիով հարուստ գործողներ: Ալիշանէն — իր կեանքէն — մեր գիտցածը՝ հէքեաթ է: Իր գործերէն իր անձին շուրջը մեր հաւաքի կրցածը քիչ բան: Ենթադրական նախակ մը — քերթուածի ձեռք — Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին թելադիր է որոյ կար-

որոնք Ալիշանի գրուածութեամբ կ'ընեն աւելի զիւրահասկնալիս Աւաքինութեանց սա յեղումէն դուրս, Ալիշան եթէ ոչ տիրական գէթ չահեկան կենդանութեամբ մը յաջողած է տալ այդ հայրապետներուն կեանքին մեծ պարտականները որոնք կը քաշեն փորձանուտ, դժնգակ գործօնութեանց ընդմէջէն, անոնց ընդարձակ հեղինակութիւնը, մասլ ալ դարերուն համար այնքան պիտանի, անհրաժեշտ նոյնիսկ երբ ծնունդը, դրամը, պաշտօնը, վայրագութիւնը սանձարձակ կը մղեն ընտրեալները իւրենց անամուրթութեաններուն թագաւորի, հարուստի, զօրավարի, ջարդարարի կերպարանքներուն, արիւն ու աւեր սփռելու ինքնին այնքան տառապող զանգուածներուն շուրջը, վրան։ Ու տակաւին կը հրաւիրեմ ձեզ խորհլոյ այդ հայրապետներուն երբ կը մեկնեն, կը քաջալերեն, կը դարմանեն, կը սաստեն, երկրաշարժներն ու համաճարակները, կը ցածուցանեն պատերազմներու անհունս անդթութիւնները։ Իրենք՝ Պոտէոի Փաշանէրը՝ այդ խաւարին զահակալութեան ամբողջ երկայնքովը Բէէն մինչեւ ԺՁ. դար։ Ով որ կը կարգայ Ոսկերեքանի նուիրուած հարիւր էջը, ինքզինքը պիտի զգայ հազար ու մէկ զիշերներու կախարդական մթնոլորտի մը մէջ։ Ձի բաւեր հերոսներ ունենալ մտաւորաւոր, բաթէթիք կոխներ, պատմութիւններ վարելու, ոչ ալ հայրապետներու հիանալ, անոնց զովեստին մէջ գրականութիւն ընելու թեթեւ տաջագրութիւններով։ Կարեւորը զանոնք նուազեցնել է որ կը նշանակէ այդ մարդոց մարդկայինը պահել ընդգէմ ամէն դժուարութեանց։ Կը հետեւինք անոր Ոսկերեքանին, որ սուրբ ըլլալէ առաջ եկեղեցական մըն էր, այդ հետեւ դարերուն, փարթամ ոտանի մը ծանրածանր եկեղեցիներուն մէջ իր բառերուն հրդեհովը, բայց մանաւանդ իր ահաւոր կիրքերով, զայրոյթովը, մոլեգնութեան հասնող նախանձախընդրութեան։ Ի՞նչ յուզումնալից ասպարէզ է ատիկա ուր կը քաշենք, Ալիշանի թեկերովը ընդ քարշուած, հեւ ի հեւ, պրկող, գալարող տազնագէ մը բռնավար, հէքեթն ու հրաշալին, մարդկայինն ու ողբերգականը քով քովի, անրաժանելի յարումով մը համախառնուած, բայց երբեք չխօսող աւելի անդին քան մեր հասողութեան սահմանները, ընդունելիին հետ ու մէջ, մնայուն

ծրութեան որ կը զարմացնէ իր մասին մեր կազմած մտապատկերը մեր մէջ։ Տրուածին պայմաններուն մէջ Ալիշան իր հայրապետները յորինելու առին յաւադոյն տարրերը այդ աշխատանքին իր ներսը ունէր արամազրելի։ Ու գործի մը յաջողութեան համար մեծ է այս նախատարրին զերը։

կերպով մեզի ընտանի, ինչպէս է պարագան իրաւ արուեստին ամէն նուաճումներուն հետ: Այդ պատմութիւնը պաշտպանուած է ամենէն մանրակրկիտ իրականութեամբ, գրեթէ իրապաշտութեամբ, լուսաւորուած է զարմանալի կերպով ժուժկալ բայց բաւ տեղագրութեամբ, բայց որուն բոլոր էջերուն, խաւերուն, հորիզոններուն երկնային քաղցր, սփոփիչ լոյսը կը շողայ տրտում ու մարդկային դարձեալ: Օ՜, ողիսականը մարդուն, արեւելքի մեծագոյն ոստայնին պատրիարքական գահէն մինչեւ Կիլիկիայ լեռնանիստ մէկ խորշը, — իր աքսորովայրը: Որ իբրեւ տառապանք կը զերգանցէ կրկէսներու վրայ առեւծներու թաթին ու ժանիքին սպասող սուրբերուն հոգեկան խռովքները՝ գուցէ, բայց է նոյնքան սխրագին, հոգեղէն ճառագայթում: Ալիշանի գրչին տակ, առանց մեծ միջոցներու, հետտրեւալ աճումներու, բացառանշական համեմեներու, պիտի ապրի այդ մարդը, Անտիոքի գաղջ արեւին համբոյրովը ծնած (ներեցէք այս հինցած պատկերին) ու Պոլսոյ միայուն զարուններուն փափկութեանը մէջ մեծցած, իւրաքանչիւր, Տաւրոսի սարալանջերուն, այսինքն դժնդակ, անհուն ձմեռին մէջը այդ հսկայ հովիտին, ձիւներէն մշտապէս մտրակուած լեռնագիւղին: Ծաւրան բղկած է անոր զգեստները: Պիտի հագնի հագուստ հագուստի վրայ: Պիտի կզպէ գուռ, պատուհան, ձիւնին սլաքներէն ու հովին սարսափէն պատասպարելու համար իր սպասած, այդ ամենուն անվարժ խեղճ իր մարմինը: Ալիշան այս ամէնը պատկերած է թատերական բրաժիլով մը: Բայց դրած է նոյն ատեն, տեսարանին մռայլ, արիւնոտ սարսափը մեղմող ուրիշ ալ անուշութիւններ, ատիկա սուրբին համբաւէն ստեղծուած հրացումն է, լուսապսակը որ կը հագնի կերպարանքները շինականներուն սրոնք պիտի երևան այդ աւազներուն մէջ, պիտի համակուին երկիւղած զգացումներով ու պիտի կենան անոր փակ խրճիթի դրան, անհանգիստ ընելու չափ Պոլսոյ զշխոնները: Պիտի ապրի այդ մարդը Ալիշանի գրչին տակ, մօտ նկատուած այդ աքսորովայրէն գէպի աւելի հեռու տարադրումի մը զոգոթման, գրեթէ այն պայմաններով զոր թուրքերը իրադործեցին մեր քահանաներուն, մտաւորականներուն վրայ: Ան ալ պիտի քալէ այդ ճամբէն, երկու աւազակներու սուրին ու սլաքին տակ, ստիպուած՝ իր հոգիովը իր մարմինը կրելու, հիւանդ, մահամերձ, Կիլիկիայէն դէպի իսլամաց աշխարհը, անհունօրէն սրտակեղծ ողբերգութիւն մը իբրեւ, մինչեւ ամբողջութեամբ հիւժսուպատ անկում մը, ճամբու եզրին: Կարգացիք սա արագ տողերը: Բերի՞ք ձեր մտքին առջև հա-

գտնները ձեր ժողովուրդին: Քիչ զործ զիտեմ որուն մէջ սա ազնիւսարչ ապրումները ըլլային նուաճուած այսքան պարզ, նախնական միջոցներով: Յաշկէներու շարքին մէջ տեսական գլխաւոր գործոցն է, մայր գործը՝ սա հաստատումը: Արիշան զուր տեղը չէ որ մեր ամենէն օգտաւէտ գրողը դաւանուած է երկար տուն: Սրտառուչ են դարձեալ գեմքերը Սահակ Պարթեւին, աւելի նուազ չափով մը՝ Մաշթոցին, թերեւ անոր համար որ մեր պատանութեան այդ երկու անունները դարաւոր զործածութեամբ մը արդէն մաշած, ԺԹ. դարու ուսումնապաշտ հոգեբանութեան մը սպասուածովը բոլորովին կորսնցուցած են իրենց կարկառուն մասերը: Այս մարդոց խորհուրդը չէ որ կը սպասուի: Այլ այս մարդերուն մտապատկերին վրայ մեր զիգամ հիացքն է որ թառելու տեղ չի կրնար գտնել (կը հաւատամ թէ մեր հայրապետները եթէ երբեք ենթարկուին վերանորոգ ապրումին, բոլորն այլ կը զգենուն ամենէն խոռովիչ զեղեցկութիւնները): Սահակ Պարթեւ մը յօրինել, արդի թէքնիքով, կը նշանակէ յեղափոխել մեր պատմական յղացքը. — բան մը որ զուր էր Ալիշանի թէ մտադրանքէն թէ կարողութենէն, քանի որ զիտեմք թէ Արիշան պահպանողական բանուոր մըն էր, մինչ, միւս կողմէն, զեւ չէ եկած մարդը որ մեր պատմութիւնը հասկնալու համար զործածէր արդի մեթոտները: Ռոմանթիք վիպումի նուազ փայլուն նմոյշ մըն է Սթեֆանոս Ալեքէն: Այդ զրեթէ հեքիաթունակ մարդէն (Յաւաճաւորքը և Օրբէլէան վերաբանական գոյնով մը ազօտած են տիպարին հարազատ նկարագիրը: Եւ օգտագործած եմ Չամբէանին յեղումը իմ քնարախաղին համար որ նոյն անունը կը կրէ) Արիշան աշխատած է իրաւ, բարեպաշտիկ պատմում մը լատտակերտել իրեն հաւատարիմ միջոցներով որոնք առաքինութիւն, կիրք, որոշ յուզում կը նշանակեն հոս բայց որոնք միանակնին անբաւական են մեր պատմումը պարտադրելու ընթերցողին: Օրբէլէանի երկու էջէն Արիշան քսանը անցնող առամաթիք զրոյց մը հանելու տեսն աչքի առջև ունեցած է իր միջոցները միայն: Խորհեցէք միշտ Թլոպէոի Հեքիաթին որուն տարաշխարհիկ հրապուրը զրազեան երեւակայութեան միայնով հանդիմադ պարտական, է մանաւանդ կնիքին տակը հնարանութեան, մեր օրերու պատմութեան, շատ զարգացած մեր գիտութեան այդ գարերու արուեստներէն, թանգարաններէն ետքն: Ալեքէն Արեւիկայ աշխարհը նուաճելու առիթ մը պիտի չնկատէի անշուշտ (Արիշան այդ ճիգը փորձած է կատարել Ալեքան տեղադրութեան մէջ) բայց պիտի ուզէի առիթ մը մեր միջնա-

դարեան հայրապետներէն մէկուն հանգամանօրէն սեւեռման, ալլահ մեր միտքէն չհեռացող թանձրութեամբ կարկառի և զոյնի, ինչպէս հոգիի: Այս վրիպանքը առանձին իրողութիւն մը չէ սակայն: Պատմիչը Ալիշանին մէջ չէր ազատագրուած: Սակայն և այնպէս կրնանք Ալեքսէի կարգաւ առանց տառապանքի: Ալեքսէի և իբրեւեալի վրայ իր էջերը տեսակ մը դրական, աւելի ճիշդ՝ մատենագրական յօրինումներ են, կենսագրական լայն ու հաստատ զիտելիքներուն բարիքովը, մատենագիտական սպասուիչ ցուցմունքներով, այս, բայց նոյնքան ստույգ անբաւարարութեամբ մը դրական հասկացողութենէ մը, իմաստէ մը: Գրագէտի գէմք մը յօրինել, 1850ի դռներուն մեր մէջ անսովոր իրողութիւն մըն էր: Կը վերջացնեմ հայրապետներու նուիրուած սա բարակրանը, անոր մէջ արժեւորելով Ալիշանի ամենէն զոգտր արժանիքներէն մէկը որ հեռու մեր օրերու քննադատական խորունկ լծափանցումի կամ բանասիրական սպասուիչ հետաքրքրութիւնը մարմնաւորելէ, կը ներկայանայ որտայոյզ ու երկիւղած պաշտամունքին մէջ, իր ասպարէզին մեծագոյն գէմքերուն հանդէպ, անկեղծ ու աննախանձ զեղումի մը ձեռով պարպելով իր ձուլ հիացելը, որ թերեւ խորագոյն որքան սքողուն երազն էր կազմած մեր օրերու սա անտիողոս հայրապետին: Եթէ յարգուէր հնաւանդ սովորութիւնը մեր վաստակաւոր գործիչները որբացնելու, Ալիշան անկասկած պիտի արժանանար այդ գեղեցիկ պատկին, հայրապետներու հանդէպ իր այսքան որտայոյզ սիրոյն չափ, անոնց իրական գերին այսքան հաւատարիմ իր սպասովը: Յաշէիներուն ամենէն քիչ հինցած մասը այդ գէմքերուն նուիրուած բաժինին մէջ է որ կը հաստատուի:

Կիմեր: Յայտնի է որ եկեղեցականի իր հանգամանքը ինչպէս ազգային պատմիչի իր զօրաւոր խղճահարութիւնները պիտի միջամտէին կիներ յօրինելու իր զգտոտ որքան վտանգաւոր փառասիրութեան: Զապէլ, Ահապառի, Երանդակ, Վարդէի, Ֆէֆ մեր պատմութեան մէջ իրենց անունները ձգած կիներ են, իւրաքանչիւրը իր սեպհական նկարագրով, զժքախտութիւններով, արժանիքներով: Անոնք սակայն վէպի մը հերոսուհիները դառնալու համար, պարտաւոր են մշակումէն անցնիլ մէկու մը որ Ալիշանի մտադրութիւններէն վեր ու տարբեր հայեացքներ ունենար: Մեր պատմական վէպին մէջ (Մերենց, Ռաֆֆի) կիները տժգոյն են անշուշտ հեղինակներու հաշուոյն: Ալիշան այդ հեղինակներէն նուազ իրաւասութիւններու տէր է եղած: Անկապ

այդ գէմքերը պահած է աւանդութեան խանձարուրէն, քօզին մէջ, կարծես վախճալով զանոնք լոյսին բանալու ու փոշին է ընտրած զանոնք սրբունիի լուսապսակներով պաշտպանելու: Աւելորդ է (քանի որ տեղեակ ենք իր զրականութեան ընդհանուր զսպանակներուն) այդ անձնաւորութեանց հախճապսակ մեր օւրերու չափազանց շահեկան, զգայնիկ եթէ ոչ կիրքի մէջ շիկացած կի՛ն տարբին որ պատմութիւն կը գունաւորէ, կ'իւնքարակոնացնէ ու գործողութիւնը կը ձգէ իր յուզումներուն ծիրին մէջ: Ալիշան Յոսէփեան մէջ ամենեւնի առաջ պատմիչ մըն է: Մի մոռնաք ասիկա: Երկրորդաբար՝ զորո՞ղ, զրա՞գէտ: Այս հանգամանքը հազիւ կը պղտորի հոն ուր առանձին վիճակները կը մնան տիրական: Այլապէս Զաքէլը, Ֆէֆն պիտի պատկանին միայն ու միայն մեր պատմութեան: Անոնք ասիւթներ են որպէսզի Ալիշան իր ամբարած մթերքը — սոսոյճ տարբերէ — օգտագործէ ու մեզի տայ իր կենդանագիրը, առաւելապէս հարազատութեան, ստուգութեան սիրով: Շոշոն — Վարդէնէն, Սահակ Դոնդուր կերպով մը լուսաւորուած ըլլալով հանդերձ հէքեաթին վայելէն, դարձեալ կը մնան, իրենց խորքին մէջ, պատմականորէն հաստատ, հարազատ կենդանագիրներ: Կի՛նը, սա ձեւ մտադրուած յօրինումներուն հոտին: Ալիշան չի տառապիր արուեստի տաքնապ մը: Այլ կը ջանայ իր կիները հասցնել զանդուածներուն հիացումին: Այս է պատճառը որպէսզի չենթարկեմ զանոնք արուեստին հիմնական պահանջը կազմող հոգեբանական վերլուծման: Անոնք որոնք պատմութեան բեմին կը գործեն, հակառակ իրենց շատ տուամաթիք կեանքին խողովքներուն, չեն ազատագրուած կնիքէն պատմիչ Ալիշանին: Ըսել կ'ուզեմ՝ անաւարտ — արուեստին համար — տիպարներ են, պատմական հարազատութեան համար անհրաժեշտ նկատուած բոլոր մանրամասնութիւններով բեռնաւոր, արքայական տառնութիւններու, իշխանական փոխ-յարաբերութեանց նանրանքին մէջ մեզ յօնեցնելու աստիճան, բայց մանաւանդ իրենց ճակատագրին ալապէս եղբրականութեամբը սարսոգագիւցիկ որքան արդաշատելի: Պէտք կա՞յ խոշոր վերլուծումներու որպէսզի ձեր մտքին պարզ ըլլան կեանքերը իշխանունիներու, երբ ամենօրեայ պատերազմը տիրական, բնական վիճակն էր մեր երկիրներուն: Ի՞նչ որո՞, ինչ թշուառութիւն՝ սարածերպերուն ծոցը լնքղինքը ծածկելու միայն ուշագիր թագուհին: Զեզի կը ձգեմ թեկադրանքը ամբողջացնելու պարտքը: Ալիշան, սոսոյճ կենսագիր, զինանշաններու, կնիքներու, ձեռագիր ցուցմունքներու, տպեալ յի-

շատակարաններու լաշն օդատագործիչ՝ յաջողած է լուծել Ֆիֆի ազգարանական բոլոր կնճիռները: Կ'ընդունիր: Բայց վրիպած է իշխանուհի Ֆիրմի մը սաքի նետելու: Գինը ո՞ր մեղքին՝ սա վրիպանքը: — Միշտ մէկ ու նոյն մեղքին, իմ կարծիքով, — մեղքին՝ ՇԱՍ ԼԱՆ ՈՒ ՇԱՍ ՇԱՍ գիտալուն որ կը վարնէ բոլոր հում նիւթին պարզ աշխատանքները: Ձօր հեռու չէք բաղդատելէ բանասիրական հեշտանքին, որուն պարտաւոր էք մտածել ամէն անգամ որ շատ հմուտ, շատ խելացի մարդէ մը անտանելի ըսուելու չափ անկեանք, անկնիք գործեր ըլլաք ստիպուած հասկընալու: Հաւաքողին և ստեղծողին յաւիտենական հակադրութիւնն է ասիկա: Գնահատման նոյն եղանակը՝ Զապէլին համար որ նոյնքան մանր, իրաւ, առատ գիծերով պաշտպանուած կը յօրինուի, խղզուելու համար սակայն անոնց ստաշինին ետին ու չի յաջողիր պատուել այդ գիտական վարչամակը թիւերով, մերձեցումներով, յիշատակութիւններով հիւսուած, ինչպէս երբեմն թանձր քօղը որով կը հիւսէինք դէմքերը մեր հարսնէրուն: Զապէլն ալ չէ բարձրացած ապրող իշխանուհիի մը եթէ ոչ փառաւոր, դէթ կսկծալի դերին, գեղեցկութեան, կշիռին: Ու այս երկու կիները որ և է վէպի մը — ամենէն յաջողակներն ալ ազատ էք ննթագրելու — պարզ իրենց ներկայութեամբը բաւէին պատմումը բարձրացնելու ամենէն յուզիչ տոսմային: Միջնագարեան դղեակներու զաղփաղփուն, ցանկալարոյց, ճակատագրական որսերը, որոնց գիրն էր յափշտակուիլ ձեռքէ ձեռք, ծոցէ ծոց, երկրի մը մէջ ուր ասպատակող բանակները աւելի իրաւ են քան անոր քաղաքները, արտերը որոնց վրայ կ'ապրի այդ ժողովուրդը: Յաւ է հոս արձանագրել իմ բեկումը, ու չխոշտանգել յիշատակը մեծ գրագէտ, բանաստեղծ, ստեղծագործ Ալիշանին, քանի որ քերթող Ալիշանէն գիտենք թէ որքան նախնական, չըսելու համար անքանքար, անճարակ յօրինիչ մըն է անիկա կիցերու: Յետոյ, կը կրկնեմ վտանգը, այդ շրջաններէն (Սեւաշին փառքը) իր անհուն հմտութեան, իր մտքին հիմնական բարեխառնութեան որոնք կ'ընեն զինքը անկայուն ընդմէջ ստոյգ գերութեան և ազատ ստեղծումին փոփոխ բարիքին: Նոր չէ որ շատ գրկել ուղղը քիչն ալ կը հանէ իր բաղուկներուն ծիրէն: Չեմ ըսեր թէ այդ կիները առնուազն ուսմանթիք պուպրիկներ են, փչուած, անկարելի ու հետեւաբար կեղծ, ինչպէս էին իր Սափա-Խալը, Բագրատունիին Հայհալը: Ալիշան իր պատմիչի դերը քիչ մը շատ լուրջ արժեւորելու իր միաւորութեան մէջ, կորսնցուցած է պատեհութիւնը իրաւ

պատմական վէպին: Ձեռ վառածիր ու չեմ գուրս կարելիութիւններէն: Իր աշակերտներէն Յերենց, այդ Զապէլներուն ու Ֆէֆէներուն խորունկ ձգտութեանը մէջ է որ կը յաւակնի իր վէպերը լսատակերտել: Բայց Ներենց լաւ քրոնիկազիր մը, իւրաւ գործիչ մը ու զեղուն հայրենասէր բժիշկ մը էր, իր փառասիրութեանց շքահոյլին մէջ վիպասանի մը բախտն ալ արժեւորող և ոչ թէ Ալիշանին նման կրիկեան յաւիտեանէն ճանչցած: անոր մէջ գործող մեր արքայական տուններուն ամենաթագունն ալ ծալքերուն ընտանի, ներսէն կնքահայր մը՝ դրան երէց մը, եթէ կը ներուի ըսել: Դրէք Ալիշանը իրաւ արուեստին կենդանակերպին տակ, ու զուք պիտի ունենալիք մեր պատմական վէպը: Ալիշանի իշխանուհիները հեռու, հեռու պատկերներ են Յոռիներուն մէջ ու չուքն խոկ չեն անոնց, հազարամեայ այն զեղեցիկութեանց սրոնք իբրեւ երազ կը մնան տոկոս իմ մտքին: Ան, մեր գրողներէն, որ պիտի ըլլար պարկեշտ ու արի աշխատաւոր մը, մեր պատմութեան այդ սրբազան նշխարներէն կանչուած է ստեղծելու ամենէն սրտաշոյլ յաջողուածքը: Պատմութեան և վէպին կալուածներուն ընդմէջ եփուն սա կրնէրը ձգելէ յետոյ իրենց թղթեղէն փառքերուն, կը յամենամքիչ մը աւելի հաճ տրամագրութեամբ Դոռա՛ն-Վարդէնի անունին տակ Ալիշանի կողմէ լաւապէս մշակուած կնոջ մը պատկերին գիմաց: Աւելորդ է ըսել թէ նոյնն է մեթոսը: Նոյնն է բանուորը: Բայց նպատակը աննոյն: Այդ Դոռա՛ն-Վարդէնին հինգերորդ դարու կին մըն է: Միտք պահեցէք այս փոքր ճշգումը: Սա՛րգիսը՝ Ա. դարուն: Զապէլը՝ ԺԳ. դարուն: Այսինքն հէքեաթին և իրականութեան մէջտեղուանքը բան մը: (Ալիշան հէքեաթին ու իրականութեան միջին բանուորն է արդէն իմ ամենէն անկեղծ արժեւորմանս մէջ): Սա՛րգիսը վրիպանք մըն էր իր անդադատութեանը, օգանջութեանը պատճառով: Զապէլ վրիպանք մըն էր իր մազազաթներուն ձանձրոյթովը: Դոռա՛ն-Վարդէնի պատմական է ու հէքեաթունակ: Ահա թէ ինչո՞ւ պատմութեան պատկանող այդ կնոջ տառման չի վառածիր գէպի հէքեաթը ու կը գիմանայ Ալիշանի կողմէ թերեւ յանգէտս գործուած, թերեւ կամաւոր չարիքէն, ազատագրելով իր իրական գեւիքը, ու յաղթահարելով թացիկ, մեր օրերուն դժուար հանդուրժելի ուժանթիւմը ու կը մօտենայ իրաւ կնոջ մը կենդանազրին: Ձեռ պատմեր իր առաւման: Բայց գիտե՛լ կուտամ որ, քանի մը տեղ, անոր բարոյական յօրինման մէջ, Ալիշան գտած է սրտաշոյլ զեղեցիկութիւն, բարձր արուեստի յայտարար շքեղ ամբողջութիւն: Կը հրաւիրեմ

ձեզ որ ձեր մտքին մէջ բերէք հոգին, հոգեբանութիւնը կնոջ մը
 որ իր կրօնքին հանդէպ իր տարփանքը, կիրքը, խենթութիւնը
 բարձրացնէր զոհողութեանց գերազային, շատ աւելի դժուար
 ու սրտածմլիկ քան զոհարեումը իր անձին: Որքան շատ թի՛ւը
 կրննորուն որոնք իրենց անձը չեն սակարկած . . . : Սուրբերը,
 սրբուհիները մազխտարոսներն են այդ գլխութեան: Համաձայն
 եմ: Բայց ահա աւելին: Իր բանտ-աշտարակին մէջ մահուան
 մէջ մտած այդ կինը երբ կ'աղօթէ իր Աստուծուն որպէսզի մեռ-
 նին իր զաւակները, իրենց քրիստոնէութիւնը այդ գինով պաշա-
 պանելու համար, հոգի մըն է ալ ու կ'անցնի մտադկայինը, բայց
 բախտովը՝ լայն, այդ մարդկայինը չհերքելու: Նահատակները
 կը հասկնանք: Սիրոյ զոհերը ըմբռնելի են: Մօր սիրտը անար-
 գել պիտի նշանակէր երբ վայրկեան մը տարակոյս ուղէինք գնել
 անկէ գալիք բարձրագոյն իսկ զոհողութեան: Բայց իր զաւակընե-
 րուն մահը պաղատիլը վսեմն է գրականութեանց: Չքնաղ այդ
 հոգին, ինքի մէջ իրաւ, իրաւ է դարձեալ մեր բոլոր դարերուն
 ու խորագէտ հայ: Մեր օրերուն իսկ քի՞չ եղաւ թիւը այս
 սրբապան կրննորուն որոնք յօժարեցան իրենց մարմինները յանձ-
 նելու գահաժէժներուն կամ գետերուն անդունդներուն, զանոնք
 չյանձնելու համար թշնամիին: Ահա ցեղային խորունկ, հեռա-
 տոյգ գիծն է ասիկա: Ալիշանի կողմէ քիչ անգամ սեւեռուած:
 Կարդացէք կտորը ու հիացէք այդ կնոջ որքան Ալիշանին սիր-
 տին գեղեցկութեանը վրայ: Քանի մը խօսք միայն, ժխտական
 կրննորու վրայ (Ոսկերեքանը աքսորող Նաոմիա կայսրուհին,
 Սիւնեցին գլխատող պոռնիկը) որոնց հանդէպ իր անագործի
 ցասումը, քրիստոնեայ քրոնիկազիրի իր խռովեալ խղճատանքը
 պահ մը զերծած են իր գրիչը, իր զգաստ շարժումներէն, զայն
 մղելու համար ուժգին պարտաւի մը թափին: Բայց այդքան:
 Անիկա, մեր օրերու վերլուծող վիպասանին նման, չէ արկա-
 ծախնդրած մինչև բաւիղները այդ մութ հոգիներուն: Կարծես
 իր ներքին ամօթխածութեան վերաւորանք մը պիտի ըլլար ըզ-
 բաղիլ այդ կիրքերով, բորենիներով: Ունիմ Սիւնեցիին քոյրը,
 Սահակուիւսը, որ մնացած է հիմնովին ստուեր, անուշիկ երազ
 մը ու չէ գէ՞մք դարձած: Աւելի սրտաշոյղ են Ոսկերեքանի հետ
 թղթակցող իշխանուհիները որոնք, Ալիշանի գրչին տակ կը պահեն
 տեսակ մը վաւերականութիւն ալ, թուղթեր յօրինելու մեր մո-
 լութեան (մեր պատմիչները ինչպէս ուրիշ ազգերունը, շատ հա-
 ճոյք կը զգան այս յերկրանքէն) մեզ մղելով որ մտածենք քիչ
 մը, բայց մեր թերահաւատութեան մէջ զմեզ բռնելով Ալիշանի

խմացական պարկեզատութեան վրայ մեր թերահաւատ ալ վստահանքովը։ Դրեթէ վկայաբանական շնորհ ու լուսապսակ, այդ երանելի թղթակցութեանց հեղինակուհիներուն բաժինն են Ալիշանի մօտ։ Հազարէ աւելի տարիներու բեմի մը վրայ կիներու սա շատ քիչ թիւը (Ալիշան իր միւս գործերէն ոմանց մէջ ունի կիներու ուրուագիծեր, միշտ սրբութեան պսակով, տպաւորիչ բայց երազունակ), անոնց սեւեռման մէջ պարզուած թուլացումը չեմ վերածեր գրական քննադատութեան մը կելեականիւն, ինչպէս է պարագան արդի մեր վէպին մէջ կիներու վրիպանքներուն։ Ալիշան վիպասան մը քլլալէ աւելի, քրիստոնեայ մըն է և եկեղեցական մը։ Անիկա զուրկ ծնած մէկն էր tragiqueին զգայականքէն։ Ու ատոր համար չենք գամեր զինք անարգութեան սիւնին։ Պէտք է որ այցուիք խոշոր յաւակնութիւններէ ու խոշոր յաջողութեանց կրկներեւոյթէն։ Այս վերջինները զինն են մեծ առաջնորդներուն, չըսելու համար հանճարներուն։ Բոտնէյլի, մանաւանդ Ռասինի հերոսուհիները, մասամբ հնութեան, մասամբ սրբազան պատմութեան արշիւններէն վերբերուած՝ նուաճուելու հանճարային մշակումի մը շնորհիւ ու մի մոռնաք՝ քասերագիրներու կողմէ, այսինքն մարդոց, որոնք ծնած էին tragiqueին զգայարանքովը։ Ու դուք ունիք, այս մասին, Ալիշանը զարնող գեթախտ վճիռը, Նաւաբներէն։ Ձի բաւեր հաւատքը որ կրնայ լեռները չարժել բայց էջին առջև տկարանալ։ Ալիշանին պէս հաւատաւոր մարդեր էին Փրանսացի յիշուած թատերագիրները, ինչպէս, նոյն ատեն, այդ գրականութեան ամենէն մեծ, անստուեր փառքերը։

Այս ամփոփ ուրուագիծը կը նկատեմ բաւ, Յաշէկ հատորին ներքին արժանիքները պարզաբանելու։ Հազիւ պիտի յիշեմ զէպի չոր, զուտ հմտութիւն հակող այն պատմամները որոնց մէջ Վենետիկին ու Վիեննային վաղածանօթ եղանակները կը մնան տիրական, որով և քիչ կամ բնաւ չահեկան։ Բիւզանդիոնէն վերցուած երկու գլուխներ (Նրալ Վարդան Կայսեր, Նիքիթոր Վարդան Կայսր) բեռ են գիրքին ու գծնդակ ալ փաստ՝ Ալիշանը վերակադմելու անընդունակ երեւակայութեան։ Ի վերջոյ Պոլիսը ամենէն շքեղ նւթերէն մէկն էմիջն աղարին։ Ծերերնցի տկար գրիչը (Թահա Լեւոնէ) այդ քաղաքէն կը պաշտպանուի շատ յայտնի նպատակով մը։ Ու միջնադարեան պատմիչ մը կանճրկի իր մասնագիրտութեան կալուածին մէջ իրաւ գէմքեր սեւեռելու պարտքին առջև։ Երկու կայսրերն ալ թուականներով պաշտպանուած ան-

կնիք մարդեր են: Ու իրենց կեանքին կոկորտական ալ զուր վատնում մը իբրև, անցած է անցեալին: Դարձեալ, գիրքին իրական սահմաններէն դուրս կը մնան Աշխաթէն Գլխաւոր-Բէն, Աբգար Գլխ, Տէր Ասատուր, Զայայ շրջան, Յանուարի վեցն է Զայ, Սէլէն Գլխաւոր Եւ Ֆարգլի-Բէն է Զայ կտորները որոնք չոր հմտութիւն(*) են, հազիւ բարեխառնուած (Յանուարի վեցը մէկն է այդ քիչ բախտաւոր կտորներէն) Յանուարիներու ընդհանուր զգայութիւններ:

Ալիշանի գրական զուլս-զործոցը այսպէս ներկայացնել վերջ, ընթացք կուտամ, այդ աստիճանով, ուրիշ ալ տալու որով թիւններու, գիտողութիւններու որոնք ինձմէ կը բխին, հաւանական ազդեցութեան մը տակ, Ալիշանի մէջ ընդգրկուի բայց չբացուած առաքինութիւններու, արժէքներու: Երբ կ'աւարտէք հատորին ընթերցումը, ձեր մտքին մէջ կ'ստեղծուի զգայութիւնը ընդարձակ հորիզոնի մը, տակը՝ աւելի քան ընդարձակ, տարօրինակ, գրեթէ անհասկնալի երկիր մը զոր կը ճանչնանք բայց չենք կրնար մերը ընել: Որուն կսկծազին ապրումներով ժողովուրդը դարձեալ կը ճանչնանք, այդ գիրքին դարերուն ինչպէս մեր օրերուն, բայց կը տառապինք անոր առաքինութեանց իսկ գումարէն: Մեր միտքը կ'ընդգլխի այսքան չարքաւ, իրաւ, խորունկ ժողովուրդ մը գտնելով այսքան անընդմէջ ազդեցութիւն կիկլոնին ներքեւ . . . : Այս զգացումը այնքան յստակ էր 1860ին: Ու աւելի քան յստակ, իրաւ, սրտառու՝ 1940ին: Ատիկա զգայութիւնն էր հայեցի հոգեխառնութեան: Երբ այս տողերը կը գրուին, Հայ հոգին անդնդատու թշուառութիւն մըն է, սփռուքի նստմաստանին խորը պատառ պատառ, հերձուած երազի մը մէկ փշրանքը: Խորհնայի մը ըլլալու պէտք չկայ այս սփռուքը արժանաւորութեամբ ոգրալու համար: Ու սպասած է իմ սիրտս, այդ նահատակութեան ճամբուն: Ինչ անորբագրելի ոգրերու թիւն որպէսզի ճակատագրական մեր վէրքերուն աւելցնենք մեր ալ յիմարութեանց հարուածները ու իրարու զլանանք հայ ըլլալու թշուառութեան փառքն անգամ, իրար հալածելով հայ ընելիքի անունով: Լաւ է լուի: Բայց ուղենք չուղենք, կայ այդ

(*) Այս կտորներուն մէջ հմտութիւնը չեմ արհամարհեր: Բայց կը շեշտեմ անոնց ձրիութիւնը: Ինչպէս որ Ալիշանի կայսրերը չէին նորոգուած, տոմարական այս գիտելիքներն ալ չեն դարձած կարգացուելու արժանի յօրինումներ: Ալիշան լրջօրէն կը հաւատայ Հայաստանի մէջ մարդկութեան սկիզբին հէքեաթին: Ատիկա իր միախառնութեան մէկ կերպարանքը դառնալի չի լուծեր այդ կտորներուն գրական, մանաւանդ գիտական վերլուծութիւնը: Այս անունն հմտութիւն ամբարով արբան անունն միախառնութիւնն էր միւս կողմէն:

երկիրը, վրան այդ ժողովուրդը: Յաշկէները անկէ ալսում մըն է: Կը խորհրմ թէ 1860ին, ընթերցողի հողին մէջ սա զգացումները ի՞նչ աստիճան աւելի խորունկ քաշուած ըլլաւու էին, երբ այդ համադրական տեսարանումը քանի մը վանականներու ուղեւ զէն վերջապէս կ'իջնէր զանգուածներուն: Հարիւրներ, թերեւ հազարներ, Յաշկէներուն ընդմէջէն ըրին խելամուտմը իրենց ժողովուրդին ոչ միայն ճակատագրին այլև այն տարօրինակ միւսը իրին որ այդ զգայութիւնները կը համախմբէ անբացատրելի միութեան մը մէջ: Որով զրահաւոր մեր 1870ի երիտասարդութիւնը պիտի իջնէր կրկէս, մեռնելու արարքին մէջ իր հոռու պապերուն հողին այնքան հաւատարիմ, այնքան մօտիկ: Ահա թէ ս'ը է երբեմն գերքերուն բարիքը: Այսօր այդ խելամուտմը սեպհականութիւնն է ամբողջ երիտասարդութեան, ինչպէս զարգացումէն զուրկ զանգուածներուն: Արեան ու կրակին փորձառութիւնն է անկաւ: Ալիշանի ժամանակ պատմութեան վարագոյրին ետին կամ աւերակներուն ներքեւ, մեր օրերուն՝ բոլորին սրտին խորը կործանած աւճար:

Երկրորդ կարեւոր տպաւորութիւնը, Յաշկէներու ընթերցումէն, քրիստոնեայ զգացողութիւն, բարոյականին այն ամուր, իրաւ հաւատքը որուն ժողովրդական կերպարանքը կը զըտնենք հայ — Բրիտանիայ շատ յատկանշական կոչումին մէջ, իրեւ դարաւոր, կենդանի, դործօն յղացքի մը, իր հոլովոյթին վերջին շողարձակումը: Ոչ միայն գիրքը լեցնող ղէմքերը ողողուն են այդ քաղցր լոյսով ալ սխալ չըլլար ըսել երկրին արտաքին — յարգարանքին իսկ, անոնք զորս մեր մատներն են յօրինելու ու անոնք որոնք ինկեր են Աստուծոյ կարկինէն, մեր քաղաքներն ու լեռները, կը թուին յագեցումն ըլլալ արտում գեղեցկութեամբը այդ յղացքին: Գիրքը ունի էջեր որոնք կը յուզեն մեզ աւետարանին պարզութեամբը: Ունի հոգեկան զեղումը, մեծութիւն, սխրանքի պատկերներ որոնց առջեւ մարդ կը տխրի բարութեան, ազնուութեան, մեծանձնութեան սա աստիճաններէն: Յաշկէները, այս տպաւորութեան ընդմէջէն ազգային մատեան մը կրնան նկատուիլ, ինչպէս են այդ մատեանները մեր հին մատենադրութեան քրոնիկներուն մեծ մասը, մեր աղօթքները, որբաղան ինչպէս աշխարհիկ, աշուղական բանաստեղծութիւնները ու մեր նոր գրականութեան բոլոր իրաւ, հաւրադատ մատեաններ (զրէք արեւելահայ որքան արեւմտահայ բոլոր ազգային ոգիով կրկնուած ու պարզութեամբ զօրծագրուած մեր անուշիկ գիրքերը):

Երրորդ ապաւորութիւնը գիրքէն դուրս, զայն յօրինողին շնորհներով է գոյաւոր: Հիմնական է այս զգացումն ալ: Ընթերցողը համոզուած է թէ այդ գիրքը գրուած է ոչ միայն սիրով, այլ և ուղիղով: Թէ անոր հեղինակը հազորդ է մեր պատմութեան զարգացական processusին, տիրապէս ու արմատապէս: Այս վստահութիւնը իր կարգին կ'աւելնայ իրր արժանիք գիրքին ալ զրայ: Զայն կարդացին նախ իրենց երկրին, իրենց պատմութեան կախարդանքէն կանչուած, կապուած: Կարդացին իւրենց սիրտին մէջ խօսող հրամայականներուն անդրադարձումները զգալ կարծելով այդ տառապանքներուն, հերոսութեանց, առաքինութեանց մէջ: Իրենց հայութիւնը իրենց աչքին արժանաւոր ընծայող բարերար վկայութիւնն էր ան: Ու զայն կարդացին ինչպէս պիտի կարդային եւրոպացի մեծ հեղինակ մը: Այսինքն հպարտանալով:

Դրէք այս ամէնը այդ ժամանակին մէջ, սկսող գրականութեան մը արշալոյսին, ազգային դիտակցութեան անդրանիկ(*) խոովքներուն ծոցը, երբ այդ ամենուն հիմնովին գոյ գանդուած մը կարծես հրաշքով կը հրաւիրուի քաղցր, յուզիչ, անամբարտաւան հերոսութեան, անաղմուկ, անցոյց, տարօրէն մարդաւօտ սրբութեան, ինչպէս արուեստաւ զգալ մեզի այդ երանգն ալ հոգեւոր կեանքի, մեր մամերուն, ծերերուն աղօթքներուն ընդմէջէն, երբ «նրազը մտրել» աստջ իրենց ետէն, այդ սըրբասուրբ բերանները կեանքին կայծը փոխանցեցին մնացող նիւթերուն ու օրհնութեամբ իջան հող, ասոր այնքան ազատ մեղքերը գնելու . . . Կ'երեւակայիմ թէ Վարազայ վանքին մօտայ ու բիրտ պատերուն ետին, ճակատագրին հարուածներովը որբացած տղաք, այդ 1860ին, ինչ հեշտագին արցունքներով, հիւսկի յաւուսով կը զողզողային իրենց վարժապետին բերնով իրենց մատաղ հոգիներուն մատուցուած սա սրբազան հերոսապատումին երանութեանցը ծոցը: Ես մէկն եմ եղեր այդ որբերէն: Վանքի մը պատերն ալ սեղմեր են իմ պատանութիւնը: Իմ վարժապետները, մեծ բանաստեղծներ ալ կային անոնց մէջ, անկարող եղան ինծի ներշնչելու այդ սարսուռները: Հիմա ձե-

(*) Արեւելահայ գարթօնքը ազգային դիտակցութեան զարթօնք մը ըլլալէ աւելի ազգային իմացականութեան զարթօնք մըն է: Արտփնանի Գործը՝ գրողները շահագրգռեց: Զանգուածը պիտի ըլլար, հոն, հազօրդ ազգային զգացումին երգերով, ճառերով, մանաւանդ վէպով: Հիւսկիտովալ: Այո: Բայց մանաւանդ ՍՂԱԿԻՆ ու Ռաֆֆին:

ընթացին դժնեքուն միայն կը հասկնամ թէ ինչու 1900ին Յաշկէները «անլուրջ յօրինումներ» կորակուէին հանգամանաւոր բերաններէ։ Չեմ խօսիր այսօրուան մեր ճաշակները վերաւորող ռոմանթիկական, միամտութենէն, հետադարձական հայրենասիրութենէ, սրտնք դար մը առաջ այնքան անհրաժեշտ, բարեբար իրողութիւններէն, Ձարթօնքի Սերունդին հակադարձ ջանադրութեանց հոգերէն իբր անդրադարձ։ Չեմ խօսիր, կառուցման անխռոտափելի տկարութիւններէն հիմա որ գիտեմ պատուական արքային իմացականութեան բոլոր ազբւրները, մասնանիները։ Յաշկէ Լայրէնեայը այն գիրքերէն է որ կ'ապրին, ընդդէմ ամենայն հաւանականութեանց, ընդդէմ ճարտար րժիշկներու վճիռներուն։

Հայապարտէ, Ենթակէ և Պարագայ իւր։

Գիրքեր են ասոնք սրտնք պատկանելով հանդերձ պատմութեան, կը թելադրեն վերլուծումի, դատումի, ոգեկոչման ստույգ աստղադրութիւններ, ծնունդ տեսակ մը փափաքի, որ փաղ պատանութենէն մինչեւ խորագոյն ձերութիւն անոր հոգին պահեց խանդին մէջ։ Յաշկէները այդ փափաքէն տիրական կերպարանքներ են։ Հայապարտէ, լոյս տեսած մահուանը տարին (1901), սրտառու է իր նախարանով, կը պատկերէ գիրքէն աւելի գրողը։ Կրնանք առանց փախնալու յայտարարել որ անիկա հայոց պատմութիւնն է, բայց գրուած պատմիչներուն իսկ միջոցով, ուրիշ խօսքով՝ հայոց պատմութեան ամենէն տիպարային եղելութեանց չարայարեալ ամփոփույքը։ Անշուշտ հանճարային ոչինչ կայ սայղացքին խորը, բայց անիկա նոյն ատեն պատուական այդ աշխատաւորին իմացական ազդեակէն յուզիչ որքան համոզիչ վկայութիւն մըն է։ Մխիթարեան մտայնութիւնը ոչ ոքի մօտ այդքան պայծառ է մարմնացած որքան ճիշդ մարմնով բայց չքեղ հոգիով այն արքային վրայ որուն անունն է Ալիշան։ Մոռցուած, գրեթէ մոռած աղգ մը կեանքին դարձնելու սրբադան ու յամառ առաքելութիւնը, խաչակրութիւնն է այդ մտայնութեան ամենէն կերպընկալ կերպարանքը։ Ալիշան դարեւոք բաշխումով տուած է մեր Ժողովուրդին կեանքը, ասոր տարրերը վերցնելով մեր պատմիչներէն, մէկ ու նոյն գրուածք երբեմն մէկէ աւելի յեղուճներով, մէկէ աւելի հեղինակներու գրչին տակ։ Արդիւնէր։ 1900ին մեր ընթերցող հասարակութիւնը չէր բաժնեւոր 1860ի

հոգեխառնութիւնը: Մեր պատմիչները չէին արհամարհուեր անշուշտ: Բայց կէս դարու վրայ քննադատական խմտութիւն (Ալիշան Հայապարտեմի նախարարին մէջ չի վարանիր այդ խմտութիւնը խմտտակութիւն ալ որակելէ) մը այդ կտորներէն ոպառած էր իրենց հրաշալին, պատկանելին, երևան բերելով անոնց քմայականութիւնը, անճշտութիւնները յաճախ, միշտ ու մեր անբաւականութիւնը: Մեր պատմիչները՝ Լեոնիկագիրներ միայն, որոնք այնքան քիչ բան էին պահեր մեր ապրումներէն ու ահաւոր ընդարձակութեամբ, քանի մը հազարամեայ տոմար մը վերածեր էին խեղճ ու պատաս Կէքեաթի մը: Այս զգացումները, արդիւնք՝ Վիեննայի քննադատ մեթոտներով մեր ներսը փրած պատրանքներուն Հայապարտեմ ընդունեցին իբրև անկնիք հաւաքածոյ մը: Անկնիք, մասնաւորաբար զիրքին առաջին մասին մէջ ցոյց տրուած անբացատրելի անփութութեան մը զինով: Նախարարը կը խոստովանի թէ զիրքը պատրաստ էր տանամեակներ առաջ: Տպագրութեան յանձնումին առիթը՝ «Յիւստակ Յոբելեանի երկհարիւրամեայ հաստատութեան Մխիթարեան Միաբանութեան: Վեներաբլի ի վանս Ս. Ղազարու, Ռ. Յ. Թ. Ա. — 1901»: Ուրբ՝ մե: Այդ առաջին մասին որ Ալիշանի խմայական հորիզոնը պարագրիով վկայութիւն մըն է, ըստ հանգամանաց, պարզած պատկերը դատապարտութիւնն էր անոր համբաւին: Ալիշան կը պահէր, ութսունին մէջ, պատանիի խմայականութիւն մը, քանի որ վաթսուն ու աւելի տարիները անոր մէջ ոչինչ էին փոխած: Այդ առաջին մասը մեր պատմիչներուն վրայ կենսագրական, քննական, քիչ մը անհարպատ բառով մը՝ քննադատական նըշմարանքներէ կը բաղկանայ: Ազգը կը սպասէր որ հոյակապ համբաւի մը բարձունքէն իր պատմութեան վրայ իշնային իրաւ, վերջնական, առնուադն ոչ-չին խօսքեր: Գիրքին երկրորդ մասը կը հերքէր այդ սպասումը: Ալիշան հաւաքածոյ մը միայն կազմած էր, տեսակ մը գասագիրք: Ու հայոց պատմութիւնը կը մնար, անոր մտքին մէջ հոն, գտած էր զայն այդ միտքը, պատմութեան գոներուն: Ահա տուաման, իր պարզագոյն ձեւին տակ: Թէ զիրքին երկրորդ մասը գործնական նոյնիոյ բարեհաւ վկայութիւն մըն է, կը մնայ անբաւարար այս կորանքը զխմաւո-

րելուն:

Մօտ կէս դար է անցեր այդ գիրքէն: Բայց Հայապարտեմը չի բաժներ հասարակաց հիացումները որքան ուրացումները: Այդ գիրքը հայոց գրականութեան վրայ յաւելում մը չէ անշուշտ: Բայց ունի Ալիշանի լուստտորելու, հասկնալու արարք-

ներուն մէջ շատ աւելի տարողութիւն քան Նաագոները: Մարդ տնկէ կ'առնէ այն տպաւորութիւնը ինչ որ ուզած է տալ Յաշիֆներու քիչ մը թուլիկ, արձակ ճարտարապետութիւնը: Երկիրն ու մանաւանդ ժողովուրդը, այսինքն ասոր աստղաւոր դասերը կը սեւեռուն ձեր ներսը, ուրուային, բայց ամբողջական: Ու ասիկա բարիք մը կը նկատեմ, քանի որ այդ համազրական վերկայացումը գործն է բազմաթիւ ազդակներու, — մեր պատմիչներուն:

Առաջին մասը ուրուագիծ մըն է հալոց մասեցեացութեան: Այս հաստատումը իր ամբողջ կշիռը կը ստանայ երբ արուի ութսունամեկի վաստակաւորին իրր վերջին պսակը, իր յիշատակի խորանին: Ու հարցումը, ինքնաբեր որքան անդամագրելի: Ինչեւէ և հալոց մասեցեացութիւն կոչուած կախարդական հեքիարը, իր խորքին մէջ: Պատասխանը կուգար քորմէ մը, նահապետէ մը, այդ հէքեաթը նեարդ աս նեարդ ապրած հոգի տնապատականէ մը: Ու այդ պատասխանը դառնութիւն էր ու փոշի: Ինչո՞ւ: Չենք գիտեր: Ալիւան շինած է այդ ուրուագիծը աւանդական հասկացողութեամբ, ասանց քննական, քննադական անդրադարձումներու որոնց հանդէպ անընկալուէ է, տառապելու աստիճան(*), մեր հնութեան մեղքերուն համար խի ներողամիտ յարգալիւր հոգեբանութեամբ: Տարօրինակ արքա՞ն, որ կարգացած է ամէն բան, ոչինչ սորվելու հերոսական մտադրութեամբ: Այնպէս ինչպէս տրուած են հալոց պատմիչներուն կեանքի զլծերը, կշռուած՝ արժէքները, հիացուած՝ անոնց միամիտ ու տրտում զեղեցկութիւնները, բոլորը մէկ ստիպուած եմ արժեւորել իբր հաւատքի կաթումներ: Այս անկիւնէն դիտուած, այդ ուրուագիծը միտքի գործ մը ըլլալու տեղ սիրտի պարտք մըն է անտարակոյս: Բայց որքան պիտի ուզէինք որ երկուքն ալ

(*) Ահա իր բառերը Հայտնութեան յառաջաբանին . . . Իսկ թէ հարցուն, ինչո՞ւ այս և այն Յոգեւածներն են ընտրուած և ոչ այլք նմանիք կամ լաւագոյնք, այդոր պատասխանը նոյնինքն հարցընողին թողում, զոր՝ եթէ ինքն այլ ուզէ այսպիսի ինչ հաւաքել, յառաջագոյն պատրաստէ տալու պատասխանը իրեն հարցընողաց: Այսպէս այլ իմանայ խնդրողն՝ թէ ինչո՞ւ այդչափ միայն քիչ կամ կարճ ծանօթութիւնք գրուած են մեր Պատմութիւնը պարզելու, ստուգելու, և այլն. — այսչափ կ'ըսեմ կամ կրկնեմ որ իմ նպատակս չէր պատմութեանց ստուգութիւնը քննադատել, ինչպէս հիմայ կ'ընեն ո՛չ սակաւ բանասէրք մեր (իմաստութեամբ և իմացականութեամբ ևս, չափով և չափազանց), այլ մեր հեղինակաց հաւատքն և կարծիքը ներկայացրնել, աւելի իրենց պատմական ոճը գիտելով քան գիտութիւնը. . . .

կենային այդ վերջին գործին մէջ։ Չեմ տառապիր այս դժբախտութեամբ։ Ալիշան քննադատ մը չէր կրնար ըլլալ։ Իր հաւատքը զօրաւոր արդեւիք մըն էր այդ ուղղութեամբ։ Հայոց պատմութեան հասկացողութիւնը, հորիզոնները չեն ազդուած անկէ։

Այսպէս չէ պարագայն ՇՆՈՐԽԱՅԻԻ վրայ իր ուսումնասիրութեան որ երկար ատեն շփեղ նմոյշ մը իբրեւ փառաւորութեան նորասկիզբ մեր գրական, քննադատական ուսումնասիրութեան։ Իրական է որ Ալիշան այդ հաստորին մէջ ըլլալ գրած ձգտում, յաւակնութիւն, գրական որքան պատմական, կենսագրական որքան վերլուծական եղանակներու վրայ շահարկութիւն մը (Յաւակնորդներուն Յովհաննէս Ներսիսեան, Սեփեղեան, Սահակ Պարթևը, մանաւանդ Սեփեղեան Ն. Լաֆրանսէն այդ յաւակնութեանց հաղորդ, անոնցմէ նախատիպար կամ զանոնք լրացնող աշխատանքներ են)։ Միւս կողմէն մեզի ծանօթ են իր յաւակնութեանց տեսեկարար տարողութիւնը, իր ձգտումներուն պարունակը։ Ալիշան նորին մարդը չէր կրցած ըլլալ, այնքան հինին վրայ կատարուելիքը անկատար կը դնէր իր օրերուն։ Գրագէտ մը, հաւաքիչ մը, բանասէր մը, բանաստեղծ մը քով քովի չեն կրնար ապրիլ մէկ ուղեղի մէջ։ Այսքանը մենք այսօր կրնանք ըսել դառն կորանքներէ վերջը։ Մարդկային ընդունակութիւններն ալ ենթակայ են սահմանին։ Հսկայ վաստակը Ալիշանին կը վկայէ իր ցանկութիւններէն։ Ինչ որ երկու երեք սերունդ, մասնաւորաւ աշխատողներով ու լայն ընթացողներով (իրենց գործին նուաճման ի գիւրութիւն) հազիւ պիտի բաւէր իրագործելու, Ալիշան միակը կարծած է իրագործել։ Շնորհալէ Լաֆրանսէն իւր գրական քննադատութիւն չէ, մեր օրերու ըմբռնումով, Բայց չէ նոյն ատեն աման կենսագրումը 1850ը կանխող մեր գրողներուն։ Ալիշան հաւատացած է թէ կը գործադրէր մեր գրական նախանիւթին վրայ ԺԸ. գործը հետադարձական — հետադարձութիւնը՝ զիրքերէ անջատուած օրէնքներու գրութիւն մը որ յիսուսեաններէն (ԺԷ. դար) մուտք գործեց ուսուցման մէջ — քննադատութեան տուիքները գործածել հայոց պատմութեան ամենէն խոսքիլ զէմքերէն մէկուն վրայ։ Ու կուտար յագուստ, այդ ձեռք, իր մէջ անհուն ախորժակով մը ապրող Ռոմանի, միշտ առաջին զիծի մնալ ցանկացող բանաստեղծին (որ տաղաչափ չի նշանակեր հոս այլ՝ երազող), իր միտքը անընդհատ չարչարող պատմիչի իր փառասիրութեան ու թերեւ պարկեշտ ալ իր փափաքին,

մեր պատմութեան դժուարաթափանց խաւարէն զուրս քաշելու քաղցր, պայծառ, լուսապսակ դէմքեր որոնք արդէն աւանդութեան ծիրանիով իրենց սրբութիւնը, իրաւութիւնը, հայութիւնը, մեծութիւնը ազատագրած էին հասարակաց յարգանքին, հիացմունքին ներսը:

Բայց այդ գիրքը արժեւորել իրբեւ փորձ մը (հերոսական իր խմտտով՝ essais) մեր օրերուն կը բախի մէկէ աւելի դժուարութեանց: Զայն ընդունիլ ամբողջական յուշիկ մը՝ պիտի նշանակէր անտեսել թաքուն փառասիրութիւնը հեղինակին որ զրած է այդ հատորը գրական վստահութեամբ մը: Զեմ բանար փակազիծ, Մխիթարեան հասկացողութիւնը վերլուծելու այդ մարդին վրայ: Վրականը ամենէն տկար երեսն է այդ մտայնութեան մէջ: Բայց Շնորհալի և պարագայ էրը հաղորդ է բանասիրական, պատմական, հմտական, լիպական, մեկնական, բանաստեղծական, հաւաքչական, քննադատական velléités-ներու, որոնց բոլորէն կայծեր կը զգանք այդ Մխարանութեան գանազան ներկայացուցիչ-ներուն մէջ բայց որոնք ամենէն համադրական նշուումները ունեցան Ալիշանի մօտ: Մենք, աւելի մասնաւորութեամբ, կը սեղմենք մեր ծիրը (փառասիրութեանց) ու կը մնանք զգոյշ մեր հասողութենէն վեր ճիւղերու հանդէպ: Ալիշանին զերազոյն պաշտօնը ստեղծումին, նորոգումին զգայարանքներէն իր տկար ըլլալն էր: Ասիկա ըստեցաւ ասկէ առաջ: Հօն: Ուրիշ կէտէ չէ որ կուգայ դժուարութիւնը, Ալիշանը անտարազելի ընող ամենէն բարդ կնճիօր: Անհուն այս գիսցողը, նոյնքան խորունկ այս զկացողը՝ ինչո՞ւ չըլլար գէթ միջակ ստեղծող մը: Վասնզի միայն այս գիտով է որ հմտութիւնը կը վերածուի առնուագին տանելի յարգարանքի մը, զգացումը կ'ազատի իր գանցումներուն թափիկ տրտմութիւններէն: Կը հասկնա՞ք արդեօք թէ ինչ սրտառուէ, ինչ շքեղ, ինչ հրաշալի նիւթ մըն է Ներսէս Շնորհալին, բայց ոչ Ալիշանինը, այլ ա՛ն՝ որ եղեր էր այդ դարուն, կամ կ'ուրուանայ Ալիշանի իսկ էջերէն, բայց կը խուսափի մեր սեւեռումէն վասնզի անոր կենսագիրը — ի՞նչ խեղճ է բա՛ւր — կ'աշխատի գիրքերու, վկայութիւններու գպրոցին մէջ ու կ'անգիտանայ եթէ չ'արհամարհեր կեանքին գպրոցը: Ալիշան պատմած է այդ մարդը — իր բոլոր երեսներով, սպառիչ մանրամասնութեամբ մը — աշխատանք մը որուն համար անիկա ոչ միայն չէ տառապած, այլ զոր կատարած է իրաւ հեշտանքով, պաշտպանութեամբ՝ տիպարէն, իր բոլոր ակնկալութիւններուն լայն ու լայն զոհացում բաշխող: Սուրբեր չա՛տ՝ Եայտմասութիւն մէջ:

Բայց շատ քիչ՝ թիւը անոնց որոնք այդ սրբութիւնը վաւերա-
տիպ ընէին իրենցմէ անսուտ ալ վկայութիւններով, իրենց իսկ
ձեռքէն ելած վաւերագրերով: Գիրքը կը կարդացուի առաւել-
լապէս սա կեանքին լոյսովը լուսաւորուած ըլլալուն: Բայց մարդ
մը առանձնութիւն մը չէ: Շնորհալին կը պատկանի նախարա-
րական տունի մը որուն մէկ թիւը կը սիրեն մարդիկ մինչև Պար-
թեները իջեցնել: Տունն է նոյն ատեն քանի մը կաթողիկոսնե-
րու, եպիսկոպոսներու: Կը պատկանի դարու մը ուր հայոց պատ-
մութեան յուզումնաւոր գրուածքները իրարմէ արագ կը յաջոր-
դեն, կազմելու համար ծանր հանգէսը պայքարին, արեւնէ, ի-
մաստէ, երկիրքէ ու դժոխքէ ողորում հաւատարապէս: Մի-
նակ այդ հարցերը (*) իրենք իրենց պիտի բաւէին, երբ ինչային
անհրաժեշտ լուսարանութեան, այդ հատորը ընելու մէկը ամե-
նէն շահեկան նուաճումներէն: Ալիշան ամբողջ է հմտականին
մէջ: Հագած է իր տիպարը, եթէ կը ներէք այս բացատրու-
թիւնը: Յստակ կը տեսնէ դարը ու ասոր հանգամանքները լաւ
են դասաւորուած իմ մտքին մէջ: Բայց գիրքը չէ բարձրացած
սրբութեան, ինչպէս չէր բարձրացած այդ արուեստին Յո-շէիքը,
պատմական հսկայ միւս ձեռնարկները (Սխառ, Շէրաւ և այլն) ու-
րոնց աւագ մեղքը, անկատարութիւնը՝ այդ երկդիմի հանգա-
մանքն էր ընդմէջ արուեստին ու հմտութեան: Շնորհալի և զա-
րաքայ էրը փարթամ գէղ. մըն է հաւաքուած իրիւղէններու ուր
չըլլար գործած ճաշակը, ընտրական զգայարանքը արուեստա-
ղէտին: Բայց, ինչպէս որ կը կարգանք Յո-շէիքները, հոն բաբա-
խուն սէրէն գրաւուած, կը կարգանք Շնորհալին՝ դարուն, անձ-
նաւորութեան ու հարցերուն ներգոյակ (intrinseque) հրապոյրէն
տարուած: Որքան տարբեր պիտի գուրս դար իմ գրիչէն Ալի-
շանի նկարագիրը եթէ երբեք արտօնուէի այդ հատորը օգտա-
գործելու անոր մօտ արուեստագէտի մը անաւարկելի փաստին,
որով միայն գրականութեան պատմութիւնը կրնայ վարձատրել

(*) Ահա ձեզի պզտիկ ցուցակ մը — Խորողիկոսական Արքի. Փո-
խաղութիւն: Ֆեոդորի Ա. Լեւոնի: Անտիոք և Մուսաղիմ ժո-
ղովի թագմու: Ազոյանից Խորողիկոսութեան թագմու: Բանագմա-
ղութիւն Հռովմայ եկե: Աւուսն և Կոստանտնուպոլիս: Խաչակրու-
թիւն: Կիլիկիոյ գրաւումը Թուրքիէ: Ռաբիմանց իշխանութեան
դժոխք: Խնդիր Միսրաթութեան (Յունաց և Հայոց եկեղեցիներն):
Եկեղեցական բարեկարգութիւններ: Բնդհանրականը Խորողիկոսա-
ցումն վերջ: Վաճառք: Բանագմաղութիւններ: Հաւաքի խնդիրներ.
և այլն և այլն, որոնց իւրաքանչիւրը հատորներու նիւթ ընձեռելու չափ
բարդ ու յորդ կը թուին տակաւին այսօր:

իր սպասարկուները: Ո՛ր զրական քննադատութիւն, գէթ այն ձևով որ ա՛լ բլիւեհ է դարձած արեւմտահայ կամ արեւելահայ գրականութեանց մէջ, Ո՛ր չոր ու ցամաք կենսագրական հետադատում որուն տեգոյն, անհրապոյր նմոյշները այնքան առատ բուսան վիճինաւ: Ոչ նորոգող թափանցում որով միայն իրողութիւնները թուղթէն կ'աղատաղրուին ու կ'ըլլան կեանք, մեր աչքերուն առջև ու մեզ կը համակեն: Շնորհալի այս ամէնը արտօնող դէմքն էր հայ միջնագարին: Ու չէ նուաճուած Ալիշանի գրչին տակ: Մէշմէկ քի՛չ այս ամենէն: Այո: Ու դուք ունիք լրիւ պատկերը այդ գործին: Անշուշտ համարաւր, ազդեցութեան շրջանակը, իրմով գործուած բարիքն ալ դեր մը ունին զիրքը ազատելու սկզբնական իր միջակութեան դատակնիքէն, բայց այդ բարիքը իբր փառս ալ կը պարտադրեն գրականութեան պատմութեան որ մանտարինեան նրբութիւններու թանգարան մը չէ միշտ: Ահա թէ ինչո՞ւ գէշ գրուած, նոյնիսկ հազիւ միջակ զիրք մը, օրինակի համար՝ Աղբւր Թաճաճի Խալը, դասուի մարդկութեան բարիքներէն մէկը քանի որ մարդկութեան պատմութեան մէջ մեծ արարքներու զսպանակ ծառայից: Չեմ գիտեր, Ֆլուպէտի Մարմ Պաճաճին կարգացող կրնիքն քանի՞ հատը մասնակց հրաժարիլ իր ժամագրութիւններէն: Ու գիտնալու էք հարկաւ որ այդ վէպը սեռին գլուխ-գործոցը կը նկատուի իր դարուն:

Ինչ ալ ըլլան իմ վերապահութիւնները Յաշէկէներու թացիկութեան, միջակութեան, երբեմն նոյնիսկ տափակութեան առնուազն շնորհալի կառույց մը ըլլալէ զինքը արդիւրոյ հասարակութեան հանդէպ, Ալիշանի այդ զիրքը կ'ապրի: Ըսի ասիկա: Ի՛նչ ալ ըլլան իմ զգոհութիւնները Հայապարտմին Ա. մասին հասցէին, զիրքին երկրորդ մասը կը կարգացուի վկայարանական ապրումներով: Հոն են մեր բոլոր պատմիչները մինչև ժէ. դար: Ու հոն են յաճախ հասարակաց նիւթերու վրայ, ներկայացնելու ասոնք համաձայն իրենց խառնուած քննարկուն ու ցեղային զգայնութեան միջինի մը: Դրէք այս նորութեան քով նորոգող իմացականութեան մը նպաստը, դուք պիտի ունենայիք ձեր ժողովուրդին caleidoscope: Դրէք այդ զիրքին առաջին մասին համար քննադատական զգայարանք մը, դուք պիտի ունենայիք զրուած մեր մատենագրութեան առաջին մեծ բաժանուէր մին կերպարանքը: Բայց մենք պարտաւոր ենք մեզի արուածը արժեքի ջանալ: Հայապարտմը հաւաքածոյ մըն է ու չէ: Առնուազն բարիքն է մեր դարերուն կտորները համագրական ձեռ-

Հարկի մը համար գործածուելէն առաջ եկած: Ինչ ալ ըլլան իմ վերապահութիւնները Շահալէն, այդ գիրքը քաղցր սփոփանք մըն է դաս մը մարդոց, որոնք իրաւ էին հարիւր մը տարի առաջ: Կը սիրէին մեր սուրբերը, պապեանական զգացումներու ցոլումներով թերեւ, բայց աւելի էին քան մեր օրերու հոգեւոր արքեպիսկոպոս փառասիրող հիւանդները, անծակ տգէտները ու ան միւսները որոնք Կիւրդիստանի պարագային և Յուդէի Վեշեֆէլ միայն իբրեւ գիրք ունեցան իրենց աչքերուն տակ՝ պատանի, երիտասարդ, ձեր:

* *

Հազիւ պիտի մօտենամ հաւաքիչին, գիտունին, պէնէսիկսէնին, հմուտին, վարդապետին, բարոյախօսին, վարժապետին, յոգևածագիրին (քանի մը հատորիկ լեցնելու չափ զանազան առօրեայ հարցերու շուրջ Արիշան Բաշմաշկին մէջ ստորագրած է բաւական ծաւալով գրութիւններ), կրօնականին, Տալաղբիշին, Բարգմանիչին, — որոնք բոլորը եղաւ անիկա իր երկար կեանքին մինչև վերջին րոպէն, միշտ քանի մը հատը մէկ անգամէն։ Ու երբ ըսեմ թէ սա պիտահներուն թելադրած աշխատանքներէն իւրաքանչիւրը առանձին առանձին երբևէ քանի մը կեանք կը լեցնեն, դուք մօտիկն էք հասկնալու թէ իրականին մէջ ո՞ր աստիճան ընդարձակ (ուրիշներ ըսին անհուն) մարդ մըն էր փոքրածաւալ այդ արբան։

Այդ պիտակներէն ամէն մէկը արդարապէսով գրաւականներ
առած է անկէ մեր մշակոյթը, Հոս թուումը չեմ գտեր ան-
հրաժեշտ: Գրականութեան պատմիչը պիտի գորովի սա աշխա-
տաւորին անսպառ թափէն բայց պիտի յիշէ միայն, օրինակ իր
Հայ Վեհերը, Արշալոյս Բերդաճեան-Նեան է Հայ-, Հայաստան յառաջ Կան-
դիմէն Հայաստան, Կաթնէց, Հին Հասարակ Հայոց (500 էջը անցնող հա-
տոր մը), Հայ Բառակ (700 էջը անցնող բուսաբանական ուսումնա-
սիրութիւն), Աբուհաւը Հայ (արաբագիր պատմիչ մը որ պատմած
է Եգիպտոսի վանքերն ու եկեղեցիները), Անադոլոսի Կոթի և Կոթոյ
(Ժայռաքաղք՝ ի սուրբ գրոց և ի հարց և ի հոգեկրաց), Հայկաճեան
աշխարհագրութիւն, Բաղաճաճեան աշխարհագրութիւն (հազարի մօտ քա-
ռածալ էջերով) և իտալերէն, Ֆրանսերէն թէքնիք աշխատանք-
ներ, առանց արտօնուելու ատոնց ալ վերլուծումին: Ոչ ալ դա-
տում: Անոնք դուրս են գրականութեան պարունակէն: Տեղա-

գրութիւնները (Սէպտեմբեր, Շէրապ, Սէպտեմբեր, Այրարատ) զիս զբաղեցուցին այն զլխաւոր փաստին պատճառով որ Ալիշանի զգայնութիւնն էր, խառնուածքը՝ այդ ուսումնասիրութիւններուն շատ մը տեղերուն մէջ գրական ջերմութիւն մը ծորող։ Թէ այդ զգայնութիւնը մնաս մը բերած է այդ աշխատանքներուն զխաւան հարազատութեանը, դարձեալ կը զանցէ իմ աշխատանքիս սահմանները։ Գիտեմ միայն որ Սրուանձտեանց, որ Ալիշանէն աւելի համեստ ծրագիրով մը ինքզինքը նուիրած է այդ հայրենիքին տեղագրութեան, առատ իր զգայնութեան անտեղի հեղումներով դանդաղեցած է ուսումնասիրութեան գնացքը։ Վանեցի վարդապետին զեղուն խառնուածքը, միշտ առաջին բլանի, թէեւ վարակիչ, վերջ ի վերջոյ կը յոգնեցնէ։ Յետոյ, Ալիշան չէ փառասիրած Վիեննական սառնասիրտ վերձանումը։ Կայ ուրիշ ալ պարագայ։ Ալիշան կը ճառապի կրօնական ալ ճառապանքով։ Ըսել կ'ուզեմ՝ արդի գիտութեան, միջոցներուն լոյսը պարտաւոր է միշտ պատշաճեցնել կրօնական իր հանդանակին, որ կը նշանակէ զանոնք մերժել երբ անհամաձայնութիւն մը ըլլայ զգալի նոր փաստերուն ու ճիշդ դեպքերուն յարաբերութեանց մէջ։

Հմտական այդ վաստակը ի՞նք իր մէջ։

— Անիկա անհրաժեշտ նախանիւթ մըն է, մեր հայրենագիտութեան շտեմարանը։ Ձեմ սեղմեր թիւագրանքին ծիրը։ Պատմութիւնը (ազգերու) նորոգուած է երեսուն դարերու գէզերուն ներքեւէն նոր երեւան գալով։ Ալիշանի ձէն Հասարակացը չէ նորոգած հայ աստուածներու պանդեոնը։ Հայ Վեները չի տար միջին դար մը։ Հայ Բասալը բառարան մըն է։ Ասոնք աւելի քան իրաւ վճիռներ են։ Բայց նոյնիսկ այդ պարագային Ալիշանի այս վաստակը շտեմարանեան առաքինութիւն մըն է։ Ձեմ դատած իր այս թիւագրարի աշխատանքին դերը ողբալու հարազատ ստեղծումներուն անբաւարարութեան իրր ազգակ։ Մարդիկ կ'ընեն իրենց կրցածը միայն։

Ձեռագիրները։

Հ. Ղազարիկեան իր Հայկական Նոր Մատենադարան մէջ քսանէ աւելի ձեռագիրներ է յիշած, ոմանք վախտ, ուրիշներ ահարկու ծաւալով։

Ահա քանի մը անուններ. Հայ Նկեղեցի (եկեղեցական պատմութիւն մը չէ, այլ եկեղեցականաց մասին կցկտուր տեղեկութեանց հաւաքածոյ, կազմուած է 56 մեծագիր էջերէ)։ Փաշալ

(Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժողովքներուն պատմութեան համար հաւաքածոյ մըն է)։ Հայ Վաճառքի Եւրոպայի հաւաքածոյ մըն է այս ուր խտացած են Եւրոպայի մէջ գտնուած ամէն վանքերու, եկեղեցիներու, սուրբերու նկարագրութիւնն ու պատմութիւնը)։ Այլապէս Հայկաբան (հայ վկայարանութեան, եկեղեցական պատմութեան, քաղաքական և աշխարհագրական պատմութեան վերաբերեալ քաղուած քննարկ կազմուած)։ Փառնիկ (․․․ պատմական կոտորներ որոնք կը վերաբերին ամենէն աւելի մեր Կիլիկիան պատմութեան)։ Առաջիկ (հսկայ, մեծ զի հասոր ուր Հ. Ալիշան ամբարած է Հոռովմայ քահանայապետից, մերազնեայ կաթողիկոսներու, թագաւորներու, եպիսկոպոսներու յղած կոնդակներու և ասոնց պատասխաններու օրինակները, բնագրին լեզուով)։ Յիշատակաբան (պատկանելի և հոյակապ վաստակաց և յամառ կորովի տոկունութեան արդիւնք . . . մեղի ծանօթ և անծանօթ հայ գրչագրաց յիշատակարաններու հաւաքածոյ, երեսունըհինգ մեծագիր թերթերէ. իւրաքանչիւր թերթ ունի քսան մանրատու էջեր)։ Թառնիկ (Եւրոպական պատմութեանց՝ մեր ազգային գործոց հետ ունեցած վերաբերութեանց թուղթեր և դաշնագրութիւնք)։ Հայ-Վաճառք, տպուած էն զատ (ամբողջովին երբ տպուին՝ կը կազմեն Առաջին ծաւալով վեց կամ ութը հատորներ, ու դալար ժամանակէն մինչև ծերութիւն շարունակուած աշխատանք)։ Առջեւ Թառնիկ (ծանօթ էն պահաս հազարաւոր բառեր հաւաքած է)։ Թառնիկ Զոյցի (եթը տետրներու մէջ մանրիկ տառերով և խիտ տողերով մարգարտաշար ժողովեր է ընդհանուր ազգաց և մերազնեայ հեղինակաց իմաստուն խօսքերը ուսկից միայն կրօնական մասերը քաղելով՝ հրատակած է Առաջիկ Հայ անուամբ գիրքով)։ Առաջիկ (Վենետիկոյ Ս. Խաչ ազգային հին գաղութի հաստատած եկեղեցւոյ ընդարձակ պատմութիւն)։ Հայաբան (ստուար, մեծագիր գիրք մըն է ուր ամբարած է Հայաստանի վերաբերեալ ամէն տեսակ զրական նիւթերու ճոխ ատղձներ)։ Հայկաբան (եթը հսկայ հատորաւոր գրչագիր մատենաներ որոնց մէջ իր ամբողջ գրական կենսոք, անդադար գիւրեր է մեր ամբողջ նախնի մատենագրաց պատմական, աշխարհագրական, աստուածաբանական, կրօնական, իմաստասիրական, եկեղեցական, քաղաքական և այլ գանազան ճիւղերու վերաբերեալ լիարատ պատմութիւնը զոր ընդօրինակած են իրեն հասակակից և կրտսեր եղբայրները)։ Տեղագրական։ Թառնիկ Հայ Առաքել։ Զառնիկ (ուրի բազմաթիւ անտիպ կրօնական ճառեր և խրատական գիրքեր ու

րոնք իր բնատուր բանաստեղծական խանդով զրուած են, ոճը՝ բարձր, յուզիչ, զգայուն և ազդեցիկ: Այս զանազան զրուածոց մէջ կը դասենք բազմաթիւ մեծ ու փոքր յուշատետրներ ուր իր հեղինակութեանց համար նշանակած է աշխարհադրական, վիճակագրական, կենսագրական ցանկեր, թուականներ, անհամար տեղեկութիւններ): (Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հայկա՜ն Նոր Մահաբէրութեան և Հերբէրտեան):

Գլխու պատոյտ տուող սա արդիւնքին վրայ սա վկայութիւնները (փակագծի մէջ) չեմ շահագործեր, քանի որ անիմաստութիւն է լոյս չտեսած և անձամբ չկարդացուած գիրքերու վրայ դատաստաններ, եղբակացութիւններ գործադրել: Բայց անունները (գործերէն), այդ ծաւալները, այդ բազմազանութիւնները, խնամքը, կիրքը՝ այդ ամէնը «զալար օրէն մինչև ցծերութիւն չդալկացող», ինքնին տպաւորիչ են որպէսզի լոյս տեսածներուն իմաստը անոնցմով անգամ մըն ալ բարձրանար: Ոչ մէկ անուն հայ գրականութեան մէջ յաջողած է իրագործել սա վաստակը, սա տարածութեամբ: Արդար, մակդիրը — անհուն — որով պատուած են զինքը:

Իր յոբելեանը նոյնքան անհուն ցոյց մըն էր, այդ վաստակին արձագանգ տպաւորութիւնները համադրող: Իր գործին շուրջը ստեղծուած ընդարձակ գրականութիւնը զիս չի խանդավառեր սակայն, քանի որ վկայագրական տարողութիւն ունի առաւելապէս ու անվաւեր է՝ ուղիղ դատողութիւնը վերաւորելու աստիճան:

Գ.

Հ. Ա. Մ. Ա. Դ. Ր. Ռ. Ի. Մ.

Երբ կը փորձեմ վերջ մը դնել սա վերլուծումին, կ'այցուիմ մէկէ աւելի հակամարտ զգայութիւններէ, զգացումներէ, մտածումներէ: Այս վիճակը ուրացուած, նորափոյթ ու ատով անհաղորդ, կամ քիչ ծանօթ աշխարհէ մը խօսող գործէ մը ծնունդ չ'առներ իմ մէջ: Արիշանի աշխարհը, եղանակը, տաղանդին ուժը չունին ոչ մէկ բացառիկ, դժուարաթափանց ծաւքեր, թափ: Այդ գործը մեզ չի դարմացներ իր անակնկալներովը, անսեռեւ-

լիովը, իր յայտնաբերած նորութիւններուն փաստովը: Անկապ իբրեւ տարածք, իբրեւ նուաճում, իբրեւ գործադրում մանաւանդ կ'առթէ մեզի ծանր պատկառանք: Շփումի գալը այդ աշխատանքին հարազատ ոգիին, իմաստին՝ բերաւ որ էջերու թահու-բոհին ընդմէջէն, խկապէս փորձանք մըն է, փորձարկութիւն մը նոյն ատեն ու զրական խղճմտանքէ տաքնապ մը: Տառապանք մըն է այսօր անոր քերթողութիւնը: Ուրիշ արտմութիւն՝ ձեռագիրներով մեզի թեւագրուած ահաւոր աշխատանքը: Ուրիշ ցաւ՝ մեր ժողովուրդի անցեալին վրայ անկէ եկած լոյսին սովորականութիւնը: Ուրիշ տոստա՝ մեր լեզուին, մատենագրութեան հոլովոյթներուն վրայ այդ վիթխարի վաստակէն եկած իրաւ, նոր յաւելումին դուզնաքի կշիռը: Ասոնք ծանրութեամբ, զրեթէ արցունքով ըսուած խօսքեր են: Սէնթ-Պէօլ հոգակաւոր էջի մը մէջ ֆրանսական լեզուն նմանցուցած է փառաւոր զետի մը (ո՛չ՝ մեզի ծանօթ Վեյնին անիմաստ անհունը) որուն ընթացքին կը գիտեն իրենք զիրենք ֆրանսական զրականութեան զարերը, իրենցմով իրացած զուխ-գործոցներուն արձաններովը եզերապսակ, նմանութիւնը կը ներուի՞ արդեօք օգտագործել, այս անգամ ո՛չ՝ փոռքի ու հրացման տուրքերու իբրեւ միջոց, այլ յըստակ ընկու համար իմ մէջ վիճակը որ Ալիշանի վաստակին թելագրանքն է, երբ ամիսներու վրայ քալող վերլուծումի, վերծանումի աշխատանքը վերջ կը գտնէ . . . :

Ինծի այնպէս կուգայ թէ հսկայական անտառ մըն է ան, ոչ անարեւ, ոչ անթափանց, որպէսզի անծանօթին, նորին, խորհրդաւորին հրապոյրը, վարձքը մեզ մղէին դէպի իր խորքերը: Ուր աչքը կը յաջողի ամէն բան ընդգրկել, իւրացնել բայց կ'ընդգգայ այս սովորականէն անդին կարելի բաժիններու, մասերու գոյութիւնը: Ու ինչպէս է երբեմն պարագան մեր անտառներուն ներսը. հոն ալ բան մը — դուք ճշգրեցէք — կեանք, որ կը յօրինէ ինքզինքը, հազարումէկ փշրանքներով: Զուրիկ մը, ծաղիկի մը ճօճքը իր մենաւոր սիրոյն մէջ, տերեւներուն լեզուն, թռչուն մը որ ծառի մը սիրտը իբրեւ պիտի հօտի իր ձայնին ընդմէջէն ու . . . ամբաւ իրականութիւնը ապրումնե-րուն: Ալիշանին գործին մէջ այս փշուր կենդանութիւնը մինչեւ այս սողերը զրուած պահուն չէ յանգած: . . . Յստակութիւն, ճշգրտութիւն, նոյնիսկ գեղեցկութիւն՝ այդ անտառին պանազան կէտերուն, խորշերուն, թուփերուն, զրեթէ ինքնա-ոտեղծ, որոնք կը վարձատրեն քու թափառումիդ յոգնութիւնը: Աւելի յաճախ զանգուածայինը, մեծզին՝ որ կը տիրապետէ,

թեւադրելով ծանր տագնապը ամէն մթերումիւ: Երբեմն տեսակ մը վախ, երբեմն սարջանք, երբեմն գորովանք ու հպարտութիւն կ'անցնին փոփոխակի քու հոգիէդ ու չես կրնար այս ուրուային տպաւորութիւնները տեղականացնել: Օրի, ժամանակի զգալութիւնը այդ արշաւի ընթացքին կը լքէ քեզ: Երկրամասերէ երկրամաս անցնողի յստակ գիտակցութիւն մը . . . : Ոչ մէկ գրողի հետ, մեր մէջ, մեզի տրուած է ունենալ սա կարգէ գրեթէ նիւթական զգալութիւններ:

Անկարելի է չհամակուել զգայնութեան խորունկ, իրաւ սա հեղեղին հրապուրէն, թափէն, այդ գործին առաջին էջէն մինչև վերջինը տիրաբար, մշտապէս հասող, տեսակ մը կեանք, կանաչութիւն, մասնաւորում պարզեցնող ամենէն հեռու, անբեր խորշերուն ներսն իսկ: Այդ յուզման իրականութիւնը, զրազէտի մը մօտ միայն հաստատելի, չէ պակասած սա մարդուն ամենէն աննշան մէկ նշմարին ծոցն անգամ: Աղբիւրի մը անունը, տեղագրական չոր, անարուեստ ուսումնասիրութեան մը մէկ կէտին, տեսակ մը յուզում կ'ըլլայ, չըսելու համար գրական սարսուռ մը — այնքան այս պարզամիտ աշխատաւորը իր գործը վերածած է ներքին ապրումի: Ուրիշներ, միտք գրագիտ, պիտի հսկէին իրենց վիճակներուն, պիտի մտածէին իրենց տուածին, մանաւանդ կշռէին իրենց ըրածը: Ալիշան չէ իսկ յիշած ինքզինքը, ըսել կ'ուզեմ՝ չէ խորհած իր մեջ գրագիտին, ոչ մէկ անգամ, նոյնիսկ երբ բոցաճաճանչ իր քերթուածները գրելու առ տեն հայրենիքի ոգին, մուսաները իրեն օգնութեան կը կանչէր, նոյնիսկ երբ Ախաւանի վիթխարի շէնքը կը լսատակերաէր: Ու ասիկա բացառիկ է: Գրական նանրամտութեան պակասը պարկեշտութիւն մըն է, պարտք մը, երբեք՝ տաղանդի փաստ մը: Բայց գրականութիւնը այլամերժօրէն պարտքի, պարտականութեան, աղօթքի՝ ըսելս կուգայ, հանդէս մը ընդունելը, ուրիշ հոգեխառնութիւն: Հեղեղ մըն էր: Ու հեղեղին գերը՝ վաղելը, կանաչցնելը: Ու այդքան: Թերեւս այս հաւաստումը մաս մը բան կարող է բացատրելի ընել: Տաղնապը Ալիշանի գործին մէջ, մեր օրերու ընթերցողին, դատողին համար, տաղնապն է անճրկումի մը որ առաջ կուգայ մեր ներսը, երբ այսքան չքեղ զգայնութիւն մը, այսքան բացարձակ աշխատանքէ փատեր, այսքան լայն, մթերք նախանիւթէ կը մնան անբաւարար իրենց տէրը, գործողիչը ազատագրելու: Խորհեցէք պարկեշտ հոգիով ու մի ծամծմէք բաները: Կշուեցէք եզակի

Բերրովին առասպելական փառքը Նաաֆթիերուն նժարին մէջ :
 Ու պիտի գտնէք որ այդ քերթուածները կընային զրուել միջակ
 կրթութեամբ ունէ զրաքարի ուսուցիչէ մը : Ունինք Օրմանհա-
 նին, Գարագաշին, Թէրզեանին, Աէթեանին, Աճէմեանին ոտա-
 նաւորները, զրաքար ու աշխարհաքար, բայց մտքէ չանցուցինք
 դէթ այժմ չենք անցընել այդ անուններուն ետին իրաւ բա-
 նաստեղծ մը . . . ընդունելու ինքնեցէք պարկեշտ հոգիով . . . ու
 մի ծամծմէք բառերը : Կշռեցէք իրական արժէքը պաւսմիլ - յի-
 պաւսմին, նոյնիսկ կիսկատար արժէքներուն հետ բազդատելով
 Ծերենցին, Ռաֆֆին ուրոնց պատմական վէպերը մտքէ չան-
 ցուցինք եղակի փառքերու առաջնորդելու : Ու ասիկա այսպէս
 Ալիշանէն փորձուած որեւէ զրական սկսի համար առաւել քան
 երբեք այսօր իրաւ է մեր ներքին խղճմտանքին մէջ : Ինքնեցէք
 միշտ պարկեշտ միտքով ու մի ծամծմէք բառերը երբ աչքէ
 կ'անցընէք Ալաաշը Երինալի համար, հաւաքուած մթերքէն
 անդին նայող արամադրութեամբ մը : Այո, աշխատանքը տալա-
 ւորիչ է որքան վիթխարի : Բայց Լեւոն Մեծաբէ-ճը :

Ալիշանի պարագան զրական ըլլալէ առաջ Խղապիմ տաղ-
 նապ մըն է : Բայց զրականութեան համապատկեր մը իր ուղ-
 ղութիւնը (directif) կ'առնէ առաւելարար զրական արդիւնքներէ :
 Ի՞նչպէս արդար ըլլալ կարենալ՝ որակելու համար այդ զգայնու-
 թիւնը որ իսկական էր, աւելի քան կէս դար, ամենէն չոր
 միտքերէն մինչեւ ամենէն սկեպտիկ զրոգները առնելու աստի-
 ճան իր ջերմութեան, իրաւութեան մէջ, բանալով բոլորին ալ
 ներքը աչքերը հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր լուծած բխումնե-
 րուն, հայրենիքի սէրէն, ասոր փառքէն ուժացած, պարպուած
 ու գերութեան մէջ կարծրացած, ալաւսեցած մեր ժողովուրդին
 ամենէն ընդունակ զաւկներուն : Դուք զիտէք որ յման երկու
 սերունդ խմեց այդ զիբիւրը ու չհշտացաւ, այնքան անոնք ի-
 րաւ, տեղին, ատենին կ'ընային ծարաւահիւծ սիրտերու խորը :
 Եւ սակայն մեր բանաստեղծութիւնը անկէ չէ ժողովուրդած ոչ
 մէկ անվերածելի փառք, գեղեցկութիւն : Մեր վէպը՝ նոյնպէս :
 Մեր պատմութիւնը՝ նոյնպէս : Ու այս իրողութիւնը աւելի քան
 իրաւ է, որքան իրաւ էր Ալիշանի զգայնութեան համատարած
 փառքը, փաստը : Ի՞նչպէս կարենալ արդար մնալ՝ տարագրելու
 համար խորունկ, տաք, սիրաւէտ քաղցր այն հոգեվիճակը որ
 բարեխառնութիւնն է, նոր բառով մը՝ մթնոլորտը բիրաւոր այդ
 էջերուն : Ամենէն տարապարտ, ապագայնացած մեղքն իսկ

դորովանքի կը մղուէր սիրոյ, հաւատքի, անձանձիր աշխատանքի անսահման սա համանուագին զիմաց, ճիղճ ու կտոր մարմնէ ճարոււած . . . : Բայց նոյնքան իրաւ է գրիթէ արտասուահեղձ վիճակը որուն մէջ ինքզինքը սպառած կը զգայ ամէն հայ, գիտակցութեան անդրանիկ տարիներուն, երբ կ'աւարտէ Յաշկիւնէրուն հատորը: Ալիշանի վաստակը — իբր ամբողջութիւն — այս կարգէ մտածումներու, զգայութիւններու մշտավառ հանգէս մըն է, անաւարտ, հակասական, խնդրական, բայց պատկառելի, բայց սխրալի, նոյնիսկ երկունքէն դար մը վերջը, պայմանաւ որ արուեստի նոր, յաւակնոտ հանգանակներ իր և մեր զգայութեան միջև արուեստական պատուարներ չյօրինեն: Մանաւանդ պայմանաւ որ այդ վաստակին ետին չգտնենք ինչ որ մեր օրերու հրամայականները (*) բռնօրէն կը պահանջեն մեզմէ:

Ըրեր եմ, կանխող էջերու ընթացքին, իմ բոլոր վերապահումները այդ գործին անբաւարարութեան, վրիպանքներուն, մեռեալ մասերուն հանգէպ, Թերեո աւելին չէր ներուեր ինծի, այն պարզ պատճառով որ գիտուն մը, մասնագէտ մը չէի Ալիշանին գործին ամենէն տիրական կողմերուն համար: Բայց Հապաղէքը հանդիսարան մըն է զրական արժէքներու, մի մոռնաք ասիկա: Անոր համար է որ անոր հեղինակը ինքզինքը չի նեղեր երբ իր մտածողութեան կուտայ ընթացք, ասոնց ազդուելու աջէն ու ձախէն:

(*) Արեւմտահայ զրականութիւնը իր հոլովոյթը աւարտած գործունէութիւն մըն է և հետեւաբար մօտ է օրը երբ պիտի իյնայ վերջնական գնահատման: Ատիկա գործը չի կրնար ըլլալ արդէն իսկ ուժասպառ, այսպէս ծանր ձեռնարկի մը համար անընդունակ սփռուքին: Ու կը մտածեմ ասոնց որոնք պիտի ստանան են այդ պարտականութիւնը: Մենք, արեւմտահայ գաղութներս, կշռեցինք մեր տասնրիներորդ դարը, մեր կեիւններով: Կը հաւատանք թէ այդ դարուն, արեւմտահայ միտքը մեր հաւաքական հարստութեան թանգարանին ձգած է բազմաթիւ արժանաւոր գործեր, ինչպէս կը մերժենք, այդ թանգարանէն դուրս վտարելով ուրիշ կեղծ կամ սխալ ճանչցուած փառքեր: Ալիշան, այս տողերը գրուելէն կէս դար յետոյ, Տէրոյե ցց մըն է թէ կենդանի խորհրդանշան մը: Երեան անոր անունով զպրոց մը, հնագիտական թանգարանին մէջ յարկաբաժին մը պիտի արտօնէ՞ր որ բարձրանար, ինչպէս 1932ին այնքան յատկանշական ձեռով մը այդ մարդիկը ուղեցին Յ. Պարոնեանին մեծադիր արձանը Երեանի ամենէն բանուկ պուլվարներէն մէկուն: Երեան միջակ, անվաւեր գործեր (օրինակ՝ Տէմիրճեանի Ատրդառնէր) երբ կը հանդուրժէ այսօր, կէս դար յետոյ պիտի ըլլալ արդար, գէթ Սիսուսնին ետին գտնելու անհոն սիրով վառուած հայրենապաշտ Ալիշանը: Հարցում:

Եւս գատեցի, ուրեմն, այդ գործին զբաղան մասը, ամբողջական ձեռնհասութեամբ մը: Ըսի այդ գործին պատմական մասին վրայ իմ լաշն վերապահումները ինչպէս համակրազօր զգացումներս, երբ կար առիթ այս գրապումներուն գոյաւորման: Մնացածը զուրս է իմ ձեռնհասութենէն: Այս ամէնը՝ Ալիշանին բացարձակ ու չքեզ վառքէն կէս դար յետոյ: Քոցուող զերեզմանը ուխտատեղի մըն է, տակաւին այսօր, երբ կը գրուին այս տողերը, նման բոլոր ուխտատեղիներուն որոնց պահապան սուրբը վաշխացած է շատոնց: Կրնայ ըլլալ որ ընկերկուսի սա միջոցը (recul) չըլլայ բաւարար չափով ազատագրուած ամէն փառքի ընկերացող հակազդեցութեան (*) անխուսափելի խռովքներէն: ժամանակը երբեմն վաշխ կ'ընէ, երբեմն ալ կը կարծրացնէ:

Չծածկեցի իմ մատածողութեան տաղնապը ամէն անգամ որ Ալիշանի գործը տեսայ ժամանակին սնտիքովը, զարդովը, չփափումներով պարուրուած, կնիքին տակը՝ հազարուէկ չնչին նկատումներու, խուլ փառասիրանքի, անհակադէմ զիջումներու, ինչպէս կ'ընենք ամէնքս, մեր կարգին, երբ կ'աճապարենք, մեր ընկերքին հակայ մթերքէն բռնազար: չենք հսկեր զմեզ, ընդդէմ փորձութեան հովերուն, վստահելով մեր վարկին ու խակ խակ կը թխմենք արձակն ու ոտանաւորը երբ կ'ուզուին, կ'աղաչուին մեզմէ ասոնք: Անշուշտ յստակ է իմ անհարկութիւնը: Այս պայմաններուն տակ է ստեղծուած Ալիւսանի փերուլութիւնը: Չեմ գտնար ետ:

(*) Դիտնալու էք թէ ինչ կատաղութեամբ մենք կը կործանենք մեր փառքերը եթէ երբեք անոնց յիշատակարաններուն ներսը զգանք փրկութիւն, անվտերին, առնուազն՝ քիչ արժանաւորին ներկայութիւնը: Մարդիկ լման կէս դար չարաչար յոգնած էին Վ. Հիւկոյին փառքէն: Ի՞նչա հող փառապաշակ ձերունին ու տասը տարի վերջը ալգային այդ հերոսէն — գրականութիւններն ալ ունին անոնցմէ — ոչինչ՝ որ չըլլար դատափետուած, չհետաւած ոտքի կոխան: Վերափառքը, Անշուշտ: Ու այդ աշխատանքը գործն է անոնց որոնք չեն յոգնած. տառապած Հիւկոյի փառքէն: Ուրուացած այդ գործէն մարդիկ պիտի գտնեն կտրեր: Դիտնալու էք, նմանապէս, թէ ինչ անգթութեամբ այդ փառքերը, երբ իրական են, կը զիմանան բոլոր ուրաքումներուն ու կը պանեն իրենց վերջնական հաւատարակչութիւնը. անցնելէ վերջ երկու երեք սերունդի զգացական և իմացական փորձառութեան: Քրիստոսի Չ(Մ) թուականին մեր թողութիւնները պիտի գտնեն Կոստանդնուպոլսէն ինչ որ ըսի թէ մենք չէինք գտած: Ուրիշ խոսքով՝ Ալիշանի բանաստեղծութիւնը պիտի ըլլայ հանգուրմելի, այնչափով՝ որչափով որ կը հանդուրժեն: Շնորհալի Բաւնի չափուր, երբեմն բէտիւր ճանախի տղերք, կամակեր:

Չծածկեցի իմ մտածումը, դարձեալ առանց վերապահու-
թեան, Ալիշանի պատմական վաստակին վրայ, որ չի նմանիր
բանաստեղծականին։ Այս վերջինը ներքին ծնունդ մը չէ, թէև
կը թուի ըլլալ ասիկա, այլ է պայմաններու, ժամանակի, պատ-
րանքներու աւելի կամ նուազ գիտակցութեամբ տուրք մը։ Պատ-
մութիւնը Ալիշանին հոգին է ու մարմինը։ Որուն, հիթէ ուրա-
ցայ նորոգման զգալարանք մը, նորութիւններու հորիզոն մը,
մեր ժողովուրդին աշխարհն ու պատմութիւնը հարազատօրէն
մեղի բերեր էր նախ արժանիք մը, միւս կողմէն՝ լռօթին հա-
նեցի Ալիշանի խորագոյն, աղնուական, արդար ալ ձգտումը,
իր դրականութեան բանալին տուող զգացական այն վիճակը ու-
րով իր սերունդին կարապետը, անոյիանը կը դառնայ այդ
պատմական արբան։

Այս մարդը քահանայ մըն էր գրագէտ ըլլալէ առաջ, ու-
սուցիչ մըն էր բանաստեղծ ըլլալէ առաջ։ Հայրենասէր մըն էր
պատմիչ ըլլալէ առաջ։ Ու իր գործը երկնուած է այս խոշոր
որքան խորունկ ձգտումներուն հրայրքին մէջէն։ Ու անիկա չէր
կրնար բացառութիւն կազմել ճակատագրին մէջը բոլոր նման
աշխատանքներուն։ Կը կերակրուինք անոնցմով, կը մեծնանք
անոնցմով։ Կը զօրանանք անոնցմով և . . . կը մոռնանք զի-
րենք, ինչպէս կը մոռնանք մեր ծնողքը։

Մարդկայի՞ն է ասիկա։

— Գրեթէ, աւա՛ղ, ուղեք կամ չուղեք։

ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

(1828 — 1868)

Այս անունին տակ արեւմտահայ գրականութիւնը քով քովի գրած է ազգային փառք մը, զգացական տառապանք մը, սեղանագործ գեղեցկութեան խորհրդանշան մը ու . . . սրտառու լրիւպակ մը:

Ալիշանի տառապանք, ամբողջութեամբ իմացական, ինչպէս քիչերու պատահող, մեր գրականութեան մէջ չունեցաւ իր անդրադարձումները, ըսել կ'ուզեմ՝ չստեղծեց այն խորունկ, մարդը մինչեւ իր ընթերքը խորովող յուզումները որոնք մենք կ'առնենք Պէշիկթաշլեանի, Դուբեանի, Մեծարենցի տագնապներէն, բանաստեղծականէն զուրս ամբողջութեամբ մը: Երանելի արքան ապրեցաւ իր երազը, իր մատուցներով շինուած. մեռաւ այդ երազը իրեն պատանք ընկնով, պարզ, պարկեշտ, կարօտին մէջը միայն իր անբաւարար աշխատանքին: Մենք անոր գործը կը դատենք, անկէ պատկելով մեր գրականութեան պատկանող մասը ու կ'ըսենք մեր մտածումները, ասանց տառապելու, գուցէ անոր համար որ ինքն ալ չէր տառապած իր քերթուածներուն շատ շատին համար: Բայց պարագան հիմնովին տարբեր է Պէշիկթաշլեանին համար որ վառք մը չունեցաւ իր թռչները կարծող, պարտքեր՝ սքեմին, պաշտօնին. նկատումներ որոնց մենք կը զոհենք երբեմն մեր ամենէն սրբազան կարօտները: Պոլիս մը, ու Զարթօնքին խառն, թարմ Պոլիսը, ուր մեր հինն ու նորը իրարու կ'օղակուին, այսինքն ուր մենք կը պահենք տակաւին մեր հին արեւմտ թուր մզումները, ազգային նկարագրին հոգը, ու կը հանդերձուինք նոյն կեանքի կերպերուն՝ որոնց տարօրինակութիւնը, նոյնիսկ անկարելիութիւնը, այդ մարդերուն վրայ, մենք հագրել թէ կը զգանք: Դժուար չէ մեր իմացական, զգացական, ընկերային, ազգային դարթօնքը վերածել զինքը կերպագրող ապրումներուն: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, ասանց մեծ, իրաւ բանաստեղծ մը ըլլալու, — տարագրին բացարձակ գործածութեանը մէջ, քանի որ այդ գործին մէկ ստուար մասը կը պատկանի իր վրիպանքին — է նոյն ատեն, տաղանդին պաշտօն խորհրդանշանը, ժամանակ մը հարապատ կերպով արտայայտող: Իսկ շէշլեան 1860 է, ինչպէս Ի Բէր-Յայէքը, անասարկելի կերպով. այսինքն չըջանէ մը, հոգեխառ-

նութենէ մը անդրադարձ, թանկ վկայութիւն: Բայց Առ շէֆֆէն Ալէքսանդրէն, որմէ փշրանք մը բան դեռ չէ հինցած, ահա կայ մօտ հարիւր տարի: Ուրեմն ճաղաչափ մը և իրաւ բանաստեղծ մը քով քովի են այս անունին ներսը: Այս որակումներէն առաջինը, ուրախ եմ յայտնել կրնալուս, անկարող է մնացած երկրորդը ստուերելու: Ու գուք տեսաք թէ Ալիշանի համար վճիռը հակառակը կը փաստէր: Գրականութեանց պատմութիւնները, համապատկերները դատարաններ չեն որպէսզի ամբաստանութեան գիւտները գառնան: Անոնք պազարներ ալ չեն սակայն որպէսզի վաճառքի հանին ասկէն բաց: Գրականութեանց պատմիչը զրեթէ միշտ լուրջ, հաւատաւոր մարդ մըն է որ փորձառութեամբ սորված է աշխարհին ամենէն պարզ օրէնքները, որոնցմէ մէկն է լաւին ու միջակին, ընտիրին և «անշահ»ին անխուսափելի կենակցութիւնը: Էականը ընտիր տարրին, թէկուզ քանակով քիչ, ներկայութիւնն է մեզի հասած արդիւնքին մէջ: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան չի նմանիր Ալիշանին որմէ կատարեալ քերթուած մը չէ ժառանգած մեր քնարերգութիւնը: չի նմանիր Թէրզեանին որուն ընդարձակ տաղարանը տողեր կը պարուհակէ. ու շարունակելով զուգորդութիւնը՝ Խար-Պէշին, Չերազին, Պէրպէրեանին, Սէթեանին որոնք մեր գրականութեան մէջ աշխատաւորներ են, յիշատակութեան արժանի: Բայց բանաստեղծի մը ճակատագիրը դուրս է այս սեղմումէն: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանէն արեւմտահայ գրականութիւնը ժառանգած է անփոխարինելի քերթումներ, վկայութիւններ: Ու ասիկա բացարձակ է այնքան որքան բացարձակ է դարձեալ այդ անունով մեզի հասած բառակոյտին մեղքը:

Գարու մը կը մօտենայ զինքը մեր ժամանակէն բաժնող միջոցը: Այսինքն մեր զգայնութիւնը հիմնովին ազատագրուած է այն տարրերէն, պայմաններէն որոնք մեր 1850ը յօրինել էին: Մենք այսօր, այդ զօրծին զիմաց, միշտ ժամանակին նպաստովը, գտած ենք մեր ազատութիւնը, այն քիչ շահախնդիր հսկայանութիւնը որ կը յատկանշէ առօրեան, անմիջական կենդանին, զէպքերու քայլը — եթէ կը ներուի այսպէս արտայայտուիլ — իրեն զահաւորակ ունենալէ հետո խաղաղութիւնը: Մենք կը կարգանք այսօր մեր հիները, զանոնք մերը ընող տարրերուն ճշուամիտ տակ: Նարեկացի մը, Շնորհալի մը, Եղիշէ մը, Խորենացի մը իրենց զօրծին այդ ապայքմէութիւնը երբ կը գնեն մեզի խոսող ապրումներուն փաստովը, կը մնան գիծին

մէջը մեր նոր գրականութեան այն արժէքներուն որոնք իրենց գնած են ալլելու. ըսել կ'ուզեմ՝ զուրս են շահախնդիր ճնշումներէ: Մեր իրաւ բանաստեղծներէն ամենէն խնդրականը, Միլըտիւ Պէշիկթաշեան, Ալիշանէն տարբեր բախտով մը կ'ապրի սակայն մեր սիրոյն, չըսելու համար հիացման մէջ:

Աւելի քան քառորդ դար, մինչև Իրապաշտներուն կրկէս իջնելը (1885), այդ հէքեաթը մեծ, անդուգական բանաստեղծին, կ'ապրի միապաղաղ, անկնճիւ, քաղաքական դէպքերէն ալ խորհուրդի, երկիւղի տարրեր իր ներսը բիւրեղացնելով: 1860ին անոր անունով մեզի հասած երգերը, քաղաքական հաւածանքէն չէին ստացած այն զուճակունքը, խռովքը որոնց հանդէպ խորունկ ընկալչութիւն կը պարզէր 1890ի սերունդը: 1900ին 'Իս- շէ Խէրէս' մը պարզ երգ մը չէր, հանդէս մը խանդավառող, ալլ սարսափի ու մահուան aure մը: Զայն երգելու համարձակող մը մեռած էր թուրքին ծեծին տակ, այդ սրբապղծութիւնը քաւելու ատեն չհասկնալով մարդոց անդթութեան չափը, ու հաւանաբար բանաստեղծն ալ չունենալով իր մտքի écranին, այնքան անանձն, որով՝ ամենունն էին այդ երգերը (կը խօսիմ անձնական վկայութենէ մը): Իրապաշտները, Պէշիկթաշեանի հանդէպ պատկառանքի հասնող իրենց գուրգուրանքը հեռու՝ Եղիա - Զերալ - Պէրպէրեան - Թէրզեան Ռոմանթիզմին ընդդէմ իրրե հակադեցութիւն արժեւորելէ, սկիզբը ըրին այդ հէքեաթին մէջ իրաւ երալիկ գիւտին: Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի ազգայնական, հայրենասիրական, անցիլապաշտ, դիւցազնաչունք քերթուածները, գրաքննութեան միջամտութեամբը քալու յայտարարուած, գաղբեցան պղտորելէ անոր փառքին գլորած կերպարանքը: Իրաւ, խորունկ, ներդաշնակ բանաստեղծը, որ սիրեր էր, տառապեր էր, իր զգայարանքներուն անմիջական բազինին վրայ: Այսինքն սիրողը, հիւանդը, երազողը, թրթուռն քնարը չքեղ միջավայրի մը, հոծ հոգեբանութեան մը, կախարդ ճամբորդը մեր աշխարհին համերուն ու ձայներուն հանդէսին մէջէն, յաճախ արգիլուած պուտ մը իրաւ յուզում իսկ խմելէ իր ծարաւահիւծ ջրղերուն իրրե խաղաղեցում, անշուշտ 1860ի մարդերը չտեսան երբ երգեցին անոր սիրային տաղերը: Արշակ Զօպանեան, գեղեցիկ աշխատանքի(*) մը մէջ, միայն իր սե-

(*) Թէև հատորը (Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի Կեանքն ու Պարծը) լոյս տեսած 1907ին, իր տարրերը ունէր հեղինակին մոտին մէջ 1884էն իսկ:

րունդը չի վկայել հանդէպ այդ հէքեաթին, այլև կը վճարէ իր պարտքը այդ ապրումներու հանգոյցին, Պոլիսին, որուն եթէ ամենէն տիպարային զրազէտը Զօհրապը կը դաւանինք, ամենէն իրաւ, հանգամանաւոր բանաստեղծն է այդ վաղամիտ քերթողը։ Պետրոս Դուրեան, ծնունդ Պոլիսի, կը պատկանի հայ-գրական նութեան։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան Պոլիսն է, թէկուզ հոսհոսական, թէկուզ անբաւարար, բայց Պոլիսն է։ Իրմէ վերջ, այդ Պոլիսը իբրև ցուք հազիւ կը զգանք Վահան Թէքէեանի մէջ։ Անիկա անգոյ է Վարուժանին, Սիւսանթոյին գործէն ներս։

1914ին վաստակաւոր ուսուցիչ մը, Ա. Պիպէրճեան, անոր գործին ու անձին իր նուիրած հատորովը կէս դար ապրող այդ հէքեաթին կը բերէ վերջնական կերպարանք մը։ Պիպէրճեանի հատորը հեշտագին երախտագիտութեան պարտք մը չէ միայն, այլև ճաշակէ մը, զրական հասկացողութենէ մը — որոնք իրենց արմատները կ'երկարեն մինչև 1850 — հաստատ վկայութիւն մը։ Արուեստագէտները Պէշիկթաշլեանի բանաստեղծութեան մեղքերը զգացին բայց անկարող մնացին արժանիքները իրենց ապրումներուն դաշնաւորելու։ Շատ կոկ ոտանաւորը Սիւլիլին, շատ արձակ զգայնութիւնը Մեծարենցին կ'ըսեն մեզի տարբեր յոյզերէ, տարբեր գեղեցկութիւններէ, Պէշիկթաշլեանի արուեստէն տարակալ։ Առաջին մեծ պատերազմին արդէն պատմութեան կը պատկանէր այդ գործը։ Ըսել կ'ուզեմ՝ փակեալ, կընքուած գերեզման մը։ Արեւելահայ ուրացումը (1850, Ա. Գոնց) չեմ արտօնուած զրական հասկացողութեան մը իբրև փաստ օգտագործել։ Երկուքն ալ անատակ են, զգայարանօրէն, ապրելու այն մասնակի, բացառիկ ազդմունքները որոնք բառի, կշիռի, պատկերի ձևերով մեր տողը կ'ընեն սեպհականութիւնը ցեղի մը, արեան մը ձայնը, հողի մը բուխքը։ Երկուքն ալ Պէշիկթաշլեանին մէջ տեսան միայն այն որ բաւերուն սովորական իմաստովը, մեղքերովը, արժեքովը է պայմանաւոր։

Ռումանթիքներուն, կրտսեր Ռումանթիքներուն զգացական անբաւարարութիւնը պարզ է այդ թռականներուն։ Մատաղ զգայնութիւնը Զօպանեանին յաջողած է դատել այդ հէքեաթէն, հիացումէն, ըսի վերջ, իրական երակը։ 1904ին, նոյն Արշակ Զօպանեանը հրատարակած է անոր ճառերն ու երթումները, ծանօթագրութիւններով։ Այս հրատարակութիւնը արձագանգ մը, յանդուժ մըն է։ 1900ին Սկրտիչ Պէշիկթաշլեան սրբութիւն մըն է, ազգային փառք մը, զոր հալածանքը կը լուսապսակէ ու իրապաշտ անբանաստեղծութիւնը կը պարտադրէ։

Ոսկիրն և պղինձն բաժիննհ'ըը: Ինչպէս ամէն հէքեաթի մէջ:

Ստոյգը ան է որ Մխիթարեան քերթողական դպրոցին^(*) սա ամենէն շնորհալի եթէ ոչ ամենէն տաղանդաւոր յաջողուածքը, Մկրտիչ Պէշիկթաշեան, մէկ քանի զգացումներ, մէկ քանի վիճակներ և բարեխառնութիւններ, զրական որոշ խառնուածք մը — աւելի յետոյ կը ճշգուծի այս բանին տարողութիւնը — սեւեռեց, արտայայտեց ու վերջնական կնիքով մը մեր գրական տարեգրութեանց սրբարանին յանձնեց ճշգրտութեամբ մը, վնուկակութեամբ մը որոնք հանդիպելի չեն, չեղան ուրիշներու գործին ներսը: Մեր ուսմանթիղմին քնքշանքը, մեր հայրենաբաղձութեան հիւժուոր կրակը մենք ալ չենք գտներ ոչ Վարուժանի, ոչ Մեծարենցի, ոչ ալ Սիամանթոյի ու Թէքէեանի մէջ: Արուհ'ստ, խառնուածք, ճաշակ՝ բառեր: Քերթուածը զրական միւս սեռէ արդիւնքներէն կը տարբերի սա հանգամանքներով: Անոր իրաւը վեր է ժամանակին ժանգէն: Ստեղծագործական մարդէն երբ մեր նալուածքը դարձնենք գէպի գործօնական կրկէսը, ստոյգը ան է որ, հոգ ալ մեր գտածը սրտառուչ նուիրանք մըն է, ուղակէզ մը պիտի չվախնայի գրելէ, սերունդի մը հզօրագոյն ձգտումները իր մէջ խտացնող. — այն ընդհանրացած բայց իր խորութեան մէջ լիովին չընդգրկուած հանգուցը յոյլերու, կիրքի, երազի, որուն վինանշանային իմաստը կարօտ է հատորներով վերլուծման, իրմէն դուրս արձակելու համար

(*) Երբ 1905ին Մխիթարեանց երկհարկւրամեակին առթիւ լոյս տեսած հատորը կարգաք ուշադրութեամբ, կ'ընէք ցաւագին հասկացողութիւնը ընդարձակ դառածումին որ բոլոր գրականութեանց մէջ հեղինակն է մեռեալ քերթուածներու շեղակոյտին: Մնաց որ մեծ լեռնատաշինք մինչև Հայր Գովհաննէս ... այսինքն երկու դար ու քիչ մը աւելի, վանականներ իրենց պարտքին մաս կը նկատեն բառեր չափեր: Դպրոց մը, սակայն կենդանի տագնապ մըն է: Վնեխտիկի մէջ մենք չունեցանք բանաստեղծութեան այդ տագնապը որպէսզի ունենայինք զըպրոցը: Դրաբար տաղաչափութիւնը: Ձեռ խորանար: Սխալ է վարուժանի մէջ Ալիշան, Բաղրատունի, Հիւրմիւզ ենթադրել, այսինքն այս մարդոց արուեստին սննդառութիւնը մը հաստատել որպէսզի բացատրելի ըլլայ վարուժանի հետտրոութիւնը որ շատ աւելի ընդարձակ երևոյթ է, ցեղային դաստեղծութիւնը: Այդ ջերմութեամբ ու կիրքով, յորդութեամբ ու փայլակութեամբով չէ՞ր գրած Նարեկացին: Այդ քաղցրութեամբ, այդ շնորհով չէ՞ր գրած Շնորհալին: Մխիթարեան բանաստեղծութիւնը, քննադատական տարադ, չ'արժեր աւելի քան ամէն քննադատական տաւաղները:

մեր ճակատագրին մէկ հրգեհնալ զօտին: Իր ժողովուրդը լուսաւորելու, առնուազն խմայապէս աղատագրելու, այսօր տարտամ բայց հարիւր տարի առաջ արշաւուսային իր յորդ պայծառութեանը մէջ ամէնքը խենթեցնող երա՛շքը: Սխալի մէջ չեմ երբ կ'ըսեմ թէ այդ երազին սպասարկուներուն մէջ ոչ ոք իրմէն աւելի նուիրում, կիրք, յուզիչ խանդ գրաւ: Ոչ ոք, իր հրայրքովը, ջանաց իրադրծել այդ շքեղ մտատեսութիւնը մեր ճակատագրէն, գերէն, պատմութենէն, մեր արդար սպասունին՝ սա աշխարհին բարիքներուն, սորվեցնելով, խօսելով, գրելով, երգելով, կադմակերպելով, դանդուածին բռն անհասկացողութեան, ընտրանիին անյարիր փառասիրութեանց զխմաց, իր սիրտը միայն ունենալով իրեն վահան ու սրբարան: Անկարելի էր որ չըլլար զիտակից իր երգերուն արժէքէ նիհարութեան, պարագայական, տարապարհակ չարիքին, բայց չմերժեց իր գրիչը ամէն անգամ որ ուզեցին իրմէ այդ հմայքին մէկ նպաստը: Աւելին: Քնարերգակ բանաստեղծ մըն էր, ու իբր այդ զիտակ՝ իր անբաւարարութեան, հաւանաբար, զեռնի մը վրայ ուր խորագոյն կիրքերուն հաւատարակչիս զեկամպարումը գերագոյն տաղնապը կը կազմէր աշխատաւորին, ուրիշներուն մէջ իջնալու, հայելու, ուրիշնալու ճիղճ պարտքը երբ կար իր անձը այնքան փարթամ, թեարձակ, պատմութեաննալ . . . : Մեր սոմանթիզմին հանդիսական համագրութիւնը թատրոնն է ու Մկըրտիչ Պէշիկթաշլեան իր անունը, քնարերգակ բանաստեղծի իր հարազատ բայց զազփազփուն սրբութիւնը զոհեց . . . ամբոխային այդ խաղարկութեանց:

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան այն հազուադէպ հեղինակներէն է որոնց անձը, գործը, գիրը շատոնց արդէն դարձեր են սեպհականութիւնը լայն դանդուածներու: Արեւելահայերուն եւապանտեանին համագոր խորհուրդ մըն է ու գեղեցկութիւն մը: Այդ իսկ պատճառով կը զգուշանամ ուրիշներուն ըրածը թարմացնելէ: Արշակ Զօպանեանի լաւագոյն աշխատասիրութիւնը իր Ալեքսանդր Պէշիկթաշլեանն է: Դուք այդ հատորին մէջ կը գտնէք լիառատ այն բոլոր մանրամասնութիւնները, ծանօթութիւնները, լուսաբանութիւնները, լայն fresqueները որոնք գրող մը ու չըջան մը կը վերլուծեն ու կը համադրեն, անոր տաղանդին ամենախորալքերը մինչեւ հասցնելով պրպտումին, գործին բարիքը: Սխալ կ'ըմէն, ինչպէս գիտել տուի, Զօպանեանի աշխատասիրութիւնը, իբր սղեղէն պատրաստութիւն, կուգայ շատ վարերէն: 1885ին

կախարդական քերթողէն ամէն ինչ գեռ կը պահէր իր կենդանութիւնը: Անսոր անունը, զրաքննութեան արգելքովը, գտեր էր այլապէս վրդովիչ հմայք մը: Մեր բանաստեղծութիւնը, կրտսեր ռումանթիքներով ոամկացած, գրաբարեաններով գըրքունակ դարձած, իրապաշտներէն անմիջապէս առաջ . . . Ալփասլանն էր ու Եղիան, այսինքն մանկավարժական տաղաչափութիւն կամ յիմարամերձ քմայք: Պէշիկթաշլեան, իր գերեզմանէն, կը շարունակէր ողջ պահել փափկութիւն ու շնորհ, բանաստեղծութիւն ու հայրենասիրութիւն, նուիրում ու պաշտամունք, — բառեր որոնք իր օրերուն հէնքն էին կազմեր . . . Արշակ Զօպանեան երբ քառորդ դար վերջը, այդ թուականէն, մամուլին կը յանձնէ իր ուսումնասիրութիւնը, անթառամ վկայութիւն մը կ'ընէ այդ ամենէն:

Միւս կողմէն, ունինք Լէօի, Ադոնցի վերապահումները, որոնց ներքին տարողութիւնը չեմ բաւականանար կապելու արեւելահայ ծանօթ անբանաստեղծութեան, այսինքն Շապլուն այն դադափարաքանութեան որ արեւելահայ գրականութիւնը կշտացուց, հարիւր մը տարի, հերձուածային, միակտուր, սպաննելու աստիճան ստեղծումին ազատութիւնը ու Մխիթարեան տաղաչափութիւնը գրաբարէն զերծելու միամիտ արարքը վերածեց . . . արուեստի: Անշուշտ արժանիք մըն է Թումանեանը: Անշուշտ Տէրեան մը յաղթանակ մըն է: Բայց երկու անուններն ալ անբաւական են ազատագրելու արեւելահայ հիմնական անբանաստեղծութիւնը: Պէշիկթաշլեանի հանդէպ յիշած հեղինակներուն կեցուածքը զիս չի զբաղեցնէր աւելի: Բայց կայ արեւմտահայ մտաւորականութեան մէջ որոշ հերձուած մը, այդ բանաստեղծութեան ներքին արժէքին շուրջ: Անցած են միակտուր հիացման, անհակակշիռ գովեստին օրերը: Սփիւռքը, առանց զայն կարդալու, իր հիացումները, ուրացումները կը տանի իր հետ: Անհետոր, ցուրտ, գժրախտ տղաքը սփիւռքին չեն տառապիր փառքէն ինչպէս կորանքէն որոնք կրնան իրենց հասած ըլլալ հոսկէ ու հոնկէ, այդ անունին շուրջը: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան: Այո՛, Լսած են այդ տեսակ անուն մը, փառք մը, բայց մոռցած, շատ արագ: Հետագայ էջերուն նպատակն է հաշտեցնել Պէշիկթաշլեանի հէքեաթը նախ իր անձին, ապա արեւմտահայ գրականութեան ընդհանուր ոգիին:

Ա.

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Մէկէ աւելի անգամներով կենսագրուած, ուսումնասիրուած մարդ մը և գործ մը Համապարփելին մէջ իրենց տեղը արդարացընելու համար պարտաւոր են նորոգուիլ. — ըսել կ'ուզեմ՝ իրենց շուրջը կազմուած կեղեանքէն ազատագրուիլ ու ձգուիլ բոլորովին տարբեր սերունդի մը արժեհասկերուն։ Չօսանեան, իր անդրանիկ պատանութեան մէջ ստացած է — ձոյլը իր հիացքին։ Պիպէրճեան, թէև աւելի ուշ հրատարակած է իր հատորիկը (1914), բայց տեսած է, մանուկի անթառամ աչքերով, բանաստեղծը։ Երկուքին ալ տպաւորութիւնները, դատաստանները կը մնան հաւատարիմ այդ հոգեվիճակներուն։ Յետոյ, Համապարփելը չի կենսագրեր։ Մարդէն կ'առնէ այնքան մը տարր որքան անհրաժեշտ է ա) իր գործին, բ) իր շրջանին հասկացողութեան։

— Բայց Պէշիկթաշլեան, իբրև զգայնութիւն, սփիւռքին համար թերևս տեղոյն խորհուրդ, իմ սերունդին մէջ կը պահէր անաղարտ այդ խորհուրդին ամբողջ փայլը։ Իմ տողերը անշուշտ պիտի չկրկնեն միատարր, միապաղաղ հիացումը Չօսանեանին, ոչ ալ Հրանդ Ասատուրի ըրածին նման փառք մը պիտի յաւակնին վերակազմել միջակութենէ մը (Չօրայեանի ընծայուած լուսապսակը 'Ինչպե՞ս երբեք ու հեղինակէն)։ Այդ փառքը 1890ին, 1900ին մեր ապրումներուն մաս կը կազմէր։ 1940ին, Բարիզի տղաքը, օրինակի համար, երբ կը պաշտպանեն Պէշիկթաշլեանը Ադոնցի դէմ, զրական հատութեան, լայնամտութեան հոգեբու կը մնան հպատակ։ Կա՞յ, Մ. Պէշիկթաշլեանի անձին եսին իրաւ մարդ մը, գործիչ կամ քերթող, որ իր օրերուն ճամբովը ու ջիղերուն ցանցովը ըլլայ ընդունած անփոխարինելի տպաւորութիւններ, տուած ասոնց՝ իւրայատուկ հիւսք, կերպարանք ու ասպցոյց մը կազմուած սրբազան անձնաւորութեան մը։

— Անտարակոյս։

Կա՞յ, դարձեալ այդ գործին մէջ, հոգ չէ՛ թէ քիչ քանակով, մաս մը ապրումներու, միշտ անոր օրերուն ճամբովը և ջիղերուն ցանցովը աւնուած, իւրացուած, վերակազմուած ու մեղի կտակուած, մեր ապրումներուն հազորդ ու մեր վայելքնե-

րուն մատչելի կերպարանքներու տակ որոնք արուեստի գործերը կը բնորոշեն մեր ուրիշ կարգէ իրագործութեանքէն:

Անտարակոյս, դարձեալ:

Ուրեմն Համապէշէրին աշխատաւորը նորոգելու ծանր պարտքով մը չի տառապիր: Անիկա կը փնտռէ Մկրտիչ Պետիկրաշեան անունին հետ իրաւ մարդ մը, իրաւ բանաստեղծ մը, այսինքն վիճակներ որոնք անհատներու պատկանելնուն չափ ու թերեւ քիչիկ մը աւելիով, կը պատկանին հասարակաց հարստութեան:

Որք մը, բայց ոչ նման ուրիշներու: Որք մը որուն արեան մէջ կ'աճի մահուան սերմը: Մի մոռնաք այս փոքր լուսարանութիւնը: Այդ սերմը անշուշտ միամտութիւն պիտի ըլլար ՏԱՎԱՆՂԻՆ, Նոյնիսի հալածարիւն ընդունարան յայտարարել: Երկաթագործի մը տղան՝ Պետրոս Դուրեան չեղաւ այդ որբը: Ոչ ալ Մեծարեւոյցը: Բայց Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի մայրը, մեծ եղբայրը մեռան այդ սերմէն զարնուած: Դերձակին տղան, մօրէ որք, մետասանամեակի կը զրկուի Մուրաա-Ռաֆայէլեան վարժարանը (1839), այն ատեն Բատուա: Զեղի կը ձգեմ փափկաւ կազմ ու տարօրէն քաղցր այս տղեկը մեծցընել, իր խուլ, քաղցր արտմութիւններուն խորը, բոլորն ալ չարաշուք այդ սերմին հեռագդեցութիւնները իբրեւ, զործող անոր անուշիկ միսերուն ալքերուն, անոր արեան վառ պատառին վրայ, չառ կանուխէն Պոտլէոի դադաղին ուրուանկարը կրող ... Կիւանդ տղու մը զգայութիւնները: Առանձին, ինքնաբաւ քերթուած մըն է ասիկա:

Զեմ մանրամասներ, ոչ ալ աճեցներ ուսուցիչներու ազդեցութեան հաւանական բայց երկրայեալ տուեալները: Պետրոս Դուրեան պէտք չունեցաւ Խալիլային, ոչ ալ Միսաք Մեծարեւոյ՝ Բարիլին: Զօպանեան կը ծանրանայ այդ ուսուցիչներէն Պետրոս վարդապետ Մինասեանի մը վրայ որ հեղինակած է զրաւ բար ողբերգութիւններ, ու խալիպի ուրիշ վարժապետներու ու ընդհանրապէս Խալիլի զերին՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի տաղանդին կազմութեան մէջ: Բոլոր ասոնք կարելիութիւններ, անբաւական կը մնան բացատրելու անոր տաղանդը, քանի որ բաճառեցով մը ԱՅԴԻԲԵՆԵՆԻՆՔ ուրիշեցին տարբերութիւններ վրայ ու քիչ անգամ ուրիշ բան: Ոչինչ՝ Ալիշանէն վարժապետի

վրայ, եթէ ոչ մեղքերը Մխիթարեան հոկտոբրութեան (մասնաւորաբար Սարգիսեան անդրանիկ տաղարանը այդ տղուն)։ Բայց դարձեալ մի մոռնաք զիշերօթիկ վարժարանի մը ապաքարոյ, անմարդկային իրականութիւնը, մասնաւորաբար ցերեկն զարնուած որբի մը միտքին, ինչպէս հոգիին վրայ։

Ձգի կը ձգեմ դարձեալ աշխատանքը այդ տղուն իմացաւ կան ու հոգեկան աշխարհները վերակազմելու խորհրդաւոր այդ միջնորոտէն ներս որ Մխիթարեան Միաբանութիւնն էր այդ օրերուն։ Ըսի թէ անոր ուսուցիչները չէին կրնար ազդած ըլլալ անոր բանաստեղծական յօրինման — ամենէն զժբախտ միջակութիւնն է միշտ ուրիշները արձագանգող ամէն նորահաս քերթող — բայց չըսի թէ մեր հոգին դանդաղ կազմաւորում մըն է, մանաւանդ մատաղութեան ամենէն ընկալուչ տարիներուն։ Որքան ալ մեծ, բազմաբժան, հէքեաթունակ փառքեր ըլլային Մխիթարեան բանաստեղծները, անցնող դարու կէսերուն մօտ, Մկրտիչ Պէշիկթաշեան, անոնց ճամբովը շատ շատ աւելի քիչ խուժ Թէրզեան մը պիտի դառնար մեր հրապարակին։ Այս մասին այսքան։ Բայց մեր հոգին միայն ուսուցիչներու դէմ չէ որ կը բանայ իր ընկալուչ ցանցերը։ Այդ մենաստանին մէջ (Մկրտիչ Պէշիկթաշեան Բատուայի Մուրատ-Ռաֆայէլեանը աւարտելէ վերջ, 1845ին, անցած է վանք, Մխիթարեանց հարազատ սըրբարանը ու կենակցած ասոր խորհուրդին հետ, շատ աւելի խորունկ սրտակցութեամբ մը, կը հաւատամ, որքան չէր կրցած ընել ատիկա իր ուսանողութեան ընթացքին (Բատուա) աւելի մեծ, տպաւորիչ ազդակներ, ուսուցիչներ են անխօս փառքերը, զիրքերը, նկարները, նշխարները, հայոց գրականութեան, հայոց պատմութեան բոլոր սուրբերը, տպագիր կամ ձեռագիր իրենց պաշտելի շիրիմներուն մէջ յաւէտ կենդանի, գրող կամ նահատակ, հայրապետ կամ աշուղ, վարդապետ ու վանական, հեռու հայրենիքէն ով գիտէ ինչ հրաշխատոն պարագաներու մէջ, ինչ խորունկ յոյզերու սարիքով փախցուած հիւրընկալ կղզիին պաշտպանութեան։ Ու նկարներ։ Ու փշրանքներ՝ պղինձ, արծաթ, ոսկի, խեցի, բոլորն ալ օր մը եղած մատներուն մէջ մեր արքաներուն, սիրտին մօտիկ մեր օրիորդներուն։ Ու խաչ ու խաչվառ։ Ու զիր ու փոշի։ Այս ամէնը չեն մեռած, չեն կրնար մեռնիլ, քանի որ ամէն մատաղ տըրա այդ մասունքները, փոշիները համբուրած ատեն, անոնց կը հաղորդէ իր աւրիւնէն պուտ մը կրակ, զանոնք ջերմացնելու բաւող։ Ու տակաւին կը խորհիմ թէ գիրքերու էջերէն մանրանկար սուրբերը,

ժամուն պատերէն մեծագիր հայրապետները երբեմն երբեմն, մանաւանդ ձեռնադրութեանց սարսուռն օրերուն, կը լքեն իրենց մազաղաթեայ, ոսկեայ տապանակները ու կ'ելլեն պտտելու, փնտռելով նախասահմանուած, տժգոյն, Դուրեան պիտի ըսէր դալկահար տղաքը ու կը մտնեն անոնցմէ ներս, անոնց փոսփոսալու անմահ հէքեաթը իրենց անմահ ժողովուրդին ծոցէն սաղմնաւոր, ու կը հանգերձեն զանոնք սրտառուչ պատարագին, անձին զոնին, հայրենիքին կեանքին համար, դրողի, ուսուցչի, զինուորի վարդապետի լուսապսակ կերպարանքներով Այսպէս է որ կ'աղբեն մեր հոգիներուն վրայ կարգ մը տեղեր, — ամայք կամ ոստանիկ, դամբարան կամ մատենադարան, վանք կամ աւերակ: Ու այսպէս կ'աղբեն կարգ մը ուրուականներ որոնք առանց բառի խօսիլ կրնան շատ աւելի սրտայոյզ, գլրդող, ճենճերուն լեզուովը իրենց թափանցիկ ողբերգութեան, գիտեն տառապիլ, առանց միտի, աչքի, դէմքին նպաստին, ոչ միայն իրենց տառապանքը, այլեւ ամբողջ ժողովուրդներու: Վեշտասնամեայ այդ պատանին որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան կը կոչուի, Ս. Ղազարու խորհուրդը ապրեցաւ այս ճամբաներով: Ու այդ բախտորոշ ապրումները ալ պիտի չդալկանան անոր զգացական սարուածին վրայ: Այդ տեղերուն ու այդ ուրուականներուն յաճախանքը մենք կը զգանք անոր կեանքին, գործին ներսը: Պոլիս, որմէ անիկա պիտի առնէ ալլապէս փափուկ, մթին, խորունկ յոյզեր, զանոնք դաշնաւորելով սաւկայն հոգեկան սա հէնքին մշտական մոյնքին: Ինչպէս կը տեսնէք, բանաստեղծ մը բառերու բանուոր մը ըլլալէ առաջ, բիւրաւոր ապրումներու կծիկ մըն է: Բանալ զանոնք, գէթ իրենց լայն մասերուն մէջ իսկ, պիտի յարգէր մեր սահմաններէն:

Պոլիս: Այսինքն կախարդական կայք մը: Առաւել՝ անտարազելի ժողովուրդ մը: Առաւել՝ ամբողջ տաքնապը Զարթօնքի Սերունդին: Անոր մատաղ կրակը կը բաժնեն նոյնքան մատաղ ուրիշ տղաք, ոմանք Խալիլայէն, ոմանք Ֆրանսայէն, ուր դաշած էին քիչ մը օգտապաշտ ամբոթականերով, կրքուելու ու այդ կրթութիւնը հաւանաբար արժեւորելու 1850ի մեր շուկայիկ նպատակներուն: 1850ին թէ՛ Խալիլա թէ՛ Ֆրանսա հերոսական խօյանքներու մրցարաններ են: Ու բացի Զօրայեանէն, բոլոր այդ երիտասարդները կ'առնեն այդ երկիրներուն ազգային-զրական-ընկերային խանգաժառութիւնները, ազատ ու բացարձակ: Անոնք որ բժիշկ պիտի ըլլան, այդ սերունդէն, պիտի գործեն

ուսուցչի պէս, դրողի պէս: Անոնք որ ճարտարագիտութեան պիտի նուիրուին, Պոլիս դարձին պիտի փառասիրեն իրենց ժողովուրդին միտքը, արուեստը մեկեանասել: Անոնք որ ուսուցիչ իբրև պիտի պատրաստուին, Պոլիս իրենք զիրենք պիտի սպառեն ասպարէզին ետին պահուած խորհուրդը նուաճելու: Որքան կիրք: Որքան ընելիք: Որքան կորով ու կամեցողութիւն: Ու որքան խանդավառ միամտութիւն ու ումանթիզմ: Արշակ Զօպանեան, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի անձին ու գործին վրայ իր ուսուցմասիրութեան մէջ լայն սեռուումներ է բրած շրջանէն որ պէսզի ես արտօնուիմ արագ քանի մը ցուցմունքներու: Մնաց որ Համադէօն Ս. հատորը, նուիրուած այդ շրջանին հիմնաւոր դէմքերուն, իր կարգին բրած է ընդարձակ սեռուումներ: Հոս, արագ ու ուրուային կ'ընեմ թեւադրանքներ:

Զարթօնքի Սերունդին իրագործումները զիս չեն զրուեր հոս: Ինչ որ ուշագրաւն է այդ ամենուն մէջ, խումբին փոքրութիւնն է իբրև թիւ, մասնակիութիւնն է իբրև առաջադրում, շարժումին վախը, վարանքները, մատաղ անփորձութիւնը, մինչ անհուն է զանդուածը, թմբիրը՝ բացարձակ. ասիկա չահագործելու մէջ մարդոց, տիրող շրջանակներէ, կամքը տիրական: Այս ամբողջին դէմ, ափ մը տղաք, խանդոտ, վճռական, բայց առանց նախանիւթի, միջոցի: Որոնք իրենց այդ մատաղ ուսերուն պիտի առնեն դարաւոր, ծանրագոյն բեռը այս ժողովուրդին շատ մը կարիքներուն, — պատմութիւն, ազգային գիտակցութիւն, ազգային կեանք (վարչական ինչպէս անտեսական), լեզու, գրականութիւն, գիտութիւն, հոգեղէն նորոգում, կարճ՝ արդիացում միտքէ, բարքէ, տարազէ, խորքէ ու հողիէ: Զանդուածը անտարբեր իմաստի, պեղուած է ներքին, խուլ տակալութիւններով, կիրքերով: Իր վերարձարժ թափին մէջն է հայկաթոլիկութեան ազնապը որ արժեր էր կեանքը այս ժողովուրդին լաւագոյն զաւելըններուն, ու հայթաթիբ՝ թոյլը անմարտակութեան, իրար բզքտելու, կործանելու արարքները տանելով անբարենի սաստկութիւններու: Իր նորագարթ թափին մէջ բողոքական հայութեան ալլապէս ազգադաւ պառակտումը: Ու այդ տղաքը ունին իրենց պատմութեան վկայութիւնները, Հայաստանեայց Եկեղեցիէն հերձուածներուն ճակատագրին: Ու այդ տղաքը ունին իրենց դէմ մեծերը, աւագները, էմիրները (ամիրայ), հայ թէ թուրք, որոնց մոլեռանդութիւնը, նուրութեան դէմ պոցութիւնը, մենատիրական ախորժակները, զրա-

մով ու քսութեամբ շահուած ազգեցական կշիռը նոյնքան ծանր, ահաւոր խռընդոտներ, Գիտեն ասիկա այդ սիրտցաւ, պարզուկ երիտասարդները, իրենց կորովէն, երազէն դուրս ոչինչ ունեցող: Որոնք պիտի գործեն զանգուածէն ներս, ամենէն ընդդիմահարը արգելքներուն: Պիտի ջանան մեղմել կիրքերը, իրաւ գործել ցանկալի երազը, Եւթայր Էֆ Բոնով մարմին դարձած . . . : Որքան շատ է այդ տղայ առաջագրութեանց գումարը: Ու իւրենք որքան քիչ: Արշակ Զօպանեան, յիշուած գիրքին մէջ, սպասուիչ ձեռով մը, վերլուծած է սա տագնապանքին մեծ եղբերը: Կը ղրկեմ ընթերցողը, կրկին, այդ հատորին ու կը գտնամ շեշտելով հոս գերը Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին որ իր ամբողջ քաղցր վսեմութիւնը կը ստանայ, երբ զայն տեսնենք իր ճիշդ տեղին մէջ, այսինքն իրարու դէմ անհուն ատելութեամբ մը զրահուած սա բախումներու կեդրոնին, ջանալով «մերկաւ զատուած» եղբայրները բերելու մէկ ու նոյն ժողովուրդի սպանին: Ասիկա հայրենասիրական ոգիի մը պոսթկումը մի որակէք: Հեռուէն տեսնուած բաները հարկադրաբար կը կործնեն շատ մը մասնաւորութիւններ: Ընդարձակ շարժումները երկարատեւ կը պահեն ալեկոծման պղտորութիւնները: Զարթօնքի Սերունդին մարդերը աճեցնել՝ աւելի անդին քան իրենց հասակները, որքան ալ սիրելի, այսօր դադրած է նշանակութենէ: Կ'ընդունին միայն Քայց զանոնք փոքրերէ: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան ո՛չ հակայ մըն էր ո՛չ ալ հասարակ վարժապետ մը: Անոր անձին յօրինումը, սա տողերուն վրայ, չ'ազդուիր կանխող սերունդներուն շփացումներէն: Բայց չի ալ տկարանար արեւելահայ ուրացումին դիմաց:

Այսպէս ուրեմն, քսանամեկի այդ տղան պիտի խօսի: Պիտի սորվեցնէ: Պիտի ճշդիմակէ: Պիտի զործէ: Բացէք այս տարադները: Բայց ատկէ առաջ, այդ արարքներուն համար միջոց ու գործարան գրէք անոր մարմինը, որ թերեւ հրաշքով, բախտին մէկ բացառիկ շնորհովը պիտի անցնի մահուան հրուանդանը որ իրեն նմաններուն մօտ քսանն է արդէն (Դուրեան, Մեծարեւոյ, Զարիֆեան) ու պիտի բանայ վախկոտ իր առաջատուները կեանքին:

Ուսուցիչ է: Բայց տարօրէն աշխատիկ, հեղինակուոր: Ստորութեան համար հասունցած մեր բարձր դասակարգը իր սրահները կը բանայ այս վատակազմ, զոգրոջ վարժապետին: Տարածեցէք սա վկայութիւնը իր բոլոր լայնքին: Տեսէք 1850ի լրվանքները, առեւտրականները, դիւանագէտները, պաշտօնատար-

ները, որոնք կրօնական խտիրը խրատելակի մը նման կը զօր-
 ծածեն, իրենց շահերուն պաշտպանումը միայն նպատակ ունե-
 նալով, ու արագ հեռացումը ազգային հոգիէն, նկարագրէն կը
 կարծեն գտած ըլլալ, իրենց զաւակները կրթելով միջազգային
 կամ աւելի տրտում բառով մը՝ ապաղգային հոգեբանութեան
 մը մէջ։ Կրօնական կիրքերը ոչ նուազ կործանարար ազդեցու-
 թեամբ մը կ'իշխեն այդ մղումներուն արեւելումին։ Մինչ այս
 տողերը կը գրուին, սփիւռքը ոչ հարուստ ունի, ոչ դասակարգ,
 նախանձելի ոչ մէկ առաւելութիւն որպէսզի լատին կրօնաւոր-
 ները հազար կտոր ըլլան մեր մահէն մաղապուր թշուառու-
 թիւնները հեռացնելու ազգին մարմինէն, երբ տուն, սնունդ,
 դրամ, կրթութիւն կը բաշխեն փաղթականներուն պայման
 դնելով այս մարդոց . . . թուրքերէն, արաբերէն, չինարէն եթէ
 կ'ուզեն՝ խօսիլ բայց երբեք իրենց հայրերուն լեզուն որ այդ
 թշուառականներուն զաւկըներուն անձանթ մնալու է դատա-
 պարտուած։ Լատին մեծահարուստ Միաբանութիւնները կօշկա-
 կար Մարգարին տղան երուստդէմ կ'արժեւորին այնպէս ինչպէս
 1850ին կ'արժեւորէին սեղանաւոր Մարգար էֆէնտի մը տղաքը,
 Պոլիս։ Հիմա Մկրտիչներ չկան այս ոճիւրը հակազդելու։ 1850ին
 Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան իր տաղանդին ուժովը կը բանայ ահա
 այդ հարուստ տուններուն չարաշուք կղերականներով պահպան-
 ուած դռները։ Օտարով ուսած այդ սրահներէն ներս անիկա կը
 նետէ սերմերը ազգային գիտակցութեան, չըսելու համար՝ հպար-
 տութեան, սիրոյ։ Բոլոր անոնք որոնք ազգային ճակատագրին
 դառնութիւնները հասկնալու իրենց տառապանքը գտած են քա-
 ռապատկուած, խուսափելի կործանումներուն ներքեւ, բոլոր ա-
 նոնք կը զգան թէ ինչ ծանր, քաղցր, սրտառուչ հիացման մը
 մէջ կ'արժեւորուին Պէշիկթաշլեաններու սա ու նման դերերը,
 իրենց ժողովուրդին զգայնութեան կանչելու թերեւ լաւագոյն
 հոգիներ, սահմանուած օտարութեան, մեղմէ անդարձ հեռաց-
 ման։ Անշուշտ ծանօթ է Օր. Վահանեանի պարագան (ապաղայ
 հեղինակուհին Մայրալի) ոչ իբրեւ դրական ծանր իրողութիւն,
 այլ այդ ապաղգայնացած աղջկան հոգիին մէջ պատուհան մը
 բանալու արարք մը իբրեւ։ Տիկին Տիւսաբ իր զրոյ չէ որ կ'սի
 կ'ելլէ սա տողերուն վրայ, այլ իբրեւ փոստ մը այդ ուսուցչին
 շքեղ ազդեցութեան(*)։ Ըսի թէ բացառիկ երեոյթ էր անիկա,

(*) Ես ինծի կուտամ իրաւունք, իր սրբազան զմեռարութեան
 ինչպէս արդար հպարտութեան, մանաւանդ ազգային արդիւնքի տեսա-

այդ ուսուցչու թիւներ, նոր ինչպէս վաղնջաւոր, վանական կնիքով ինչպէս խորունկ աշխարհայնութեամբ մը, ազգային որքան մարդկայնական: 1870ին, արդէն յաւակնութիւնները կը դիմաւորեմ ասպարէզը Խոսովիւզի դպրոցին մանկամիտ տրիրուհնէրուն միջոցով: Ամիրաներու օրերուն թերեւ ծիծաղելի էին բուլոր սորվեցնողները, վայելելով հանդերձ խոր յարգանքը, միին ինչպէս անհասկնալի սէրը զանդուածներուն: Միշտ այդ օրերուն սորվեցնողը չէր ինկած այն արժեքիկումին ուր կը գտնենք զայն այս դարու սկիզբին (քանի մը բացառութիւններ մեծ բան մը չեն փոխեր գատակնիքէն: Վարձապէս յաջեւանը քերթուածի մը անունն է այդ 1900էն, ինչպէս իրականութիւն մը Պէրպէրեանի մը ազգային յաղթանակ մը վրէնցնող փառքին դիմաց: Չենք

կէտներով ըստ արժանւոյն դատել սա ճիշդ: Քառասունը շատոնց է անցած թիւը տարիներուն որոնց ընթացքին եւ աշխատեք եմ, թերեւ առանց Մկրտչիներու տաղանդին ալ պաշտպանութեան, իրենց ժողովուրդին խորագոյն, հարազատ զգայնութեանը հազարը ընկ սերունդներ, շատ աւելի միատարր (թուրքին ջարդերը, մեր գրականութեան ծաւալը, մեր կրթութեան որոշ բարիքները ազգակներն են սա երեւոյթին), աւրինով միտուած, որոնք կաթոլիկ ու ամերիկեան կրթութեան այլապէս ապաստարան ազգեցութիւններուն զիմանալու ընդունակ էին դարձած: Իմ գեղէն մինչեւ երեսուցէմի ժառանգաւորացը, եւ խօսեր եմ մեր տղոց, ամենէն առաջ ցեղային պարտքէ մը, որ դիմանալն էր, մեր պայքերուն նման, անշուշտ տարբեր միջոցներով, բայց ԴԻՄԱՆԱԼԻ՝ ամէն գինով, 1900ին՝ վտանգը մեր ժողովուրդէն կուգար: 1920ին՝ դուրսէն, 1940ին՝ մեր երիտասարդութենէն: Մկրտչի Պէշիկթաշլեան 1850ին հայերէն խօսեցէ ամէջող աղջիկներուն ինչ կրնար ունենալ ըսելու, բացի՝ իր սիրտին կրակէն, տաղանդին լոյսէն: Կը խորհիմ թէ այդ պատուական, զմայելի ուսուցչին գործը աւելի արդիւնաւէտ բան մըն էր քան իր ժողովուրդին գրողներ հասցնելու տաժանագին նահատակութիւնը: 1940ին մեր գերը փոխուած է: Մենք մեր երիտասարդութեան ընտրանին ճակատագրուած ենք իրենց ժողովուրդին կանչելու: Մկրտչի Պէշիկթաշլեան զանգուածին ու հարուստին հօգինը մեղմելու դեր մը ունեցաւ իրրեւ գերագոյն նպատակ: Կատարեց իր պարտքը, իր հոգիին բոլոր խնամքով, շնորհներուն ամբողջ հանդէսովը, մշտապէս մահէն սպառնացուած, բոլիկ բոլիկ իր թոքերէն բռնի առնելով հոգի, յոյս, ստիպում որոնք կ'անցնին ուրիշներուն, մեզ սպառնելով բայց ուրիշները կենագործելով: Մարմինի տեղ այդ երիտասարդը դիակ մը կը պտտցնէր եւ սակայն...: Ահա թէ ինչու Համասպուտիւրը կը սիրէ յամենալ գերեւած առջեւ ուր մարդաւ մը գրական կարողութիւնը հազիւ կը միջամտէ. բայց ուր մարդու մը ներքին ճառագայթումը այլապէս բարեբար երկ ոյթներու կուտայ ձեռնդ: Դրողներ հասցնելու փառասիրութիւն մը չէ որ նկատի կ'առնեմ, սա տղերսն ետէն է, այլ ինքզինքը սուր արարքին ամբողջ սպառնի սրբութիւնը:

վերլուծեր յազթանակը բայց կը ճշդենք Մ. Յովհաննէսեանի քերթուածին տիրական կշիռը)։ Քանի մը յաւելլով մեր սակայն։ Տիկին Երիցեանց իր յիշատակներուն մէջ կը պատմէ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանէն անմոռանալի ապրումներ։ Այդ ուսուցչին աշակերտած ըլլալը լաւագոյն օժիտն էր . . . աղջկան մը համար։ Փաստէ մը աւելի է սա վկայութիւնը։ Կարելի է զեղչել անկէ, այսօր, իր ուսմանթիւմը ու տեսնել այդ վատակազմ տղուն շունչին ու խանդին մէջ հուրքը իր ամբողջ սերունդին։ Ու Հաւաքակէրը սերունդներու կեանքին վատարանները կը սիրէ։ Այդ օրերուն ուսուցչութիւնը առաքելութիւն էր։ Կասկած չունիմ որ անոր քնարերգական կտորներուն մեծ մասին վրիպանքը եկած է դարձեալ այդ կիրքէն, հուրքէն։ Բայց չէին կրնար չգրուիլ ուսուցիչ Պէշիկթաշլեանին երգերը, աս ու ան հանդէսին համար։

Թատերագիր է, ինչպէս եղած էր ուսուցիչ։

Ունէ՞ր զիտակցութիւնը իր անբաւարարութեան։ Ահա ճակատագրական հարցումը։ Աւելի անդին ես կը ձգեմ բաւարար վերլուծման տակ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի թատերական արդիւնքը։ Հոս, անձին յօրինման մէջ, իմ տեսնել ուզածը՝ թատերական հասկացողութեան փառք մըն է, առանց որու գործ մը հերքումն իսկ կ'ըլլայ մարդուն։ Չեմ կարծեր որ արուեստի որոշ տաղանդ մը, խղճահարութիւն մը զինքը չէին ենթարկեր որոշ տաղանդի, ամէն անգամ որ այս ու այն խնդրանքին, կարիքին դիմաւոր՝ անիկա հապճեպով, պէտքէն գերազրգուել ու թերեւ խանդավառ ալ, քանի մը շարթուան մէջ կը լստատակերտէր երեք չորս արար լեցնելու բաւող ողբերգական նիւթ, սանկ ու նանկ տեսիլներու բաշխուած ու նետուած բեմ։ Յետոյ . . . Ես կը գոհանամ ըսելով որ այսօր անհանդուրժելի այդ խաղերուն, իրենց օրին ստեղծած բարիքը թերեւ հարկւր անգամ աւելի է քան չարիքը որ հոսած է անոնցմով արեւմտահայ զրականութեան։ Անոնք որ, միշտ այդ 1860ի օրերուն, ավափոյ յարդարուած բեմի մը վրայէն քանի մը ժամ տեղդ այդ ներկայացումներուն ընթացքին կը հետեւին խօսքերու շքեղ հեղեղին, սրտառուչ բացողանչութիւններուն, բեմական պատրանքին ալ նպաստովը, ապահով եմ, որ չէին պատկաներ իրենց անձերուն, ճաշակներուն ու խելքին, այլ կը կազմէին միաթիւ պահի մը մէջ համատարր զանգուածը որ կը թրթուար հօգի հարուածներուն ներքեւ իրենց ցեղին տոգորւածին։ Ըրէք, որքան

կրնաք, միջակ ու տափակ նոյնիսկ, ձեր խաղին յօրինուածքը, միշտ կողմ մը ունիք զանգուածին հասնելու եթէ երբեք խօսի, ձեր անձին ետին, ձեր անձնաւորութեան բովանդակ կշիռը: Պէշիկթաշլեանի կենսագիրները չեն տուած անշուշտ պատմական ծննդաբանութիւնը անոր խաղերուն, — ինքնին գրականութեան չափ հետաքրքիր իրողութիւն: Բայց կը պատմեն թէ երբեք ինք կը ստանձնէր պատասխանատու գերիւր: Բարի եղէք ուրեմն, մտովին փոխադրուելու Աբշէ Բ.ի մը ներկայացման ու տեսնելու այդ հիւժաւոր երիտասարդը Մեծն Ներսէսի գերին մէջ, ան ալ երիտասարդ, մահուան մէջ առնուած, ու այդ խալոյկէն իսկ գեռ իր ժողովուրդին բարիքը միայն պապակող: Հասկնալի՞ ահաւոր խռովքը, վարակիչ զեղեցիկութիւնն ու յուզումը, վայելչութիւնը բանին զօրս այդ գիրը կը հեղեղէր ամբոխին հոգիին: Դերասանէն աւելի բան մըն է անշուշտ բանաստեղծը: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան յօրինած է իր խաղերը, ինքնապիր թէ թարգմանութիւն, հազիւ մտածելով թատերական արուեստի մը, բայց խուլ յաճախանքին մէջ մէկ ու նոյն կարգախօսին:

— Արթնցնել այս ժողովուրդին ներսը կրակը իր արհամարհուած, արգահատուած ազգութեան արժէքէն, հպարտութեան հզօր յղացքներ մշակել անոր անկումները փոխարինող, ամենէն աւելի իր պատմութեան վառ քննարկները կը հաւատարման հանած ըլլալ գերեզմանէն: Աւելի: Այսինքն նուազ, հեռաւոր, խնդրական յոյսը, երա՞զը՝ այդ ամէնը վերջոյն կեանքի կանչելու: Չեմ երթար առաջ, իրողութիւնները իմ փափաքներու համեմատ բացատրելու: Պէշիկթաշլեան պատանին Մխիթարեաններու ազգային իտէալները ամբողջութեամբ իւրացուցած, չէր կրնար զգացած ըլլալ հոգեկան միւս բարեխառնութիւնը որ 1875էն վերջ կ'ուրուանայ մեր ժողովուրդին երկու հատուածներուն ալ ներսը: Գրեթէ որ բախտօրոշ թուական մըն է 1878ը: 1850ի մարդերը սպասողներ չէին, մեզի պէտք մնոնք իրենց մատուցուած տեսարանները չէին վերլուծել: Անոնք կ'ապրէին այդ անցեալը, սակայն, այնքան ալ նման, մօտիկ իրենց ներկային: Սփիւռքը չի հասկնար մեր գրականութեան առաջին շրջանը, այդ Պոլիսը ապրած չըլլալուն: Թատերական յուզումը, հարուստ, զիւրաւ ճարելի, Սկրտիչ Պէշիկթաշլեանին համար համազօր է երգի մը բացած խռովքներուն: Ու անոր թատրոնը գրուած է այդ յոյգերուն արձարծումբի համար:

Պէշիկթաշլեանի մը անձին ճառագայթումը կ'ամբողջանայ երբ զայն տեսնենք վաթսուեանական թուականներու մեր ընկերութեան ամենէն խորունկ շարժումներուն և կարկառուն իրադարձութեանց խորը: Չմոռնալ որ այդ սերունդին զարթոնքի մղումներուն ու գրական իրագործմանց մէջ թէև կը ներկայանան իւրարու մօտ, ընտանի նոյնիսկ, բայց կը հալագակին իրարմէ տարադիր ազդակներու: Անոնք որ Բարիզէն կուգան՝ հազիւ պիտի մտածեն Բագրատունիին, այսինքն ասոր պէրձ գրաբարին ու այդ փառասիրութեան ետին ծուարած վարժապետական ցանկութիւններուն: Ռուսինեան, Սերվիչէն, նոյնիսկ աճալարար Զօրայեանը շեշտօրէն հակած են յէպի ժողովուրդը, ասոր կարիքները, ասոր արգիւյցումը, արդիական միջոցներով: Ատիկա ինքնին վարդապետութիւն մըն է ու խտութիւն մը: Անոնք որ խաշիլայէն կուգան՝ չեն արհամարհեր անշուշտ իրենց սերկեցումը, Բագրատունիին քառովը, այլ այդ ներկային տրամուծիւնները հանգուրժելու համար կը գիտեն պատմութեան քօղին գոր. Վենետիկի վարպետները այնքան զուրգուրադին խնամքով տսեղնագործած են, իրենց երազաւէտ մեծութեանց պահերուն, և զոր կ'ախորժին «չողափայլ» տարածել, ծածկելու համար անոր կրկներեւոյթին տակ այդ ներկան: Չեմ լալննար, կրկնելու համար հոս այդ շքեղ, սրտառուչ պատրանքին վերլուծումը, Ալիշանի(*) ատիթով կատարուած: Եթէ պատուական Մխիթար-

(*) Որքան զիւրին է հրաժարիլ Ալիշանի քերթուական փառքէն ինչպէս վրիպանքէն որոնք մարդկային արարքներուն արտաքին փաթաթները կը կազմեն երբեմն, ծանրանալու համար այդ արքային պատմական մտայնութեան, որուն տարողութիւնը ծանօթ է ձեզի, կանխող էջերուն մէջ բայց որուն ձգտմը, միտ մինակը՝ բա՛ւ, մեզ հիացման հանելու: Մեծ, խորունկ, բարձր տեսնելը, քիչիկ մը ռոմանթիզմ անշուշտ, բայց այնքան ալ պարտադիր՝ 1850ին: Մեր ժողովուրդը տեսաւ այդ մարդուն ուզածին պէս: Անոր ամբողջ վաստակը ուրիշ ձգտում մէջ է ըլլած: Նոյնիսկ **Յուշիկի** Հայրենեաց Հայոցը ուր հեղինակը կը կարծէ ինքզինքը քիչիկ մը ազատ, այդ պատմութեան ծալքերը լուսաւորելու արուեստի մը տարրական միջոցներովը — **Յուշիկի**ները լէպին ու կենսագրումին ընդմէջ ծփուն քերթուածներ կը թռնին — հիմնական ձգտումին ծանր ճնշումը կը մնայ տիրական, վենետիկցիներուն համար հայոց ժողովուրդը — ան որ Պոլիս ու գաւառները ընկղմած կ'ապրի խորով գերութեան մը թմբիւրին մէջ, Չօպանեանէն սերկալիս յատկանշական որակական միջնադար, որմէ հանուեցան այնքան մեծ գործեր գաղիական, անգլիական, գերմանական զրականութեանց մէջ: Ալիշան պատմութիւնը:

եանին ցանկութիւնները նուիրուած էին ստեղծելու պատմական աշխարհ մը (գաղութիք կ'ըսեն paysage), պատմական ժողովուրդի մը վայելուածին վերաբերելու՝ պատմական գեղեցկութիւններ, խռովներ, հպարտանք ու այս ամենուն համազօր հակադրեցութեամբ մը, ներկային վրայ հաւատարմութեամբ պատմութեան մը, Պէշկէպէշի մը անձը, գործը, դերը ստիպուած են արժեւորելով Վենետիկեան այդ մտայնութեան մէկ բարեփոխումը, քանի որ վարդապետները Պոլիս, գաւառները այդ մտայնութիւնը պիտի վերածեն կրօնական նեղ, ալիամերժ գործօնութեան մը, մինչդեռ աշխարհական վարդապետները — Մխիթարի դպրոցէն Պոլիս ղրկուած մեր գրողները — անոր մեջէն պիտի հետապնդեն համատարած բարիքը, միշտ այդ ժողովուրդի ներկային, այսպէսով միանալով բարիքեան թելին, կազմելու համար զրեթէ համատարբ սերունդ մը: 1860ին մենք խանդ ենք, երազ, կիրք, — բառեր չեն սփռնք այլ ամբողջական վիճակներ որոնց խմորը կուգայ Մկրտիչներէ:

Գործիչ Է, խօսող, խանդավառող, կազմակերպիչ, հաւատաւոր ու ... հիւանդ: Բայց զիւրի՞ն՝ սա պարզ բառերուն ետին կուտակուած ամբողջ հոծութիւնները, խռովքները վերածել իրականութեան, ան ալ սա դատապարտուած երիտասարդին քսան մը տարիներուն երկայնքովը: Եթէ բաց եղան անոր անձին՝ սրահները աւագներուն, եթէ աղգին վարիչ դասը անոր շնորհիւ նետեց ծանր նախապաշարունակներ, ասիկա չի նշանակեր թէ Մկրտիչ Պէշկէպէշեան նախասահմանեալ դերի մը գերասանը եղաւ: Իրմէն աւելի մեծ, իրաւ բանաստեղծ Դուրեանը նոյն այդ հասարակութիւնը, նոյն այդ եպիսկոպոսական ոսկելուրջաւ փառքերը (Խրիմեան, Նար-Պէյ անկէ իրենց զովեօտը ընդունած են ով գիտէ ի՞նչ չտես հպարտութեամբ, բայց մոռցած իր արիւնոտ մահիճին խորը սրբազան մահապարտը) չորցուցին անօթի ու ծարաւ, ու դայն թաղելու ազգային պարտքը վերածեցին ցուցամոլութեան: Ստոյգը ան է որ Մկրտիչ Պէշկէպէշեանի անձին մեջ ԻՐԱԿԱՆ է ԻՆ ՎԵՐԻ ՍՏՈՐՈՒԵԼԻՆԵՐԸ: Գործիչը կը ծնի, նման արուեստագէտին:

մերը, ուսումնասիրած է իր ժողովուրդին սա կարիքին համար, ինչպէս ընտրութեան թուղթ մը — քուէ՛ն — գիտակցօրէն լեցնել կարենալու համար Իփփոլիթ Թէն գրած է քսանըջորս հատորներ ժամանակակից նրան-սայի ծագման:

Պատուական երկտասարդին քսան տարիներէն ամէն մէկը եղաւ կարելի բարիք մը իր ժողովուրդին: Ու հոս է ահա անոր մեծութեան անառարկելի զրաւականը: Անիկա քերթողութեան գպրոց մը չստեղծեց: Անիկա թատրոն մը չծնաւ: Անիկա մեծագործ քաղաքականութիւն մը չօրինադրեց: Համաձայն եմ, Բայց մեր բանաստեղծութիւնը զինքը չի կրնար մոռնալ: Բայց մեր թատրոնին պատմութիւնը երախտիքի բառեր ունի միշտ իր յիշատակին: Բայց մեր կրթութիւնը, մեր հասարակութեան ներքին շրջափոխութիւնը հիացումով կ'ոգեկոչեն զալկահար այդ երկտասարդը ոչ իբրեւ սրտառուչ, քերթողական ուրուական մը, այլ իբրեւ մէկը որ զոքոյց, ծանր պայմաններու մէջ, հարիւր առողջներու չըրածը իր հիւանդ մարմինովը իրագործելով: Արշակ Զօպանեան, միշտ յիշուած աշխատութեան մէջ, լայնօրէն վերլուծած է կաթոլիկ մտայնութեամբ մը մեր ներսը գոյաւոր գոյսքի մը վրայ: Այսօր, պատմական-հնարանական հետաքրքրութիւն թուող սա վիճակը, ձեր միտքէն չ'անցնիր որ 1850ին ամենէն ահաւոր, ամենէն կենդանի, ազգին խղճմասնաքը խորագոյն ալքերը մինչեւ պղտորող սարսափին է, քաղաքական կիրքի անատակ ժողովուրդի մը մէջ, թերեւս այդ կիրքը փոխարինող: Մենք տակէ վերջ ապրեցանք մեր յեղափոխութիւնը, ազատագրութիւնը, նահատակութիւնը, թուրքը, սփռւածը իբրեւ մօտիկ վիճակներ: Բայց 1850ը ատոնց մէջ կը վայելէ բացառիկ իմաստ: Հապագայէրը անշուշտ չի յաւակնիր մեր մշակոյթին համապարփակ նուաճումին: Բայց, ըսեր եմ ու կը կրկնեմ, անիկա մարդոց մէջ կ'ախորժի մտայնութիւններն ալ արժեքներ չունեցողութեամբ: Ահա թէ ինչու ձեզ կը զրկեմ վարի ծանօթութեան ուր 1850ի հոգեվիճակ(*) մը կը մտուցուի ձեր նկատաւ:

(*) Իմ ծննդավայր քաղաքին մէջ միայն ներքնաբեր թրքուհիներ ու վայրենատիպ մոլլաներ չէին ապրեր: Հոն իմ մատաղ մաքիս վրայ անջընջ լի տպաւորութեամբ մը օրն ուրեւ իմ ապրումներ: Որոշմէ մէկն է կաթոլիկ հայերէ իմ առած զգայնութիւններ: Չեմ խօսիր այդ «հասարակութեան» պատկանող մեծահարուստ գերդաստաններու բարքերէն, որոնք ինքնովին յեղաշրջուած, չարաշրջուած էին, զաղրելով շայնութեան պատկանելէ: Ամբողջ տառաւ մըն է այդ օտարացած հայերուն պարզած թշուառութիւնը, հոգեղէն գետնի վրայ, երբ ապարանքները, վաճառականական շքեղ հաստատութիւնները, տնտեսական լայնածաւալ ձեռնարկները այդ լլվանքէները կ'ընէին աւելի քան վառաւոր, արտաքուստ: Այդ դասին հետ իմ աղերսը, անուղղակի, աւելի ծանր արժած է ինձի, քան թուրք տպաւորներէն ներս իմ ողորկութիւնը: Ես բանուորի մը աղայ, ապրեցայ բանուորին բոլոր

ման։ Հայ-լուսաւորչական, հայ-կաթողիկէ հակամարտութեանց ու ստորնութեանց մէջ սա անդնդային վիճակները, այսօր երբ հանդարտօրէն նիւթ կ'ընեմ վերլուծման, չեմ մեղմեր այդ պայքարին խուլ տարողութիւնն ու իմաստը որոնք, 1860ին, Լեւոն-Բեկ ալ աւելիլ եիմ (այդ աւելին է որ կը դիմանայ սերունդներէն)։ Ահա թէ ուր է որ կը փորձուիմ արժեւորել դերը Մկրտիչ Պէշիկ-թաշլեանի որ իր մեծ շնորհները, իր ամբողջ տաղանդը ի սպաս դրաւ այդ տագնապին մեղմացման։ Երբեք մէկ մարդ բանակ մը կը հակակշռէ։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան հոգին է մշակութային բոլոր կարելի ձեռնարկներու, — թատրոն, լսարան, հանդէս, թերթ։ Հիմնադիրը՝ կրնամ անուանել, ընդարձակ, բեղմնաւոր կեանքի մը կոնցուած միութիւններու, այն օրերու բառով քնկերութիւններու որոնց բուխքը, այդ խառնակ, խռովայոյզ հոգեդրութիւններէն դարձեալ փաստ մըն է մեր կենսունակութեան։ Ու պատգամն է անիկա ազգային նոր գիտակցութեան,

կիրքերը, պղտիկութիւնները, հարուստներու դռներուն, Բայց ասոնք յիշատակներ են։ Ունիմ ձեզի խօսելիք Պրուսայի կաթողիկներէն։ Պատանիները ամէն բան մէկ ու վերջնական կը տեսնեն։ Կաթողիկներու (հայ) եկեղեցին կը հասկնայի, չետաքքիւր ալ էի անոնց դպրօցովը։ Պատմութեան զգայարանք մը նոր կ'արթննար իմ մէջ, դեռ տասնըհինգէն վար (թուրքերը կ'արգիլէին հայոց պատմութիւնը հայ տղոց) ու միշտ մեղմութիւնը որ զիս կը քաշէր զէպի թաղերը կաթողիկներէն բնակուած իմ ազգակիցներուս։ Հաճելի էր ինծի իրենց զուարթ, լուսաւոր ժամը, Հաճելի՛ իրենց գէր, յպտուէն դերապայծառը։ Բայց ատոնցմէ դուրս մարդերը, Հակառակ անադին վտանգին, իրաւ ստրատիկն որ մեզ շրջապատող թուրք ու թաթար թաղերուն ներսը կը պռկէին, ես ինքզինքս նուազ կործանած կը զգայի անոր մէջ թափառելու ատեն, երբ նոյն թափառումը, կաթողիկ թաղերէն ներս ինծի կ'արժէր հոգեկան կորուստ, նուաստութիւն։ Օ՛, անթերի մաքրութիւնը անոնց փողօցին։ Ո՛ չքեղ լուսթիւնն ու փայլը մեծահարուստ ապարանքներուն։ Ու փարթամ ներդաշնակութիւնը ամայութեան մէջ ինքզինքը յորինող չորութեան թեան, անդորութեան, ատելութեան որոնք այն ատեն կը թուէին բխիլ այդ կոռույցներէն։ Նիւս կը զգամ՝ կը ճարուէին իմ ներսէն։ Անասելի տրտմութիւն, բեկում էին այդ մշտապէս փակ դռներէն իմ մէջ հոսածը։ Գիտէի թէ այդ ամբակուղ պերեզմաններէն ներս կ'ապրէին իմ հասակովը տղաք որոնց խառապէս արգիւրած էր ոչ միայն մեր լեզուն, այլ նոյնիսկ արկածի գինով սանկ պտոյտ մը հայ թաղերէն ներս։ Մըշտախոնարհ վարագոյրներով բացուածքներու ետեւէն նշմարելի զէմքեր, մատաղ, ինչպէս հասակ, մերիններուն մօտիկ միջինով մը զիններու և գիծերու, բայց որոնց վրայէն ըլլար անցած անդադնելի կնիքը, ան դժբախտ սրիկմարք որ այդ զէմքերը կ'ընէր ինծի համար աւելի վարձուրելի, չըսելու համար ատելի։ Տղայ զգայութիւնները, որքան ալ սխալ,

ազատագրուած՝ Մխիթարեաններու վանական կծու սեղմումներէն, արծաթեալ՝ սրտագին կարողով մը դարերէ ի վեր տառապող ժողովուրդի մը հրատուչոր սպասումին: 1945ին, ակիւռքը կ'ապրի նման հոգեբանութիւն մը: «Հայրենիք»ը այն սրբազան պատգամն է դարձեալ որ իբրեւ դրօշ կը շողայ մեր յուսակոտոր աշուըներուն դէմ: Տեսայ մարդեր որ կը համարուէին հայրենիքէն մեզի եկող մարդոց զգեստները ու կուշային: 1860ին այդ «հայրենիք»ը, Մխիթարեաններու խանձարուբէն ազատող ու զայն ազգին հոգետունին վերեւ արձանող կայսերօր, Պատահաբար չէ որ 1863ի Զէյթունի ապստամբական շարժումը այդ երթաստորդին մէջ կը գտնէ սրտաուռ իր դիւցազներգակը (երբ անգին արբանները սուտ ու փուտ Հայկեր ու Արամներ, Վարդաններ ու Աշոտներ գրական մանրուք վաճառքի նիւթ կ'ընէին, բառերով սպառազէն ու բառերու հրամանատար, Բաղրատունիներն ու Ալիշանները), ինչպէս պատմած է այդ օրերուն կեանք:

չեն դադրի բացէ մը բխել: Պատմութեան լրիւ վերձանում մը թերեւ բացատրէր սա զգացական տռաման: Պատանութեան զոներուն, իմ միտքը կ'ըմբոստանար պատիժէն որ կը պարտադրուէր այդ տղոց որոնք մեր լեզուով բառ մը արտասանելու մեղքը կը քաւէին շարաթներ աղօթելով, ապաշխարելով ու այդ բառը իրենց պապերուն լեզուն էր: Այդ տղաքը կ'ենթարկուէին անարգ ծեծի վասնզի անցեր էին . . . մեր փողոցներէն: Հիմա երբ այս տղերը իբրեւ յուշ հոս կը պատմեմ, ունիմ դառնագոյն տրտմութիւնը մարդուն որուն աչքին կը ծառանայ աղիւրատ հասակը հոգիի դաւաճանին, եկեղեցականին որ պատժած էր Մարաշի որբ մը, իր տունին մէջ մօր հետ հայերէն խօսած ըլլալուն: Իմ պատմութեան ու սա որբին ենթարկուած անարգ հալածանքին միջի կէս դար է պառկած. որոշ ընթացքին հոսած արիւնը այդ բառերուն ճամբով, առնուազն սարսուռ մը ազդելու էր բիւրիցս անարգ այդ եկեղեցականին: . . . Համապատասխան ողբարան մը չէ, բայց չէ հակադեմական զգացումներու, ճառերու, հայեցողութեանց կրկէս մը: Իմ ժողովուրդին ճակատագիրը իրեն համար արդէն այնքան ծանր, պիտի ըլլար այսքան անօրոտ, բարբարոս հոգեխառնութեանց ալ վառարան մը: 1945ին կաթոլիկ հայերը մեզ չեն արհամարհեր անշուշտ Սուրբ Պետրոսի հեղինակութեամբ, բայց իրենց զերը կը թուին անցուցած ըլլալ մեր այն սերունդին որ տար վարժարաններու մէջ ստանալով իր հոգեղէն գրութեան տարերքը, մեր վրայ կը նայի չտես արգահատանքով մը: 1850ին ատելութիւնը, կիրքը, անգթութիւնը, իրարմէ սարսափը, զոռանքը կը պեղէին մեր հոգիները: Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի միայն կաթոլիկութիւնը, այդ օրերուն, ինքնին հրաշք մը թէի թող ներուի արժեքեր, որուն գործաւորը ոչ Մխիթարեաններն էին ոչ կաթոլիկէ հայոց պատրիարքարանի (Պոլիս) ոչ ալ Դուստապիտի Խորհրդարանը, այլ Նիճը, Մկրտիչ Պէշիկթաշեանը միայն:

քին բացուող խելացի կին մը (գլխիկ Տ. Երէցեանցի յիշատակներուն ուր տրուած է, այնքան պարզ տողերու մէջ, այնքան իրաւ սեւեռում մը այդ հոգեվիճակէն, երբ կը պատմուի 'Կոմ- շիւրքէ-ին ծնունդը, յուզիչ պարագաներու մէջ)։ Ու այդպէս գիշերուայ մը մէջ ծնած երգը թափանցեց մինչև յետին հիւղակը իմ ժողովուրդին։ Տասնամեայ մանուկ՝ ես լացեր եմ անոր բաւերուն ինծի անծանօթ բայց այնքան իրաւ խորհուրդէն։ 1930ին, երբ մտամուր պտոյտի մը պահուն ինծի հասաւ նոյն երգը, տարագրութեան կայաններէն, դռիկներէն, իմ արցունքները եկան դարձեալ, նոյնքան խորունկ թախիծով ու զովարար բարիքով։ Հիմա գրողն էր որ կ'ապրէր անմահ երգին անմահ գեղեցկութիւնը, անկործանելի ու տարօրէն իրաւ։ Ան որ եօթնասուն տարիներ առաջ, այդ պայմաններուն մէջ, գտեր էր շեշտը այդքան ամբողջ, վճռական, այդքան հզօր զգացումի մը, ապահովաբար մեծ, մեծ բանաստեղծ մըն էր, առաջնակարգ գրագէտ մը։ Ազգին գիտակցութիւնը յուզող այսքան եղբրական իրողութիւններէ վերքերել այսքան իրաւ, կենսաւէտ պոթկում՝ գիւրին է պիտակել պատրաստ տարազներով (կեղծ-դասականութիւն, ոտմանթիւմ, ականջը խօսի արեւելահայերուն ինչպէս Տէրը լուսաւորէ հոգիները անոնց հանգուցեալ քննադատներուն)։ Բայց։ Հատորը չի բաւեր սպասելու Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի գերին գեղեցկութիւնը, միայն սա կալուածին վրայ։

Յետո՞յ։ Անշուշտ։

Մեր գրողները պարիկներ չեն։ Անոնք ոչ միայն մեր ամենուն նման ունին իրենց ապրումները, այլև զժնդակ ճակատագիրը, այդ ապրումներու հաշւոյն մեղմէ քանի մը պատիկ առաւել խորութեամբ տառապելու։ Անոնց զգայարանքները կ'առնեն արտաքին աշխարհը անհամեմատ կենդանութեամբ մը, ու կը հասկնաք՝ նոյն չափով, այդ աշխարհին ցաւերն ու վայելքները, տեսիլքները և արամութիւնները։ Ու անոնք միտին ու ոսկորին թիապարտեմբ՝ են՝ մեղմէ միշտ գերազանց չափերու վրայ վնասելու վախապահուած։ Ժողովուրդներու ընտրանին, օտարներու մօտ, երբեմն լայնք է ու ազատութիւն, փառք ու գեղեցկութիւն, զոհաբերման ինչպէս կառուցման մէջ։ Մեղի համար գրագէտը ելեւալիւս արարածն է։ Անոր աւելի պարզ կերպարանքը, հին դարերուն, եկեղեցականը՝ հալածանքի երէ։ Մեր օրերուն, մեր զոյգ գրականութեանց բանուորներուն մէջ քանի՞ է թիւը անոնց որոնք կուշտ սեղանի մը համեստ բարիքը

վայելեցին: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան մէկն է անշուշտ այդ բաշառութիւններէն:

Գրֆը:

— Ուրախ եմ ըսել կրնալու որ ոչ ամօթակուռ մուրացկանութիւնն է յորելեանին (ընողին որքան ընդունողին համար տառապագին տրտմունքներու բաց ու զոց հանգէս), ոչ ալ մականբոյժ թշուառութիւնն է սանկ ու նանկ, աւելի կամ նուազ իմաստուն, ճարպիկ ձեռներէցութիւններուն: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի մէջ մտաւորականը իրաւ յաղթանակն է իր օրերուն: Ուրիշ: Այսինքն այն խուլ տոսման որ մեր ներքին անձնաւորութեան ամենէն ստուերոտ ալքերուն կը զարնէ իր վրանը ու կը քալէ, քիչ քիչ, դէպի առաջ, գրաւելու համար ամբողջ սրահները մեր արտաքին անձնաւորութեան: Որ մեզմէ մէկն մէկուն մէջ առանձին յօրինուած ք է ու առանձին ճակատագիր: Որուն ճշուամին տակ այս մէկը պիտի սպառէ իր օրերը, անայց ու անյոյս, իր ժողովուրդին սպասէն անդին քիչ բան պահելով իրեն սեպհական, ու պիտի լեցնէ իր փոսը, նոյնիսկ ժուժ մը կուշտ սեղան մը չվայելած: Ան միւսը՝ պիտի լեցնէ դարձեալ այդ փոսը, հողին տակն ալ տքալու համար ծանրութեան ներքեւ ծաղկեպսակներուն:

Չեմ գիտեր, սա մութ տողերէն անդին, կա՞յ կարիք, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի ներքին անձնաւորութիւնն ալ քրքրելու, մեր պայմաններուն լոյսին բանալու համար ինչ որ խաղցունեցաւ վարերը անոր սրտի տունին, հիւանդի, սիրողի, տառապողի պատմութեաներով դերերու ընդմէջէն . . . : Ըսի թէ անիկա սիրուած մարդն էր մեր ընտանին կազմող զոյգ հոսանքներէն: Ազգին պահպանողական շրջանակները անոր հանդէպ յոյց տուն գուրգուրանք մը, յարգանք մը, սրտառուչ հոգածութիւն մը որուն յուզումով ահա կը վճարեմ իմ երախտագիտութիւնը: Ազգին առաջաւոր երիտասարդութիւնը անոր անձին ու գործին թեւ ու թիկունք դառնալու արարքը վերածե՛ր էր սրբազան խաչակրութեան: Անոր ձայնը այդ երիտասարդները կանչեց հեռահաս արգիւնքով արարքներու (իր կազմած միութիւնները: Ու միութիւններու արիւնը մատաղ արիւնն է միշտ երիտասարդութեան): Ու անոր շնորհը նուաճեց ջոջերը: Գրիգոր Ստեան, իր կարգին վրիպած բանաստեղծ մը, բայց անհամեմատ կերպով իրաւ, մեծ հայորդի մը, անոր հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ գտաւ կերպը ոչ միայն մեծ, բարեացակամ, քաջա-

լերական այլև ազնուական մնալու (զուր չեն տողերը ուր մնալը քուժի մը բոպէին բանաստեղծին երեակայութիւնը իր գերիշմանին վրայ միակ այցելու պիտի գտնէ Գրիգոր Օտեանը)։ Մ. Պէշիկթաշլեան մարմնացած պաշտամունք մըն է։ Այսքան հեռուէն, իմ նայուածքը այդ անունին ետին չի գծուարանար ճանչնալու խորհրդանշանը որ այնքան անյարիր հոգեխառնութիւններ, հակամարտ զգայնութիւններ, իրերախոյս կիրքեր համաձուլեց ու գրեց, իր օսկի գրիչովը, մէկ սխրալի գլուխը հայոց թշուառ պատմութեան, նոյն ատեն իրաւ, խոր, հոծ ազրուսներու հանդերձելով միտքերը ու սիրտերը, բոլորին համար ալ մատչելի ընծայելով մեզմէ խուսափող սրբազան հիւսիսայլը մեր ազգային գիտակցութեան, կոտորելով անողնահար, անփառունակ, անկնիք հոտի մը complexeները մարդոց ներսը . . . : Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան պրագէտ մը չէ, օրինակ՝ նման Մեծաբնցի մը, Զրաքեանի մը, Տիկին Յսայեանի մը որոնք իրմէ աւելի հարուստ գրական տաղանդով, աւելի լուրջ թէքնիքներով սպառազէն, կը վերածուին usuleներու, երբ ինքան այդ մարդուն լուսապսակին մէջ, իր արարքներովը յօրինուած։ Իրմէ անհունապէս բարձր տաղանդը Պեարոս Գուրեանին, կրնաք օգտադործել ցեղային փառքին իբր ազնուական մէկ միութիւնը, բայց ստիպուած էք ընդունիլ որ ինքզինքն իսկ փրկելու անկաւրով եղաւ այդ հաճախը։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան ազգային փառք մըն էր։ Ըսի ասիկա, այս ուսումնասիրութեան մուտքին, խորհելով այս գերին անհաւ Անշուշտ մեր կիրքերը, երբեմն անխելքութիւնը, երբեմն շատ-գիտցուկութիւնը գիտեն կերպը գտնելու, սա փառքը փոքրելու, բանաստեղծին զիջուած սա անդիմադրելի հիացումը բացատրել կարծելու, ու անցնելու աւելի անդին, սա հմայքը վերածելու հարուստներու սեղանին սպասարկու, առնուաղն անոնց հաճոյակից սանկ ու նանկ փերեզակի մը, գժրախտաբար այնքան սուր մեր զրական բարքերուն մէջ։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին գերին, աւելին համար նման դատողութիւն մը պիտի նշանակէր ոչ միայն հոգեկան փոքրութիւն այլև միտքի բոպիկութիւն։ Պէշիկթաշլեանէն քսանհինգ դար առաջ մանրանկար ու խալտարդէտ արքունիքները իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին պատիւը իրենց պալատներուն մէջ փառաւորելու Պիքդաւր որ երգասաց մըն էր, ճիշդ ու ճիշդ Մկրտիչին նման։

Ուրիշ։

— Աւա՛ղ, այո։ Հիւանդը։ Սիրովը։

Ձեռմ չահագործեր ումանթիք հուրքն ու հմայքը իր հիւանդութեան: 1850ին սրտայոյզ գեղեցկութիւն էր ձիւնի պէս ճերմակ կտաւներուն վրայ արեան վարդերով զինանիշ խորհուրդը ծիւրախտին: Այդ տղաքը իրենց թաշկինակները դողդոջ մատուցներով կը բանային մանկամարդ կիներու աչքերուն: Ու անոնց դէմքերը «դալկահար» գիւմակներ էին որոնց վրայ ոսկեգոյն մազերու ու սեւ սև թարթիչներու շաղապատեալ շուքերը մահուան պսակ մը կը յօրինէին: Օ՛, կապոյտը անոնց բռնկած աչքերուն: Օ՛, «վարդերը» անոնց ճակատներուն ինչպէս կ'ըսէ այնքան անկարելիութեամբ անոնցմէ մէկը: Դուք մտքէ պիտի պարպէք այսօրուան տաւալան որ այդ տիպարները կ'ընէ մեզի համար այնքան ողբերգական: 1850ին այդ հիւանդութիւնը ոստանին շնորհ մըն էր: Ու Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան անոր կը պարտի իր քանի մը գեղեցկագոյն քերթուածները, իր գլուխ-գործոցները: Իր կենսագիրները լայնօրէն զբաղած են այդ տաւալան լուսաւորող մանրամասնութիւններով: Իր բանաստեղծութեան վերլուծումին մէջ ես, աւելի անգին, կը մօտենամ հիւանդութեան դերին ու նպաստին: Հոս, կը ծանրանամ անոր, այդ հիւանդութեան դերին որ աղիտաւոր էր անշուշտ, Պէշիկթաշլեանի նման հանրապաս տարփաւորի մը: Աւելի քան քառօրդ դար մահուան սերմը ապրեցաւ անոր ոսկորներուն ու զիններուն, ջիղերու հանգոյցներուն, կեանքին բոլոր ակունքներունը ընելով անոր ապրումը սրտիւն ու խոնաւ, անոր արիւնքը խոնաւ կրակ, անոր շունչը՝ փրթած, փրթուկ դաշնակութիւն, անոր աչքերը՝ անյատակ ծարաւ, մանաւանդ անոր դէմքը անկանգնելի աւերա՛կ, ուր գեղինն ու կարծրը, ոսկորն ու մօմը կը կանաչնային . . . : Այդ հիւանդութիւնը այդ քառօրդ դարը վերածեց դանդաղ գերեզմանումին: Ընդունեցէք տփեկ: Ու ընդունեցէք նոյն ատեն հաւանականութիւնն ալ որուն համեմատ այդ հիւանդութիւնն էր որ իր կարգին անոր անձնաւորութիւնը վարագուրեց, բանաստեղծ մը պիտի ըսէր «չղարչեց», ես կ'ըսեմ՝ անկեզ պատմութեանով մը, հիներուն մօրենիովը պատսպարեց, այդ անձէն շողիացնելով, որոշ չափերու վրայ, հաստութիւնները նիւթեղէն ախորժակներուն, հրեղինեց անոր բոլոր ազնուական տարրերը, ուժերը, եսանքները արագ, ծիրանի հրդեհի մը, զայն վերթեւելու իբր անդալտ երազ մը որուն նայեցան մարդիկ, յուզուած, հիացիկ, այդ պայծառակերպութեան ամբողջ խորհուրդը վայելով բայց հաւատալու քիչ ընդունակ: Այսպէս ապրեցաւ այդ հիւանդը, տունէ տուն, պաւ-

լատէ պալատ, լեռնէ լեռ ու անտառէ անտառ ու թեթեւ՝ սիրտէ ալ սիրտ. հէքեաթի մը նման ու հէքեաթի մը մէջ:

Անկարելի է Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի տառաման ամբողջութեամբ ընդգրկել, առանց անգրադառնալու սիրտի տաքնապի մը որուն արձագանդը պահած է մեր մատենադրութեան պատմութիւնը. այնքան ժլատ մեր գրողներուն ներքին աշխարհը լուսաւորող զէպքերով: Օրիորդ Վահանեանին (ապագայ Տիկին Տիւնասը) անունը մեր գրականութեան մէջ անշուշտ պիտի չաղօտի, ոչ անոր համար որ այդ տիկինէն երեք հատ վէպ ու քանի մը քերթուած ժառանգած ենք, այլ անոր համար որ մեր ամենէն իրաւ խառնուած քներէն մէկուն ջղային գրութեան վրայ այդ աղջիկը ունեցած է դեր մը: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան մեծ գործիչ մը, իրաւ հայրենասէր մը իրիւ հայոց գրականութեան մէջ կանչուած էր ունենալու տեղը զոր սիրայօժար կուտանք նալպանտեանի մը, Ռուսինեանի մը: Անոր ոգին, հանդիսական, գիւցադնաշունչ երգերը պիտի դասուէին Նասիւնբու աստիճանին, բայց օրիորդ Վահանեանի կախարդական շուքին այդ սոխաւէն ներս, անդին, այդ «սեխսուրնիկ վանակլան»ին մէջ պիտի դնէր ոսկի ուրարէն ալ երազին, զոր ամենէն անժառանգ աղամորդին պիտի հիւսէ սա մեր աշխարհէն, այն անվերադիր սարսուռին որ կեանքին հղօրագոյն, մահէն ալ վեր պատրանքը կը մատուցակէ մեր այրած շրթներուն, երբ մեր մէկ, երկու կամ երեք քառորդ դարերը աղալու պարտադրել, մենք կը կենանք մեր ճակատագրին դիմաց, զայն ոչ թէ հեգնելու, այլ հագնելու մեր յօժարութեամբը ըլլալով յուզիչ յիմարներ . . . : Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան անշուշտ սիրոյ երգիչ մը չէ, այն լայնքով ու խորութեամբ որոնց հաստատումը կ'ընենք օրինակի համար սիրած արաւ Դուրեանին տաղարանէն ներս: Բայց իր տաղերէն անոնք որ այդ զգացումին կրակով հիւշունչ թռան անոր բերանէն, այդ իսկ բոցէ շապիկով պաշտպանուած, ահա այսօր ալ մեզ կը համակեն: Ծեփ է վառ հոխայէն, Առ շէփէ-Ան Ալեֆաշէն, Թոյլ Կոբ, Նեբեա՛ ինչ էսոյ, Յեթն հառաք, յիշելու համար քանի մը վերնագիրներ, հակառակ հարիւրի մօտ տարիներուն որոնք անցան իրենց վրայէն, կը թռնին գրուած մեր օրերուն: Ոչ լեզուին հնադրոջմ, հին իսկ (գրաբարները) փառալը, ոչ արտայայտութեան մանկունակութիւնը, ոչ ալ զգացումին ենթարկուած աղաւաղումը չեն զօրեր պղտորելու մեր տպաւորութիւնը այդ քերթուածներէն: Անշուշտ ես պիտի ուզէի որ Յեթն հառաքը

չըլլար գրուած գերեզմաններու յաճախանքով: Պիտի ուզէի որ ձեռքին մէջ բլուրներուն, հովերուն, ջուրերուն, ծաղկներուն բաժինը մնար ստորագաս կրակին, չունչին, չղարչին, արեան ու սարսուռներուն սրոնք բոլորը մէկ քսանամենի աղջկին են, մեր զգայարանքներու ծիրին, երբ կը բռնենք մեր սիրտը, «Մեղքի վրայ» ինչպէս կ'ըսեն, իր յիմարութեանը մէջ ինքզինքը մոռնալու ու մեզ մղելու մեղմէ անդին, մինչև . . . մահ: 1860ին աղջկները ուրիշ խորհուրդներու հանդուցներ չէին անշուշտ: Բայց հեշտ է ինձի այդ «անգլիմադրելի նրապոյրով» (ինչպէս կը գրէ մէկը Մ. Պ. ի կենսագրւոյնէն) պարմանուհին ու այդ անկանգնելի կործանումով բայց ներքին հոգի ձգողութեամբը գեռ թափառող երիտասարդ մահապարտի մը ուրուականները իրարու հետեւէն անցնել իմ մտքի դաշտէն: Յետո՞յ: Գիտե՞ք պատմութիւնը: Լուծ են տոմարին վկայութիւնները: Ոչինչ գիտենք օրիորդէն, բացի կենսագրւոյնէն յիշուած ամենօրեայ այցէն հիւանդին մահիճին երբ ճակատադիրը արդէն աւարտած է իր գերը: Օրիորդ Վահանեան օրը քանի մը անգամ կ'երեւայ այդ մահապարտ տղուն սնարին, առանց գիտնալու որ այդ իսկ ընտանութիւնը պիտի այրէր հանգոյցները, ինչպէս կ'ըսեն գաղիացիք: Ամենէն խոսովիչ, եղբրական զըրուականքէն մէկն է մարդկային ուրբերգականից: Թէ՛ մօտիկը՝ այդ տոմարն տիրապէս կերպողը իր, Մկրտիչ Պէշիկթաշեան զայն ըլլայ գրականացուցած, ցաւ մըն է բոլոր անոնց սրոնք մարդկային documentին տարփանքը ունին: Բայց ինչ արած: Դո՛հ եմ որ չէ խզտուած այդ տոմարն ամբողջութեամբ գրաբար տաղաչափութեան սնոտիքին մէջ:

Ու պէտք է կարճ ըլլալ ոչ թէ վէպի մը մէջ որ կեանքն է մեր զրոյցներուն մեծ մասին, այլ այդ կեանքին մօտենալու մեր փափաքներուն մէջ սրոնք գրական քննադատութիւնը կը մերձեն խորշանքով բայց չեն կրնար չտառապիլ շուէն, մեռեան, տառապանք, իրրե կեանք մեզի կտակուած: Կ'ըսեմ

Մկրտիչ Պէշիկթաշեան կեդրոնական անձնաւորութիւն մը չէ — վարժապետ մը քիչ անգամ այդ բանը եղաւ մեր մէջ — անշուշտ մեր Զարթօնքին չքեղ հոյլին ներսը: Ոչ իր ընկերային վիճակը, ոչ ալ ամբողջութիւնը ու իր տաղանդին և առած դաստիարակութեան նկարագիրը զինքը կ'ընեն ընդունակ նման գերի մը: Դուք տարածեցէք այս սեղմումները, ձեզի համար օրպէսզի հասկնաք թէ ինչպէս մեծահարուստ տան մը աղջիկը

բժիշկներէ, փաստաբաններէ, երաժիշտներէ ու հաւանաբար «պաւսմայի ջոջերու» (ինչպէս կը պատկերէ անմոռանալի Զօհրայ, երկու բառի տակ, մեր ամենէն տարօրինակ մէկ զտաւկարդը), վայելախոյզ պայազատներէ «նեսապիլում»¹, հալածուած, զգայ խորութիւնը իր ստեղծած խողովքին հիւանդ տղու մը ներսը, բայց անցնի աւելի անդին, այդ խողովքին նես խաւալու, ու աղէտը արագելու իր դերը ջանայ հակակշռել, իր պուպրիկի մատուըներովը անոր մատուակելով արուակներուն սուտն ու փուտը որոնք իբրեւ գեղ կը նստին մահապարտներու սնարին, բայց իր հրաշքը — իր մարմինը, ինչպէս կը պատկերեն ժամանակէն հոտած վկայութիւններ — յանձնէ նուազածուի մը Գրեք եւ, Համապարփելին մէջ քիչ մը աւելի, այս տոմարային շուրջը, իրողութիւն է որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան մէջն է, միլի ուժն է, միացնող շաղախն է այն ամէն ձեռնարկներուն որոնք, 1850էն առդին իբրեւ զսպանակ ունեցան մեր վերածնունդին խուլ ու խորունկ ձայները։ Ազգային գիտակցութեան համեմատ առաքեալն է անիկա։ Յիշեցէք իր յիշատակին ետեւէն ձեզի ծանօթ բոլոր վերադիրները որոնք երիտասարդ մը կ'ընեն ներշնչող, հեռահաս արդիւնքներու մարդարէ, ծանր արարքներու լծակ ու գրէք, միշտ այդ յիշատակին ետին, հզօր տգեղութիւնը գլխու մը (Միւսուօ, Տանքոն) որ այդ ճամբումին վերեւ շքեղ գեղեցկութիւն մը իբրեւ երբեմն կը տպաւորէ ճակատին գմբէթացումովը։ Աւ գրէք, միշտ այդ յիշատակին ետին, զեղին, դալկահար մարմաշը հիւանդութեան, թարթիչներէն անտղածն մաղուող հուրքը անոր ներքին աչքերուն, ձայնական թաւիշ կրակը որ մեր վրայ կ'իյնայ զովացնելու՝ կարճ՝ ամբողջ ողջակէզին մահածբար տաղնապը, ընդոմին խանդն ու փաղաղիչ հրապոյրը բոլոր անապարտներուն, թերի բայց զօրեղապէս թելադրական ազդեցութիւնը մանուան մէջ մեղուներուն, ու, իրաւ, քամբախտ բանաստեղծի մը անմոռանալի հովը, չուքը, այս անգամ անտեղի մը ետին որ արեւմտահայ գրականութեան մուտքը վերածէր տեսակ մը հէքեթի, հրաշքի, անուշիկ, անհաւատալի քուելու չափ ալոյս հեռու մեր օխորժակներէն։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանէն մեզի եկած քերթումներէն ոմանց մէջ ես կը հաստատեմ քանի մը մեայուն գեղեցկութիւնները իմ ժողովուրդին։

Աւ այսքանը աւելի անդին է, քան գրական քննադատութեան մը գիրը։

Գործը :

— Սնոր լաւագոյնը իր անձն է անշուշտ : Վերի սողերը փորձ մը նկատեցէք այդ լաւագոյնը արդիացնելու :

Կը մնան

ա) — Իր ֆերբուածները ,

բ) — Իր քաւերգութիւնները ,

գ) — Իր արձակները (ճառեր) :

Ուրեմն ունինք վերլուծելու բանաստեղծ մը , քաւերգիւր մը , ասեմալիսս մը (իւր իմացական տաղաչափութիւնը իւր ճառերուն մէջ գրած է անիկա) :

Գրական սա վաստակէն հայոց գրականութիւնը (արեւմտահայ գրականութիւնը սահմանափակ տարածք մը պիտի թուէր հոս) ունի տասնեակը անցնող զլուխ—գործոցներ , բոլորն ալ քնարերգական կալուածէն : Սնոր թատերագութիւնները իրրեւ արուեստի դորձ , դուրս կը մնան ազգային հարստութեան գանձարանէն , թէ և ստեղծած ըլլան մեծ խանդավառութիւն : Սնոր արձակները դարձեալ դուրս կը մնան լուրջ նկատառումէ , հակառակ անոր որ գրեթէ բոլորն ալ ծանր , խորքով , ներշնչեալ պահերու արտահայտում (կը խորհիմ թէ կը գրէր իւր խօսքը) ատենաբանութիւններ են , բայց կը կրկնեն մեզքը բոլոր խօսքերուն , մարդոց միջինին մատուցուած ու հարկագրարար միջակ մնալու սահմանում : Մ . Պէշիկթաշլեան իմացականութիւն մը չէ , ինչպէս չեն Դուրեանը , Մեծարեանը , որպէսզի անոր ուղեւիմ կշիռը զիս փորձէր : Իւր Տաւաթ Լ Թաղերէք—Բէնէ հատորին մէջ նախարանը , գրուած Մերենցի կողմէ կը պարունակէ սակայն փշրանքներ , Տալաուրութիւն , կեսկնամակ , արձակ ֆերբուածի ձեւով , տարօրէն տպաւորիչ ու իրաւէջեր , որոնց նմանները մենք կը գտնենք Պ . Դուրեանի , Տիկին Եռայեանի , Տիրան Չրաքեանի հատուկօտոր էջերուն մէջ : Գրիգոր Օտեան և Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան այդ ձև կտորներու ետեւէն մեզի կը բերեն մեր արձակին սրտառուչ անուշութեան անդրանիկ , նորադրոշմ վայելչութիւնները , այն անմահ շնորհը որ մեր հին մատենագիրներէն ումանց մօտ բիւրեղացած է արդարեւ : Տեկէյա՛ փափաւսնէ՛ր նախատիպն է այդ արձակներուն :

Բ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՐ

Մ. Պէշիկթաշլեան այն գրողներէն է որոնք իրենց տաղանդին չափ, իրենց համբաւը պարտաւոր կը մնան ապագային առջեւ: Ըսել կ'ուզեմ՝ իրենց տաղանդը բացատրելու, հասկնալի ընելու բնական արարքը ստիպուած են պաշտպանելու արտատաղանդ տարրերով, — դեր, օգուտ, վաստակ: Համբաւը որ մեղմէ անկախ է յաճախ, իր գիծէն քերթողները կը ձգէ իր չարաշուք ծանրութեան: Աւետիս Խահակեան կը հաւատար իր մեծ բանաստեղծ մը ըլլալու առասպելին, զլխաւորաբար այն փաստով որ իր ոտանաւորները կ'երգուէին, առանց անդրադառնալու որ 1860ի Ս. Փափագեանը, Սիմոն Ֆէլէկեանը, Ռշտունին շատ աւելի մեծատարած ժողովրդականութեամբ երգած են իւրենց մեծաշունչ քերթուածները բայց չեն պատկանիր հայոց բանաստեղծութեան: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան մշտապէս հալածուած է նոյն վտանգէն: Իր քերթուածներէն մեծ մասը երգեր են եղած: Ու անոնց մէջ եթէ այսօր մէկէ աւելի են իրաւ բանաստեղծութեան նմոյշները, ատիկա չի նշանակեր թէ մենք պարտաւոր ենք տաղաչափութեան միւս նմոյշները արժեւորել առաջիններուն փառքովը: Չեմ ազդուիր հասարակաց հիացումէն որ մեր օրերուն ալ հանգչած, բիւրեղացած դատումի մը տակաւ կը վերածուի, ինչպէս չեմ իջներ բանավէճի, իր աւրիթով արեւմտահայ զրականութեան վիզին փաթթուած ծանր մեղքերու անպարտաճման: Արեւելահայերը, սփիւռքի ձախ տղաքը ազատ են իրենց վերապահութեանց մէջ: Կանխող էջերը բաւ են թեւադրելու զիս վարող մտածումին պարզ արդարութիւնը: Մէկուն փառքը: Միւսին բարիքը: Ուրիշի մը ազօթքը: Բայց բոլորին ալ նպաստը՝ իմ ժողովուրդին շնորհները հասկնալու, անոնցմով ոգեւորուելու:

* * *

Պէշիկթաշլեանի քնարական վաստակը (ինքնագրութիւն, նմանողութիւն, բարգմանութիւն) կը բաղկանայ վաթսուերի մօտ քերթուածներէ, քանի մը տուննոց թիթե երգերէն սկսեալ մինչեւ 10—15 էջերու վրայ ծաւալող մեծաշունչ երկերիցները:

Այդ քերթուածներուն աշխարհը թերեւս առանձին չահեկանութեամբ մը կը գրաւէ քննադատը, այն մասնաւոր հանգամանքին պատճառաւ որ անոնց ներքին վիպութիւնն է քանի մը շատ շեշտ իրականութիւններէ։ Առէք Նոր Տաղերը, Յօլերը, Նոյնիւրը, Յոլմա ժափը կամ նոյնիսկ Թէրզեանի երկնասոր բանաստեղծութիւնները։ Ձեր գտածը, — Շատ շատ բանաստեղծներու ուրուականներ, Պոլիսի փերանքներ, քանի մը դաշտանկար ու մրմնջագեղ հիմններ։ Մ. Պէշիկթաշլեանի օղակաւոր վիպութիւնն է

- ա) — Մխիթարեան ազգայնականութեան
- բ) — Ջարթօնքի Սերունդին հանգանակներուն
- գ) — Մեր ընկերութեան մէկ շրջանին
- դ) — Չգտցական հզօր առամայի մը

ու բանաստեղծութեան մէջ ալլապէս սիրելի, թանկ, սխրագին բեւեռումներուն։ Երիտասարդ մը, ժողովուրդ մը, արտաքին աշխարհ մը, օրհանգիստներ հոգեղէն դրութիւն մը, օրհանգիստներ առնուող անուշութիւններ։

Բացէք այս տարազները։ Դուք ունիք Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի համբաւին ու տաղանդին տարրերը ձեր առջին։ Իր ժամանակը այդ տաղարանը արժեւորեց արագ ու առատ գինով մը։ Հաճապէքը կ'ընէ յիշատակութիւնը այդ գնահատման բայց չի փաթթեր մատի ասոր շփոցեալ կամ գերազանցեալ ինչպէս նուազուրդի ինկած հանգամանքը։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան իրաւ բանաստեղծ մըն է, տանէ աւելի կոտորներէն ներս։ Ու, առանց իր անձին սրտայոյզ բարիքին ու դերին, այս պարագան մինակ գիտ կ'ընէ երախտագէտ իր յիշատակին հանդէպ։ Այդ է պատճառը որ ըլլամ կարճ այդ վատտակէն պարագայական որակուած բանաստեղծութեան վրայ։ Մեր ինչպէս ուրիշ գրականութեանց մէջ փոփոխին սա նահանջը զրկեց ճակատագրուած կը մնայ։ Ո՞վ, 1840ին, աւելի մեծ բանաստեղծ մըն էր, ֆրանսացիներուն համար, քան . . . Պերանդին։ Լաբուր (բառարանը) կը յիշէ զայն որեւէ անունի շարքին։ Ժրանսական գրականութեան պատմութիւնը հազիւ կը գիջի անունին։

Եթէ ըստ նիւրի ուղէինք բաշխում մը կատարել այդ վաթսուուն քերթուածներուն վրայ պիտի ունենայինք հետեւեալ տարւորինակ պատկերը

Երեսունէ աւելի քերթուածներ՝ երգ։

Քսանի մօտ ուրիշներ՝ ցաւակցական խօսքեր, այդ օրերու բառով՝ ուրբերդ :

Քանի մը հաս՝ հանդիսական տաղաչափուրիւն :

Տասնհակ մը՝ եղբերդ որ ֆրանսերէն *élégien* կը թելադրէ իբր խորք ու ձև :

Առաջին խումբին տակ կ'իյնան ուրեմն քերթուածներուն կէտէն աւելին : Տարողութիւնը՝ սա փաստին : Չեմ աճապարեր երեւոյթը արժեւորել 1860ի ազգային երգասացութեան կշիռներով : Կ'առնեմ սակայն իրողութեան նշանակութիւնը, սեւրունդի մը ախորժակները լուսաւորող : Թէրզեանի քանի մը հարիւրը անցնող տաղերուն մէջ երկը, այն խմատով զոր կը գտնենք Մ . Պէշիկթաշլեանի մօտ, կը ներկայանայ տասնհակով մը հազիւ : Կրնաք երկու մարդերուն նկարագիրները իրարմէ զանազանել սա հաւաստումին ետին : Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան անշուշտ մեր ընկերութեան բարձրագոյն խաւերուն մէջ կը վառիւնէ աւելի ազատ վարկ մը : Ու այս վարկին զինն են ահա այդ երեսուն երգերը ու քսանի մօտ ուրիշները, օրուան կեանքին հետ քալելու պարտքէ մը ծնունդ առած : Երբ այս խումբին աւելցնէք հանդիսական տաղաչափութիւնները, միշտ ծնունդ առ ու ան յիշատակալիաց. համախմբումներու, զուք կ'ունենանաք զարմացնող տեսարանը, մեծ, շատ բարձր դասուած քերթողէ մը մեզի եկած սա հասարակ տաղերուն փառքին : Վրիպանք :

— Անշուշտ խիստ է վճիռը :

Հաճադէբը Մ . Պէշիկթաշլեանի անձին երբ կը նուիրէ սխրանքի իր պարտքը, չի վախնար ատիկա ընելու, ըսե՛ր եմ վերերը, ընդդէմ շատ վճռական ուրացման զոր արեւելահայ մտածողութիւնը — հիմնովին օգտապաշտ, պարզապաշտ, անբանաստեղծ — շատոնց բանաձեւած է այդ մարդուն ամբողջական արժեքին հանդէպ : Կը մերժեմ այս անմիտ որքան անարդար դատաստանը : Բայց չեմ բաժներ, նոյն ատեն նոյնքան անմիտ որքան մանկուսեակ հիացումը զոր մեր ընտրանին, Մ . Պէշիկթաշլեանի օրերուն, ու իր մահէն դեռ քաւորդներով դար, պահած է միշտ այդ մարդուն ամբողջական արժեքին : Եւ սակայն աշխարհի բոլոր բարեմտութիւնները, զգաստ նկատումները, հայրենասիրական փառասիրանքը անբաւական պիտի գտնին հանդուրժելի ընծայելու սա քերթուածը, մէկը ամենէն գոմուած ներքին :

Գ Ն Ա Յ Է Ք Ի Մ Տ Ա Ղ Ք

Գնացե՛ք իմ տալի, ոչ քե յերեր
 Ուր շող եւ փայլ եւ ծով ժպտին,
 եւ ուր զուարթնոյն վարսք լուսանէր
 Ծալ ծալ ի նեմս իւր ծածանին:

Գնացե՛ք իմ տալի, ոչ՛ ի կամար
 Ուր լուսափրփր ծաղկունք երկնից
 Իբր ըզդրասանգ ականց զոհար
 Կախեալ ցոլան յոլորս փնջից:

Գնացե՛ք իմ տալի, ոչ քե ի ծոց
 Զարմանահրաւ սիրոյ բնութեան
 Ուր ի յաւիւն ի հուր եւ ի բոց
 Վառէ, զրգէ տածէ զհամայն:

Գնացե՛ք իմ տալի, ոչ ի պարերդ
 Օգտարըռիչ այն Սիլֆիսաց
 Ուր յասպարէզ կապուեալներկ
 Կայրեն հողմոյն ի սոյլ նուազաց:

Գնացե՛ք իմ տալի. Կնացե՛ք առ կոյս
 Գնացե՛ք մեղմով եւ պակասուոս
 Ծաւի աչաց նորա ի լոյս
 Զուարթացե՛ք անձկակտրոս:

Եւ քե անոյժ ձեզ ակնարկեաց,
 Իբրեւ զերամ բռննոց, յուշիկ
 Դուք քառեցե՛ք իւր խոպոպեաց
 Վերայ, ձեռաց եւ յուս փափկիկ:

Եւ երգս ալու յօրինելով
 Յունկըն հորա նոռայեցե՛ք,
 Թե յարմընի քե զբնով
 Միշտ ըզնովաւ քեւածեցե՛ք:

Իցի՛ւ, յորժամ ոչ եւս իմ ձայն
 Հասցէ առ նա՝ եւ կամ իմ շղենչ
 Ու ի մոռացօնս անկայց համայն
 Գոնեա լըսէր ըզձեռ մրմունջօ:

(ՏԱՂՔ ԵՒ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ)

Ուր վատնուած հասարակ խօսքին արժէքը չես գիտեր որ չա-
 րաչափ պատրանքով, կը վրիպի անոր խղճմանքը վրդովելէ:
 Կ'ըսեմ այսպէս փաստին գիմաց

ԱՌ ԶԵՓԻԻՒՆ ԱԼԷՄՏԱՂԻ

Գու փափկարեւ մանկիկ զեփիւս
 Աղբերց վրայէն լուսակարկաջ
 Անուշ հոտով ծաղկանց ըսփիւռ.
 Ի՞նչպէս քաջիս ինձ ընդառաջ,
 Ու խուճկ եւ զով ընծայելով
 Զիս ողջունես հեզիկ ժնչով:

Հրաշալիքին (քերթուածը հանրածանօթ է բաւական, ամբողջու-
 թեամբ արտագրուելու համար) որ հայ բանաստեղծութեան ա-
 մենէն անխառն յաջողուած քներէն մէկը կը մնայ: Ու երկու ու-
 տանաւորներն ալ կուգան երգէն վեր հոգեխառնութենէ մը:
 Առնուազն անոնց յատակը կուտայ ամենէն խորունկ, իրաւ
 զգացումներէն մէկը: Դրէք այս տաղերէն առաջինը հէքեաթէն
 մեզի հասած կերպարանքին, — պարմանունիի մը ընկալչու-
 րեան, ու երկրորդը՝ կարգացէք անտառին ներսը, ձեր կուշտին
 աղջիկ մը կամ ոչ: Այն ատեն պիտի խելամուտ ըլլաք բանաս-
 տեղծութիւն կոչուած ծիրանի պատրանքին ահաւոր իրակա-
 նութեան:

Ու ահա ձեզի ուրիշ վերտառութիւններ

Նաւագ է ճահն Բէն-Գէ, հաւանարար Ալիշանի Աւ Բէն-Գէ չար-
 քէն ներշնչուած բառերու մթերք մը:

Բընդ-Բէն-Գէ Ա. Հ. Գեորգիայ Վաբդադեթի Աբբայ Միլիթարեան Ուի-
 րէն որ ստորատիտղոս մըն ալ ունի Նրէ, բարձր տաղաչափութեան
 մէջ ընթացիկ իմաստով մը անշուշտ: Արրահայր ընտրուող վար-
 ղապետի մը ասիւթով հալոց պատմութեան, հալոց աշխարհին,
 հայ ողբին ուրուականները ընել անհանգիստ:

Այսպէս Ոգին ի լուռ անհաւմ հանապազորդ էր սովոր՝

Աշխատելի ի ձայն ողորմ եղբերեղեղ մեմաւոր .

Մերք այս մերք այն շիրմին վերայ ձօնեալ ալի արսասուն

Ըզնագելի զըլուխն ի կախ նեմէր ի վայրն անլոյս ,

ու պիտի խնդայ այդ Ոգին երբ

... արգիւնին վեհ Մըխիբաւ ծագեաց յերկիր լուսագել , ... :

Ու Փրիգորը՝ Ու Ներսէսը՝ Ու Սահակը՝ Ու . . . Մխիթարը՝
Պէտք է կարգաւ այդ երեք հարիւրի մօտ տողերու վրայ երկա-
րածգուռը հանդիսաբանութիւնը, մեզի այսօր անըմբռնելի . բայց
որ իր իմաստը կը գտնէ երբ մտաբերէք վարժարանը, վսնը,
ուսուցիչ-վարդապետ արքաները, անոնց գրաբարէն մուրացած
հեշտանքը, անոնց մօտ ազգային և եկեղեցական պատմութեան
հերոսներուն կախարդական ուժը, որոնց բոլորին համանուագ
ներշնչումին, մղումին տակ է որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան իրաւ
բանաստեղծը պիտի ընթացք տայ իր երեւակայութեան, պիտի
բռնանայ իր զրիչին սրպէսդի ըսումին այդ անկարելի տողերը
արքայի կոորի մը փառքին փառարանումին : Չեմ երթար առաջ
չահամալ, կեղծաւոր տաղաչափ մը տեսնելու չափ քերթուածին
ետին : Մ . Պէշիկթաշլեան այդ ընդարձակ բանաստեղծութեան
մէջ շայն 'Ինչպէն, Բարասրանք, Նապօր արդիացնող, աշխար-
հայնացնող նպատակ մը փառասիրած է հաւանաբար : Այս զիծին
պատկանող բոլոր քերթուածները (Ի Նահապետիւն Վարդանանց,
'Բերթեղան Բէն Հայասրան-ի գուն, Ա. Հ. Ղևնդ Ալիշան, 'Ինչպե-
զ-ի Հայոց, 'Բնաբ կոստէ, Ի սրբանութեւ ճշման ասորածապարիս Կեան
կոտարդայ վարդապետի Հիւրիւղեան յարեպիսիոյս Շիրակայ Ի Հոռմ,
Վերքիլ Ի Պառնասայ առ Բարասրանէն Ժծ, Ա. Հ. Կրէն Ա. Բաբ-
բարանէ), 1869ին մեր նորագ արթնցող գրականութեան մէջ ուլի
մը, պարոյ մը, վառմ մը կազմելու իրենց այսօրուան մեղքը
պարտաւոր չէին քաւել Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի հաշուոյն : Ատի-
կո, առանց տառապանքի եւ պիտի ուզէի կատարուած տեսնել
Նար-Պէշէն, Չերաղէն, Պէրպէրեանէն, Թէրդեանէն, Սէթեա-
նէն, Յակոբ Գուրգէնէն, Մատաթիա Գարադաշէն, Մաղաքիա
Օրմանեանէն, Եղիշէ վարդապետ Գուրեանէն, բոլորն ալ ալլա-
պէս բազմաբախտ վաստակաւորները մեր զպրութեանց, բայց
զժրախտ տաղաչափները մեր բանաստեղծութեան : Այս անուն-
ներուն քերթուական վրիպանքը մեր բանաստեղծութեան մէջ

անընթեանելի բառակոյտներու հաշուոյն կրնանք անտեսել ու գարձեալ գործիւ այդ անուններով մեզի հասած ուրիշ բարիքներու: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան այդ լարին վրայ իր սպառածը չունեցաւ ժամանակ վերաշահելու: Ու ցաւ է ասիկա: Թերես ընթերցողը մտածէ, այդ փաստերուն հետէն Վարուժանի, Թէքէեանի, Սիամանթոյի նոյնալար ապրումներուն: Ջաբրէ, Հաբէ, Դիւցաղճեօն, Կեա քիշեօն Ֆեւլ աբշաբ (ասոր ազգայնական մասին քանի մը հոգի, խորունկ, հեռահաս նուաճումները, որոնք աւելի յետոյ պիտի ամբողջանային կազմելու համար Հայերէս-Թիւրք) կրնան մատուցուիլ նկատառման: Կը փութամ միանգամ ընդ միշտ յայտարարելու որ մեր Սիամանթիքներուն վրիպանքը խորքի վրիպումն է: Կեղծաւորներ են ուրեմն Բագրատունին, Հիւրմիւզը, Ալիշանը և այլն: Երբեք: Բայց միամիտներ: Բայց կղզիաբնակ տեսանողներ: Բայց գրքունակ տաղաչափներ: Բայց հետաքննիչ: Որոնք երբեք էջի հազիւ բաւող իրենց պատմական իրաւ ապրումները շուտով շատցուցին որպէսզի լեցուէին հազարաւոր էջեր: Բագրատունին իր ժողովուրդը կը ճանչնար Պոլսէն ու գիրքէն ու վանքէն: Ու այսքան: Արուեստագէտ Սերունդին հայրենեղակ քերթողները ապրեցան այդ հայրենիքը պատառ պատառ, անոր պատմութիւնը տեսան թուղթի տեղ դաշտերուն, լեռներուն երեսին: Ահա թէ ինչու վեհնատիկները ամական պիտի հալածեն, անոնց վստահելու համար պաշտօնը ընթերցողը յուզելու, Արուեստագէտները պիտի փաթթուին կեանքին վկայութեան, այն կեանքին որ իրրեւ արին կը փակէր իրենց կրունկներուն, իրրեւ կրակ՝ բռնկած էր իրենց պատանի մոյնքը և երազները, իրը անասելի անասնութիւն կոխկըտած էր իրենց բոլոր սրբութիւնները: Պարսիկը, արաբը՝ պատմութիւն էին: Թուրքը՝ իրականութիւն: Այս ճշդութով հայրենեղակները կը գտնէ իր բոլոր սխրանքը: Հոն ուր արտաքին ապրումներ և պատմական քնքշանք իրարու կը բաւեն (մեծ մասը երգեցուն, Դաբա, Հայ Կապուչի, Մահ Կապուչի, Նշաբ Էֆէ Ֆէ) Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան կ'անցնի վտանգին դատին, անշուշտ ծանր տապնապներով, տառապանքով: Զենք վերլուծիչ պատմական խորքը Նշաբ Էֆէ Ֆէին, բայց գիտենք որ չքեղ տողեր, այդ քերթումէն, կը մնան խառնուած հասարակներու: Դաբա, անկարելի յաջողուածք մըն է գրիթէ, երբ 1860 ի բառերով — ամենէն ընթացիկները թէ և ու հետեւորար ամենէն մաշկիքները շուտով — այդ տարօրինակ տղան ինծի կ'անցընէ իր նշմարիս յուզումը, այսինքն իրաւ բանաստեղծ

մը կ'ըլլայ, հինցած լարի մը վրայ: Հայ Ժողովուրդը, անշուշտ Մէր հայրենիքէն (նմանողութիւն խաղերէն, Նալպանեսեանց) կամ Մայր Լեռանէն նախանձուած, այսօր մեզի կը թուի անդիմադրելի կերպով հին, թէեւ կուգայ իրական ապրումներէ: Բայց Ձէյթունը Ալէմտաղին չէր որպէսզի մնար մատչելի Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի: Խօսեցայ Մահ Ժողովուրդին քերթուածէն: Յետոյ, Բայց մի մոռնաք որ Մկրտիչ Պէշիկթաշեան այդ հոգեմկրտակը ամէն ուղղութեամբ կարծած է շահագործած ըլլալ . . . իր թատերադրութեանց մէջ, բոլորն ալ պատմական հայրենասիրութեամբ յղիացած ու անպարագայելի: Անոնք որ, ինչպէս գիտել տուի քիչ վերը, ազգային երգասացութեան մեր ոսկեգարուն (1860) Մ. Պէշիկթաշեանի սա վրիպանքը կ'ուզեն գնել, առնուազն արգարացնել արդի փաստով մեր յիշմարտական երգասացութեան վրիպանքին — հոն ալ երկու երեքը չ'անցնիր թիւը յաջող իրագործումներուն: Կարծես ինքեան հարկաւորներուն զիմաց — կ'աճապարեն: Մկրտիչ Պէշիկթաշեան իրաւ բանաստեղծ մըն է, այս վերագրումը լիովին ու գերազանց չափու վրայ արգարացնող մէկէ աւելի յաջողուած քննարկ: Ու հայրենիքի զգացումը ամենէն իրաւունքէն մէկը մեր ուսման թիւովն շահագործած զգացական երակներէն: Ուրեմն հզօր արուեստագէտ մը ու հզօր նախանիւթ մը քով քովի: Բայց արդիւնքը: Մտածելու կը հրաւիրուիք: Ոչ հրացում: Ոչ ալ ուրացում: Փաստը՝ փաստ: Ու կուտամ անունը Մկրտիչէն ալ մեծ, որակաւոր միւս քերթողին, Պետրոս Դուրեանին որուն անունին բնու մը կը կազմեն հայրենեակի իր քերթուածները: Այս երկու շատ իրաւ բանաստեղծներուն վրիպանքը — հայրենեակի մէջ — ընդունելը պարտք մըն է այսօր: Ինչո՞ւն թնճուկ մը քակելու համար որ պիտի գար: Ամենէն բանաւոր լուծումը առեղծուածին այդ քերթուածներուն զլիսովին պարագայական, ապսպրուած ըլլալու բախտը նկատի առնելն է թերեւս: 1917էն մինչեւ 1942 արեւելաւոր բանաստեղծները ամենէն ամուր ապրումներէն — մարդկութեան ազատագրութեան պայքարը դրամէն, սուրէն, շահագործող կարգերէն — մեզի չ'երբաւ համապատասխան լրջութեամբ, ծանրութեամբ սեւեռումներ: Թափուի, երկաթի երգերը այսօր կ'արժեն այնքան օրքան 1860 ի Սահմանադրական (ազգային) տարեգործներու քայլերգները: Ապսպրա՞նքը: — Ողջ իտէ:

Ինչո՞ւն է առաջ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի եղբերոցներուն, քանի մը խօսք ընդունիկ, մեհմիկ, միշտ պարագայական այն

արդիւնքին ալ վրայ որ որոշ թիւ մը կը գրաւէ ինքնին նիհար մթերքին ճաղերէն: Կ'ակնարկեմ այն քերթուածներուն որոնք գիրի ինկան աւելի կամ նուազ սրտայայտ առիթներու իբր արձագանգ: Որոնք երբեմն անկանգնելի ըսուելու չափ տափակ (ինչպէս են Առ Գահարէի, Ի հանրէս պարգևաբաշխութեան աշակերտահեաց Սրբոյ Հռիփսիմեանց վարժաբանին Օրբաքիւղի, Երգ մը, Տաղանգիւր վաղաժեռի մանկան), երբեմն իրաւ յուզումով մը համակուած (Ի մահ Աշէի Լուսնեան, Ի մահ Գալոբայ Զաւեան, Ի Խաբաթած մահ Գաբրէիլ Երասեան, Առ Գրէգոր Եֆէնդի Օրեան, Ի վաղաժեռի մահ Ուկեան Պետրոսի), երբեմն երգի թեթեւութեամբ, աշխոյժով, այդ օրերուն թելադրելու չափ եղան բանաստեղծութեան չեմ ըսեր սեռ մը, այլ մեղայատուկ եղանակ մը ոտանաւորի, վերի վերադրումներուն բոլորին ալ հաղորդ, ու ասով՝ մեր մէջ ստեղծող որոշ շփոթանք: Ի՞նչպէս հանգուրժել Ողբ մանկան Ե Ռաշիկի Խաբաթանիւր, զլսու վին գարոցունակ, կամ Նափթիին, Գինէին ձօնուած աղայաբանութիւնները երբ ասոնք շարք կը կաղմեն Սրբայր Եւ Քահին, երամեանի ողբերգին, նկարիչ Ոսկեանին նուիրուած խկապէս եղբրական տաղերուն: Եւ կամ ինչպէս արժեւորել մեր բանաստեղծութեան արդար փառքերը դասուած սա քերթուածները. — Առ Ղեփեան Ալեքսանի, ձեռք Ե Լեւոն հայտն, Աշու, Արտուր Զոն, և այն միւսները, գրիթէ գրարար, որոնք անոր անձը, հիւանդութիւնը, սէրը, յուսահատութիւնը, կարօտները և ցաւը ունեցան իրենց ներշնչարան ու կը մնան բանաստեղծական ապրումի հարազատ վկայութիւններ: Մ'կրտիչ Պէշիկթաշիւան ամենէն դժուար հեղինակն է մեր գրականութեան, քանի որ վարկը, տաղանդը, ժամանակը, գէշ ճաշակը ու իրաւ ստեղծագործ մտատեսութիւնը իր մէջ քով քովի եղան: Արեւելապանը, արագ ու քան աննուրբ, կը կարծեն զտած ըլլալ կերպը, սա տաղնապը լուծելով գորգեան հանգուցին վրայ գործադրուած ձեռք մը . . . մարդը դէն շարժելով:

Բանաստեղծ է մը մեղի հասած ժողովութեան զիմաց մեր խղճահարութիւնները իրենց կարգին իմաստներ են: Ունիմ հիմնական կորանքները Մխիթարեաններուն, Կրտսեր Ռոմանթիքներուն, տաղաչափներուն: Ունիմ մասնակի կորանքները Իրապաշտներուն, Արուեստագէտ Սերունդի երկրորդ զիծէ քերթուներուն: Զէ կարելի կործանել ամուր փառքը Դուրեան Սրբազանի իբրեւ բանաստեղծ (վարդապետութեան չրջանին այս անունէն մեղի եկածները, ինչպէս ձեռութեան չրջանին Յիւսէփ Մանուկը՝ անբանաստեղծութիւն կը մնան): Իր լաւագոյն տողե-

րուն մէջ Դուրեան Սրբազան գեղեցկութիւն մըն է։ Ու կ'առաջարկեմ հանգիստօրէն տեսնել Մկրտիչ Պէշկիթաշլեանը։ Իր վրիպած, կէս վրիպած կտորներուն մէջ, իր ժամանակին համար, բաղդատուած օրինակի մը համար Ալիշանի մը դրաբար քերթուղական հասարակ խօսքերուն, Մկրտիչ Պէշկիթաշլեան գրեթէ ժուժկալ, հանդուրժելի շատաբանութիւն մը կը դառնայ, ուղենք չուղենք։ Դատապարտութեան խօսք մը մի նկատէք առիկա։ Վերցուցէք մեծ մասը այդ քերթուածներուն, իր Տաղարանէն դուք բարիք մը պիտի ըրած ըլլաք ամենէն առաջ պսակաւոր քերթող Մ. Պէշկիթաշլեանի, երկրորդաբար բայց աւելի տիրաբար՝ արեւմտահայ գրականութեան (ստոյգ է որ սակայն այս տարօրինակ մարդուն նոյնիսկ ամենէն սովորական տողերուն մէջ շնորհի պուտ մը կը ծփայ, ինչպէս կաթիլը սրբազան իւզի մը ջուրի երեսին)։

* * *

Պէշկիթաշլեանի Տաղարանը ազատող, ազգային գեղեցկութեան, փառքի վերածող քերթուածները ունիմ նկատի առնէ վերջ։ Ասոնք մասնաւոր սեռի մը չեն պատկանիր։ Անոնց կը հանդիպինք երգերուն, եղերերգներուն, ապաւորապաշտ թէքնիքով մը յօրինուած ոտանաւորներուն, պարագայական կտորներուն, ծանրաշունչ ոգեկոչումներուն շարքերով։ Այս հաստատումը նկատի ունի նոյնիսկ այն քերթուածները որոնց մէջ միջակ մասի մը քով իրապէս կենդանի, աղնուական հատուածներ կը նուաճեն ամենէն դժուարահաճ դատողը անգամ։ Ասոնցմէ չքեղ նոյժ մըն է Յեթէն հաւաքը, տարօրինակ որքան իրաւ, իր որոշ մասերուն մէջ։ Ուրիշ նոյժներ՝ Լեւոյտ Եփ Բէք, Ճեփ է Լեւան Հըս-խայնը, Մահ Բալլաբաշը, Ղեփաշը, Լեւոյտ, Յեթէն՝ դէս Լեւոյտ, բոլորն ալ ոսկիին հետ անգուտ տարրերով բաղադրուն, բայց հոգոր ազդեցութեամբը ազնիւ տարրին պաշտպանուած։

Արդի քննադատութիւնը — դուրս են այս վերագրումէն՝ արեւելահայ անհասկացողութիւնը, ինչպէս արեւմտահայ աջ հիւսցումը ու ձախ անհաւանութիւնը — աշխատած է գտնել գետին մը ուր Մկրտիչ Պէշկիթաշլեան անսենով մեզի հասած արդիւնքին մէջ յարգուէր իրաւ բանաստեղծութեան յղացքը, ըսել կ'ուզեմ՝ ինքրիմով պայմանաւոր յուզումը որով կը համակուինք

երբ կուզանք ընդունիլ արուեստի իրաւ գործի մը հետ, ժամանակը քիչ գեր ունի այս իրաւը մասնաւորելու արարքին մէջ։ Դիմեցէք մեր յաջողակ քերթուածներուն խորքին, պատմական շրջաններէ, համոզուելու համար այս հաւաստումին արժէքին։ Հարազատ բանաստեղծութիւնը ինքիւրմով կը վերլուծուի։ Մ. Պէշեքիթաշեանի, Դուբեան Պետրոսի մեղքերը կուզան իրենց ժամանակէն։ Եթէ Աւ Ղէֆթեան Ալեքսանդրն պայմանաւոր է ժամանակով մը, անշուշտ ուշագիւր ընթերցողը իսկոյն կ'ընէ թափանցումը գրական ժամանակէն դուրս կեանքին որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ներթ հազած ժամանակ մը։ Լեզու, գրաբար ձևեր, ընթացիկ բառեր այդ քերթուածը չեն յաջողեր մենաշնորհը ընել 1860ին։ 1864ին, Հրանդ կեղծանունով, հանդէսի մը մէջ լոյս տեսած այդ գոհարը այսօր ալ մեզ կը յուզէ զինովը այն յուզումներուն որոնք բանաստեղծինն էին կախարդական այդ անտառատանին թաւուններուն խորը։ Եղիւ եմ իր հաղթուն, այդ ծառերուն մէջէն, ապրեր անոր հովը, շուքերը, քաղցր ջուրերը, աղջիկները, թռչունները, ոգեկոչեր իր մահարազ կարօտանքը այդ ամենուն ծոցը իր գտած գեղեցկութեանց վրայ ու . . . զրկեր զինքը իր Հանգիստին, քանի որ նոյն այդ տեղերուն վրայ իմ սերունդը անոր սիրածները սիրելու փոխարէն, ուրիշ տրտմութիւններ, տաճկըցած անտառներուն արհաւիրքը կը հսկէր։ Հարկը տարի վե՞րջ։ Բայց մանաւանդ երեք քառորդ դար առաջ։ Այդ քերթուածը զմայլելի գեղեցկութիւն մըն էր տակաւին վառ փառքին մէջ վաղամեծ քերթողին։ 1900ին քերթուածը կ'ապրէր երբ բանաստեղծին յիշատակը ազօտանքը կը սկսէր իր վարկին։ Այսինքն՝ երբ այլեւս մենք անատակ ենք պաշտպանելու մեր գործը որ այլեւս ձգուած է ճակատագրի կըրկէսին։ Երբ այս տողերը կը գրուին, նոյն այդ քերթուածը գրեթէ անվերածելի բերեղացում մըն է, ա՛լ ազատուած մեր շահախնդիր, թացիկ կամ յիմար համակրանքէն, հալածանքէն, ուրացումէն, ինչպէս այդ գեղեցկութիւնը, փառքը, բերեղացումնին Անյէ+ Զաֆեալը, Նորհրաշը, Մի խոտ առէ՛ ինչպէս, Լոռանէն անշուշտ յիշելու համար քանի մը յատկանշական իրադուրծումներ, ժամանակէն ու պայմանէն զերծուած, դառնալու համար ցեղային բաներու խիտ վկայութիւն։ Ահա թէ ինչու Մկրտիչ Պէշեքիթաշեան արեւմտահայ գրականութեան մէջ աւելի է քան անսուն մը, նոյնիսկ մեծատարած փառք մը։ Անիկա իմ ժողովուրդին քանի մը հզօրագոյն յատկանիշներէն վերանորոգ ապացոյց մըն է։

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի սա կարգի քերթուածներուն մէջ — զրաբար որքան աշխարհաբար — ես վեր կ'առնեմ մէկ քանին այդ յատկանիշներէն։ Արեւմտահայ գրականութիւնը ցեղային հարազատութեան տագնապ մը ապրեցաւ լման կէս դար։ Մեր քննադատութիւնը — պոլսական թե — այդ տագնապը կարծեց զիմաւորել մարդկայնական զգայնութեան կոչում ընելով, որպէսզի պահուէին փառքերը Պոլսեցի գրողներուն։ Մեր քննադատութիւնը — գաւառական որակուած խումրին հանգանակներով — այդ տագնապը վերլուծեց պոլսական զգայնութեան մը չարափոխելով։ Ի՞նչ կար հայեցի վեհափոխիցի քերթողներուն այնքան փառաբանած գործին ներսը, հարցուցին ու հերքեցին։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան թովմաս Թէրզեան մը չէր սակայն։ Կ'անցնին դարերը կտորներուն վրայէն, երբեմն փոշի ընելով, երբեմն փայլեցնելով անմար ապրումները։ Ջանք ըրէք մեր սրբազան մատենագրութեան մէջ առանձնացնելու մեղայատուկը, ազգայնը։ Պիտի զգաք որ

Վարդագոյն արեամբդ քո պըսակեցեւ զեկեղեցի

տողը հայեցի է այնքան, որքան

Աւստրիա աւստրիով կ'օտարաւ, իս քեզանից սով աշխի լուստողը։ Առաջինին մէջ ես կ'ապրիմ իմ Միջին դարը, իմ ժողովուրդին նուիրումը իր միակ սրբութեան։ Իր կիրքը՝ այդ զգացումը բարձրագոյն պարզութեամբ ինչպէս բարձրագոյն խորութեամբ կերպարանուած։ Երկրորդին մէջ՝ իմ զգայնութեան (որ մեր ժողովուրդին սեպհական ջղային դրութիւնը կը տեսակաւորէ հոս) ընդարձակ, համադրական, ներքին ապրումները ժուժկալ բայց տպաւորիչ զեղեցկութեամբ, առքով, դարձեալ կիրքով՝ կերպարանելու մեր տարօրինակ զգաստութիւնը։ Անշուշտ երբ կը լաւնէ իր զգացումները, աշխարհներ անկէ ներս տեղաւորելու սա բնականութեամբ, գիւրութեամբ, կ'ընէ, այսքան հեռուներէն. ա՛ն, զոր արեւմտահայ գրականութեան ամենէն շնորհալի քերթողները պիտի ընէին այդ 1870ին, 1900ին, 1930ին։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի մեղքերը։ Կան անոնք, բաւական թանձրութեամբ։ Բայց ինչ կարիք ատենցմով յօրանալու։ Կործանեցէք այն փառքերը որոնք մինակ մեղքերու կամարներուն վրայ եղան ամբարձիկ։ Բայց պատկառ եղէք այն վկայութեանց զիմաց որոնք մեղքին հետ կը բերին մեղի սխրանքն ալ անգնելի անմեղութեանց։

Պէշիկթաշլեանի քերթողութեան մէջ — յաջողակները անշուշտ կ'առնեմ նկատի, մոռնալով նոյն ատեն ամէն վարկ, հրացում, ուրացում, այդ անունին հետ մեղի հասած — կը ծանրանամ

ա) — այն հարազատ քախճուքեան, Դուրեանին բառովը մեղամալճուքեան որ այս քերթուածներուն ներքին բարեխառնութիւնը, զգայական խտութիւնն ու միութիւնը կը պայմանէ։ Սիտճապարէք արագ ընդհանրացումներով այդ զգայնութիւնը բացառել յաւակնել բանաստեղծին կեանքովը, սրին, սիրոյն հազնապներովը, ու այն խուլ, մահաթրթիւ հոգեղրութեամբ որուն մէջ բացուեցան ու արեւի չինկած ծաղկի մը պէս թոռմեցան անոր պատանութիւնը, անդրանիկ երիտասարդութիւնը ու հէքեաթուշակ անոր երկրորդ երիտասարդութիւնը . . . : Մտածեցէք ուրիշներու, բոլոր մեր իրաւ քանադեղծներուն, որոնց քերթուածներէն մենք կ'ունենանք մերձաւոր զգայութիւններ։ Միւսէք որ Վարուժան տրամալար բանաստեղծ մըն էր կամ Մեծարեցը, Թէքէեանը, Սիւրանթոն, Եղիշէ Եպո. Դուրեանը, Վասնդի ապրեցան ծանրաթախիժ կեանքը իրենց ժամանակներուն։ Մի բերէք տեսարան հիւանդութիւնը, աղքատութիւնը, զրկանքը՝ որպէսզի հասկնալի դառնան Մկրտիչն ու Պետրոսը։ Եղէք աւելի զգաստ ու այդ թախճութիւնը պուտ պուտ վերաւկազմել սիրեցէք ձեր պապերուն դարերէն։ Ու եղէք վստահ որ սխալի մէջ չէք, երբ այդ հոգեխառնութիւնը դուք կը զգաք ձեզի ծանօթ բոլոր վկայութեանց ալ ներսը, շատ վարերէն, հեռուններէն։ Առէք

Երկներ երկին եւ երկիր
Երկներ եւ ծիրանի ծովը

որ շատ խորունկ ապրումներէ հրեալ մըն է ու զրէք ձեր զգայութեան քններուն ընկալչութեանը։ Պիտի գտնէք որ տրտում է այդ կրակով լուսաւորուած պատառիկը։ Ուրկէ, ինչու։ Հարցուցէք ու կարգացէք ուրիշ ժողովուրդներէ մեղի հասած դարձեալ հեռու վկայութիւնները։ Ամբողջ Իլիակնը։ Շէն գիրք մը չէ անշուշտ։ Բայց երբեք թախճահար։ Համակ խնդութիւն։ Արեւելէն։ Ու այս կարգով բոլոր մեծ վկայութիւնները հին ժողովուրդներու։ Թախճութիւնը հոգիին մոյնքն է, մեր ժողովուրդին համար անառարկելի ստեղծութեամբ։ Ժ.Ա. դարուն Մագիստրոս տրտում ըլլալու մասնաւոր պատճառներ ունէր իր շուրջը։ Բայց տեսէք

թէ ինչպէս կեանքի, խանդի, հուրքի ապրումները ինքնաբերա-
բար կը մտնեն սուգի շղարչին տակ

Ո՛ր տայր ինձ զծուխ ծըխանի
եւ զառաւօսն Նաւասարդի
Զվագելն եղանց եւ զվագելն եղջերուաց .
Մեք փոյ հարուտ եւ քմեկի հարկանաւ :

Անշուշտ : Մագիստրոս կուլայ այս փառքերը ոգեկոչած ատեն ,
թերեւս ըլլալով նման սկզբնազեր հեղինակին որ այդ շքեղ տու-
ղերը կ'անձրեւէր իր շուրջը խոնուած տարօրինակ մարդոց , բու-
լոնն ալ իրենց ցաւերը ծրար ըրած , հայոց աշխարհին հետու-
անկիւններէն , դէպի ամենքը նուիրական զեալին , տօնելու Անա-
հիտի տրտմանուչ զեղեցկութեան հրաշքները Հայ զբաւա-
նութեան ու արուեստի միւս կերպարանքներուն , ինչպէս այդ
ժողովուրդին կենդանի կերպարանքներուն , նայեալ քին ու ձայ-
նին մէջ զգալի սա երա՛նդը թախիժին : Ահա թէ ո՛ր նուրբ լա-
րերով այդ Վենետիկցի , Պոլսեցի , հոսոս բառերու պաղլիւրկեան
երիտասարդը կը տարուի իր ժողովուրդին ամենէն հարազատ
խառնուածքին : Ու կ'աւելցնեմ որ սա հաստատումը այդ տու-
ղերը կ'ազատագրէ , կը զերծէ հոնտորեալ լալկանութենէն ,
բռնավաստակ արամութենէն (որուն սկեկարն էր 1830ի ոտման-
թիլովը եւրոպական մշակոյթին կարեօր բաժանմունքներուն հա-
մար) , որոնք նոյն չափով իրական են սակայն մեր երկրորդ զիծէ
քերթողներուն մօտ : Եղիան իր և կեանքին ընդմէջ մտնուած
սպակի մը զործածեց : Որբերեան աշխարհը սե տեսնելու համար
ինքզինքը տարագրեց : Աէթեան վայելչութեան հով մը կը զբա-
նէր իր տրտմալար թոթովանքներուն մէջ : Մկրտիչ Պէշիկթաշ-
լեան այդ տրտմութեան չմտածեց նոյնիսկ : Ու երբ զրեց , անոր
զրիչը սուգի մէջ թաթխուած գուրս կուգար : Խնչ հրաշք որ
այդ բնասնունդ թաթծութիւնը չըլլայ աժգունած , ալլատեալ ,
նոյնիսկ տուժած ոչ միայն հայկազեան չափէն բայց մանաւանդ
զրաբարէն երբ Նկատի ունենանք ողբալի վրիպանքը Տէրաձէին
(Ալիշան) , Բաբայէին (Ալիշան) , Բաբապանին (Հիւրմիւզ) , Հրա-
բաձէրուն (Խրիմեան) որոնք զուցէ աչօր . չկարդացուելու իրենց
մեղքը կը մնան պարտական այդ բռնասարաւ թաթծութեան :
Հոօր պատկերակերտութիւնը Ալեմանթային կը վրէ իր պատիժը
զուցէ նոյն մաագրութենէն : Յետոյ , մասնաւոր պարագայ մը .
— ուշագրաւ է որ այդ թաթծութիւնը , ինչպէս վերը ակնար-

կեցի, ըլլալ բաղկացուցիչ մէկ մասը իր շնորհիմն, որոշ չափով միշտ ներկայ՝ նոյնիսկ անոր ամենէն ձախող ազայարանութեանց մէջն ալ: Խառնուածքի փաստ: Բայց նոյն ատեն ցեղային կնիքի փաստ մը: Կը դատեմ սա արտաբերութիւնը ուրեմն արեւմտահայ գրականութեան լալկան, գրքունակ հեշտանքներէն (Ալթեան, Որբերեան), գրական մարմաջին (Նզիալի քառորդ դար տեղ ոգանար փառասիրութիւնը, իր ջլախտը սակեղօծելու): Կը գնեմ որոշ տարբերութիւն մը մեր միւս իրաւ բանաստեղծներով մեզի ընտանի այն արտաբերութիւններուն ալ ընդմէջ որոնք կը յառնեն մեր ներսը երբ կը կարգանք Պետրոս Դուրեանը, Վահան Թէքէ-եանը, Մատթէոս Զարիֆեանը, Վահան Տէրեանը, Միսաք Մեծարենցը, Դարձեալ Գ. Պէշկէօթլեւեան, Գ. Շահինեան, Կ. Ուկեան, արտում բանաստեղծներ, համեմատելի չեն մեծաշունչ, սգաւոր, դաշնաթաւալ մեղամաղձութեան մէջ Պէշկէթաշլեանով նկարագիր մը դարձած սա զգացական բարեխառնութեան: Հէքեաթ յօրինել չի նշանակեր ուրեմն, մեր բանաստեղծներու ծանր, ճնշած, յաւակնոտ բառով մը՝ բերեղացած վիճակները յայտարարել բիւռններ որոնք մարդու մը ներքին ծորումները թեւադրելուն չափովը, խումբի մը, ժողովուրդի մը արեան դրութիւնները կը թելագրեն: Պատահական չէ որ մեր իրաւ, իրաւի մօտ բոլոր քնարերգակները, թերեւ առանց գիտակցելու, եղած են արտաբերական լարի մը գործաւորները: Մի ըսէք թէ կուշտ ենք ահ ու վախէն, լացուկոծէն: Ուզէք չուզէք այս հոգեվիճակը ձեր ժողովուրդին հարազատ է, ինչպէս՝ իր լուսատեսութիւնը, ինքզինքը սփոփելու իմաստութիւնը, ապրելու արարքին մէջ իր պարզած ապառաժ յամառութիւնը: Այս տողերուն հետ չեմ փոքրեր տարողութիւնն ալ վտանգին որ շրջուած ումանթիւմ կը նշանակէ հոս: Միշտ գէպի այդ վտանգը հրուած, օրուան կարիքներուն ու չարիքին, առնուազն գերութեան նշաւաստացնող պատկերին ներսը, Մկրտիչ Պէշկէթաշլեան բախան է վայելած զգաստութեան մը, ժուժկալութեան մը որոնք ազատած են իր թախծութիւնը գրական հետեւութեան, գեղումէ ախորժող ցուցամոլութեան (որով մեր արցունքին կաթիլները կը վերածենք հեղեղի, մեր ցաւը կը տարածենք գէպի ամբաւութեան խորքը), զգացամոլութեան, աժան լալկանութեան, հինցած բառով մը՝ Պայրլնիզմէ, — որակումներ տալիս այնքան մօտիկ Պէշկէթաշլեանով՝ սեւեռուած վիճակներ յատկանշող, բայց միշտ պահասաւոր: Անշուշտ մենք գթուար պիտի հաշտուինք մտավիճակի մը որ մեզ կը նեղէ, երբ՝ մեր ցաւը, կա-

բօտանքը, անսփոփ կորանքը աղջկան մը երեսին ըսելու փոխարէն, շիտկէ շիտակ, կ'ընտրենք քիչ կամ հազիւ մարդկային հղանակը . . . մեռնելու, յետոյ ձգելու «նողապատեան մեր կայանը» (Յեդին հառաչ) ու դալ գտնելու այն աղջկը որ զիւրազուարէն զգուանցներու է անձնատուր ուրիշի մը հետ, անոր ըսելու համար տղայական բայց տարօրէն քաղցր ալ . . . ապրումներ, ու իր սիրոյն անբաւուրեան փոխարէն անոր սերը պահանջել: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի այն քերթուածները (Ներէ՛՜ ինչ իշո, Յեդին հառաչ, Մերք է ծան գրոսած, Քնար Է Շէրէ՛՛, Մերք է ծանառ եղբերքէ՛՛ալ, յիշելու համար քանի մը հատ) որոնց խորքը մահն է տուած ու ձեւը՝ քերթողին տաղանդը, թերեւ իրենց նմանը չունենալու սահմանուած գեղեցկութիւններ չեն իմ նկատումսման մէջ, այլ՝ այս ժողովուրդին ամենէն լուրջ, իրաւ ստեղծումներուն խորը բարախող մնայուն վէրքէ մը պատկերներ, կերպարանքներ:

Հեծեծէ՛, սօսափին պէս զիւրային պաղ հողմերուն,
Տուր իմ ձայնին ծաւալանալ, գուժկաններուն ջայլին հանգոյն.
Եկուր իմ գիրկն ու մոմընջեն վերջին մոմունջող, հեղ չփերած.
Բեկորներդ դեռ չնետած կոխան ոտին անցորդներուն:
Արեւոյսը ծիծկուն կեանքին խորասոյգ է մուր մեզին մեջ,
Իմ ապագան բաղուած ներքեւ բուխ ամպերու փալկեցացայ,
Ու իմ ներկա՛ն, կը բքմանի որ դժնիկով ու փուշերով,
Ո՛վ իմ բընար, սիրս է խնջած բեռներուն ճակն իմ յուշերուն:
Մինչ նախընծայ քու լարերուդ կը կայստէին զուարն մասներս,
Խայտանքիւր բռնցնց խռմբեր ընկեր երգի զիս ունեին,
Ու իմ մուսան կը լողանար նախաճոսան աղբիւրներու,
Անկէ ինծի մեզր, ծաղկահոտ անուշութիւն մասուցանող:
Օր մը միայն երջանկութիւն այդ փալեցաւ առանց ամպի.
Օրը երկրորդ ալ չունեցաւ գեղեցկութիւն այդ սեսիլին:
Ամեն օրուան ծոցէն ծնած խաւար ու բարկ վօրբիկներ
Կը կապտէին իմ ծաղիկներ կը սուրային անհետ փախուտ:
Արդ իմ առջին արձանացա՛ժ՝ բռնառութիւնը սոսկաղիմ,
Ուղեւորն հե՛ յեր կը սեանէ յուզկանար արիւնքուտէ,
Կ'ընէ մեկդի բեռն իր ունպէս, շարգիլելու սայր բուրին,
Ես կը նետեմ քնարս իմ բա՛ց, դեմքին խոժոռ ակոյեանին:
Հեծեծէ՛, սօսափին պէս զիւրային պաղ հողմերուն,
Տուր իմ ձայնին ծաւալանալ, հանգոյն ջայլին գուժկաններուն:
Եկուր իմ գիրկն ու մոմընջէ մոմունջող յետին, հեղ չը փերած,

Բեկորներըդ գեռ չնետած կոխան ոտքին անցորդներուն :
 Զի հանգոյն լուսնի շողին որուն կ'ըղձայ տղան փարիլ,
 Սրահնե՛տ բարիք կեանքին՝ քափքը փեցաւ իմ ձեռքերէն .
 Շիջաւ հուրք բոցանւոյլ խանդն ու աշխոյժն իմ հրահրող,
 Սեւ՝ զիտերը հասաւ ծածկեց հոն ուր ներմակ իմ ճանապարհը
 կ'երկարի .

Պիտի բալե՛մ ես մեմաւոր իմ ճանապարհն ամաչութեան,
 Զը դարձրնեմ պիտի ալլելս բխաւ անարցունք՝ իմ Աղբնիք .
 Խնչ հարկ երգի ու նըւագի ախորեալին համար անդարձ,
 Փառու՛՜ Քրմա՛ւ, ես լուռ ցաւեմ, կ'ուզեմ ես լո՛ւռ գերեզման :

(ՄԵՐՈՒ Ի մահ եղերեւոյցաւ)

(ՏԱՂՔ ԵՒ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՔ)

Քերթուածը գիրի է ինկած մահէն կալանաւոր մատուըներով :
 Բայց ասիկա հաս կարգալը, մտամուր ու անտարբեր, չուքն իսկ
 չի գներ մահիճին որուն շուրջը ազգին գերագոյն դէմքերը կու-
 գային ու կ'երթային . . . Երբ դաժն է ատեն ձեռք երկարելու
 թուղթին : Ահա, ըստ կենսագիրներու վկայութեան, մասիտով
 թղթակի մը վրայ «խաղաղուած» վերջին տողերը այն երիտաւ-
 տարդին որ վառեցաւ, աւելի քան քսան տարի, իր ժողովուր-
 դին համար, մեծած օրունան առտուն իսկ գանուած, սնարին

«Երեւցաւ նա ինձ, ո՛վ Առտուած իմ . . . արդեօք կի՞ն
 մ'էր նա թէ երեսոյթ սքանչելի : Քնքուչ էր նորա հայկացքը,
 նման նայուածոց լուսնակին, բիր ցալգական թերաբացիկ զի-
 չերոյս վրայ :

«Կը քայլէր նա, ու թռչնիկ մը թռեցաւ ինձ որ կ'ու-
 տոտէր տերեւ տերեւ :

«Անոյշ էր նորա ձայնն ինչպէս Ժպիտ մը նորափթիթ կուտի
 որ հիացիկ կը դառլի իւր երկնատուր վեղոյն զիմաց :

«Եթէ ուրաւկ մը իւր ձայնէն կը զլորի օդոց մէջ, ամբաւու-
 թիւնը կը խալտայ երանութեամբ : Այնպէս չէ՞, Առտուած՝ իմ,
 և քու զուարթունքդ յերկիր կը խոնարհին իւրենք ես ունկնդիր
 ըլլալու : Եթէ լուսնակ թելի մը վրայ, անհուն իրրեւ քու
 ամբաւութիւնդ, յեռուս բոլոր լոյսերդ և ամենագոր ձեռամբդ
 ցունց տաս այդ հրաշարուեստ շղթային, չեմ գիտեր թէ իր ան-
 կենդան ձայնն կրնա՞յ այնքան գեղեցիկ ըլլալ որքան նորա հոգ-
 ւոյն արձակած մրմունջը :

Մահը չեն գերլուծեր : Ո՞վ ալ ըլլայ երեցողը, գիացէք թէ
 մեռնողին ամենէն ազնուական ջահու մե է անիկա . Մեծարենցին

բառովը, երբ մեր մարմինը ինքզինքը կ'ոգեկոնէ, իր խորագոյն գրութեան կերպարանքը հագնելով: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի տրամութիւնը: Բոյ թէ սոմանթիզմ մը չէր անիկա: Անիկա իր ժողովուրդին սնունդն է, Դուբեանին բառով՝ սեւ կաքը, առնուազն հարիւր սերունդի վրայ: Զայն ծծեցին մեր ժողովուրդին ոչ միայն մարդոց շրթները, այլ, չափազանցութիւն պիտի չըլլար ըսել՝ քարերը անոր շէնքերուն, հողերը անոր արտերուն: Ու լո՛նջ գարմանք, եթէ գտնէք այդ թախիծին չողքը մեր մանուկներու անուշիկ, սրտառուչ աչուկներուն խորը, թարմութեանը մէջ մեր պարմաններուն, ու ամպարագիծ նուիրմանը մէջ մեր հարսներուն ու մայրերուն: Ու գտնէք զայն մեր ժողովրդական որքան սրբազան երաժշտութեան մէջ որպէսզի անիկա չհագնի սա արքայական վայելչութիւնը, միծաշունչ պատկանաքը Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի մահաշունչ տաղերէն ներս: Տրամութիւնը ուզուած, ճարուած, գիտուած խաղ մը չէ՝ մեր արուեստին ու արուեստագէտին վրայ: այլ հոգեղէն մոյնք մը: Կարգացէք, որ քերթուածը որ կ'ուզէք, մեր իրաւ բանաստեղծներէն, հոն է անիկա, անոնց հոգին ըսիւս կուգայ, բառերուն, պատկերներուն, կշռոյթին իսկ համանուագ հիւսքովը: Ու մի տանիք գլուխ, ձեր գուարթութիւնը պահանջելու փղըշտացիութիւնը աս ու ան քաղաքական, մանկավարժական տեսութիւններուն առած ձեր կոնակը: Ընդունեցէք ձեր արեան կերպարանքները, այնպէս ինչպէս դարերը շինեք եւ գտնոք: Ազգային ֆէրով, գործիչ, ուսուցիչ, բանաստեղծ որակականները կը վալլեն անշուշտ սա գերձակին տղուն, քառսուն անոր տարիները գունաւորող, պիտակող: Բայց ելեւեղակ բանաստեղծի իր արդար ախտոսը ոչ ոք մեր մէջ արժեցուցած է անոր հաւասար հարազատութեամբ մը: Մեր տրամութիւնները — այն երանդը հոգերուն, յոյզերուն որով կ'անձնանան Վահան Թէքէեանի նոյնախորք տաղերը — աւելի կամ նուազ ծանր ապրումներու յայտարար, անբաւական եւ մեզ արժանի ընկու ու փրազրումին: Կեանքին լրիւ կնիքը անհրաժեշտ է որպէսզի մեր տրամութիւնը դառնայ մեր ներքին, անվերածելի բարեխառնութիւնը: Ու բաւական բան գիտէք դուք երիտասարդէն որ կախարդական ուրաշներու մէջ ծծեց իր գիտակից քսան տարիներուն թոյնն ու նեկտարը, աստուածային ընկալչութեամբ մը, կախարդական օրերու ամբողջ հուրքին բացաւ իր ոչ միայն միաքը, այլեւ երակները, տուաւ իր ներքին սրբութեան շաղն ու ռարպարը ծարուահիւծ գանդուածներուն, եղաւ հիւզին ու

պալատին ներսը, պահելով անոնց համար նոյն սրտագին ընտանութիւնը, մասաւ տղոց, պարմաններուն, երիտասարդներուն ոչ միայն շրջանակներուն այլև հազաւ անոնց հոգեզէն կերպարանքները, ներշնչեց՝ բանաստեղծի պաշտօնական իր դերը կրելով զուսպ, գիտակցուած զոհողութեամբ մը։ Ու հասաւ բոլոր հոգիի կարօտներուն, իր հարազատ ցաւին համար ինքզինքը արամադրելով այնքան խնայուած տաղերու վրայ։ Մենք այսօր չենք կրնար չժամկել մեր ցաւը սա քիչ արգիւնքին համար։ Բայց չենք ալ ընդարձակեր անոր հանրանուէր սպասին իմաստը ուր բանաստեղծութեան մէջ պարագայականը ունի իրեն դապանակ, որով և իր խորքին մէջ կը կրէ մահուան իր տարրը։

Բ) — Շնորհիւն, որ Պէշիկթաշլեանի բանաստեղծութիւնը պիտակող, ամենէն ընդունուած տաքթինութիւնն է, ոգջուցը ինչպէս յետ մահու անոր վարկը զաւար պահող։ Դժուար է սաւ կայն ճիշդ տարնալներ գործածել որոնք յաւակնէին բացատրել սա չեմ ըսեր յատկութիւնը, բայց մասնաւոր յարգարանքը, խնամքը, վաշիւշութիւնը, զոյ՝ անոր ամենէն աւար տաղերուն ալ ներսը, լաւագոյններուն տուող անհասարկի իրենց կերպարանքը։ Գրագիտութեան դատագիրքերը ոճի ընդհանուր յաւականիւնէն մէկը կը դաւանին շնորհը։ Այդ մասահութիւնը բաշխեցք դուք այդ գիրքերուն միամտութեան ու ջանացք աւելի իրաւ, ստուգելի իրողութիւններու ապաւինիլ հասկնալու համար թէ ինչու անկէ աւելի տաղանդաւոր, անոր ապրումներուն որոշ մասին հաղորդ, մեր մէկ ուրիշ բանաստեղծը՝ Պետրոս Դուրեան մեզի չթելադրէ ոճի այդ աւագ յատկանիւնին, Շնորհիւն, զգայութիւնը։ Իրաւ է որ բանաստեղծ Պէշիկթաշլեանին օրերը, անոր դամբ վարկը, հիւանդ բայց քաղցր իր հմայքը կը զանաւորուին անկէ մեզի հասած արգիւնքին ծոցը։ Բայց խնդրական՝ ոճի յատկանիւնի մը վերածել յաւակնիլ ներքնահոս այդ յօրինուածքը մեր ամենէն մտերիմ ծորումներուն — բանաստեղծութիւնը բաւ՝ ըլլալէ առաջ խորքէ միշտ — որոնց մարմինները պիտի ըլլան արուեստի գործերը։ Ոմանք ուղեցին այդ ելեւերգւնիւն մէջ, իրր զանաւորութեան աղբիւր, գտնել կարծել արգիւնք մը մեր գմայիլի գրարարէն, որմէ այդ սիրերգները սրտայայտ վկայութիւններ անշուշտ, բայց որով զուեցան, մասնաւոր անցնող դարու կէսերուն, մեր լեզուական արժանիքներու յայտարար միայն ու այնքան անբաւական տաղաւապութիւններ։ Հիւրմիւսի Բաբաստանը սրբարան մըն է գրարարեան

շնորհին, առանց բանաստեղծութիւն ըլլալու: Ձայնական կորով, լիահունչ առուգութիւն, յորդ ձայնագեղութիւն մենք կը գըտնենք զարձեալ Բագրատունիի, Ալիշանի տաղերուն մէջը որոնք միշտ քիչ կը պատկանին բանաստեղծութեան: Վէճ մը չեմ ուզեր ստեղծել: Մէջտեղն են Աւ շէֆէ-աւ Ալէֆաշէ և Հրաշքան քերթուածները, Պաշաւը և Լաւնիչն Պէրէշմաշ Հայոցը: Կարդացէք զանոնք իրարու ետեւէ որպէսզի համոզուիք թէ զրարարը զիր մը չունի Պէշիկթաշլեանի շնորհը յորինելու ինչպէս Ալիշանի անարուեստ ջերմութիւնը պաշտպտնելու հարկերուն առջև: Յետոյ, նախնեաց բարբառով մեղի հասած քերթողական զեղեցիկութեանց հոլին մէջ ես չեմ հանդիպած համազումար այն քաղցրութեան, դաշնաւոր կշռոյթին որոնք Պէշիկթաշլեանի եղերերգները կը մասնաւորեն, իրաւ բանաստեղծութեան անուարկելի կնիքովը: Վերը տեսաք փորձ մը, այդ տաղերէն մէկը արեւմտահայ բարբառին վերածելու: Իմ ջանքը ջանքն էր հոգեկան հարազատութիւնը գտնելու, մօտիկը մնալով բանաստեղծին ոչ միայն կշռոյթին ալ և բառերուն: Հոգեկան հարազատութիւնը հոս աւելի պատասխանատու տարազ մըն է քան նմանուրիւնը: Եթէ իմ փոխադրութիւնը չէ վրիպած իր սօսջադրութիւնը նուաճելու մէջ, առիկա կը մնանք պարտական բանաստեղծին և ոչ թէ փոխադրողին: Ու ահա ուրիշ ալ իրողութիւններ, այդ զրարար տաղաչափութենէն ծնունդ առած: Նկայուցիչ է Բագրատունին: Յուզիչ՝ Երբեմն Ալիշանը, քաղցր կիրքին թեւերուն մէջ երբ կ'արձակէ իր միտքը գէպի արտերը իր պաղերուն հոգեստանին: Միշտ սխրագին համ մը կայ տաղաչափ Հիւրմիւզին նախադասութեանց յարգարանքին ներսը: Խրիմեան (զրոյց է Հրաշքանիւն նախնեաց բարբառով) երբեմն ժողովրդական պարզութիւն, առքութիւն, հազորդականութիւն կը յաջողի թելադրել իր շքեղ բառակոյտովը: Արտօնութիւն կուտամ ես ինծի ըսել կարենալու որ առանձին առանձին, այս հեղինակներէն իրեն տեսակարար խտութիւն իմ մէջ տեղ առնող սա զգալութիւնները, որոնցմով մենք կը մասնաւորութիւնք մեր ամէն բանին մէջ, Պէշիկթաշլեանի տաղերուն ներսը կը գաշնաւորուին, առանց իմ զիտնալուս, կը համագործին, մանաւանդ հիմա, երբ ժամանակը փչրած է զրարար զրոյ բանաստեղծներուն վարկը, լեզուական փառքը, առանց փոշիներուն տակ խղզելով այն պուտ մը շնորհը որ ապրողին բաժինն է սա աշխարհի երեսին: Պէշիկթաշլեան զինքը կտնտանէր մեզ կ'ընծայէ, հազիւ տառապելով աւճապանքային դժբախտութենէ մը:

Կայ իր հէքերովը, անճաման ճամնողի: Անշուշտ մեղքը չի ծածկուիր նոյնիսկ համբաւին ծիրանիովը: Դրանք կաւտամ որ իր թարգմանութիւնները, նմանահանութիւնները (Թաղուհի Կապուտ) միշտ կը պատկանին իր ձախողանքներուն գլուխին: Եղերերգակ Պէշիկթաշլեանը վեր է անանձնութեան, հետեւակութեան վրէպներէն որոնք պիտի ըլլային կործանած ոչ թէ իր փառքը, այլ իր բանաստեղծութիւնը: Կարգալ Պէշիկթաշլեանի Տաղերը — միշտ յաջողակները — կը նշանակէ ազատագրուել ինքիւնէն, երիտասարդանալ, նոյնիսկ մանկանալ: Քաղցրանալ՝ երբ մեր ներկան, աւելիքան լեզի, կը թունաւորէ մեր արդէն ժանգաւար զգայարանքները: Հպարտանալ՝ պատկերին դիմաց այն կատարելութեան, շնորհին, իրաւութեան որ մեր բանաստեղծութեան կախարդանքը կը յօրինէր, կայ քառսուն տարի, ու կը սահէ դեռ այդ կախարդանքը մեզմէ շատերուն համար որոնք իրենց ժողովուրդէն ամբողջաւ չափ անսիրտ չծնան: Ու ապրիլ ինչպէս այդ տղուն տրուեցաւ այդ անորակելի հանգէտը ցաւի ու վայելքի, խանդի ու «յուսակտուր» բեկումի, ծարաւին ու կարօտին որոնք անոր երիտասարդ մարմինը վերածեցին մաղմաղ կրակի՝ ... այսօր ալ բաժինն է մեզմէ շատերուն: Կարգալ Վարուժանը՝ ապրիլն է այդ տղուն հրաշքը զոր կը յօրինեն մեր արիւնն ու ճակատագիրը, մեզ վարնող բոլոր արտօնութիւնները ու մեզ թեւաւորող բոլոր երազները: Կարգալ Վահան Թէքէեանը՝ կը նշանակէ, միշտ մեզմէ շատերուն համար, կրկնել Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի տոսման, ոչ միայն Վահան Թէքէեանի հաշտոյն, այլև մեր հաշտոյն: Սփիւռքը հազիւ կը հասկնայ այս ամէնը: Մեր ամենէն շնորհալի բանաստեղծը չենթարկուեցաւ անշուշտ սփիւռքին կողմէ այն անսիրտ որքան անխելք ուրացումին որուն փատտը տուին արեւելահայ քննադատները: Բայց ազդուած է շուքիւրէ: Հասկըցուցէք այդ ինքնորաւ տղոց որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը ու բոլոր մեր իրաւ բանաստեղծները ենթակայ են մարդկային տկարութիւններու: Բայց սորվեցուցէք իրենց որ անտեղի, առնուազն ապագամէ՝ մեր մեծերուն պզտիկութիւններովը զառածիլ: Կ'ընդունիմ որ քերականութիւն, տաղաչափութիւն, պարագայապաշտութիւն ու քերթողական կառոյց ու ընդլայնում, անոր տաղերուն մէկ մեծ մասին մէջ, կը վտանգեն իրաւին, խորունկին, ազնիւին նոյնիսկ ազնուակամին բաժինները, բայց, կը յատարարեմ որ կը մնան անբաւական կործանելու այդ արիւնամած ճնորհք որով զատուած էր անոր երգը, երբ ողջ էր ասոնց հեղինակը ու կը գատուի այսօր երբ շրջանն ու մտայնութիւնը

անդարձ հեռացած մեզմէ, հարկադրաբար մաշկեցնէին պիտի այդ ստեղծումին ամենէն սուր արժէքները: Ինծի կուգայ թէ Պէշիկթաշլեանը արժեւորելու զժուարտութիւնը մասամբ կը մեղմանայ, երբ զինքը տեսնէք իր ամենէն տիրական արժէքին մէջ, իւր շնորհին մէջ որ կնիք մը կ'ըլլայ բազմազան, համակ քաղցրութիւն, գոռանք ու կախարդանք հոգիէն մեզի հասած գլուխ-գործոց տասնեակ մը քերթուածներուն: Ի վերջոյ հակասութեան մէջ չենք երբ կ'ենթադրենք որ բանաստեղծութիւնը ստեղծած — իրաւը — սրբազան ծորումի ակունքէ մը կուգայ: Եթէ երբեք երբեմն մեզի տրուած է հաստատել աղբիւրին ու հեղուկին հակադիր զարշանքը, մարդոց արարքներուն ետին, ինչո՞ւ նոյն չափով չըլլայ հաստատելի միւս կարելիութիւնն ալ որուն համեմատ գործն ու գործաւորը իրարու ըլլան հաւատարիմ: Աշխարհաբար քանի մը անթառամ քերթուածներ (Աւել-ժէ-Աւել-հալէ, Գարն, յԱւել-հալէ աշ-ժէ-հալէ, ձեռք ի ձեռն հը-հալէ, Աշ-հ, Լեւոյք Եւ Ժ) իրենց փոքր արարներուն մեղքը — լեզուական, պարագայական — շատոնց քաւեր են արդէն ու կը պատկանին մեր սրբութեանց: Անոնք այսօր անկարելի անուշութիւններ են մեզի համար, մեղեդային փափկութեամբ ու կախարդական շնորհով մը ընդելոյց:

Ո՞հ ի՛նչ անուշ եւ ի՛նչպէս գով
Առաւօտուց փրչես հովիկ,
Ծաղկանց վրայ գուրգուրալով
Եւ մագերուն կուսին փափկիկ,
Բայց չես հովիկ իմ Հայրենեաց
Գընա՛ անցի՛ր սրբես ի բաց:

Ո՞հ ի՛նչ աղու եւ սրագին
Ծառոց մեջէն երգես բռնիկ,
Սիրոյ ժամերն ի յանառին
Ըզմայլեցան ի բռնանիկ.
Բայց չես բռնիկ իմ Հայրենեաց
Գընա՛ երգե՛ սրբես ի բաց:

Ո՞հ ի՛նչ մեմունջ հանես վրսակ
Ականակիս եւ հանդարտիկ,
Քու հայելոյ մեջ անապակ
Նային գիրենք վարդն ու աղջիկ:

Բայց չես վրսակ իմ Հայրենեաց
Գրնա՛ հոսե՛ սրբես ի բաց :

Թեպէս բռնիկն ու հովն Հայոց
Աւերակաց օրշին վերայ,
Թեպէս պղտոր վրսակն Հայոց
Նոնիներո՛ւ մեջ կը սողայ,
Նո՛ւա հառա՛ջք եմ Հայրենեաց
Նո՛ւա չերբա՛ն սրբես ի բաց :

Սրբապղծութեան մօտ բան մըն է սա հրաշալիքը ենթարկել վերլուծման, քննութեան, զննութեան, մանաւանդ տոյն աւագ փաստին դիմաց որ այդ շէնքին զիւրարեկ ճարտարութիւնը կը դնէ մեր հասողութեան, երբ հոն գործածուած տարրերը կը պատկանին ամենէն վտանգուած ապրումներուն: Հոգ մը, թուչուն մը, վտա՛կ մը: Այս ամենէն՝ մեր Կրտսեր Ռոմանթիքները չքեզ մեղքեր, կտրանքներ միայն կերպարանեցին: Հո՞ս: Մի գպիք, ինչպէս չեն գպիր երազի մը, պղպջակի մը, հէքեաթի մը: Հեղինա՞կը՝ սա հրաշալիքին: — Պէշիկթաշլեանի Շնորհը, այս անգամ՝ գլխադրեալ ու մասնաւորեալ: Իրեն ժամանակակից ու բախտակից միւս քերթողէն ու աւելի վերջ՝ մեր իրաւ բանաստեղծներէն մենք ժառանգած ենք աւելի բարձրորակ գոհարներ, որոնք անկապուած հարստութիւնն են այս ժողովուրդին: Բայց չունինք ոտանաւոր մը ուր երազն ու իրականութիւնը, հաճոյքն ու ցաւը, արտաքին զիւթաշխարհը ու ներքին դժոխքը, խաղաղ, պայծառ քնքշանքն ու հերարձակ սղբերգութիւնը, փառելի — համբուրելի մահը ու մարդկօրէն սուրբ, արդար քանի մը խորագոյն յոյզեր ըլլալին համադաշնուած միշտ դժուար որաւ կելի անուշութեան, շնորհին մէջ, իրաւ, առք, սրտի գպող նոյն առեն, որքան ատենք ամէնքը մեզի կը տրուի գգալ ու ապրիլ Աստուծո՛ւն Լէւոնտի միւս գոհարին մէջ:

Ք) — Ջերմութեան որ, վտանգի աղբիւր, ինչպէս իր շնորհը, բացառիկ բարեխառնութեամբ մը կը ճարէ անոր յաջողակ (միշտ իմ զնահատումները կը վերաբերին այս խումբին ու մեղադրանքները՝ անյաջողներուն) քերթուածներուն բացառիկ, անփոխարինելի համը, ներքին ետրիւնը, հոգիին գործը (թէ կ'ընդունիք սա իրաւ բայց քիչ մը անդայտ օրակուսմը) ապրումին փաստին: Թովմաս Թէրզեանն ալ ապրած է այդ Վստփորը, այդ Ալէմ-Տազը,

ինչպէս անտուանալի Մկրտիչ Աճէմեանը: Մէկը զերքերու ասպետ այդ Վոսփորէն գերեզման պիտի ուզէ, որպէսզի ալիքներ դային լուալու իր շիրիմը ու «մահիկին արծաթեայ» լոյսը ցաթէր «նոճեաց մէջէն», ու չի մտածեր որ ծովափունքին գերեզման մը լուսինն մէջ տուն ուղկուն նման անհեթեթ փափաքէ մը անդին չ'անցնիր: Միւսը՝ Ասիան և Եւրոպան, մէկը ծեր մը, միւսը երիտասարդուհի մը, զոյգ սիրահարներու նման իրարու դէմ կը հանէ . . . Վոսփորոնի ամերէն: Հիմա մտիկ բռնէք, ապրեկու համար, ասանց որևէ մեկնութեան:

Խորեի մը մեջ Վոսփորոնին բլուր մը կայ ապաւածուս, Որ կը դիտէ զինք ծովուն մեջ ծիծկուն փառող իր ոսկերուն: Մօտիկն անոր շեն ծածանիւր ոսկեհունձ մարզն ու արտաւան, Վարսագեղ շարք ծառերուն, ոչ ալ խոխոզն արծաթ ջուրին: Հոն փըշող հովն քշած իր քեւն ալիքներէն ելլեսպոնսի, Կը բաժանի սքսմանուագ, — չի կայ ծաղիկ փայփայելու: Շեղ չի կայ հոն դասակերս, ո՛չ՝ հանգրուան հօտայներու, Այլ գազաքին ծառ մը մկնակ ու ծառին սակ մեկ բնակիչ, Մեկ բնակող այն ծառից սակ, ան ալ ծածկուած հողին ներքեւ, Եղբայրս է, աւա՛ղ, անկիւն խլուած վաղամեռիկ: Եղբայր, դուն այս ծառին ներքեւ կ'ախորժէիր բազմիչ սեւալ, Կը շնորհեր որ շուքն իր քեզ, կը սփռէ արդ փուս տերեւներ Շիրմիդ վրայ ուր կը նստիմ ես մրսախոն ու սքսմահար . . .

(ԶԵԱՐ ԵՒ ՇԻՐԻՄ)

Սա տողերուն գաշնակութիւնը, շնորհը, քաղցրութիւնը իրարու համադրող շատ զգալի զոյր որով ուղջը կը զատուի մեռելէն: Զերմութիւնը մեր անձէն մեր տողերուն անցած սրբազան խկութիւնն է, նոր բառով մը՝ ռասիօ-աքիվիքեն, եթէ չէք խորշիր սա յաւակնոտ տարազէն: Կ'անցնին տարիները, պուտ պուտ սպառելով այդ խկութիւնը մինչև որ բառերը սափն, մոմիա դառնան: Կը հրաւիրուիք բոլոր բանաստեղծութիւնը կրտսեր ռումանթիքներուն ոգեկոչել որպէսզի համոզուիք թէ սրքան քիչ բան մեռած է, այդ մարդոց ընդարձակ մեռելաստանին զմայ, Դուրեանի, Պէշիկթաշլեանի տաղերէն ներս: Զերմութիւնը դարձեալ ուշադրա՛ւ, աչն միւս փաստով որ կը ծանրանայ մեր վրայ երբ մարդիկ շատ քիչ անգամ կը յաջողին, օրուան հուրէն, զուք սրբադրեցէք՝ կեանքէն ալ պարպուած ու այդ ճատագայլութեամբ պաղած զգացումներու կեանք ներշնչել ու կը գործաւ:

ծեն պատրաստ կաղապարները — բառեր — որ կրակէ գալու տեղ մտքի խաղեր կը նուաճեն (Սիպլիլ, Ջրաքեան, Եղիշէ Դուրեան)։ Կ'ընդունին երբեմնակի վայելչութիւնը այդ խաղին։ Բայց միշտ հաշուի կ'առնեմ ժամանակին մէջ մեր բառերուն ծորիւ հարկադրուած խտութեան բաժինը։ 1905ին Էմմաուէ Ֆաբրիքէրը մեծարժէ գեղեցկութիւն մըն էր։ Այսօ՞ր։ Ջրաքեանի տարփաւորները չէին կշտանար Նաեհաւը օրհնեցելէ։ Այսօ՞ր։ Ու առիկա այսպէս մեր տաղանդաւոր յայտարարուած բայց քիչ իրաւ բանաստեղծներուն համար։ Ու մինակ մեր մէջ չէ սա սպառոււմը։ Եքեղ Տանթէն հասարակ տաղաչափ մըն է իր լատիներէն բանաստեղծութեանց մէջ։ Յիշեցի այս դուրսէն օրինակը, ազատագրելու համար Պէշիկթաշլեանին տաղին ընդոծին ջերմութիւնը դրաբարին հմայքէն որ չէ յաջողած հակակշռել նոյն իսկ՝ զգացման խոր անկեղծութիւնը։ Դուրեանին նուիրուած գիրքին մէջ այս հատորին դուք պիտի գտնէք, քիչ մը աւելի ընդլայնուած ձևով, ջերմութեան երկրորդ անունը, խառնուածքը, աւելի ընդհանուր տարազ անշուշտ, թէն Պէշիկթաշլեանի հետ քիչիկ մը վտանգաւոր։ Ըսի թէ Ենոքի մենք կը զգանք առոր անյաջող տաղերուն մէջն անգամ։ Այն պարագային երբ խառնուածքը տարածէինք իր քերթողականին ամբողջութեանը վրայ, զմեզ պիտի գտնէինք անյաղթիւ զժուարութեանց առջև (Ինչպէս պաշտպանել յիսուն—վաթսուն կէս դրաբար կէս աշխարհաբար քերթուածները որոնց մէջ չարաչար չափով մը կը պակսի խառնուածքը)։ Այս իրողութիւնը զիս կ'ընէ զգուշ։ Մի առարկէք թէ մեծ բանաստեղծ մը միտք ինքզինք կը փրկէ։ Ունիմ հարիւրաւոր օրինակներ, մեծերու մեծերէն (միայն տասներիններորդ դարուն երեք չորս մեծ գրականութեանց մէջ քերթողական հանճար պոսկադրեալներ այսօր գրական խեղիներ են միայն — Պալլըն, Սքոթ, Լամարթին, Հիւկո, Միլտէ, Կէօթէ, Լէսրարտի — ոմանք հիմնովին ընկղմած անդարձ մոռացումին ծոցը, ուրիշներ իրենց հատուածական մասերէն դեռ պահող ջերմութեան որոշ մթերք մը) սա առարկութիւնը հերքող։ Ինծի կը թուի որ մօտ հարիւր տարի ետքը Պէշիկթաշլեանի եղբրերդներէն, իմ սիրաւ խոր յուզումով կը հաղորդուի անոնցմէ կարեւորագոյններուն։ Ոչ անշուշտ միայն անոր համար որ այդ կղերկրգները լեզուական յաղթանակներ կամ շնորհի պսակներ են միայն, այլ այն միւս իրողութեան գինով որ անոնք վկայութիւններ են ընդոծին ջերմութեան մը, Պէշիկթաշլեանին իրական խառնուածքին, ասկէ հեղոււմին, ինչպէս կ'ըսեն մեր օր

րերուն: Խոր իր հմտութիւնը մեր զստական լիզուէն, անխուսափելի որքան ահաւոր ազդեցութիւնը իր վարպետներուն ու վանական իր կազմութիւնը — չարաչար ձեռով մը պարտադրուած անոր զգայնութեան ինչպէս իմացականութեան — փորձանքներ են բանաստեղծութեան մը ամենէն տիրական արժանիքը, առաքինութիւնը կործանող, որ ինքնասպաւնիւնն է բոլոր միւս յատկութիւնները զանցող: Պատիւ ուրիմ Մկրտիչ Պէշիկթաշլիանի որ Հիւրմուշէն, Բագրատունիէն, Ալիշանէն վերջ ու վեր կրցած է ինքզինքը բլլալ: Ճարտարապետը այս յաջողութեան — Ապահովաբար խառնուածք, մանաւանդ ասոր քերմուրիւնը: Փոխադրեցէք սա կախարդական խոկութիւնը Նիլզէ եւ պիտկոպոս Դուրեանի (ոչ վարդապետին) տողերէն ներս, դուք պիտի ունենայիք Պետրոսին հաւասար ու անկէ դերազանց ժառանգութիւն մը այս տաղաչափութեան մէջ տեղունելու չափ մասնագիտացած վարպետէն: Յետոյ, ինչ տարօրինակ զուգագիպութիւն որ Պէշիկթաշլիանի ժամանակը զինքը բլլայ վառ-փայլած, զրեթէ աստուածացուցած իր դուռնէ ամենէն անյաջող քերթուածներուն վրայ: Ըսի թէ կարեօրազոյն մէկ մասը այդ ոտանաւորներուն կ'ապրէր ամբոխին շրթներուն իբր երգասացութիւն: Ըսի՞ թէ իր ողբերգութիւնները ազգային մեծահանդէս իրողութիւններ էին ամբողջ Պոլիսը դրդող: Կ'անցնիմ սա կայն սա անընականութեանց ու անհեթեթութեանց վրայէն, ապահով խաղաղութեամբ մը հանգչելու համար այն խոր սիրոյն, հիացումին որոնք չսակարկուեցան անոր, իր սերունդին ամենէն վաւերական իմացականութիւններուն, ինչպէս ամենէն ազնուական սիրտերուն կողմէ: Զուր տեղը չէ որ վարժապետի կտոր մը, ան ալ կործանած ասողջութեամբ, դէմքի տեղ աւերակ մը կրող, տարիներ շարունակէ կեդրոնական վտարանի մը իր դերը: Ծանօթ է Գրիգոր Օտեանի ուսմանթիք տարփանքը սա հիւժաւոր հրաշքին համար որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլիանն է: Օտեանի նամակները դուրս են անշուշտ պայմանադրական լրջութեանէն, վասնզի դուրս էր անոր համակրանքը պաշտօնական կնիքէ: Համբաւ մը բան մը կ'ապացուցանէ անշուշտ: Բայց թերեւ քիչեր կը կասկածին թէ ասոր ազդակները, զործիքները ցանցառ կերպով մը հաստատելի են հարազատ տաղանդի մը բովանդէսէն: Աւելի յաճախ, լսեք եմ, արտաստեղանդ պատահարներ կը մնան հեղինակները մեր փառքին: Մկրտիչ Պէշիկթաշլիան աշտարակի քուրմ մը չէր, ոչ ալ մէկը մարմնապէս տտակ ծնած՝ ծանր դերերու որոնք պայմանաւոր են չարաչար

աշխատանքով, յողնութեամբ: Իր խառնուածքին ճառագայթութեամբ յիշեցի վերը, թեւադրելու համար իր վարկին լայնքն ու արժէքը: Երբ հը մտածեմ անհուն լքումին ուր ստոնցաւ բախտակից ու հղերապէս շատ աւելի մեծ Պետրոս Դուրեանը, կ'այցուիմ ահա խառնուածքներու տեսութիւններէ: Սո մէկը պիտի սիրենք, ան մէկը պիտի հերքենք, հալածենք: Կ'ընդունիմ: Բայց բանդէտութիւն ծախել չի նշանակեր երբ մեր ճառագայթութեամբ — համակրանքի իբրեւ ընկալուչ ու առաքիչ — ունի իր կշիռը: Ինծի կուգայ թէ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի մօտ ջերմութիւնը զրական առաքինութիւն մը ըլլալէ առաջ, մարմնական հոսում մըն է: Ինք այդ մարմինին հիւծումովը, սպառումովն էր որ սնունդ տուաւ իր տաղերուն: Գրաբար այդ սիրերգութիւնները, հակառակ իրենց մանկունակութեան, օղայնութեան, նոյնիսկ անբնականութիւններուն (քանի քանի անգամ այս երիտասարդը իր զիակին տրտում արգահատանքը պիտի չքաշուի մտապատկերիլէ ու պիտի սիրէ ևս դառնալ գերեզմաններէն) դարձեալ մեզ կը համակեն, տաքուկ որքան անդրամագրելի, մեր սիրտը գտնելով ընդդէմ մեր անտրամագրութեանց: Տարօրինակ արդեօք, ձեզի առաջարկել սա տեսակ գործողութիւն մը. — մերկացուցէք, օրինակի մը համար, Յեթն հաւաք քերթուածը Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի անձնաւորութեան ծիրանի, վառ գուշն ու ենթագրեցէք որ նոյն սենարիոն, նոյն դերակատարներով, նոյն հոգեխառնութեամբ պիտի գործադրէր ... Տիրան Չրաքեանը որ թերևս աւելի իմաստուն գործաւոր մըն էր քերթողական ոպասին մէջ: Արդի՞ւնքը: Հաւանաբար Յեթն հաւաքը իբրեւ վաւճանկար պիտի ըլլար աւելի նոյնատարր, աւելի գծազրահան, աւելի չրջագծեալ ու տեղական ղոյնով պաշտպանեալ տեղէ մը վկայութիւն: Հաւանաբար տասը-քսան տող անոր վաթսուներեք մէջ պիտի անցնէին նկարադրական միջինը 1900ի նկարադրապաշտ գպրոցին հեշտանքներուն, բայց այդքան: Չրաքեանի նախուածքը պրիսմակ մըն էր: Բայց այդ պրիսմակին փառքը մեզի ծանօթ է Նահեապանով որ Պուլիս մըն է, այսինքն վկայմանց, ապրումներու, թանձրացումներու հանդէս մը նոյն այդ վայրերէն, կայքերէն, հողէն ու ջուրէն, լոյսէն ու կիանքէն: Երբ մեզի կը թեւադրուին Յեթն հաւաքով: Աւելին: Վերի հատուածը (Քնար Է չէրէճ) կը խօսի մեզի այն տեղերէն որոնցմով կազմուած է Ներաշխարհը, իբր՝ գաշտանկար ու հոգեգաշտ: Զեր տպաւորութիւնները: Մարդիկ թող ուզածնուն չափ փառարանեն Իսկնային և Ինտրային սիրերգութիւնը, կղզի մը կղզե-

րուն։ Մարդիկ թող ուզածնուն չափ մատի փաթթեն։ Յէրէն հա-
ռաչի հոգեզարծին անմարդկայնութիւնը ու հոն թեատարած
թրթռացող աղջկան նոյնքան տմարդի անմարդկայնութիւնը։
Ձրաքեանին պահը (սիրոյ) մեղի չի տար բաւարարութիւն։ Պար-
ձեալ անոր համար որ իրականութիւնը ողեղինելու իր եղանակը
նկարչական, դրական, արուեստական է։ Ծրթունքները չեն ըս-
պառիր ո՛չ համբոյրով, ո՛չ խօսքով, ո՛չ ալ թրթռումով։ Տի-
րան Ձրաքեան բառերու կը վստահի այդ անսպառութեան թե-
լադրանքը։ Ու կը վրիպի (Նեբաշխարի զգացական էջերէն լա-
ւագոյնին սա անբաւարարութիւնը յատկանշական է գիրքին ճա-
կատագրին տեսակէտէն)։ Գերեզմանէն դարձող տղան, Մկրտիչ
Պէշիկթաշլեանը, յիմար մըն է անշուշտ որ կը վախնայ իր սի-
րած աղջիկէն, ինչպէս վախցեր էր անկէ դարձեալ երբ կը պատ-
կանէր մեր աշխարհին։ Բայց անոր, այդ աղջկան ողեղինացումը
կը կատարէ անդիմագրելի տաքութեան մը մէջ շոգևորելով այդ
հրաշքը որ կիցն է, մեր զգայարանքներուն։ Սիւնէք թէ տար-
բեր մարդեր են երկու գրողները։ Ըսէք թէ Մկրտիչ Պէշիկթաշ-
լեանի աչքի տեսակարար ուժի անբաւարարութիւնը, կառուցա-
նող, նորոգող պատկերակերտութենէ ձախողանքը լայնօրէն կը
հակադէմուն տիրական ջերմութեամբ ամրողջութեան։ Այնպէս
որ իրաւ բանաստեղծի սա սրբազան փաստը բաւ է ինծի։ Ան է
որ ազատագրած է Պէշիկթաշլեանի յաջողակ քերթուածները,
լուծութեան զատապարտած ասոնց մէջ զգալի նուազումներուն
բողոքը ու պարտադրած մեր սիրոյն, հիացումին իր մեղքերը
նոյնիսկ։

Խ) — ԻՐԱՆՈՒՅԻՆԸ որ կը հերքուի անշուշտ երբ վերածուի
պարագայականին, բայց որ ծանր արժանիք մըն է, անհրաժեշտ
քերթող մը իր սերունդին հարկադրող ու այդ սերունդէն անդին
ուրիշներու լայն ընծայող։ Ըսի թէ կատարուած էր փորձը ժա-
մանակին, այդ անունով մեղի հասած զօրծին վրայ։ Վահան
Թէքէեան մը, Դանիէլ Վարուժան մը, Մեծարենց մը, Դուրեան
մը իրաւ բանաստեղծներ մնալու համար չեն ենթարկուած ծանր
փորձութիւններու։ Վերի անուններէն առաջին երեքները պաշտ-
պանուած էին ոչ-իրաւ բանաստեղծութեան չարիքին դէմ ոչ
միայն իրենց տաղանդով, այլեւ իրենց շրջանին բարեբար միջա-
մտութեամբը։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին ապրումներէն անցած
Վարուժանը չգրեց Դեպքաշահ Լալայ, գրելու համար Լալաշ, ուր
գիւցազունները մեղի տրուած են տարբեր, մեղավայել կերպա-

րանքներով։ Դուրեւան այդ իրաւ բանաստեղծը չէր կրնար չըլլալ, քանի որ անոր տաղանդը դուրս էր ժամանակէն, ժամանակներէն (նոյնիսկ այս փաստը անբաւական պիտի մնար սակայն քանի որ մէկ չորրորդը Դուրեւանի տաղերուն, ամբողջ թատրոնները գրուած են ոչ—իրաւ ապրումներու իբր գոհացում)։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան անհամար վտանգներէ մնաց հալածուած։ Անոր կեանքը մեղի կը բացատրէ անոր երգերուն, թատրոններուն ճակատագիրը։ Անոր կրթութիւնը ուրիշ չարիք։ Անոր ժամանակը ու տաղանդին նկարագիրը ուրիշ միջոցներ բանաստեղծ մը միջակ, քիչ—իրաւ ընծայող։ Եւ սակայն մինք ունինք քաղցր, հեշտագին վկայութիւնը այն իրաւութեան որ աւելի թանկագին կը դառնայ, քանի որ այնքան մը վտանգներէ շրջապատուած ըլլալով իսկ, դարձեալ հաւաքած է իր գծուար հէնքին թելերը ու եղած թերեւ աւելի սիրելի յաջողուածք մը։ Երբեմն լման դար մը ինքզինքը կը կարդայ բանաստեղծի մը մէջ։ Տանթէ մը։ Շէյքսպիր մը։ Անշուշտ։ Բայց երբ մանրակրկիտ վերլուծման ձգէք Դժոխք, պիտի գտնէք որ լման քաղաքակրթութիւն մը հալած է քուրաչին մէջ, այդ ոսկին ստեղծելու համար։ Ու այդ քաղաքակրթութիւնը աւելի է Բատլիսան, քան Ժ.Գ. դարը, քան Տանթէն։ Պատէն մը կէս դարու հոգեբանութիւն մը խտացուց։ Իրաւ բանաստեղծին բարիքն է ասիկա։ Խոնչն է որ կը մնայ սեւեւուած Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի յաջողակ տաղերուն մէջ որ ըլլար իրաւ նախ իրենց հեղինակին հաշտոյն, ապա՝ այն ապրումներուն հաշտոյն որոնք 1860ը կ'որոշադրեն մեր գրական ճաշակներուն մէջ։ Խորհեցէք ու պիտի զգաք որ այդ վաղփառներն իրաւը դարձեալ մեր ժողովուրդին մէջ իրական մէկէ աւելի մասնայատկութիւններ են, վերը անցած վերլուծումէ։ Խորհեցէք իր տաքութեան, իր շնորհին, իր թախծութեան, ոչ միայն Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան անունին հետ զուգորդ վգայութիւններ հաստատելու ձեր ներսը, այլև անոնց ետեւն հասկնալու ատոնց կշիռը, ծանր գոյութիւնը ձեր ժողովուրդին հոգեդրութեան խորը։ Զուր տեղը չէ որ ձեր պապերը ապրեցան իրենց արիւնը, ապրեցան իր ճակատագրին ալ ու մնացին իրաւ, գէթ մեր օրերու վաչկատուն զանգուածին մէկ որոշ մասին մէջ։ Այսօր չենք տառապիր անշուշտ սոմանթիք տառապանքը Զարթօնքի Սերունդին բանուորներուն։ Լերեւելահայերը, մեր Մխիթարեան բաղակոյտէն ու պոլսական քիչ մը հոսսոս հայրենասիրական շարժումներէն ազդուած, կեղծ յայտարարեցին այդ սերունդին ամենէն իրաւ հոգեյատակը։ Այսօր

այդ մեղադրանքը ես չեմ դարձնէր իրենց երեսին, քանի որ անոնց բանաստեղծութիւնը կը սնանի նոյն սրբազան աւիչէն, բայց մեզ կը տղաւորէ ճիշդ ու ճիշդ ներհակ արդիւնք մը ինչպէս: Խորհրդահայ քերթողները նոյն իրաւ բանը կ'երգեն ինչ որ երգեր էին 1860ի աղաքը: Փոխուածը զգացումին վառարանը չէ այլ կերպարանքը, եթէ կը հանդուրժէք սա փոխարեութիւնը: Մի յարձակիք իմ վրայ 30-40 քիչ իրաւ քերթուածներուն փաստերը «քառակուսեղով»: Այս ճակատագիրը անխուսափելի կուրանքի մը պէս ես ընդունէր եմ մեր գրական բոլոր վաստակաւորներուն հաշուին: Էականը այդ կորանքէն զերծ փաստերուն գոյութիւնն է: Ու զուք գիտէք թէ կը մնան ասոնք Տաղ և Թաթերգար-Քէնէհ հատորին մէջ: Ու կը գործեն այդ բախտաւոր կտորները, այսօր, առաւելեալ ուժով մը, քանի որ իրենց ներքին տարողութիւնը կը կրկնապատկեն մեր ժամանակէն, ապրումներէն իբրեւ բիւրեղացած վկայութիւններ: Ու մենք վկայութեան մը սուտը կը զգանք ամէն բանէ առաջ: Իրաւութիւնը ոչ տալանդ է, ոչ կրթութիւն, ոչ գրական հանգանակ: Զայն սահմանելի գրեթէ համազօր է բանաստեղծութեան սահմաններուն, այս ինքն՝ ընկել բան մը որ չի գիտնար: Հոգին, ներքին ձայնը: Աստուածը, երկինքի մուրափը: Արուեստին սարսուռը: Բացատրեցէք նախ ասոնք ու յետոյ մտածեցէք բանաստեղծութեան մէջ իրաւին արտահանումին, տարազումին: Ի՞նչն է որ մեր սիրոյն, հիացումին կը պարտադրէ մեր ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, մեր Քուչակը, մեր Սայեաթ-Նովան, մեր Երաժշտութիւնը, սրբազանն ու որքան դարձեալ ժողովրդականը: Իրաւ էր, օրինակի համար Նաբաբաշ Կապադուքի անմահ ստեղծողը, այնքան պարզ, սրտաբուխ յորդումով մը կերպարանքի կապելով մեր Եկեղեցիին սուգն ու փառքը, յոյսն ու սլացքը, ցաւն ու կիրքերը (չի սիրեր ինք կիրքէ մը աւելի ուժգնութեամբ մեր հերոսները, մեր ժողովները): Կրնա՞ք այդ շարականին հափն վենետիկեան մեծարուեստ տաղաչափի մը անզգած բառախաղը կենթադրել, գրեթէ նոյն վիճակին առջև (Ալիշան Մամիկոնեան Վահան մը կ'ողկողէ — Ի՞նչ, Գորգոշ — ու բառակոյտ կը գրիչ): Ահա իրաւութիւնը որով կ'արգիլուիք իրարու հետ չփոխելէ նոյն թուող բայց իրարմէ խորապէս տարբեր ապրումներ: Իրաւութիւնը՝ լրջութիւնն է, ամբողջութիւնը (կրնա՞ք փոխանակել յամառութիւնը): Կամակերպուն բայց ճկուն խառնուածութիւնը սրունցմով գտնալին՝ մենք ըրեր ենք մեր դարերը, զերթեւան անձիր ծովու մը ափունքին, խորամոյն մեր արեան զոնգողին:

մեր մեռելներուն ծանր սարսափին մէջ, բայց միշտ գործադրած սրբազան արեւելումը դէպի կեանքը, նման ծաղիկին որ կը դառնայ արեւին: Մի ըսէք թէ կը նիհարցնեմ խորհուրդը. զայն կ'ընդհանրացնեմ, փոքր շնորհներ, արժանիքներ աւելորդ, վտանգաւոր ընդարձակութիւններու տանելով: Ծանծաղուաւ իմ սարսափն է եղեր: Կուտամ լուսաբանութիւններ: Իրաւութիւնը չի չափուիր կշիռներով կեանքի ու աւուեսի մէջ: Իրաւութիւնը հարազատութիւն, ընդօրինակութիւն, duplicate չի նշանակեր արուեստին մէջ: Արուեստի գործ մը, առանց իրաւ ըլլալու, թեւեւ նոյնիսկ այս պայմանը երբեմն զանցելու, եղծելու, սրբագրելու գինով մը պիտի փրկէ իր փառքը: Խորհեցէք արձաններուն որոնք մեր աճումն են անաճուն տարրի մը ծոցէն, նկարներուն՝ որոնք մեր նուազումն են, խտութեան տենդ մը երբ սուտ բաներէն — գիծ, կաւ, ներկ, կտաւ — մենք կը հանենք մեզմէ աւելի խոր ու իրաւ կերպարանքներ, երգերուն՝ որոնք կը հերքեն կայուն ճարտարապետութիւնը նիւթին ու մեզի կը թելադրեն տիեզերական մթին ալեխմին, կեանքին պրոցեսը, ինչպէս պիտի ըսէին արեւելահայերը, երբ օդի քանի մը կայլակներէ ու միտի քանի մը լարէ մենք ծնունդ կուտանք անհունին զգայարանքին, մեր ներսը ու մեր դուրսը: Իրաւը նմանահանութիւնը չէ մանաւանդ գրականութեան մէջ: Անոր զանցումը չի՞ն բոլոր գրական մեծատարած փառքերը: Հիւսիսն մեծ ընողը իր սրտագին հեծքերը չէին, այլ իր արտակարգ ուժը իրաւը եղծելու, նոյնիսկ անհեթեթին տանելու: Ու այսպէս մտածեցէք բոլոր մեծ անուններուն որոնք իրենց իրաւը գնեցին իրաւին դէմ ծանր ելույթով: Հոս, Մ. Պէշիկթաշլեանի առիթով դուք կը տեսնէք իրողութիւնը աւելի յստակ: Վերը արտագրեցի Գաբունը: Ամէն ինչ վտանգ է այդ քերթուածին մէջ, օրուան բերնի ծամոց բառերուն անխուսափելի հասարակութեանը մէջ աքցանուած: Բայց իրաւ բանաստեղծին միայն վիճակուած է այդ բառերը անցնել իր սրտին քուրայէն ու զուրս բերել անոնց տեղ բան մը որ ըլլար հերքումն իսկ հասարակին, ընթացիկին: Գաբունը հիմա թւարկուած, անվերածելի գեղար մըն է ուր մեր 1860ը կը մնայ սեւտուած, հիւլէ առ հիւլէ: Մենք իրաւ կ'ըլլանք ոչ՝ միշտ մեր խելովը, բայց իրաւին մէջն ենք գրեթէ միշտ մեզ զգացումներովը: Կատաղի, սպառազէն, հերարձակ, ինքնամոռաց յոռիութիւնք մը — այս որակականները կը ձգտմեն Մ. Պէշիկթաշլեանի գրական, իմացական կազմաւորումը — երբ մեզի կը ձգէ, իր այդ որակումները արգարացնող փաստերէն դուրս,

նաև Աւ շէֆէ-աւ Ալէֆաշէի կախարդական կախարդանքը (féerie), տուած կ'ըլլայ իրաւ բանաստեղծի մը անբացատրելի կշիռը։ Այսպէս, երբ կը կարդաք Լճակը (Պ. Դուրեան), դուք կ'առնուիք գոյութիւն չունեցող բանի մը զիմաց, ձեզ զրաւող նոյնքան իրաւ, զոյ ուրիշ բանով մը որ ահա ծածկեր է, մեր տպրումին մէջ, իրն ալ, անթարչամ, անշաւանդազ իրաւութեամբը օր մը ելլածին։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան կը պատկանի մեր իրաւ բանաստեղծներու հոյլին նոյն հարազատութեամբ, ներկայացուցչական կնիքով որքան կը գտնենք սա յատկանիշները, անառարկելի ձեռով մը Դուրեանին, Վարուժանին, Մեծարեհեյին, Թէքէեանին մօտ (իրաւ բանաստեղծութեան յղացքը եւ հաւանաբար կ'ենթարկեմ աւելի խոր վերլուծման մը։ Հոս կը բաւարարուիմ ուրեմն վերի նշմարներով)։

Ե) — Ազնուականութեան որ դարձեալ ծանր, յատկանշական վերադիր մըն է մեր մեծ բանաստեղծներէն ոմանց համար։ Երկգրիմի է անշուշտ բառը, ու քիչ մը անհարազատ մեր մաքի հիմակուան չափերուն, ախորժանքներուն։ Զայն չէք կրնար գործածել՝ օրինակ Պետրոս Դուրեանին, Սիսաք Մեծարեհեյին գործերը երբ կը քննաք համադրական կերպարանքներու տակ մտապատկերել։ Թայց տարազը տարօրէն տիպաւոր է Վահան Թէքէեանի մը, Տէրեանի մը, մասամբ Վարուժանի համար։ Ազնուականութիւնը իրաւութեան չափ խոր, որով և մեզի գծուար մատչելի ատաքինութիւն մը չէ։ Անիկա — ուրիշ ուղէ թող դայ — իր աշխարհին դէմ կենալու, այդ աշխարհը ընդունելու, կրելու մասնաւոր եղանակ մըն է, ուր մենք մեր ներքին հեղումներովը կ'օծենք արտաքին, հում բոլոր կրաւորումները (impression) ու դէմք մը, պահ մը, տառապանք մը, սգրերգութիւն մը գիւթային մշուշի մը ընդմէջէն կը պայծառակերպենք։ Հիմա բարի եղէք տեսնելու այդ դիմելը Պէշիկթաշլեան կոյսին մէջ (մեղէն հաւաք, ներեալ էն էն, Արաւստէ կոսէն, Քնար կոսէն, Աւ շէֆէ-աւ Ալէֆաշէ, Ինսցէտ էֆ Կալա, բոլոր սիրերգներուն մէջ) ու դիմելը քերթողի մը (իրը ամենէն ատաջ անշուշտ), ազատակով սա քերթումներուն փաթածներէն արջիկ մը և զոյ որոշազորող գիծերը։ Զենք կրնար հերքել այս աղջիկն ու տղան քանի որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանէն ու Արսուհի Վահանեանէն զատ եղեր ենք այդ կախարդական խորհուրդները քիչ մը ամէնքս։ Վերակազմեցէք, Մ. Պէշիկթաշլեանի տաղերուն տարբերովը, այդ աղջիկը որպէսզի հասկնաք թէ ինչո՞ւ ձեր միտքը

կը տառապի աւելի խոր տառապանք մը ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ տղուն տաղերէն զատուող պատկերին դիմաց ուրիշ աղջկան մը: Արիւն, կրակ, անհուն ծարաւ են այդ աղջկան թեւադրանքները ԼՃԱԿԻՆ, ՆԷՐԱ ՀԵՊԻՆ, ՏՐԴՈՆՉԻՆ մէջ: Բայց զուտ, պայծառ, քաղցր, զրէք հիմա բառը՝ ազնուական վայելչութիւն՝ նոյնիսկ ՅԵՊԷՆ ՀԱՄԱՎԻՆ ամենէն վրդովեալ տոմային եզրին:

... Այո՛ Հրանոյս, յիշե՛մ ըզեզ, եւ ընդ ուրուի մօրն իմոյ Հանապազ ըզեմ խօսիմ, եւ զայսոսիկ ասեմ նմա.
«Ներեա՛ ինձ մայր, քե որբացեալ ի քե՛ն՝ սակայն եւ ապրեցայ, եւ որբ կացեալ ի նմանե՛ հասաւ արեւս ի գերեզման.
Ըսմանչեւի եր, մա՛յր, կոյսն այն քան զամենայն սմանչելիս. Զոր ինչ երկինք եւ բնութիւն ունին զարգեր եւ զեղ եւ լոյս Յիւր դեմս և՛ ի բիբսն եին ամփոփ, յիս ի նոցունց ցոլանային. Շրբունքն եւ վարս մեղր ունեին վասն բոլոր սրտիս վիրաց: Թըւե՛ր ինձ, մայր, յանդարձական յինեմ ի քում հրածեցին Դու բարեգո՛ւր մաղբեցիր գերկինս յըղել յիւր զուարբնոց Բան զամենայն արտիւթին եւ զըզուելին եւ մանկազոյնն ինձ մօր եւ քեւ յինել փոխան, փոխան ամեն սփոփանաց. Արոյ հրեցեակ եւ կարծեցի, մահուա՛ն հրեցեակ եր նա, մա՛յր իմ:

(ՅԵՏԻՆ ՀԱՌԱՁԲ)

տաղերուն հետ ձեզի մատուցուած դէմքը չքեղ օրինակ մըն է իր զաւր, յուսանաւորիւնը շաղի և շողի, օրհնութեան և քաղցրութեան վերածելու: Մենք այսօր աւելի յոտակ գիտենք այդ աղջկան ներքին տարողութիւնը: Ան որ կանչուած էր Մայրայի հեղինակունին ու մայրը ըլլալու Տորինին, ըսի անգամ մը, մեր գրականութեան մէջ չի կրնար մոռցուիլ, ճիշդ ու ճիշդ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին ազնուականութեանը ծիրանիովը պաշտպանուած: Աղուոր աղջիկ: Ով չէ ասիկա, այսինքն սա աղուորը՝ իր գարունքին: Դէ՛լ վիպասա՞ն: Որքան ունինք: Բայց ՅԵՊԷՆ ՀԱՄԱՎԻՆ Հրանոյշը հիւլէնեան աստուածունիի մը վայելչութեամբ կը դիմանայ Տ. Տիւտարին անցումէն վերջը: Աւեր գործադրէք եղանակը այսպէս վերականգնելու պահերը (ԸԵ՛՛՛՛՛, ԶԵ՛՛՛՛՛, ԳԱ՛՛՛՛՛, ԳՆԱ՛՛՛՛՛, ԳՆԱ՛՛՛՛՛) զուք պիտի համազրաւուիք սա քաղցր վերէն, ամէն թանձր, գեղջուկ, բուռն գոյնէ, գիծէ գերձ համապատկերներով որոնք այդ քերթուածներուն ներքին, անկորուստ մամանակը յօրինեցին երբ ապրուեցան, ազապուեցան

քերթողին սրաին վրայ ու հիմա մեզ կը գրաւեն նոյն քաղցրու-
թեամբ, խտութեամբ: Փորձեցէք եղանակը Տրդատէին, Կռա-
տէին, Իսկ արքեպիսկոպոսին վրայ: Պիտի գրաւուիք իրաւ ապ-
րումներէ, բայց ձեր հոգին պիտի փուշ փուշ ըլլայ Տրդատէին,
պիտի տրտմի Կռա-տէին մահախոյզ կարօտին դիմաց, պիտի
ողողուի հեշտանքով Մեծարենցի արքունիքէն: Մկրտիչ Պէշիկ-
թաշիկանի պահերը պաշտպանուած են ազնուական — այս ան-
գամ անբաժանելի իսկապէս — անիրականութեամբ մը, հե-
տեւութեամբ մը որոնք արուեստին ամենէն փափուկ արարչա-
հիւթովն են պայմանաւոր: Ըսի անգամ մը, ուրկէ կ'ուզէ թող
զայ սա զգայնութիւնը, ինծի համար էականը՝ այդ վիճակին
ու բանաստեղծին վարկին իրարու հարազատ իյնալն է ահա:
Կրնայ ճակատագիրը միջամտել ու մեր տաղանդը, նոյնիսկ հան-
ճարը (Պ. Գուրեան) վերածել Նեոսոսեան պատմութեան մը: Սրե-
մտահայ գրականութեան բոլոր բազմերախտ բանուորները գրեթէ
մենք կը զգանք տառապազին ապրումներու դժոխքին խորը:
Ոգեկոչեցէք ձեր ուզած անունը ու նայեցէք անոր ոտայնէն
նկու: Եթէ երբեք Պէշիկեան մը, Մամուրեան մը, Որբերեան
մը, Սիպիլ մը ձեզի կը թելադրեն տարբեր զգայութիւններ, ը-
սել կ'ուզեմ՝ եթէ կը գտնէք Պէշիկեանի շուրջ հիւսուած հիւ-
ցումը արդիւնք իր արժանիքներուն, կարճ տեսնելիզ միայն
կ'ըլլաք ապացուցած: Յաջող ուսուցիչ մը — որքան ալ մեծ
ըլլան իր արժանիքները և Պէշիկեան կրնար ատենք ունեցած
ըլլայ — ուսուցիչ մըն է ամէն բանէ առաջ և ոչ թէ թիապարտը
մեր գրականութեան: Սիպիլ իր փառքը իր ձեռքովը գրաւ գե-
րեզման: Տիւտարին համբաւը իր ազգիան գերեզմանն իսկ չըրաւ
քիչ մը տեւի կանանչ: Մկրտիչ Պէշիկթաշիկան այն միակ բա-
ցատութիւնն է, արտաքին աչքերու համար, որ կարծես օրէնքը
ապացուցանելու պիտի ծառայէր, չըլլար իր տալան, այնքան
իրաւ: Չորս հինգ տարի աչք երիտասարդը ապրեցաւ իր տառա-
պանքը ազնուական արիութեամբ մը: Բայց անոր հոգեկան ազ-
նուականութիւնը իրողութիւն էր 1860էն ալ առաջ: Մենք կը
համակուինք իր յուսահատ սիրերգներուն մէջ արփող այդ ազ-
նուական շեշտէն որ շատ քիչերու շնորհը եղաւ սա աշխարհի
երեսին: Խելք, գիրք, հարստութիւն չեն զսպանակները այդ
հոգեոր րիսումին: Ես հանդիպած եմ անոր, այդ հովիւն, որ կը
վախնայ իր իսկ արժէքէն, խտութենէն, տղու մը բերին, ազ-
ջկան մը նայուածքին, մօր մը վիշտին, անձանօթի մը փափուկ
գորովին մէջը ինքզինքը յարգարող: Կ'անցնին այս երեսիները,

հովին պէս, բայց կը հիւսուէր այդ անցքին շուքը, անքակտելի, մեր հոգիներուն յատակին: Ու չեմ գտած աւելի քաղցր, ամուքիչ ապրում, քան այս զգայութիւններով իմ մէջ կազմուած վստահութիւնը, անշուշտ անբաւարար աշխարհին հաստամուտ անաղնուութիւնը հակակշռելու: Բայց կէս դար չարիքին լիւան դիմաց որ քարձրացաւ իմ ապրումներովս. ես ունեցայ այդ ապրումները ծաղկըւորող այդ խորշերը: Ու փառք անոնց: Փառք Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին որ քառորդ դարը սոցառեց իր պատանութեան ու երիտասարդութեան՝ չըջապատը քաղցրացնելու լուռ նահատակութեան մէջ, ու տուաւ իր ամենէն սրտառուչ բխումները իր օրերուն հասարակը — որ միշտ չարիք մըն է — իր ներքին հիւժումովը լուսաւորելու: Իմ նրականութիւնը չհասաւ այդ ազնուական հովին տալու իմ պարտքը: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի տաղերուն կէսը ցողացումն են այդ խաղաղ, քաղցր, օծուն բարիքին: Բայց ինծի համար մեր գրողները միշտ կը փնտնաստորագաս իմ ժողովուրդին որ մեծ է, բարձր է, ազնիւ է մանուկ իր գրողներուն գումարէն: Կա՛յ այդ ազնուականութիւնը ձեզ պատող մարդոց մօտ, քիչ մը աւելի շատ անշուշտ քան ուրիշ ժողովուրդներու զովուած, կազմակերպուած, դասակարգային շաղախով ամրակուռ ազնուականութեանց մէջ: Գերմանները, նոր օրերու իմաստասիրութեան մը յատակ կը յարդարեն այդ զգացումը ու տառով պաշտպանուած գոհակութեան, հասարակին դէմ իրենց դարձանքը տարփողելու արարքին զրականութիւնը կը կարծեն ծածկած ըլլալ, առանց անդրադառնալու որ ազնուականութիւնը տալուն մէջն է միայն և ոչ թէ առնելուն (միջոցները չեմ վերլուծեր: Չորս պատերազմ արժէքը կտրեցին այդ ազնուականութեան): Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան ոչինչ առաւ մեզմէ, ամէն բան տալէ վերջը:

շ) — Ռումանիզմին, որ չարագուշակ տարազ մըն է, այսօր աւելի քան վարկաբեկ, բայց հարկւր տարի առաջ հոգեկան պատմուճան մը՝ բոլոր ազգերու բարձրագոյն միաքերը, սգնուսդէն հոգիները պայծասակերպող: Այս հատորի մուտքին, Սիւշանի տոթով կս գրադած եմ տարազին թիւագրանքներէն կարեւորներուն հետ: Ձեմ կրկներ ուրեմն մեղադրանքը որ կը ծանրանայ Նոսթր չարքին վրայ: Ու գիտենք թէ որքան մեծ է կոյտը քերթուածներուն որոնք մեղաւոր են մեռած այդ ոսմանթիզմով: Բայց կը խորհիմ թէ քիչ մը շատ բառի վրայ խաղալ պիտի նշանակէր երբ անյաջող այդ քերթուածներուն վրիպանքը հաս-

կընալի, քաւելի ընելու համար պատասխանատու բռնել . . . իւրաւ, խորունկ, հարազատ բառ մը, ռումանիլզմը որ յաւիտենական է, մարդկային: Առանց որուն մեր կեանքէն մնացածը, եթէ այսօր չենք կարգար Պայրընը, Հիւկօն, Լամառթինը, Քուրիճը, Աքօթը, Շիւլէրը, Կէօթէն, Ալֆրէրին, Լըհաուն, յիշելու համար մեծատարած անուններ, ասիկա ոչ թէ անոր համար է որ այդ փառապսակ հեղինակներուն գործերը ռումանիլի պիւտակի մը տակ արձանագրուած են գրականութեան պատմութեանց մէջ, այլ, կը խորհիմ, անոր համար է որ այդ գործերուն և անուններուն վաւերական մարմնաոլթիւնները այլևս դուրս են ժամանակէն որ շրջան մըն է, իր ճաշակներով տարապարիտպ: Ջայն կը քակեն միայն անոնք որոնց մարմինները մեր ապրումները կը թելագրեն: Կրնաք փոխադրել Յէրէն հաւաքը, մեր գրականութեան պատմութեան որեւէ դարը: Քերթուածը պիտի տառապի, բայց պիտի ղիմանայ, իր հիմնական առաքիւնութեանց զուգարովը, ինչպէս կը ղիմանայ Նաբաւալ զաւաւաւը որ կրօնական ուսմանթիլմն է սակայն, այդքան կանուխէն: Ունի՞ք աւելի արտառուչ էջ մը մեր լման գրականութեան մէջ քան Տիկայա՞ Կափկասաւալը որ Լամառթինեան ու Հայնէական թախիծն ու ազնուականութիւնը կը համադրէ 1500 տարի վարերէն: Ի վերջոյ ի՞նչ է ռումանիլզմը, եթէ ոչ յաւիտենական միախառնումը, կեանքը ղիմաւորելու արարքին առջև մեր կորանքները մեզ ընող հանդուրժելի: յաւիտենական երիտասարդութիւնը, որ Յրէօյաէն շատ առաջ ու անշուշտ վերջը ու թերևս ալ միշտ՝ պիտի յապաղի, պիտի յամոռի, մեր տարիները անգոսնելով ու մեր վերջին շունչն իսկ իրեն պահելով հնթակայ: յաւիտենական սրտցի, երազը, կուրօք, երկիւնք, որոնք հոս կը ծածկեն այնքան լայն ու խորունկ ապրումներ, մեր ամենուն վրայ իրենց տաղաւարները դարկած: Առնց շուրջը գրական ամէն կառոյց հարկադրաբար պիտի առնուի կիսատուերին մէջը ուրբաին: Թէ գրականութեանց պատմութիւնը ունի արձանագրած շրջաններ ուր ուրիշ տարազներ (գոսականութիւն, իրապաշտութիւն, խորհրդապաշտութիւն) կը գործածէ կարգ մը մտայնութիւններ, զգայնութիւններ վերտառող, մեծ բան մը չի փոխեր այդ մտայնութեանց խորքէն որ կը սնանի վերի անուանումներով թելագրուած վիճակներէն: Չէք կրնար երիտասարդութիւնը հերքել, ինչպէս կործանել երազն ու երկինքը: Պէշիկթաշլեանի ոչ միայն ծնունդը, խառնուածքը, այլ մանաւանդ հասուն կեանքին քաւորդ դարը ամբօրէն կը պաշտպանուի սա բարեխառնութեամբ:

Ձարթօցնել արդէն պարզ բառ մը չէր։ Ու երիտասարդութեան շնորհն է ումանթիզմը։ Թէ անկէ մեզի եկած քերթուածներուն մէջ լայն էին միջակիւն, անյաջողին բաժինները, ստոյգ բայց անհետեանք հաւաստում մըն է։ Մոռցէք զանոնք երջանկութեամբ որպէսզի «ըստ արժանւոյն» գնահատէք սա բանաստեղծին այնքան հարազատ ապրումները, բոլորն ալ ոսկի թելերով հիւսուած ոստայնին ընդմէջէն իր խառնուածքին ինչպէս շրջանին ումանթիզմին։ Հարկերի մօտ տարիներ անցեր են յաջողակ քերթուածներուն վրայէն դերձակորդիին։ Մենք խորունկ լուսաբեկումներ, ծանրածանր եղեռնապատումներ ու անասնութիւններ ենք կրեր մեր հոգիին շէնքը խախտելու աստիճան հզօր արդիւնքներով։ Ոչ միայն փոխուեր է մեր գրական ախորժակը, այլև մեզ ըրած են այդ դէպքերը բոլորովին հակոսնեան 1860ի մարդոց։ Եւ սակայն մեր գրական զարգացումը ու մեր կեանքին նոր թելադրանքները, որքան ալ բռնանան մեր վրայ, չեն բաւեր կործանելու կնիքը, «անշարժ և յաւիտենական», գործածելու համար սրտատուչ տարազ մը որով կը կնքենք գերեզմանները, Պէշիկթաշլեանի եղբերորդները պաշտպանող։ Զի մարդկայինը չի մեռնիր, չի կրնար մեռնիլ։ Դուք մի չափէք մեր սիրտը թուրքերուն և տետոններուն փաստերովը։ Կ'անցնին սա բռնութեան, արհաւիրքին օրերը ու նորէն մենք կը փնտռենք մեր երազները, երկինքը, լուսնալոյսը, ալիքները, անտառները։ Պէշիկթաշլեանի՞ն է մեզքը արդիօք, երբ իր ետեէն ուրիշ թշուառութիւններ, միջակ որքան արտակերպոն (կրտսեր Ռումանթիքները, անբանաստեղծ Նար-Պէյը, ցաւագար Ուսուկը-ցլինը), սրբապղծ եղին ումանթիզմը ու առանց անոր տաղանդը ունենալու, մանաւանդ առանց իրենց խառնուածքէն պաշտպանուած ըլլալու, յանդգնեցան ընել ինչ որ ըրեր էր այնքան շնորհով, հարազատութեամբ, իրաւութեամբ Յէֆէն Հաւաշլին հեղինակը, հիւանդութեան ասեղին տակ։ Ի՞րն է յանցանքը երբ այնքան վաշխուչ իր ումանթիզմը մարդիկ վերածեցին դպրոցական շարագրութիւններու փառքին։ Հոս կը յիշեցնեմ, անգամ մըն ալ, թէ որքան իրաւ էին անոր երգերը մինչև իրապաշտներուն կրկէս իջնելը։ Բացի Դուրեանէն, մեր իրաւ քերթողները, մինչև 1900, կը քալեն անոր ահօսով։

Գ.

Թ. Ա. Տ. Ե. Ր. Ա. Ի. Բ. Ը.

Թատերագիր (*) Պէշիկթաշլեանի վրայ ամփոփ խոսքերէ վերջը, կը մօտենում Պէշիկթաշլեան խորհրդանշանին, այսինքն կը բանամ խորհրդանշանին թելադրանքներէն հիմնականները: Երբեմն մենք վերլուծումով կը պարզենք խորհրդանշանները:

(*) Ահա անունները իր ողբերգութեանց. — Կոռնակ (բատ աւանգաթեան՝ չորս օրուան մէջ գրուած), Արշակ Ա., Վահէ, Վահան՝ ինքնագիր. Սաւուդ, Ռուսոս (երկուքն ալ Ալֆիէրիէն թարգմանութիւն), Թարգմանութիւն՝ Մահ Կոստու (Վոլթէ), Միկ Գաջազ և Աւագաղաց կտորները՝ հետեւողութիւն: Վերջին երկուքը՝ կատակերգութիւն: Այս ցանկը, հոս, ախար գտնաւոր մը իբրեւ չեմ արժեքներ: Հէքիմեան մեզի ձգած է տասնէն աւելի խաղեր: Դոյն փառքին մէջ է վերաւոր պատկած Դուրեանին հանճարը երբ զրեց իր տասնի մօտ քառսոցները: Շրջանի մը մէջ ուր ոչ կանտաւոր քեմ մը ունինք, ոչ ալ խաղերը կերպարանող ուժեր, սա առատութիւնը վկայութիւն մըն է սերունդի մը ձգտումներէն, օրուան ծանր կարիքներուն զիմաւոր անոր յամառ, միամիտ խաչակրութեան: Չեմ պատմիր, բացառելի ընկու համար սա ճիշդին զեղեցիկութիւնն ու ողբերգական վրիպանքը, վաթսունական թուականներէ առաջ անհուն խաղերը: 1856ին գրարար խաղ մը ներկայացնող երկուստարգներուն խումբը, մանաւանդ հանդիսականները չէին նմաներ 1947ի անուրակելի մարդոց — զերասան կամ հանդիսական — որպէսզի եզրեր հանեմ երեւան, առնուազն օգտագործելի: Գրարար այդ ողբերգութեան բնմին վրայ ողջունած արժանաւոր կորանքը Մ. Պէշիկթաշլեան կը յաւակնի զարմանել Կոռնակը նետելով ոտքի, չորս օրուան մէջ: Չեմ ըսեր թէ ժամանակը կշիռ մը ունի արուեստի գործի մը ծանրութեան, արժեքին մէջ: Բայց կ'ըսեմ որ քսան տարիներու շրջանէ մը Սկրտի Պէշիկթաշլեան չէ հանած քսան հատ ծանր, արժանաւոր քերթուած: Թատերական գործ մը անշուշտ բացառիկ պայմաններու չէ կապուած: Բայց կը պահանջէ, ամենէն առաջ, քաշեցականին զգայաւորութիւնը որ գիրքի տարազ մը չէ, այլ զարեւու փորձառութեանց պարտադրանքը: Յիշեցէք չքեղ ֆուպէնին ահաւոր կորանքը, ազիմպափառ Հիւկոյին նսեմ, նսեմ, նսեմ կործանումը, բնմին վրայ: Այնպէս որ Դուրեան, Պէշիկթաշլեան հասկնալի անկումը իրենց, մասամբ մը կը գնեն չնմանելով մեր օրերու խաչադողներուն օրունքը թատերին կը գրեն՝ իրենց միայն ծանօթ հաշիւներու հպատակ: 1860ին մեզի կը պակսի, բացի միամիտ պատրանքէ, ամէն ինչ որ թատերական գործ մը կը պայմանէ: Չանինք զերասանը, Գլորոյական տղաք են Պէշիկթաշլեանի խաղերը արտասանողները: Ինք երեցած է իր խաղերուն մէջ զանազան զերերով ու ինք է մարդած միւսները: Այսինքն անոնց ստիպեցուցած նորաստեղծ նախադասութիւններ արտասանելու արուեստը: Չանինք զերասանուհին, ժամանակակիցներ կը պատմեն որ Արշակ Ա. ի մէջ Շապուհի աղջիկ Ռոքսանէ մը չիմզիմզի գերազանցած է: Ահա թուրէն տ'Օռիանի բրտիկազրին վկայութիւնը այդ զերէն. — «Իսկ հայկական խումբին առաջին օրիորդ զերազանցեց. վրան սեղազած պակկեմու արաւիկայի համալսեցուց գոմարեան ապացոյց էր» (այս թարգմանութիւնները Չոպանեան արտաստուած է Մատիսէն): 1862ին մեր ձեռքը

Երբեմն համադրումը կը գործածենք, խորհրդանշաններէն բարձրանալու համար սերունդներու մտատեսութիւն: Կանխող էջերը ձեզի տուին այս գործողութիւններէն ճշակ: Անոնցմէ վերջ Պէշիկթաշլեան խորհրդանշանը կը մնայ ինքզինքը իրագործած,

հասած Արշակ Բ. ին մէջ Ռոմանէ մը չունի գոյութիւն: Հաւանաբար Ռոմիլլոն է տղազրութեան, որ մանչու ձևով է տրուած ու կը հասկնաք զմուսարութիւնը որքան թշուառութիւնը մեր թատրոնին այդ օրերուն: Չունինք չէնքը: Տուներ, վրաններ, Դպրոցներ, Չունինք հասկցող հասարակութիւնը: Ու պիտի ունենայինք, միայն այս բոլոր պակասներուն հետեանքը քաւելու կանչուած... Թատերադիրը, Յետոյ, տրուած ըլլալով Պէշիկթաշլեանի տաղանդին նկարագիրը որ այլամբժօրէն քնարական է եղած, մեծ կղեր մը ըլլալու պէտք չէ բացատրելու համար անկէ ստորագրուած ողբերգութեանց ճակատագիրը: Վերցուցէք այդ սրահները լեցնող հասարակութեան հզօր խանդն ու պատրանքը իրմէ, զուր պիտի ունենաք, այդ թուականներուն, այդ ներկայացուցներուն մէջ քիչիկ մը պարզեալու հետեանքը: մեր պարզեալութեանց հանդէպ Պէշիկթաշլեանի կենսագիրները կը ծանրանան, այս խաղերով ստեղծուած խանդավառութիւնէն: Չեմ գարմանար, քանի որ այդ օրերէն մօտ հարիւր տարի ետքը այս ժողովուրդը կ'ա' աղաչուած իր ներկայութիւնը կը շնորհէ որեւէ խաղի կամ կը պարզեալատէ հանդէպ տարբողները իր այս անգամ ձրի ներկայութեամբը: 1920ին, 100-150 հազար ռոց հայութիւնը Պոլիսին անկարող էր ճարելու կէս հազար մարդ որ ընտրեալ ընկերութիւնն է, թատերական գործի մը ճշմարիտ փորձաքարը կալովող: Տակաւին այսօր իսկ Սփիւռքը չի հանդուրժեր կատակերգութիւնէն դուրս ուրիշ ներկայացում: Երբ այս տողերը կը գրուին, չեմ կարծիր որ թատերական միջակ արժէքով գործէ մը նոյնիսկ, բան մը հասնի հասարակութեան վայելումին: Հաղարին մէջ յիսուներ չ'անցնիր թատերական զգայարանքով մը ամուսնանալուն: Դուք մի խորանարդէք հեղինակ, դերասան, միութիւն անուններուն ներկայ փաստերը: Սեր թատրոնը մեր գրականութեան ամենէն թշուառ, ողբերգական ճիւղն է մնացած, աճելու տեղ գտած: Գողած, եւ սակայն կայ իրաւ քաղաքը: Չեզի կը ձգեմ հիմա յորինել ճակատագիրը այդ իրաւին: Այս խօսքերէն յետոյ, լրջութեան գոյնը կը նկատեմ Պէշիկթաշլեանի խաղերը, զանոնք եւ թարգմանը թատերական վերլուծման, նայնիսկ նախնական պայմաններով: Միակ բարիքը դու կարելի է ըսել շատ հաւելուած, մոլեցին ծափուած, այսօր վճռապէս ուրացուած այդ խաղերուն համար, ստալ' մեր նոր գրականացող աշխարհաբարին անոնցմով ստացած ընտելացումն է, ժողովուրդի թանձր խաւերէն ներս թափանցումը ու հետեանք՝ շրջացումը, գրքունակէն ազատագրուելու փորձ մը, անտես ընծայելու չափացող լեզուին թատերական շնչով, կնիքէ աղքատութիւնը: (Թշուառացին ալ թատերական զգայարանք մը չունէր բայց իր քիչալիք՝ գեղեցկութիւն մըն է): Երկրորդ, աւելի խնդրական բարիքը՝ բարիքն է ճարիմ, որ ձեռնը ու հեղինակ է նոյն տունն, այդ օրերու յատուկ հոգեթառնութեան մը: Այդ նիւթը կը իրարեւորէ շրջանէն այնքան հեշտագին երևակայուած հայոց պատմութեան հետախոյզ մշակներէն, նախադասներու, արքաներու, գործադարներու շքախումբը: Վեղաբաւ որներու փառաշուք փառաշուքին հետ թե թեի (Սթանտալի կարմիրն աւելու): Դրէք անոնց վրայ անկի պատմաբան թատերական պատրանքին: Թուղթէ Թագերով, Բաշաէ կամ թիթեղէ աստիճանով ու գարգերով եւ խաւաքարով փանտանա-

իր համարաւ լաշնորէն արդարացուցած, գնած, իր դերովը, արգիւնքներովը մեր սրտաբաւ իսկախտադիրութիւնը չտհած, իր նկարագրին քաղցրութեամբը ու իր ճակատագրին տհաւոր դատնութեամբը մեր սիրանքը, համակրանքը, հիացումը ու յու-

րով նկարագրող այդ տեսիլները տիրի հեռանաւ ու հեռացնեն ունին-դիրները ասօրեայէն: Ուրիշներ ծանրացած են, այս ամէնով առաջ եկած տնումէն վրայ, ազգային գիտակցութեան կալուածին: Ձեռք բռնելու արդարեւ ինքնադրանքը: Բայց կ'ընեմ գիշումը՝ ընդունելու համար որ մարդիկ դուրս կ'ենկէին բառերու այդ ոսկի տարածին, քիչիկ մը հայ, տարբեր որքան չէին ատիկա հուն մտած ատենին: Այսօր սովորութիւն է մեր ուսման թիք թատրոնը դատել, դատապարտել արագ որքան անգութ վը-հիւններով: Հրաշքները գիրքերու մէջ միայն հասկնալի են: Պէտք չէ մոռնալ որ Մխիթարեան արքաներու հոգածութեամբը, ճաշակովը, կրթովը մեզի պարտադրուած այդ զրական հասկացողութիւնը հարազատ էր վե-նետիկին, մեր աւագանիին ըմբռնողութեան: Վենետիկցիները թարգմա-նած էին, չքեղ զբարարով, այն խաղերը որոնց հեղինակները կը մայի-լէին միջազգային դպրոցներու հիացումը: Պարսկական անշուշտ մեծ գործ մըն է: Բասնեթի դարուն զայն ներկայացնելու համար ֆրանսացիները իրենք կը պահանջեն ու թողնեն աւելի ազնուական արքայներուն հոյքը: Իրենց պարմանի գրաւչութեամբը, հոգը ձգողութեամբը, blasé իշխան-ներու զգայարաններուն վրայ անվրէժ հասողութեամբը մատաղու-թեան, գեղեցկութեան, շնորհին: Այդ ազդիկներուն մարմինները այդ ներկայացումը կը բաւեն պաշտպանելու, առանց մեծ բանաստեղծէ մը իրենց բերանը գրուած գողտր ալ բառերուն զերիւն: Մխիթարեանները թերեւ միտքէ անցուցին Բագրատունիէն այնքան վայելչութեամբ զնա-րսիի վերածուած այդ տաղման ու թերեւ վայելիցին ալ, գէթ անշուշտ տե-սաբաններու վրայ այդ Բագրատունեան սողներուն համար: Բայց, Դրէք ասիկա Պոլիս, 1860ի ախորժակներուն ու զայն պիտի զգայ, իր եղբրա-կան ծանրութեան մէջ, յուսախաբութեամբ ինչ հասարակաց մեր հարուստ-ներուն, ինչպէս տիկիներուն, այնքան բացօթիւ ընդառաջումով մը՝ դպեալները, դարերը, տեղերը ճարձմէ պարար խաղի մը բեմադրու-մէն համար: Ուրիշ, Այսինքն թատերական հասկացողութիւն մը, վենետի-կով մեզի անցած: Կը կասկածիմ: Սրտովն չէք մեծան: Երբ քաղմութիւ գրաւար ստամաներ է հեղինակած, անշուշտ վենետիկին կը պարտի այդ հեղինակութիւնը կարելի ընող ... մատաօթիւթիւնը եւ ուրիշ ոչինչ: Անոր մէկ աշխարհարար խաղը չեմ տեսած, դատելու համար այդ հասկա-ցողութեան իրական տարողութիւնը: Ֆրանսի ասիայն սր անկիւն իր խա-ղերը ներկայացուց, Պոլիս, հայերէնները ... խաղերէն Վերածելով՝ եւսիւն: Թուրքերէն կատակերգութիւններ ալ այս մարդը մեզ քչեպեց իրեն: 1860ին այս ամէնը թեթեւ մը բացատրելի կը մնան Պոլիսին կիս-աշխարհիկ ճաշակներով: Մեր շատ հասարակութիւնն է որ հոգ կը վա-ճառէ իր ներկայութիւնը: Ու ասոր համար յայտն: Երբեք անկիւնը մեր գրականու-թեան մէջ անուն իսկ չկրցաւ ունենալ: Ու հաւցըր Պէթ թարգմանու-թիւնները: Մ. Պէշիկիթաշեանով կատարուած, գալու չէին իրաւ արտես-տէն: Բայց ճիշդ հոս է ահա ողբերգականը: Այդ իրաւ արտեստը — թատ-րոնին մէջ — զեռ այսօր անգամ չի կատարած որ մեզմէ, գրողներէ ինչ-պէս գերողներէ եւ ունկնդրողներէ, կը լրջանամ: Ո՞րն է մոլորութիւնը ու բուն բեմը բացուած ըլլալ թատերական իրաւ, չեմ բարձր գիտա-գոր-

զուտը ընդմիջտ իր յիշատակին ապահոված անմոռանալի, նուրբահան դէմք մը: Ուրիշ ժողովուրդներու մօտ նման հանգամանքներու հանդոյց անուն մը թերեւ արժանանար մեծութեան վարի մը, բայց գիտեմ թէ դեռ ժամանակը թեթեւ է այդ յիշատակին վրայ: Մենք չունեցանք, չունինք անհրաժեշտ լայնութիւնը, խաղաղութիւնը մեր մեծ անձնաւորութիւնները լուսաւորելու, բերեղացնելու (գէշ բառով մը): Խոսովքի, ազնապի, հսկայական յեղաշրջումներու, իրարմէ ահաւոր պատերաճներու շառալը բռներ կեցեր է վերջին կէս դարը մեր պատմութեան, ու կ'ընէ մեր հիացումէն, օփոփումէն հեռու, արգիլուած անոր դամբարանն անդամ:

Իմ տողերը կը ձգտէին, կանխող բոլոր էջերուն, շեշտել անոր գործին ստեղծած շքեղ խանդավառութիւնը որ զեռ չէ հանգչած կարգ մը սրտերէ ներս: Կը ձգտէին արժեւորել այն թէ՛ և քիչ բայց անդին գեղեցկութիւնները որոնք ընդմիջտ չահուած են Հայաստանեայց գրականութեան դարաւոր սրբարանին (անդամ մըն ալ կը հրաւիրեմ որ մոռնաք այդ գործէն ձախո-

ծոցի մը, առնուազն համեստ յաջողութեամբ մը վառքով: Գանի մը հարկը տարիներ եղան պէտք, ողորմելի ոտանաւորներով, անհատնում tiradeներով սպառազէն յայագանչութիւններէն (գաղիացիներուն mystèreները) երևան բերելու համար Cideր (Պոռնէլլ): Մի մտածէք Պէսոյին որ համեստուկ յաջողութեամբ իսկ չէ, արեւելահայ թատրոնին կեանքին նախաւոր շրջաններուն: Թատրոնը համադրութիւնն է արուեստներուն: Այս հաստատումը կը խորհիմ թէ մեզ կ'ընէ համեստ, խեղճուկրակ մեր խաղերուն շուքին բերելու ճէյքսրիւնները (եղան մարդիկ որ Լեւոն Անգրոսեանը ծիծաղելի ընելու սրտագին հերոսութեանը մէջ գերազանցեցին խելքին տրտում կորանքները երբ նմանցուցին զայն ... ճէյքսրիւրին, ինչպէս նմանցուցեր էին Կոստան Զարեանը, ինչպէս նմանցուցեր էին Իսահակեանը ... Նիշէին) ու մեր թատերական ստեղծագործութիւնը ... սպաննելու, ինչպէս կ'ընենք ահա Պէշիկթաշլիանէն առաջ ու վերջ ու հիմա: Ուրիշ, Բայց կայ այդ ուրիշն ալ: Միտքի առջև բերէք Զարթոնքի սերունդին Պոլիսը, Օսմանեան կայսրութիւն որակուած հսկայ խեղճութիւնը, մանաւանդ արուեստի կալուածին վրայ: 1850ին՝ թուրքը, յոյնը, գաղիացին, խալալցին կը հեշտանային անանուանելի խաղերով, — գարաիլիզ, օրթա-օյիլի, զարմալլաի հսպա՛նք: Կարդացէք 1840ին թուրք հասարակութեան մէջ մեծ յաջողութեամբ ներկայացուած Անգարոյ Դուրսին, հասկնալու համար թէ որքան ազնուական ու գեղեցիկ իրագործումներ էին, առնուազն իբրև ձգտում, Պէշիկթաշլիանէնի, Դուրեաններու խաղերը: Տուր, առանց ցաւելու, այսքան մը ընդլայնում, Պէշիկթաշլիանի թատերական արդիւնքին, վասնզի ճիգը, նոյնիսկ շիժնու վին վրիպանք, ամենէն սրտառուչ, սրբազան, թեյադրիկ իրողութիւնն է սերունդի մը վառքը լուսագործ (illustrer): Այդ օրերէն մօտ հարիւր տարի վերջը օփուրքի թատրոնը ամբողջական թշուառութիւնն է, յաճախ՝ սրբապիղծ խաչագողութիւն:

դանքին արատը, զայն ընդունելով մարդկեղէն չարիք մը, բռնահարկ մը որ դարձեալ կը գտնէ որոշ չքմեղանք երբ տեսնել հաճիք զայն ծնունդ՝ աղնուական զգացումներու: Ո՞րն է հեղինակը, մանաւանդ բանաստեղծ, որ Պէշիկթաշլեանին չափ ըլլայ գոհացուցած իր ժամանակը, իր անձին մըստովը նոյնիսկ ու մնացած ըլլայ անպատիժ: Կը թարմացնեմ կոկիճադին օրինակը Սիամանթոյին որ քսաներորդ դարու Պէշիկթաշլեանի մը խոռվիչ համբաւը պտտցուց իր ետեէն և զիմաւորած նոյն պատուահասումը): Ես ինծի կը ներեմ այդ մարդէն մեզի ժառանգ մնացած յաջողուածքին մէջ ողջնցնել նախ իր, ապա՝ մեր հաշուոյն մեր ժողովուրդին խորագոյն արժէքները, փափկուրիւն ու ճնշում, քաղցրութիւն ու եղբրականութիւն, մեր նախնի գիրին մեծ նշանները:

Մօտ դար մը կը կենայ ընդմէջ մեր և Պէշիկթաշլեանով պայմանաւոր հոգեխառնութեան, ձգտումներուն, կարճ՝ այն հոգեբանութեան որով սիրեցինք սրակել, հասկնալ, տեսնել ու արժեւորել մեր նոր պատմութեան ամենէն ուշադրաւ որքան զժրախտ երևոյթը, մեր Զարթոնքը: Մինչև առաջին մեծ պատերազմը մեր ժողովուրդը անդադար ինքզինքը նետեց այդ Զարթոնքի վառարանին: Հողմացրիւ սիլիւսքը, երկու պատերազմներու միջև, անշուշտ փոքրոգութիւն պիտի ըլլար ձգել իր ուրացումներուն, կործանումին հեշտանքին, երբ այնքան անհրաժեշտ է «ի սոսուխս մահու նստողաց» խօսիլ գեղեցկութենէ, լոյսէ, հաւատքէ: Պիտեմ թէ այս կարգի խորհրդանշաններ, հանդանակներ ծանր սեւեռումներու գինն են միշտ: Ու ժամանակը քիչ՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի յիշատակին վրայ: Բայց բաւական՝ որպէսզի հիմնական իր գիծերուն հէնքովը մեզի դառնայ հասկնալի արեւմտահայ գրականութիւն որակուած ընդարձակ զոհարերումը, հաւատայեղց աշխատանքը, մեր պատմութիւնը սրբադրելու, նորոգելու, մեր դարաւոր վրիպանքը մաքրելու արարքներուն մէջ, այդ դրականութեան մշակներուն — միշտ արժանաւորները ունեցէք նկատի, միջակները նետելու և ապայտէ՛ վտարելու պարկեշտ նախանձախնդրութեամբ — ցոյց տուած նոյնքան ընդարձակ, առատ տաղանդը ու ասոր շնորհիւ իրագործուած փատտերուն դերը, Հայաստանեայց աշխարհին հաւաքական հարստութեանց կարգին:

Կը հաւատամ թէ ուրացուած, քիչ հասկեցուած սա ճիշդ

մեր միտքին, — արեւմտահայ գրականութիւնը — Վիրաւոր ու զժախտազեղեցիկութիւն, Համապաշէրին յաջորդական հատորներուն մէջ պիտի գտնէ իր կշիռը: Թող արեւելահայերը յամառին անոր հտին բառակոյտ տեսնել: Թող սփիւռքը անոր անհաղորդ ըլլալու իր փոքրողութիւնը ներկէ օտար մշակոյթներու ճոխ գործերէն առնուած իր աչքերուն առջև զայն գտնելով ապաւինորհ, հաստ, մեր միջին մեղքերովը Վիրաւոր: Կ'անցնին այս չարաշուք հերձուածները ու մեր զաւակները, ապահովաբար մեր թոռները երբ ձեռք պիտի նետեն Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի մը, Դ. Վարուժանի մը, Պ. Դուրեանի մը, Վահան Թէքէեանի մը, Մեծարեւոյի մը տաղարաններուն, կարօտայայտ հոգիով մը պիտի մտածեն անոնց ուրուականներուն, ինչպէս կ'ընենք մենք այսօր մեր հեռու, մանաւանդ մօտ անցեալին բոլոր իրաւ, եւ բախտաւոր գէմքերուն համար, պիտի համակուին անոնց գործին ներսը մշտատրոփ ջերմութեամբ որով ժողովուրդ մը կը զատուի անկնիք հօտէ մը արջառամերձ ապրումի ու ինքզինքը կ'ըլլայ: Սա տողերուն հետ թող չանցնի ձեր միտքէն ումանութիւք, կատաղի, արեւելահայերու բառերէն մէկովը՝ ԵՈՒԽԻՍՏԱԿԱՆ հայրենասիրութիւնը որով կը թռնին զառածած ըլլալ կանխող դարու բոլոր մեր մտաւորականները, աժեմը ինչպէս չաժեմը: Որուն վրայ քաղցր հէքեաթը կառուցին գլխաւորաբար Մխիթարեանները երբ մեր հողեղէն ներկան մեր պատմութեան մալալաստուեր ջերմաստանին ենթարկեցին ու մեռեալները դու վեւու, զիւցաղներգելու այլապէս սրտառուչ, սրբազան պարտականութիւնը վերածեցին ներկան ոճաւորելու արարքին, մերժելով մեզի մեր ներկան: Այն կէս դարը որուն ազդմունքները գտան մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերը ու անշուշտ հասկնալի՝ մեր քերթողներուն այլապէս ընկալուչ սիրտը, դարն է որուն կը յանգին աւելի քան հազար հինգ հարիւր տարիներ: Ու այն քառորդ դարը որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին պատանութիւնը կը կապէ երիտասարդ մահուան, արեւմտահայ գրականութեան մէջ բացառիկ ըսուելու չափ բարեւոյնով է փառաւոր: 1900ին մեր պատմութեան ռսկեմշուչ ծիրանին անգամ մըն ալ պիտի ներկուէր արեւնովը բիւրերուն, ըսել կ'ուզեմ՝ 1850ի երակը իջնելէ ետքը խորագոյն ալքերը մեր հողներուն, ինքզինքը վերբերելու առնն պիտի իյնար բլքտուած չարիքին ճիրաններէն: Անարգ բան է այս ամէնը, այսքան պարզ, այսքան իրաւ ապրուած սա սրբազան իրողութիւնը զաղափարազրական հակամարտութեանց, վիճարկութեանց նիւթ ընել ու բեռնալ արեւմտահայ գրականութեան

թեան ուսերուն մեր . . . բնաջնջումը: Լսեր եմ ասիկա, իմ չոր- նալիք ականջներովս արևելահայ տոհմերէն: Պէշիկթաշլեանի հանդէպ սա կողմնակալ վերապահութիւնը ապահովաբար կը սնանի նման նախապաշարումներէ: Ան որ չտակարկեց իր բզբ- տուած թոքին վերջին ուժերը, խեղճ ու պատառ դերասանները մարդեց, իր սպառած ջիւղերը բռնադատեց ծանր փորձերու, ան չի կրնար հոսհոս մը ըլլալ: Ու Համապաշէրը, երբ կը մերժէ մեր ռոմանթիք թատրոնը իբրեւ արուեստի գործ, կը խանդաղատի զայն ոտքի նետող զգացման վրայ, pragmatique ըմբռնումով մը երբ կը նուիրէ սա էջերը վրիպած ճիգի մը զիմաց:

Արեւմտահայ գրականութեան մուտքին մարդիկ սովոր են հսկաներ ենթագրել, ինչպէս լսած են իրենց մանկութենէն իսկ: Այդ կարգէ բախտ մը հաղուեցէպէ (արևելահայ գրականութիւնը կը բացուի բացառիկ գործով մը, Վէրժ Հայապաշէն, սրուն թուական կազմող հանդամանքը գրական ըլլալէ աւելի ընկերա- յին է սակայն) արեւմտահայ գրական փառանքին համար: Հսկայ յօրինողները առնուազն աժան գովեստին ասպետներն են: Բայց յատկանշակա՞ն՝ որպէսզի 1913ին իր ընկերները ուրացող, կոր- ծանող Ջրաքեան մը չվախնայ դրելէ «Անհունն Ալիսան», ան- շուշտ այդ անունով մթերուած հսկայական թղթեղէնէն սպա- լորուած, բայց առանց միտքէ անցընելու սանկ մտացիր թա- փառում մը անգամ ընելու անկէ ներս: — Թերե՛ս: Խանդի օ- րեր էին ու մենք գեռ շատ ծանր կը զգայինք մեզ կանխողնե- րուն խանգն ալ իր կարգին որպէսզի մնայինք առարկայական, իբրեւ վաստակ, ճիգ այնքան յստակ իրադրութեանց հանդէպ: Իր հանճարայնութիւնը հատորի մը պարտական Ջրաքեանը կ'ընդ- ըզգար անշուշտ թէ ինչո՞ւ գիրին, թուղթին անհունութիւնը արժէք մը կրնար նկատուիլ: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, ուրախ եմ կարենալ ըսելու որ, հսկայ մը իբրեւ չողջունուեցաւ, մեր չա- փերը զանցող հանճարային բացառիկ գէ՛մք մը ինչպէս, քանի որ հապիտներն ու կեղծաւորները այսօր մենք կը պատուենք այդ մակդիրներով: Ձայն ընդունեցին քաղցրութեան, ընդհի ա- ռաքեալ մը, երբ ողջ էր: Արժեւորումը ինքզինքը չհերքեց Իրա- պաշտներուն, Արուեստագէտներուն ալ օրերուն: Սփիւռքի վաս- տակ Համապաշէնը: Անոր հեղինակը հաճոյքն ունի երէցներուն կողմէ բաշխուած սա վերադրումը անթառամ յայտարարելու, աւելցնելով որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան ճիշդ ու ճիշդ մանրանկար մեր ժողովուրդն է, մեր թերութիւններուն ու առաքինութեանց

գումարովը։ Չեմ գտնար ետ ձեր ուշադրութեան յանձնելու անգամ մըն ալ հիմնական աշխատականիչները որոնք արտահանուեցան եղերերգներուն առիթովը։ Կը ներուի՞, այդ տասնեակ մը քերթուածներուն լուսապսակին մէջէն բարձր իմ ժողովուրդի այդ թեւադրուած շնորհներուն։ Կ'ընեմ հարցումը։ Պատասխանը չի ստանաւ փակուելի քերթողի մը հարկադրաբար նեղ, փոքր բարիքովը։ Արեւմտահայ գրականութիւնը այս ժողովուրդին մեծ շնորհները օգտագործած է երբեմն գիտակցաբար, աւելի շատ անգիտակցաբար։ Համապէսը մեր բոլոր քանքարաւոր հեղինակներէն պիտի առնէ այդ բաժինը ցեղային շնորհներուն, լուսապսակը համար անոնցմով նախ հեղինակները, ապա դարձեալ այդ ժողովուրդը։ Մրտառուշ վիթլանքը որ զուգորդ է Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան անունին, ինչպէս գիտել տուի այս աշխատանքի առաջին իսկ տողերուն, այս հաւաստումով կը զատուի անսիրտ, փղշտացի ուրացում մը ըլլալէ։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան այդ վիթլանքը չէր կրնար չընդառաջել։ Իր դերէն, գրողի ըմբռնումէն իսկ բխող դժբախտութիւն մըն էր անիկա։ Մեր մեղքերը մեր փոշին կուտան, որ դարձեալ բանի մը պէտք կուգայ։ Ազգային վաճառք մը։ Միւրեքը, իր հոգերով, անասակ է այդ փառքը բերեղացներու։ Բաւ է մտածել մեր արիւնէն տղոց որոնք բահալ սիրէին Մ. Պէշիկթաշլեանի եղերեգները, կարգալէ ետքը Պայրընը, Միւսէն, Լամառթինը, Հիւկօն, Շիլլին, Պոտլէոը, Իւրենց օրերու մեծահուշակ քերթողները օտարներէն, ու կենային գերձակորդին տաղերուն ծորումները նոյն հանգարտութեամբ ընդունելու իրենց հոգիին դաշտերուն։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան չի կործաներ անշուշտ այդ քերթողներուն աշխարհի գրասող տպաւորութիւնները, ինչպէս կը զգանք որ ատիկա կ'ըլլայ մեր ներսը Պետրոս Դուրեանին, երբեմն Վարուժանին հետ, բայց մեզ կը զարձնէ մեր զգայնութեանցը աւազանին ու ասիկա . . . զբարով . . . Ազգային փառք։ Դուք գտէք բառ մը վերը թիւադրուած զգացական վիճակը տարազող։ Փառքերուն ճակատադիրը կործանիլ է անշուշտ, բայց ապրիլէ առաջ։ Առանց փառք մը ըլլալ ստիպուած ըլլալու, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան բանաստեղծ մըն է որ ամենէն իրաւ ապրումները յաջողած է մեզի կտակել ամենէն ուշ հինցող կերպարանքներու տակ։ Ու ասիկա բաւ է ինծի շատ, շատ բան մտնալու։

ՎԵՐՋԱՆԱՆ

Հիմա, կարդալէ վերջ այս ամէնը, գուք կը հրաւիրուիք մտնալ, մտնալ կանխող էջերը, պանի մը համար. մտնալ դարձեալ Մկրտիչ Պէշիկիթաշլեանի անձին ու գործին նուիրուած այնքան առատ յուշագրութիւնը, ուսումնասիրութիւնները, դիրքերը: Անշուշտ ասիկա չի նշանակեր այդ ամէնը ուրանալ: Ունիւմ իմ ըսելիքը: Տակաւին կը հրաւիրուիք պարպել ձեր միտքը ազգային, պատմական, գրա-քննադատական, անկեֆոքիֆ աս ու ան նախակաղապար, նոյնիսկ ոսկեմատեան արձանագրուած վկայ-յութիւններէ, ընել մէկզի մանաւանդ զրահան վերլուծում ու բակուած բաջաղանքին անդիմադրելի հմայքը երբ կը ջանաք բառերու կշիռ մը գործածել հոն ուր կեանքին թափանցումը, վերարտադրումը անհրաժեշտ պիտի գար: Տրամադրել ձեր տղատ, կոյս ընկալչութիւնը գալիք տողերուն, միշտ անկախաբար գրողին անձին, համբաւին շուրջ ձեր կազմած լաւ կամ վատ ձեր նախատրամադրութիւնէն:

Այս ամէնը՝ որպէսզի ձեր այդպէս պարպուած մտքին մէջ չինէք ձեր կրցածին չափ

—) — Կախարդական քաղաք մը, Եղիային պատգամովը՝ «բովանդակ Տիեզերքի մէջ Վեկ հասիկ»։ Կարծեմ հասկցաք՝ Պոլիսը: Կը հրաւիրուիք դարձեալ զուտ իմացական այս ճարտարապետումը չենթարկել որեւէ կանխամտածուած, սանկ իմաստասիրա-պատմաբանական գրութեանց ապացուցումին, ազգերու ելեւէջին կամ մշակոյթներու շրջափոխութեան աժան ընդհանրացումները փառասիրելով: Հազար տարի, քրիստոնեայ արեւելքին համար գերազանց քաղաքին տիտղոսը կը խնդրեմ որ ձեր իմաստութիւնը չգառածէ զէպի հնազիրտութիւն, պատմութիւն, ընկերաբանութիւն (Պուրգէն, Ջիլինկիրեան, Ջրաքեան): Կրնաք այս տողերը կարդալ ձեր վիլլաներուն մէջ, զեղը, քաղաքը, աւելի կամ նուազ չոր, ոճաւոր, տղեղ, զեղանի, պարզ, փարթամ ձեր սփիւռքին կայաններէն որոնք ձեզ պէտք է արգիլին ուրիշ բաներ ունենալէ ձեր մտքին աչքերուն: Ու կրթեցէք մանաւանդ ձեր սպասումը որպէսզի տեղազրահան աւելի կամ նուազ հաճելի մանրամասնութեանց հանդէս մը չգրաւէ միշտ այդ մտքին ճշգրտը: Դուք այդպէս պարզուած կախարդական այդ տախտակին վրայ պիտի գնէք բուրներ, ջուրներ, անտառ-

ներ, պարտեղներ, շէնքերու փունջեր, հիւզ ու ապարանք, նետուած առանց ծրագրի, մարդոց ու մանաւանդ Աստուծոյ ձեռքերով: Մի ըսէք թէ այդ ամէնը կան արդէն, քիչ մը ամէն տեղ: Անշուշտ: Ու Պոլլսը բնութեան մէկ աննմանելի հրաշալիերտը չէ, ինչպէս ուղած են կերպարանել զայն հոն մտնող ու ելլող, կամ ծնող ու մեռնող աշխարհաշրջիկներն ու զրադէտները: Յետոյ, Հապադէրը աշխարհագրական արքայական ակադեմիներու համար չէ գրուած: Ոչ ալ 1900ի նկարագրամուտութեան հեշտանքները ունիմ մատուցանելու ձեր վայելումին: Իմ ուղածը, այդ ամենէն ձեր մէջ մնալիք՝ յստակ զգայութիւնն է այն տարօրինակ վիճակին որով քաղաք մը դէմք մը, զգայնութիւն մը, հոգի մը, ապրում մը կը դառնայ, ձեր յիշատակներուն վրայ բարձրացող, անոնցմէ բխած բայց բոլորովին տարբեր բան մը: Ամայքներ ու ոստաններ: Շիրմատան ու հէքեաթին պարտեղները փոխարինող, դերպանցող դարաստաններ քով քովի: Եթէ ուզէք, անհուն այդ կտաւին վրայ զրէք սուրնները մինարէներուն ու սաղաւարտները մզկիթներուն որպէսզի «տեղական գոյնի» ձեր անորժակն ալ ստանայ իր բաժինը: Ու մանաւանդ մի հարցնէք թէ ձեզ ինչո՞ւ կը կանչեմ այս յօրինումին: Կիսցէք միայն որ ձեզի պիտի մատուցանեմ, առանց դերասանի, տռամա մը: Ու ծանօթ էք անխուսափելի օրէնքին՝ որ ամէն տռամա պայմանաւոր է օրգոնով մը: Պէշիկթաշլեանի քերթուածներուն մէջ, ժամանակին հետ պիտի ամրանայ այդ գիւթաշխարհին ուրուտտիպ կերպարանքը, այն անբացատրելի կնիքը որ չի տարտամիր դժոխքէն կամ երկինքէն (կ'անարկեմ քերթուածներուն որոնց մէջ Պէշիկթաշլեան իր հոգեհանգիստը կամ հոգեդարձը կը ջանայ թելադրել) և որ կ'ընէ անոր տաղերը այսպէս ապայտմէ ու թերեւս ատով ալ մշտայտմէ: Փարպեցիի Այբարադեան Նահանգը, Խորենացիի Շաֆրաֆ Կադաքայի որ մեր զգացողութեան մէջ:

Ունինք ուրեմն մեր տռամային համար այդպէս տարտամ, այդպէս ընդհանուր, այդպէս անփոխարինելի բնութիւն, քաղաք մը, որուն անունին հետ արեւմտահայ զրականութիւնը անքակտելի մտապատկերներ է կտակած մեղի, հայոց զրականութեան ամբողջութեան մէջ տիրական բաժինով մը:

Բ) — Նրիսասարդ մը, շքեղ այդ քաղաքին մէջ ծնած ու մեռած: Այս տուեալն ալ մի մասնաւորէք, քաղաքին համար պահանջուած ձեռք, զանազան ու զարմանազան ֆաէերու իր

թեւադրիչ, զսպանակ, հանդույց, կանխող էջերուն մէջ, այդ իրողութեանց շուրջ ձեզի մատուցուեցան բաւարար տուեալներ այդ երիտասարդին ծնունդէն, կրթութենէն, դերէն, կեանքին մեծ ոլորքներէն, տաղանդէն, Բայց հոս, այսինքն սա վախճանական տողերուն վրայ, իմ թեւադրել ուզածը այդ երիտասարդէն՝ չէ գրաւէտը, դործիչը, բանաստեղծը, առանձին առանձին, սա անջատ կերպարանքները լուսաւորող, լուսազարդող, համապատասխան գործունէութեան մը լուսապսակ պատկերով։ Պրաւ գէտ մը այնքան ընդարձակ ապրումներու դամբարան մըն է երբ հողը ծածկէ զայն մեր հիացումներէն, ուրացումներէն։ Կ'ուզեմ որ տեսէք, միշտ ձեր միտքին մէջէն, երիտասարդը, ամենէն առաջ իբրեւ երիտասարդ մը, զերծ՝ հէքեաթին բոլոր շփացումներէն։ Զոր ըլլայ զարկած ցաւերուն ամենէն բարակը, ինչպէս պատկերացուցած է զայն մեր արուեստագէտ ժողովուրդը։ Յետո՞յ։ Անշուշտ չքախումբը այդ ցաւին զուգորդ այն ապրումներուն որոնք ձերն են եղիւր կեանքին կամ թուղթին ճամբովը։ Զեմ բացուիր։ Կը գոհանամ միայն ձեր նկատումին յանձնելու քանի մը շատ կենսական փշրանքներ այդ ծանր տառապէն։ Թող այդ երիտասարդը այդ ցաւին անախտ առամներուն տուած ըլլայ ինչ որ դուք դիմէ կը կոչէք, երկու սեռի վրայ, սանկ քսանին ու երեսունին մէջտեղուանքը, պատանիէն դեռ պահող շաղն ու թարմութիւնը, հուրքն ու քաղցրութիւնը, խորհուրդն ու հմայքը, ու յօրինելու վրայ՝ առքը, ձգողութիւնը, տաղնապանքը որոնք բաժինն են ամէն չափու հասած մարդու, հոս բացառիկ ալ հանգամանքով մը որ արուեստն է, տաղանդն է, նոյնիսկ հանճարը։ Այսպէս կը նետուին, երեսունէն անդին, մարդիկ իրենց գործօնութեան հսկայ հանգրուաններուն նուաճումին։ Կանգ առէք, վասնզի Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան գրեթէ հերքումն է այդ դասական պատկերաչարքին։ Զեր մտքին առջև, այդ ամենուն փոխարէն պիտի դնէք մեղրամոմէ կտու մը զոր այդ խորհրդաւոր երիտասարդը ըլլայ անցուցած իր երեսներուն։ Ճմուռ ճմուռ, ինչպէս կ'ըլլայ մաղաղաթը ճակատադրին մատներուն մէջ, ծածկելու համար ցցունքները ոսկորներուն և յօրինելով ողջ, կրծուած աւերա՛կը, փոխարէն հրաշքին որ մարմինն է ընդմէջ քսանին և երեսունին։ Աւելցուցէք ոս աւերա-ծութեան անդրադարձումները տակաւին զգայութեանը ամբողջ ցանցին վրայ այդ երիտասարդին, որուն անհուն են ազդիւր-ները մարդոց ապրումները իր քուրային մէջ ոսկրի վերածելու կախարդ գիտութեամբ մը, քանի որ այդ աւերակին տէրն ու

տիրականը հարազատ, իրաւ բանաստեղծ մըն է, ինքզինքը հագարներու բաշխող ու նուազելու տեղ աճող ու հագարները իր մէջ կեդրոնող — ելեւերգակ բանաստեղծ Մկրտիչ Պետիկրաբեանը։ Այս անունով ձեր մտապատկերած երիտասարդը մէկէն կը գտնէ իր զօրաւոր նկարագիրը, կնիքը։ Եւ որպէսզի իմ առաջարկելիք տուաման չզառածի, կը խնդրեմ կրկին որ մոռնաք այդ երիտասարդէն երկրորդական ուրիշ ամէն հանգամանք, ու պահէք՝ միայն ու միայն սա չարաչուք վկայութիւնը. — այդ աւերակին մէջ անթառամ, անպատմիչի, սխրագին անուշութեամբ լուցեալ զոյգ աչքերը անոր որոնք բռնկցուցին — անկէզ մօրենին մինակ որբազան լեռներու յատուկ թմուտ մը չէ, այլև մարդոց ճակատներուն ներքեւ դրուած եղերական ողջակէզ — անոր շքեղ գլուխը, բազմաստեղնեան ջահ մը ինչպէս, հրդեհելով, բոցը հեղուկի պէս հոսելով, որպէսզի ստուերանային բոլոր խաշխուշութները վէտերուն։ Այսպէս մտապատկերուած, այդ երիտասարդը դուք կը հանդերձէք իր գերին, տոսմային մէջ որ պիտի արուի ձեզի, քիչ անդին։

գ) — Երիտասարդուհին, դարձեալ, այդ օրերուն, այդ քաղաքին մէջ ծնած ու մեծցած։ Ներկեցէք որ հրամարիմ դայն յօրինելու հզօր ցանկութենէն, զրախանութիւն ընելու վտանգէն վախուտ։ Կարգացողը ազատ է իրմէն դատուած տարրերով շինելու երբ կը թափառի կախարդական բացաստաններուն մէջ, քսանին կամ երեսունին, և կամ ճերմակ, գորշ իր մազերուն շուքին կը գտնայ ետ, գէպի դարաստանները իր գարունքին (Համադէրին հեղինակը շատ առիթներու մէջ թելադրած է ուրուագիծը, խնդրելով որ պատկերը կազմեն ընթերցողները)։ Բայց ունինք հէքեթին փշրանքները մեր երիտասարդուհին հրապոյրներէն։ Ինչ հարկ մանուածապատ շեղումներու։ Աղջիկ մը յօրինելու ամենէն պարզ եղանակն է դիմել ձեզի, ձեր տպաւորութիւնները փնտռելու ձեր այն պահերէն որոնց մէջ դուք կանգ առիք, ձեր քայլերը փոխելէ, անդիտակցարար, ձեր գէմէն փրթող բանէ մը անակնկալ կերպով կալանաւոր, տաք, տրտում, յիմար։ Չհասկցաք թէ պիտի մնայիք ձեր տեղը, թերեւս դարով մը։ Երիտասարդուհին, ճակատագրականը, զաղիացիներուն բառով fatalը, կին, մայր, սիրուհի կամ արգասատանքի ստարկայ անկար թշուառութիւնը ըլլալէ առաջ, այդ հարուստ և մեր բոլորին զգայարաններուն (սէրը քիչ, զրեթէ շինծու բառ մըն է այդ վիճակը երբ կը փորձէ պատկերել)։ Դուք կեցաք, ու նա-

յեցաք: Եկողը փարթամ մարմին մը չէր միայն, արեւիքի պողոտաներուն վրայ աչքան տպաւորիչ, հոլանի կամ քողածածուկ, լայն ու ցոլացիկ, արծակ ու տառապաղին, մեծն ու պղտիկը վախի, տրամութեան մղող, կետարներն իսկ իրեն ենթարկող: Եկողը փափուկ ու քնքուշ եղնիկն ալ չէր արեւիքի անտառներուն որ կը նայի, փախտեայ, պաղատաղին, արցունքոտ ու մահացու, բայց ա՛լ չէք կրնար զայն մոռնալ: Շարունակեցէք բոլոր դասական նմանութիւնները: Գիտցէք միայն որ անբաւական էք սպառելու լիութիւնը խորհուրդին, զիւթքին: Գրագէտ մը, վիպասան մը էջեր պիտի տային այդ ձեւին թելազրանքները սեւեւելու, յստակ ճակատագրովը սակայն լուսանցքին մնալու: Ատ է պատճառը որ դարձեալ հրաժարիմ այդ վտանգաւոր փորձէն: Էրէք ձեր ալ զիջումը և ընդունեցէք որ այդ երիտասարդուհին ըլլայ բացառիկ այդ վիճակը, այդ զիւթքը, այդ հրաշքը ու իրիկ համագումար մը, իջնէ ձեզմէ ներս, ու ... չելլէ ալլես: Մի կարծէք թէ հազարումէկ գիշերներէ կուգամ ձամ անոնց կը տանիմ ձեզ: Այդ երիտասարդուհին իրաւ է, այսօր: Իրաւ էր՝ անցեալ դարու կէսերէն քիչ վերջն ալ: Միւս կողմէն, ունինք Մ. Պէշիկթաշլեանի անձնական յօրինումը, իրաւ թէ ումանթիք յարգարանքով, բայց խորքէ սքանչելի հարազատութեամբ մը: Իր բառերով այդ երիտասարդուհին

«Ախրոյ հրեշտակ ես կարծեցի. մանուան հրեշտակ եր նա, մայր իմ...»

Անշուշտ: Քանաստեղծին անդրադարձումներէն ես խօսած եմ ուրիշ գլուխներուն մէջը այս զիրքին: Քանի մը նոր գիծեր միայն: Մահուան սնարքին ձեւ ինկած — Պէշիկթաշլեանի հիււանդութիւնը իր վերջին ամսուն անընդմէջ հոգեվարք մըն է — սա կերպարանքէն առաջ, այդ ազջիկը չֆնաղ պարիկ մըն եր չֆնաղաղեղ այդ ավերում վրայ: Ուշ վկայութիւններ (Չիլիկիրեանէն օրինակի համար, Սիպիւն, Հրանդ Ասատուրէն) դեռ կը յամառին այդ հէքեաթին սկզբնական հրաշքէն խօսիլ հիացազին: Երեք քառորդ դար ետքը դուք պիտի ուզէիք քիչ մը աւելի պարզ բայց իրաւ տարրեր որոնք զէմք մը, խոովք մը կը տեսնազրկեն: Չունինք, դժբախտաբար, ամենէն առաջ Տիկիւնին, երկրորդաբար ժամանակակիցներուն մեղքովը: Կը ներուր սակայն արուածը թանձրացնել: Հրաշքի վարչամակով պարուռուիլէ առաջ անիկա եղեր էր սակայն տանաւեայ մանկուհին, որուն առած ըլլային հայրը, ու կործաներ մայրը, ամենէն զրաւ

ւիչ շնորհներով միաքէ ու սիրտէ, ազնուական, բայց երբեք ունայնամիտ: Որքուհի՛, Բայց մեզմէ շատերուն նման (որոնք իրենց հայրը կամ մայրը գտան իրենց պակսող, առտու մը, անգիտակ իրենց բախտին որովհետեւ մանուկ էին), հիւզակի մը բանտին չինկած, այլ տարուած կրկին իր գերին, պալատական պարտէզներու մէջ, մեծնալու, վաղեմու, մեր մէկ ուրիշ բանաստեղծին պատկերովը՝ «Իքեռնիկ մը» (եթէ թեթեւ չէք զբոսնել նմանութիւնը) որ

«Կը խնդրէ ծաղկէ քառ»:

այլ հաւանաբար մէկը այն կախարդական կերպարանքներէն որոնց գիմաց մեղեալներն իսկ ձգեցու կ'ելլեն, ինչպէս կը պատկերէ մեր ժողովուրդը դարձեալ, երբ նման տպաւորութիւններ կը ջանայ տալ ոճով:

Դ) — Տւամա մը, որ միշտ պատմութիւնն է մեր օրերուն, այնքան պարզ, այնքան իրաւ որ կը դառնայ սովորական (*),

(*) Արեւմտահայ գրականութեան ամենէն տկար կողմերէն մէկը վաւերական յուշերու, սոցումնէններու պակասն է ապահովարար: Չեմ քննել ազգականները, պարզ փաստին առջեւ մեր գրողներուն կեանքին գործաւ կ'ընենք ամուր ծածկելով, խնայելու համար խորունկ դառնութիւն: Մեր վէպը, մասամբ քրոնիկը շահագործած են անշուշտ ինքնակենսագրական տարրեր: Բայց ամէնքս ալ գիտենք՝ հում իրականութիւնը գերազանց է յաճախ, երբ հարցը կը դառնայ մեր գրողները սեռելու, իրենց գործին ընդմէջէն, իրենց մահէն ետքը: Ունինք Սիլվիա Սիլվիա Սիլվիա (Տիկին Նայիսի), գրեթէ անխառն գլուխ-գործոց մը սեռէն, որ փոխանակ 1930էն վերջ գրուելու — Տիկինը ծնած էր 1880էն առաջ — ու գրուելու մանաւանդ երկան ուր իրմէն ուղուածը չէր ատիկա, զբոսելու էր քսանընից տարի առաջ ... Բաբիգ, նորասկիզբ գրականութեան մը ազատութիւններուն սպասարկու: Տաքինները մեր մանկութիւնը կը վստմագործեն (Ֆրէճոյտեան բացատրութիւն) բայց կը սպաննեն մեր պարմանութիւնը, այսինքն կիներու կեանքին ամենէն խոր ու անուշ դիւթաշխարհը: Հիմա, այս տողերուն վրայ բաբիգ փոխադրուելու մտքով գէպի կայքերը այդ Պոլսին երբ Տիկին Սիլվի իր ստանաւորներուն փառքը կը պտտցնէ թերթէ թերթ ու Ջապէլ Յովհաննէսեան անուարարակ զոր ոչ Աւարժապետին Աղջիկը, ոչ ալ Աղջիկուն մը Սիրոր, ոչ ալ Ամիրտային Աղջիկը կը յաջողին այդքան խորունկէն, հարազատութեամբ սեռել, այսօր մեզի այնքան սիրելի Պոլսականը միայն տեղական գոյն չէ հոն, այլև սեռը, վիւրքը, մեր ժողովուրդի հոգին մէկ հիւսիս, մեր մանկութեան մէջ թողմելու տառն չգտած մեր պարմանութիւնը, քոյն:

չըսելու համար հասարակ, ձեր ուշադրութիւնը կրկնախարխիս փոխադրելով հերոսներու կենդանադիրներուն: Դարձեալ չեմ պատմեր: Բայց կը բերեմ իրարու խառնելու այդ աւերակը ու այդ ապարանքը, ինչպէս կ'ախորժին ըսել հէքեաթները, որպէսզի անոնք . . . սիրե՞ն իրար: Հիմա այդքան պարզամիտ մարդ, նման բաներու հաւատալ կրնալու, զժուտը է գտնել: Լիզ ուէրը, այդպէս զրուած, պիտի նշանակէր հէքեաթն ու իրականութիւնը զրականութեան համար իրարու ճակատել, մինչ մեզի պատմուածը աւելի անդին է այդ երկուքէն ալ, քանի որ հէքեաթները կ'ախորժին հարսնիքէ, երկինքէն ինկող խնձորներէ և իրականութիւնը՝ նման տառամանկու մօտենալու ատեն թևեր, պատմութեան, գերմարդկային միջոցներ կը զործածէ: Տարիք, դասակարգ, մարմնական փարթնութիւն, մեղրամոմէ դէմք, հոյաչէն կուրծքը աղջկան ու կորուքամակ իրանը երիտասարդին, ապարանքներու «չառայլը» և հիւզակները ցուրտ «մոխիրը» (վերջին երկու եզրերը կ'առնեմ Դուրեանէն որ հաւասարապատիւ, գերազանց նոյնիսկ թշուառութիւնն է սա մարդերուն վրայ, առանց արևի, արշալոյսի) սա տառամային մէջ կը պահեն իրենց անփերածելի, անսրբադերի կնիքը, շէնքը, և դերականութիւնը, յարաճուն զարգացումով մը յանգելու համար, տղուն մօտ՝ մերձագիր, աղջկան համար՝ հոսու գերեզմաններուն: Միջին դարերուն, նման պատմութիւն մը կը գնէր ու կը քաւէր իր տարօրինակութիւնը, հէքեաթայնութիւնը, իշ-

խ վեր՝ գրական հեղանուտը, արեւմտահայ գրականութեան անմոռանալի քաղցրութիւններուն տնկարանը: Ուրիշ: Փնտռեցէք ու պիտի դուռաբանաք: Իմ եղբւր է Պրուսան, Պոլսին չափ դիւթական, արիւնտ, աւելի տրտում ու աւելի անուշ քանի որ իմ երկրորդ մանկութիւնը և պարմանութիւնը անոր ջերմութիւններուն մէջ գտան ոչ միայն մերձաւոր արեւելքը, Ափրիկէն, այլև եւրոպան, իր հիւանդ աղջիկներով ու ձեռերով . . . Պիտի տրուի՝ ինձի պատեհութիւնը այդ երազը նուաճելու կը կասկածիմ: Համապատասխան (Օչականին նուիրուած բաժնին մէջ) վերած է մաս մը բան, մարդերու յօրինման գուղանո՞ւ՝ մաս մը հոգի սեւեռելով: Երբ կը մերժեմ սփռաքը իբրև արեւմտահայ գրականութիւն արժեքներ, կը հպատակիմ սա թելադրանքներուն: Հիմա ալ սխալիմ ետման կը պահէ իր հուրքը, արիւնը, բայց Պրուսայի մէջ, Պոսոյ մէջ անիկա ունէր այդ վայրերով այ թրթռուն երանգներ: Նարդաք մեր ողբերգակները, այդ մասնակիին գտնելու ջանքով: Նոյնիսկ տապանդով նիհարագոյնները: Պիտի ազդուիք միայն այդ գետնին վրայ: Ու պիտի զրտնէք օր աւերակ, մահադարտ երիտասարդին ու ապարանք, խնայցնող գեղեցկութիւն երիտասարդուհին տառման կը գնէ իր սովորականութիւնը, ու ծիծաղելիին (այժմու) անխուսափելի կորանքը:

խանուհին ղրկելով . . . կուսանոց, մազերը խուզելէ ու այտերը խարանիլէ վերջ, երկտասարդն ալ, պարզ ու կտրուկ՝ դահիճին։ ԺԹ. դարուն, իշխանուհին պիտի չերթայ կուսանոց, պիտի չղրկուի իր մազերէն ու այտերուն վրայ նորանոր համբոյրներու կրակը պիտի վառէ, «երկնային փեսային» հեռու ձգողութենէն հիմնովին դուրս, վաղելու համար երկրաւոր փեսային, փեսաներուն առաջաստին (Օրիորդ Վահանեան բժիշկի մը հետ նշանուած ու բաժնուած է) որպէսզի մեղրամոմէ դէմքով երկտասարդը ինքզինքը ընէ իր դահիճը։

Ունինք ուրեմն ԵՐՋԱՆԱԿ մը, դերասաններ ու ՏՈԱՄԱ, այնպէս ինչպէս հէքեաթն ու իրականութիւնը ողջունձեալ են, մօտ երեք քառորդ դար առաջ։ Համադարձեւը զրականութեան ուղղափառ պատմութիւն մը չէ որպէսզի արձանագրէ հէքեաթն ու անցնի վերլուծելու գործերը։ Անիկա իր էջերը կը բանայ յատկանշական շեղումներու որոնք մեր կեանքին կերպարանքներն են դարձեալ։ Կը հետեւիմ ուրեմն այդ թեւադրանքներուն։ Տոամային ամենէն յուզիչ մօտը մահերը կը կազմեն միշտ։ Գիտենք ստիկա։ Բայց հազիւ կը զիտակցինք թէ գերեզմանները ոչ միայն մեր մարմինները, հիւանդութիւնները, անյուր զրկանքները կը գոցեն, կ'աւարտեն, այլեւ մեր անմահ մօտը, այսինքն մեր իմացական ճառագայթումը, մեր ստեղծագործութիւններն ալ կը թողեն յաճախ այնքան խորունկ որ անոնց հօտն անգամ չի յաջողիր հողին պատերը թափանցել ու զալ աշխարհին։ Հոս, գերեզմաններէն մէկը, աղունը, արդէն չքացած է գիակին կիզումներովը։ Գերեզմաններէն երկրորդը պիտի պահէ որոշ եղբւրականութիւն, ուրիշ սրտաճմրելի զրուագով մը, ինչպէս պիտի հաստատէք քիչ անդին։

Ու հիմա, անհէքեաթ իրականութիւնը.

Մեղրամոմէ դէմքով ազան մեզի ձգած է պատմութիւնը իր սիրոյն, փշուր փշուր. զայն զունաւորել ջանալով երազանութեամբ ու խանձարութեամբով այդ չարաշուք զաւակը անոր որտեղ բանաստեղծութեան կիսամշուշին մէջ։ Ո՛չ մէկ կասկած որ խօսեցաւ այդ ազան, ինչպէս խօսեր էր միւսը

Ի զուր սիրքս մըխայ առջի
 Խնկարկելու սիրքն անապա.
 Յուցին իրեն հակառ զուհիս
 . . . Մասն իմ աչքին . . .

իր երազին սղջկան. Մկրտիչին համար՝ ապարանքներու պարիկին, ձեզի ծանօթ անտառներուն ծոցը, սրտագին, քաղցր, փայլփայլող շուքերուն մտերմութեանը, ապահովութեանը մէջ ինչ որ սղայ մը պիտի ըսէր իր կուշտին քալող կամ նստող աղջկան մը, մեր օրերու անլրջութիւններէն շատ առաջ, այդ օրերու ծանր, սպաննող լրջութեանց մէջ: Ոչ մէկ կասկած որ այդ աղան իր սեռելիկ բայց կրակի պէս կսկծացնող բիրերը սեռուեց այդ եղնիկին լայն, խաղաղ, պայծառ աչուըներուն որոնք ձիւնին մէջ ինկած զարմանադոյն ուղունքներու կախարդութիւնն են երբեմն, մանաւանդ այն րոպէներուն ուր մեր սիրտը կը հալի մեր ներքը ու աչքին մէջ արցունք կը դառնայ: Բայց, բռնեց, այդ խոնաւ ու տաք ու բարակ ու դողդոջ իր մասներուն մէջ, թեկեղէն այդ պարիկին, միշտ առուակներու եզրին, թաւառահերու ծոցը, նաւակի մը ծփանքէն թրթռալով, պահուել համար այդ հով, շղարշ, «ձիւնառապիտակ» կրակին խենթեցնող ալիքը: Քաշեց անոր լուսանման երեսները իր միշտ դողդոջ, դալկահար, կարմիր, թրթռուն շրթներուն արիւնոտ ծարաւին, կրակին: Դուք ազատ էք այդ հաստատունները ու երկրայաւ կանները ստորաբաժնելու, փրլուծելու, սրպէսդի հանդիք կեանքին կարելիութեան: Ես կ'անցնիմ փշրանքներու օգտագործումին:

Հոս կ'արտագրեմ

Այլ խնդրեմ ի քեզ, քերթող, երգել սրբախ ի հանսոյս
Հայցեմ ձայնիւ մեծամեծեան
Եւ քղանացն իմ ներով.
Աւասիկ գամ երկիւղած տալ
Ի քո ձեռող ըզփանգիւ.
Իցե՛ք ըսել ինձ զիւր քրքիւ,
սրբախ իցե քերկրել ի ձայն
Այն միմունցից՝ որ ոչ եւս ինձ
Ի լուր գան ո՞հ ի բազմաց.
Քեզ իցե խոժոռապեմ չը սրբա-
մբեւ ընդ իմ, քերթող,
Ձի լիւեա՛, քե գուցե վերջին
անգամ զարունն ինձ ժպտի.
Յիւեա՛ քե գուցե յետին այս
աղաչանքս է, քերթող

Այլ կը խնդրեմ քեզմէ, քերթող,
երգես սրբա իմ հանոյքին.
Կը պաղտսիմ մբեւմեծեանս
ձայնով, նուրբովն քղանգներուս.
Ահա կուգամ երկիւղագին տալ
ձեռքերուդ փանգիւղը բու.
Լըսեի՛ք ես քրքիւն անոր, սիւրսն
իմ քերկրէր անոր ձայնէն,
Միմունցեկէն՝ որոնք լսել ինձ
չէ տուած ալ շատերէն:
Ձը սրմբախ խոժոռապեմ հան-
գեպ ինձի, ով իմ քերթող.
Ձի յիւե՛ որ վերջին անգամ
գուցե զարունն ինձ կը ժպտի:
Յիւե՛ք, գուցե վերջին այս իմ
աղաչանքն է քեզ քերթող,

Ներգեա՛, զի կամիմ ոհն, այլեւս
 ողջոյն տալ քո ձայնիդ.
 Ներգեա՛, եւ վախեցից ըզլայ-
 լալիսդ ի խոր հոգւոջս.
 Ներգեա՛, քերթող, զի ծառաւիմ
 զքոց երգոց երկնապարիկ.
 Որպէս ոմն ոք ըզձանաց զկա-
 րիլ ջրոյ լանջողի վայր.
 Շիջուցանել զհրդեհն որ նա-
 րակի յիւրն ի սիրս:
 Փարսեա՛, աղաչե՛մ, ըզլըռու-
 քիւն քո անաւոր.
 Ներգեա՛, քերթող, ա՛ռ ըզքնարդ
 եւ լրսեցից յայնժամ համակ.
 Ներգեա՛ զի օր եկեացի որ վիտս
 քեզ լիցի քո մերժում,
 Յայնժամ ի զո՛ւր գուն գործիցես
 բերկրեցնել զանհրաժի սիրս իմ:

Ներգե, կ'ուզեմ այլեւս ողջոյն
 փոխանակել քո քո ձայնին:
 Ներգե, պիտի գեղեցիկ քո խորն
 հոգիս քո վանդակեմ:
 Ներգե, քերթող, ծառան եմ քո
 քո երգերուն երկնապարիկ.
 Նման անոր որ կ'ըզձանայ ջուրի
 կարիլն անջողի տեղ.
 Շիջուցանել հրդեհն որ կը նա-
 րակի իր սրտին մէջ:
 Փարսե, ո՛հ, կը պաղատիմ,
 լըռութիւնը քո անաւոր.
 Ներգե, քերթող, առ քո քնար,
 պիտի լսեմ, ամբողջ, զքեզ.
 Ներգե զի օր պիտի գայ որ ցաւ
 մերժումդ քեզ պիտ' ըլլայ.
 Զուր այն ատեն պիտի ջանաս
 ուրախ ընել անհրաժի սիրս իմ:

Այս տողերը որոնք առնուած են Օր. Սրբուհի Վահանեանի «ան-
 սիւ պերտւածոց ձեռագրէն», ինչպէս կը վկայէ զանոնք առա-
 ջին անգամ հրատարակողը (Թուրքիոյ Մ. Պէշկէշաշէն, Ա. Պի-
 պէրճեան, էջ 146), իրենց անդաշն, մանաւանդ հաշուեալ փա-
 կութեամբը ձեր ներքո չեն արթնցներ այն արտաբանին, խորունկ
 տպւումները որոնք իրենց ահաւոր, անկարելի ումանքովին
 հակառակ ձեզ կը յուզեն: Կ'ակնարկեմ Յէպէն հաւաքին սրտուն,
 արիւնոտ բայց անհունօրէն մարդկային գեղեցկութեան: Տիկին
 Տիւտար, այս առամային գործողութեան օրերուն Օրիորդ Սըր-
 բուհի Վահանեան, այդ գեղեցկութիւնը այնքան մազխտորոտա-
 բար մենաշնորհի է վերածած իր մարմնիկին զբայ որ, հոգե-
 կանին մէջ վերի տողերէն անձածկելի աժդուութիւնը պիտի
 զատնար պարտադիր: Յետոյ, մոռնալու չէք: Ամէն մարդ քնա-
 րերդակ բանաստեղծ չի ծնիր: Բանաստեղծ մը չէր ծնած այդ
 Օրիորդ Վահանեանը: Զուրիմ առարկութիւն: Բայց առանց ա-
 նարկելու Լափալիսին յիշատակը՝ կ'ըսեմ թէ այդ Օրիորդ Վա-
 հանեանը մարդ էր ծնած, այսինքն բանաստեղծի մը սրտին մէջ
 կրակ գնելու իր գերը կատարելու ատեն նման էր իր նման-
 ներուն: Իր յաղագամ ոտանաւորին մէջ այդ աղջիկը փորձած է
 ծաղի մը գոնէ բանալ վարագոյրէն որուն ետին կը կատարուէր

մեր իրաւ բանաստեղծներէն մէկուն խարոյկը, ողջակէզը։ Ունի՞ այս պատարագին մէջ, մահուամբ սրբադրուած, իր բաժինը Օր. Սրբուհի Վահանեան, որ իր զարուհիին անհաւատարմի վարձած մութեանը մէջ, մահուան հրեշտակն իր դերը կը փոխանակէր հոգեվարքին մատուցակելով զեղերուն հեռ, մահուանդ անպատմելի մեղքը իր նայումովն։ Դէ՛մ գէ՛մ . . . Թուական չունի վերի ստանաւորը։ Օր. Վահանեան պիտի ամուսնանայ չորս-շինգ տարի վերջը սա տոմարէն։ Կը հարցնեմ. փորձած է իր սիրուն մաս մը բան թելադրել, երբ տարիքն ի վեր ընդգրկումը կ'ընէր շատոնց աւարտած տոմարին անհուն գեղեցկութեան, բաթէթիքին։ Ոտանաւորը, իր ամբողջութեանը մէջ, հազիւ կ'ազատի հոտարակ տաղաչափութիւն մը միալու իր ճակատագրէն, առ ալ՝ շնորհիւ հէքեթին։ Վերէն վար ինքզինքը ծածկող, խնայող, ինքզինքը հոտարակութեան համար հանդերձող կ'ընէ անոր հեղինակը։ Ու ասով՝ իր վիայութիւնը՝ անբաւարար։ Չեմ արածնուած Սկիտիզ՝ Պէշկեթաշկեանի ողբը, դանդաղ տգտագործել բացուած տոմարի մը կառույցին։ Անշուշտ իրականութիւն էին Յեդէն հաւաքին սա տողերը.

Եւ քօրափեալ զնոյ շիրմիս՝ քեզ ի խրնդիւր եկի Հրանդէ.
 Զի ոչ մահուն ժամս երես, ոչ գերեզմանն անգրնդափոս
 Կորեղ ըզքեզ ինչ կարացին ի սեռս գրեկաց իմ ոգուս.
 Խորութիւն յաւիտեանից զիս ոչ ի քեն անջատեցին.
 Արեւ կենացս իմ քրտեալ, հարեալ անկայ երիտասարդ,
 Այլ պինգ ըզքեք բո ունեի, այն ընդ իս եր երբ իջուցին
 Զիս յաշխարհ բսուերաց մոռացութեան եւ մոռայից։
 Լուր ինձ Հրանդէ . . . այլ ե՞ր նրապ ձայնիս չսա՛ս դու պարձուած.
 Զե՛մ կենդանի, եւ ե՞ր փակեա զաշարդ զիս ոչ տեսնել,
 Զե՛մ կենդանի, եւ ե՞ր ի բաց խոժոռ ըզքեմարդ շըջես.
 Եկեալ չեմ գիշերաքօս ձեք գրգուանաց դընել կրնիմն,
 Եւ ոչ համայն զօրութեամբ մեռելութեան եւ դամբանին
 Ամբաւութեան իմոյ սիրոյս փոխան ըզքեք բո պահանջել.
 Զոր կենդանեալս ինձ զրկացար, միք. մահուն տացես շնորհ։

Այս տողերը իրաւ են որքան թափանցիկ։ Աւելին

Լուր ինձ Հրանդէ, զամ հարցանել քե հրանեալ իցես եւ զոն
 Զրաբարութիւն եւ խրնդիւր դես փայլակէն ի դեմիս բո.
 Աստեղ վրնիս շողա՞ն աչկունքդ գերծ ինձ գրայելոյ.

Բզորաբեկ սերելիկս յիշատակիս ի ֆոյին սիրս,
 Քաշիկ ի բաց վարեցե՛ր, զի անարգել եւ ընդարձակ
 Մոռս սացես նորոգ բազմից դիպեալ յուղւոջդ իմ տապանին,
 Անժոյժ ոստեա՛ր ըզնովաւ յայլում ի ծոց սրլանալ շոյս.
 Դու կենդանիդ մոռացա՛ր զայն՝ որ ի մահուն իսկ յիշէ ըզբեզ
 Այո՛, Հրանո՛յս, յիշեմ ըզբեզ, հոգիս սիրո՛ւմ է խարուկեալ:

*Այս տողերը կը պատմեն մեր ենթագրած էն վեր իրողութիւններ:
 Ուրիշ փշրանքի մը մէջ*

... Թուլս աշխուճ նորա ըզծիր կենացս յոսկի ներկանեն
 Ըզնա ի զանձնս երկնից ընտելցի ես՝ զամենագեղն.
 Էր նա շունչ իմ օրքներոյս, հոգի եր նա ողոյս իմոց,
 Նա իմ խորհուրդն եր աննառ յաւերժակալ եւ բարձրագան:
 ... Մահուն դիմաց իսկ ընծայե՛ր ո՛հ չըգիտեմ որպիսի գեղ.
 Եւ քլեւ ինձ մահ կի՛ն մի խորհրդաւոր ֆողածածուկ
 Որ գալոց եր յաւուր միում ժըմիսս ամեալ օրքանց իւրոց
 Շիջուցանել ըզսեր իմ յե՛ս զգերանընող տալոյն ըզփայլ.
 Կամ զիւր փըշե՛ր շունչը ցըրեիկ՝ ւ՛ր անկանեին այլագունեալ
 Յրկու յիւար կից վարդենիք ըզհաղցրագոյնն արձակեալ բոյր.

Ու, վերջացնելու համար սա սրտապատառ երազը՝

Այո՛, վայրն է առանձին եւ անվեհեր իջանեմ անդ,
 Եւ երբ հողմըն մեռելոց գայցէ զանիւնն իմ խրտել
 Ըսպիսակն իմ նակաս ձըմեռնական մերկաց ի մուռնչ
 Ի բաց զպատման արացե, եւ բազմելով շիրմիս վերայ
 Ե՛կ, գոշեցից առ նա, ե՛կ, չեմ նոյն յորմէ խորեկիւր դու.
 Տե՛ս, զիա՛րդ գեղեցկացոյց զիս մահ, արար զիս տարօշիւ.
 Միքե՛ գարնեալ ասիցե՛ս զիս եւ անդրագոյն քան ըզօրիւմ...

Այս մէջբերումներուն թելադրած զգացական տոմասն, մեր օւրերուն անշուշտ մեզի կը թուի հեռու, տարօրինակ, չըսելու համար անընդունելի: Կ'աճապարէք: Անոնք գերազանցապէ՛ս իրական, իրաւ ապրումներու յայտարար վկայութիւններ էին երբ գիրի ինկան: 1870ը միտքէ չէք կրնար հանել, այսինքն չըջա՛նը, ուր գրականութիւնը գեռ համարձակութիւնը չունի մերկ կեանքը ըլլալու, ուրիշ բաներէ առաջ: Այդ գրականութիւնը, լըջօրէն օգտապաշտ, յառաջգիրական, պիտի զբաղի երագով, պատմութեամբ, ապագայով: Այդ է պատճառը որ հոն մեր դաժն սիրային խոստովանութիւնները պիտի ըլլան մշուշով պատուած:

Դերձակին տղան մտած էր Պոլսոյ բարձրագոյն խաւերէն ներս ստեղծելով խորունկ յարզանք, պատկառանք: Ու մեծութիւններուն, երկիւղածութիւններուն, վսեմութիւններուն գինը մինք երբեմն կը վճարենք շատ սուղ: Թէրզեան, Սէթեան աւելի քիչ տարածուն համբաւներ, չեն վախճած պարզ ըլլալէ երբ կը կարծեն թէ կուտան իրենց զգացական պահերէն: Մկրտիչ Պէշիկ-թաշլեան չէր կրնար տարտամ չըլլալ: Ունինք, միշտ այդ օրերէն, դարբինին տղան որ, կարգալէ վերջ զերձակին տղուն առնուելի զեղումները, մտիկ կ'ընէ իր երիտառարդ հոգիին: Յետոյ՝ Պիտի առնէ գրիչը ու թուղթին պիտի նետէ սա տողերը.

Համբոյ՛ր մ'առի ներանկ,
Համբոյ՛ր մ'անհուն գորովի,
Երբ կարմիր շող մարեին
Հորիզոնին վերելի:

Թորսվեցի ... ցովացի ...
Առի համբոյ՛ր անհամար.
«խօսիմք» ըսաւ. ո՛հ, խօսի՛լ,
Հասնիլ ե լոկ ինձ համար:

Ձեռքս տարաւ կուրծքին՝ հոն
Սիրոյ երկինք մ'որոտար.
Թոցնեցայ գիրկն ես իբրեւ
Համբոյ՛ր մ'անհուն դալահար:

* * * * *
Սեր ուխտեցիմք իրարու.
Գողցըղացին ասօղերն ալ
Մեր երգումեն անարկու:

Նե գիս իր քով նըսեցուց
Գորգի վրայ դալարեայ.
Հուսկ նանանչ մը պըլպըլար
Ներս գիմացը վըրայ:

Լըսեց երկինք մեր ջերմ ուխտ,
Ասօղեր սըսկեց ի գորով.
Բնութիւնն եղաւ պրտակիչ,
Մեզ պրտակեց ասօղերով...

Դարբինին տղուն բոլոր սիրային ապրումները կը թաւալին սա մանկականութեան, անիրաջնութեան, երազայնութեան մէջ: Թէ այս ամէնը պիտի ըլլային, արտայայտման սա տաքութեամբ, թարմութեամբ, արեւմտահայ գրականութեան ամենէն անկօրուստ յաջողութեամբները, երբ կեանքին իրականութիւնը չըլլար յատակը այդ գիւթական կառոյցներուն, — հաստատում մըն է որ շահ չի բերեր այսօր: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, նոյն օրերուն գրեթէ, նոյն շրջանակէն պիտի հանէ ուրիշ վկայութիւններ: Մտիկ ըրէք

Ո՛հ, զայս բնութիւն երգե՛, կուսա՛ն.
Իւր զարդերէն մեկն ալ զու՛ղե՛ս.
Քե՛նէ չեմաղ կ'ըլլա՛յ զուսո՛ն
Որ ձայնիկովի երկինք գիւրե՛ս:

Անա խօսի . . . լըցան բոցով
 Իւր սեւաթոյր ականողիւք.
 Անա երգե . . . լըցաւ խանդով
 Հովիտս ու մարդ լ' ամեն տեղիւք:

Շունչք եւ մումունչք դադարեցին
 Միայն հոգմիկ փըչեւ համբոյր,
 Ու ի վերայ մամուր նսկեցին
 Օրորուէին հոգոպք սամույր:

Ու լուսափայլ ամպիկ բարակ
 Դիլսուն վերեւ հեղիկ խալայր,
 Եւ հովանին զով լ' ախորժակ
 Դեմքին վերայ ծաւալանայր:

(ՃԵՄՔ Ի ԼԵԱՌՆ ՀՍԿԱՅԻՆ)

Կենսագրութիւնը մեզի պահած է վոսփորեան այդ պատշտէն յիշատակութիւն: Քաղեր եմ կածաններէն, պարզ, խեղճ, դժուար, որոնց եղբրն մորմենին սպառնագին կը հսկէր: Քաղեր եմ գէպի գազաթը բլուրին: Մարդոց հետ: Բայց առանձին՝ որպէսզի զարգանար պատրանքը: Այդ շաւիղներուն վրայ իմ օրերէն կէս դար առաջ քաղեր էր սիրտէն ու թոքէն տառապող Մկրտիչ Պէշիկթաշեանը, քովէն, ետէն, առջէն՝ սիրոյ հրեշտակ ուրակուած Օրիորդ Սրբուհի Վահանեանը, սքանչելի անոր մայրը, հաւանաբար բարեկամներ, քանի մը վարդապետ, եպիսկոպոս . . . : Ո՛վ յիմարութիւնը քով քովի քալող մարդերուն որոնց սիրտերուն տակը կ'այրին տարրեր կրակներ: Մկրտիչ Պէշիկթաշեան անշուշտ իր զիրաւոր, անբաւական թոքերով պիտի մնար իր այդ ձեռքին մէջ, թեթևոտն սուրացող փարթամ աղջիկէն: Բայց տեսած է անմոռանալի մանրամասնութիւններ: Ե՞րբ գրեց վերի քերթուածը. բլրան գաղաթիւն, ծառի մը շուքիւն, թէ գիշերը, իր ամայի, ցուրտ, հիւանդ սեռեակին մէջ: Անշուշտ կարծորը աս պիտի չըլլար: Այլ՝ պատկերը աղջկան որուն ձեռքը կը տըրուէր տաղիկը: Կարդաց, ժպտեցաւ, նայեցաւ: Ուրի՜շ: Այսինքն դողա՞ց կտորիկ մը: Այսինքն՝ խանդի տեղ այդ աչքերուն խորը բուսած մարդկայինը . . . : Հարցուցէք ու անցէք: Ահա թէ ինչու, թէկուզ սա մանկականութեան, տառամթիւք հանդէսին ընդգէմ, Պ. Դուրեանի քերթուածը մեզ կը յուզէ, իբրեւ չքնաղ, վրիպած երազ մը, երկրորդը՝ հակառակ նոյն փափուկ օդայնու:

թեան, մեզ կը տանի երազանքի, տակաւին այսօր: Քերթուածը թուական չունի: Բայց գերեզմանի դուռին դրուած ֆէպէն հաւաքը, մեր զրականութեան թերեւ ամենէն յուզիչ եղերերգը, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ձեռնին վերջաբանը:

Թերեւ մտացի ընթերցող մը յիշեցնէ ինծի:

Շատերը գիտ մեծեցին,	Ոչ ոք ըսաւ. — «Հե՛ք սրդայ,
«Քընար մ'ունի սոսկ» ըսին.	Արդեօք ինչո՞ւ կը մըխայ,
Մին՝ «Դուլդոջ է, գոյն չունի»,	Թերեւս ըլլայ գեղանի,
Միւսն ալ ըսաւ. — «Կը մեռնի»:	Թե որ սիրեմ' չը մեռնի»:

Ոչ ոք ըսաւ. — «Սա սրդին
Պատե՛նք սիրք սքսմազին,
Նայինք ինչե՞ր դրուած կան» . . .
— Հոն հրդեհն կայ, ո՛չ մատնան:

տուները նշանաւոր էճակին ու ջանայ օգտագործել նշանաւոր գերասանուհիին ալ պարմանութեան յիշատակները ուր կը պատմուի Դուրեանի փորձի գալը, թատրոն, տիգոյն, հազալէն ու զինքը դիմաւոր արգահատանքի գրեթէ արհամարհանքի բառերուն լսուիլը բանաստեղծէն: Դուրեանի այս երեք տունները իրենց նմանը չունին անշուշտ, իրենց բոլոր պարզութեանը, թափթփածութեանը հակառակ: Ու հեղինակը այս հրաշքին՝ կեանքն է տաղանդէն, հանճարէն ալ առաջ: Ահա թէ ինչո՞ւ ուրիշ բան է թուղթի վրայ, թուղթի համար ապրեալ երազ մը, ուրիշ, շատ ուրիշ բան՝ թուղթին տեղ ունենալ մարմաշը աղջկան մը այտերուն, մաղերուն՝ ու մանրամասնելը ձեզմէ այն ամենուն որոնք կախարդական սա հիւսքէն կը հոսին մեզի, կը թափանցեն մեր խորութիւնները մինչև, նայուածքի, հոգի, ժպիտի, լուռ խոստումի, հոգիի, կրակի կերպարանքներով:

Յետո՞յ:

Վէպ մը պիտի լեցնէր սա պարմանալի հէքեաթը գերձակի տղուն և պաշտօնի պուպրիկ օրիորդին, եթէ զործադրուէին վերարտադրումի, վերակազմումի ընթացիկ օրէնքները: Իմ սերունդը, շատ ծանր պարտքերու տակ կորաքամակ, պիտի չմտածէր այդ փափկութիւններուն: Հաճապէ՛րի Մուսքին (Ա. Հատորը, Զարթովի Սերունդ) երբ արեւմտահայ զրականութիւնը կ'անուանէր սրտառու Վէպ մը որուն հերոսները առէր էին մեր գրողները, աչքի առջև ունէի մասնաւորաբար գիտ կանխող և-

րեք սերունդները, ու աս միութիւններէն երկու մեր մեծ Ումանթիքները, յամեկայնի յարմար, յորովայնի բնօրէնալ հերոսներ, ծնունդէն իսկ զրուած զրկանքներու զրկանքին, ծարաւ շըրթներով անցած աղբիւրներէ ու իջած գերեզման սա աշխարհէն ոչինչ, ոչինչ, ոչինչ առած իրենց հաշուին: Ռումանթիքներէն զատ՝ միւսները, իմ սերունդը որ ատեն իսկ չկրցաւ գտնել լուսնին նայելու, լիճեր չափելու ու հետապառ, յիմար, վսեմ՝ բարձրացաւ իր Գողգոթան, իրեններուն ծաղրին ու թշնամիին անհուն ատելութեան ընդմէջէն: Ըսեր իմ ու նորէն կ'ըսեմ՝

— Սփռեալի գրողները իրենց բոլոր դառնութիւններով, երջանկութեան խորհրդանշաններ չեն անշուշտ, բայց չեն ալ անպատմելի, անկարելի այն նահատակութիւնը որուն հասակը կը սկսի մեր սերունդին մանկութեան դռներէն, հասնելու համար իր լրումին կամ շքեղօրէն կրկնասարգ, կամ ալիքառօրէն յանգած՝ միշտ սրախողխող մահուան: Այսպէս ապրեցանք մենք թուրքը:

Գրեթէ պզտիկ թիւէ մը դուրս, մեր բոլոր իրաւ գրագէտները — Իրապաշտ և Սրուեստագէտ սերունդներէ — եղան այդ տհաւոր վէպին վաւերական անձնաւորութիւնները, աւելի կամ պակաս եղերականութեամբ մը, ապրումէ, բայց մանաւանդ բացարձակ նմանութեամբ մը մահուան: Ամէն պարագայի, Թէրզեաններու, Աէթեաններու, Աճէմեաններու հանդարտ փառքին դէմ շքեղ է, անմոռանալի՝ ողջակէզը մեր եղերարարտ քերթողներուն: Ձեւ արտօնուած, հոս, էջերէն հալածուած, զիրձակորդիին և իշխանուհիին տոսման աւելի տարածելու, մանրամասնելու որպէսզի ձեր հետաքրքրութիւնը յազենար անեւհարկին համեմատը, ոչ ալ՝ ձեզ կանչելու յամեցուն, հոռահայեաց, մոխրածածուկ բայց ողջնալու ընդունակ այն վիճակներու վերծանումին որոնցմով գրողները իրենց ապրումները մեզի կը փոխանցեն, տեսակ մը չհղտքութիւն ճարելով պատկերացման: Որքան շատ է միակ անունով մեզի գալիք հակազդեցութեանց գումարը: Կրնամ վստահաբար ըսել սակայն որ տասը-տասնըհինգ քերթուած՝ զերձակորդիէն ոչ միայն մեր մէջ ազգային գիտակցութեան կրկէս մը կը դառնան, տակաւին այսօր, այլև մեզ կը յաղեն, մեր ընտանութեան, ներքին մտերմութեան իջնող ապրումներով:

Անշուշտ, զուք որ այս տողերը կը կարդաք, ձեր ետին ունենալով քառսուն մը տարիներ, պահած էք, ձեր մտքի թանգարանին, անկորուստ ու պայծառազեղ այն վիճակները որոնց

անուններ, հայլի են ճարեր մեր զրօղները, համաձայն իրենց խառնուած քննրուն:

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան պիտի գրէ Տե՛ս, ինչպէս գելեցկացուց,
մանր բրաւ զիս *saurվելիք*:
Դուրեան՝ «Ի զուր սիրքս մըխաց առջին»:
Սայեաթ-Նոփա՝ «Սիրքս լուրի պէս խորվեցիր»:
Քուչակ՝ «Սիրու սէր սիրն ե կու վառիք»:

Ձեռք երթար առաջ, այս կայծակ տողերը խորհրդանշիչ գործածելով, բացատրելու՝ Օրիորդ Արքունհի Վահանեանի և դերձակորդի Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի միջև տարիներու վրայ երկարող տռաման, այնպէս ինչպէս ըրած են ատիկա արեւմտեան ոտմանթիւքները: Ատիկա չի նշանակեր հոս զրական աւելորդ վերլուծում մը գործադրել: Բայց կ'առաջարկեմ ձեզի կենալ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի գրարար եղերերգներուն ամէն մէկ տողին վրայ: Այս յամեցումը ձեզի պիտի տար միջոց, պարագայականը, յարմարութեամբ զգալու, առանց մեծ դժուարութեան ու մաքի փալաւնային թափանցումով մը լուսաւորելու այդ տարօրինակ խարոյկը: Կենսագրութիւնը լուռ է աղէտը մասնաւորող ամէն մանրամասնութենէ, նշմարէ: Կենսագրութիւնը տուած է տարուէ տարի այդ հրդեհին պատմութիւնը սակայն: Առ շէփթաւ Ալթաթաւ շէն 1864 է: Այն տեհն: Այսինքն մինչև 1868 Նոյեմբեր՝ չորս տարի: Հիմա կը հրաւիրուիք այդ տարիները բաժնել այդ աղջկան վրայ որ իր անգրանիկ երիտասարդութեան վառ խակութիւնները պիտի վերածէ մեծ հրապոյրներու: Մարդիկ զինքը պիտի հիանան ազգային ձեռնարկներու, միութիւններու, ազգօգուտ նպատակով տրուած պարահանդէսներու մէջ: Իր դաշնակը պիտի խօսեցնէ իր վրան: Իր քմայքները պիտի նրբանան: Ու այս փթթումին, փայլարծակման զիմաց դերձակորդին փառքը պիտի քալէ իր ճամբան: Ազգը անոր ալ չի սակարկեր իր հիացումը: Պոլսոյ ամենէն ջոջ տուններուն պատուակալ այցորդը, ուսուցիչն է անիկա: Բայց այդ ամբողջ յաղթանակներուն մէջ ողորմելի պարտեալը, հարկ կա՞յ յիշեցնելու, որմէ պիտի մեռնի քառասունին: Արկածախնդրութիւն՝ այդ վերջաբանին մէջ տեսնել ստուերը պալատական պուպրիկին: Թերեւս, Բայց վճիռէն առաջ՝ անգամ մըն ալ բարի եղէք մտաբերել եղերերգները:

Այսպէս գրուած սա տռաման չի լուծուիր սակայն: Պար-

տաւոր եւ զիմել դարձեալ ձեր սեպհական ապրումներուն: Անշուշտ ասիկա չի նշանակեր տոամին հերոսները հագնիլ, իւրացընել, այլ եղերերգները վերակազմել ձեր հաշույն, ուրիշ խօսքով՝ ձեր բերքումը գտնել, զոր ապրիցաք ձեր օրին, արագ, միամիտ, յիմար, ցաւի կամ հաճոյքի մէջ, բայց ապրիցաք: Այնպէս կ'ենթադրեմ որ բանաստեղծներ չէք, բարեբախտաբար, որպէսզի այդ անուշ ու պարզ շրջանները ներկէիք սեով, ծիրանիով: Բայց, պարզ ինքնակեդրոնացմամբ մը, զուք պիտի զգաք որ ձեր հոգիին անուշիկ բացութիւններուն պիտի փոռնին ձեր տուռ շքեղ ամալքը, մենութիւնը, կուսութիւնը որուն վրայ երբեմն անակնկալ, երբեմն թել թել, երբեմն բռնուած լուսնկայ մը, երբեմն փրփուրէն ծուէն ծուէն յօրինուող առաւանակի մը նման՝ պատկերը ձեր սիրեկանին, գործածելու համար հին ու նուիրականացած բացատրութիւն մը, ողողելով ձեր հոգեղէն օրիւնքը, ձեզմէ սեղելով զձեզ այլամերժօրէն, անժխատ ու անգարծ: Տուիք, չտուիք: Հոս չէ հարցին եղերականութիւնը: Կան որ կուտան ամբողջ ու կը մնան անարծաթ (հոգին ալ կը նմանի արծաթի) մինչև իրենց վախճանը: Կան որ կը սնանկանան ու տառապանքով կը դարձանեն միամտութեան այդ ոսկեգարին աւերը: Քիչեր, վերի բանաստեղծներուն նման իրարու սովին մէջ պիտի պապակին, աս աշխարհին ամենէն տարօրինակ այդ կրակով, բայց պիտի արժևորեն բախտը այդ մեզի փոխանցելու, ընծայելու անաղարտ ինչպէս անթառամ սաստկութեամբ: Հիմա, չեմ նեղուիր երբ ձեզի առաջարկեմ որ փոխադրէք այդ պահը, միշտ իբր օր մը մարմին հագած պատկեր, քաղցրութիւն, երագ ու մահ, այն ամբողջներուն, անտառներուն, ջուրներուն ուր այդ զոյգը քալեց քով քովի, մէկը պարիկ ալ երբեմն որ օթեք ընդ առաջ՝ միւսին, ամէն ամառ, ջուրերու, հեշտանքներու վայրերը երբ կ'երթային բարձր գետու այդ կրկները, օրիորդները, իրենց ուսուցչին պատուակալ ընկերակցութեամբը: Ու զրէք որ մէկը ըլլայ հով որմէ կը պարպենք զովը, զգուսնքը կամ կը հանենք վրան հեշտանքը չեկող համարչրին բայց չենք առներ, հաներ կրակը: Ու միւսը ըրէք ինքն իր մէջ բռնկած խարոյկ որ իր մուխն իսկ պարտաւորուած է մարտելու: Ու իրարու հետ: Իրարու հետէն, մենութիւնները, թաւուտքները, սքանչապեղ այդ վայրերուն անպարագիծ յոյգերը . . . : Մինչև ո՞ւր:

— Այս հարցումին կուտանք պատասխանը, ամէն մէկս մեր բառովը:

Մկրտիչ Պէշիկեթաշլեանին համար պատասխանը պիտի գար
զերեզմանէն

— Մինչև չիրիմ:

Ու անմիջապէս՝

Եւ լուռ ցաւեօ կ'ուզեմ եւ լուռ գերեզման,

որուն նախատօնակը ապրեցաւ այս երիտասարդը, խոնաւ, ան-
ցամաքելի մահիճի մը խորը, փշուր փշուր, մարմինի տեղ անու-
րակելի խրխլեակ մը, աւերակ մը ունեցող: Բայց ուր, ինչպէս
սրբավայր մը, ժամանակին աւագանին, դասը որ ժողովուրդի
մը սրտին ու մտքին գանձապահը կ'ըլլայ, ինչպէս ամենէն գե-
ղանի պարմանուհին — զուք գիտէք անոր անունը — պիտի գի-
մեն, վերջին օրերը, ժամերը մեղմելու, բանաստեղծը պիտի
գրէր՝ ոսկեզօծելով՝ մահամերձին: Երա՛գ: Հրա՛շք: Այս բառերը
սուա չեն անշուշտ ու ստեղծուած են պէտքի մը ընդհանու-
մին համար: Աւանդութիւնը կ'ըսէ որ այդ գեղանի պարմանու-
հին իր մատներուն ոսկի հեշտանքին մէջէն հիւանդին կ'ընծայէր
անոր . . . զեղերը, սուտուփուտ այն ներկուած կամ տժգոյն,
անուշ կամ դառնահամ ջուրերը որոնք այնքան յիմար, ծխած
չարութեամբ մը հիւանդներուն արգէն նեղ շնչառութիւնը կը
սեղմեն, մահէն առաջ մահը հանդերձող . . . : Հիմա, ներկեք
որ դարձեալ զիմեմ ձեր երևակայութեան, որպէսդի տեսնէք
քրտինքով, մահուան ժահրով, անհուն կարօտներու շամանդադ-
ներով յաղեցուն այդ սենեակին մէջ, «տժգոյն ու սե» մրափէ
մը վերջ, իր անհուն, արևի պէս տաք աչքերը բացող մահա-
մերձը: Ըրէք այդ պահը առտուընէ վերջ, քիչ ամբոխ գանեւու
համար հիւանդին մօտ: Ենթադրեցէք որ հոն է ոսկի այդ երա-
զին մարմինը, Օրիորդ Սրբուհի Վահանեանը, առանձին, իր
վրայ հաղած հոգեկայ, ամիրայածն պատուհանէն ներս ինկած
ոսկի պաւսմեմանը արևին, դէմքին մարմար լիութիւնը անկա-
րելի սկաւառակի մը պէս բացած լոյսին խաղերուն: Միշտ են-
թադրեցէք որ այդ արեւը բան մըն ալ ըլլար վառած այդ հրաշ-
քին վրան, Դուրեան պիտի ըսէր՝ ոսկի ժպիտք, ես կ'ըսեմ ա-
ւելի մարդկային բան մը, խորունկ ցաւի, գութի ու . . . շա-
րունակելով երանդը խորացնել զգացումին . . . յապառա՛ծ ուր
որ այդ փառքին մէջ գեղանի երեսներուն՝ խղճահարութեան
թեթեւ ստուերով մը պատանքուած խօսէր, մարդկօրէն, իրա՛ւ,
այն մէկ հատիկ բառը դոր սպասեր էր այդ երիտասարդը տա-
րիներով, այդ աղջկան բերնէն ու չէր գտած: Իրաւ, իրաւ կ'ը-

սեւմ ձեզի որ սուտի մէջ չեմ երբ այս տեսարանը կը թեւադրեմ ձեզի: Կենսագրութենէն զխանք որ հիւանդապահուհին իր հիւանդը աշխատանք կը սիրէր որ անոր առողջանալուն մեղմացումին համար չորս աչքերով կը սպասէր Սրբորդ Վահանեանին որուն ներկայութիւնը խաղաղութիւնն էր հազին ու արիւնին:

Եւս՞ այդ բառը կախարդական այդ շրթներէն: Ձեւա՞ւ: Ինծի կուզայ թէ ինչ որ ձայնը վարանեցաւ մարմնաւորել, նայուածքը փորձեց անցնել մահամերձին աչքերուն: Կրնամ քիչ մըն ալ երթալ աւելի առաջ քան նայուածքը, ու նախ վախով, ապա աւելի գորովով, ամենէն վերջը՝ գեղուն սիրով այդ աղջկան ձեռքը տարածել քրտինքով ողողուած սքանչելի ճակատին վրայ Մկրտիչ Պէշկիթաշեան մեծատաղանդ, ազգահռչակ բանաստեղծին որմէ ուրիշ ամէն հանգամանք սրբուած են այդ պահուն, ու սա աղջկան նկատումին մէջ կը մնայ տիրական, թերեւ ծանրագոյն տաղնապը զրահան զգացողութեան որուն կախարդական ճարտարապետն էր եղած ան որ ահա իրեն կը խօսէր, անհուն լուսթեան մը մէջէն անհուն իր կարօտը, ծաւաւը այդ աղջկան կարելի հրաշքէն: Յետոյ, հասաւէս ու մեւ տաք թաշկինակ մը ջանար չորցնել, միշտ կախարդական այդ մատներուն մէջէն, շաւանդաղները անոր հոգիին գերագոյն ցաւին, սիրոյ ծարաւին:

Յետո՞յ:

— Բայց աշխատանք չա՞տ ապրում այդ փայլակնաթիւ ըսպէններուն որոնք մեր ծնունդն ու մահը իրարու կը կամրջեն, ահաւոր առատութեամբ մեր նայուածքին նետելով մեր օրերը, երազները, խուլ, արդիւնուած ըղձաւորութիւնները: Անշուշտ: Խօսեցա՞ւ միտնողը այդ տեսարանին climaxը դնող բառը: Ձեռք սեցա՞ւ: Մարդկային եմ երբ կը խնայեմ չքեղ գէմքը այդ աղջկան գէպի աւերակը բանաստեղծի գէմքին: Թող չգան անոնց շրթները իրարու, ա՛յ տնայէտ յուզումի մը համար: Մարդկային եմ երբ կը տանիմ աղջկան մատերը գէպի թաւուտը հիւանդին կողերուն, գանոնք իրարու հիւսելու, որպէսզի խնայուէր իր գեղեցկութեան կրակը այդ փակուած աչքերուն: Հաշի՛շ, մոռացօնք, գինովութիւն ու խաղաղութիւն այդ առողջած սիրտին որուն ցնցումները գողի կը հանէին մաղերուն հիւսուած կաթիլները հոգիին արցունքին: Սեր քրտինքը մահուան մօտ մեր հոգիին՝ լայն է մեր մարմինին վրայ:

Հէքեմէթ:

— Է, աւա՛ղ, տօրկա :

Ուրի՞շ :

— Տոամա, ապահովարար ձեր տեսածներէն, լսածներէն, ապրածէն տանապատիկ ուժգնութեամբ, որուն ակնարկած էր Մ. Պէշիկթաշլեանի նուիրուած գիրքի մուտքին, Հասպարէրէն : Ինչ անգամ ճակատագիրը այսքան դժնդակ կացութիւններ կը ճարտարապետէ, այսքան կախարդական, գերմարդկային հանգիստանքի մը մէջ, անողոք՝ ինչպէս միշտ, մեր զլխուն : Ատիկա չէ դասական հոգիի տալը, այլ, բան մը որ անուն չունի :

Բայց ամէն տոամա կը պատանուի զարագ ուրով մը : Հո՞ս :

— Անշուշտ հոս ալ, ինչպէս ամէն բեմի :

Վարագոյրը հոս սակայն թեթեւ պարտուղութեամբ մը պիտի կարգադրէ սա լուծումը : Կանխող էջերու մէջ դուք կարդացիք Մ. Պէշիկթաշլեանի հոգեվարքը, թաղումը, սուղը : Ու անոր վերագարձը մեզի, այս անգամ իր բառերով՝ «գեղեցկացած» ու «սարվելի» : Երիտասարդը մեր տոամային, հողին խանձարուրին յանձնէր էր իր կորնչական տարրերը բայց ազատագրել՝ իր անկորուստ բոլոր հողքերուն գերութենէն : Երիտասարդուհի՞ն :

— Ան պիտի ապրի աւելի քան երեսուն տարիներ տակաւին, բայց չարաշուք, տանջահար, խորտապէս արդահատելի ճակատագրովը մէկէ բազմաթիւ մահիճներու, որոնք հետեւէ հետեւ պիտի յիշեցնեն այդ խելունի, գեղունի, մարմարեղէն կնիւկին՝ անմոռանալի մրափէն արթնցող երիտասարդ քերթողին վերջին բապէները : Կ'ենթագրեմ թէ Տիկին Տիւսաբ գոց գիտէր «Յեւեկցաւ»ը, Պէշիկթաշլեանի վերջին ձեռագիրը, մատիտով, որուն մէջ մահամերձը կը տեսնէ կինը . . . : Ու կը հետեւի, այս անգամ արագ՝ այդ պուպրիկին որ կարծես ճակատագրին տակն էր ծնէր . . . վարժապետներ հրդեհելու : Իր գրականութեան ուսուցիչը, այնքան ուսման թիք, այնքան քաղցր, անոր մէջ անկարող էր եղած կինը ստեղծելու : Իր դաշնակի ուսուցիչը, որուն համար Տիկին Տիւսաբ կոկ, պատշաճ բառեր ունի աշխարհիկ բարոյականի, անոր մէջ չսպաննեց անշուշտ պուպրիկը բայց չստեղծեց ինչ որ կը հաւատար թէ պիտի ըլլար այդ աղջիկը : Այդ ամուսնութիւնը — Տիկին Տիւսաբ իր փաշա ամուսինը պիտի առնէ երեսունէն վեր — գիտ չի շահագրգոյս աւելի անդին քան իր իմաստը : Իր ամուսինին մասին պարտ ու պատշաճ իր գովասանքը գիտ չի կրնար մղել գիջումի :

Ըսի թէ մէկէ աւելի մահիճներ պիտի սպասեն իրեն։ Մէկը ասոնցմէ, կ'ենթադրեմ միշտ, մահիճն է իր առաջատարն ուր այդ պուպրիկը, թերեւս արեան հանդերձանքով մը — կան որ ծնած են տառապելու համար, այդ արեան մեղքերուն մոլթ պատգամներով — թերեւս խղճահարութեան մը սլաքներէն խոցոտուած, պիտի տպրի շատ աւելի դժնդակ հոգեվարք մը քան դերձակորդին, որ իր աչքերը փակեր էր իր սիրածին մատուցներով։ Մի ածապարէք, այդ փաշա ամուսինին հասցէին չռայլուած *hommage*ի հասարակ խօսքերը չահագործելու։ Հրանդ Ասատուր ունի այդ անուշիկ, պոլսավարի վկայութիւններէն Տիւկին Տիւսարին, ինչպէս իր կնոջ՝ Սիպիլին մասին։ Իրողութիւնը, հազիւ ընդունելի, հոգեբանական է սակայն։ Որ մասամբ մը արգարացում կը ճարէ Տիւկին Տիւսարի ձեռագիր քերթուածներուն լոին խոստովանութիւններովը ու տպուած իր վէպերուն մէջ իր *uirs*ին բացարձակ պակասովը։ Չունէ՞ր այդ սիրաւ այդքան անուշիկ այդ երիտասարդուհին։ Թերեւս Ունէ՞ր։ Թերեւս։ Իրողութիւնը, կը կրկնեմ, հազիւ հասկնալի, այդ ամուսնութեան ետին՝ անմաքրելի ժանգահարումն է իրարու կապուած, չղթալուած այդ թշուառութիւններուն։ Անշուշտ հիմնովին դուրս է իմ նկատումէս ու համակրանքէս զաշնակի վարժապետի մը այդ կտորը որ բախտին անհասանելի մէկ խաղովը, անուշաճելի այդ պարիկին պահապան-բանտապահը իրրեւ միայն զիս կը տանի երազանքի։ Մարդն էր անիկա, ամենայն հաւանականութեամբ, որուն տունը, իր կնոջը գեղեցկութեան իսկ փաստովը, ինքնարեւարար կը վերածուի անպատում տանջարանի մը։ Ամէն ազուոր կնիկ իր էրկանը գլխուն շքեղ գոլթք մըն է, աշխարհի սկիզբէն իսկ։ Ու կը հրաժարիմ հետեւիլ թեւադրանքներուն որոնք այդպէս կազմուած մահիճէ մը կուգան։

Ուրի՞շ։

— Կայ, աւա՞ղ, ուրիշն ալ, աս ալ մահիճ մը, որ սա-կայն, Օրթագեղի (Պոլսոյ այն թաղը ուր մեծաւ Մկրտիչ Պէշիկ-թաշլեան) պարզուկ սենեակին տեղ, ապարանք մը ունի իրեն կացարան, չըսելու համար առագաստ։

Ատիկա մահիճն է պարմանուհի Տօրինին, սասնընթ թա-րեկան, մօրմէն աւելի գեղանի աղջկանը Տիկին Տիւսար . . . փաշայի Գարունքին, գեռ *ապուկունքին* ծաղիկը՝ չինկած, այդ հրաշագեղ աղջիկը պիտի հալի նոյն ցաւով որով հալեր էր դերձակորդին, մետաքոյն ու ոսկիին մէջը իր բարձրուն, ամէն բոպէ տեսարանելով — խորապէս կը հաւատամ գրածիս — յուսա-

հատ, աշխարհի մէջ իր նմանը չունեցող թշուառ այդ մօրկանը աչքին հոգեվարքը Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին: Տոամին այս արարուածը շատ ուշ, Բարիպէն կ'առնէր իր սկիզբը, Բարիպին աստուածները աւելի իմաստուն էին քան հայոց աստուածները: Անոնք այդ հրաշալի աղջիկին մահն էին պատգամեր, անվերաքննելի վճիռով մը:

Տիկին Տիւսար փաշան ապրեցաւ իր հրաշքին — իր աղջկան — քայքայումը, կործանումը, իր քաղաքներուն վրայ Տօրինին մարմնեակը ու իր ոսկի մատներովը փակեց սրբազան անոր աչուկները: Ի՞նչպէս յանձնեց զայն հողին մահիճին: Հարցնել ու լսել: Ճակարի զիր է երբեմն մալոց կեանքը: Ուրի՞շ:

Տիկին Տիւսար չի կրնար մոռցուիլ մեր զրականութեան մէջ, նոյնիսկ ընդդէմ իր ահաւոր, աննկրելի մեղքերուն որոնք իր վէպերը եղան: Ձի մոռցուի, վասնզի անիկա, սա վերջաբանին մէջ ուր փորձը կայ ձեզի զգացական և իմացական տոմար մը թելադրելու, հերոսուհին է անսոսկիւն արժանաւորութեամբ մը օր մը զրուելիք շքեղ վէպի մը, իրաւ վիպասանի մը գրչին տակ ընդունակ գտնելու հոծ, արիւնոտ, խենթեցնող այն գեղեցկութիւնը որ մարմինն է կնոջ, այդպէս նախասահմանուած արեան ու արցունքի, թերեւ գինովը այդքան կատարելութեան, ու գտնելու նոյնքան շքեղ գեղեցկութիւնը որ զրական հանձարն է արուեստին այլապէս հոծ, փաղաղիչ, սպառիչ խենթութիւնը որ մեղ կը նուաճէ ընդդէմ մեր բոլոր նկատումներուն:

Մ. Պէշիկթաշլեանի մասին զրոյսած ուսումնասիրութեան մը մէջ սա վերջարանը, սա վիպասնութեամբ ևս չեմ նկատեր շեղում մը: Համապէս բառարան մը կամ Գոյամաւորք չէ:

Յետոյ, ասանց այլեայլի:

— Իշխանուհի Վահանեանը և դերձակորդի Պէշիկթաշլեանը, ասանց խորհելու, գիտնալու իսկ, զրա՞ծ են արեւմտահայ զրականութեան ամենէն սրտայայտ վէպերէն մէկը:

* * *

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան շատոնց անցած է փորձի շրջանը, գիտէք սալիկա: Եւ, սրտայայտ մոռացումով մը, անցայ իր մեղքերէն, իմ հիացումս այսպէս կերպարանելու համար իր արժէքին վրայ:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

(1851 — 1872)

Մեր գրականութեան մէջ քիչ են անունները որոնց հետ մեզի ըլլար ներելի այդ գրականութեան սահմաններն ու տարողութիւնը յորդող հարցեր դնել վերլուծման սեղանին, հասնելու համար քիչ շատ բանաւոր, միաքը հաճ ձգող եզրակացութիւններու։ Աստուծոյ հին եղիշէն, Փարպեցին, Ներսէս Կլայեցին, Արուիկանը, Զրաքեանը, Վարուժանը։ Այս անունները, զանազան երեսներով, իմացական ընդունակութեան այլազան փաստեր են անշուշտ, հարիւրաւոր ուրիշներու մէջ, բայց կը պատկանին զիրենք ծնող ժողովուրդին։ Ըսել կ'ուզեմ՝ կը վկայեն ասոր ընդհանուր արժանիքներէն, ասոնք կողմի մը վրայ խորանարդող։ Ի վերջոյ, երբ թափուին Զրաքեանէն անտեղի իր յաւակնութիւնները, փառասիրութիւնները, կամաւոր զանցումները, մեզի դարձեալ կը մնայ այլապէս չահեկան, պայծառ, հաստատ վկայութիւն մը, — մեր լեզուին անհուն ընկալչութիւնը տիրապէս կերպարանող։ Կրնանք Արուիկանի մը արտայայտութեան մեղքերը գնել մէկիկ մէկիկ, — մեղքեր՝ այս ժողովուրդի հոգեղէն միջինի վրայ տեղաւորուած, ջեւոխքիւն որ կը վերածուի խառնուածքի հոնտորութեան, կիրք՝ որ արեան շողեւորումն է բառերու քուրային երեսին, չափազանցում՝ որ փոքր ժողովուրդները պաշտպանող սրբասուն, անհրաժեշտ պատրանքն է սակայն — ու կենալ, գորովագին, հիացկոտ, երազուն այդ մարդուն հայեցի հարազատութեան որով զիրք մը վկայութիւն մըն է հեղինակէ մը, բայց է նոյն ատեն այդ հեղինակը ետ ձգող, զանցող ուրիշ վկայութիւն մը, այս անգամ հազարամերով պայմանաւոր միջոցներու վրայ ինքզինքը կըրկնած։ Ըսել թէ յորդուքիւնը, տալուքիւնը, սիրտ առնող քաղցրութիւնը, հոնտութեալ զգայնութիւնը Վերս Զայաստանին ամենէն վերջնական յատկանիշները եղան, կը նշանակէ նոյն այդ յատկանիշները հաստատել ոչ միայն մեր զրեղէն, ոգեղէն արդիւնքներուն խորը, այլև կենդանի արտայայտութեանց մէջ մեր ժողովուրդին, — մորթէ, գոյնէ, ձայնէ, կերպարանքէ։ Ուրիշ։ Այսինքն մարդեր որոնց մէջ մեր գտածը նայէր մեզմէ անդին, շատ անդին, մեզ թեւադրէր բիւրեղացած խտութեամբ, բայց մեզմէ

վեր վիճակներ, մարմնաոռութիւններ: Անշուշտ: Կեցէք ժ. դաւ
րուն վերջերը ու ոգեկոչեցէք ձեր հայրենիքը: Ամբողջ դժոխք
մը պիտի յառնէր ձեր նայուածքին: Չեմ բանար զոները այդ
դժոխքին: Բայց կը խանդավառուիմ մտատեսեալ պատկերին
զիմաց Դրիգոր վանականին, այն զոր մեր ընդհանրացած որաւ
կուժը կը ճշգէ իբր նարեկացի: ու կը տարուիմ հասկնալու այդ
բառամարտիկ, կրքոտ, մեծաթօիչ գրողին ետին մեղքեր ու աւ
գաքնութիւններ որոնք գոյ են Սրովեանին ինչպէս Դուրեան
Պետրոսին մօտ:

Հանճաճր:

— Ի՞նչ գիտնամ:

Կը պատահի որ նման մարդեր, մէկ հարուածով, իրենց
ընդգրկած ասպարէզները ազատագրեն, անձնաւորին ու տանին
զանոնք իմաստի, փառքի, կերպարանքի որոնք ալ բաժանելի
չեն այդ մարդոց յիշատակներէն: Անշուշտ Մկրտիչ Խրիմեան
մը, Եղիշէ Դուրեան մը կը բխին մեր ժողովուրդէն, կը խօսին
անոր հոգեյատակէն, նոյնիսկ կը լեցնեն սանկ կէս մը դար,
ստեղծելու չափ զօրաւոր պատրանք՝ զօրաւոր, ներկայացուց-
չական (représentatif) անհատականութեանց, կը կերպարանեն միւ
ջիններ՝ զգայութենէ, շրջանէ, բայց կը պաղին նոյնքան արագ
որքան եղած էր իրենց լուսաջահ բանկումը: Հանճաճր: — Ձգու-
շացէ՛ք: Վասնզի ոգրերգական է մեր գրողներուն ճակատագրէն
աւելի անոնց փառքին պատմութիւնը: Չեմ ուրանար որ Խորէն
Նար-Պէյ անունին տակ, աւելի քան քառորդ դար մեր եկեղն-
ցական գրագէտները չդժուարանան հաշտուիլ ծանրակուտ քեր-
թողի մը փառքին: Ու աւելին: Երբեմն կան այս մարդոց մէջ
այնպիսիներ ալ որոնք կը կատարեն վճռական նուաճումներ
(հայրենախօսական, երգասիրական մեր հոգեբանութիւնը սեւեռող
մըն է Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան), հիմն ի վեր կը նորոգեն, կը նո-
րեն իրենց մշակման ծիրին ինկած գաշտերը (Սրշակ Չօպանեան
ազատագրած է մեր բանաստեղծութիւնը, հիմնած՝ մեր քննա-
դատութիւնը), կուտան մէկ երկու սերունդի հասակով գնացք,
ուղղութիւն, ճարտարաճկեաութիւն նորադարձ հետաքրքրու-
թիւններու, երբեմն աւելի խորունկէն փրթող ցանկութիւնե-
րու, կը պարտագրեն իրենց կերպարանքը այդ սերունդին ու
աւելիին՝ ոչ միայն ստեղծագործական ճիգին այլեւ արդիւնքնե-
րուն (Դրիգոր Զօհրապ մեծատարած փառք մըն էր, կուտք մը
Իրապաշտ եւ Արուեստողէտ սերունդներուն համար հաւասարաւ
պէս):

Մեծ գրագէտներ՝ ասոնք :

— Դժուար է պատասխանը, անոր համար որ մեծ մասը այդ գէմքերուն, ինքնաբերաբար, կը շինին, տարօրինակ արագութեամբ մը, նոյնիսկ երբեմն զերեզմանէն ալ առաջ : Այս իւրողութիւնը հաստատող չքեղ որքան դժբախտ փաստ մըն է եւ զիան որ միտ մինակը լեցուց արեւմտահայ գրականութիւնը մինչեւ 1890 : Տեղը էէ հոս տարածուելու : Բայց կը շեշտենք խաւարու մին նոյնքան չքեղ բացարձակութիւնը : Իր մահէն տասը տարի առաջ Եզիան խրտուիլակ մըն է, որմէ ոչ միայն ոչ մէկը կ'ակնածի, այլ որուն վրայ սրտմտելու, հայհոյելու մարդանքը ձեռքէ ձեռք կը փոխանցեն, Արփիարեանէն, Շահնազարէն մինչեւ Անտոնեան, Արտաշէս Յարութիւնեան : 1890էն սոդին, սանկ տասնըհինգէն քիչ մը աւելի տարիներ, արեւմտահայ գրականութիւնը չունի գրական փառք մը այն չափով միակտուր, ու դորձածելով յիմար ամական մը՝ փողփողէնէջ, որքան ազգովին նուիրականացած հոգակը անդուգական բանաստեղծուհի Սիպիլին : Տասը տարի վերջը, 1910ին, այդ ազգովին գիջուած apothéoseը լեզի յիշատակ մըն էր, երիտասարդութեան պատրանք մը ոչ միայն ենթակային այլ մանաւանդ գրական հրապարակին համար : Այս շրջումները, փառքերը, կործանումները հասկնալ, բացատրել, մարսելի ընել, անշուշտ որ դրադուս մըն է, նոյնիսկ սիրելի, խանդավառիչ՝ բոլոր անոնց համար որոնք շրջաններ համագրելու, մեծ կառույցներ ճարտարապետելու իրենց ցանկութիւնները, փառասիրութիւնը պիտի ուզէին պաշտպանել համուզիչ, պայծառ փաստերով : Գրականութեանց, քաղաքակրթութեանց պատմիչները այդ ամենուն կ'ընծայեն բացառիկ ալ կարեւորութիւն, ասոնց շուրջ զիտելի, քիչ շատ յաճախող մասնայատկութիւնները կը տարածեն զէպի լայն ընդհանրացումներ ու կը բարձրանան ապաւորիչ յօրինումներու : Քննադատները մասնաւորապէս երախտապարտ են անոնց :

Կուտամ ուրիշ ալ անուններ :

— Ալիւսան որմէ մեզի հասած գործը, իբրեւ մթերք, ցանկութեան փաստ, որքան ալ քիչ կ'ուէ այսօր, չի դադրիր իր խռովքէն քանի որ անով սեւեռուած գործօնութեան խորհրդանիշ համապատկերը թեւադրական է այնքան շատ երեսներու վրայով : Որքան զիւրութեամբ, բնականութեամբ այդ անունին հետ կը գաշնուին մեր զարթոնքը, մեր հայրենագիտութիւնը, մեր պատմագրութիւնը, մեր եկեղեցին, մեր բանաստեղծութիւնը, մեր լեզուն (հինն ու նորը), Մխիթարեան Միաբանութիւնը՝ իբր մեա-

կոյրի հանդես, բոլորն ալ իրարմէ շահեկան, ընդարձակ, ընդհանուր հարցեր: Քննադատը, պարզապէս բանալով այդ յղացքները, իրենք իրենց ներսը, ունի հաստատ ծրագիրը իր կառույցին, այդ անունին հտեւէն: Աւելցուցէք այդ ծրագրին զգալնութեան, խմայականութեան, զրական կամ հկեղեցական բարեխառնութեան անձնական բաժիններուն, կենսագրականով սեւեռուած հաստատ տարրին մթերքը: Հատորը պատրաստ է գրեթէ:

— Մկրտիչ Պեթիկրաշեան, անուն մը, որ իր կարգին դարձեալ վճիտ կերպարանք մըն է պահի մը վրայ: Այդ մարդուն հտին դարձեալ սերունդ մը, մեր զարթօնքին հզօր ցանկութիւնները և բաղբ, միամիտ, մանկական խեղճները, կախարչական աշխարհ մը (Պոլիս), այլապէս կախարչական ուրիշ աշխարհ մը անձնական ապրումներու, հանդես մը սիրոյ եւ մահուան, կարօտի եւ ճառագայտի, մեր ընկերութեան մեջ կերպարանքը (բարձր շրջանակները 1860ի Պոլսին): Մեր ժողովուրդի գիտակցութեան վրայ լայն բացուող պատկերացում մը, մեր հայրենասիրութիւնը որ վանքերէն, գիւղերէն կ'իջնէ բեմ: Կիրք: Արցունք: Ողբերգութիւն: Քանի մը անփոխարինելի վկայութիւններ: Համախառնեցէք այս ամէնը բանաստեղծի մը յղացքին ու դուք ունիք պատրաստ ձեր հատորը:

— Բաճիկի որուն հետ ձեր կառուցանող բնազդները գրծուարութեան մէջ չեն, քանի որ այս զիւղացի վարժապետին ջիւղերը երկարած էին իր ժամանակը յուզող տագնապներուն հեռաւոր, խորունկ ալքերը մինչեւ: Արեւելահայ մայրերէնը որ բլրերիցացած է արդէն, Զարթօնքի յղացքին մէջ մուտք ունեցող նոր նոր կերպարանքներով, մեր ազատագրութեան կախարչ երազը, որ ձգած բարձունքները, իջած է թափառիլ մեր կառններուն, ածուններուն, ժամերու բակին, վիպական զգայարանքի մը անդրանիկ փաստը (չենք կրնար հերքել որ իրաւ վէպը Բաֆֆիով սկիզբ կ'առնէ), մեր բարեքը որոնց չուրջ հետաքրքրութիւն մը մեծագոյն բարեքներէն մէկն է այդ վարժապետին, մեր ողբերգութեան անդրանիկ աւարտածը զոր ապրեցաւ անիկա, անակնկալին որքան անողորմին մուրճերուն ներքեւ, ըմբռնելու անկարող աշխարհը որ սկսած էր 1871ին, Սըրտանի ոտգմագաշտին վրայ . . . :

Այս անունները, պատահաբար գատուած զրազէտներու խորհրդանշական վերացումները չեն ստեղծելու սուտողներուն վրայ: Կրնանք, անշուշտ զիջումով ու որոշ ալ բարեացակամութեամբ, անոնց ներսը զգալ զեղեցկութիւն, փառք, խորհուրդ, մեծու-

թեան տարրեր, ի՛նչ որ՝ զիրենք ըրեր էր այնքան տարածուն, իրաւ։ Բայց ժամանակը ահաւոր արագութեամբ մը ժանգահար կը կործանէ զրեթէ ամէն վալլուն բաները եթէ երբեք ասոնց ներքին բաղադրութիւնը չի պաշտպաներ այդ շէտքը։ Ուզեցէք հասկնալ փառքերը այդ անուաններուն։ Ձեր տրամութիւնը խորունկ է երբ անոնց դործը միայն ունիք ձեր առջին, ալ պարպուած, պաղած։ Ստիպումին տակն էք պատմութեան զիմելու, պայմանները, ժամանակը վերլուծելու, որպէսզի առնուազն օգտագործէք կեանքի տարրեր։ Ամէն գերեզմանատուն խորհրդաւոր սրքան թելադրական վայր մըն է։ Ու ամէն զրագէտի դործ (ամբողջութիւնը) գերեզմանատուն մըն է։ Երկրորդաբար, երբ կը մտադրէք Պէշիկթաշեան մը տեսնել, ապրիլ՝ պիտի գտնէք որ պղտիկ փոթ մը պարկեշտութեան, քիչ անգամ երախտագիտութեան, պիտի բաւեն ձեզի։ Կը նետէք մէկդի գովեստին guirlandeները անոնց շիրիմէն ու կը կեցնէք ձեր մաքի զաշտին հիւժաւոր երիտասարդը, որ թէն զիտակից իր տաղանդին, բայց յաճախուած անկի վրէ մտահոգութիւններէ, ինքզինքը պիտի տրամադրէ իր շրջանին անմիջական կարեքներուն, պիտի հեղինակէ թատրոններ որոնց չի հաւատար, երգեր՝ որոնք վառքին տաշեղները կը կազմեն, պիտի թարգմանէ ու իր արդէն համրուած օրերը պիտի սպառէ, կորակոր անկարողութեան մը մէջ, իր տաղանդին արժանաւոր գործ մը ձգելէ ընդմիջտ արգելուած։ Ծակատագր՞ր։ Անշուշտ։ Որուն տակ կ'իյնան հայ դրահանութեան բոլոր քանքարաւոր գէմքերը։ Պարզ, մարդկային, մեղաւոտ։ Այսինքն նման գրողներ ձայնն են իրենց օրերուն, մարմինները՝ ժամանակին երազներուն, թանձրացումները՝ այդ սերունդները վարող ձգտումներուն։ Ասիկա՝ եղանակ մը ուրեմն՝ բացատրելու, հասկնալու։ — օգտուէտ, պարկեշտ, հաստատ։ Բայց, անմիջապէս կ'առաջարկեմ ձեզի անունը Խաչատուր Աբովեանին։ Որոշ բանգէտութեամբ մը զրահաւոր, չըսելու համար քաջքշուքէ չվախցող հոգեբանութեամբ մը, մեր օրերու քննադատ մը թերեւս հաւատայ բացատրած ըլլալ Վերթ օրերու քննադատ մը թերեւս հաւատայ բացատրած ըլլալ Վերթ Լայպպահին ներքին խորհուրդը, կրակը, երբ աճապարէ հատուած միջոցները հաշտեցնել մեր ժողովուրդի ընդհանուր հոգերին տալու իր 1830ը։ Այս գիրքին համը, տաքութիւնը, քաղցրութիւնը՝ հաստատել մեր հոգեգէն գեղձերէն անխուսափելի ծորումներ մը իրեր։ Բայց։ Ու անիկա պիտի զգայ իր արմատական անկարողութիւնը այդ մարդը, այդ երեւոյթը, ինքը իր

մէջ ու իր հաշուոյն հասկնալու: Կը փոխադրեմ այդ քննադատին ներկայացող մտահոգութիւններ: 1830/ին, 1840/ին ինքնատուր Աբովեան կարդացածը հասկցող երիտառարդ մը ըլլալէն աւելի է անշուշտ, քանի որ իր Յարոյսան ձրի Գերմանիա մը չէ: Ու հաղորդ է այդ օրերու գրական փառասիրութեանց: Անիկա Թաղիապեանցին չափ առնուողն ըլլալու էր ծանօթ Էջմիածնական կամ Վենետիկեան գրաբարներուն ու իբրեւ գրող կը հետեւէր թերեւս տրտում, թերեւս նախանձագին այն փառքին որով պատկաւոր էին Կալկաթա, Վենետիկ լոյս տեսած գրաբար ոտանաւոր պատմութիւնները: Կաթողիկոսը, բարձր հարուստները, ազգին գրող, կարդացող դասակարգը ուրիշ բան պիտի չուզէր Քանաքեռցի տէրտէրին տղայէն եթէ ոչ այդ վէպերուն ոճով գրաբար պատմում մը: Այո՞, Բայց ահա անսպասելին: Հալածուած, ուրացուած, իր բոլոր երազներէն վտարուած այդ թշուառական գրողը — որ ամէն մեղքին վրայ մահացուն ալ ունի վարժապետ ծնած ըլլալու — պիտի քաշուի իր հոյակապ մտայնութեան քարայրը, ուր իրեն ընկեր գիտէ տաժանագին առանձնութիւն մը, պիտի սեղմէ իր ակօաները ու պիտի գրէ . . . իր գիրքը, հաւանաբար խուլ վստահութեան ալ մէջը թէ այդ ճիգին արդիւնքը երբեք պիտի չարժանանար լոյսին, գէթ իր աչքերուն առջեւ: Ուրիշ՞ կուզայ այս տարօրինակ, եղբրափառ վճռականութիւնը: Ո՞ր մղեց զինքը այդ անկիւնը: Ո՞ր հաշտեցուց այդ համակ խանդ, կրակ իմացականութիւնը այդ ընդ գրուանաւ նահատակութեան: Ահա հարցեր որոնք պատասխան չունին: Խաչատուր Աբովեան վեր է արեւելահայ գրականութեան ժամանակէն, պայմաններէն, կնիքէն ու տարիքէն: Թող պատուէ ինքզինքը քննադատը, տարազներ մուրայ բացատրելու համար այս անբնական իրողութիւնը: Քաջքուք միայն ըրած պիտի ըլլայ: Յետոյ, այդ քննադատը պզտիկ ուշադրութեամբ մը պիտի գտնէ որ Խաչատուր Աբովեան միակ չէ այդ ողբերգութիւնը հազնող, ապրող, վայելցնող: Որ կան ուրիշներ ալ, նոյնիսկ գրական ամենէն բարգաւաճ շրջաններուն, աւելի կամ նուազ չափերով հաղորդ այդ ճակատագրին: Ու ստիպուած պիտի ընէ զիջումը, ընդունելու համար ուրեմն՝ որ կան մարդեր, չես գիտեր ուրիշ՞ ե ինչու եկած, մանաւանդ լեւնպէս եկած: Առանց մոռնետիկի: Ու առանց չքախուսման: Գրեթէ միւս միւնակ: Երբեմն՝ պե՛րճ, իրենց ցաւերուն խորոյկին վերեւ, լուսապսակ, երազալին, գեղեցիկ, լքուած բայց հաւատաւոր: Երբեմն՝ խեղճ, մոռալ: Նոյնիսկ հացին ու կրակին կարօտ: Միշտ թշուառ գրեթէ, ան-

չուշտ ամենէն առաջ իրենց հաշուոյն, երբ պատանի, երիտա-
սարդ կը զգան իրենց ներսը ծանրութիւնը ապրումներուն ու կը
սպասեն ձեռքին որ վերցնէր անոնց ուսերէն, դիւարակ, զըր-
կանքէն մաշուած, այդ բռնները ու տար իրենց պատահութիւն
աղատ բերան մը հաց, կուրծք մը լայն շունչ, բաժակ մը իրաւ
երազ առնելու աշխարհի սեղաններէն: Անոնք յաճախ պիտի
չհանդիպին այդ բարձր ձեռքին ու պիտի քաշեն իրենց ծանրու-
թիւնները իրենց հետ, հողերուն ծոցը: Միամիտ են ու յիմար,
կասկածներով սղոցուած: Պիտի ապշին համապարփակ փառքե-
րու դիմաց ու պիտի թոթովեն հիացումի խօսքեր աս մէկը ար-
բայի մը փառքին հանդէպ որ կուռ գրաբարով մը հէքեաթ կը
պատմէ ու կ'անցնի իրրեւ անզուգական քերթող (Պէշիկթաշիւհան
և Բագրատունի), ան միւսը՝ Եպիսկոպոսի մը ծիրանեփառ հըռ-
չակին առջև (Դուրեանի նամակը Նար-Պէյին), ամէն պարագայի
իրենց միամտութիւնը ընելու աստիճան ըսելու չափ յուզիչ:
Աւելի յաճախ, այդ մարդերը պիտի հալածուին իրենց արժա-
նիքներուն, մեղքերուն, շնորհներուն ու խօթութիւններուն
չափ: Իրենց ապայքմէութեանը պատճառով (ժամանակը հոս կը
տարածուի անցեալին ինչպէս ապառնիին վրայ: Ուշացած մըն է
Երուսալէմ: Կանխող մըն է Մեծարենց), վասնզի օտարներ, գրեթէ
անծանօթներ են իրենց հասարակութիւններուն համար, ուր
ամբողջարիւսի վարժութիւններ, բուծ, տխմար հրապարակի մը
կարգուսարքը, պահանջները, առնուազն աս ու ան աճպարա-
րութեամբ շահուած համբաւներ, աւանդութիւններ, դիրքեր կը
մնան տիրական, օրինափառ: Ու պիտի չհասկցուի տկուր երի-
տասարդը, յաճախ մահէն ներս ալ մտած (Դուրեան, Մեծա-
րենց), կրելու համար սոոր խաչակրութիւն մը իրր աղ ու պըղ-
պըղ ու լրում: Ու պիտի չհասկցուի, այդպէս հալածական իր
արշաւին մէջ ինքզինքը կարծրացուցած, գառամութեան զըռ-
ներուն իսկ՝ անզիջող մարդարէն: Կը պատահի որ բախտաւոր-
ներ հանդուրժուին: Գի՛նը. — արգահատանք մը: Պիտի յիշեմ
հոս անյիշելի մարդ մը, անունը խնայելով սակայն, որ կը ցա-
ւէր Մեծարենցի սաղութեամբ: Լըրութիւնը այսքան կ'ըլլար
1908ին: Կը պատահի որ նոյն բուծ, զուլ անհասկացողութիւնը
խաչելութեան մը վերածուի, ողջ ողջ գերիզմանին գրելով
մարդեր որոնք կ'անուանուին ... Խաչատուր Աբովեան, Պետ-
րոս Դուրեան: Յուսահատութիւնը Աբովեան մօրը արգանդէն
չէր բերած, քանի որ միշտ պիտի դառնայ հոտ, զինքը հալա-
ծողներու գոններուն, յօժար ու պատրաստակամ իր սիրտին

հուրքը, միտքին լոյսը տրամադրելու իր «նանին մեռնելին» ժողովուրդին: Հիւանդութիւնը Պետրոս Դուրեան մօրը արդանդէն չբերաւ, այլ առաւ ահաւոր, անողորմ իր չըջապատէն որ կը ծափէր, թատրոնին մէջ, տժգոյն երիտասարդը. և չէր մտածէր անոր տունին ուր կրակարանին մէջ կրակի տեղ կալծն իսկ կը պակսէր:

Պետրոս Դուրեան, այս անհասկացողութեան փառապսաւ կովը կը պատկանի արեւմտահայ գրականութեան ու անոր համայնապատկերին մէջ կ'արժեւորուի, դանցելով անշուշտ ընթացիկ կշիռները: Անշուշտ, գուրս է կասկածէ պարագան որուն համեմատ այդ տղան կ'ըլլայ մարդը իր սիրունդին, ձայնակիրը (porte-parole) իր ժամանակին, ինչպէս չի կրնար չըլլալ այդ բանը որեւէ երկոտանի սա մեր աշխարհին երեսին: Աւելի անդին վերլուծումը մեզի պիտի բերէ տարօրինակ փաստն ալ, այնքան նշանակալից սակայն, քանի որ Պետրոս Դուրեան այդ ժամանակին պիտի մնայ պարտական բոլոր իր մեղքերը, ու իր հանճարին՝ իր արժանիքները: Այս անմիջական ընդհանրացումը չեմ խորացնէր հոս: Ու կ'ըսեմ նոյնքան արագ ու առանց վերապահութեան. — մարդն է անիկա որ ահաւոր հեռաւորութեամբ բաժնուած է իր ժամանակէն (Պ. Դուրեանի հետ ժամանակ տարազը առաձիգ կը գործածեմ դեպի վաւ ու դեպի վեր: Ձինքը կանխող քնարերգութիւնը Դուրեանին հետ հազիւ աղերսներ կը պարզէ, տաղաչափական մասնալատկութեանց վրայ: Այսօր աւելի քան սրտայոյզ, կենդանի են անոր յաջող քերթութեանները ու վաղը՝ այսինքն քանի մը հարիւր տարի վերջը պիտի պահեն անթառամ իրենց կուսութիւնը, գոյնը, ծաղիկը, ինչպէս կը հաստատենք ասիկա մեր իրաւ բանաստեղծներուն, ժողովրդական երգերուն հետ):

Պիտի ներկմ որ չհասկնային զինքը, քանի որ հասարակաց ճամբաներ ու հասարակաց տխմարութիւններ իրարու զուգահեռ են կեանքի, ինչպէս արուեստի մէջ: Չհասնէին իր աղքատութեան, աղքատախնամ ընկերութիւններու ոսկեդարուն (*), ու,

(*) Ձեմ յիշեր, արդեօք պատմած եմ տեղ մը, դժնդակ տառապանքը որ իմ պատանութեան ամենէն աղետալ յիշատակը իրեւ, կը գոցէ իմ այնքան տրտում պարմանութիւնը: Ատիկա նուէրն էր հինգ զրուշին զոր կը ստանայի վեց օր տեղը բնակարանութեան մը փոխարէն: Կանչուած էի իրեւ զտղիւր, արձանագրելու տոմարի մը մէջ օրուան գործառնութիւնը: Լման խան մըն էր չըջանալը այդ տոմարին որուն քառ-

թերևս ամէն դարերու, քանի որ բախտը կարգադրած է որ հնուէթեան մշուհներէն իսկ հանճարը մուրալով հանէր իր օրապահիլը (Հոմերոս), ինչքան ալ հէքեաթուհակ թուի այս գրոյցը, մինչև մեր օրերը ու գուցէ աւելի անդին երբ սա տողերը գըրուած պահուն փողոցի հնակարկատը իր տունը կուշտ սեղան մը կը գտնէ բայց մեծատաղանդ մեր մէկ բանաստեղծը այս սեղանին համար ստիպուած է աղնուապետական մարտողութիւն մը ստեղծելու: Պիտի ներեմ որ 1870ին, մարդիկ արգահատէին հիււանդ բանաստեղծներու, անոնց հոգեվարքները ամբօխէին պատւիրարքներով, երեսփոխաններով, փաշաներով ու զեղանձն օրիորդներով, ներկայացնէին անոնց խաղերը, սանկ ու նանկ հանգէսներու իրր խայծ ու թրթիռ, նոյնիսկ թաղէին անոնց «կաշի մը ու ոսկոր» մը մնացած նշխարները, մեծահանդէս ու փարթամօրէն յիմար վալիւլուէթիւններով («Գնա մեռիւր եկուր սիրեմ» ազգային առածին անմահ պատգամովը): Բայց չեմ կրցած ներել որ միշտ այդ 1870ին Վարժապետներու, Խրիմաններու, Օսաններու ու Ալիշաններու ամենէն փառադարձ օրերուն, մարդիկ ըլլային տափակ, թանձրամիտ, յիմար՝ սրբագրել տալու չափ տարօրինակ այդ տղուն տարօրինակ քերթուածները

սունը անցնող մթերանոցներուն մէջ զիգուած էին ապրանքները, երկաթեղէն, բրդեղէն, բամպակեղէն: Շաբաթը հեղ մը կը պարպուէին այդ կախարդական ապարանքները, լեցուելու համար սկսող շարթուն: Դրագիրը պարտաւոր էր կարելի արագութեամբ կազմել հաշուեցոյցները օրպէսզի ձգէր սեղանը ու անցնէր հասնող հակերուն պարպումին: Դրագիրը համրող մեքենայ մը չէր: Պարտաւոր էր օգնել հակերուն փոխադրումին, մանաւանդ երկաթներու խուրձերուն մատուցանել իր գիրքերէն ուսերը: Այսպէս աշխատցուց զիս այդ միլիոնատէրը, գրիչին ու միանին աշկերտութիւնը իւրաքանչեւ հաշուեցնելով: Արիւնտեցան իմ մասները: Քրքուեցան իմ զգեստները: Աղային հոգը չեղաւ սակայն: Ձէր մտածէր թէ ինչ կ'ուտէի. ինք հինգ փարայի հաց ու հինգ փարայի պանիրով պաշտօնապէս կը կշտանար մաղազային մէջ, պաշտօնեաները վարձեցնելու համար անշուշտ բէթիմի: Շաբաթ իրիկուն. իբրի վարձատրութիւն, ինծի կը տրուէր հինգ դրոշնոց մը: Անշուշտ իմ արտայայտութիւնը այդ դրամին զիմաց ըլլալու էր շատ յատկանշական որպէսզի դրամատէրը աւելցնէր օրացառիկ շնորհ մըն էր որ կ'ըլլար ինծի, քանի որ հօրենական աւանդութիւն էր գործի մոտող ամէն մարդու որեւէ վարձատրութիւն չընել, մինչև որ կատարուէր ընտելացումը: 1900ին, այսինքն Դուրեանի մահէն քառորդ դար մը յետոյ, Պոլսոյ մէջ մարդիկ փոխուած էին: Ձեմ գիտեր, Պոլսոյ դուռը նկատուող Պրուսայի մէջ Աղքատախնամին կը նախագահէր իմ patronը: Ու իմ բարքունը այլապէս չահագըրգըրուած ալ էր ինձմով: Քանի որ իր տղուն ստնտուն էր եղած իմ մաման:

հայերէնի բարձրահոգակ վարժապետներու։ Սիմոն Ֆէլէկեանի անունը այս յիմարութեամբ փրկուած է անհուշտ մոռացումէ, ինչպէս կը խորհիւմ թէ փրկուած է Նիովք Արմէն անունը՝ Մեծարենցի գէմ հայհոյութեանց ծաղկեփունջովը։ Փաստը աւելի է սակայն քան յիմարութեան վկայութիւնը։ Անիկա Դուրեանն Ներսէն ճակատագիրը, ողբերգութիւնը կը մարմնաւորէ, այնքան զգոյշակ, արիւնոտ, լացնելու չափ յուզիչ հանդիսութիւններով, բոլոր ժողովուրդներու զրականութեանց կրկէսէն։ Երբ Պոպէզ, ահաւոր տանջանքներու մէջ, հիւանդանոցի մը մէկ խորշին իր յաւէտ անօթի բերանը կը դոյզէր այս աշխարհին, նոյն ճամբով վարպետ դործաւոր մը (տուէք ձեր ուղած անունը, Վ. Հիւկոն, օրինակի մը համար) պիտի հասնէր apothéoseի։

Եստակ ու դառն խօսքեր են ասոնք։ Համարձեւելը վէպն է մեր զրականութեան ու իր այդ հասկացողութեան մէջ պիտի չտառապէր նման շեղումներէ։

Երբ կը նետեմ իմ աչքերը վար, դէպի տանըհինգ դարերը մեր ժողովուրդի իմացական ճիղին, ուրախ եմ այդ մօտը վանդուածին խորը գտնելուս շատ մը դէմքեր որոնց վրայ իմ խանդաղատանքը, հիացքը, երախտագիտութիւնը, նոյնիսկ հպարտանքը արդար են մարդկային կարելի արդարութեամբ մը։ Փարպեցի, Եղիշէ, Խորենացի, Կոմիտաս (կաթողիկոսը), Նարեկացի, Շնորհալի, Քուչակ, Սայեաթ-Նովա, Աբովեան, Բաֆֆի, ու տալու համար աւելի մօտ, պարզ անուններ՝ Վարուժան, Թէքէեան, Մեծարենց, Տիկին Եսայեան արժէքներ են որոնց հանդէպ իմ դատումը, գնահատումի, սիրանքի զգացում մըն է, քան մտքի հարկ մը։ Ջանապան դարերէ ու հոգեբանութիւններէ վերբերուած սա խորհրդանշաններուն ետին զօուար չէ ինծի գտնել յաւակնիլ մեր հոգիին մէկ ծաղիկը, մեր սրտին մէկ խոյանքն ու մօխիրը, մեր իմացականութեան մէկ տախտակը, պարզ այն խորունկ հանդիսութեան զինով որ բոլոր այդ անուններուն ներսը միութեան եզր մը կը դառնայ։ Մի աճապարէք հալածանքը, հերքումը, ուրացումը մտապատկերիլ։ Այլ եղէք աւելի համեստ ու անոնց ամէն մէկուն մէջ ձեր մեղքերն ու ձեր արժանիքները ջանացէք տեղաւորել։ Պիտի զգաք անմիջապէս որ Խորենացի մը չէ մեռած, այսինքն այսօր ալ մեր մտաւորականը, իր դործին առ քին մէջ, անկարող ողբաւորաց մը միալու սահմանուած կորանք մըն է, երբ այդ մտաւորականը խելքը չէ յարդարած իր ժամանակին հետ քալելու։

Հայրենասէր, խենթ : Ո՛րք չէր մեր գրողներէն : Ու կը կենամ : Դրեթէ հասկնալի, բացատրելի, չըսելու համար պարզ են այդ անունները, իրենց թելագրանքներուն բազմերանց հանդէսովը : Կը բխին մեղմէ, կը սեւեռեն մեր խորագոյն յատկանիշները : Անոնց ամէն մէկին հետ, միշտ պարզ ու մարդկային մնալու պայմանով մը, պիտի կրնանք, ինչպէս ըսի քիչ վերը, գտնել մէկ զանակը մեր ժողովուրդի շնորհներուն, մէկ հետքը անոր տկարութեանց : Բայց ի՞նչպէս մտցնել սա շարանին մէջ Պետրոս Դոբրեանը : Այս տարակուսոտ հարցականը չի բխի տաղանդին նկարագիրներէն, ոչ ալ գործին տարակերպ ինքնատպութենէն : Մ. Պէշկիթաշեանի գրաբար սիրերգութիւններն ալ անսովոր վկայութիւններ են, բայց կողմով մը վերածելի մեր գրականութեան ընդհանրութեանց : Մենք երբեմն մեղքը մեծցուցինք, գեղեցկացուցինք (Նարեկացի) շատ աւելի անդին քան մարդկայինը : Մենք երկինքը մեր պզտիկ ցաւերուն տաղաւար ընելու չափ մտերիմ եղանք Աստուծոյ, Անոր Սրտին ու Անոր Հոգիին հետ գտնելով խօսքի ձև մը որ հարազատ է դարձեալ հայ հոգեխառնութեան (Շնորհալի) : Մենք կ'ընէր կրկնաշնչանալու չափ աճեցուցինք, անոր մէջը դնելով մեր սքանչելի երկրէն մեր ներսը բւերեղացած (Սրանցալեան առումով) այնպիսի քաղցրագին, վշտոտ, սրտայոյզ շեշտեր որոնք դարերով կը պահեն իրենց տաքութիւնն ու խռովքը (Մեթափիսեանները, Սայիաթ-Նովա, Բուհակ) : Բայց : Ո՞ր ժողովուրդին ձայնը կայ Տրուանդին ներսը : Ահա անպատասխանելին : Ո՞ր պատանիին սիրտը կը խօսի այն անորակելի քերթուածներուն մէջ (Սէբեւ, Իբթեւ, Նեւհեթ, Հեթեթ-Նահ, Սեւ, Եւ, Լճակ, յիշելու համար քանի մը հատ) որոնք անոնց հեղինակին անունը կ'ազատագրեն ժամանակէն, միջոցէն, տեղէն ու ցեղէն, պահէն ու պայմանէն, ու արցունք մը, համբոյր մը, մահուան թև մը, սրտի զարկ մը իրրեւ կ'առկախեն զայն մեր հոգիներէն ներս, հոն յուզելով այլապէս բարդ, անորակելի, խորունկ խռովքներ : Հա՛յ է այդ տղան : Այս հարցականը ծիծաղելի սովորութիւն մը պիտի նշանակէր Աբովեանի մը համար : Այս հարցականը չքեղ հաստատական մը իրրեւ պիտի դառնար մեր մտքին, երբ տրուէր՝ օրինակի մը համար՝ Վարուժանին, Մեծարեւելին, Նոյնիսի թէքէեանին հետ, որոնք աւելի նոր ժամանակներու ծնունդ, պարտաւոր էին տարազը նշմարելի կոսկածի : Պետրոս Դոբրեան, առաջին հաղորդումով մը, մեղ կը տպաւորէ անբացատրելի խորհուրդ մը իրրեւ : Հա՛յ է այդ տղան, կը հարցնեմ կրկին, թէ որեւէ ազգային հանդամանքէ

դուրս տեսակ մը կախարդութիւն, տեսակ մը հրաշք՝ որ ասոր է մեր լեզուին բառերը արտայայտելու համար քանի մը շատ պարզ, նախնական բայց անդնդախոր վիճակներ որոնց ըլլալին հաղորդ բոլոր օրերները բոլոր ժամանակներուն ու անդերուն։

Ինչպէս կը տեսնէք, դուրս եմ սովորական չափերէ։ Ու վերլուծումէ, բաղդատութենէ, ներածական մարդանքներէ աւելի զգացումներ, կիրք, յոյզ ու կրակ կը գնեմ, անդիտակցաբար, իմ տողերուն։ Ասիկա թերեւ անոր համար, վասնզի Պետրոս Դուրեան անխառն բանաստեղծութիւնն է, այս բախտաւոր տարազէն շատ առաջ բայց զայն սեւ մէկէ մը աւելի վերջնական ձեւով մը սեւեռով։ Այն ընդարձակ, համամարդկային, զերմարդկային (կը վախնամ իմաստասիրական նմանութիւններէ, օգտուելու համար գերման տարագրներէ ալ) խոռովքը որ երբեմն զգեստը կը հագնի աս ու ան բարբառին, կ'ընէ լեզուի մը բառերը մաղ մաղ կրակ ու անկէզ մօրենի, և քանի մը քառեակներու, քերթուածներու ներսը, քանի մը հազար տարուան յուզումներ կը բերել զացնէ, ընելով զանոնք անխորտակելի զեղեցկութեամբ գոհարներ, որոնց չըլլար ներելի մօտենալ սրբապիղծ մատուցներով, քննադատներու կարկիններով կամ վարժապետներու տրամաբանական փաստաթուղթերով։

Պետրոս Դուրեան հանճար (*) մըն է, համահասար ուժով Արովհանին, Քուչակին, Սայեթ-Նովային, Նարեկացիին, Շնոր-

(*) Չունիմ նկատի տարադին ետին զետեղելի բաղդատեսակ իրողութիւններու թելադրանքը։ Բառը գիտական յաւակնութենէ դուրս է իմ մտքին մէջ։ Անիկա փոխարինելի է ռզիով, աս ալ իր կարգին անիմաստ գործածութեամբ մը մաշած ու աղաւաղուած, ինչպէս հանճարն է ինքնին։ Ժողովուրդի մը ռզին աւելի պարկեշտ չափերով կը խտացնէ կարգ մը կերպարանքներ (ընդհանրապէս հոգեղէն) քան անոր հանճարը։ Այսպէս ռզի մըն է մեր մէջ մեր տրամութիւնը, ժուժկալութիւնը, շէնութիւնը, արդարամտութիւնը։ Հանճարային պիտի ըլլային մեր արուեստի օտեղծումները եթէ երբեք իրագործուէին, այսինքն իրենց լրումին հասնին։ Վերցուցէք Չուարքնոցը Պոլիս։ Այս Սեփա մը պիտի չունենայինք անշուշտ։ Բայց պիտի չունենայինք նոյն ատեն այն զուտը, զէպի ներսը հակով, միջոցը իր երեսներուն վրայ այնքան պարզ, թեթեւ, ընտանի բռնով յօրինուածքը որ այդ տաճարն է իր համայնականութիւն մէջ։ Անիկա պիտի ըլլար հաւանաբար անկնիք, տափակ, սմեղուկ, վաշխառու ու պապիկեան շէնքը որ յոյներուն ազօթատեղիները կը բնորոշէր միջին դարերուն, կարելի եղածին չափ քիչ հողի վրայ շատ շահու գետին մը թելադրող։ Երուսաղէմի Տնօրինական վարչերուն վաճառաչական սուր թելադրանքները կուգան այդ ռզին։ Լատինը ատեն չէ գտած ինքզինքը

հալիին. — մարդեր ասոնք, որոնց իւրաքանչիւրին հետ, ըսի անգամ մը, զժուար չէր դնել վերլուծման սեղանին, այս ժողովուրդին հոգեխառնութեան որոշ բաժինները, zone-երը, զօր-ծածեղու համար գէշ բայց անհրաժեշտ բառ մը: Այս անուններէն ամէն մէկը մէկ կերպարանքն է յատկութիւններու փունջի մը, միշտ իմ ժողովուրդէն, ասոր զգայնութեան մէկ վկայութիւնը: Անոնցմով կ'անձնաւորուին ընդարձակ խորհուրդներ, խորհրդանիշներ: Խորքին մէջ հասարակաց հէնքով, կերպարանքին մէջ զօրաւոր կնիքով, անձնաւորմամբ: Չունիմ ժամանակ այդ անունները ու այդ խորհրդանշանները բանալու: Համադրական ուրիշ փորձերու մէջ թերեւ ինծի տրուի պատահութիւնը հայ հոգին, հայ մեղիոյրը իր բազմազրիչներուն վերածելու ու իրարու հաշտեցնելու առաջին ակնարկով անյարիր, բայց ուշադիր թափանցումով նոյնատարր շնորհներ, զեղեցկութիւններ: Պետրոս Դուբեան: Կ'առաջարկեմ սա տարազները, այդ անուններով մեզի հասած զործը լուսաւորող: Պետրոս Դուբեան բաղգունքիւնն է մեր ժողովուրդին: Բացէք տարազը ու պիտի ընդհանոր խիտ կողերէն ինչ որ դարեր ու դարեր մեր ժողովուրդը ըրեր է համակրելի, զինքը այցելող բոլոր օտարները շեշտօրէն տպաւորելով, ի՛նչ որ հայ զեղ մը, պար մը, երգ մը, տան ներքնամաս մը կ'ընէ հեզ ու ընտանի, հիւրընկալ ու զգուսլից:

Կազմակերպելու: Տարէք հայ երգը կովկասի տափաստանները կամ Սփրիկէի աւազադաշտերը: Դուք պիտի չունենայիք այն միշտ զուսպ, միշտ քաղցր, միշտ տրտում ու միշտ չէն, աշխոյժ ալ հոգեպէն զրութիւնը որ կ'ընդհարուի մեր ժողովրդական երաժշտութեան մէջ: Ռեզային, ձգ-ձգուն, տափակ, նուաղկոտ, քիչիկ մը թանձր, անվախճանօրէն միօ-րինակ մեթոյներ թուրքերուն ու զպարիներուն անշուշտ մինակ հոգերէն չեն ծորիր: Ունին նաև իրենց քուղերէն ոմանք զիրենք ոլորակող, հալածական պոռացող ոգիներուն ալ հէնքին մէջ: Հանճարը ոչինչ է ազգային, ազգագրական: Անհատին զարդագծումը, գերաճումը, երբեմն ծանր տոյժերով, երբեմն անակնկալ մարմնառութիւններով: Միշտ աւելի ասոյին՝ քան ռդին, որ պարզ է ու զգալի, հաղորդական ու հասկնալի: Պետրոս Դուբեանի հետ գործածուած, տարազը կը ձգտի լեւադրել իր ուժերէն հալածուած մարդը, որուն զլացուած բլլային մարդկեպէնին դիւրութիւնները, յարմարութիւնները: Անոնց որ դրախտութեան մէջ այդ տարազը յաճախ կը ծածկէ ծանր անճակարկով, որուն զիրէն բլլար բախումի մտնել քիչ մը ամէն բանի հետ: Ստեղծումի ուրիշ գիտնաներու վրայ հանճարը հետեւեալներուն միջոց, օգտակար կամ ազդեացող: Դրականութեան մէջ անիկա բացառութիւնն է, անանձնութիւնը, ձրութիւնը: Զայն չհասկցողները կը ներուին: Զայն հալածողները չեն քարկոծուիր:

Պետրոս Դուրեան իմ ժողովուրդին *srsim*ութիւնն է, որմէ զերծ հայ չէր ըմբռնուեր մինչև երկրորդ մեծ պատերազմը և զոր հերքելու յիմարութիւն մը հիմա օրակարգ է դարձեր երբ զուարթ, խնդացնող գործեր կ'ուզենք մեր զրողներէն։ Աւելորդ է բացատրութիւններ կուտել այդ տրամութիւնը արդարացնելու համար։ Պետրոս Դուրեանի բոլոր տաղերը ոչ միայն թաթաւուն են անով, այլև կուտան սանկ ծանր, լուրջ ազնուականութիւն մըն ալ, ժխտական հետեանքները հակակշռելու աստիճան։ Կուլանք այդ տղուն հետ բայց չենք տկարանար։ Ու զօրաւոր էր իմ ժողովուրդը դարեր ու դարեր։ Պետրոս Դուրեան անհուն ջերմութիւնն է իմ ժողովուրդին, որով պաշտպանուեցան իր անհուն գերեզմանները, կենդանացան իր կործանած կողերը, ապրեցաւ մահէն դարձեալ, հրաշքները վերածնող հոգեբանութիւններ։ Տաք է այդ տղուն արցունքը, ողբը, ինչպէս տաք էին անոր արեան աւելի հեռու ուրիշ կերպարանքները։ Վարժութիւն մը չէ յուզուիլ մեր պատարագին մէջ ու հետ, որ հազիւ թէ աղօթք է ու հանգէս, այլ՝ քաղցր այն պահը որուն ընթացքին մենք կ'առնենք պարզուկ բառերու ու աւելի պարզուկ խաղերու թւերով հուրքը որ չ'այրեր, ու կը փաթթէ ցրտութիւնները կեանքին, զրկանքին, հալածանքին ու ջարդին, այնքան ընդարձակ, կրկնաւոր, տիրական մեր հոգիներուն յօրինման մէջ։ Սէր, աղօթք, արցունք միմեկ տաքութիւն չեն արձակեր Պ. Դուրեանի տաղարանին մէջ, այլև կեանքին վրայ ու ժամերուն ներսը, մեր շարժուն քերթուածներուն հետ — մեր պայմանները — մեզմէ հոսող ու մեզի դարձող վառարաններ են։ Դացէք ժամ, սիրելի մը թաղելու։ Հակառակ ձեր խորունկ քայքայման, մահուան յստակ սառսյցին, Հանդստեան կարգը ձեզի համար ջերմութեան ու սիրոյ, յոյսի և խաղաղութեան հանդէս մըն է։ Զայն յօրինող հայրապետը, իր կարգին տաք հնոց մըն էր շնորհի և սիրոյ։ Պետրոս Դուրեան մեր ժողովուրդի երեւակայութեան փառքաւ որաւանգն է, այսինքն անոր երբեք չպակասող արուեստի զգայարանքին տիրական փաստը։ Զեւի մէջ նուրութիւն, ինքնութիւն, ինքնատպութիւն, նորոգման ընդունակութիւն պատահական աստքինութիւններ չեն, ոչ միայն Պետրոս Դուրեանին համար, այլև մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերուն։ Մեր լեզուն ձեւի շքեղանք մըն է։ Մեր լեռները մենք ենք ձեւի կապիւր, անոնց կնճիռները հարթելով, կոկիւղով տեղ մը զուգով մը, ուրիշ տեղ մը վանքով մը, երբեմն ճամբու մը զօտիովը։ Փոխարեութեանց աստութիւնը զրական զեղծում

մը չէ միշտ, այլև աւելի խորունկ ուժերու արտայայտութիւն։ Պետրոս Դուրեան մեր ժողովուրդին ասելովագործ ողիին խորհրդանիւ պատկերն է, կերպարանքը։ Կեցէք լրջութեամբ, պատկառանքով այդ տղուն պղտիկ գիւանին առջև։ Հոն — յաջողակները իր քերթուածներէն միշտ ունեցէք նկատի — ոչ մէկ տարր որ չգար իրմէ, իր խորունկէն։ Իր քառարանին անիկա տուած է այդ նորակերպ գործածութիւնը։ Իր ցաւը անիկա մեղի բերած է մինչև իր օրը անձանթ կերպարանքներու մէջ։ Իր պատկերները անիկա դարբնած է իր մտքի քուրայէն ու իր շեշտը անիկա ծորած է իր հոգեղէն զեղծերէն, ոչ ոքի ոչինչ մնալով պարտական։ Պետրոս Դուրեան աւարտած կարողիկէն է մեր ժողովուրդի զգայնութեան։ Կը խորհրդմ թէ խելքը կ'ունենաք այս առաջարկները չզուսառնելու, դրականութեան, խանդով մտածումին մեղքերովը։ Օշական, զինքը կարդացողներուն չափ զիտակ է այդ ոճախաղին ու առնուազն պարկեշտ ուրիշներու մօտ այնքան խտութեամբ դատապարտուածը իր վրայ հարուածելէ։

Իայց, Պետրոս Դուրեան նոյն ատեն այն մէկ հատիկ անունն է, արեւմտահայ գրականութեան մէջ, որուն հետ մեր մտքին այցելէին համաշխարհիկ գրականութեանց ամենէն վաւերական քերթողները։ Ամբողջ ազգերու քնարերգականները ես ունիմ նկատի երբ այս սողերը կ'ըսեմ։ Անիկա մէկն է այն շատ քիչերէն որոնք հազարամէ հազարամ կ'երեւին մտքի հերկերուն կամ զգացման ծովերուն ափունքին, խորհրդաւոր, զեղեցիկ, զժրախտ, հէքեաթալին ու «Աստուծոյ մատը իրենց ճակատին» (touché au front) ինչպէս կ'ըսեն գաղիացիք։ Երբեմն զգացումներն ու մտածողութիւնը կը համադրուն անոնց ազագուն կամ փարթամ անձնաւորութեանց ներքը, չըմանին պարտադրելու չափ իրենք զիրենք։ Երբեմն հազիւ հոգին զարդ ստքերով, կը քալեն մեր ցաւերուն դաշտերէն, մեր հաճութներուն պարտականերէն ու կը գաղրին, սահմաններէն, ոլորքներէն չատ առաջ։ Կ'անցնին։ Ու մենք չենք կրնար հասկնալ այդ հրաշագեղ երեւոյթները, երեւումները։ Կ'անցնին ու ալ չեն մոռցուիր։

Դիտեցիք թերևս որ Դուրեանի վերլուծման սա մուտքը ինծի չի թելադրեր գրական քննանք։ Սեծութիւն, գեր, ազդեցութիւն, ներկայացուցչական ընդհանրացումներ չեն անցնիր իմ մտքէն այդ անունին հետ, բացի անոնցմէ որոնք շատ հեռաւոր երանդով մը գայն կը հաշտեցնեն մեր ժողովուրդին (կանխող

էջին առաջարկները)։ Պիտի տեսնէք որ դեր, ազդեցութիւն, փառք, համբաւ իրողութիւններ են, ուրիշ կիսազուշդերու մէջ հաստատուիլ։ Ոչ ոք մեր մէջ այդ իրողութիւնները պարտ ու պատշաճ արժանաւորութեամբ մը ղեկավարեց քան Արշակ Զօպանեանը որմէ ոչ մէկ քերթուած կ'անցնի մեր քնարերգութեան, բայց որուն բարիքը այդ քնարերգութեան շրջափոխումին վրայ դեռ չէ պաղած, ամբողջ երկու սերունդ ուղիղ ճամբուն, ուղիղ արուեստին շահելէ վերջ։ Ասոնք ալ՝ քմայքները գրականութեանց պատմութեան։ Յետոյ, գրագէտ յաջաքին մեր մօտ ստացած ընդհանրութիւնը (այնքան իրաւ կերպով մը յիշեցնող մեր հին մատենագրութեան մէջ պատմաբան յաջաքին ընդարձակութիւնը) թերեւ պատճառ է որ մենք գործադրենք կշիռներ, քիչ մը շատ սովորական։ Պետրոս Դուրեան մը մարքսիստ դատողի մը համար (Ս. Յակոբեան) ընկերային թեմա մըն է, անթութեան առամա մը։ Ձեռ յամենար այս այլանդակութեանց հերքումին։ Ընդունուած կարծիք է որ արեւմտահայ գրականութիւնը տիրական նուաճումով մը աւարտած է քերթովական զգայնութեան իր շրջափոխութիւնը։ Երեք սերունդ։ Ու իւրաքանչիւրին մէջ (տեղոյն՝ Իրապաշտներուն մօտ) մէկէ աւելի իրաւ, կատարեալ փաստեր այդ զգայնութիւնը աս ու ան երեսներու վրայ սեւեռող։ Դժուար չէ Տը Միւսէն և Պէշիկթաշլեանը եղբայրացնել զգայնութեան ինչպէս արուեստի տազնապներու մէջ։ Այդօտ թէ և՛ բայց անուրանալի հանդիսութիւնը՝ Լը Գոնդ տը Լիւրին և . . . Սիպիլին (տարբերութեամբ բաժնուած իրարմէ բանաստեղծական հպարտ խառնուածքին, զաղխացիին մօտ բացարձակ, հայուն քով՝ մուրացիկ, սուտ)։ Մեծարենց և Սամէն իրարու մօտիկ զգայնութիւններ են։ Ո՞վ ունինք, օտարներէն, բաղդատական սա քիչ մը յանգուզն փորձին համար երբ կ'առաջարկենք Պետրոս Դուրեանը։ Թարգմանեցէք զայն (ինչպէս ըրին) ու պիտի սպաննէք։ Բայց կ'անցնին ազգերը, ինչպէս իրենց գրականութիւնները։ Սեւեռու շրջափոխութեան յաւակնոտ վարդապետութիւնը դառախօս-քննադատները թող խանդավառէ։ Իր շիջումէն հազարաւոր տարիներ վերջ՝ լատին գրականութիւնը չի վերապրիր անշուշտ իր քերթողներու շքահոյսովը, մեր օրերուն բոլորովին պատմական իմաստ մը կերպարանող։ Բայց զայն ուսումնասիրող միաք մը պիտի կենայ, շուար ու տառապագին, Վիրգիլիոսին առջև ու պիտի կոտորէ իր զուսը հասկնալու համար տեղեւումը այնքան իրաւ Վիրգիլեան զգայնութեան, քաղաքի մը մէջ ուր կիրքը, թանձրամտութիւնը, նիւթը ու վա-

յեւքը, կի՛նն ու գի՛նին, կողոսպուտն ու անասնութիւնը, պատե-
րազմը և անարդարութիւնը կը կազմէին ամենէն տիրական ապ-
րուքները մեծերուն ինչպէս պղտիկներուն մօտ: Եւ սակայն այդ
մարդը զուր տեղը չէ որ երկար դարեր պատուուած է Մանքու
ի խրովի խորհրդանոյշ շրջաբանութեամբը: Ու զուր տեղը չէ
որ Հիւրմիւզ, ԺԹ. դարուն մեծ բանաստեղծ է նկատուած մեր
մէջ, վասնզի կը կրկնէր Աշակէանը: Շուկայի սոկերիչին խկ
հասած է անունը Վիրգիլիոսին, լատին գրականութեան մեծ
փառքերէն: Ընդունի՞՛ւ՝ այս փաստերուն ճշուամին ներքեւ ի-
րաւ բանաստեղծ մը Օգոստոսի այդ սպասակին (valet) մօտ:
Կը վարանիմ: Կը գովին Տանթէն ու գիտեն անշուշտ թէ ինչու
Քնարական բանաստեղծութեան բաժինը՝ այդ գովեստին մէջ:
Կը նկատեն Բոռնէյլը մեծ քերթող, ու անոր գործին բիրտ,
ծանր, խիստ նկարագիրը բացատրելու ատեն խնամքով կը վեր-
լուծեն դարն ու բարքերը, որոնց կնիքը անխուսափելի կը յայ-
տարարեն այդ մարդուն թատերական գործին վրայ: Կրնայ ըլ-
լալ: Բայց ատոնցմէ վերը ան՝ որ դաւառական գիւղաքաղաքի
մը մէջ, դաշտէն տուն դարձող գաղխացի մշակ մը լսած է ա-
նունը ազգային այդ փառքին: Ու նոյն ընդհանրութեամբ դեր-
մանները ունին Շիլլէրը, անգլիացիք՝ Պալքընը: Վարուժանը մեր
մօտ, Ալիշանէն վերջ, նման ընդհանրացումներու ծնունդ է
տուած: Բոլոր այս անունները ոչ միայն փառքեր են, այլև
խորհրդանշաններ: Հիմա կ'անցնիմ ուրիշ շարքի մը, նոյնքան
ծաւալուն որքան առաջինները: Փողոցի մուրացիկն խկ ամէն
երկրի մէջ լսած է Համբրոսը, որ հարիւր անգամ աւելի իրաւ
բանաստեղծ մըն է, նախապատմական դարերու քաղցր մշու-
շովը վարչամակուած, որուն ներքին ջերմութիւնը հազիւ թէ
կը կրէ նուազման հեռքեր: Բեթրա՛րքը, որուն հնչեակներուն
մէջ Վիրգիլիոսի Իտալիան մարգարեացած է, արեւելեան զգայնու-
թիւն մը, արամութիւն մը, զառնութիւն մը, փառքէ յոգնու-
թիւն մը թելադրելու չափ: Իտալացիք հպարտ են անով, վա-
սընդի տաք, հեշտաւէտ ու նուրբ է զգայնութիւնը այդ բացա-
ռիկ ճամբորդին: Կիցէք Ռոնսարին առջև զոր Սէնթ-Պէօլ կը
նկատէ գաղխացիներուն ամենէն իրաւ բանաստեղծը, և որմէ
քանի մը քերթուած կը պահեն բիւրեղակերպ իրենց դեղեցկու-
թիւնը մինչև այսօր անթառամ: Ու կուտամ Շիլլին, Գիյը,
բայց մանաւանդ Հանրի Հայնէն որոնցմէ մեզի մնացած քեր-
թուածները թափանցիկ են, պարզ, տաք, ամենէն մաքուր բիւ-
րեղներուն վճիռ չնորհովը, ինչպէս ամենէն իրաւ, արիւնոտ,

տառապող սրտերուն ճենճերալից կրակովը, արիւնովը: Երկու շարքերէն ալ մենք, համաձայն մեր նախասիրութեանց, կ'ընտրենք մեր հատորները: Պետրոս Դուրեանն — Ան աղան որ տասնըհինգը նոր կը մտնէ. այս տղուն քերթուածները պիտի ունենայ իրեն սրտին առաջին պատահարը: Ու տղաքը սրտի պատահարներ միայն չեն ունենար աղջկներու հետ ու հաւեան: Այլ և կ'ունենան մտքի բզբտումներ: Աւելի անդին ես կը խօսիմ Պ. Դուրեանին հետ իմ պատահարը:

Իմ կարծիքով, մինակ այս տղան տուած ըլլալու փառքը պիտի բաւէր արեւմտահայ գրականութեան արդար իրականութեան: Անիկա մեր ամենէն իրաւ բանաստեղծն է, այս հաւաստումին հետ ծուարուն բոլոր թաքուն թելադրանքներովը: Աւելի անդին իմ վերլուծումը պիտի ջանայ այդ խորհուրդներէն ամենէն հիմնականները լոյսին բերելու: Բաւ է ինծի, սա մուտքի սահմաններուն, յայտարարել թէ անոր նիհար դիւանին մէջ ես գտեր եմ հանգոյցը այն քանի մը գեղեցկութեանց որոնք մեր ժողովուրդին իմացականութիւնն ու զգայնութիւնը կը վկայեն հեռուոր ժամանակներէ սկսեալ: Գոյրան երգե՞րը: Ինչո՞ւ չէ: Ձեռք առաջարկեր զոյթան երգիչներ որոնք աւելի պարզ, աւելի սրտոտ, աւելի խենթ Պետրոսներ էին անշուշտ երբ լինի, բամբակի, քնարի և փողի հեշտանքները կը բարեխառնէին իրենց իսկ ջիղերուն կենդանի լարերը հոսումի հանելով իրենց բերնէն թափուած բառերուն հաւեան, ինչպէս ըրած է երկաթագործի որդի Պետրոսը, Պոլիս, իր ստանաւորը վերածելով միսով տոչորուն սարսուռի մը: Զուարթնոց եկեղեցի՞ն: Ինչո՞ւ չէ: Տասը քերթուած Պետրոս Դուրեանէն՝ մեր ժողովուրդին փառքին կը բերեն նոյն զգաստ, ջերմ, սճաւոր հրայրքը, շնորհը, գեղեցկութիւնը: Շնորհալիին քանի մը երգե՞րը: Ինչո՞ւ չէ, երբ ինծի կը տրուի Նորահաշին մէջ զգալ նոյն ալ կրակը, նոյն արիւնոտ երազը որոնք զիւցազնաշունչ շարականը կը զատեն ազօթքի, աղաչանքի ընթացիկ խօսքերու ճակատագրէն ու կ'ընեն զայն անմահ խելութեամբ պատկեր մը մեր պապերուն ապրումներէն: Մէկ-երկու գլուխ՝ Ալօրամասեանէն: Քանի մը քերթուած՝ Սայեաք-Նովայէն, Քուչակէն: Քանի մը հատուած՝ Վերք Հայաստանէն: Ու ինչպէ՞ս Պետրոս Դուրեանէն՝ 8-10 քերթուած: — Սխալի՞ մէջ եմ երբ այս ամէնը կը յայտարարեմ մեր ժողովուրդին ամենէն սրտասուց, իրաւ, անթառամ ստեղծումները: Ձեռք կարծեր: Հիմա՝ մարդն ու գործը:

Ա.

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԴՈՐԾԸ

Հաճապակերը մեր գրականութեան թաքուն ձգտումները, հնթաշխարհը, մասնաւորութիւնները ունի իրեն աշխատանքի նախասիրութիւն։ Այս խոստովանութիւնը կարօտ է փոքր լուսաբանութեան մը։ Պզտիկ, քիչ՝ այդ գրականութեան յաջող ամէն մէկ կտորին մէջ եւ տառապանքն եւ տառապեր գործը լեցընող հոգեղէն բարեխառնութեան։ Վէպ մը, օրինակ՝ Կամսարականէն, ինծի համար երեք հարիւր էջնոց պատմում չէ երբեք, այլ այս շրջանակին մէջ խտութեամբ պառկած կեանքին յարուրիւնը, այնքան որքան կ'արտօնեն ինծի ընել իմ ոգեկոչական ուժերը։ Կը հասկցուի թէ որքան ալ շահեկան անձը՝ Կամսարականին, չի հասնիր իր գործով իմ մէջ արձակուած հրատապ յուզումներուն։ Ահա թէ ինչո՞ւ իմ վերլուծումը կը ծանրանայ գործերուն ներքին տարողութեան։ Միւս կողմէն նոյնքան խորունկ, հեռահայեաց տոմար մըն է կեանքը մեր ամենէն բարեբաւոտ նկատուած գրողին։ Առնել սերունդի մը գըլխաւոր միութիւնները, բանալ անոնց կեանքին հարիւրաւոր ծալքերը պիտի նշանակէր ամենէն շահեկան վէպը լատալեկերան, սա տարբերութեամբ որ հնարովին հոն պիտի ըլլար փոխարինում անձնապէս կազմել մէկ հատիկ գէմք մը, նոյնիսկ, իր չէնքին ամբողջութեանը մէջ հաւասար պիտի դար մեր ժողովուրդին առնուազն քառորդ դարը (Դուրեան, Մեծարենց, Զարիֆեան, Սիւսանթո, Վարուժան Եւսէն) վերակազմել։ Յօրինել Պետրոս Դուրեան մը համազօր է մեր Զարթօնքը լիութեամբ ու գեղեցիկու ծանր պարտքին։ Ու ասիկա այսպէս բոլոր գէմքերուն համար ալ, նոյնիսկ անոնց՝ որոնց տաղանդը կ'ստացուէր կամ պակաստուր է մնացած։ Ի՞նչ ապրումներու գումար մըն է Տիկին Արշակունի թէսդիկը։

Պետրոս Դուրեանի մէջ մտքը այլապէս խոցելի է կեանքին վաղահաս չքացումովը։ Խօսիլ Դուրեան բանաստեղծ է մը, լրջութեամբ, խօսիլ է պատանեկան խակութիւններէ, հիւանդութենէ, թաղումէ։ Ըսի թէ անոր չէր գրուած գիր մը ունենալ մեր գրականութեան վրայ, ուղղակի։ Դանի մը տարիներ այդ տղան չարաչար սպառած է ծագման մոռցիկութիւնը խորտակելու։ Մահը կանխող տարին՝ հիւանդութիւնը ողորուու է Բայց

հասարակութեան մը մէջ զրոյզ մը ուժ է, առնուազն զործօնու-
թիւնն: Կը հասկցուի՞ թէ պարտաւոր եմ, հակառակ իմ փափա-
քիս, ըլլալ շատ վերապահ: Կը զգամ թէ որքան շահեկան է
ինքը, տիպարը, իր ներսէն, իրեն քաղող յոյզերուն, իրմէ մեկ-
նող խռովքներուն հանդէսովը: Բայց վէպ մը չէ Համապարկէրը: Ու
իմ օրերը՝ քիչ: Մնաց որ Պետրոս Դուրեանի անձին ու կեան-
քին վրայ արեւմտահայ գրականութիւնը ունի ամբողջական առ-
նուազն երկու աշխատանք (երրորդ մը, Սիմոն Յակոբեանէ,
գուրս է լրջութենէ ու կը ծառայէ աւելորդ փառս մը ճարեւու
դէշ քննադատութեան), ու թոուցիկ բազմաթիւ նշմարներ: Եր-
կու գործերէն առաջինը՝ քահանայի մը կողմէ պատրաստուած,
կը հպատակի իննսունական թուականներու ախորժակներուն: —
Խղճամիտ, ամփոփ, հիմնական գիծերու հետամուտ կենսադրա-
կան պատմումին: Պոլսեցի քահանան զրազէտ մը չէր: Չէր մա-
նաւանդ քննադատ մը կամ մեր օրերու համադրող մը: Պատ-
մական, չըսելու համար մատենադրական մտահոգութիւններով
անիկա պատմած է այդ տղուն քոսն տարիները, իրողութեանց
հաստատ ու պարկեշտ շարայարումով մը: Գրադէտին և քննա-
դատին պակասը անշուշտ բարիք մը չէ հատորին համար, բայց
չարիք մըն ալ չէ, ինչպէս չարաչար չարիք մըն է Սիմոն Յա-
կոբեան, անտաղանդ բայց յաւակնայորդ, որ ընկերաբանական
տեսութիւններ փոռասիրած է արժեօրել հոն ուր ընկերութիւնը
պարզ էր ու միակաւոր: Կը զրկեմ ուրեմն աւելին ուզող ըն-
թերցողը էքսէրճեան քահանայի հատորին: Երկրորդ լուրջ աշ-
խատանքը ստորագրուած է Արշակ Զօպանեանէն որ պատմելով
հանդերձ կեանքն ու գործը բանաստեղծին, ենթարկած է անոր
գործը քննադատական, այդ օրերուն՝ նոր ու ատուլ տաք վեր-
լուծման մը: Հատորը չունի անշուշտ նոյն հեղինակէն աւելի
յետոյ ու հետեաբար աւելի հասուն մտածողութեան ծնունդ՝
Մ. Պէշկէլեան և իր գործը զրքին լրջութիւնն ու տարողութիւնը,
բայց վաղահաս երիտասարդութեան մը խանդը, ծայրէ ի ծայր
կ'ողհորէ, կը գունաւորէ այդ աշխատասիրութիւնը: Թերթերու
և հանդէսներու մէջ ցրիւ կտորներ, մասնակի իրենց հանդա-
մանքովը կը մնան գուրս իմ նկատառումէն, քանի որ յաճախ
անփաւեր մարդոց այ ստորագրութիւնը վաւերացնել ձգտող փա-
ռասիրական նշմարներ ևն եղած:

Երկու հեղինակներու հաւաքումներէն, հոս հոն տարաբղ-
նուած յուշերէն, մանաւանդ Եղիշէ Գուրեան պատրիարքի անձ-
նական ապրումներէն ինծի հասած տպաւորութիւնները կը խոր-

հիմ թէ կ'ըլլան բաւարար, Համապէսեցին տարողութեան ծիրին մէջ, ուրուագրային կենդանագիր մը յօրինելու, անշուշտ էութեան մէջ անբաւարար (քանի որ, ինչպէս խոստովանեցաւ վերը, ամէն արեւմտահայ գրագէտ վիպական հերոս մըն է, նոյնիսկ անվաւեր իր տաղանդէն ալ մատնուած ըլլալու պարագային, պարզ իր մարդկային թելադրանքովը), բայց դարձեալ իր տեղը արգարացնող: Մեր օրերու նորութիւնն էր *vie romancée*, արեւմտեան գրականութեանց մէջ: Պալլաք մը, Շէլլի մը, Պայրըն մը, Բոուէյլ մը, Շաթոպրիան մը այդ նորութեան ընդմէջէն չեն կործանած, վասնզի կը պարունակեն իրենց առաւել կամ նուազ ալեծուսի օրերուն տակ մարդկային մտքին, սրտին ամենէն խորունկ վէրքերը: Ու այդ վէրքը վէրք է, մօտ դար մը հոգով կշտանալէ վերջն ալ, դեռ իր կրակը պահող բոլոր Դուրեաններուն գործին ներսը:

Պոլսեցի: Արհեստաւոր դասակարգի ծնունդ (երկաթագործի մը զաւակն է անիկա) Պետրոս Զըմպայեան, (հարկ կա՞յ այս ծագումը խորհրդաւորելու) զիծին մէջն է մեր գրագէտներուն, յարգանքի բնօրէն, ինչպէս կ'ըսեն: Տիկին Եսայեան, շատ յաջող գիրքի մը մէջ (Սէֆրաբէ պարտէշէրը), Երուսաղէմ մեծ վէպի մը մէջ (Սէֆրայէ աշխիւ) այդ դասակարգը չեն նուաճած անշուշտ, բայց ձգած են մեղի անուշիկ *estampes* եր, որոնք, հակառակ ժամանակի թեթեւ խաւին, մեզ համար դարձած են անփոխարինելի վկայութիւն: Երկաթագործի մը ընտանիքը, այս առիւթը խօսուած պահուն, Գահիրէ, Պէյրութ, Հայֆա, նոյնիսկ Պոլիս, ոչինչով պիտի յիշեցնէր 1850ի Էսնամիը, արհեստաւոր, թէ՛ իբրեւ հանրային միութիւն և թէ՛ իբրեւ բարքերու *intérieur* մը: Մեր ժողովուրդին լաւագոյն արժանիքները եւ միշտ սիրած եւ փոխադրելի վերէն վարերը, մինչև ամենէն խոնարհ խաւերը: Այսպէս իմ կշիռը կը լրջանայ մեր գիւղացիին հետ երբ պիտի ուզէի ամուր, զօրաւոր յատկութիւններ վերլուծել, մարդոց միջինի մը վրայ: Նոյն լրջութեամբ պիտի զբաղէի բանուորով, արհեստաւորով, հին բայց բիւրեղացած բառով մը՝ Էսնամիով որ ժիւղարուն դաշտէն կրկէս է իջած ընդդէմ առանձնաշնորհեալներու (վաճառականներ, հարուստներ, պետական պաշտօնատարներ, ամիրաներ, փաշաներ և սարիք): Պետրոս Դուրեանի ժառանգութիւնները չեմ քրքրեր, ոչ անշուշտ կասկածիս մէջ տա-

ռապելյով անվաւեր, առնուազն չապացուցուած զխաւական տեսութիւններէ, այլ այն զլխաւոր պատճառով որ անխառն բանասերլոյթի մը համար արեան խաշտձեւումները, զէթ ասոնց փընտըռտութքը, արտահանումը ոչ միայն արդիւնք մը չեն ապահովեր այլև կը դիմաւորեն անլուծելի կնճիռներ: Դուք պատըռտեցէք ձեր մտքին բոլոր միջոցները որպէսզի բացատրէք թէ ինչո՞ւ Սայեաթ-Նովան և միջակ ուէ աշուղ իր դարէն այդքան հեռու կը մնան իրարմէ, երկուքն ալ պարզ մարդոց ծնունդ:

Բայց, եթէ երբեք արեան հարցը մեզի համար հեռու է հաստատ արդիւնքներ ճարելէ, իր հետեանքներովը կը դառնայ այլապէս տուամթիք, ճակատադրական: 1900ին, մեր քաղաքներուն մէջ հայ տղաքը աւելի էին քան յիսուն տարի առաջուան տղաքը: Աւելի՛ կեանքէն քիչ մը համ առնելու արարքներուն մէջ: Դպրոցները առնուազն առաջին կրկէսն էին ուր հարուստին ու ազքատին տաղնապը կը մարդկայնանար: Եթէ երկաթագործին ազան կոշտ իր կաղմով, ոչ ջնարակուած իր մորթով, սանկ ու նանկ զգեստներով գեռ հակադրութիւն մը կազմելու չափ շեշտուած կերպարանք մը կը բերէր դպրոց, սեղանաւորին, վաճառականին, դեղագործին տղուն մօտ, իր հոգեզէն ապրումներուն մէջ, անիկա հազորդ էր այդ տղոց բացառիկ յոյզերուն: Կրնար պատահիլ որ խելքը, տաղանդը, Դուրեանին համար պատահածին նման՝ հանճարը ստեղծէին խորունկ ալ խոռլքներ, մատաղ հասարակութեան մէջ մանուկներու և պատանիներու: Միշտ, արեան հարցը, ինքիւ համար վերլուծուած, կը յանգի իր հետեանքներուն անողոք կշիռին: Ինչ հարկ՝ ձեզի պատմել երկաթագործին, հողագործին, կօշկակարին, օրավարձով բանուորին, փերեղակին տղոցը մանկութիւնները: Իմ մարմինին ամենէն հեռու բջիջները դեռ կը թրթռան այն յուզումներէն որոնք իմ մանուկի ջիղերը կը բղքտէին: Իմ մայրը — բանուոր — կը տառապէր իր որբուկին որբութիւնը անշուշտ, քանի որ զիս ու եղբայրներս ու կոյր հօրքուրս կը պահէր մէկ հատիկ իր միջոցովը — իր երկու կովերովը — բայց կը տառապէր մանաւանդ հացը ճարելու ճամբուն վրայ իր ստեղծած արգելքներովը: Կ'երթայինք միասին հարուստներուն տունը լուացքի: Իմ տեղն էր օճախին կուշտին, փայտերը հսկելու պաշտօնի մը մէջ, իմ ներկայութիւնը իմ խելքովը արդարացընելով: Կ'աշխատէի՝ հինգ տարեկան բղէկ: Բայց չէի զգար թէ իմ ներկայութիւնը կը ճնշէր իմ մամային: Տարէք զիս, ինծի պէսները տարիներն ի վեր, տասնին, տասներկուքին սահ-

մաններէն անդին, երբ ալ բացուած են խելքին պտուկները: Աս է ահա զրկանքը, անով յագեցեալ հողին զոր աշխարհին բու-
լոր անուշութիւնները, աւելի վերջը, նոյնիսկ փառքերը, ան-
բաւական պիտի գան հակակշռելու: Մտքի միլիոնատէր Օշական
չէ յաջողած քաւել, գնել իր մանկութեան այս տռամանները:
Կը խօսիմ այս բաները որպէսզի յստակ ըլլան «անբերելի ծան-
րութիւնները» կարգ մը գրողներու, որոնց մէջ Պետրոս Դուրեան
կուգայ իրր պարագետ, անշուշտ:

Պատանութիւն: Կ'ըսենք ու կ'անցնինք: Չենք իսկ անդա-
դառնար թէ ինչպէս հոլովեցան մեր այդ տարիները, մեր գա-
րունքին այդ անվերադարձ արշալոյսները (Դուրեան պիտի գրէ
որ իր սիրտէն արշալոյս մը չէ՝ անցած): Իմը կը կրկնէ, ցաւի
ու սուգի մէջ, Դուրեանին պատանութիւնը: Բացէք, այդ բա-
ռին իբրեւ տաղաւար, Պոլիսը: Ես կը բանամ, յաճախ, իմ Պրու-
սան: Անբացատրելի հանդէս մըն է այդ քաղաքը իմ ջիղերուն
վրայ: Վէպ մը անբաւական պիտի գար գումարելու բոլոր այդ
հրաշխսառն ապրումները, թելադրելու դիւթքը գէմքերուն ու
բոնցմէ ինծի հասան ամենէն խորունկ խոռվքները, վերակազ-
մելու համը հողին, համբոյրները ջուրերուն, հեշտանքը ծառին
ու ծաղկին, լերան ու ծմակներուն, որոնք իմ ետին զիգուած
են հիմա, ժամանակին վարչամակին մէջ ծածկուած, բայց ու-
րոնց վրայ ամէն անդրադարձ ինծի կը պատճառեն արիւն ու
արցունք, հաճոյքէ ու ցաւէ: Մեր գրականութեան կը պակսին
պատանին, մանուկը (յիշեցի երկու գործերը ուր այդ ապրում-
ները նուաճուած են որոշ յաջողութեամբ): Բայց մեր բոլոր գրող-
ները եղած են այդ հրաշքը: Պետրոս Դուրեան: Բոլորէն աւելի
արիւնոտ, վիրապատառ կատարելութեամբ մը:

Դպրոցին մէջ — չեմ մասնաւորեր այդ կրթութիւնը որ
ոչինչ կրնայ տալ ուսանողին, պարզ այն պատճառով որ ուսու-
ցումը մեր հարուստներուն համար պաշտօնի և հաշիւի ճամբայ
մըն է, միջակ դասին համար՝ պարտք մը — Պետրոս Զըմպայ-
եան ուշագրաւ տղայ մըն է, արտակարգ կանխահասութեամբ
մը, քանի մը տարիքի շրջաններ սպառած ըլլալով թերեւ նոյն
արտակարգ արագութեամբ: Քսանին արդէն աւարտած էր ութ-
սունը: Տասնհինգին մենք ձուկ կը բռնէինք գեղին լիճը ու ա-
մառը քաղքին գպրոցը բանաստեղծութիւն կը գրէինք: Դուր-
եան լուրջ է անշուշտ, Վարդ և Շոշանը ոտքի նետելու իր փա-
ռասիրութեան մէջ, ինչպէս, իր հետքերէն ես լուրջ էի, միշտ
իր տարիքին, ոտքի նետելու իմ ալ առաջին խաղը, զոր կրակը

պիտի մաքրագործէր տասնընթիւն։ Այս բաները կը գրուին հոս, բայց ձեզ չեն տպաւորեր։ Կապեցէք սա ամենէն խորունկ յուզումները (*) սա հաւաստումին՝ ու պիտի ըլլաք աւելի արդար, ձեր զիջումին մէջ։

(*) Ինծի կռիւայ թէ Համապատկերի ընթացքին աւելորդ չեն անձնական վկայութիւնները։ Նման յուզումի պահ մը ապրած եմ ես, իմ կարգին, այցելութենէ մը որ տեղի կ'ունենար 1898ին։ Այցելութիւնը կուտային Դրիգոր Զօհրապ և Հրանդ Ասատուր (1898), Պրուսա, ազգային վարժարան։ Իմ ուսանողութիւնը եղած է բացառիկ. տարիին կէսը գիւղը, միւս կէսը քաղաքը։ Պատմեր եմ թէ ինչ եմ սորվեր գիւղէն ինչպէս քաղաքէն, ինծի ըսին թէ գրագէտներ էին եկողները ու տարադին իմաստը անամբողջ էր իմ խակ տալին։ Բայց գրողէս ըլլալէ առաջ, եկողները մարդեր էին։ Աչքին առջին են երկու վարժամ մարդերը (անկէ վերջ, Պոլիս, այդ մարդերուն հետ իմ յարաբերութիւններս չաղատեցան ըսկըզքնական այդ տպաւորութենէն)։ Պիւրկ. մաք, խորունկ միսերով ու ծանր մոյնքով՝ Զօհրապ որ տղոց տեսրակները խառնելու ատենն խակ կը մատնէր բազմամակարդակ տեսողութեան, արագ թափանցումին, քանի մը տպաւորութիւն նոյնաժամանակ առնելու և տալու շնչոտ հակում մը, խօսելով, զննելով, հասկնալով նոյն նայուածքին մէջ։ Փաստաբանը հրապոյր մըն էր ու հէքեաթ մը, ու գիտէք որ մէկն էր աւնոնցմէ։ Տեսնելու, զատելու, ապրելու իր արագութիւնը իր կենսադիրները բաւարար չափով չեն շնչտած։ Զօհրապին մօտ Հրանդը ողորկ, օժուն, ներդաշնակ, գրեթէ էգ։ Որուն թաւ, լեցուն դէմքը կը թուէր փրցուած ըլլալ տաճկական դիւանի մը նախադաճական աթոռէն։ Մութ բայց հանդարտ ձգողութիւն մը կ'արտայայտէր այդ հայրական նայուածքը, միւսին խռովիչ, յուզող հրապոյրին մօտիկը զրուած։ Կը նայէին մեր վրայ, երկուքով։ Կը յիշեմ որ վերջընթեր դասարանն էինք այդ տարին, դասարանը որ զպոլոցին մէջ վարկ ունէր իր շարադրութիւններովը, բոլորն ալ իմ գրչէն ելած — քաղաքացիները հազիւ կը խօսէին մեր լեզուն — ու տղոց տրամադրուած, խորունկ վստաղանութեամբ մը, ուսուցիչը պահելու չափ անձակ պատրանքի մէջ։ Զօհրապ կարդացեալ էր մեր տետրակները, երբ տեսչաբանէն, տրցակը ձեռքը, կը մտնէր դասարան։ Բաղցր էր ու ճառագայթուն։ Ու պարտաւոր եմ ըսել տրտում բաներ։ Իմ ընկերները, բոլորն ալ արհեստաւորներու տղաք — հարուստները օտարներու կը զրկէին իրենց զաւակները այն ատեն ալ ինչպէս հիմա — պարզ, լուրջ ու գրեթէ տրտում տղաք էին, բայց բոլորն ալ ներկայանալի արտաքինով մը, քանի որ հազած էին զգեստներ որոնցմէ չէին ամչնար։ Գործածանքի իմ յանդիմութիւնը, աթոռ բերելու պատրուակին տակ, զուրս նետանելու և անյայտանալու իմ զգեստները, գիւղին կնիքովը, քաղքենի չէին զարձած ու կը վերաւորէին իմ արժանիքները, կռիւներ, անդադար, այդ զգեստներ արժած էին ինծի, մինչև որ դասարանը իր երախտագիտութիւնը կը մատուցանէր ... լռելով անոնցմէ։ Իրիկուսն մօտ իմացայ որ Զօհրապ հաւնած էր տետրակ մը ու զայն տուեր Հրանդին։ Հետաքրքրութիւն։ Հեղի-Գալիք բեմ ... Դրուստ առած շուենչ տունն էի տարեր մէկ կտոր։ Յա-

Տեսայ իր ձեռագիրներուն տետրակը, Դուրեան սրբազանէն Մեսրոպ Նշանեան սրբազանին անցած: Անկնիք, մոռալ զիր մը: Թուղթին հասարակութիւնն իսկ սրտաճմլիկ էր այդ տետրակին վրայ: Փնտուեցի իր սկսնակի էջերը, որոնք կը պակսին: Թուականով մը մասնաւորուած բանաստեղծութիւններէն ամենէն կանոնով կը կրէր 1867ը — ան որ Խջէ՝ Բէ վերնագիրը կը կրէ: Այս քերթուածը Դուրեանի բառարանին, զգայնութեան, ինքնատպուլթեան բոլոր տարրերը ունի, կայծերու ձերին տակ: Անյաջող քերթուածները չեն պատկանիր անոր սկսնակութեան, քանի որ անոնք կան 1870ին, նոյնիսկ 1871ին: Կարելի է էջեր յատկապընել դպրոց — չուկայ տարակը բանալու: Կը գոհանամ միայն թեւադրելով ձեզի հետեւի պատանիին պատկերին որ հաւանաբար շատ շոյուած իր ուսանողութեան համբաւը ուսին՝ պիտի թափառի վաճառատունէ վաճառատուն: Ի՞նչ սիրտ սեղմող տազնապ մըն էր մեզի, տասնըվեցը անցնող ու վկայական մը չալիող տղոց համար հացին, զործին, երեւելեային տազնապը, ինչպէս կ'ըսէին այդ օրերուն: Իւզոտ պատանները (պանքա, Ռեմի, հանրային պարտուց վարչութիւն, պետական ֆարսուղարութիւն, մանտաներու գրասենեակները նոյնիսկ) անշուշտ կը խըլուէին ձեռքէ ձեռք: Ու դպրոցին մէջ համբաւը կարծես կը դըժ-

ջորդ առտուն զսարանը կը պատմէր պատահարը երբ կառավարիչ պարոնին մատը զիս կը հրաւիրէ դուստ: Կը յանձնուէի մէկ աչքը կոյր զիւղացիին որ զիս տարաւ քաղաքին գոց շուկան, պատրաստ հագուստներուն վաճառատունը: Սրտադող կը մտնէք ներս: Առին իմ կոնակէն գեղ հոտող իմ նախը որ չէր հինցած: Ինծի հագցուցին քաղքցի պատանեկի մը զգեստը, իմ դպրոց դարձը որքան ալ տխուր — տասնըհինգ տարեկան էի ու կը զգայի կատարուածը — խուլ ուրախութիւն մը կը դնէր իմ կերպարանքիս: Տեսչարան, չոն էին երէկուան այցելուները: Ձօնրապ ըսաւ ինծի. «Կարդացի գրածդ: Երբ կորսուիս՝ մեզի վրիդ»: Յանձնարարեց միշտ, նեղ օրերուն, յիշել իր խօսքն ու այցելութիւնը: Պէտք եմ խոստովանիլ որ կորսուտի բոլոր առիթներուն այդ մարդուն ստուերը բուսաւ իմ կուշտին: Ո՞վ էր հեղինակը այս սրտառու յուզումին: Տուն դառնալու համար օ՛րը որ տարի էր դարձեր: Մամա՛ս որ չէր կրնար հաւատալ իր աչքերուն, գեղացի լաճին տեղ դէմը քաղքցի պատանիկ մը գտնելով: Այդ իրկուն ես կրցայ առանց ամօթի խաղալ մեր բաթրոնին տղուն հետ, խօսեցայ հրեշտակէ մը աւելի գեղեցիկ, պուպրիկ անոր քորջը հետ: Շաբաթ մը հերոսն էի դպրոցին: Համբաւ: Այդքան կ'ըլլար: Ոչական, իր պատանութեան մէջ, գոնէ անգամ մը գտած է այդ կախարդական պարիկը: Կանխահասութիւնը կապուած է այս կարգէ պարսկեմբուս: Ոչ մէկ զմուարութիւն կը զգամ, հիմա, այս ամէնը նոյնութեամբ փոխադրելու: Պետրոս Դուրեանին անօթի պատանութեան, զիցիւրով՝ հանձնարին ալ փուլ-պտակը, իր հաշտոյն:

ոււրացնէր այդ չէնքերէն տղոց մուտքը, քանի որ այդ նախանձուած դիրքերուն կ'արժանանային ամենէն շնորհազուրկ պարոնիկները, իմացապէս, բայց որոնք բախտովն էին ծնած իրենց դէմքերուն, շրջաններուն . . . :

Եկատեցէք ոսկրուտ, տժգոյն, անհրապոյր, խոշոր ու անհաւասար մարմնով այդ պատանին շուկայ, հացի պաշտարին: Իր հօր խանձութը, Բայց նոյնիսկ Պետրոսի յօժարումին պարագային, անոր մայրը, թաղին աղջիկները, տէրտէրը, հոգարարձու էֆէնտիները, թերեւս սրբազանը պիտի դիմէին ծանր խաչակրութեան: Արհեստ մը, սանկ կօշկակարութիւն, զերծակութիւն, ատաղձագործութիւն պիտի նշանակէին կործանումը զըսրոցին: Կը մնային վաճառականները, որոնք, հազար ու մէկ խաղերով, խարդախութիւններով, հնարքներով իրենց ձեռք ձգած քանի մը հազար ոսկիներուն հաշիւը, ելնմուտքը անշուշտ որ կարող էին տասը Դուրեաններու միացեալ խելքէն աւելի կատարելութեամբ կարգադրել, բայց իրենց փառասիրութիւններուն մաս կը նկատէին, շարաթը հինգ — տասը զրուշով ԵՐԶՈՒՆ զրագիր մը ուրախացնել, լայն լայն խօսելու առիթ ունենալու համար այդ բարերարութիւնէն: Պարոնեան ըրած է այդ աշխատանքը: Առաջին մեծ պատերազմէն առաջ ու վերջ Թէոդիկ կը պարծենար այդ պաշտօններով: Փնտռեցէք մեր պոլսեցի զրուշներուն պատանութիւնը ու մեծ մասին մէջ դուք պիտի գտնէք նոյն տռաման: Պատմեցի ձեզի իմ փորձառութիւնը: Արիւնթաթախ, սպառած, հիւանդ, հինգ զրուշը երեսին նետելէ վերջը իմ միլիոնատէր բաթրոնին, ես կը դառնայի բացարձակ անօթութեան որ անշուշտ աւելի ազնուական վիճակ մըն էր քան ցաւատանջ իմ պատանութեան հասցուած այդ նախատինքը: Հոս կը յիշեցնեմ որ այդ ընդարձակ խանին յարկերուն, կամարակապ նիւղներուն ներսը իմ հիւանդ էր ողբերգական բանաստեղծին ուրուականը:

Վաճառատունը անդրանիկ քայքայումն է, նման տղոց ճակատագրուած, ու պիտի շարունակուի այդ քայքայումը այս անգամ . . . Լուսոյ վառարանին մէջ, յարկ վնեմին մէջ

«Ուր պղինձն ոսկի, ցիւրքն ոգի դառնայ»

որ «մանկանց սիրելի», «ազգաց պաշտելի» իբրեւ պանծացուելուն հակառակ, վաճառատունէն աւելի նսեմ, օպանիչ շրջանակ մըն է տաղանդէն զատ ուրիշ ոչինչ ունեցող պատանիին: Ո՛ր դրականութեան մէջ տիպարը վերածուած է ողբերգականէն ալ

անդին կերպարանքի մը, կորսնցնելու աստիճան մարդկային իր իրաւութենէն շատ բան: «Վսեմ ձուլարան»ը անշուշտ կը հալեցընէր առաջին մեծութիւնները տղոց հոգիներուն, բայց կը ստեղծէր առաջին տոմարները պատանիին, երիտասարդին: Շարունակեցէք քալել տարիքն ի վեր, ըրէք այդ երիտասարդը հայր, չափու հասեալ, զաւակներով ծանրաբեռն ու զարգացած անհատականութիւն: Բայց իմ ծրագրէն դուրս է գրական թիմաներ վերլուծել: Պետրոս Դուրեան, ինչպէս Յակոբ Պարոնեան ըրած են այդ ուսուցչութիւնը զպրօցներու ինչպէս տուններու մէջ, հասնելու համար արիւարին մէջ բարձրագոյն զրկանքներու աստիճանին, որուն պոսակն է յաւէտ, անխուսափելի անօթութիւնը, իր բոլոր ձեւերուն ալ մէջը: Պետրոս Դուրեան, ինչպէս Յակոբ Պարոնեան ապրեցան անշուշտ «յարկ վսեմ»ին ամբողջական նսեմութիւնները, թերեւս սա հոչակաւոր երգին յօրինման իսկ օրերուն (Պարոնեանի էտիրնէն Պէրպէրեանի էտիրնէն աւելի կանուս է, բայց անոր Պոլիսը անանուանելի ողբերգութիւն է), Պէրպէրեանի մատաղ փառքին հանդէպ «յակնիւ», ինչպէս կը գրէին այդ օրերուն: Խնչն է միջամտողը որպէսզի իր դասը սիրող, սիրցնող, իր շրջապատէն, ընկերներէն անհամեմատ հեռու, առնուազն գրագէտ պատանի մը մնայ անկարող, մազիստրոսարար իր ըրածը զիտցող ըլլալուն հակառակ, իր ռաքին տեղ մը ճարելու մեր զպրօցներէն ներս: Այդ օրերուն մասնաշատուկ երեոյթ մը չէ ասիկա:

Խմբագիր: Խնչո՞ւ չէ: Ո՞րն է մեր գրողներէն ան որ ըլլար չանցած այդ վարժապետութեան չափ նսեմ փորձառութենէն: Ասպարէ՛զ: Կատարեալներէն մէկը: Հոն Բիւզանդ Քէչեան մեծահարուստ մը պիտի ըլլար, այնքան արժանաւորելով իր կենսարաքիութիւնը: Նոյն այդ ասպարէզին մէջ Յակոբ Պարոնեան շրջուն տոմարակալութենէ իր արեան գինը կաղմող օրականն ալ վրայ պիտի տար, կինն ու զաւակները անօթութեան դէմ ապա-հովագրելէ վերջը անշուշտ: Ու Յակոբ Պարոնեան հանճարն է մեր գրականութեան, ճիշդ ու ճիշդ Դուրեանին նման: Բռնէն վար խմբագիրը իրաւ որ զժրախտ կորանք մըն է, երբ մարդ պիտի չանցնի երեսունը, զոնէ դառնալու համար հրապարակին վրայ սանկ ու նանկ միջակութիւն մը, սարսափ մը, առաւ-փախաւութեան, խաչագողութեան ընարեալ մը: Ձուր տեղը չէ որ Պարոնեանի մեծապատիւութիւն մէջ այնքան կենդանի, յատկանշական գիծերով, կողմերով սեւեռման ինկած է արիւարը: Պետրոս Դուրեան խմբագիր: Ձեմ գրտեր թէ որուն թերթին մէջ

փորձ կը սրբագրէր, սուրճը կ'ապսպրէր բաթրոնին, նաւակները փոսթ կը յանձնէր, կամ տասը անգամ մերժուած ընկալազիր մը մետասաներորդ անգամ սանկ ժամով մը հեռու մաղաղայի մը Ակնցի տիրոջը կը ներկայացնէր, մարտիւս համար մարդուն հայհոյանքը, գիրին, գրականութեան հանդէպ անզարման նախաափնքը։ Այդ օրերուն խմբագիրը 1900ի մաղաղաներուն շըրջիկ գործակատարն էր։ Ուրի՞շ։ Այսինքն գիրին, գրուածքին, յօդուածին, քերթուածին, ստորագրութեան գինովութիւնները։ Պետրոս Դուբեան Ազգային Սահմանադրութեան տարեգործի հանդէսները, եկող գացող պատրիարքներու տեսարանները, հանգէսներու մէջ արտասանելի առար պատշաճի ուսանաւորները արժեւորելու առին, թերեւ այցուած էր խմբագրի հոգեբանութեամբ մը։ Բայց ասպարէզէն հաց հանելու հերոսութեան համար իր երեսին կաշին նուրբ էր շատ, իր միտքին սկզբները չափազանց ուղիղ ու մարդերը գիմաւորելու իր միջոցները ունէր քան պատանեկան։ Հիւանդութիւնը, հաւանաբար, կանուխէն սպառած էր անոր ամենէն գործնական սքօնները, յարձակելու համար, քիչ քիչ անպաշտպան, զաղիացիք կ'ըսեն՝ dés-sarmé տաղանդին վրայ որ արդէն շատ նրբահիւս, ազազուն հիւր մըն է, մեր մարմինը ուտելով ապրելու սահմանուած, շատ անգամ ալ ստերջ կնիկի մը նման մեզ լքելով գերեզմանի գոսին։

Դերասան։ Ահա մասնակին։ Աւանդութիւնը վենետիկէն Պոլիս փոխադրած է այդ սխրադին տառապանքն ալ։ Դիտենք որ Ս. Հէքիմեան, Մկրտիչ Պէշկիթաշեան, Թլլեան, Թէրզեան կը խաղային իրենց հեղինակութիւններուն մէջ, կ'ըմբռնենք աւելի կամ նուազ յիմար ու երջանիկ։ Ի վերջոյ բեմը, 1870ին, զպրօցական հանդէսներուն մէկ կրկնութիւնն էր, ազոց փոխարէն հասակաւորներով պարանցիկ, երգերուն հաւատարիմ (գրեթէ Դուբեանի բոլոր թատրոնները ունին զիջում՝ այդ երգի պահանջը գոհացնելու համար), ոտանաւորին տեղ արձակ ճառ ու հանդէսներուն զանգաղ, նստուկ նկարագիրը շարժումներով, ելեմուտով, ձեւերով, լաց ու կանչով փոխել յաւակնող։ Բայց ողբերգութիւնը հոսկէ անդին է որ կը սկսի։ Դուբեան տասնէն աւելի թատրոններ ձգած է մեզի, որոնք բոլորն ալ բեմադրուած են, շատ հաւանաբար։ Ասիկա մեր լեզուով կը վերածուի սա տեսակ եղբրականութեան մը։ — Կամ իր անձն ալ տալ իր խաղին վարկին, կամ պակսող գերասաց մը փոխարինել։ Տիկին Սիրանոյշն է թէ Հրաչեան իրենց յաշերուն մէջ կը պատմեն սրտայայտ դրուագ մը։ Ցուրտերուն, կուզը ելած, հազը զըս-

պեղու համար իր գէմքին մկանները ծամածռելու չափ շարժումի հանած, Պետրոս Դուրեան կուգար փորձերուն: Դերասանունին — լիքը, շէն, գեղանի աղջիկ — անշուշտ որ թեթեյուղումով մը կը նայէր այդ երիտասարդին որ աղջկան մը չափ ամէկուտ էր ու կը կրէր երեսներուն տոգոյն կտաւը մահուան պատանքին: Մեծ սպառում մը երեակայութեան անհրաժեշտ չեմ նկատեր մտապատկերելու համար հիւանդ բանաստեղծը որ «սերեւի՛ն նման կը դուլար անոր մօտեմալու» (իրն են բառերը): Դերասանունին էր այդ երանելի արարածունին: Սեր սիրտը մեր ներսը աղքատախնամի սենեակ մը չէ անշուշտ: Ի՛նչ ալ ընենք, հոն կը թափանցեն հարուստներուն ոչ միայն աչքերը, այլ խոստովները (բառին տուէք սրանցալեան իր առումը = la beauté est une promesse): Դերասանունին որոջ պէրանքով մը՝ մատաղու-թեան, առողջութեան, գեղեցկութեան, գոյնի ու լիութեան ծնունդ, բաւական լսելի միմունջով մը կ'ընդունէր Դուրեանի վախկոտ նայուածքը — «սօգոյն ե, շա՛ս սօգոյն» պատասխանելով ընկերուհիին քաշքշուքին = «բուկո ե. կուգայ կոր»: Լեցուցէք աւտարանը, փորձի սրահներուն բոլոր էգ, գէջ, նենգ, յիմար տպաւորութիւններով ու դրէք երկու աղջիկները որոնք այդպէս բարակ հեղնութեամբ մը կը սպաննէին արդէն մահապարտ քերթովը, մեծ ագոյններէն մէկը իր ժողովուրդի զաւակներուն: Աւելի վերջը, իր անկողինին կրակներուն մէջ, այդ տղան ով գիտէ ինչ ճենճերազին զգացումով մը պիտի թաթխէր զրիչը իր յիշողութեան նախատինքին ու պիտի գրէր անմոռա-նալի տողերը

Շատերը զիս մերժեցին,

«Քընար մ'ունի սոսկ» ըսին.

Մին՝ «Գողգոջ ե, գոյն չունի»,

Իլւսն ալ ըսաւ. «կը մեռնի»:

(ԼՃԱԿ)

Ու անցէք աւելի մարդկային որով և աւելի վերաւորիչ տրամու-թիւններու: Բեմը: Քուլիսները: Փռչին: Յուրան ու առքը: Դերասանները: Տեսաք՝ գերասանուհիները: Ապրումները: Ու այդ հակամարտ զգացումներուն մէջը կծիկ եղած սիրտը հիւանդ բանաստեղծին, իր անհուն փառասիրութիւնը ու ներկայացումէ մը իրեն զալիք քանի մը մէճիալ, հաւանաբար որով պիտի գառնար իր տունը, հազ բերովի ամենէն զարհուրելի գոհունակութիւնը: Գի՛նը այդ պատառ մը հացին: — Հաւանա-

բար ամսուան մը կեանք, քանի որ այսօր զիտենք որ Դուրեանի դերասանութիւնը, անոր թոքերուն քայքայումը փութացընող ամենէն հզօր ազդակն է եղած :

Հիւանդ, Որուն հետ զուգորդ մտածումները, ապրումները հոս կը զգուշանամ բանալէ, քանի որ անոր գործին վերլուծումը այդ վիճակին հետ անբաժանելի ձևով մը հանդուցուած եղաւ, պիտի ըլլայ : Ոմանք, բանդիտութիւնը տարին տաջ, հիւանդութիւնը ընդունելու չափ իրրեւ ազդակ, հիմնական ու բացարձակ, անոր քերթողական տաղանդին : Ասիկա անխմաստութիւնն իսկ է :

Ուրեմն՝ ուսուցիչ, խմբագիր, դերասան, վաճառականի գրագիր. — այսինքն արեւմտահայ գրականութեան բոլոր քիչ ու շատ արժէքաւոր մշակներուն հասարակաց փորձասութիւններ : Բայց եթէ յամառօք քիչիկ մը կենալ այդ բառերէն իւրաքանչիւրին ետին հիւսուող ողբերգական հանդէսին, պիտի զգաք որ Պետրոս Դուրեան կախարդական, անկարելի ըսուելու աստիճաններուն վրայ ըրած է այդ փորձասութիւններուն իր արիւնոտ սպասը : Ասոնցմէ մէկ հաաը միայն, — Դուրեանին հիւանդութիւնը — մեր գրականութեան մէջ պատրանքներ է զարգացուցած մեծութեան, տաղանդի. ըսի ասիկա : Պէշիկթաշլեան, Մեծարենց, Կ. Ոսկեան : Աւելի խոնարհ, գիջումնաւոր՝ Զարիֆեան, Պէշկէօթլեան : Այս նշմարներուն թելադրածք :

Այն շատ իրաւ փաստը որ այդ տղուն գիտակցութեան չորս հինգ տարիները կ'արժեւորէ իրր մեր բարքերուն, ընդունակութիւններուն, ընկերային պայմաններուն, մանաւանդ զլական հասկացողութեան պայծառ տախտակներ : Ուսուցչութիւնը, հեռու ասպարէզ մը ըլլալէ — մօտ դար մը վերջ այդ տղուն պատանութենէն տակաւին ուսուցիչը ամենէն զժրախտ մարդն է մեր ընկերային արժեատախտակին վրայ — տեսակ մը Նեսոսեան պատմութեան է որով՝ զգեստաւոր պիտի քրմանան մեր գրոց-բրոց պատանիները, տեսակ մը վիժուք գործօնութեան բոլոր կեանքի անյարմար ծնողներուն մօտ դիտուած : Տեսակ մը հացին, աշխատանքին խորհուրդը, կամսարական պիտի գրէր՝ պատգամը : Ուրիշ բան չըրին, անոր ժամանակակից ուրիշներ, նոյն աւանդութիւններու և մտայնութեանց, հոգեբանութեան ծնունդ՝ Միհրան Դուրեանը (ապագային Եղիշէ պատրիարք), Եղիան, Զեբաղը — որ վայն երկարաձգելու իմաստութիւնը պիտի վերածէր իր կարգին անվերլուծելի ուրիշ ապիմաստութեան մը, յի-

դափոխական գործիչի այլապէս դժուար ըմբռնելի այնքան տարօրինակ դերին —, Պէրպէրեանը որ իր տաղանդն իսկ չվարանեցաւ նետելու նժարին մէջ, իր անսպառ կորովը անօթի փառքին սպասեակը յարգարեւով: Այս անունները անշուշտ մեծ անուններն են արեւմտահայ գրականութեան բայց չեն հերքեր ասպարէզին մեղայնատուկ ողբերգութիւնը: Մտած տեղը չորցած դանդաղ այս տղան, միշտ ի խնդիր հացին, անշուշտ որ կը մեծնայ հիմա մեր նկատմամբ մէջ երբ զինքը կը տեսնենք, բըղըքտուած, ծակծկուած թռքերով, բեմին վրայ: Ըսի թէ ինչ ծանրածանր հետեանքներով անցուցած է այդ չարաշուք փորձն ալ հացին պայքարին: Հոս կանոնիս՝ խօսիլ այդ խաղերուն ըստ տեղծած խանդավառութենէն. — տիրական ճամբայ՝ դէպի փառք: Թիւրքս: Բայց անթիւր կ'օգտագործեմ յայտնելու իմ ցաւը որ այդ դժնդակ փորձառութիւնը զոնէ չըլլայ վարձատրուած իրական սեւեռումով մը (*):

Կը խոստովանիմ որ Դուրեանին անձնաւորութեան յօրինումը տառապազին ճիգ մը կ'արժէ ինծի, ոչ անշուշտ կենսագրական տարրին անբաւականութեանը պատճառով, այլ այդ տարրին տարօրէն հետեակ, դժնդակ հանդամանքներուն համար: Կարծես անոր գործը, շատ կանուխէն, մանաւանդ յաջորդ տասնամակին իսկ հալեցուցած, անհետացուցած էր զինքը հեղինակուղը, ըլլալու համար միտմիտակ, ինքնաբաւ ու անկարօտ որեւէ նպատակ: Յետոյ, միւս կողմէն, գրական գործի մը մէջ բանաստեղծականին նկարագիրն է գրական անձնաւորութիւնը երկրորդական ընծայել: Մ'կրտիչ Պէշիկթաշլեան, մեծ անուն մը, իր ինքնութիւնը կ'արժեւորէ իր դերին մէջ: Իր ձախող թատերոնները, իր հարիւրէ աւելի փառաբանուած բանաստեղծութիւններէն ամենէն անտանելիները եղան իր փառքին գործաւորները: Այն քերթուածները որոնք այդ անունը կ'ազատագրեն սակայն, ու մեր հիացման կը պարտադրեն, անոր կեանքին մէջ մութին հիւսուող տոսմայի մը զինն են: Պէշիկթաշլեանի անձը այդ թիւով տասնեակը հազիւ անցնող կտորներուն ներսը սպաստանած է: Ըսիլ կ'ուզեմ՝ մեզի համար անոր փառքը այսօր

(*) Պետրոս Դուրեանի թատերական գործին մէջ Թուրաուները, ամենէն յաջողը չարքին, կը թուի ըլլալ թեւադրուած զերասանական սա փորձառութենէն: Այդ խաղին մէջ քանի մը իրաւ տեսարան մանաւանդ թատերական օրալի, կուգան դերասաններէ, բայց որքան անբաւարար՝ իրաւ մարդեր, իրաւ ապրումներ ընդմիշտ նուաճելու փառսթրութեան մը:

հանգչած մոխիր մըն է, յօրինուած թատրոններէն, երգերէն, գերէն. անոր ապրող անձնաւորութիւնը ուրիշ տեղ է: Ո՞ր՞ Պետրոս Դուրեանին անձնաւորութիւնը:

Իր նամակներէն (որոնք ունէ հեղինակի ամենէն անկորուստ անձնամասերը խնայած կ'ըլլան միշտ, ու իբր այդ ամենէն թանկագին փաստերը կուտան այդ հեղինակին անձնաւորութենէն), դժբախտութիւն է որ դարձեալ վերակազմելի չըլլայ այդ անձնաւորութիւնը: Իրաւ է թէ անոնք շատ սեղմ շրջանակէ մը կուգան, այսինքն այն քանի մը ամիսներէն ուր անկաւ մահիւն ունի իրեն աշխարհ ու «մոխիր, յիշատակ» իր երիտասարդութեան փառքէն, ինք պիտի ըսէր՝ արշալոյսէն: Ձէք կրնար հաւատալ իմացական այդ պարզութեան, խօսքի այդ համեստութեան, աղքատութեան: Ոչ մէկ հա'րցոյ Ոչ մէկ դէ'մք: Ոչ իսկ լման, ինքը. թերեւ անոր համար քերթուածները տակաւ կը քամեն այդ անձին իսկանիւթը, ասոր գոյաւորման աստիճանովը: Ու շրջուած զոհի մը դժնդակ, յուզիչ պատկերը: Թէն գեղեցիկ, բայց մանկունակ փառասիրութեան մը ծնունդ է անոնցմէ մէկը, այդ օրերու մեծագոր եպիսկոպոսի մը ուղղուած (Որէն Նար-Պէյ), ուր կը ջանայ եպիսկոպոս ու գրեթէ պաւկաւոր քերթողը հետաքրքրել իր ճակատագրով: Միւսներուն մէջ՝ իր ցաւն է, նիւթ, ինչպէս արտայայտութիւն, ամբողջութիւն անգայտացած, զուրկ՝ մեղ յուզող մանրամասնութիւններէ որոնք այդ գլծէ տառամաներու մէջ այնքան բարձրորակ վկայութիւններ կը կազմեն, գրականէն դուրս: Երբ, իրեն ախտակից Տիգրան երկաթ, իր մօրը նամակներուն մէջ (յիշուած կէտտունէ) իր ցաւը կը ջանայ թելադրել, հետո Պոլիսին մէջ թերեւ իր ցաւին ու հաճոյքներուն մէջ ընդարմացած իր մօրը, ինչ բնականութեամբ կը գտնէ հարադատ թոնը, նօթը, շեշտը որոնք մարդ մը, միջավայր մը, մտայնութիւն մը կը կերպագրեն: Յետոյ, երբ իջնենք մինչև իր օրերը, կենալու համար անհուն խանդավառութեան առջև որով պարուրուած ապրեցաւ իրեն վիճակակից միւս քերթողը (Մ. Պէշլիթաշլեան), մենք կ'ուենանք սրտի ճմուռմ ոչ անշուշտ Իսկիւտարի հիւանդը պարուրող նոյնքան շքեղ, փառաւոր լքումէն, այլ ճակատագրէն իսկ Դուրեանին որ ոչ ոք ունեցաւ իր «սրբին ցաւիւն»: Վենետիկին տեղ, այդ տղուն իմացական խանձարուրը կը բացուի երկաթագործին բնական անճարակութեան մէջ: Ընդոծին հպարտութիւնը մեր արհեստաւորին թերեւ անուղղակի ազդակ մըն ալ՝ որպէսզի բոլոր ճամբաները գոցուին, բոլոր սիրտերը

մոռնան, նոյնիսկ զօրաւոր խանդի պահերէ վերջը այդ տաղե-
րուն, ու այդ թատերական յաղթանակներուն վախկոտ հեղի-
նակը: Իմացական սա զրկանքը (հակառակ անոր որ իր մեծ եղ-
բայրը քիչ չառ հրապարակի մարդ մըն է, թերթերու մէջ յօդ-
ուած գրող ու թերթէ մըն ալ խմբագիր, որ ընտանեկան ան-
ճարակութիւնը անբաւական է մնացած խորտակելու) մեզ կը
համակէ խորունկ յուզումով: Թէ Դուբրան հանճար մըն է, մա-
նուկի մը չափ անխելք, աստիկա ցոյց կուտայ սա հիմնական ան-
ճարակութիւնը: Կենսագիրները կը խօսին անոր խաղերով ստեղ-
ծուած խանդավառութենէն, հանդէսներու մէջ իր քերթուածնե-
րուն վայելած վարկէն(°): Ազգայնական իր քանի մը քերթուած-
ները (Լէյտ, Ի պարբերական ընդունութեան Աֆէն, Հայրէի, Հայրէի Հայոց,
Երբ մարտի Արքանանց, Վիշո Հայոն), ումանք, ըսի, հանդիսական
առիթներու համար տաղաւառութեամբ, ուրիշներ՝ օրուան խուլ յո-
գերուն, ըզձառորութեանց անգիտակից անդրադարձում, բերի՞ն
այդ տղուն ինչ որ թելադրիչն է նման ամբօխերպութիւններու,
այսինքն ստեղծ օրուան մարդը ըլլալու մանկուծակ դոհունակու-
թիւնը: Կը կասկածիմ: Անշուշտ անոնք Պետրոս Զմայականը
սրբագրեցին Պետրոս Դուբրան մակզիրի մը շնորհովը բայց միա-

(*) Թէ՛ իր խաղերը, թէ՛ իր աւուր պատշաճի քերթումները, իր տաղարանին մէջ մեղի չեն խօսիր այն շատ ընդարձակ խռովքներէն ուրոնք ծնունդն էին սա անհաւատալի տղուն: Կը պատմեն թէ պակաւոր քերթող ու մեծ թատերիկալ Մ. Պէշիկիթաշլեան անոր խաղերէն մէկուն ներկայացմանը (հաւանարար 1867ին, քանի որ Օրթագեղի քերթողը աչքերը վրկած է 1868ին) ըլլայ արտասանած նշանաւոր վճիռը. «Այս օրսն ինձմէ ալ մեծ պիտի ըլլայ»: Ինչն ունէր նկատի այս խօսքերը ըսած պահուն Դուրեանին տաղանդէն. — հաւանարար ոչինչ, եթէ ոչ ամբոխին խորունկ, հրախտադիտական յուզումը, մանկատի պատանին մը անսպասելի այդ կառույցներուն նկատմամբ: Մինչս Չերազ կը ներկայացնէ անուշական միառուտութեան մէջ, այդ օրերուն ներքին կրքը, երբ կը պատմէ թէ ինչպէս, տասներեքթամեայ պատանեակ, ազգային սահմանադրութեան մէկ տարեդարձին անկախ խօսած է ծիծաղելի ճառ մը ըայց որ ծափահարուած է խելագար խանդավառութեան մէջ: Կրնամ իրողութիւնը կրկնել Պետրոս Դուրեանին ալ համար: Այդ 1870ը խորունկ տագնապանքներու սկիզբ մըն է: Ազգը կը հաւատայ թէ Վանէն բերուած եղիսիոսոս մը Պոլսոյ պատրիարքութեան զահին վրայ, պիտի փարատէ մեր ժողովուրդին ցնորակերս տռաման: 1910ին նոյն հոգեբանութեամբ է որ զիմաւորեց այդ Պոլսը՝ երուօղէմի աքսորեալը (Իզմիրեան պատրիարք): 1870ին Դուրեան պիտի նուիրէ Վանեցի պատրիարքին մէկէ աւելի քերթումներ: Ձեմ կարծեր որ ինք համարձակութիւնը ունեցած ըլլար այդ մեծարձակ տողերը հանդիսաւորելու, պարտ ու պատշաճ հետադարձութեան մը մէջ:

ցին հիմնովին անրաւական ցամաք հացն խոկ հալթայթելու արահետաւորին զրկալից ընտանիքին: Այնքան փորձերէ վերջ, դրականութեամբ այդ հացը չահելու արկածախնդրութիւնը արդէն դուրս է մեր ջուրերէն: Կը յիշեմ այս ամէնը՝ ոչ անշուշտ անձ մը յօրինելու փառախնդրութեամբ — ըսի թէ Դուբիանին անձնաւորութիւնը անխառն բանաստեղծութեան կալուածին կը պատկանի և հոն միայն փորձելի զեղեցկութիւն մը կը մնայ — այլ ասն զլիսաւոր դերին համար զոր սա իրարու յաջորդող զբժբախտութիւնները կատարեցին անոր տաղանդին ազնուացման ինչպէս քայքայման մէջ: Անոր երգին թախծազին ջերմութիւնը, խտութիւնը, անոր ցաւին հոծութիւնը ու անոր քերթողական բարեխառնութեան արտակարգ հաղորդականութիւնը որոշ մասերով մենք կը մնանք պարտական սա օր մը արեւ հազիւ վայելած կեանքին դառնութիւններուն:

Ու իբր թէ այս ամէնը ըլլային անրաւական: Կը միջամտէ ճակատագիրը, խուլ, անողոք, աննահանջ: Անպատմելի ողբերգութիւն մըն է անոր հիւժախտը: 60-70 տարի առաջ, մերձաւոր արեւելքը, զլիսաւորապէս Պոլիսը ու իր մերձավայր հնօրեայ ոստանները (թուրքերուն կանանոցները, անարեւ արգելարանները ուր կիները կը յղուին մեղմանալու, նըբանալու, դալկանալու և հիւժախտով մեռնելու) այդ հիւանդութեան համար կազմեցին զերագանց արձակարան մը, ինչպէս էին երեսունքառասուն տարի առաջ Գորսիքան, Եգիպտոսը, ինչպէս էր Ֆրանսան առաջին մեծ պատերազմէն առաջ: 1900ին, Պրուսայի մէջ ամէն պատանի, տասներհինգէն անցած շրջանին, զարհուրանքին տակն էր հազին ու քրտինքին: Տուներ կը պարպուէին, ու զոհերը կ'ըլլային ամենէն նրբենի, իմաստուն, շնորհալից պարմաններն ու պարմանահիները: Պոլիս, Դուբիանի պատանութեան: Կը տարածեմ իմ փառսը դէպի հա՛ Գոլսէն առաջ: Այսօր հիւանդութիւնը կը թուի ըլլալ ընտանեաց: Հիմա անձնասպանութեան ախորժանք մըն է անիկա: Կամաւոր յարձակում մը հիւանդութեան վրայ: Հէքեաթը մեղմացած է սակայն: Բուժարան: Քիչիկ մը խելք, զգաստութիւն կը սրբագրեն ճակատագիրը որ Դուբիանի օրերուն խուլ է, անողոք, աննահանջ, ըսի առիկա: Տունի մը վերեւ անիկա այդ ճակատագրին խոկ էր: Պարպուող տուներէն խօսեցայ ձեզի: Ես ունիմ անմոռանալի պատկերներ: Մէկ տունէն ես զերեղման առաջնորդեցի իրարմէ ազուոր վեց զաւակ, երեքը մանչ, երեքը աղջիկ, տասներհինգը մանող բայց զայն զաւաղորդ: Պրուսան:

Անշուշտ: Ու Պոլիսը: Անշուշտ: Կը յիշեմ Յարութիւնին ալ (մեծ հղբայրը բանաստեղծին) նոյն ցաւով հող իջնալը, Դուրեանէն տարի մը վերջ:

Դուրեանին հիւանդութիւնը վերլուծելու — ոչ հարկաւ ակտարանութենէն վերցուած թէքնիք նկարագրումներ չահագործելով — ցանկութիւն մը՝ այս ուսումնասիրութեան մէջ թերեւս անտեղի չեղում մը պիտի դառնար, քանի որ իր գործէն հիւանդի մը հոգեբանութիւնը մնացած է շատ տարտամ, քիփիկ, ապրուած մանրամասնութիւններէ անդարմանելի աղքատութեամբ մը: Այդ հիւանդութիւնը Մ. Պէշիկթաշլեանին մօտ ընկերային արտայայտութեանց առիթ, Դուրեանին համար միակտուր ողբերգութիւն է: Պէշիկթաշլեան այդ հիւանդութեան, ըսել կ'ուզեմ՝ անով պայմանաւոր արգահատանքին, գուրգուրանքին, բարձր պաշտպանութեան ու անոր թաքուն, ներքին աւերումներուն կը մնայ պարտական իր մէկ քանի գլուխ-գործոց քերթումները: Առ շէքիւն Ալեհալէն չէր գրուէր առանց հիւժախտին սրտիւնքներուն, զեղումներուն, կարօտներուն: Նոյնիսկ Հէթեթեանը (Պ. Դուրեան) մեզի չի թելադրեր «Երկինքի հիւանդութեան» խուլ զգայնութիւնը որով կը զողջըզան իր նամակները: Անշուշտ աւելորդ է հոս ծանրանալ հիւանդութեան յընդհանուր, ինչպէս կ'ըսեն, անոր խառնուածքին վրայ առաջացուցած մասնակի տրամադրութիւններէ: Հիւանդութիւնը հետեանք մըն է ու քիչ անգամ ազդակ, որով և ոչ-անհրաժեշտ՝ զրական գործ մը լուսաւորելու: Պ. Դուրեան Եղիային վերլուծումները (իւր ներքին խռովքներէն, Մոնազն ստորագրութեամբ) չէ ձգած մեզի: Միւս կողմէն, հիւանդ ու կործանած, անիկա առնուազն հացին համար խառնուած է շըրջանին բոլոր յոյզերուն: Ուրիշ առիթներով ևս տուեր եմ մեր 1870ը: Հոս ինքզինքս չեմ կրկնել: Կը մնայ հաստատել որ երկու ալդ վիճակներուն ծանր կշիռը Դուրեանին գործին մէջ տուած է հակադիր արդիւնք: Անշուշտ սխալ պիտի ըլլար Դուրեանին տաղարանին հիմնական թելադրանքը սահմանափակել հիւանդով և ազգային մուսային դարպասող երիտասարդի մը հոգեխառնութեան: Բայց իրողութիւն է որ առանց հիւժախտին չէր գրուեր Աճալը: Ու նոյնքան զժրախտ ստուգութիւն է որ առանց 1870ի հոկտոբրական մոլուցքին չէր գրուեր Հայրէն՝ Հայրը:

Անցած է ժամանակը: Աւելի դառն, մեծատարած կոկիծներ մենք կը կրենք մեր հոգիներուն խորը, անքակտելի կեր-

պուլ մը հոն տեղաւորուած, որպէսզի եպիսկոպոսներուն զահ մը ելլել կամ իջնելը առնէինք մեզի մօթիմ: Նոյնպէս լուծ է մահիճին ողբերգութիւնը, մեղմացած՝ «աննշան չմնացող» գերեմանին սուգը: Օտար ենք այդ Պոլիսին, անոր թրքուհիներուն հրապոյրը քնարերգական զեղումներու առիթ առնելու համար: Նոճիները, արշալոյսները, փթիթները, զարունները, սոխակները կարծես մեռած են մեր սերունդին, նորերուն, նորագոյններուն ջիւղերուն վրայ: Ու մե՞նք բանաստեղծութիւնն ու թատրոնը մօտիկ՝ արհամարհելու: Ամբոխային երգը, սինեման, հազն ու հանդիսական ոտոճաւորը կը կշտացնեն մեր հասարակութիւնը, հայրենիքէն ինչպէս սփռուքէն: Բայց ահա և անձածակելին: Ամէն տղայ, տասնըհինգի դոներուն, այդ պատանքին տաղարանին մէջ իր մուտքը պիտի պահէ մաքին՝ իբրեւ թուական մը: Քիչ են նման թելադրանքով հեղինակներ: Բանաստեղծի մը համար այս պարագան համազօր է բացառիկ կենդանութեան, բախտաւոր բառով մը՝ արդիութեան: Այս է թերեւ պատճառը որ Դուրեանին դործը չըլլայ վերլուծելի այն օրէնքներով, ձեւերով՝ որոնք կիրարկելի են իր սերունդէն ուրիշ նոյնքան մեծահամբաւ միութիւններու համար: Ալիշանի մը հաստատ վերլուծման կ'ենթարկուի առանց շահի ու տոյժի: Դրականութեանց պատմիչը անոր դործերը իբրեւ մասեր կը հասկընայ օր մը կենդանի, այսօր դադրած մտաւիճակներէ: Ձի տառապիր անոր անբաւականութեամբը, վասնզի միտելները և ողջերը չեն դատուիր նոյն օրէնքներով: Ոչ մէկ միջոց, մեր օրերուն, մեզ պիտի մղէր զիջումի Ալիշանի քերթողական վաստակին, հակառակ անոր որ դար մը առաջ այդ վաստակը միակտուր մտաւ Էր, մեծութիւնը: Դուրեան մեր օրերուն տղան է: Էր անխիւս իմ սերունդին այ տղան ու կը հաւատամ որ սփռուքի իրաւ խառնուածքով պատանիները զայն արհամարհելու քաջութիւնը չեն համարձակիր վերածել իրենց ինքնատպալին ցուցադրանքին, պարզապէս սրբապղծութենէ մը վախճալուն, ինչ որ կը նշանակէ դարձեալ թէ այդ զիւանը կը նուաճէ զիրենք: Քննադատին մասշէլի են Դուրեանին թերութիւնները, մեղքերը, կորանքները, այս անգամ չըջանային ազդեցութիւններու արգասիք ու կնիք: Անոր արժանիքը վեր է քննադատէն, եթէ եբեք՝ զերասան մը կամ անտանելի մեծամիտ մը չէ այս շուրջափն տակ արարողը:

Ինքը իրեն միայն պատասխանատու, խորհրդաւոր, դժուար

սեւեռելի երեւոյթ մըն է անիկա: Ձայն հասկնալ փորձել պատմա — կենսագրական մեթոտով՝ զբաղիլ է բանաստեղծէն դուրս, երկրորդական, չորրորդական ազդակներով որոնք ազդային պատմութեան համար կ'ընծայէին լուրջ շահեկանութիւն բայց հարկադրաբար պիտի մնային անբաւական՝ բանաստեղծը սեւեռելու: Աւելի'ն. ատրիկա պիտի նշանակէր զառածիլ նուագութեան, տկարութիւններուն փաստովը: Մենք որքան զիւրաւ կը գըտնենք մեր ուղածները գործի մը մէջ ու որքան դժուար կ'ընդունինք ասոնց պակասը դարձնալ: Բաւ է ինծի ըսել թէ զայն սիրել չկրնալը — որքան շատ է թիւը այդ երիտասարդներուն, սիրւոքին ինչպէս հայրենիքին մէջ, այս մեղքով հպարտ — հոմանիշ է հզօր փղշտացիութեան մը, արուեստի զգայարանքէն հիմնովին անմասն դժբախտ ծնունդի մը: Կրնանք անոր տողը, թէքնիքը, քերթողականը դատել, նոյնիսկ քննադատել: Ասոր համար ողջ ըլլան լրագիրը, դասագիրքերը, ուղղագիտութեան codex-ները: Բայց բոլոր մեր փաստերը սահմանուած են փոշի դառնալու անոր ստեղծումէն ալեւս բիւրեղացած փառքին առջև: Դուրեանի գործը բիւրեղացած Դուրեան մըն է, իր յաջողակ մասին մէջ: Անոր ձախող քերթուածները, թատերագութիւնները եւ սրտի մեծ հանդարտութեամբ կը փոխանցեմ իր ժամանակին ու անոր զիւաններուն: Երկու տարիով կը բաժնուին իրարմէ Ռնար պանդխտի և Դուրեանը: 1874ին թէ 1875ին լոյս է տեսած Սոսիէի Լայկալը:

Պետրոս Դուրեանի գործը, բազմատուած իրեն շնորհուած ժամանակին, իբրեւ ծաւալ հաւասար կուգայ Մ. Պէշկիթաշլեանի վաստակին: Անիկա կը բազկանայ ֆերբուամներե, խաղերե, ցանցառ արձակներե (նամակ, դամբանական):

Այս արդիւնքէն արեւմտահայ գրականութիւնը, ու ասոր ճամբով՝ հայ գրականութիւնը հպարտութիւնն ունի բացառիկ յարգանքով արժեւորելու ֆերբուամները որոնք առաջին անգամ համախմբուած են Տաղ և Թաթերբաշիէն անունին տակ, հրատարակուած՝ համակիրներու ջանքով, մահուան իսկ տարին: 1892ին Պոլսեցի քահանան վերհրատարակած է հատորը, անկէ զեղչելով ազգայնական ոտանաւորները և խաղերը, գրաքննութեան արդիւքով, բայց տեղ առած՝ անոր նամակներուն: Աւելի ցետոյ, զանազան ձեռնարկուներ, անշուշտ առեւտրական նկա-

տուճներով, իրենց շահուն յարմար ձևերով փունջեր կազմած են այդ տաղարանէն:

1872ի հատորին մէջ խմբուած թատերագութիւնները (Թադրոն կամ Թշաւաւէր, թատերագութիւն հինգ արար, Սեւ Հոգի կամ Յետէն Գիշեր Արարապէան, ողբերգութիւն երեք արար, Աստապակոն Ռեւոլյուսիոն կամ Սեւ Կամ Աւերոսն Անի ճայրատառքի Բագրատունեաց, թատերագութիւն հինգ արար, Վարդ և Շուշան կամ Հովիտ Մաւեաց, թատերագութիւն չորս արար, Անկոսն Արշակունի Հարստութեան, թատերագութիւն հինգ արար) ու նաև անոնք որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ հատորին նախաբանը, Տէգրան Յերբոբ, Կերծանոսն Հոգիայ և Նահապակոն Ռեւոլյուսիոն կամ Սեւ Կամ Աւերոսն Անի ճայրատառքի Բագրատունեաց, որոնք չեն առնուած հատորէն ներս, տպագրական, այսինքն անտեսական նկատուած ներով հաւանաբար, Արարչեւ Աշխարհալը (որ լոյս է տեսած Թիֆլիս, 1900էն վերջ, հանդէսի մը մէջ), Միտայել Նալբանդեանի զոր տեսած եմ սեպտեմբեր 1900ի Պուրեանի ձեռագիրներուն մէջ, կը կազմեն բաւական ընդարձակ աշխատանք մը որուն առթած նիւթական սպառումը կը խորհրդէ թէ չարաշուք ալ դեր է ունեցած, անոր հիւանդութիւնը վայրագնող ու մահը փութացընող: 1892ի հատորին մէջ՝ նամակներ ու դամբանական մը:

Այս թուումին թելագրանքը:

— Ան որ Պետրոս Պուրեան, տարիներու շատ քիչ թիւի մը վրայ ըրած է ինչ որ Մկրտիչ Պէշիկիթաշեան պիտի ընէր քսանի մօտեցող տարիներու դումարի մը վրայ (Հիսարեանի Բաւաւերին մէջ լոյս է տեսած Մկրտիչ Պէշիկիթաշեանի առաջին ոտանաւորը, 1851ին: Բաղդադէն ունի՞ տակէ կանուխ քերթուածներ անկէ: Ձեմ յիշեր): Ուրի՞շ թելագրանք: — Ատիկա ստեղծագործութեան տալանալ մըն է, տարերային, լայն, ազատաւոր՝ Պուրեանի պակտող ուժերուն համար: Տարիներու այդքան քիչ թիւի (*) մը վրայ, տասնէն աւելի խաղերու ճարտարապետու-

(*) Զեղչելու ստիպուած եմ այդ փոքր թիւէն տակաւին 1871ը, քանի որ Պուրեան գրեթէ անկողինն է, անոր ընթացքին մէկ կարեւոր մասին: 1872ի հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ սրտառու է որքան միամիտ խոստովանութիւնը որուն համեմատ հիւանդ Պետրոս Պուրեան ընտելի է ... խաղալու այդ տարիին կէսին: Բացէք խոստովանութեան թելագրանքները ու զոյք կը մօտենաք ողբերգութեան բմբուռումին: Իրաւ է որ լաւագոյն քերթուածները կը կրեն տարեթիւ 1871ը: Բայց աւանդը գրուած են ով գիտէ ինչ հզօր յուզումներու իբր անդրազարծ: Աս է պատճառը որպէսզի, հակառակ իրենց ծանր ոտման թիւովին, այդ յաջողակ ըբերթուածները ըլլան ղերծ մամանակէն, չթելագրեն ասպարէ-

Թիւնը իբրեւ վառատ ինքզինքը կը պարտադրէ սակայն քանի որ այդ բռնավաստակը, այդ չարաշուք արտադրութիւնն է որ պիտի ընէ հասկնալի թէ ինչո՞ւ մեր ամենէն իրաւ, հանճարային քերթողը ըլլայ մեզի ձգած այդքան վտիտ զիւան մը հարազատ բանաստեղծութեան: Անշուշտ որ իր կանխահասութիւնը բացատրիկ է որքան բացարձակ: Բայց իր անկողինը կանխող երկու երեք տարիները (1869ին անոր կուրծքը կը սկսին պատռուել հիւծախտին միջրոպները) անիկա տրամադրած է մեր հրապարակին, որ իր զոհը կ'ուզէր թատերերգութեան ձևով, այդ օրերուն, ինչպէս աւելի վերջը ուղեց զայն խմբադրական կարիքներու ի սպաս: Աւելի անդին, վերլուծումի տխուր պարտքին տակն է կշռելու սա վերադրումին ամբողջ եղերականութիւնը: Խմբադրութիւն, վարժապետութիւն, կուսակցական աշխատանք այսօր դահլիճներն են հայ գրողին: Երեք քառորդ դար առաջ, թատրոնը կը կատարէր այդ նսեմ աշխատանքը, սպաննելու մեր բանաստեղծները:

Բ.

ԻՐ ՀԱՆՃԱՐԸ

Շատ չեմ ուզեր որ տեսնէք այս որակումը սա տղուն միտքը տարազող: Հանճար՝ անոր համար որ ոչ ոքէ կուզայ: Հանճար՝ անոր համար որ ձրի է, այսինքն կիանքին բարդ կամ պարզ պահանջներէն ոչինչ հասկցող կամ լրացնող: Գրագէտը հանգամանաւոր արարած մըն է, արդիւնք՝ որոշ պահանջներու ու ճամբայ՝ որոշ իրադրութեաներու: Ունինք Արովեանը: Ունինք

զէն տաղաչափը, նոյնիսկ տաղանդաւոր քերթողը, տան անոր հոգիէն անվերածելի, բայց անկորուստ ալ քանդակներ: Կ'ենթադրեմ թէ ժամանակին թերթերը, հանդէսները դժուարութեամբ կ'ընդունէին այդ անսովոր տպուերը, ուր հրապարակին ախորժակները հիմնովին կը պակսին: Յետոյ, միակտուր, անընդմէջ քալած է հիւանդութիւնը, անոր զլանալու համար քերթուած մը կառուցանելու բաւ հանդարտութիւն մը: Մեծ ի մահ գտնած ենթագրութիւնը Տրունցիին անշուշտ Պէշիկթաշլեանին նմանելու վառասիրութենէ մը չի դարձ, քանի որ հանճարային հուրքը առած տարած է բանաստեղծին գրիչը, նուաղումներու, տկարացումներու ընդմէջէն, ծածկելով ասոնք ու յաղթահարելով մեր տրամաբանութիւնը: 1870, 1869, 1868 տարիներ են ուր քերթուածին տեղ թատրոնն է որ կը մտնէ անոր ուժերը:

Րաֆֆին: Եւ ունինք Պարոնեանը: Որոնք արտադրած են իրենք իրենց զլխուն, անմունեակով ու վսեմ այլուութեամբ մը սա մեր աշխարհէն:

Ինչպէս կը տեսնէք, տաղանդը ու իր տեսակարար կշիռը չեն մտներ որակումին, վասնզի այդ մարդոց գործերը — արեւդիւնք՝ այդ հանճարին — կը զանցեն մեր կշիռները դարձեալ: Ո՞ր գրականութեան պատմիչ մը պիտի արժեարէր Պարոնեանը: Մենք ունեցանք Օտեանը, որուն տաղանդը մեծցնել, մինչև Պարոնեան ու աւելի անդին, գրական գործողութիւն մըն է: Երուանդ Օտեան ամբողջութեամբ ծիրին մէջն է իր շրջանակին, ապրումներուն, ընթերցումներուն, մանաւանդ իր ընթերցողներուն: Զուտ քնարական արդիւնքը Պետրոս Դուրեանին քաջքը՝ չուրով մը պիտի բացատրէինք Ռոմանթիզմին: Պիտի կրնայինք, տակաւին, գրական պատմութիւնները այնքան եղբրական ապրումներու հանդիսարան ընծայող կենտարական տոմարները չահագործել, յիշել Նովալիոն ու Պոտլէսը, Վերլէնն ու Ռէնպոն, իր առիթով ու դարձեալ բարձրանալ իմաստասիրական բաջաղանքին, գեղագիտութեան փառախնդիր տեսութիւններուն, բացատրած ըլլալու համար 1870ին, Պոլսոյ նման քաղաքի մը մէջ ուր բանաստեղծութիւնը երգ է ու հետորութիւն, տաղաչափութիւն է ու դասաստեղծական ճարտարանք, իրականութիւնը, պայծառ որքան տարօրինակ Լճակին որ հերքումն իսկ է օրուան բոլոր խորթակներուն, փառքերուն, կերքերուն, թերեւ ապրումներուն: Հանճարը սահմանող աշխատանքներ շատ, մեծագոյն մտածողներու գրչին ծնունդ: Ձեռ վառած իր այդ խնդրական տեսութիւններուն ղէպի կշիռը: Իմ տողերուն վրայ բոլոր համեստ է ու կը ձգտի թելագրել մեհաւոր, անոք, լքուած բայց իր աստղէն զատուելու անընդունակ թշուառականը որ պիտի ապրի այդ աստղին գիրը, պիտի չտկարանայ կեանքին տհաւոր ծեծերուն աննահանջ յորձանքէն: Բաւին՝ պիտի դիմանայ անոր սպառիչ, կործանարար բռնութեան, իր յաճախ հիւանդ, միշտ տարօրէն փխրուն մարմինէն ճարելով սրբազան հակադդեցութիւնը որով պիտի պաշտպանէ, ինքն ալ լաւ չզիտնալով ինչո՞ւ իր գործին մէկ մասը, զիջելով հանգերձ այդ հոսանքին ուրիշ կարեւոր մասեր, միշտ այդ գործէն: Դուրեանին կեանքէն մեր ունեցած նշմարները կը լուսաւորեն այս մոռալ փաստը չարաշուք շողիւններով: Ան ի՞նչ սրտառու է ճակարկի գիր է որ կը միշտամտէ որպէսզի այդ տղան ու բոլոր նմանները մեան անկաւորող իրենց այդ գանկը շէնք շնորհք կրելու, գոնէ անկէ պուշտ մը

հաճուք, փշրանք մը հաց ճարելու: Յիշեցի Րաֆֆին, Պարոնեանը, Արսիկանը: Նպատակս էր Նալպանտեանը, Պէշիկթաշլեանը, Տիւսարը փառազարդող փաստերը արժեքերը: Պետրոս Դուրեան դպրոցէն դերեզման է քալած, իր հանճարին սեւ հովանոցին տակ: Գաղիացի քննադատ մը պատմած ասին Պոտլէօի մահուան տոմամբ Բարիլի մէկ հիւանդանոցին անկիւնը, մօրկանը թւերուն մէջ, ինչ յուզումով կը գրէ «Քիչ մը նուազ համբաւ, քիչ մը աւելի հաճ» . . . Բարի թէ Դուրեան եկած էր անտունեակ: Ըսել կ'ուզէի որ նման էր բոլոր հանճարներուն որոնք իրենց սկիզբը կ'ընեն այդ մատչութեան ընթերցէն ու քիչ անգամ կը հասնին լոյսին: Անիկա ըրած է ամէն բան, պաշտպանելու համար սրբազան իր աւանդը: Գրեցի թէ ինչ ազնիւ տղեր էին մեծափառ եպիսկոպոսի մը ուղղուած իր երկու էջ արցունքները: Կը հաւատամ թէ սխալի մէջ չեմ երբ իր ողորմելի քերթուածները Աւ Խէֆան, անգիտակից փորձեր են իր կողմէ, օրուան իշխանաւորին երջանիկ հետաքրքրութիւնը արթնցնելու գէպի սնակը

. . . Ուր գէթ ցամբած է կանքեղին առկայծ իւղ.

. . . Բանաստեղծին ուր աղբաս՝

Ինք լոյս՝ կրակ, ոչ մէկն ունի գրելու . . .

Կարգաց անշուշտ Վանեցի պատրիարքը այդ քերթուածները, թերեւ խռով ալ հոգիով, բայց մտածեց, գաղափարներու ահաւոր զուգորդութեամբ մը, իր Հրաբխահներուն ու անոնց վերըստին տղադրութեան համար օրուան կորկոտաւոր մէկ իշխանին մեկնանաւորը իրագործելու: Այնքան փոքր են մարդիկ իրենց անձին ու չափին պարունակին մէջ: Երկարատեւ, անխոնջ պայքարները հացին մինակ ընկերվարական պրոպականտին նիւթ չեն տուած, այլևս գրած են սեւ գիրերով, դամբանին մոուրովը Դուրեաններու ճակտին զիրը:

Այո՛, Կեցէք այդ տղուն չորս կամ հինգ տարիներուն զի մաց, ձեր մտքովը ընդարձակելով փոքր ուրուագիծը այդ կեանքէն, կանխող էջերով ձեզի տրամադրուած, ու վերակազմեցէք տմբոյն, անօրինակ պատանին, իրը մարմին, մանաւանդ հոգի ու ըսէք ինծի թէ կա՞յ աւելի սրտառուչ մեծութիւն քան իր հաղանդը, իր հանճարը դադաղի մը պէս իր զիտուն ամբարձիկ պտտող եղբրական երկատարդին տագնապը: Չեմ դառնար ետ: Գիտցէք միայն որ հանճարը այս անկարողութիւնն է յաճախ, կեանքին յարմարելու: Ո՞վ իրմէն աւելի աղուոր կը գրէր մեր

աշխարհաբարը այդ օրերուն: Բայց փաստ է որ գալուցներէն մերժուող տղան տուննրուն մէջ ալ հալածուած է այդ հանճարէն: Մարդիկ, ու մեծահարուստներ, փառք կը համարէին Մկըրտիչ Պէշիկթաշլեանին մուտքը իրենց տուներէն, իրենց ազնիկներուն գրաքար սորվեցնելու միամտութիւնը գնելով անշուշտ բանաստեղծին մեծատարած վարկովը: Մարդիկ այդ օրերուն անշուշտ գիտէին թէ Դուրեան մը կ'աղղէր որ հացին գինովը կը տրամագրէր իր մաշած կուրծքին վերջին ուժերը: Եւ սակաւ չէր:

Հանճարը նիւթացնել չի նշանակեր ու մերձեցումները օգտագործել իր առիթով: Պետրոս Դուրեան գրական հանճար մը չէ: Մի մոռնաք ասիկա: Անով մեր դրականութիւնը ո՛չ հունքի ոխեց, ոչ ալ մեր ժողովուրդը իր հզօրագոյն երեսներուն մէջ ինկաւ սեւուման: Անիկա անհատին տւաման (*) է: Բոլորովին նման ԺԹ. դարու մեծահամբաւ տոմարներուն: Քից, Շէլլի, Պայրըն: Միւսէ, Հէլիփի Մօրօ, քիչիկ մըն ալ Համաթին, Հայնէ, Շիլլէր, Հէօլտէրլին, Նովալիս: Այս անուններուն իւրաքանչիւրին հետ չի դրուիր անշուշտ գրական սագնապ մը, արնայէս ինչպէս զայն կը մտապատկերենք աւելի վերջը, հան-

(*) Մեր օրերուն, մարդկային ընդարձակ ողբերգութիւնը պատճառ՝ որպէսզի անհատները զարնող ծանր տուամաները չընդարձակեմ զէպի գրական փառքերը, ճակատագիրները: Կանխող դարուն, ամենէն յատկանշական դործերը գրականութեանց այդ տուաման ունին նախասիրաբար իրենց քեմա: Զէքրօրընը (ուտանթիք թատրոնին միակ յաջող ծընունդը) այդ տուամայով է պայմանաւոր: Յիւնցի նովալիսը, Կ'աւելլինիմ Հայնէն, Կուտամ անունը միւս յիմարին, Յլոպէսին որ փառքին մուրացկանը չէ անշուշտ, բայց Դուրեանին չափ կը տառապի, իր գրական անհուն ցանկութիւններուն տապանակը ուսմարարծ, երբ կը նետէ իր արհամարհանքը փղպայցիներուն երեսին ու կը քաշուի իր աշխատարանը: Աւելի յուզիչ միւս յիմարը, Նիշէն, աւելի թողլքուն քան բոլոր աստուածները, մէկ ձեռքը դեերուն, միւսը հանճարին զէսին, քաշելով, քաշելով սարէ սար, հիմնովին մինակ (իրեն հաւատարիմ հետեորդը որ գրեց անոր բերանէն ինկած փշրանքները . . . թուղթի վրայ, ուրիշ փաստ՝ այդ առանձնութեան) հասնելու համար . . . յիմարանոցին անթափանցելի խաւարումին, Գործածեցի, Դուրեանին տաղարանին ընդունմը ընելու համար, տարազը, առաւելապէս այս թեւարանքներէն յաճախուած: Ամենէն քիչ որովհետեւ կարճ՝ այդ կեանքէն մեր տեսածները, սա օրերուն, երբ կը ջանանք մեր գրականութիւնը ազատագրել գիրքերուն պատգամներէն, զայն վերածելու համար ապրող մենքու հանդէսին, խղճտ ու պատահ Պանդուխտի Կառմիւնը (իբր ոճ ու գրական սնտոխք) հարիւր հազարներու ճակտին գիրովն է պայմանաւոր: Հրանդ անշուշտ Դուրեան մը չէ: Բայց մէկուն կեանքը, միւսին գործը, երբորդի մը նահատակութենէն է որ կը կազմեն արեւմտահայ գրականութիւնը:

դանակներու, ուրացումներու, աստուածացումներու շքեղ թուհուրոհին հետ, աս ու ան խմբակին ներսը, իրապաշտներէն, խորհրդապաշտներէն, դարավերջիկ սնոպներէն մեծազաղակ պուռացուած, փառաբանուած: Բայց այս անուններէն ամէն մէկուն հետ ճակատագիրը դրած է արեան, հացի, սիրոյ, հիւանդութեան այլապէս մարդկային տաղնապը: Սրբայական արիւն, ժառանգական ծանրածանր կիրքեր, առանեակներով իշխանուհիներ չեն բաւած Պայրըն մը ազատագրելու տառապանքին, դառու ցաւին այնքան ահաւոր, դուրսէն անդուշակ, բայց ներսէն անոր հոգին նեոստեան պատմութեան մը նման փաթթող սրբազան ծիրանիէն որ մինակ արքաները, կեսարները չի հովանաւորեր գէպի փառք, գէպի կործանում, այլև ոչ թագակիր մեր ժամանակներու մօտը առպետները: Տարէք այդ Պայրընը ուր որ կ'ուզէք, անիկա պիտի ծամէ դքսուհիներու պերճ, անդիմադրելի մարմինները, Տանթեական հոգեբանութեամբ մը ու իր մահիճները լեցնող հեշտանքները զողջ զոռանքի մը ալիքներուն պիտի չգաղբի վերածելէ, յիմա՛ր, անկանգնելի, Վենետիկէն թոեւու համար իր մահուան հրուանդանը: Վերը յիշուած բոլոր անունները վերածելի են սա ողբերգականին: Դժուար է ինծի համար համեստանալ: Գիտէ՞ք ինչու: Անոր համար որ արեւմտահայ գրականութեան բոլոր իրաւ տաղանդներուն վրայ ինկած է աւելի թշուառ պատմութեան մը, միշտ նոյն ճակատագրին մատուցներովը: Շէլլի մը գոնէ չապրեցաւ Դուրեանին աւնթութիւնը: Գոնէ քանի մը կին անցան անոր զգայաբանքներէն: Որքան հզօր է տողը անմահ քերթուածէն որ ԽՆՆ Է՛լէն վերնագիրը կը կրէ և իբր թէ կը ձգտի պատմել, հասկնալի ընել մատաղ ողջակէզը այդ երիտասարդութեան երբ կ'ըսէ

... Արեալոյս մը չանցաւ արեւ:

Անշուշտ, փղշտացիներ, նորելուկ ասպետներ, սնոպներ, հայ ըլլալէն ամէցող հոգիի աղիճներ, թէկուզ տաղանդաւոր, այդ տողը պիտի արժեւորեն համաձայն իրենց ախորժակներուն: Իրականութեան մէջ ԽՆՆ Է՛լէն քերթուածը իր տասնըվեց տողերուն մէջ յաջողած է այնքան մը դաւբանի մուր, այնքան մը արեալոյս, այնքան մը վարդ ու վանկ, սիւք ու արցունք, որքան հատորները որոնցմով կը պարծենան ժամանակակից մեծ գրականութեանց տարփառները (ստաբներէն): Պետրոս Դուրեան իր աղքատութեամբը, հիւժաւոր երիտասարդութեան ըզձանքներուն տարօրէն սրտառուչ մօխիւրներովը, իր ցաւին ահաւոր

իրաւութեամբը, կենդանութեամբը, խորութեամբը չէ որ կ'աւ-
ժեւորէ իր հանճարը: Անիկա իր հղերական վերադիրը գնած է
— պէտք կը զգամ անգամ մըն ալ շեշտելու պարագան — իր
ջիւղերուն ճենճերին չափ, իր իմացականութեան աղնուորակ
փաստովը: Ըսի՞ թէ ոչ մէկ վերլուծական ճարտարանք չի կրնար
բացատրել իր երևումը արեւմտահայ գրական հորիզոնին վրայ
որ իր մատաղ պատանութեան, լիայագ է փառքերովը . . . Ալի-
շանի, Թէրզեանի, Պէշիկթաշլեանի, Խրիմեանի, որոնցմէ հա-
զիւ Պէշիկթաշլեանին այսօր կը գիջինք քերթողական խառ-
նուածք ու արուեստագէտի զգայնութիւն կամ միտք:

Կը զեղչեմ, իր անունէն, զօրծէն իր մեղքերը, իր թաւ-
րոնը մանաւանդ որ կը կարծեմ վիտնալ թէ մեծագոյն ազդակը
կազմած է անոր վաղահաս մահուան: Կը զեղչեմ, դարձեալ, իր
դժբախտութիւնը, այսինքն կը զգուշանամ հացի տագնապի մը
վերածելէ մեր գրականութեան ամենէն վերջնական, ամենէն
չքեղ, ամենէն անպարզելի դոհարները (որոնք Դուբեանի հա-
զիւ երկու տասնեակ տաղերուն կերպարանքովը հասած են մեզի)
ու կը ծանրանամ հասկնայու անոր հանճարը մարդկային, մատ-
չելի ընծայելու դժուար ու դժբախտ աշխատանքին: Վաթսուներ
կ'անցնին Պէշիկթաշլեանի տաղերը: Այդ զումարէն տասնեակ
մը քերթուած բա՛ւ՝ որպէսզի գրականութեան պատմիչը հովին
ու ջուրին յանձնէ այդ անունով մեզի հասած ծանրածանր մեղ-
քերը. — այսինքն մօտ հարիւր մը քերթուած: Բայց աղատ-
ուած փունջին փա՞ռքը: Բայց Ա- ղեֆէ-ն Ալեֆաղէ անունով
մեզի հասած անգնահատելի հրաշալիքը: Անշուշտ:

Յետոյ՝ Որքան պա՛րզ՝ սիրտը մարդոց, երբեմն: Որքան
թափանցի՛կ՝ անոնց մեզի ձգած հրատակներուն շէնքը: Դուք ե-
ղէք հազար կտոր, որպէսզի հասկնաք թէ ինչո՞ւ իրաւ բանաս-
տեղծական զգայնութիւն մը այնքան ոչ-իրաւ պատմութեանով
մը ըլլայ խղզած ինքզինքը երբ ձեռք կ'առնէք մեր նոր քնա-
րերգութեան ամենէն հանգամանաւոր տաղարանները: Ուր է
այդ սերը երբ կը կարդաք Նաֆէ շարքը: Ո՛ր զգայնութիւնը
կը սեւեռնի Թէրզեանի, Սէթեանի, Պէրպէրեանի, թէկուզ Եղիայի
քերթուածները: Ո՞վ գրած է այդքան բառ, ձեւ, զարդ, սուտ
ու փուտ՝ այս անուններով մեզի հասած արդիւնքին վրայ որ-
պէսզի ըլլային անճանաչելի այդ երիտառարդները, այդ տառա-
պանքները (կը հաւատամ որ իր բոլոր փառքին մէջն իսկ թով-
մաս Թէրզեան մեծ ըզձանքներու ըզձաւոր մըն էր ու իր սիրտը
այդ կիրքերուն սլաքները մէկիկ մէկիկ պարտաւոր է եղած զու-

ցընելու, անշուշտ իր ազնուական տարրին զօհովը): Հոս է որ կը միջամտէ ահա կախարդական բանածնը: Նոյն խմորէն նոր աշխարհ մը ստեղծելը. — ահա իր պարզագոյն կերպարանքին տակ Դուրեանին հանճարը:

Վերջնական սա տողերէն կ'երաշխաւորուի Դուրեանին մօտ առաջնակարգ կարողութիւն մը. — ատիկա՝ անխառն քնարականութեան անխառն (գրեթէ) մթերք մը կը նշանակէ սա տողերուն վրայ:

Պ.

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Հարկադիր կերպով կը զեղչեմ, Հասարակէրին ոգիին հաւատարիմ մնալու մտահոգութեան մը մէջ, Պետրոս Դուրեանի մօտ բացերազիրը, այսինքն տոմարիք կառուցումին սպասաւորը (*): Անխառն քնարերգակը անկողնոյան լի փառքի մը լուսապսակն է այդ տղան ընդմիջապաշտպանող, մեր գրական ըստեղծագործութեանց պանթէոնին ներսը:

(*) Ձեռ ուղեր որ ընթերցողը աւելորդ պատրանքներ ու տառապանքներ ստեղծէ սա կտրուկ յայտարարութեանց առիթով, մանաւանդ երբ այդ ընթերցողը զարգացուցած է իր ընդհանրացման ընդունակութիւնները, մէկ ու նոյն շնորհին իրր սարքեր կերպարանքները յայտարարելու չափ բանասեղծականին զանազան անունները: Թաւառակաւ թուանսեղծութիւնը, արդար և իրաւ, ոչ միայն զուլի մըն է արուեստին սեռերէն, այլև զարեւելի ինքզինքը իրագործած ու մարդոց գերագոյն յուզումներ հայթայթած յաղթանակ մը: Ձեռ տար անուններ, մեծ բանաստեղծ Եսքիլէսէն մինչև մեծ բանաստեղծ Հիւկոն: Իրողութիւնը ուրիշ տապանալ մըն է իմ մտքին համար: Այդքան իրաւ բանաստեղծ մը — չենք կրնար կասկածի ենթարկել Պ. Դուրեանին զգայնութիւնը քնարական հարազատութեան ինչո՞ւ չ'անգրագատնար իր թասերական վաստակին հարազատ անրաւականութեան կեղծիքին: Ո՛վ է պատասխանատուն այդ ողբերգութեանց, Այս անրաւականութիւնը հասկնալի ընելու նպատակով է որ այս աշխատանքին մէջ մասնաւոր զուլի մը կը բանամ, քանի մը նշամարներ նետելու ոչ թէ այդ գործին ներքին տարողութիւնը լուսաւորել ձգտող, այլ այդ խոշոր, անմարդկային վրիպանքը, պարզ, մարդկային ընծայող, Դուրեան, իր հանճարին ճշգրտութիւն տակ, առնուազն զգալու էր այդ խաղերուն ներքին տարողութիւնը ու փոխանակ բեմին՝ կրակին յանձնելու անոնց անհարազատ մարմինները, իր տեղին դուք կը գտնէք անհարաւ լուսարանութիւն, ինչպէս կ'ըսեն զիւնազիտական նախադասութեան թիւներով երբեմն մարդիկ, Պ. Դուրեանի թասերական վէպին մասին:

Հաճելի, նույնիսկ օգտակար թերևս, համադրական աշխատասիրութեան մը մէջ, որպիսին է իմ Հաճապահէրը, անջատ վերլուծումներու, թափանցումի ճիգերուն քովը ի վեր, բացառիկ անուններու հետ, երբեմն դնել զրական այս ու այն սեռերը, ասոնց տազնապը, մեր մէջ զգեցած մասնաւորութիւնները: Առիկա՛, կատարուած՝ իրականութեան մօտիկ տուեալներու վրայ, պիտի չնշանակէր զանցել իրողութիւնները ու զտածիլ զէպի տեսութիւնները, միշտ խնդրական, միշտ խոցելի, քանի որ զրական իրողութիւնները շահագործումի զիւրին պատեհութիւններ են: Մենք տեսանք թէ 1929ին, այսինքն երբ արեւմտահայ քնարերգութիւնը գրեթէ աւարտած էր իր կիսադարեան շրջափոխութիւնը, մեզի տալով քանի մը չքեղ զիւաններ ու նուիրաւործելով աւելի քան չքեղ անուններ, Արշակ Չօպանեան, յառաջաբանի մը մէջ, Թովմաս Թէրզեանի քերթողական նշխարանքը հաւաքող երկհատոր գործի մը, միջոցը գտած է քերթողութիւնն ու Թէրզեանութիւնը իրարու վերածելու, երբ շատ պարզ էր մեզի համար պարագան որ ԶԿՍՐԴԱՅՈՒՄԻՆ ԷՐ ԱՅԴԴԻԻԱՆԻՆ, իր կարգացածը չեմ ըսեր դատելու, առ նուագն վայելելու կարող միջին ընթերցողի մը: Զէ՛ր հասկնար մեր բանաստեղծութեան մեծ երախտաւոր Արշակ Չօպանեանը թէ կը պատրէր ինքզինքը: Զեմ ծանրանար: Գեղազիտական բաջաղանքը նման է բոլոր բաջաղանքներուն: Անիկա անպատասխանատու կրթանք մըն է, մրցանք մը, զաղափարներու հետ խնկող ելլող սիրողները խանդավառող:

Միւս կողմէն, յետադարձ հայեացք մը ինծի քաջաւերութիւն կուտայ արեւմտահայ զրականութեան մէջ քնարական իրադործութիւնները նկատի առնելու, իրենց արդար նկարագրին մէջը: Պարզ, խստամբեր, ինքզինքը խաբելէ հաճոյք չստնող բանուոր մը, ինչպէս կը զգայ ինքզինքը այս տողերը խաղիւղողը, կը բաւարարուի փաստերով որոնք մեր քնարական քերթողութիւնը կ'ընեն մեր ամենէն սրտաուռ, քաղցր, հարազատ յաջողուած քներէն մէկը, մեր արուեստին, աւելի խոշոր բառով մը՝ մշակոյթին առարկայացումներուն մէջ: Մարդիկ, կը հաւատամ որ ինծի չափ պարզ, խստամբեր, ինքնակշիռ, այդ առարկայացումները կարծես գտած ըլլան մեր մշակոյթին ուրիշ երեսներուն ալ վրայ, փառաւորութիւն մեր քարեղէն գիրքերովը ու խանդավառ տեսութիւններ զարնեն մեր ճարտարապետութիւնը օրինադրող: Կը հաւատամ որ նման պայմաններու զիմաց ու նման հոգեբանութեամբ՝ մարդիկ ըլլան գտած մեր երաժշտու-

թեան այնքան տարօրինակ օրէնքները, ասոնք վստահին տարագներու ու խօսին հայ երաժշտութիւնէ մը, անոր շրջափոխութիւնն իսկ խոշոր ծիրերու մէջ թելադրող։ Յամենայն դէպս, Կոմիտաս մը ունէր մեղի ըսելիք այդ կախարդական աշխարհէն, ինչպէս Թորամանեան մը ունէր այդ ըսելիքը նոյն արտօնութիւններով։ Բայց։ Ըսել կ'ուզեմ՝ երկու մեծ մարդերը հազիւ թէ պաշտպանուած էին արտաքին, շօշափելի տարրերով։ Կոմիտասի դաճաւորութիւնը հայ գեղջուկ երգէն սփռանով անցած են անդին քան իրականը, շօշափելին։ Գիտենք որ այդ երգերուն անդաշնաւոր բնատրիպարները ինչ ցամաք, երբեմն տափակ յօրինումներ են։ Կոմիտասին բաժինը։ Հոս է որ կը սկսի տաղնապը։ Թորամանեան կը հաւատայ որ քարերու մեր տիրապետութիւնը կը կորսուի շատ հեռունները, քաղաքակրթական արշալոյսներուն։ Մեր երջանիկ նախնիքները մեր ճարտարապետութեան անդիր օրէնքները սորված են դարերու աշկերտութեամբ մը։ Կրնանք ընդունիլ կամ մերժել երկու հանճարեղ արուեստագէտներուն մտածանքական (intuitif) իմաստութիւնները, քանի որ երկուքն ալ կ'աշխատին մշուշին մէջն ու թանձր խաւին վրայ փոշիին ու անձանթին։

Այդպէս չէ պարագան մեր քնարերգութեան որուն հիմնական ճամբաները կը մնան մեր նայուածքին հասողութեան։ Այսօր չենք կրնար Զուարթնոյ մը իրրեւ շրջուած սկահակ կախել երկինքն ի վար, ինչպէս՝ վերակազմել Դողթան երգերուն այլապէս մութ մեղեդին։ Ասոնք պարզ խօսքեր են։ Բայց կըրնանք մեր քնարական ստեղծագործութիւնը պահել արագորոյ ջերմութեան մը մէջ, քանի որ հարիւր տարիէ պակաս առողջութեան մը վրայ մեր մշակոյթը մէկէ աւելի չքեղ, կատարեալ գիւտներ ունի աւելցուցած իր պահեստին։ Ու այս յաւելումը՝ արեւմտահայ գրական վաստակին մէջ, կատարուած է քնարական լիւր։ Այս խօսքերէն յետոյ, ներելի՞ որպէսզի տրուի սա էջերուն վրայ հայ քնարականութիւնը, ոչ իրրեւ բնագանցական, գեղագիտական քեմա, տեսութիւններու պարտա հանդուց, այլ իր պարզութեան մէջ, այնպէս ինչպէս եղեր էր անիկա, դարէ դար, գլխաւորաբար երկու աղօտներով։ Ղիրեքու մեջէն ու ժողովուրդին բերնովը։ Այսինքն՝ կա՞յ հայ հոգիին ցոլացումը, հուրքը, առքը, արեւելահայերը պիտի գրէին՝ վառքը, մեր քնարական ստեղծագործութեան մէջ։ Ու եթէ այս՝, որոնք են իր գլխաւոր նկարագիրները եւ որոնք հեղինակները՝ որոնց մէջ ներկի ըլլար մեղի այդ նկարագիրներուն խոյզն ու արտահանումը։

Պետրոս Դուրեանի տաղարանը ընդունա՞կ է նման աշխատանքի մը:

Բայց առկէ առաջ, ես հարցումը կը դնեմ Զարթօնքի սեռունդին միւս քերթողներուն համար ու կը հրաւիրեմ ընթերցողը որ Ալիշանի ամենէն յաջող քերթուածին մէջ, Լաւնայն գէրեշանայ Հայդը, խնամքով վնտռել այն քանի մը հիմնական նկատուած նկարագիրները որոնց զուտօրը գրեթէ միշտ կը յանդիսեւակի մը: Անշուշտ, կայ այդ քերթուածին մուտքի մասին երկնայնութիւն մը, հոգեդէնին հանդէպ հզօր ընկալչութիւն, որոշ ընկալչութիւն հոգեդէնին ալ հանդէպ, նախնական աստիճան մը երկնայնելու, պատկերներ դարբնելու, դանդաղ բայց սիւր հասնելու մօտիկ կեանականութիւն մը, ներքին քախիժ՝ որ մինակ արբայի մը հոգին չբաւեւէր, ալիւ անցներ անհասին սահմանները, արամուկելու չափ բիշ մը մեր բոլորին ալ զգայարաններուն: Տակաւրն: — Միամտութիւն: Պարզութիւն: Խօսքին հուրք: Ու կը կեցնեմ սա արտահանումը, հաստատելու համար որ այսքան խոշոր գիծերու վրայ այսքան պարզ առանձնացող սա յատկանիշները հազիւ հազ կը պատկանին Քե.Ա.Ր.Ա.Կ.Ա. Մ.Ա.Ա.Ս.Ի.Ռ.Ր.Ո.Ի. Մ.Ի.Ն. ըսել կ'ուզեմ՝ Յեղ.Ա.Յ.Ի.Ն. Բ.Ա.Յ.Ա.Ի.Կ. Զեղ.Ո.Ի.Մ.Ի.Ն. որ կը դատէ մարմնեղէն մօյնքը, հոգեղէն ճարտարապետութիւնները իրարմէ տարբեր մարդոց զանազան արեան գրութիւններուն: Այդ առանձնացումները հաւատարապէս հաստատելի են արեւելքի (մերձաւոր) բոլոր ժողովուրդներուն մօտ ու ատով կը դառնան ընդհանրական որով և տօգայն: Սեր ժողովուրդը ես չեմ տեսեր իր հայրենիքին մէջ, իր արաին գիրքը կարգալու սրբազան ներշնչումին մէջ, իր լեռներէն թեւամարտած ու իր ջուրերուն խորունկ մեղեդիէն օրօրուն: Կ'ընդունիմ որ այս պակասը ահաւոր է մէկու մը մօտ որ կը յաւակնի այդ ժողովուրդը վերլուծել, այս սինքն անոր արուեստը հասկնալ: Բայց յարարերականութիւնը սա մեր խեղճ ու պատառ աշխարհին կամ մեր քրքրուն հոգիններուն համար աւելի քան իրաւ է ... Այնչեթայնէն շատ առաջ: Ու ես տեսեր եմ իմ ժողովուրդը, իր հայրենիքէն դուրս, գերի կամ բազմապատարար աղատ, դարձեալ վերի ապրումներուն նուագին մէջ: Ու ստուերէ մը աւելի անդայտ իմ հայրը իմ մտքի գաշտին իմ ժողովուրդին խորհրդանշանն է քանի որ իմ մօրս բառերուն մէջէն անիկա իմ ջիւղերուս մէջ հիւսուած անթառամ ու անկապուտ պատկերն է հոգին վրայ աշխատող մարդուն, հոգ չէ թէ հոգը ըլլար օտարինը: Ու իմ հոգիին խորը անվերածելի սենձսններ եւ մեր ողբերը, գովերը, պարերգները, սրբա-

զան տաղերը, բոլորն ալ հաւանաբար իրենց սերմերը առած հեռու կախարդական մեր հայրենիքին փերէն ու պահ զրուած մեր արեան զրութեան ալքերուն, անդունդներուն ու զագաթներուն: Մեր քաղաքները, այսինքն գաղթաշխարհի մեր պայմանները հարկադրաբար անցած են մեր հողերուն կերպարանքները, բայց մեզի պարտադրուած առանձնացումին իբր հետեւանք մնացած են իրենց առաջաւոր յօրինուածութեան մէջ ու կը վկայեն, որոշ հարազատութեամբ, այդ սկզբնականէն: Ահա թէ ո՞ր մտածումներուն լոյսին մեր գրականութիւնները Կիլիկիա (ԺԲ. դար), Վրաստան և Բիւրանիա (ԺԹ. դար) կը մերձենան հաւաքական կերպարանքներու, մեզի թիւադրելու չափ ինքնութիւն, նոյնութիւն, որոշ հարազատութիւն այն միւսներուն հետ որոնք մեր գաւերը կը լուսաւորեն, մեզի կը հայթայթեն մշակոյթ մը հիմնաւորող նախատարրերը ու հայոց գրականութիւնը, եկեղեցին, ճարտարապետութիւնը, երաժշտութիւնը, հայ հոգին: Զեմ հեռացած իմ առաջագրութենէն որ քննականին առանձնացումն էր արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ: Ալիշանէն առինք որոշ փշրանքներ: Միաւիտ պիտի չըլլաք այդ փշրանքներուն փշրանքներն իսկ գտած ըլլալու սակայն Ալիշանն ի վար երկարող բանաստեղծներու կարաւանին հետքերուն, վասնզի նաւր-Պէյը, Կրտսեր Ռումանթիքները, Եզրան ու Իրապաշտները բռնի բանաստեղծներ են, այսինքն մարդեր՝ որոնք գրելու գիտութիւն մը կը տարածեն դէպի չափաբերութիւն: Վերցուցէք Դուրեանը, որոշ մասերու մէջ Պէշիկթաշիւանը, հասնելու մըտքով ներկայ դարասկիզբը, դուք պիտի չունենաք պատահութիւն մեր քնարականութիւնը զգալու մեր գրագէտներուն մօտ: Աւելի ասդին՝ մենք կը հաստատենք Թէքէեանի, Մեմարեհի, Վարուժանի, որոշ մասերու մէջ Եարճանեանի քնարականութեանց հաւաքատու մարմինները, որոնք հայ հոգիէն մեզի խօսէին յստակ ու տաք (*): Այսինքն արեւմտահայ գրականութիւնը իր քանի մը

(*) Անշուշտ մէկ է հայ հոգին ու մէկ էր ըլլալու անոր գրական կերպարանքը, ա՛ն՝ զոր կանուխէն որակած եմ Հայաստանաց գրականութիւն: Այս հաւաստումով՝ արեւմտահայ քնարականութիւնը կը բանայ իր սահմանները, անկէ ներս առնելու համար արեւելահայ քնարականութիւնը: Պէտք է եղբրականութեան տանիլ պատահաբար որ կերպարանք է իբր արեւելահայ քնարականութիւնը, այսինքն գրեթէ մանկական, հիմնովին անկշիռ խօսք, եթէ չըլլաք ստիպուած քիչիկ մը լրջանալու փառսերուն առջև Թումանեանի, Տէրեանի: Այս անուններն ալ ծանրածանր, հասարակ տեղիքով մեղաւոր: Արեւելահայ հոգին, այս չրջանին վրայ, որ մեր

ընտրեալ զաւակներուն ընդմէջէն մեղի բերած է քնարականին վրայ որոշ նուաճում: Երբ արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը կը սահմանափակեմ այս հինգ-վեց անուններու շրջանին, չեմ գործադրեր վանդալութիւնը՝ ջարդ ու փշուր ընկու քանի մը տասնեակ քերթողներու մեղի ձգածը (*): Մնարականութիւնը

խորաշափումին գետինը կուտայ, քնարական տարրով չէ բախսաւորուած: Ասիկա չինչանակեր թէ վաղը, խորհրդահայ բառաչափներու տոնոյն կարաւանէն պիտի չղատուի, գազաթուի մեծ ղէմքը որուն վրայ մեր ցեղին մեծ արժանիքները, — բարութիւն, արեւութիւն, լաւատեսութիւն, խանդ, հաւք, քաղցրութիւն, սլացք, փարթաւ պատկերակերտութիւն, զգացական խորունկ յարգարում, յիշելու համար քանի մը էականները այդ բարիքներուն, չըլլային հաստատելի: Գրականութիւնները, ըսել կ'ողբեմ գրական ստեղծագործութիւնները զիտութիւն չեն որպէսզի ըլլան որոշադրեալ, առնուազն որոշադրելի: Սրեւեհայ վէպը գեղեցկութիւն մըն է, այսինքն՝ տրուած շրջանին մեր իմացականութիւնը — հաւաքական — աշխատած է այդ կալուածին վրայ ու դարձեալ վկայած մեր ժողովուրդէն: Արեւելահայ քնարականութիւնը զարու մը ընթացքին կրկնած է մեղքը Միթարիաններու զոյգ դարերուն:

(*) Հումապոլիսը մեր երեք սերունդներուն վաստակը վերուժեցնու ատեն կեսած է բոլոր անոնց գործին առջև ուր որոշ խառնումներ, ասոր արտայայտութիւնը եղող սեփականները գտած են լաւարար ինքնութիւն: Այսպէս, Թովմաս Թէրզեան կամ Ռեթէոս Պէրպէրեան, Եղիա կամ Չերազ, Սիպիլ կամ Արշակ Չօպանեան, Եղիշէ Դուրեան կամ Տիրան Չրաքեան, Ռ. Որբերեան կամ Վահան Մալէզեան ունին իրենց երեսները . . . Իբրև քնարերգակ բանաստեղծներ, իմ աշխատասիրութեան մէջ: Ասիկա ղիշում մը կամ տարապարհակ մը չեմ նկատած սակայն: Վերի անունները իմացական գործունէութիւններ են, քնարականէն դուրս մարդերու վրայ որոշ կշիռով: Օր մը մեծ քերթող որակուած Ռուբէն Որբերեանը, ատիկա արդարացնելէ առաջ իրաւ վիպասան մըն է ու տպաւորապաշտ քրոնիկագիր մը, այս անգամ որոշ շնորհներով: Անդու գական քերթողունին ատիկա ըլլալէն առաջ իրաւ վիպասան մըն է դարձեալ: Ու ինքզինքը մեծատաղանդ քերթող դասանող Սրշակ Չօպանեանը մեր գրականութեան մէջ, ըսի անգամ մը այս ուսումնասիրութեան ընթացքին, մեծ երախտաւոր մը՝ մեր բանաստեղծութեան համար մասնաւորաբար, քանի որ կործանած է մեր ոռմանթիզմին զրքունակ յաւակնութիւնները, այսպէս խնայելով մեզի կրկնութիւնը կրտսեր Ռումանթիքներու կորանքներուն: Երկրորդական այս անունները ուրիշն զարձակ կ'արդարացնեն իրենց քնարական կտակները, այս անգամ բարիքին մէջէն իրենց հաւաքական արդիւնքներուն: Ու քնարականութեան մը մըն է անոնց մօտ՝ մեզ կը տանի որոշ նրբերանգներու: Գէշ բանաստեղծութիւն, անշուշտ. Նոնիստանը, կամ մեծ մասը Հովուական Սիւնգը կազմող քերթուածներուն: Բայց իրաւ ճարտարութիւն, ընդունակութիւն՝ բառին վրայ աշխատելու, պատրանքը թելադրելու չափ հարազատ քերթողին որ պարտքին տակն է բառն ու եզին հաւասարապէս, նոյն անկախութեամբ նուաճելու:

առանձին երևոյթ է ու ինքնաբաւ զրեթէ։ Քիչ անգամ անիկա կը հանդուրժէ իմացական ալ կարգէ բխումներ, նոյն անօթին ընդմէջէն։ Տեսութիւնը բաժն արդեօք, բացատրելու վրիպանքները Պէշիկթաշլեանին, Դուրեանին երբ ասոնք թատրոն կը յօրինեն, համեմատական նուազումները Մեծարենցի, Թէքէեանի արձակներուն որոնք մոռցուած են արդէն, մինչ միւս կողմէն զիտենք որ Վարուժանն ու Սիամանթօն արձակ չեն ձգած մեզի։

Մերձաւոր անցեալի մը մէջ անխառն բանաստեղծութիւնը (poésie pure) որ անխառն քնարականութիւնը կը նշանակէ սատողերուն վրայ, ծնունդ տուաւ ընդարձակ մեկնաբանութեանց (Արրա Պէմոն, Էտմոն Ժալու, Բօլ Վալէրի), փոխադարձ տեսութիւններու ու բանաստեղծութիւնը իր անվերածելի իսկուածեան մէջ սահմանել ձգտող վարդապետութեան մը։ Ֆրանսական դպրոցը, իր լեզուին gënie՝ն ալ չմոռցաւ վէճին մասնակից ընծայելէ, վտանգելու չափ այդ դժուարահաս իսկութեան ինքնին զազմազգիուն ճակատադիրը։ Կրնանք, վտանգին չըջանը ընել, իւրաքանչիւր լեզուի gënie՝ն կանչելով այդ լեզուին քնարական շնորհները լուսաւորելու, մասնաւորելու տեսակէտներով։ Ոսանաւոր մը չի բարգմանուիր, ալ կը գրուի։ Համաձայն ենք։ Բայց ստանաւոր մը միայն հնչական մողախաղ մը է։ Կ'ընդունիմ որ այդ գիւթքը կէսը կազմէ քերթուածին փառքին։ Մնացեալը։ Այսինքն միշտ անվերածելի իսկութիւնը որ օրքան ալ ըլլայ ստիպուած բառերու մարմին մը հագնելու ու ձայնէն ստանալու մթին դաշնակութիւններ, առընջութիւններ (Պոտլէոհան իմաստով), միշտ կը մնայ պարտական բռնէն առաջ ներքին թրթուս մը, յոյզերու փայլակուտի մը, գաղիացիք կ'ըսեն՝ սարսուռի մը որ դարձեալ կը ջանայ մարմին գառնալ ձայնէն զրեթէ անկախ, պատկերի, կրակի, խորքի, գոյնի, բլասիֆ տարրերու նպաստներով։ Որքան ալ լաւ հասկնանք օտար լեզու մը, պիտի չապրինք անով զրուած ոտանաւորի մը այն ապրումները որոնք այդ լեզուին հողային, մարմնային պայմաններուն անհաղորդ ծնածներուն համար փակեալ, անթափանց խորհուրդներ, մեհնազրութիւններ են միայն։ Հոն ուր արեւելքցի քննադատը դասական ողբերգութեան մը ներկայացման տան՝ առողմնութիւն, զիմախաղ, ձայնի մարզանք կամ բառերու ռազմափարութիւն կը տեսնէ, հարազատ հանդիսականը նոյն այդ ներկայացման մէջ կ'ընդունի մթին զրութիւններ բռնէն ու ձայնէն, ոգիէն ու նիւթէն համերաշխաբար յառնող ու զինքը մինչև իր հոգեկան անդունդները զըրզող։ Այնպէս որ

չունինք առանձնացեալ իսկութիւն մը անխառն քնարականութեան: Հարցը այսպէս մասնաւորել, չըջագծել չի նշանակեր անոր խորութիւնը վասնզի: Ունինք ցեղային գրութիւններ, այսինքն նոյն հողին, արեան ծնունդ իսկութիւններ: Ու ինծի կուգայ թէ սխալ է բանաստեղծութիւնը, առհասարակ արուեստի զգայնութիւնները ընդհանրացնել: Զկայ մեկ հողի, որպէսզի գոյութիւն ունենար արուեստի մէկ համակարգ գրութիւն: Անխառն բանաստեղծութիւնը, ինքնիր մէջ վերացեալ յղացք, իրականութիւն մըն է սակայն ժողովուրդէ ժողովուրդ որոնք նոյն զգայնութիւնները կուտան կամ կ'առնեն ուրիշներէ, չհշտեալ տարբերացմամբ մը: Մեր ժողովրդական երգերէն մէկը, օրինակի համար՝ Կոմէ աւայ, էլայ աբը, եղանակէն զուրս: շէնք մըն է, զոր Պոլսեցի մը և շինական մը երբեք պիտի չարժեւորեն նոյն չափերով: Որքան արդար, մարդկային էր զայրոյթը Պոլսեցի զպրններուն երբ Կոմիտասի համերգներուն համար եկեղեցիները սրբապղծուած կը նկատէին: Մայր եկեղեցոյ զպրապետը թողոքած էր կրօնական ժողովին այդ համերգներուն համար ուր «բարով քաղհան կ'ընէին աղջիկները և «պիպառով տղամ» կ'եփէին: Ասիկա կրօնականէն անդին հոգեբանական տաղնապ մը կը մատնէր, արդիւնք՝ ապրումներու, հոգեխառնութեանց խորունկ տարբերութեան մը: Աւ սակայն ուղորակեալ, տաճկըցած ձգձուումով «Սուրբ, սուրբ, Տէր զօրութեան» եղանակող երաժիշտը, պոլսական իր ապրումներով լիայագ, փակած էր հողին իր ժողովուրդին աւելի հեռութայն աւելի ընդարձակ ապրումներուն: Այս յիշատակութիւնները կը ձգտին քննարկեալ իսկութիւնը ազատագրելու ամբողջային գունաւորումներէ, գրական մտաւախութիւններէ, վարժութիւններէ, վարժապետական կարգապահ սահմանաւորումէն: 1870ին Բաղրատուների, մանաւանդ Հիւրմիւզի մէկ քերթուածը ինքնին անկնճիւռ, անհպելի բանաստեղծութիւնն էր անոնց համար որոնք վկենետիկէն դեռ չէին պաղած: Ըսել կ'ուզեմ՝ զպրոցական իրենց մարզանքներուն կիրքը կը շփոթէին քերթութեան հետ: Նոյնիսկ այդ խումբին, չըջանակին հետ լայն աղերսներ մշակող Գրիգոր Օտեան մը Ալիշանի մէկ հառարակ յղացքին մէջ կը կարծէր գտած ըլլալ խորունկ բանաստեղծութիւնը յատկանշող չընորհներ: Ուրիշն: 1870ին ի՞նչ կը ներկայացնէր իր իսկութեան հաւատարմ կոչուելու արժանի արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը:

Պարզ է պատասխանը զոր բանաձեւելու համար բաւ է կարգաւ չըջանին քերթուածները, մանաւանդ անոնց արթնցուցած

արձագանգը չըջանականերուն վրայ: Մինաս Ձերազ իր Դրակն Փորջեր հատորին յառաջաբանին մէջ այդ մասին ունի վճռական վկայութիւններ: Մէջտեղն է իշխանական վարկը Մ. Պէշիկիթաշ-լեանին: Կան նոյնքան երանեալ ու երանելի փառքերը Աթեանին, Թէրզեանին, նոյնիսկ վաղազարթ համբաւը Ռեթէոս Պէրպէրեանին: Կան ազգային միատրոփ ու ամէն հիւղակ իրենց մուտքը ընող քաղերգները: Կայ անմատչելի մեծութիւնը Քաժառ-Քաթիպային: Այս յիշատակութիւնները անոր համար՝ որպէսզի պարզ ըլլան ճակատագիրները Դուրեանի քերթուածներուն: Դեռ չեմ կրցած հաշտուիլ հրաշքին որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ այդ ոտանաւորներուն լոյս տեսնելու համար օրաթերթի մը կամ հանդէսի մը բարեացակամութիւնը: Վասնզի տակաւին այսօր մենք ունինք գրողներ օրոնց գործերը կը միան դարակի մէջ, առ ի չզոյլ հրապարակի, եթէ կը ներուի խօսիլ այսպէս: Ամերիկահայ մեծագոյն գրական հանդէսը հանրաքուէով վտարեց Օչականը: Աս ալ փաստ մըն է մեր իմացական հասկացողութեան:

Եւ սակայն, ընդդէմ այդ ամենուն, կայ Պետրոս Դուրեանը: Կայ, գրեթէ առանձին, ոչ միայն իր շրջանին համար, այլ թեւեւ տառնահինգ դարը անցնող հասակին վրայ մեր ժողովուրդի գրաւոր քնարականութեան: Աւելի անդին, Դուրեանի բանաստեղծական տարողութիւնը ես կը ձգեմ բաւարար վերլուծման որպէսզի պարզ ըլլայ մարդոց միջինին համար իմ հիացումը, հպարտութիւնը, խանդավառութիւնը երկու տասնեակը հազիւ անցնող տաղերու փունջի(*) մը գլմաց:

(*) Լեքտէրնան քահանայի կողմէ հաստարակուած հատորը 1872ի տաղարանին վրայ ունի առաւելութիւն այն պատճառով որ ընդունած է Դուրեանի արձակներէն պատառիկներ, նամականերու ձեռք, թիւով քիչ բայց որակով այնքան յատկանշական այդ տղուն քնարականութեան անխառն արժանիքէն: Այդ պատառիկները իբր ըզմանդակութիւն, այսինքն խորք, հազիւ թէ կը պատկանին մարդոց աշխարհին, այնքան այլաձեւութեան կը թուին եկած, բխած ըլլալ այդ տղուն միայն սեպական, այսինքն՝ ներքին աշխարհէն: Անոնք պզտիկ յարգարանքով մը պիտի կազմէին մեր թեղիս միակ յաջող արձակ քերթուածները, այնքան անհարկի կերպով առատ ու անկանգնելի, նոյնիսկ Մեծարենցի, Թէքէեանի մօտ մեծ բանաստեղծներու գրչին տակ (չեմ խօսիր համաճարակին չարիքէն որ սկիզբ կ'առնէ Զօպանեանէն, հասնելու համար մինչև Օհանկարօ), Ուրբֆն: Երբ կատարուի գտումը Դուրեանի անունով մեզի հաւած հոտանաւորներուն մէջէն, անոնց որոնք կը պատկանին Զարթօնքի սերունդին խանդավառութիւններուն, այսինքն երբ մէկզի զրուին ազգայնական իր քերթուածները, հանդիսական յանգախաղները, տողերով խաչ կերպարանող միամտութիւնները ու յանդարանական ուրիշ տղա-յամտութիւններ (օրինակ՝ Ա. Ս. Կոյսն վերտառութեամբ կտորը որուն ա-

կարճ բայց լեցուն կեանքերու ներքին հուրքին ու տառաւորին իբրեւ վկայութիւն արեւմտահայ գրականութիւնը ունի մէկէ աւելի տալարաններ (*): Դուրեանի տաղարանը, ասոնց մէ-

ռաջին տողը կը համրէ տասնընկուց վանկ ու վերջինը՝ մէկ, դրուած հաւանաբար մանկական փառասիրութեամբ մը, ինչպէս է արդէն Մանուկն առ խաչ քերթուածը), ու իրենց պատշաճ գերին վերածուին փորձի շրջանը յատկորոշող կէս յաջողուածքները, հաւանաբար հեղինակին կողմէ կրկնասրբագրութիւնները դրուին իրենց իմաստին, մեղի կը մնայ զարձեւ սրբազան փուռն մը քսանէն քիչ վեր քերթուածներու: Հինները դիւան կ'որակէին իրենց քերթուածներուն հաւաքածոները, Բաղր ալթուր պաշտօնականացած է ու անհատ՝ բանաստեղծականին: Տաղարանը թէև հին բայց աւելի արտայայտիչ կը գտնեմ, այդ փուռնջը պիտակելու համար (զուր տեղը չէ որ շրջանին երկու իրաւ բանաստեղծներուն կտորները համախմբող գիրքերը ունին տալ փերտուութիւնը, Ալիշանի նուագփառարտայայտ վերնագիրէն երջանիկ խոսքս փոխով մը):

(*) Նոյն տարին յոյս տեսնող Ծիածանը և Նոր Տաղերը (այս հատորին ալ տպուած է 1907ին վերջերը և հրատարակչական հնարամտութեան մը սիրոյն միայն ընդունած է կողքին 1908ը, որով գիրք մը տարին ալ աւելի երկտասարդ կը մնայ) ուրիշ անուն չեն արգայացներ: Սիրամէլեանի Լոյս Զուարթը մինակ մնացած, բայց քսանը հազիւ անցնող տղու մը տաղարան է, այսինքն անվերադարձ վկայութիւն մը: Հաւաքեցէք Սիամանթոյի բոլոր քերթուածները (դուրս ձգելով Ս. Մխրտալը) ու շնչեցէք անոնց խմբական, յաճախ կեղծ, անյաջող վերնագիրները (Հոգեվարքի և յոյսի ջուրեր, Պիւցնագնորէն և այլն), դուք կ'ունենաք քերթուածներու շարան մը, որոնց ձեռն ու խորքին նոյնութիւնը մեղ կ'արտօնէ մեր որակումը տարածելու, զանոնք համախմբելու համար հասարակաց տիտղոսի մը ներքեւ: Կ. Ոսկեան, Մ. Զարիֆեան առանց անպատեհութեան կը սեղաւորուին տարադին ներսը: Նոյնիսկ Յիւլիան Սիրոյ և Հեքաբոս Սրգիւրը (անջատ, այսինքն փորձի վկայութիւններ, նոյն հեղինակէն՝ Սարսուռները և Հացիկ Սրգը) դժուար չէ իրարու վերածել, մէկ ու նոյն զգայնութեան կերպարանքները իբրեւ: Տաղարանը հոգեկան միութեամբ է պայմանաւոր: Փորձեցէք սակայն Հոգիւր և Հրուսալի Յարութիւն կոչուած վկայութեանց համար նոյն գործողութիւնը ու պիտի տառապիք արդիւնքին տարօրինակութեան առջեւ: Անշուշտ տարբեր մարդեր չեն այդ գիրքերուն ստեղծիչները: Բայց տարբեր՝ դանոնք լեցնող հոգեղէն խտութիւնները, աշխարհները: Յետոյ, մարդէ մարդ տաղարանը կ'անձնանայ: Զարիֆեան ապրումին ամենէն ցամաք կերպարանքը ճարելու համար աչքն է առած վտանգել ծանրածանր բարիքներ, արեւմտահայ ոտանավորին համար այլևս շահուած ու անվերաքննելի, երբ կը վտարէ պոսկերը, վիսրեթուքները, կոռոյր և կը յաւակնի զգացումին իրաւ, խորունկ բարիքովը ազատագրել տողերուն բախտը, յաճախ ինչպիսի համար արձակուանկին որ այլևս բանաստեղծութեան չի պատկանիր: Տաղարանները ուրեմն հաւաքածոներ չեն, այլ հոգեկան վկայութիւններ: Պէշիկթաշեանի հարկւրը անցնող քերթուածներէն հազիւ տասնընկուց հատ՝ որոնք տաղարանը արդարացնէին, իբրեւ հոգեղէն ծնունդ: Հոս կը յիշեմ գրաբար ալ տաղարաններ. ուր սրբազան բանաստեղծութիւններ համախմբուած են, տասնեակ մը դարերու ծնունդ:

ջէն կը զատուի, ըլլալու համար ամենէն խորը, իրաւը, ինչպէս սկզբնաւիշակը: Աւելի՞նչ: Այսինքն կը ներուի՞ իր անունին հետ բարձրանալ համաշխարհիկ քերթողութեան վաւերացեալ կիսաստուածներուն (որոնց մասին տուած եմ բաւարար լուսաբանութիւն այս աշխատանքի Մոլսփին) ու առաջարկել զայն իբր վկայութիւն մեր ժողովուրդին զգայնութեան, իմացական շնորհներէն, արուեստի զգայաբանէն: Անշուշտ Վերդիլիոս, Տանթէ, Բեթրարք ու Նոմանները ուրիշ փառքեր, ուրիշ ապրումներու և ժամանակներու վկայութիւն: Աւելի մեղաւօտ չըջաններու մէջ, դերու գիւրութիւնը, դպրոցական մարզանքները, գրական վայելքին ընդհանրացումը կը միջամտեն որպէսզի սերունդի մը հառակովը ժողովուրդները ողջունեն, կամ ողջունել կարծեն բազմութիւն վկայութիւններ, մեծատարած ու հեռահաս: Բայց, միւս կողմէն, գրականութեանց պատմութիւնները, այդ նոյն ժամանակին ճնշումին ներքեւ, ստիպուած են թաղելու նոյն այդ սերունդին բազմութիւն փառքերը ու յարգելու քիչեր, որոնց հանդէպ եթէ չըջանը երբեմն պարզած է արդար ու միամիտ հիացում, երբեմն ալ ցոյց է տուած ահաւոր անհասկացողութիւն: Մեր տկուր գրականութեան (արեւմտահայ) առաջին կէս զարը որքան տրամօրէն հարուստ է այս փառքերով: Չեմ դառնար ետ, դատելու համար մեր Ռոմանթիքները, Կրտսեր Ռոմանթիքները: Ուրիշ կէս դար մը բաւ՝ որպէսզի մարդիկ անգրադառնային իրենց տկարութիւններուն ու կուրութեան: Այսօր մեր քերթողութեան համար ձրի բեռներ են մէկուկէս սերունդի հիացումները: Այսօր, դարձեալ, սփիւռքի տղաքը կը կրկնեն իրենց հաւերուն մեղքերը, հրապարակ արձակելով տաղարաններ որոնց դատապարտութիւնն իսկ ժամավաճառութիւն կը թուի բազմաբազմ քննադատին համար: Ու աւելի յստա՞կ: Այսօր, մէկ ու նոյն մեղքին տիրապետութիւնը մեր հայրենիքի քերթողներուն մանաւանդ արտայայտութեան վրայ, երբ քառորդ դարէ ի վեր երկու քառորդ էջ լիցնելու չափ իրաւ քերթուած է անցած ցեղին հաւաքական հարստութեան, այնքան ուժգին ապրումներու իրրեւ անդրադարձ: Բանաստեղծութիւնը — իրաւը — դարերու արգանդով կը հասնի մեզի ու դարեր կը մաշեցնէ փոշիանալու համար: Պիտի ընեմ կշիռը Պ. Դուրեանի բանաստեղծական արժէքին, աւելի ուշ: Հոս, թելադրել ուզա՞ծո՞ւ այդ պղտիկ տաղարանին այլատիպ, բացարձակ ինքնութիւնն է, ինքնատպուլթիւնը: Պետրոս Դուրեան, ըսի առաջները, ազգերու մեծագոյն բանաստեղծներու գիծէն (ligne) երջանիկ, սրբազան Նմոյշ մըն

է որուն փառաւորումը կամ արժեզրկումը (եղան այդ սրբապիղծներն ալ որոնք այդ գործը իջեցուցին իրենց ծաղկուն տաղաչափութեան կշիռներուն ու ֆրանսերէնի թարգմանելով անկէ կտորներ, բաղդատեցին ինքնագիր — միշտ ֆրանսերէն — քերթուածներու) առիթ է անհեթեթութիւններու ինչպէս լայն վերբերումներու մեր ժողովուրդին ապրումներէն:

Այդ տաղարանը լեցուած է իր ձախող (բարերախտաբար քիչ), միջակ (բարերախտաբար դարձեալ քիչ), յաջող (բարերախտաբար առատ) մասերուն բոլորին ալ մէջը ֆերքովական զգայնութեամբ մը որ ձախողանքը, միջակութիւնն ու տկարութիւնները սրտառուէ ձեռով մը կը պաշտպանէ: Անշուշտ կարելի է փրկել Առ իշան աճաբարական արարքը: Կարելի է 1867ին (այսինքն երբ Դուրեան տասնըհինգ տարեկան տղայ մըն է) զըրուած Իջէ — Բէ տաղը, գաղխացիք պիտի ըսէին *élégiens*: Ու նոյն մտածողութեամբ՝ հանդուրժեալ Մանուէլ առ Խաչ տղայաբանութիւնը, մահուան տարին զրուած (1871), թերեւ Լէֆէն, Յուլէն, Իւլէն վերջը նոյնիսկ: Բայց այդ քերթուածները կորանքներ են, պարզ, անվերաբեր: Ինչպէ՞ս: Ատիկա պէտք պիտի ըլլար հարցնել երկինքի տգոյն որդեգիրին: Մէկ անգամուան համար հոս կը յայտարարեմ որ Դուրեանի քերթողական թէքնիքին բոլոր նուազումները, միջակ ու ձախող քերթուածներուն գատախաղութիւնը կը ձգեմ ուրիշներու կալուածին: Չարքեան կը խժժէր Տրուանը: Ուրիշներ տղայական գտան Իմ հաշն: Ատիկա իրենց վարձքը: Իմ գերն է այս տղուն մեզի ձգած ժառանգութեան մէջ խանդավառութիւն ոսկիին բաժինովը, պղինձը չահագործելու ընչաքաղցութիւնը լայն լայն զիջելով բոլոր ժամանակներու ստերջ գատաւորներուն:

Դուրեանի ֆերքովական զգայնութիւնը այսօր ալ մեզ կը յուզէ արտակարգ իր քարմութեամբը: Ծիւղ է որ իրաւ քերթուածները չեն ձերանար արագութեամբ: Բայց կարգացէք

ԻՆՉ ԿՐՍՆԵՆ

Ինձի կ'ըսեն — ինչո՞ւ լուռ եմ: —

«Ո՛հ, միքե բառ կամ խօսք ունի՞»

Արեւոյսը որ կը բռնկի,

Զի անհուն ե այն ալ ինձ պէս»:

Ինձի կ'ըսեն — մի՞տ ցրտուր եմ: —

«Ի՞նչպէս չըլլամ. մեկիկ մեկիկ

Թօրափեցան գլխուս աստղիկ . . .

Արեալոյս մը չսնցաւ սրէս»:

Ինձի կ'ըսեն — կըրակոս չես,

Լընակի մը պէս ես մեռած,

Դալկահա՛ր դեմքդ ու հայեցուած».

«Ո՛հ, յասակն եմ իմ փրփուրներս»:

Ես ինձ կ'ըսեմ — ժամդ է հասեր,

Քու երկրորդ սեւ մօրդ զընա գոգ,

Դեբեգմա՛ն, հո՛ն զսնես քու գոգ

Վարդեր, քրքուում, բռիչ ու աստղեր . . . »:

(1871)

(ՏԱՂՔ ԵՒ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՔ)

ու փակեցէք ձեր նայուածքը ձեր վրայ որպէսզի բացուին ձեր հոգիին դաշտերը, գերեզմանները ու առանց ռոմանթիզմի հետեւիք, այդ արտաբերական ածուներու երկայնքով անոր ստուերին ուր հիւանդն է, սանկ կրակին շաղը վրան, մեղրամոմին դալկութեան կեդրոնին մահուան վարդերով պսակաւոր: Չեմ վերլուծեր ձեր զգայութիւնները: Բայց կը հրաւիրեմ որ բանաք ձեր աչքերը, հիւժաւոր մահուան առանձնարաններու պարտէզներուն, ուր հովանոցակի մը թեւերուն, պարզ տաղաւարատիպ սենեակի մը պատուհանէն, քսանամինի պարման ձեզ դիտէր . . . : Լո՛ւս: Ո՛վ մեր արշալոյսները որոնք չեն իսկ կարող բռնկելու, երբ մեր ցաւին մէջ, մեր սիրականը այդպէս յանձնած Աստուծոյ հովին ու մահուան դիրկին, կը շտապենք դառնալ մեր տունը, նստիլ բազմոցին ուր սանաքորիով կաշնաւորին առողջ թարմութիւնը, կհանքին բոլոր քաղցրութիւններովը պսակաւոր մեզի նկատի զարնէր մեղքի մը նման: Ըրէք այդ հիւանդը ձեր սիրականը, ձեր տղան, ձեր եղբայրը, ձեր քոյրը, ձեր կինը: Ու հարցուցէք թէ Պետրոս Դուրեանի քերթուածին մէջ կա՞յ փշրանք մը ապրում որուն օտար մնայիք, այսօր, այդ տողերուն գրուելէն երիք քառորդ դար վերջը: Թարմութիւնը երիտասարդութիւնը չէ սակայն: Թարմութիւնը ապրումին հուրքը, ուժը, սաստկութիւնը նկարել ձգտող բացատրութիւն մըն է ու թերեւ առաջնակարգ ազգակ մը, բանաստեղծին ըզգայնութիւնը անթառամ փոխանցող սերունդէ սերունդ: 1870ին կային քսանամինի տղաք որոնց սիրտէն արշալոյս մը պիտի չանցնէր: 1900ին անոնք լեգէոն էին (քանի որ մերձաւոր արեւելքի մէջ հիւժախտը իր բոլոր թափովը կ'ապրէր, օգտուելով միջավայրին նորութենէն ինչպէս փակ տուններուն ալիապէս ըն-

կալուչ պայմաններէն երբ պատուհանը մեղք մըն էր ու արեւը կիներու գէմքին արգիլուած ոսկի, հարէմական բարքերու հետեանք): 1945ին կան անոնք, բուժարաններու աշնագեղ թարմութիւններուն մէջ, դանդաղ մեռնելով կամ մահուան յաղթելով: Դուրեանի բոլոր քերթուածները, — միշտ նկատի ունեցէք յաջողակները — կը վերածուին մեր օրերու առամաներուն: Ու ահա տարբերութիւն մը: Առ զէֆէառ Ալէֆաղէն ալ զպայնու թեան մը վկայութիւնն է: Կարգացէք որպէսզի համոզուիք թէ որքան անբարձր է անիկա, հակառակ իր շքեղ վկայութիւն մը ըլլալուն, բայց՝ ալ անվերադարձ մեղմէ հեռացող կեանքի մը քաղցրագին հեքերէն, տապնապանքէն, ցաւերէն: Այսօր ալ մեր անտառներուն մէջ հանդիպելի են աղջիկներ սրոնք, աւաղ, բանաստեղծին

«... Երեկոյեան

Ի զով ստուեր պար մը կուսից»

չեն կրնար ըլլալ:

Մագերն հովուն բազմաբուրեան,

Սիրսֆ ընծայուած հեռէ վայելից ...

ու չկան, դարձեալ, աւաղ, իրար շոյելու համար «լուսնակին եովը», «կոյսն ու ծաղիկը»: Մեր օրերու անտառը զեփրեռներն իսկ վերածած է վարձու վիլաներու բէքլամին ու ասոնց ներսը ոսկիով գնելի ամենէն անասնական հաճոյքներուն: Պէշիկթաշլիանին օրով հիւանդները երջանիկ կը զգային զիրենք երբ իրենց ճակատներուն կրակը տային հովերուն զգուանքին որպէսզի «դառն հոգերը մեկիկ մեկիկ հեռանային» անոնց վրայէն: Հասկընալի՞ փոխուածին նկարագիրը: Ես կը դառնամ Պետրոսին ու զայն կը պտտցնեմ Պէշիկթաշլիանի հետքերէն: Չամըճայի սարը անշուշտ հազիւ թէ պղտոր յուզում մը պիտի թելադրէր ձեզի որ չէք եղած այդ «Ստանալոյի կապոյց գօսւոյն» մտերմիկ ամալքներուն, Դուրեանին պատկերովը՝ թառուտներուն ներսը

«Լճու մրխալուն»,

ձեր կուշտին ունենալով կոյսերու տեղ մահուան համար հասունցած ձեր մէկ տարեկիցը, ճիշդ ու ճիշդ ձեր զաւկութեամբը, ձեր յուսահատութեամբը ու, աւաղ, ձեր ալ մեղրամոմեալ գեղեցկութեամբը: Մխալ՝ ափ ափի: Մխալ՝ աչք աչքի: Մխալ՝ սիրտ սիրտի ու այրիլ իրարու մէջ

Ձերոյ երկու ճոգոյն բոցեր:

Անշուշտ մեծ բանաստեղծ մը ծնած պիտի ըլլայիք եթէ երբեք այդ լուռ սուղումը կարողանայիք վերածել սա կաղապարով անմահ քանդակներու :

«Մեր հոգիքը նոցիկներու
Թուխ քիթերուներ եին տեսնում . . .»

տողեր ասոնք՝ որոնց չազը դեռ է՛ է իսկ չորցած , այնքան զանոնք իր արեան ծովէն վերբերող բանաստեղծը իրա է ընծայած , երբ կը նետէ թուղթին , վերջնական ու անայլալի ինչպէս կ'ընէ երբեմն բնութիւնը , անհուն կրակներու զրութեան մը մէջէն հասարակ ածուխը վերածելով աղամանդի : Դուրեանի քերթուածները , անոր սրտին անհուն «քուրայէն» պիտի պահեն ժայթքումին բովանդակ զովութիւնը , ցոլացքը , մատաղութիւնը : Այս առաքինութեամբ է ահա որ Պետրոս Դուրեանի տաղարանը կը դադրի գրական հաւաքածոյ մը ըլլալէ ու կը ստանայ խորհրդանշական իր փառքը : Իր ժամանակէն չվախցող գործը կրնայ պատահիլ որ ներքին խթութեան մը մնայ պարտական իր այդ հանգամանքը ու չորնայ , անվերադարձ , չանցնելով ուրիշ ժամանակի մը : Մագիստրոսի փառքը ստերը փառք մըն էր որ իրեն հետ հող իջաւ , ոչ մէկ ջերմութեան պահ ապրելով իր գործաւորին հետ , երբ ողջ էր ասիկա ու անկէ վերջ մեռնելով , պարզ ու անարձագանգ :

Կրնանք Դուրեանի տաղարանի թարմութիւնը վերբերել պարագայական իրողութիւններէ : 1870ին հասուն , լուրջ , տարիքը առած մարդոց բանաստեղծութիւն մը թերեւս ազգակ հանգիստանայ սա դարուն մատաղութեան բոլոր համին , անուշութեան , խռովքին : Բայց մի մոռնաք որ այդ թուականներուն մենք ունինք Նզիւր-Չերազ-Պէրպէրեան երեանկին ալ դարունքը , երեքն ալ մուսաներու դարպասող ու պատմութեան քնարակիւր : Չերազին Աս-Շէք-Քարեկից է իբրեւ հոգի Դուրեանին նոր գոցուող տապանին : Այսօր : Այդ քերթուածը կը հետաքրքրէ գրականութեանց պատմիչները միայն , իր շրջանէ մը պահած քանի մը փաստերուն գինովը : «Ձայն կարդալ» : Կ'անցնիմ : Ու այս գծաթախտութիւնը իրաւապէս ու հաւասարապալիւ՝ գոյ է Նզիւրին ինչպէս Պէրպէրեանին համար : Տարիքին թարմութիւնը ուրեմն անբաւական է կտորի մը պատանութիւնը ապահովելու : Զուէն Սիւրմէլեանի Լոս-Անջելէսէ Կալի (Լոս Անջելէս) առնուազն հասուն , տարիքէն կոխուած մարդու հոգիխառնութեան է յայտարար : Ծերութիւնը հիւանդութիւն է :

Քսան տարեկանին հրքեմն հոգին ծեր է հարիւրամեանի: Զաւէնը Լոյս Զաւրէն յետոյ թաղուեցաւ հայ բանաստեղծութեան համար: Անոր նոր կեանքը ամերիկեան գրականութեան մէջ metamorphose մըն է ու չի պատկանիր գրականութեան, ինչպէս Illuminationի վեշտասանամեայ տղուն անբանաստեղծ մասը, իր հրաշահիւս արշալոյսէն վերջ պիտի շարունակէ կենդանական իր ճակատագիրը իրագործել, զայն հասցնելով յիսունէն ալ անդին: Միջանկեալ երեսունէ աւելի տարիներուն Ռէնպօ ամէն բան է. — բեռնակիր, գործակատար, յանձնակատար, չիլ գործերու միջնորդ, հիմնովին օտար իր զարուէքին: Կ'ըսեն թէ հիմնովին անհաղորդ մեռաւ գրականութեան, ապրիլէ ետքը թափառական բախտախնդրի մը հարազատ cycleը: Այս փաստերը բաժնի՝ որպէսզի ազատուի ժամանակին, մանաւանդ տաքիքին կնիքէն այդ տաղարանը, ըլլայ մեծին, ինչպէս պղտիկին զգայնութեանց համար իրաւագօր ու կենդանի:

Դուրեանի զգայնութեան երկրորդ նկարագիրը՝ իր յորդուքի՛ւնը: Զոր պէտք չէ՛ շփոթել հոնտորական զեղումին, ուժին, փարթամ առատութեանցը հետ, օրինակի մը համար՝ Վարուժանի շնորհներուն, որոնք այլապէս իրաւ բարիքներու յորդաւ հոսան աղբիւրներ եղան անոր գործին երկայնքին: Բացէք սակայն Հեթանոս Նեփէրը: Զեղ տպաւորողը ուժէն, յորդութենէն աւելի՝ զանազանութիւնն է կիրքերուն, ապրումներուն, ասոնց՝ մասնակիին մէջ արթնցուցած շրջագծեալ, գրեթէ զուսպ լիութիւնը: Տաղանդը չէ հեղինակը այս բաղմազանութեան: Վարուժան ուրիշ բարեխառնութեան մը պատկանելով ալ չի լուսաւորեր այս կերպարանքը իր գործին: Վասնոր 1900ը շատ ալ տրամագծապէս հակադրութիւն մը չի կազմեր 1870ին: Մենք միշտ մեր խառնուածքը կ'իրագործենք: Բայց հազիւ կ'անդրադառնանք այն խուռն ու խիտ իրողութիւններուն որոնք կը գումարուին այդ պիտակին տակ (խառնուածք): Բացէք հիմա 1870ի տղուն, ան ալ երկաթագործի, Պոլիսէն դուրս գիրքերէն միայն աշխարհ մը թեւթողի, իմացական շատ սահմանափակ հետաքրքրութիւններ սնուցանելու միայն ընդունակ պատանիի թէկուզ հանճարային Բարեխառնութիւնը (զաղխացիք ունին temperamentը) ու գրէք մօտիկը միւսին, աս ալ զիւղացի բայց բախտէն որոշ շնորհներու արժանացած: Այդ Պոլիսը: Անշուշտ: Բայց Վենետիկը: Բայց մանաւանդ Եւրոպան: Այսինքն ջիղերու գրութեան մը յաջորդական բախումները, ճակատումները իրաւ-

բուհ հակադիր աշխարհներու ներսը: Դուրեանին համար գիրքեր, հրազ, Պոլիս, ներքին դժոխքը, արտաքին հմայքներ, արցունք: Վարուժան արքան ընդարձակ մարզերու վրայ պիտի նետէ իր ջիղերուն ցանցերը: Որքան ալ առատ ըլլան մեր սկզբնական տուրքերը, հարկադրաբար պիտի նուազին, երբ զանոնք ստիպուած ենք բաշխել այնքան տարբեր սեփականութիւն: Այս է պատճառը որ մեր մեծ քերթողներէն մենք դժուարաւանք խառնուածքի յորդուծիւն մը ձեւաւորելու որպէսզի արդիւնքին մէջ — այդ խառնուածքներէն բխած — մենք հաստատենք այն տարօրինակ յորդուծիւնը որով կը զանազանուին Դուրեանին տաղերը միւսներէն: Ունինք Սիամանթոն, որուն զգայնութիւնը իր գործին ընթացքին կը պարզէ ուշադրաւ միւսներէն, նոյնութիւն: Բայց հազիւ կ'անդրադառնանք հիմա որ քանի մը քերթուած այդ երիտասարդէն բաւ են զայն կերպագրելու: Այնքան քիչ է փոխուածը, ժամանակին հետ, ու այնքան նոյն՝ սկզբնական յատակը զգայնութեան: Այս օրինակները անոր համար՝ որպէսզի ձեզի համար հասկնալի դառնան այսօր դժուար ըմբռնելի իրողութիւններ: Դուրեանին տաղարանին ամենէն լեցուն ապրումները կուգան կոյսէն: Ձեռք բանար վէճը այս մտաշղթայքին շուրջը: Բայց կ'արտադրեմ

Եւ ուզեցի միտս փոխել ըլլալ,
Մըսիկ ընել քնդիւն արտին,
Շնչել, խըմել ներա հոգին,
Եւ շօտափել լոկ ձիւնափայլ
Ծոծուրակին վրայ ծալ ծալ
Թափող վարսից ալեակֆ ծըփին:

(ԴՐՏԵԼ)

Եւ կամ սա միւսը

Եւ չը սիրեմ՝ հանդիպիմ
Երբ կոյսի մը հեզանազ,
Որ եղեմ մը կը բուրե,
Վառե երկինք մը երազ:

(ՁԵՆ ՊԱՇՏԵՄ)

Եւ կամ՝

Կը դուրսդան իմ շուրթեր
Հրապիւ սիրոյ այդ խրոնով
Կոկոն — ծաղկանց՝ խաւրեւու,
Արասելու երկիւղով:

Այլ որ շուրթերն յանդգնի
Հրապիւ հրապից այդ լոյսե,
Կ'երգնում յաւառեմ ասեղաց
Թե նա դա՛ր մը կը ծըծէ:

(ԿՈԿՈՆ - ԾԱՂԻԿՔ ԿՈՒՍԻՆ)

և սա ուրիշը

Նրբոր վարդի փունջք հայեցի՝ Թերթեր յուզող սիւզի մը պէս՝
 Ծըլան ծփոյն նակսիդ վերեւ, Թրուար սրժիս ծալներն քօրվել,
 խոնարհեցիւր աչերդ արեւ, Քրնարի մը կըրակէ քել՝
 Քեզ այն օրէն ես սիրեցի։ Քեզ ձըգեցիր դու ալլիքս։

... Դայ սիւքն զով քեզ այցելու,
 Նային քեզի աստղերն ազաս,
 Ըստուերին մէջ միմակ աւ զաս՝
 Ես կը դողամ քեզ մօտելու։

(ՀԾԾԻՒՆՔ)

ուրիշ՝

Դեռ չը գրկած եակ փունջ մը
 Ժպտե, գեղէ, հուրէ շաղկալ,
 Քրկել՝ սա ցուրտ հողակոյսը,
 Ո՛հ, չե՛ր այնչափ ցաւ ինձ համար։

(ԻՄ ՑՍԻԸ)

ու կարճ ըլլալու համար՝

Ո՛ւր հովանի՛ք, քաւո՛ւք, խորեհ՛ր անմարդի,
 Ուր դայլայլիկ քոչնոց, խորեիւն սաղարքի,
 Եւ երբ լրսուի երջագգեսի մը շրջիւն
 Զոր տերեւոց վրայ սրփռէ մերկ աշուն,
 Նրբ շուքին ցակ կոյս մ'առանձին ընէ ման,
 Ես տերեւոց ետեւ դողամ անոնց նման,
 Ու չըլլայ քե դիպիմ աչքին բոցեղէն,
 (Պէ՞տք է դողայ միքե տերեւն արեւէն) ...

(Անվերնագիր)

Զանազան քերթուածներէ սա մէջբերումները ձեր մտքին մէջ կը բանա՞ն, գէթ աղօտակի, ի՞նչ որ այդ աղուն հոգեհաւնին այնքան իրաւ պատկեր մըն էր, հաւանաբար երկրորդ մանկութեան սահմաններու նուազման, ու առջի պատանութեան մէջ անոր աստուածուհին իբրեւ ապրիցաւ այդ խորանին խորը ու անոր մահագիր շրթները թրթուման մէջ պահեց, երկտասարդութեան կրակները վերէն կառավարեց ու մահիճին քով անհաւհան շուքի մը պէս, Պէշիկթաշլեան կը գրէ՝ մահուան հրեշտակի մը պէս, անոր ողջակէզը հանդիսաւորեց, զգալի, տեսանելի։ Ըսի թէ զուրկ էր շահեկանութենէ այդ երազին անուն մը ճարեւը։ Ունիմ Մեծարկնցի խոստովանութիւնը որ պարզ է ու

ահաւոր: «Պիտի մեկնէր սա աշխարհէն՝ համբոյր մը չառած»: Դուրեանին համար ողբերգութիւնը հոն էր որ Մեծարեւոյցին պէս եղբրականութեան սարսափով մը չէր տառապեր: Ամէն ցաւ, ամէն արիւն իր բերնէն, ամէն նայուածք շրջապատին ու մարդոց վրայ անոր կը դառնար ետ, երազին գոլովը ջերմացած, արիւնոտ: Հազիւ քանի մը միջակ քերթուածներ որոնց մէջ կոյսը չըլլայ տիրական խռովքը: Եւ սակայն այդ քերթուածներէն ամենէն խռովիչները ուրիշ էաւարը չունեցան: Ու անոր քնարական զգայութիւնը բաւեց այդ տաղերը լեցնելու, միշտ իրարմէ ազատ, իրարմէ սրտառուչ ու խորունկ կերպարանքներու ներքեւ թանձրացնելով այդ անգայտութիւնը: Սիրային քերթուածներ չեն այդ տաղերը, այլ արտակարգ յորդութեամբ թրթուռն կաղապարներ, որոնց տարօրինակութիւնը, անաշխարհայնութիւնը տեսակ մը պաշտպանութիւն ալ կը ճարէ: Եթէ ուզէք այդ յորդութիւնը ստուգել ցաւին, կարօտին, մահուան սրտիւնքներուն նուիրուած տաղերու մէջ, դուք պիտի տպաւորուիք նոյն ու մէկ ապրումով: Ատիկա այդ տղուն զգացական տարօրինակ յորդութիւնն է որ փոխանակ յոգնեցնելու (յիշել Սիւրբանթոն) մեզ կը նուաճէ: Անշուշտ այս քնարական յորդութիւնը արտադրութեան, քանակի հարցեր պիտի չյուզէ ձեր ներսը: Թովմաս Թէրզեան հինգ հարիւրէ աւելի կարճ կամ երկար քերթուածներու փաստին հսկողակ՝ քնարական անդնելի չքաւորութեամբ մը տառապեցաւ աւելի քան կէս դար: Ունինք, միւս կողմէն, Սայեաթ-Նոփան որուն հայերէն, թրքերէն, վրացերէն խալիւր (իւրն է բառը, երգ նշանակութեամբ) դարձեալ չեն յոգնեցներ, վասնզի քերթողին ներքին յորդութիւնը կ'ուզուէր ատենք բոլորը: Ու կուտամ այս յորդութեան հին ու հեռու օրինակ՝ Աղբնաճառէն: Գրիգոր Նարեկացին զէշ կամ հազիւ գրադէտ — ըսել կուզիմ՝ զրիւն օրէնքներու յարգալիք ըլլալուն մասին զոյգն իսկ փոյթ, կասկած չտածող զիւահար մը — այդ յորդութիւնը պարզած է մարդերէն դուրս ապրումներու կրկէսին: Անոր Աստուածը ոչ միայն տիեզերք մըն է, այլ այդ տիեզերքը լեցնող ամենէն բուռն ինչպէս ամենէն նուրբ ապրումներուն գումար, այսինքն Նարեկացին այդ զգայնութիւնը տարածած է աստուածային յորդումով: Անոր սատանան նմանապէս գումար մըն է խորագոյն, սեւագոյն ազտերու որոնց տկունքը մեր սիրտերուն զաղտնաստանին մէջ կը բացուի: Դուրեան պահած է չափը ու չէ կրկնած վանականին յոգնեցնող, հիմնովին անփոյթ թափթփածութեամբը: Յորդութիւնը

յաճախ մեղքերուն մահացուն է, հրք արտայայտութեան վրայ մակարութեան օրէնքն աճող անգիտակից կամ գիտակից ճիգի մը գլինն է։ Աւելորդ է այս տեսութիւնը ապացուցանել փորձել մեր զրահականութեան ամբողջ հասակին, մանաւանդ մեր հին մատենագրութեան ամենէն հոգեկաւոր գործերուն ալ ներսը։ Յիշեցի Աղօթաժամը։ Կարգացէք Փաւստոսը, Կորնելը, խորենացին, Սրբորունին, պատմարան կաթողիկոսին պատմական վկայութիւնները որպէսզի համոզուիք թէ որքան վարերէն կուգայ լիզուական հոգեւորութիւնը մեր մէջ։ Պետրոս Դուրեան սեղմ, զուսպ մնացած է այդ մայր զառածումին գլխաց ու հաւանարար տառապած ալ է։ Իմ կարծիքով՝ իր քառանկերը կազմած են իրեն համար ելքի կայան մը ուր ցեղային այդ տրամութիւնները աշխիւ պարպած է, անպայման առանց զիտնալու ու իր քերականութեան, այս կերպով ազատագրած՝ արտայայտման հոգեւորութեան։ Գիտենք թէ Պէշիկթաշիեան եղաւ զուրկ նման բարիքէ մը, իրեն շնորհուած օրերուն բարիքովը անշուշտ։ Ու գիտենք թէ շրջուած, ծուռ, անտեղի յորդութիւնն է, հիմնական սա հարստութիւնը որ կործանած է Սիւրբանի, վտանգած՝ սքանչելի տաղանդը Վարուժանին, անկէ խելով մեր օրերու քերթողէ մը անընդունելի բազմաթիւ էջեր, հրաշալի կարողութիւնը Չրաքեանին — արտաքին աշխարհ մը նուաճելու — չարաչար հաւածած, Ներսիսեան անընթեռնելի ընելու սահմանները մինչեւ։ Ասոնք ալ պարզ, յստակ խօսքեր են։ Իմ իրաւասութեանս տակ կը զգամ մեր գրականութեան բոլոր շրջանները։ Թող պիտիլի մը խելք, ինքնատպութեան յարգանք, ձեռն խնամք ունենային արեւելահայերը, անոնց գրականութիւնը առնուազն չոր, անյորդ իր բարիքովը պիտի գառար ազգային յաղթանակ։ Թող զգացական հարուստ գրութիւն մը բարեբարէր Կ. Ջաւահանը, մենք պիտի ողջունէինք Դուրեանին հաւասար գրողէտ մը և ոչ թէ պիտի տառապէինք ձեռնակն հարստութեան աւելորդ հանգէսէն, յորդութեան կերպարանքին տակ սուտ ու փուտ ապրումներ պատմաճանել աճարարող իմաստի փերիզակէն որ երկու զգացումի իսկ կարիքը չզգաց իր քնարական մէկ տառման (Ներսիսեանի՝ Կ. Ջաւահանի՝ Կ. Ջաւահանի՝ Կ. Ջաւահանի) պիտիլի մը կենսաւորելու և պատկերային յորդութեան վստահեցաւ բախտը քնարական գործի մը որ միշտ ու միշտ պիտի մնայ երթակայ ապրումին։ Ըրէք ձեր խաղերը յորդ, ձեր կրցածին չափ, կեանքէն։ Առնուազն հաստութեան մէջ պիտի կործանիք, եթէ երբեք ձեր գիրն է կործանի։ Յորդութիւնը վիպական մեծ շնորհ

շուկն ալ չի թեւադրեր սա տողերուն, քանի որ վէպ մը աշխարհներով կը գործէ ու անհուն տոամաներ, զանգուածներ, մշակոյթի պանթէոններ կամ աւերակներ (հոգին ալ աւերակներ ունի սա օրերուն. բացէք հայ գրողի մը — ողջ — հոգին ու պիտի զգաք թէ ինչ տրտում, շքեղ Անիններ կ'ապրին անոր խորը) քերթուածներ կրնայ իր գործողութեան անխնայութեամբ ընկնել սնունդ։ Ըսի անգամ մը։ Յորդուքիւնն է, մեղի պարզ թուող զգացումի մը մէջէն երեսն բերելն է իրարմէ գերազանց փաստեր, որոնք բոլորն ալ, յաւելումներու նման, արժեքորուէին մեղմէ ներս։ Աւելի անգին ես կը գրադրիմ այդ յաւելումներով, աւելի հանգամանօրէն։

Դուրեանի զգայնութեան նորութիւնը — անշուշտ տարազին բարի կ'ըլլաք տալու իր յարաբերականութիւնը — իր բոլոր ազնեցուցիչ ծանրութիւնը, փառքը կը ստանայ երբ այդ քաղաքացի կը կարդաք 1870ի մեր գրական հեշտանքներուն հանդիսարանին մէջ։ Համապարփելն ներկայ հատորին առաջին մասերուն, ես տուի թէ ովքեր էին այդ տղուն հրացումները, ինչե՞ր՝ օրուան փառքերուն ազդակները։ 1860ին մեր դպրոցներուն մէջ Հիւրմիւլ, Բագրատունի, Ալիշան, այսինքն ասոնցմով պայմանաւոր տաղաչափութիւնը գրական ոչ միայն հորիզոն մըն էր արուեստին կանչուած պատանիին հոգին կազմաւորելու սահմանուած, այլև ընթերցողներու շրջանակին իմացական ալ աշխարհին խտութիւնը, բարեխառնութիւնը։ Յիշեցի թէ ի՞նչ զգացումներ կը տածէր Դրիգոր Օտեան՝ Ալիշանի մէկ եղբերակին վրայ, նմանութեամբ գրուած նոյնիսկ։ Ու դարձեալ ձեզի ծանօթ է թէ ի՞նչ շքեղ հեղինակութիւններ էին Տէրոյնց պատուելին, Թէրզեան ու Նար-Պէյ։ Այսինքն քերականութիւն եւ կեղծիք։ Պէշիկթաշեան, այսինքն Վենետիկ մը որ պոսական տեսարաններով ըլլայ բարեխառնուած։ Ու Զարթօնքին ապարուեստ, գրական, անտեսապաշտ, գիտուն, շուկայիկ ոգին որ գրականութիւնն ալ պիտի ջանար իրեն ննթարկել։ Ի՞նչ տարօրինակ բախտ մերինը, որպէսզի գրականութիւն սորվելու համար Եւրոպա ըրած երիտասարդութիւն մը հոնկէ զառնար մասնագիտական, ազատ ասպարէզներու իւզոտ դիրքերուն համար ինքզինքը յարդարած։ Պետական գիւտներ։ Պաշտօնէութիւն։ Բժշկութիւն։ Առատրական նորանոր ձեռնարկներու վրայ հոգի տուող մարդեր։ Չեմ գտաւարտեր։ Բայց դիտել կուտամ թէ այդ ամէնը այդ տղոց հայրերը ըրած էին, իրենց հաւասար եթէ

ոչ երբեմն գերազանց կատարելութեամբ մը, առանց այդ Եւրոպային: Այս ամենուն մէջ իմ թելադրել ուզածը Դուրեանին հիացումներուն հէնքն է միայն: Ու կը զրկեմ ներկայ հատորին այն մասերուն ուր այդ իմացական, հոգեկան բարեխառնութիւնները ինկած են վերլուծման: Դուրեան չէ ձգած մեզի յատկանշական էջը որուն ընդմէջէն ինծի ըլլար ներելի անոր զրակացն — իմացական առաջին բախտորոշ տաղնապը ճանչնալ: Ո՞րն էր կտորը որուն ընթերցումը այս աղուն սրտին հորիզոնը մէկէն լուսաւորեց, խալ ապրումներէն առաջին պատանութեան ստեղծելու համար մեր իրաւ անձնաւորութեան անդրանիկ սրտամարմինը, ա՛ն՝ զոր պատանութիւնը պիտի կազմաւորէ, երիտասարդութիւնը՝ պիտի ամրացնէ ու մեր կեանքին մնացեալ մասերը զայն պիտի հասունցնեն, միշտ ճակատագրական հաւատարմութեամբ մը այդ նախաստուերին: Օտար գրողներու մօտ ես կարգացած եմ իմացական այդ պատահարը որ միշտ այդ գրողը հասկնալու արարքին վրայ անհուն դեր ունի: Դուրեանի նամակները, մահուան մէջ գրուած, խոստովանութիւններ են, ու նոր չէ որ հոգեվարքի մահիճին մենք մեր երազներուն շեղջը կ'ողբանք ներսէն, մեր լացը ծածկելով մեզմէ: Ուրի՞շտ Կենսագրական տուեալներ շատ քիչ: Չերազի ճառերը մեր դպրոցներէն կը պահեն թելադրանքներ: Ռ. Պէրպէրեանի հիացումը Գարապէի վրայ բան մը կ'ապացուցանէ անշուշտ, բայց Պետրոս Դուրեան չէ պատկանած Խոսեփիլոսի հոգեբանութեան: Կան Յ. Գ. Մրմրեանի նշմարները (չէ՞ Օբէք — Միսաքեանի վրայ, Տէրոյնեցը՝ Չամուրճեանի վրայ) որոնք հեռուէ հեռու կը թելադրեն զմայլումներ: Ու կ'օգտագործեմ Միհրան Դուրեանին (Եղիշէ Դուրեան) Գրաբէքի Ընթացները, որոնք կը պարունակեն, ամենայն հաւանականութեամբ, ինչ որ 1865ին մեր դպրոցներուն մէջ իբր գրական initiation կը մատուցուէր մեր ընկալուչ պատանիներուն: Ընթացին Գ. հատորը, կը հաւատամ, կազմուած է այն հատուածներէն որոնք լուծման ու թարգմանութեան համար դասապահին կը բերուէին աս ու ան հոգակաւոր կամ թեւրահամբաւ գրաբարագէտէն (*): Այսինքն: Սա շատ պարզ իրո-

(*) Կ. Իւթիւճեանի Յիշողութիւնները (Մասիս, 1893) զգալի տարաւարութեամբ մը կը տառապին իմ տեսակէտիս համար, ըսի թէ Մրմրեան աւելի մօտ էր ասոր, քանի որ աշակերտակից էր եղած Եղիշէին: Միսաքեանի, Տէրոյնեցի վառքերը չեմ կարծեր որ փորձած ըլլան Դուրեանը, չիմնովին անբանաստեղծ պոէզիան գրաբար քերթուածները, Բարիդէն զրկած քրոնիկները չէին կրնար հասնիլ Դուրեանի զգայնու-

զուլթիւնը, որուն համեմատ Պետրոս Դուրեանին ապշեցուցիչ նորութիւնը միայն ու միայն իր շնորհներուն կը պարտինք մենք: Հանճարը, սա հաւաստումին մէջն ալ ինքզինքը անհանգիստ պիտի չզգար: 1856ին, Իզմիրի վարժարանին մէջ աշակերտներու շարագրութիւններէն կազմուած զրաքար նամականի մը կը յիշեմ թղթատած ըլլալ պատանութեանս: Պետրոս Դուրեան անշուշտ անկէ չսորվեցաւ իր նամակին ոճը Նար-Պէյին: Բայց պատմիւր եմ թէ ինչպէս, 1900ին, Նիլիէ հպիսկոպոս՝ Արմաշու Դպրեմանքին վանահայր, կ'ուրանար զրականութեան դասը, անոր խորհրդանշանը նկատուող աշխարհաբարը ու միւր զրականութեան (նոր) ու լիզուին ուսումը պարզապէս վտարիւր էր Դպրեմանքէն, զայն վերածելով զրաքար թարգմանելու անքաւելի միամտութեան:

Դուրեանի զգայնութեան համար իմ կողմէ առաջարկուած որակումը՝ ճորտութիւն, կ'ընդգրկէ անոր արտայայտութիւնն ալ, որ աւելի անդին կը լուսաւորուի բաւարար փաստերով: Անցողաբար կ'ըսեմ թէ այդ տաղարանը իր մեղքերէն զուրս — զիտէի թէ որքան զանցառելի են ասոնք իբր որակ ու քանակ, երբ բաղդատուին իր սերունդին աւագ, միահեծան փաստերուն — ամբողջութեամբ կ'իյնայ այդ որակումին ներքեւ: Անոր արտայայտութիւնը՝ ամենէն առաջ: Զայն ապացուցանել՝ պիտի նշանակէր Դուրեանի տաղերը հոս արտագրել: Բայց ատկէ առաջ՝ խորքին նորութիւնը: Զեմ զբաղիր վրիպանքին փաստովը:

Թեան, Օտարներու վրայ բացութիւն մը — յիշած է լամաութիւնը, շիւկոն — կանխահաս է, քանի որ Դուրեան արդէն պատանութեան շրջուած գրող մըն է: Ամէն պարագայի, ստիպուած եմ վենետիկը ու անոր պուսացած թիւ — Պէշիկթաշեան, Թէրզեան — ընդունիլ այդ տղուն մըտքին դայեակը ու անոր հոգիին վրայ ինկած իմաստի խռովքներուն առաջնութիւնը տալ այդ խմբակին: Ուրեմն Մխիթարեան մըն է մեր մեծագոյն բանաստեղծը, զեռ իր աղուամաղերուն մէջ — հոգին ալ ունի աղուամաղ: Ու այս հաւաստումը կը բաւէ բացատրելու համար Դուրեանին մեղքերը, — ազգայնական քերթողութիւնը, թատրոնները, անաւարտ, այսինքն ձեռն անպաշտպան իր այն քերթուածները որոնք 1870ի տաղաչափութիւնը կը ցոլացնեն: Այս տողերը կը ձգտին երեան բերել անհուն անջրպետը որով իրարմէ լաժնուած են թէրզեանի, Նար-Պէյի, սաղաչափ Պէշիկթաշեանի — իր երգերուն մէկ մեծ մասին մէջ — տաղարանը և այն միւսը որ կը կազմէ Դուրեանին հրիտակը մեզի: Ու անմիջապէս մեր մտքին նայուածքին առջև պարզ կը զառնայ ոչ միայն այդ տարբերութեան, անջրպետին իրական իմաստը, այլև այն զժուար բացատրելի իրողութիւնը որ ճորտութիւնն է զրադէտի մը արժանիքներուն մէջ: Զեմ գործածելու հանճարը, ճաղանդը, որոնք բառեր են:

Բայց ո՞վ կայ, իբրև ապրող արարած, ետին, ներսը այն կտոր-
 ներուն որոնք հարադատ Դուրեանը կը յօրինեն: Ուրիշ խօսքով՝
 ապրե՞ր է տղան որ Չամլըճայի սարը «լուռ մխալուն» անմոռա-
 նալի հոգեքանդակը կտակիր է մեզի: Իրա՞ն է երիտասարդը որ
 Նեւթ հեքիթում քերթուածին մէջ մեզ կը խռովէ այնքան իրաւ, այն-
 քան սրտաբուխ իր անկեղծութեամբը որքան միամիտ գրաւչու-
 թեամբը: Սո՞ւտ է «ցաւագար» երիտասարդ երգիչը ցաւին (Խճ-
 ցաւ) որ այնքան արագ տողերու մէջ հաշուեյարդարը կ'ընէ իր
 դարունքին ու մէկ տողի մէջ աշխարհ մը ապրում դիպելով կը
 քալէ իր գերեզմանին, ցաւերուն ցաւին մէջը ճենճերեւէն, իր
 հայրենիքին օգնելու անկարող եղած ըլլալուն: Մեռած է այն
 երիտասարդը որ հոգեվարքէն մինչև գերեզմանին խորը լքումէ
 ինքզինքը ողջ կը յայտարարէ ու իրապէս մեռնելու համար կը
 սպասէ իր յիշատակին քառամելուն (Իճ հալ): Ու ո՞վ է զարմա-
 նալի քերթուածին ճարտարապետը, այն քերթուածին որ վեր-
 նագիր չունի ու կը պահէ «նիւանդութեան պատկանով ընդհատ-
 ուած» խոստովանութիւնը: Կարդացէք ու չաղիր: Գեղեցիկով քանի
 մը անցքեր, շրջանային ու մանթիկ մէն պարտադրանք, այդ քեր-
 թուածին ու տարրացուցէք երիտասարդը որ այդ տողերուն ընդ-
 մէջէն ծուէն առ ծուէն իր մարմինը կը յօրինէ, ձեր աշունհե-
 րուն առջև ու կ'ըլլայ այնքան իրաւ, այնքան արտակարգ, այն-
 քան նոր որ չէք հաւատար հրաշքին: Ու ասիկա այսպէս՝ Դուր-
 եանի բոլոր քերթուածներուն համար: Ի վերջոյ Նաւթ չարքը
 Վենետիկ է և արբա, պատմութիւն է և աղօթք, բառ է և քե-
 րականութիւն, տաղաչափութիւն է և սովորականութիւն, —
 Մխիթարեան բանաստեղծութեան անթառամ նշմար մը ինչպէս:
 Ու դարձեալ, ի վերջոյ հարիւրէ աւելի տաղերուն մէջ՝ Մկրտիչ
 Պէշկիթաշլեան մեր զարթօնքն է, անոր միամտութիւնը, հուրքը,
 երազանքը, պարզսիրտ հաւատքը ու քիչիկ մը ամբոխային ա-
 խորժակները քնարական կաղապարներու վերածող, ու տասն-
 եակ մը ուրիշ քերթուածներու մէջ ուրուականը թելադրող որ
 Միւսէի Գէշէշէքը փոխադրած ըլլար Վոսփօրի փփունքին, Վին-
 եիի տրամութիւնը՝ Ալէմտաղ ու մահուան համար լարուած
 կեանքի մը շրջանէն (Պէշկիթաշլեանի յաջողակ զբարար քեր-
 թուածները դրիթէ բացառաբար կուզան վերջին տարիներէն)
 կերպարանքը հագնէր սիրահարին ու չի կրնար մեռնիլ: Երկու
 քերթողներն ալ հաշտ են իրենց միջավայրին, գործին, ժամա-
 նակին. առաջինը՝ զեռ տաք քանի մը զգացումներու պեղումը
 հետապնդելով մինչև չափահասութիւն (Ալիշանէն քերթուած

չունինք 1857էն ետքը), երկրորդը՝ յուսահատ իր սէրը ծոցին խանձարուրած, դառնալով ու դառնալով կեանքին ածուներէն, ուրիշներու հրապոյրները, հեշտանքը, երիտասարդութիւնը իր հաշուոյն իր ներսը խաչելով ու քաշելով, աչքերը միշտ ետին, միշտ իր արշալուփին, կախարդական ձևերուն, աղջիկ, կին, տղայ, որոնք անոր զգայնութեանը վառարանին մէջը ինկան ու ա՛լ չեւան . . . Ահա քերթողները ու ահա իրենց գործը: Կըրնա՞ք, նոյն բնականութեամբ, գործողութիւնը արտօնել ձեր մտքին, այսինքն Լճակն ու Դուրեանը վերածել 1870ի հոգեբանութեան մը: Ո՞ր է տեսեր լնակը, այդ Պոլիսին մէջ, որպէսզի զայն տեսներ Իսկիւտարի հիւանդը: Աղջիկները ջուրերո՞ւն մէջ պիտի փնտռէին իրենց սիրահարուն ձայները: Բայց, իր բովանդակ անխրականութեամբ, այդ քերթուածը (Լճակ) ոչ Լամաութիւն է և ոչ Միւսէ, ոչ Շէլլի (Դուրեան չի ճանչնար անգլիացիները ու գերմանները) ոչ ալ Հայնէ: Անշուշտ: Բայց չէ մանաւանդ լուսներգակ պատմիչ քերթողը և մեռնող սոխակին ետեէն — որ կրնայ մարդկային խորհրդանշան մը բլլալ, վաճական կեանքի խորհուրդներուն մէջ գիւրաւ զետեղելի զգացական տաղնապ մը — տաղեր կարկտող տաղաչափ մը: Կ'անցնին Լճակին ձախորդ տուները, հազիւ հազ ծանրացնելով կախարդական քերթուածին օգային շէնքը ու կը կառնին ձեր ջիղերուն այն միւսները որոնք ա՛լ պիտի չըսուին ուրիշի մը կողմէ ու պիտի մնան ամենէն պարզուած կերպարանքները իր զգայնութեան, իրեւ բառ ինչպէս ներքին խռովք, տառապանք, այրում:

Ոչ ոք ըսաւ — սա քղին
Պատուէ՛նք սիրսը քսմագին,
Նայինք ինչե՛ր գրուած կան» . . .
— Հոն հրդեհ կայ, ո՛չ մահեան:

Անշուշտ ան է ահա անառարկելի, նուաճող, բացարձակ նորութիւնը: Ու հրաշքին միւս երեսը: Նար-Պէյ՝ տարիներ կ'ապրի տարագիր իր մանկութեան դրախտէն, Պոլիսէն, որպէսզի զգացական ամենէն բուռն տաղնապները օգտագործէ իր քերթողութեան համար: Վաթիւնէ՛ք փրկանք մըն է այդ ուղղութեամբ: Բայց գիտակցուած հակակրօնութիւն մը՝ Քաթ Պատիւնէն: Կարգացէք այդ ճաճանչակուտ տաղերը, ու մի տառապիք, եթէ կըրնաք, այդքան անկշիռ մէկը հաստատելուդ այդ տաղարանին հարկըրաւոր էջերէն ներս: Ես ըրի այդ հերոսութիւնը, առնուազն պոլսեցի մը գտնելու միամիտ տառապանքով ու կը խոստովա-

նիւմ որ այդ թուղթերէն նոյնիսկ պոլսեցիներուն զեփիւսը, ժանեակը, սոխակը, փրփուրը չգիտաւորեցին իմ տաղնապը: Ասիկա անոր համար՝ վասնզի Քնաբին հեղինակը ոչ մէկ տեղ պանդուխտ չէ եղած: Ամէն տեղ անիկա իր ջիղերը լարած է այդ տեղերուն ապրումներուն ու ինքզինքը խաբելուն թշուառութիւնն ալ վստահած՝ բառերու սուտին: Պետրոս Դուրեան անշուշտ չէ ունեցած իր Պրոտոսը, զայն պաշտելու համար: Այդ տաղարանին ներշնչող էակը մեղի չէ տրուած առարկայի: Ի՞նչ փոյթ: Այդ երեակայուած պատկերին տարրերովը մենք կը տարրացնենք այսօր զինքը, բանաստեղծը: Դուրեան զրած է իր Պրոտոսին համար թէ

... Լուսինը ո՛չ ներս վարսն՝
 եւ ոչ ալ վարդը ունի
 ճառագայթումը ներս,
 ճառագայթո՛ւմ սիրովի:

(ԶՆԷ ՊԱՇՏԵՄ)

անշուշտ ըսել ուզելով թէ ինքը, բանաստեղծը հազար լուսիններու ու դաշտ՝ մը վարդերու հրապոյրները պիտի հանէր, միշտ իր դժբախտ արեանը բողբոջներէն, անգունդներէն, հերիք է որ իր շրթները դար մը ծծէին անկէ որուն առջև

... Ի գո՛ւր սիրքս մըխաց առջին
 Խնկարկելու սիրսն անապաս:

Յետոյ: «Պիտի ցոյց տայ անոր գունատ իր ճակատը», «կուրծը գողած», «մարիլը՝ իր աչքերուն»: Արդի՞ւնքը: Մի հարցնէք: Կ'արտագրեմ վերջին ութնակը Իբթիլին: Քերթողը հեռացող սիրոյն ետեէն է որ կը հառաչէ

Որոտացիք խոկմանցս ամպեր,
 Կայծակնահար քրին հոգիս,
 Մոխիւր դարձան երազներս յիս,
 Ճակասագիրս խնձղաց ի վեր,
 Խորե մը կար որ զիս կը ծալէր,
 Այն լուռ փոսն եր գերեզմանիս...:
 Խումբ մը կնճիւ՝ բուռ մը կայծակ
 Իժովս մ'անեծք խոցեց հոգեակս...:

(ԴՐԺԵԼ)

Կը կարդաք ու չէք կրնար անցնիլ, վասնզի հակառակ բառերուն ուլթրա ումանթիզմին, հակառակ նախադասութեանց խուժ, կաղ, առնուազն գրուած լեզուով մը — գրարարին շատ մօտիկ — կշռաւոր մնալուն, դուք կապուած էք քերթուածէն վեր, դուքս եզոզ խորհուրդին, այդ օլուն իսկ խորհուրդին որ չի նմանիր ու կը նմանի մեր բոլորին, քսանէն քիչ վար ու քիչ վեր, երբ կը բռնենք մեր գէմը ժպտող ձեռն թե մը, փունջ մը, միտի չղարչ մը, երբեմն անուն չունեցող գիրկի մը պարոյրը, ու կը գադրինք մեր մարմնիդէն շէնքէն, ըլլալու համար ճիշդ ու ճիշդ ան գոր բանաստեղծը այդ քերթուածին քիչ վերօք մէկ ութեակին մէջ տուեր էր մեզիւ Բայց ո՞ր վերուն ծումը կը յաջողի Դուրեանը նուաճել, Կուտամ ուրեմն թիւը իրեն

Նս ուզեցի քնար մ'ըլլալ
Ներա ձեռքին ցակ հեւացող,
Ներա հոգւոյն խորն հիացող
Թեքեւ պահեք մ'ըլլալ շարժեալ:
Մոռնալ զիս, լոկ ըզնէ խսկալ՝
Կ'լառէ երազ մ'որուն մեկ շող:

(ԴՐԺԵԼ)

Անշո՛ւշտ: Ո՞վ չէ եղած այս պատկերը, աւելի կամ նուազ Բայց ամէն մարդ ինքզինքը կը փնտռէ ու չի գտներ երբ չուզիր: Մեր բանաստեղծութեան այնքան հասարակ, անփաւեր, առնուազն անչահեկան քեմաներուն մէջ ինչ բոլորն անակնկալներն են սա վիճակի ուրուագիծները, սա մշուշային տրոփիւնները որոնք պատանութեան ու երիտասարդութեան խառնուածքը — մեր քսանէն վարը — կ'ընեն այնքան անբացատրելի, մթին ձգողութիւններու հանդէս մը: Տղան մարմին է ու երազ, աստուածային իմաստութեամբ մը հաւասարակշռելով երկու գրութիւնները երբ կը վազէ, իր պղտիկ սիրտին անհուն ուժականութիւնը գործածելով, իր մարմինին բոլոր զօրութիւնները ապրելու ու կեանքին անսահման իմաստը այդպէս թօցնելու աշխարհին առեղծուածին գիմաց, հաճ, երջանիկ, ազատ՝ մըտմբողքին, վախին, կասկածին ու շատ հեռու, զեռ չուրուացող իսկ մահուան ճնշումին: Նոյն այդ տղան մօր մը պէս իրաւ կ'ապրի, իր պուպրիկը իր ծոցին, երբ իր մօրմէն երգուած օրօր մը շրթունքին՝ այդ լաթէ մանկիկը կ'երկարէ իր անգոյստինքներուն, ու, կ'ըսեմ իրաւ, իրաւ, ութին մէջ մայր ըլլալով ... պատանին: Տաւամ, ուղիղ տաւամ, ինչպէս պիտի

ըսէին արեւելահայերը: Վասնզի զրութիւններու հաւասարակը-
ռութիւնը խանդարուած է քսանին մօտերը: Մարմինը ծանրա-
ցած, իր ուժերը մթերելու համար միշտ մթին բաներու: Խաղը
որ տղուն մօտ սքանչելի սպասիչ մըն է, պատանին համար
լրջութիւն է ու հաշիւ, հեռուէն հեռու ճշգուիլ սկսող խորունկ
խորհուրդին ի սպաս: Պատանին սեռին զործարանն է ամբող-
ջութեամբ: Քաղաքակրթութեան ամենէն ահաւոր ոճիրներէն
մէկը այդ զործարանին պարտադրուած ամլացումն է: Քսանէն
վար աղջիկ մը անցնող ամէն փոքրիկի մէջ իր ծոցին երերող
շրթունքներ կը զգայ: Երազը մերկացած է իր ծիրաններէն ու
կը կրկնէ յօգնութեան, ըզձանքի, վայելքի բարդ ողջակէզը,
այդ աղջկան առանձնարանը ընելով տանջանքի սեղան մը, Դուր-
եան պիտի ըսէր «խորան» մը: Այս նկատողութիւններուն միտք
բանօն: — Ան որ Դուրեանին տաղերուն ներսը տրոփող սա
զգացական միզամածը սքանչելի հաւասարակչութեան մը կոր-
ծանուամբ կը նշանակէ: Հիւանդութիւնը արգահատանքի աղբիւր
մը ըլլալէ առաջ ընթերցողին ներսը, քերթողին վրայ մարմինին
կործանումն է իր հիմնական խորհուրդէն: Այսպէս պարտաւոր
ենք կարգաւ ոչ թէ Տրուանէն որ գումարն է բոլոր զրկանքնե-
րուն, այլ Ներս հեռը, Թրուանէն, Լճակը, Սէրէլը, այսինքն Դուր-
եանին բոլոր յաջողակ քերթուածները, անոնց ներսը փայլա-
տակող, տրոփող, ալրող, վառող խորհուրդը զգալ իբրեւ ստեղ-
ծում մը որ պարզ մարդու ողնուղեղէն իր ճամբան կը գտնէ
դէպի իր բնական հանգրուանը, ախտը, արդանդը ու թագուելէ
վերջ միշտ մթին խորութիւններու ծոցը, խարտեաչ քերթուած
մը ինչպէս կը վերագառնայ լոյսերուն աշխարհը, խեղճ ու տկար
մանուկ, որ ժառանգած է ամբողջ արարողութեան աննահանջ
պարտադրանքը, իր կարգին ընելու ինչ որ ըրին զինքը կան-
խողները, նոյն ողնուղեղէն դէպի նոյն արդանդը: Ահա թէ ին-
չո՞ւ առանց գիտնալու ընթերցողը, յաճախ նորհաս պատանի,
այնքան դժնդակ գինով մը կը համակուի Դուրեանով որ զգա-
ցական ու իմացական անդրանիկ, հզօր, բախտորոշ պատահարն (*)
է անոր ջիղերն ու իմացականութիւնը կերպարող:

(*) Պարտաւոր եմ բաւարար լուսաբանութիւն մը նետել սա վար-
կածին, առնելով անոր հիմնական տարրերը իմ իսկ ապրումներէն: Իմ
զրական առաջին պատահարը Պարեանն է: Երկրորդը՝ Տայթայովսքին:
Երրորդը՝ Ռոստոմը: Վերջին երկուքը որոշ կապ մը չունին վերը պար-
զուած վարկածին հետ: Պետրոս Դուրեանը իմ ստալին արցունքն է, զի-
տակցուած, իրաւ, անդաման տռամա մը, որ մէկէն զիս կը լուսաւո-

Դուրեան կարգալը, անոնց համար որոնք պիտի դան մեր
գրականութեան սպասին, նոր կիսագունդ մը, չըսելու համար
աստղ մը գտնելն է, հոգեկան միգամածին ընդմէջէն յանկար-

էր իմ իսկ ներքին նայուածքին առջև, կը խորհիմ թէ մտած ալ չէի
տասնընինգը (տասներկու քին ես ունեցած եմ ազգային զգացման տագ-
նալ մը զոր այսօր կը դարձնեմ շատ յստակ. 1895ին էր ասիկա, հայկա-
կան ջարդերուն բովանդակ սարսուռին մէջ երբ վարդանանցի շինդշարթին
— ձիւն էր այն տարին — զինուորները եկան մեր խեղճ տունէն տուրքի
համար առին տարին չօրնալու զրուած ու ձիւնէն սառած ճերմակեղէն-
ները, Տարին ու ինծի համար արգիլուած էր լացը, կատաղած՝ վարդա-
նանց մը գրեցի, Եղիշէն մէկ ծունկիս, միւսին՝ թուղթը) ու հացին տագ-
նալը զիս նետեր էր գիւղէն քաղաք, Պրուսա, Զեմ բանար քաղաքը,
Համապառակիրին մէջ քանի մը անգամ անոր մօտեցած ըլլալուս, շոս
կուտամ այդ քաղաքէն իմ մասնաւոր մէկ զգայութիւնը, Ջուրեմ Բա-
ղամ մըն է անիկա, այսինքն հիւանդներու հանդիսարան մը, վէպի մը
մէջ (Համարմիկ Տարուան) ես վերլուծեի եմ այդ զգայութիւնը, ու-
րիշներու հաշտոյն, շոս կը զրազիմ անոր անձնական մասովը, իմ ներ-
քին աշխարհին, Տառապանքը, զրկանքը, թերիս ծնունդը զիս ըրած են
կանխահաս, ամէն բանի մէջ, Թուականը չեմ յիշեր, բայց ջարդերուն
յաջորդ տարիներուն կը զուգադիպի պատահարը, Սէքիս առջին են աղ-
ջիկները, Պրուսայի դեղձերէն աւելի թաւշային ու անոր մետաքսէն ա-
ւելի կակուղ ու սրտառուչ, եկած՝ մեր զպրօցին մէջ հանդէսի մը, Գար-
նան օրեր են ու պատուհաններէն դուրս՝ քաղաքը ծաղիկներու ուրիշ
հանդէս, ծառերուն ձիւղերը ընելով հարօնեալ ու խենթեցնող, Աշա-
կերտութիւնը, Երկսեռ, Գեորգեան վարժարանի սրահին մէջ, մտիկ ընե-
լու մեծերուն գրածները, արձակ, քերթուած, կարգացողները՝ վերի
դասարաններէն, Աղջիկ մը կ'արտասանէ ոտանաւոր մը ուր հիւանդ պար-
մանուհի մը իր մօրը կ'աղերսէր

«Մայր իմ, նակասքս հանգչեցուր գրկիդ մէջ,

Օրօր երգէ, մայր իմ, քրնանալ ես կ'ուզեմ».

Աչքիս զոցէ, մահուան գալը չըսեսնեմ.

Մայր իմ, նակասքս հանգչեցուր գրկիդ մէջ . . . »

Աստուծոյ բոլոր շնորհները ժամադրուած էին այդ պարմանուհիին վրայ,
հարկ չկայ յիշելու, Բայց ի՞նչ որ նորն էր ինծի համար՝ այդ հրաշալի
նուագաւորանէն ձայնի ճամբով իմ ջիւղերուն հասած կաշուն, տաք ծո-
րումն էր, մահուան ծարաւը, Որքան իրաւ կ'ըսէր այդ աղջիկը, իր գե-
ղանի, անդիմադրելի փթթումին մէջ այնքան սուտ հակադրելի՝ իր ըսա-
ծին, Բայց հակառակիւր բառարանեան բնակիչ մը չէ, իմ ներսս կը բա-
նէին բառերը ու մահուան պապակը զիս կ'ընէր թրթռուն արցունք մը
(տարի մը վերջը, Մայիսին, թաղեցինք այդ զմայլելի քերթուածը, ցա-
ւերուն ցաւով թոռմած երկու շարթուան մէջ), Տեսան իմ արցունք-
ները. յետոյ լսեցին իմ մօռայլ հեծկլտանքը, Հանդէսը երբ ու ինչպէս
աւարտեցաւ, չեմ յիշեր, Գիտեմ միայն որ պարապ սրահին մէջ զյիսուս
վերեւ կար օրիորդ մը, Աղջկանց վարժարանին նոր ուսուցչուհիներէն

ծօրէն, հսկայօրէն յօրինուող ու ա՛լ մտքէն չբաժնուող: Վարը
դուք կը գտնէք բաւարար մանրամասնութիւն, պատահարէն:
Ճակատագրին մատն էր որ կը զարնէր զիս, այդ իրիկունէն:

մէկը՝ Վերցուց ձեռքերուս վրայէն զլուխս ու նայեցաւ աչքերուս: Դըպ-
րոցին բանաստեղծն էի, 1890ի, 1880ի ճաշակով ոտանաւորներու աս-
պետը: Ինձմէ կարգացուած քերթուած մըն ալ կը ծանրացնէր այդ փառքը
ու այդ մեղքը նոյն ատեն: Մեղմ, կարեկցուն — որուն համար կը տա-
ռապէի աչքերուն ներքեւ — անիկա ինծի խօսեցաւ: Ձայնը անուշ էր,
տաք, կիրթ, մանաւանդ տարօրէն տարրեր քաղաքին տաճկերանդ շեշ-
տէն: Ըսաւ «կրնայի լալ, բայց կանուխ էր գիրքերուն համար լալը»:
Կը դռնապէ՞ր աւելի անգին, այսինքն ազդիկէն արտասանուած խոռով-
քին խորհուրդը որ մարմինի հոսում մըն էր, զմայլելի այդ շէնքէն իբր
իգութիւն, իբր ցաւ, իբր ստեղծում ինծի անձրեւում: — «Վաղը կը
զրկեմ քեզի գիրք մը», ըսաւ, միշտ ժպտելով: Կանչեցին զինքը ու
զլուխս կախեցի բաղուններու փոսին: Մութին ծոցէն կ'անցնէին իմ
գեղին բոլոր հարսները, աղջիկները, փակ, օտար, իմ մէջ սկիզբ կ'առ-
նէր բան մը որուն գիտակցութիւնը կը խռսաւփէր սակայն: ... Յաջորդ
օրը Տաղբ և Թատերգութիւն Գիտութեան Գիտութեան տակ զեղին
թղթակաղմ հատորը ինծի կը զրկուէր Օր. Պէպրիսէն, ծօնով մը: «Պրդ-
սիկ բանաստեղծին. մեծնալմ» յիշելու խնդրանքով: Կը կատարեմ խնդրանքը
թէ կը հալածեմ պատրանքներ: Ամիս մը առաջ այս տողերէն՝ իմացայ
որ Պուլկարիոյ մէջ քաղաք մը այդ վարժուէրն անդամաւորած պոետս մըն
էր: Ազգականուէրի մը ճամբով այս սեղեկութիւնը ինծի դարձուց այդ
կախարդ պահերը, օրօր երգող աղջիկը, թարմ ու զեղանի վարժուէրն
ու պատանին որ կուլար իր արցունքները, հաւանաբար ծարաւին մէջը
յաւթտեանկան տենչանքին: Բայց պէտք է դառնալ Դուրեանին, պատա-
նութեան Դուրեանին: Հատորը ձեռքս ելալ դուրս, հասարակաց պար-
տէզէ մը աւերակեալ զբօսավայր մը: Տարիներ առաջ չէն, այդ ատեն
զբօսավայրը ձգուած էր երեսի վրայ: Աժուները թէ՛ ւշտու, բայց կը
պահէին ծաղիկներու ստուերները: Ծառերու ճիւղերուն՝ պտուկներ,
թեւերին կէս արծակած ոսկի մեղուններու նման, պատրաստ թօղիքի:
Աւաղաններ լիցուն՝ ձմրան անձրեւներէն: Աղբիւրները մեռած խոտը —
խաւարձը — կանաչէն ու զեղինէն հաւասարապէս նստատաւորուած,
պարտէզին կուտար կեանքին ու մահուան իր խորհրդանիշ ծանրութիւնը:
Երիցուկները ձիւնի կղզիներ կը յօրինէին տեղ տեղ: Մացառ, Թաւուտ,
«թիթիթները գարնան»: Բացի գիրքը ու կարգալ առիւ: Կը հասկնայի պէս
է մեռնիլ, բայց չէի հասկնար թէ ինչո՞ւ պէս էր մեռնիլ, գարունքին,
ծաղիկներու սա փառքին, հողէն յորդող սա կեանքին փառքերուն հա-
կառակ: Շշուկ, քայլափոխի վերցուցի աչքերս: Աւաղանին մօտ կեցեր
էր երկտասանը մը: Պարզ, սովորական, քաղքենի, կուշտին, քիչ մը
հակ՝ աղջիկ մը: «Մեղրամումէ անդրիանովի մ'է անգոյն»: Տեսած էր Պետրոս
Դուրեան սա աղջիկը որ իր բառերուն մէջէն այնքան կատարեալ հարա-
դատութեամբ մը մարմին էր դարձեր իմ նայուածքին տակ: Սարսուղը
իմ ոսկորներուն: Երկու օր առաջուան բեմէն աղջիկը բուսաւ մտքիս
զաշտին, անդամաւորելի իր ձգողութեամբը: Անդունդ կար երկու աղջիկ-

Թերեւս տարուիք սա յայտադած զգոյնութիւնը չարակոչելու Օշականին ուսմանթիւմը խտրանել փորձուիլ։ Իրական էր՝ եւրկինգին Տփղիսն ուղեգիրը, զակահար աւսուցիչը, մահուան քննա-

ներուն պատկերներուն մէջտեղը։ Ու բարակին հազը որ ուրուացաւ ու չեղաւ։ Կրակի պէս բան մը առին զալկոտ երեսները։ Տղան թեւ առաւ այդ սրտիուն երազը ու քայլերը դնելու վախնալով խոցերուն, անցաւ առաջ, թաւուտի մը խորը, կոտորտած նստարանի մը յանձնելու իշնալու մօտիկ հիւանդը։ Քիչ հոգք՝ ծանր, տրտում կին մը։ Իրարու կը նմանէին։ Մայրը հաւանաբար, շալ մը ուսերուն, շալ մըն ալ թեւն կախ ինչ մանրամասնեմ ձեւի։ Արեւն առաջ ստիպուեցան հեռանալ։ Իրիկուան հովը կը պաղէր ու աղջկան կուրծքին վրայ հազի կը փոխուէր։ Ինքնալով մահուան սարսափը քաղաքի պատանիները գտած էր։ քանի որ գարնան մուտքերուն թաղած էինք, մինակ մեր գերեզմանին մէջ, չորս հատ։ «Մայր իմ, նախագիտ հանգչեցուր գրկիդ մէջ» փափսացին իմ շրթները երբ երեքով խուսրը ածուներու ետեւն կը հալէր դէպի ցանկապատը։ Մինակ էի։ Կարողացի։ 1892ի հրատարակութեան մէջ ազգայնական քերթուածներուն պակասը կուտար միութիւն մը տաղարանին։ Վերջին քերթուածին հետ մութը հիւստելի կը սկսէր։ Լուսինը՝ լման։

Ուսկից ուսան քրօնիք

Խածկել իրենց դէմքն հաշտողով ներքել,

Անոր նման Տփղիսն ըլլալ ու ղիւքել . . .

Ու ինկաւ գիրքը մատներէս։ Կակուղ էի։ տրտում։ Ոչ ոք՝ որ տեսներ արցունքները։ Ու իմ ոտքերը ծանր էին երբ հեռացողին հետքերովը դուրս ելայ իմ կարգիս պարտէզէն։ Ինչներեւոյ պէտք թէ ուր կ'երթային իմ մարմինը, Պետրոսը, արտասանութեան կախարդ աղջիկը ու մեղրամոմէ անդրիանդը։ Դիշերը լուսնուցի անքուն։ Տաղարանին բոլոր բառերը — այդ տարիքիս իմ հաւաքը յիշողութիւնը չարչարանք մըն էր քանի որ մէկ ընթերցում՝ գիրք մը լման կը փորագրէր իմ մտքի սկզբ տեղին — կենդանի էակներ էին որոնք կը բռնէին։ Ինձմէ անկախ, կը բռնանային վրաս ու կ'ըլլային Դուրեանին ողբերգութիւնը։ Իրականութեան ամենէն վշտոտ մասը ան է որ քաղաքային բարեխառնութիւնը բառերը կը ձգէր իր տակ։ Ըրի այդ բոլոր ապրումներուն վերաքաղը, քերթուածները մէկիկ մէկիկ բռնելով, կտաւ ի վրայ փռուած նկարներունման, կենդանի պատկերացում։ Ու . . . սպասեցի հաղթին, որ պիտի նշուիրագործէր սա պատահարը։ այնքան խորունկ էր իմ հաւատքը այդ հիւանդութեան փառքին, բարիքին վրայ։ Օրերով, չարթներով, նոյն խոստարի մը ականջներս եղան կուրծքիս, հոն ուրուացող աւետիսը ցանկագին սպասող։ Անոր պէս տոգոյն տղայ մըն էի։ Անկէ աւելի աղքատ։ Երազի, զրկանքի։ Չգայնութեան տաքնապնդուն մէջ անոր չափ հարուստ։ Յետոյ, աւելի հարուստ՝ ուրիշ ալ ապրումներէ։ Անոր Գրք-Ռուսիին փողոցներու աղջիկ մըն էր։ Սա անցեր էի այդ թուրքերուն, իշխանահիններուն, պալատական աղջիկներուն շատ մօտէն, իմեր, ոչ իր բառէ շրթներովը, այլ գեղացի տղու իրաւ, ամուր, պահանջգոտ ուսովը, շրթներովը զալուկ, զալուկ, զալուկ աղջիկներու — ասոնք ալ թրքու-

ուաջ գալցող հղան որուն հետ իմ մտերմութիւնը, այդքան կանուխէն երբ հոս կը հաստատեմ, նպատակ ունիմ արուեստագէտի հաւատոյ հանգանակը կերպընկալ պատկերով մը զնելու ընթերցողներու նկատաւման: Օչականին քննադատական հերետիկոսութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ գրականութիւնը կեանքին, միայն կեանքին խառնուած, առ միայն ըլլալ կրնալու ընդունակութեամբը արժեքորելու հզօր, յամառ կեցուածքը: Հոն ուր անիկա — կեանքը — տեղայն է, պակասաւոր, սուտ, հոն գրելու գիտութեան մը բոլոր օրէնքները, բարբիքները կը միան անբաւա-

հի — մարմիններուն բոլոր զաղջութիւնը, մետաքսը, հալած ոսկիի նման խօսող արիւնը աչքերուն, թառուներու մէջ, աւազաններու եղէգնուտներուն, վայրի մեծութիւններուն ծոցը, տասնէն նոր անցած, բայց ամբողջ եղերականութեամբը դեռ չարթնցող պատանութեան (աւելի յետոյ Տանթէին Պէպարիչան, իր իննամեայ խռովքովը ես արժեքորեցի հզօր իրականութեամբ մը, երբ գիրքերուն ալ անհուն իդութիւնը պարտաւորեցայ հերկել իմ մտքին զեկովը), մինչ անդին իմ մայրը այդ պարտէզներուն պալատներուն մէջ հարսնիքներու սպասը կ'ընէր... կեանք է այս ամենուն անունը: Արեւելքը՝ հէքեթ, Սեւը՝ մեր ամենէն հաւուր իրականութիւնը: Ազգատութիւնը՝ ուրիշ պատմութեան: Պատանիներուն համար, 1900ին Պետրոս Դուրեան անվերածելի բանաստեղծութիւնն էր: Ինչ որ բանուորի իմ խռոցին մէջ, տաղարանին ընթերցումը տարրացուց, ատիկա այն ատեն իմ անօթի, անհունօրէն անօթի ջիւղերուն մատուցուած ճամնդաղն էր, տեսակ մը գոլ, — գիրքերը ունին aura օտար բառը — որ սուրբերը կը պաշտպանէ մեղքին դէմ, տղաքը՝ մահուան դէմ, բանաստեղծները՝ զրկանքին դէմ ու կը յօրինէ Դուրեանները, անոնց գերեզմանն անգամ վերածնելով, անոնց աչքերուն առջև «չմաղոցի փոխի» մը մայրական ընկալչութեան: Այդ ուսուցչուհին ուրեմն պարկն էր վարագոյրը քաջող տառամայէ մը որ հաւ կը քալէ իր վերջին հանգոյցին: Կէս դարի կը մտնեայ սա պատահարին կեանքը: Կրնաք վստահ ըլլալ որ սա քանի մը էջերով նետուած յուշերէն ոչ իսկ ծուէն մը դալկացած է իբր կրակ, յոյզ, սարսուռ, անհուն ծարաւ յաւիտեական տաղնապէն՝ իմ ջիւղերուն բոլոր կեղերներուն: Դրացէ՛տը: Անշուշտ: Դրուած էր որ գայի այդ ողբերգութեան: Ձեմ առարկիր: Բայց առաջ Դուրեանին: Անոր համար է որ այդ տղան մեր բանաստեղծութեան մէջ ես կը զատեմ ընթացիկ կշիռներուն պարտքերէն: Ինծի համար Դուրեան, Տաթթայութիւն, Բրուստ յաւիտեական խռովքին, մարդկային ամենէն ամուր ըլլածութեանց կենդանի, անմահ խորհրդանշաններն են: Անոնց վրայ խօսիլ՝ աղբիլ է ինծի: Անոնց վրայ դատաստան մը՝ ունայնամտութիւն: Մարդ իր սիրածները կրնայ ատել, բայց երբեք զատել: Ու պարտաւոր եմ խոստովանելու որ այս անուններուն կապուած բոլոր մեղադրանքները իմ մէջ հրաշքներու եմ վերածեր: Սէկուն տկարութիւնը քերթելէ, միւսին դարհուրալիս սեռութիւնը տառապանքէ, Բրուստին խորութիւնը հոգեկան մեղքերէ՝ ինծի համար անգնելի զեղեցկութիւններ են:

կան։ Ոչ ոք մեր զրախանութեան մէջ այդ գիտութիւնը ապացուցած է Տիկին Սիպիլի հարստութեամբը։ Բայց այդ կնոջ բանաստեղծութիւնը իմ մօտ կեանքէ ոչ մէկ վկայութեան է յայտարար։ Իրեն, ուրեմն, իր փառքը, բարիքը։ Ու գիրութեամբ եւ պիտի խանդավառուիմ անարուեստ, թանձր տողերովը թըլկատինցիին որ չորս-հինգ տղայական կոչուելու չափ անյաջող քերթուածներուն ներսը իր կեանքը, իմ ժողովուրդին կեանքին մէկ շերտը դրած է, առանց յաւակնութեան։ Դուրեմն, Հոս է ահա պատահարին անհասկնալի ըսուելու չափ մթին առեղծուածը։ Ձայն կը նկատեն ոսմանթիք, այսինքն օղային ապրումներու մունետիկ ու վաճառորդ, այսինքն չապրուած զգացումներու շահարկու մը, այսինքն իր պուտ մը ցաւը լեւնանիստ պատկերելու հետամուտ՝ աղմկայոյզ ցուցարար մը (poseur)։ Արդ, 1900ին այդ տղուն ամէն մէկ տողը իր միսերէն հանուած վկայութիւն մըն էր։ 1945ին, երբ կը կարգում զինքը նորէն, դարմանալի կերպով մը կենդանի կը գտնեմ այդ տողերը դարձեալ։ Թերեւս գիրքերուն պահանջած recule յաւելեալ ձեռով մը կը միջամտէ իմ տպաւորութիւններուն։ Անշուշտ, Երուսաղէմի ահաւոր բռնակարին, մարդկային խաժամուժին, մեր ժողովուրդէն պարտուած անորակիլի կերպարանքին առջև Օչական, թերեւս գիտակցաբար կ'անտեսէ սա տողերէն

... Ի զո՛ւր գրեցիմ ասլերն ինձի «սէ՛ր»,
 Եւ ի զո՛ւր ուսուց բուլբուլն ինձ «սիրե՛լ»,
 Ի զո՛ւր սիւզեր «սէ՛ր» ինձ ներեցեցիմ,
 Եւ զիս նորաքի ցուցուց ջինջ ալիմ,
 Ի զո՛ւր քաւուսքներ լրօեցիմ իմ շուրջ,
 Գաղսնապահ սերեւք շառին երբե՛ք շունջ,
 Որ չը խըռովին երագքիս վրսեւ,
 Թոյլ տըլին որ միտք քցեմ երագեւ,
 Եւ ի զո՛ւր ծաղկունք՝ փըրիքներ գարնան՝
 Միտք խնկարկեցիմ խոկմանցս խորան ...
 Ո՛հ, նոքա ամենք զիս ծաղրեր են ...
 Ասորո՞քայ Ժադըն է Այիաբէ՛ աւարդէն ... :

(ՏՐՏՈՒՆՁՔ)

Իրենց օղայութիւնը, միամտութիւնը, ոսմանթիկ մը, ծանրանալու համար ամէն մէկ տողին տակը պառկած այն յաւիտենապէս իրաւին որմէ վկայութիւններ էին անոնք երբ ինկան զիրի, այդքան աճապարազին, մահուան մատին տակ ուղղադրուած

ու այնքան խորունկ: Ձանոնք բանալ՝ պիտի նշանակէր ամբողջ Դուբնանը, 1870ը, մեր գրականութեան մէկ շրջանը, Պոլսը, սեւին տոսման ու մահուան կախարդական տեսարանումը վերլուծման սեղանին բերել: Այդ փորձը ինձմէ պիտի առնէր ութը տասը էջ ոչ թէ բառական տարափ, այլ խիտ խիտ ապրումներու տողանց: Կը հրաժարիմ, հաւատալով որ ամէն իրաւ մարդ, այդ տողերէն իւրաքանչիւրին ետին դժուարութեան մէջ չէ զգալու ինքզինքը, զէթ իր մէկ կտորը, պատանին՝ իր չափովը, երկտասարդը՝ իր պարունակովը, չափահասը՝ իր դառնութիւններուն դասովը ու ծերունին իր պատրանաթափ յուսահատութեան մատուցուած քսանամենի այդ զմայլելի փաստին բարեքովը: Ոչ կը նեանիմ, ոչ ալ գրականութիւն կ'ընեմ: Ու փորձի մը համար կ'առնեմ պատահակի ամենէն տկար, տղայական դասուած տողը

Եւ ի զո՛ւր ուսուց բուլբուլն ինձ «սիրել»,

որմէ բուլբուլը և սիրոյ դասը կը կազմեն հիմնատարրեր: Ով որ կը կարդայ սա էջը, ուր որ ալ ըլլայ, թող պարպէ իր միտքը ուրուականներէն, յաւակնութիւններէն, քաշքշուքներէն սրոնք այդ բառին — պլլպոլ — մեր զրոգներէն չարաշահօրէն զործածումովը մարմինն են դարձած: Արդարեւ, մեր հին մատենագրութեան մէջ, կաթողիկոսներն իսկ չեն վարանած անոր և վարդին սիրահարութիւնները խորհրդանշանօրէն կերպարանելու: Արեւելքի միւս գրականութեանց մէջ մաշած, զգուելի դարձած քննա է այդ թռչունը: Ալիշանի, Եղիայի, Կրասիկ Ռոմանթիքներուն, ու մեր մեծ ու պղտիկ տաղաչափներուն համար պըլպոլը անտանելի վերնագիր մըն է, առաւել քան ծիծաղելի (չիչել Բագրատունիի Մահ Ախալէք: Յիշել տակաւին Միւսէն, Քրանոսցի և անգլիացի ուսմանթիքները): Ինչպէս կը տեսնէք, բառին հակադրեցութիւնները անդիմադրելի ըսուելու չափ դժբաւոր են արդի մարդուն համար որ սոխակը զիտէ թէ կայ բայց զայն տեսած ըլլալու, մանաւանդ լսած ըլլալու զգայութիւններէն անմասն է բոլորովին: Ձիւ կարդացողները: Ձեմ կարծիք որ ինձմէ բարեբաստ ըլլան: Այն ատեն, Աճա կ'ըսէ Պետրոս Դուբնան: Հոս է որ կը միջամտէ վերլուծողը, տողերուն խառնութիւնը մեղմով պատուելու ու անաջնորդելու ընթերցողը այն հազար ու մէկ ապրումներուն ճամբով սրոնք Պետրոս Դուբնանին նկատ: Ուրեմն կը հրաւիրեմ ընթերցողը — Բարիկ, Պոսթըն, Գահրէ, Պէլլուլ, Հալէպ, այսինքն այն զխաւոր կեդ-

րօններուն մէջ ուր կ'ենթադրեմ թէ կան տակաւին մարդեր ուրօնք բանալու ժամանակ արամադրէին Դուրեան մը, իրենց յոգնութիւնը, սնարամադիր տրտմութիւնը, կամ զործի տենդէն կլանուած իրենց սպառուածը պահ մը հակակշռելու — մոռնալ աս ու ան պարտէզներու, հասարակաց կամ ոչ, շինծու, սուտիկ ծառերը որոնք քաղաքներու թոքերը իրեն յարդարուեցան ե ոչ թէ բուսան հողին կարօտէն, գէպի լոյս ու երկինք, Ո՞ւր, պիտի հարցնէք, հեղնական քմծիծաղով մը: Զեզ կը տանիմ իրակամ անհաւանքում, որոնց մօռլ մարմինները չեն նմանիր ձեր զրօսաշրջիկի աչքերով սանկ ու նանկ համեմատ (նեղեցէք այս բառը) յարդարուն տարածքներուն: Անտառը, ալդ Պոլիտին կոնականիէն գէպի բացերը, գէպի սմալքները, գէպի հաճոյքի լեռները (Մ. Պէշիկթաշլեանին Ալեմ-Տալլին ստուգարանօրէն հանդիսանքի լեռ կը նշանակէ), կամ Վոսփորի գոյգ զառիթափերուն, տուներուն նուագումովը գոյաւոր՝ բացատիկ կերպարանք մըն էր: Անիկա կը սկսէր նալըներուն պարտէզներէն, կոտրեւ լով ասոնց պատերուն օղակը ու գլուխն առած կը քաշուէր վեր, վերերը, երբեմն ըլլալու համար քյուր մը, երբեմն լեռ մը: Եւ չեմ նկարագրեր: Ասոր համար ձեզի կը ձգեմ պարաքը՝ լրացընելու թեյագրութեամբ: Դուք բերէք ծառերը ծառերուն: Կըրնանք թաւուտներ, հովանոցակներ, աղբիւրներ, փոքր լճակներ ալ զետեղել պատկերին յարմարագոյն վայրերը: Յետոյ, Բայց բուլբուլը: Նշխարին սոխակը: Որ խրտչուն է բայց կը վախճայ բացատներէն: Բանաստեղծ է ու կը քաշուի գէպի մարդոց յարդարանքները: Քիչեր՝ որոնց ըլլար տրուած շնորհը զայն տեսնելու: Ինչ ալ կարիք: Անիկա ձայն մըն է: Գաղիացի գրող մը երկու էջ է նուիրած ալդ ձայնին երանգները, ծաւալը, քաղաղութիւնը վերլուծելու: Ես կը գոհանամ ըսելով միայն որ Եղիայի տմունք (Մայիս) տակաւ թանձրացող մութի մը թեթեւ պատանուամին մէջ ալդ ձայնը քեզի կուզայ արեան կալակի մը ջերմութեամբը: Կուզայ ու կը գպի սրտիդ: Կը զգաս որ ալդ երգը թոչունի մը յիմար լիզուն չէ որ կը կերպագրէ, այլ շատ աւելի խորունկ տաղնապ մը: Իր նուագումները, կշռաւոր ու տարօրէն հաշուելու, մարդկային գործարանի մը աշխատն մօտիկ, չեն կրնար գալ քմալքէ, թէ անոնք զգացումի մը արտփումը կը պատկերին, թէ ամենէն ծանր սարսուռները կը փոխադրին: Երգը, թոչունին մօտ, սեռին տոմամ է: Այն տան: Պետրոս Դուրեան հաւանաբար լսած է ալդ պատահուուն բայց ներդաշնակ բղքաւումը թոչունի մը սիրտին, ձայնն ի վար, ու

առած է այդ կաթիլներուն ամբողջ հուրքը, կսկծանքը իրմէն ներս: Ի՞նչ կարիք վարդենիին, երբ անտառները, պուրակները, պարտէզները այդ ամսուն աւելի են քան ճիղճ թուփին հրապոյրը: Հիմա, սիրոյ դաս մը մենք չունինք սորվելու պլպուլներէն որոնք արգէն շատոնց լքուած են սփիւռքին անսիրտ դաշտավայրերը, պարտէզները: Դուրեանի ժամանակ, իմ տղա-յութեան՝ սոխակին համար մեր սիրտերը աւելի տրամադիր, կարեկցուն, սիրաւէտ զգացումներ կը հաստատէին: Յետո՞յ, Դէպի արեւելեան սիրերգները, արար, պարսկ: Իրանեան դրախտներուն պարիկները: Յետո՞յ, Բայց յաւիտենական ոտմանթիզմը արեւելքին, ուր կեանքը այնքան յստակ կերպով ինքզինքը կը բաժնէ, վայելողներու և զրկուածներու բանականութիւն: Կի՛նը որ երբ դաշտին վրայ հողին հետ դաշնաւոր կոյտ մը չէ տառապանքի. է պալատներու յգփանքին կախարդական պատկեր-թաղուհի ու գերի նոյն ատեն: Իմ պատանութիւնը, իմ ծննդավայր քաղաքին մէջ անցեր է այդ պալատներէն ու տեսեր անոնց անտառներուն ներսը կազելները որոնք եղջերուներու նման կուլալին նաչելու ատեն ու իրենց թափանցիկ ափերը իւրենց կուրծքերուն վրայ՝ կրնային տեսնել որ կը դողային, իւրենք ալ չէին գիտեր ինչու: Որո՞տրը այդ անտառներուն մէջ: Անշուշտ որ յաճախ իշխանազուն մըն էր. աւելի քիչ՝ ինծի պէս տղեկ մը . . . : Ու կը կենային այդ աղջիկները, աղբիւրներու զլխուն, իրենց դալկութիւնը ծծելու, իրենց դանդաւրներուն զեղինը գեղնելու, մինչ իրենց սիրտը էր

... Յուզեալ Ուլիկանի մը նման.

ուզելով սիրել,

... Համբոյրի մ'հետ նրադիլ,

Մաշիլ, խամբիլ, խոնջած քնկնիլ գերեզման,

Քամիւ սիրոյ կրակի բաժկին հուսկ կարիլ.

Ասոնք բանաստեղծական գեղումներ չեն, այլ ինչ որ այդ թաւուտներուն, աղբիւրներուն, լճակներուն ափերուն այդ տղուն նայուածքը տեսաւ, այնքան արագ, ինծի պէս, ու ինձմէ աւելի խոփքով վասնդի տարիքին մէջն էր կրականութիւն, մինչ ես գեռ կը մնայի սուտին կրականութիւն ծովուն . . . : Բայց տեսեր եմ իր պլպուլը, ան ալ վախկոտ, մանրիկ, կուրծքին զեղին, վարդենիներուն վրայ փորձելով իր կտուցը ու կը պահէր իր լեզուն, մութերուն, աղջիկներուն քունը կրակի անձրեւի մը վե-

բաժնեւ համար, հաւանաբար, ինչպէս զգացի աւելի վերջը, երբ իմ ալ նաւակը ծով իջաւ: Սոխակը արեւելքի մէջ այս քաղաքութիւններուն հանդէսն էր դարերով, վասնզի դարերով այդ դարաստանին, հովհան, ջրապատ պարտէզներուն մէջ պտտեցան սաւանով կիները, խումբ խումբ, ցորենները իրենց մարմինները արեւին խոկ զլանալու գատապարտեալ: Այս է ահա, իր գլխաւոր թելադրանքներուն մէջ, Դուրեանի տաղին ընդարձակ տարածութիւնը: Աէրը սորվելու համար պլպուլին զիմելու ռումանթիզմը, հետո՛ւ զբռնակ շրջարանութիւն մը ըլլալէ, խորախորհուրդ ապրումներու մեհնարեալ կերպարանքը կը մնայ բոլոր անոնց համար որոնք զիրքերը տարած են, ու այդ ապրումին վրայ երբ կը դառնան ետ, կ'ըլլան այդ ծառը, այդ ծառիկը, այդ ջուրը, այդ թաւաւը, իրենց հետ դուգորդ քաղաքութիւններու ահաւոր, անպատմելի հանդէսովը: Այս է պատճառը որ Պէշիկթաշլեանի տաղերուն մէջ ումանք աշխարհ խորունկ են և իրաւ, ուրիշներուն աշխարհ պարագայական մակերեսայնութեանը հակառակ: Երբ պսակաւոր քերթովը մեր Զարթօնքին, ամառային օդափոխութենէ մը դարձին, Ալէմտաղէն Պոլիս, անցաւ իր սեղանին՝ քանի մը յուշեր սեւեռելու, անտառը խուժեց, կը հաւատամ, իր բոլոր անտառութեամբը կրկին անոր հոգիին բոլոր անհունը լեցնելու: Լեցնելու իր համին, հոտին, ձեւերուն, մանաւանդ մարդկայինն անվրէպ կենդանութեամբը: Այդ քերթովին համար, այդ անտառը լուսին էր, չոյ էր, ծառիկ էր, կոյսերու խումբ էր, առուակ էր, հով էր ու հեշտանք: Թուղթին վրայ այս ամէնը, ուրուպրային, մեհնարական, մեղ մինչև տոթը կը յուզէ: Ահա թէ ինչու այդ քերթութեամբ իրաւ է ու չի մեռիր: Եթէ այս պարագան պատահականն է Պէշիկթաշլեանի մօտ, Դուրեանի համար՝ ընդհանուրը, սովորականը: Անտառ մը ըլլալու անհրաժեշտութիւն մը չենք պահանջեր որպէսզի Աւ Գէֆեւն Ալէմտաղէն մարմնանար: Անտառապահները, նման անհեթեթութեան մը գինով դերագոյն քերթողները պիտի դառնային՝ Պահանջութեամբ՝ այդ անտառը վերապրելու բացառիկ, աստուածային շնորհն է: Դուրեան այդ շնորհով օժտուած է սեւ մէկէն ասաւելիալ չափով մը: Այդ է պատճառը որ ջուրի կտոր մը կրնայ վերացնել, լնակի մը վերածել, ու այդ պատկերին գտահիշ ամենէն սրտայայտ առամաներէն մէկը երկտասարգութեան, սիրով ծաւալը որուն վրայ մահուան կրակը մաղուէր: Դուրեանին բոլոր քերթութեամբները այսպէսով կը դառնան ապրումներու անդրադարձ:

Ունի՞ք ձեր տողին պարփակած ապրումներուն շեման :

Այսպէս տեսարանուած ու այսպէս ընդլայնուած , Դուրս ետնին տաղերը իրենց նորութիւնը ոչ միայն կը պարտադրեն այլև կը գլխաւորեն իրմէ զերջն ալ : Սա հանգամանքը իմ դատումներուն մէջ հսկայական նշանակութիւն ունի : Իրական են Սիպիլի բոլոր քերթուածները (բացի քանի մը սկսնակի ուսման թիւք տողերէն) , իրական են մանաւանդ Աճէմեանի բոլոր տաղերը , սկզբնականներէն մինչև վախճանականները : Բայց երբեք իրաւ : Վասնզի իրաւին նկարագիրն է ապրիլ : Արդ , իրականը չէր ապրեր հաւանաբար երբ ինկաւ արուեստագէտին սեփականին : Իրաւը մեզ կը համակէ միս միշակը , առանց նոյնիսկ միջնորդի : Ո՞ր էր տեսեր մեր Թիկաւարնցին թատրոնը որպէսզի արգարանար իր յանդգնութիւնը : Բայց այդ մարդը իրաւ ապրեցաւ : Ու այդ իրաւութիւնն է ահա որ կը պաշտպանէ նոյնիսկ անոր մեղքերը : Իրաւութիւնը զգայնութեան ուրիշ կերպարանք մը չէ , այլ այդ զգայնութիւնը իր ամենէն անկողնոսկի արժանիքներուն մէջը : Իմաստասէրները գիտակցութիւն բառը կը գործածեն հոգեկան զանազան վիճակները մէկ գումարի տակ տեսնել երբ ուզեն : Իմ իրաւութիւնն ալ նման տարրութիւն մը ունի սա տողերուն վրայ : Դիւքերը , գրել սորվեցնող ձեռնարկները կը գործածեն ուրիշ տարագներ : Անոնցմէ մէկն է անկեղծութիւնը . ուրիշ մը՝ ներշնչեալութիւնը . երրորդ մը՝ հարազատութիւնը , քերթուածի մը կշիռը երբ կը ջանան ազատագրել , ներքին գիշտով մը պաշտպանելու համար այն բացասիկ հաղորդականութիւնը որ արուեստի իրաւ գործի մը անվրէպ տպաւորութիւնն է իրմէն դուրս : Իմ առաջարկած բառը քիչ մը նուազ զրական , բայց աւելի հարազատ կը թուի ինծի , իր պարփակած վիճակը պատկերելու տեսակէտէն : Փորձեր եմ զայն ամենէն առաջ , կտորի մը , գիրքի մը , շրջանի մը նկարագրելու , տրժեւորելու ինչպէս անոնց զուգորդ ուրիշ առաքելութիւններու կշիռին պահուն : Ամենէն անխալտիկ նկատելի պարագաներուն իսկ , իրաւութիւնը բաւ է մեզ գիշտութի մղելու : Կայ աւելի անիրական վիճակ մը քան խոռովքը որ ջուրերունն է իբր թէ

Ինչո՞ւ ապեամ եմ , լընա՛կ ,
Ու չեմ խայտաւր բու ալեակիք .
Միքե հայլուոյ մեջ անձկաւ
Դեղունի՞ք մը նայեցաւ :

Ոչ մէկ պաշտպանողական ճիւղերէն, կասկածը մեզ կը պաշարեն, մուտքին սա տարօրինակ, յանդուգն, տղայական ըսուելու չափ միամիտ պատկերովը: Բայց խուլ ապահովութիւնն ունինք թանաթեղծին իրաւութեան: Երկրորդ քառեակը մեզ կ'ընէ նուազ անտրամադիր: Ռոմանթիք նկարագրութեան բարիքը չէ անշուշտ հեղինակը այս ամոքումին. լուսափրիք ամպը, 1860ի ապրանք, մեզ պիտի պահէր նոյն կասկածանքին մէջ: Քառեակը փրկողը նոմանութեան տարօրինակ իրաւութիւնն է փրփուրին և ամպերուն: Յետոյ, երրորդ քառեակին անհուն մարդկայնութիւնը. լճակը, որ կը պղտիկնայ, կը պղտիկնայ, դառնալու չափ թանաթեղծի մը կուրծքին տակ փռուած դաշտիկը, տնակը, տաղաւարը, անոր հոգիին ներքին սրբարանը, առանձնարանը ուր աշխարհէն իր փախուստը պիտի մղէ զայն՝ «լռելու», «խոկալու»: Ու չքեզ փայլակը՝

Որքան ունիս դու ալի՝

Ճակասս այնքան խոկ ունի.

Որքան ունիս դու փրփուր՝

Սիրսս այնքան խոց ունի բիւր:

որ կը փարատէ բոլոր փախերը: Հոն ուր մենք հաշտուած էինք արտաքին պատկերացման անխուսափելի չարիքին. — Ի՞նչ կարելի էր ըսել լճակի մը ափունքին, նոյնիսկ Լամաթիին և լէյֆլսններու համբաւաւոր փառքերէն վերջ, եթէ ոչ մեր աչքերուն ճարտարութիւնը գոյներու աստիճանները չափելու, կամ մեր ջիւղերուն կսկիծը ջուրով դժբաղնելու ատաւել կամ նուազ բախտաւոր բառերուն իմաստութիւնը — կը գտնենք բոլորովին տարբեր, նոր, յանդուգն, իրաւ հանդէս մը ապրումներու: Մեծ թանաթեղծներու յատուկ շնորհ մըն է սա աստուածային զիւրութիւնը ինքզինքը նոյն ակնթարթին մէջ հալեցնելու, վերակազմելու, ջուրէն հոգի, հոգիէն ջուր իջնալու: Կրկին կարդացէք վերի քառեակը ու պիտի գտնէք որ ալիքն ու ձակտին գիծերը որքան թնականութեամբ մը զիրար կը թելադրեն: Փրփուրն ու խոցը, ջուրն ու սիրտը որքան սերտ, ընտանի, անհրաժեշտ մերձեցումներ են, հիւանդին հետ բայց անկէ դուրս մանաւանդ, լճակին իրաւութիւնը իր ալիքներով, փրփուրներով, լուսութիւններով, ծաղկափթթումներով, արագ, ուրուային բայց կենդանի, բայց պատահական թանկերուն զուտ պրածիֆովը: Հիւանդին տառաման, առանց ընդլայնումի պէտքի մը: Ըսած են որ սոմանութիւնը իրազանցութիւնն է, իրականութիւնէն փախուստ մը գէպի

երազը, պարապը, թեթեացում մը, անգայտացում մը, իրաւ է Վերագրումը գէթ իր մէկ երեսին վրայ, Դուրեանն է հերքած անշուշտ ուսման թիւ մին սա առումները: Բայց ըստ է աւելին: Մենք այսօր չենք կարդար նախադասութիւնք Պայրընը: Կը վերալուծենք Շէլլին, անոր չքեղ ոտանաւորին մէջ գտնել ջանալով ուսման թիւքէն վեր, տարբեր անկեղծութիւն մը: Կ'ըսենք մեր յոգնութիւնը Հիւկոյէն, առանց նկատի առնելու այս մարդուն բառական ստեղծագործութեան անհուն մթերքը: Կը գտնենք հին Միւսէն որ շատ զբաղած էր իր անմիջական ետով ու իր զգայութիւնները ջանաց պաշտպանել որոշ քաղցրութեամբ մը, կշռութէ, ներքին հուրքէ ջերմացած: Բոլոր այս անունները ունին անշուշտ հարիւրաւորներու մէջ, միջակ կամ անտանիկ, տասնեակ մըն ալ յաջողակ քերթուածներ: Անոնք չեն հերքեր ամբողջական ուսման թիւ մը: Բայց կայ Հայնէն որ ձգած է մեզի տնթառամ յաջողութեամբներ: 1840ին այդ կտորները կը կրէին պիտակը դպրոցին: 1940ին պիտակը ինկած է, ու ոչ ոք՝ որ փնտռէր զայն: 1870ին Դուրեան անվերապիւր ու շուար, կը գրէր իր քերթուածները, թերեւ մտքէն հազիւ անցնելով փոքր որուն կոչուած էին անոնք: Դերեղմանը մեծցուց անոնց կշիռը: Կէս դարը գանոնք նուիրագործած է: Այս հրաշքը գինն է այդ տաղարանին իրաւունքան: Ինչ փոյթ թէ ոչ մէկ հաստատ տարր անիկա պարունակէր այդ տղուն վաւերական դժոխքէն: Կենսագրութիւնը գուռ է ու դժբախտ՝ մեր զբաղանութեան բոլոր վաստակաւորներուն համար: Մեր մէջ հպիսկոպոս մը, վարդապետ մը, Նոյնիսկ միջակ համբաւով վարժապետ մը ունին աւելի թանձրութիւն, առեւքներ քան մեր ամենէն վաւերական բանաստեղծները: Կենսքի հանգէպ անճարակութիւնը այդ մարդոց մինակը չի բացատրեր երեսյթը: Զերազ, երբ իր ոտանաւորները կը կենսագրէ, գիտէ թէ ինչ կ'ընէ: Պետրոս Դուրեան, հոգեվարքի մահիճին միայն պիտի ունենար ժամանակ իր «քանի մը կտոր» բաներուն ճակատագրովը մտահոգուելու: Գրականութիւնը ընել պիտի նշանակէր Դուրեանի տաղարանին ամենէն յաճախուած յեման, կինը՝ կենսագրութեան վերակազմել: Ու առիկա հերքումը չի նշանակեր այն հզօր իրողութեան որ մեր գիրքերը կ'ուզէ իրր վկայութիւն մը:

Երկու խօսք ալ Դուրեանի զգայնութեան արտակարգ, չափաանց անձնական նկարագրին վրայ, որ ինքնարեւարար կը վերածուի զարտուղիին, հերեօնկոսին, անսովորին: Ամէն ա-

նոնք որ միջին գիծը կը զանցեն սերունդի վրայ, կը ստեղծեն տառապանքը, կամաւ կամ ահամայ: Մարդիկ բռնութեամբ, վախով պիտի հանդուրժեն զիրենք (զերա) զանցողները: Դուրեանին վաճարկը — Հաւանաբար չեկաւ անիկա քերթուածներէն: Անոր գործաւորը իր թատրոններն էին, որոնք գրականութեան չեն պատկանիր բայց համբաւ մը կը հայթայթեն: Ու իր ժամանակին համար անըմբռնելի անոր քնարականը հազիւ ինքզինքը զգալի ըրաւ, հաւանաբար հիւանդութեան տնտեսութիւն մայէն ալ պաշտպանուած: Շփոթութիւն ստեղծելը, միտքերու մէջ, կեցուածք մըն է: Թէրզեան կարգաց աշուշտ Դուրեանի քերթուածները ու շուարումը պարտկելու համար ով գիտէ ինչ բարուրանքներ պրպտեց: Չերազ, Դուրեանը անտեսելու իր հետոսութիւնը կը կարծէ գնել Պէշիկթաշիեանի գերեզմանին վրայ զեփիւռներ արձակելով ու անոնց պարտադրելով որ փոփոխ մեռելին ականջին իր անմահութիւնը: Ժամանակակից Արփիարեանը, խուժ ու անընտել, առհասարակ, քերթողականին համար, պահնց Դուրեանին արտակարգութեան հանդէպ իր մէջ առջի երկտասարդութեան ամբարուած շուարումը որպէսզի առանց զգալու քանի մը տող բան ալ զիջէր մեր գրականութեան ամենէն փառաւոր, անխառն արժէքին, երբ մտքէն անցուց Ջարթօնքի սերունդին շուրջ քանի մը արագ նկատողութիւններ արձանագրել: Արփիարեանի այս ժլատ լռութիւնը կուգայ Դուրեանին հանդէպ սնուցուած ընդհանուր անվստահութենէն: Պէշիկթաշիեանին աստուածացումն ալ դեր մը ունէր հարկաւ սարգիւնքին մէջ:

Թարմութիւն, յորդութիւն, նորութիւն, իրաւութիւն, արտակարգութիւն աժան կամ ձրի տարազներ չեն երբ կը գործածեմ զանոնք Դուրեանին զգայնութեան նկարագրներէն ուսանց արտահանումին: Անոնք, ուրիշ անգամ, մեր հին ու նոր գրականութեանց մէջ չեն եկած քով քովի նոյնիսկ հանճարեղ մշակի մը մօտ: Իր առթիւ իմ մտքին կ'այցելեն մեծագոյն անունները մեր իմացական հսկաներուն: Նարեկացի, Շնորհալի, Խորենացի, Փարպեցի, բոլորն ալ ծանրածանր մեղքերուն տակ իրենց ժամանակներու ախորժակներուն: Չէ կարելի Նարեկացիէն ինքնիր մէջ կատարեալ որեւէ էջ մատուցանել մեր օրերու ախորժակներուն, այնքան իրաւն ու կեղծը, նորն ու հասարակը քով քովի կ'ապրին Ազօթամասեանին մարմինէն ներս: Անշուշտ հրաշալի տողեր: Երբեմն կէս էջ, երբեմն լման էջ մը, երկուքը կը խոր-

տակեն իրենց արատկարգ գեղեցկութեամբը ամէն չկամութիւն, բայց կը մնան անբաւական զրազէտի վարկ մը անոր մօտ զերծ պահելու ամբաստանութիւնէ։ Զէր մտածած զրականութեան՝ վանեցի աղօթողը, այդ գիրքը թուղթին նետելու տալնապին մէջ, իր խորագոյն ապրումները տուարկայելու փութին մէջ խենթեցած ու սարսուգին։ Կ'ընդունիր։ Ու կը համարձակիմ հանգիտօրէն խորհիլ Դուրեանին։ Ո՞վ սորվեցուց այդ ազուն իր անհուն գիւտերը, փոխաբերութիւնները։ Անշուշտ ոչ իր վարժապետները, ոչ Սիմոն Քէլէկեանը, ոչ ալ Օդսէն Խօճասարեանը կամ Յակոբ Պարոնեանը։ Ըրաւ անոնք ինքը իրեն։ Կը հասկընա՞ք մեծութեան կշիռը։ Մտքէս կ'անցնի նոյն գիծով, ըսի, Շնորհալին որուն անհուն շարարանութեանց մէջ, իրաւ է թէ մէկէ աւելի են անմահ էջերը, իրենց շնորհը, ջերմութիւնը, հաղորդական նկարագիրը անվթար պահած մինչև այսօր, բայց որոնք աւելի քան անբաւական կուգան անոր ճարելու վաւերական բանաստեղծի մը անշամանդաղ վարկը։ Նոյնն է պարագան աշուղական ու ժողովրդական երգիչներով մեզի հասած արդիւնքին ալ համար։ Կենալով նոյնիսկ ամենէն քանքարաւոր անուններուն առջև, ինչպիսիներ են Քուչակ, Սայեթ-Նովա, մենք տառապազին հարկին տակն ենք խոշոր, ծանր զեղջիւրու, այդ գործերուն մէջ, ժամանակին հոգեբանութեան և ախորժակներուն։ Բայց ատով հանդերձ, բոլոր այս մարդոց նուազումներէն, մեղքերէն վեր կայ բան մը զոր անկարելի է առանց սոփիստութեան ուրանալ։ — ատիկա քերթողական զգայնութեան հարազատութիւնն է, իրաւութիւնը՝ հասարակաց անոնց ամենուն։

Զետեղեցէք Դուրեանի քերթուածները իրենց ժամանակին մէջ — միշտ յաջողակները, մի մոռնաք ասիկա — այն ատեն պիտի զգաք անհուն այն տարբերութիւնը որ իրարմէ կը զատէ իրաւ բանաստեղծութիւնն ու շրջանային յաջողուածքը։ Այսօր մոռցուած բայց իրենց օրերուն բիւրերու սիրաբ խոռոված Հայ աղբիւր, Հէֆէ Լեւիւր, Դաւ զէֆէ Խաբէս ճայր ի՞մ անշուշտ, Արէֆ հայ-հաղաւթ, նոյնիսկ Մայր Արաբէն — բոլորն ալ աւելի քան քերթուած կամ երգ ըլլալու իրենց ճակատագրէն, են զինովութիւն, խենթութիւն՝ 1860-1870ի մարդոց հոգիներուն համար, անշուշտ կը պատկանին այս ժողովուրդին, կը ճշգին անոր զգայնութեան մէկ պահը, անոր պատմական մէկ խոռովքը, ինչպէս կը պատկանին նոյն այդ ժողովուրդին Աբ զէֆէ-Խաբէս Ալի-Գալի, Լճակը։ Ի՞նչ որ կազմած է գինն ու արիւնը առաջին խումբ քերթուած-

ներուն, անշուշտ որ ամադուլութիւն պիտի ըլլար արժեզրկել ու մէկդի նետել — ինչպէս կը փորձեն բոլոր նորերուէ վարդապետները տնտեսապաշտ դպրոցներուն — բայց պիտի ըլլար դարձեալ անհարկի միամտութիւն, կամաւոր կեղծիք՝ ատոնց վրայ հպարտանալ (*), Ո՞ր տաղաչափութեան քանի մը մարդանքներէ վերջ՝ ըլլար այսօր անընդունակ Պլյուշ Աւարայրէն քերթելու։ 1850ին մեր բոլոր վարժապետները պուէտներ են։ Կարդացած ըլլալու էք անշուշտ Մաղաքիա Օրմանեանի քերթուածները։ Այս շփոթութիւնն է հաւ դիտաւոր ազդակ որպէսզի մենք յամառինք մոխրացած պատրանքներու փառքին։ Ու միշտ Դուրեանի չրջանին դուք կը հրաւիրուիք գտնելու զսպանակը Լճակն։ Այդ օրերուն անկարելի ըսուելու չափ նոր է որքան տարօրինակ այդ Լճակը, թէ՛ իբր նիւթ և թէ իբր ձև։ Ինչո՞ւ է յօրինուած այդ այնքան փափուկ, այնքան fantastique, այնքան զըժուար կառույցը։ Ո՞ր է հայթայթած այդ քերթուածին պարզուկ ինչպէս վերնաթափէ իր իրաւութիւնը, թեաւոր, օգակաոոյց ու մանթիլով մը ու խօսուած լեզուին բառերովը ու կշռոյթովը, գետինին շատ մօտիկ դժնդակ հաւասարակշռութիւնը։ Քերթուածը այս երկու հակադրութիւններուն համադրութիւնն է սակայն։ Քաղցրութիւնն է ու մեղեդի, տեսիլք է ու տոմար, մարդ մըն է ու երազ մը, մինչև այսօր իր այդ արժէքներէն, իր այդ ճարտարապետութիւնէն անտոյժ ու անխարխուլ։ Ի՞նչն է որ ճարած է այդ շէնքին սա անկեղծութիւնը, տրտմութեան, մարդկայնութեան, առօրեային մէջ յաւիտենականով կնքաւոր իր փառքը, հպարտանքը։ Ո՞ր է ստեղծած բառին ու պատկերին, զգացու՝ մին ու ասոր շղարշին (ներեցէք այս բառին)։ Իմ պատանութիւնը հերոսական ու հերետիկոս՝ հիացմանը մէջ մեծցաւ Սիպիլին,

(*) Օչական իր բոլոր մեղքերուն վրայ պսակն ալ ունի գրականութեան ուսուցիչ մը եղած ըլլալու։ Ու իբր այդ պարտքին մէջը՝ մատաղ իմացականութիւններու հիացման պարտադրելու ինչ որ բխած է հայ մուսային խանդէն, արբշտանքէն։ Մեր միամտութիւնը տղան անրան ենթադրելու որպէսզի անոր հիացումը բռնի պահանջինք կտորներու համար ուր ոչ մէկ տող որ խօսէր իրեն։ Այն ատեն՝ Ազնուական քերթող, անխառն, անհուն, մեծ հայրենասէր Թէրզեաններն ու Ալիշանները բարձրացնել այդ տղուն զգայնութեան մէջ անհուն, անխառն, հայրենասէր ու ազնուական կեղծիք մը պիտի նշանակէր և ուրիշ ոչինչ։ Տուր տղուն զգայնութեան իրաւ քերթուած մը, թէկուզ կարգ մը մեղքերով վիրաւոր, անիկա պիտի համակուի իրաւով, պիտի դատէ մեղքերը, իր կրցածին չափ ու պիտի չկասկածի հասարակաց կեղծիքէն որ գրականութեան դասն է։ Ամբողջ ողբերգութիւն մըն էր Օչականի հարթները։

Զօպանեանին, Մալէզեանին և . . . Եղուարդ Գօլանճեանին. ու ասոնք հոս ըսեիու անկեղծութիւնը չեմ ոսկեղօծեր ոչ մէկ յետին մտքով, ցաւին ու անոր բոցին, երազին և ասոր շապիկին սա տարօրինակ, միշտ կ'ըսեմ՝ անկարելի գաշնութիւնը, սխրանքը, սա անտիպ ու վերջնական հրաշքը: Պէ՛տք է տակաւին խօսիլ այդ քերթուածին բառերովը մարմին դարձած լեզուէն, անոր վճիտ աշխարհայնութենէն, արիւնէն որուն տաքութիւնը կը զգաս ձայնական մարմաշին իսկ ընդմէջէն հոգիիդ աւմենէն մաքուր մերկութիւններուն վրայ: Ու այս ամէնը իրենց հզեական իմաստին կը բարձրանան երբ այդ աղուն շուրջը զիտենք կարաւանը մարդոց, ասոնք ալ պսակաւոր, մեծափառ, հզակի, անհուն քերթողներ, որոնք կերպն են գտած այդ արժանաւորութեանց ալիք, հալլենիք, կոյս ու զարուն, Մասիս ու Արաքս, Վարդան ու Սանդուխտ հովիւիով անծակ ու անճառ երանութեամբ մը, հեշտանքով մը: Այն ատեն դուք պիտի համոզուիք որ Պետրոս Դուբեան երեսոյթ մըն է, հիւսիսայգ մը՝ արևմտահայ բանաստեղծութեան մէջ:

Կը կրկնեմ հոս, ինչ որ թեւադրեցի այս ուսումնասիրութեան մուտքին. — Պետրոս Դուբեան նման է բոլոր ազգերու մեծ, իրաւ, տառապալին քերթողներուն (ոչ միայն իր զգայնութեան մեր մէջ դեռ իր զոյգը չունեցող նկարագիրներովը, այլ թերեւ ճակատագիրովն ալ) որոնք կ'երեւան ասոնց մունեւորի, անսպասելի ու շուարեցնող, տարերային ինչպէս անմեկնելի: Կը բռնկին ծովերէն բարձրացող հրաբխային ժայթքումներու նման, կը մխան կամ կը լուսաւորեն, կ'այրեն սիրտերը ու իրենք զիրենք. ու կը սպասին՝ արագ կամ երկարատեւ մաշումով մը, մոխրացումով մը, բայց նոյն ատեն ճակատագրովը՝ յաւիտեան չմոռացուելու: Անոնց մեղի ձգածը, Բայց մոխրաներն իսկ կ'ապրին դարեր, երբ կուգան ոսկորներէն նման ոգրերովութիւններու, ողջակեցներու: Կրակին մէջ կը բռնան աւոնք իրենց զգայնութեան աչքերը, կ'ապրին անկէ չկիզուելու բացառիկ բախտով մը, ու յաճախ կը գոցեն զանոնք նոյն այդ բոցին մէջ որ պիտի պատմէ սակայն անոնք յիշատակը, դարէ դար, անմար: Մեր բանաստեղծութիւնը չունի երկրորդ անուն մը այս բացառիկ հրաշքը այսքան պայծառ կերպով իր անձին ինչպէս գործին վրայ համադրող:

Դ.

ԱՐՈՒՆԵՍՏԱԳԷՏԸ

Ա.

Արուեստագէտ մը շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ, նախաւորօրէն զգայնութիւն մըն է։ Այս պարտաքին յճարումը կը կազմեն կանխող էջերը։ Բայց է նոյն ատեն զործաւոր մը՝ այդ զգայնութիւնը աւելի կամ նուազ յաջողակ կերպարանքներու ձեւին տակ բանով մը, արտաքնացնող մը (ներկեցէք այս խուժ բառին)։ Անշուշտ մենք մեր զգայնութեան նախատարերքը կը բերենք մեր արեան անդունդներէն, մեր գերեզմաններէն։ Ու նոյնքան իրաւ նոյն ատեն՝ միւս հաւաստումը որով մենք մեր շուրջէն կը ճարենք փշրանքները գիտութեան որ մեզ կ'ընէ ընդունակ մեր հաւաքումները մարմնաւորելու։ ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՆԵԱՆ անխառն քննարկական զգայնութիւն մըն է։ Բայց է նոյն ատեն արեւմտահայ քնարերգակ մը, այսինքն՝ այդ զգայնութեան մէկ բանուորը, անոր աւանդութեանց մէջ ճարած իր թէքները, զայն բարիքած։

Ատեն է որ մօտենամ այդ անունով մեր բանաստեղծութեան մէջ քանի մը նորակերպ յայտնութիւններու, յաւելումներու, եթէ բառը չէք գտնիր քիչ մը մեծ (միամիտ չեմ Պետրոս Դուրեանը արժեւորելու, իրեն միակ ու հանճարային աշխատաւոր մը արեւմտահայ քնարերգութեան մէջ։ Եթէ կը տեսնեմ զինքը մեծ, տարրեր, բացառիկ՝ պատճառը թերեւս ան է որ իրմով արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը ըրած է յիշատական նուաճումներ ոչ միայն խառնուածքէ ըսող բարիքներէ, այլև արտայայտութեան նորութենէ, յանդգնութենէ։ Գոյութիւն ունին Պ. Դուրեանի ոչ միայն հէքեաթը, ՏԱՄԱՆԻՆ, այլև իւր խորհրդալիցան՝ իր բացառիկ կէիքը։ Յետոյ, շատերու կործանման պատճառ մըն է ան, անդամ մըն ալ ապացուցանող իր մեծութիւնը։ Կ'օրինակուին օրինակելիները։ Բացառիկները կը խուսափին նուաճումէ)։ Բայց ատկէ առաջ, դասական խորաչափումը իր աշխարհին, գիրքերուն յանձնարարած խորքէ քննութիւնը։ Կարճ, առանց անդրադարձի (չըջապատին վրայ) կեանքէ մը քննադատը քիչ բաներ ունի արտահանելի։ Յետոյ կայ արուեստի գործին ալ նկարագիրը։ Բանաստեղծութիւնը, ամէն մշակութիւն գարունքին տիրական փառք, այդ մշակութիւն հասակին հետ

տակաւ կը նահանջէ: Թէ զրականութիւնները կը սկսին ոտանաւորով, գիտենք ամէնքս: Բայց այս ծանօթութիւնը կ'օգտագործենք պատմութեան հաշւոյն: Դարէ դար իմացական գերագահութիւնը կը լքէ քերթողները: ԺԹ. դարուն անիկա անշուշտ ինքզինքը չէ ըրած ծիծաղելի, ինչպէս կը զգանք որ էր այսպէս Պլատոնի օրերուն, որ իր հանրապետութեան գոները լայն բանալով երկրաչափներուն, ամբակուռ կը փակէ զանոնք քերթողներուն դէմ: Մեր օրերուն բանաստեղծը մասնաւոր երեսթմըն է որմէ առնուած ըլլալին շատ մը փառքեր: Ուրեմն, Բոս սահմանին: Դուրեանին աշխարհը անհատի մը ակզմունքներուն ու հակազգեցութիւններուն գումարն է այսօր: Արդ, իր կեանքին ուրուագիծը շփոթութիւն չի թելադրիր ոչ ոքի: Անշուշտ, իր խաղերուն ներկայացման վերջերուն, ամբօքը զայն բեմ կանչեց, ծափահարեց, բայց միտքէն չանցուց գոնէ հեղինակի մը իրաւունքը կորցել ի հաշիւ հեղինակին, գերասաններու կուրդէն: Անկշիւ, իր ցաւին մէջ խանձարուրուած, այդ աղան անցաւ այդ Պոլիսէն, գերեզմանի խորէն սկսելու իր անմահ կեանքը: Բայց զրօղի աշխարհը պայմանաւոր է մահկանացու իր ապրումներուն կնիքովը:

Հանրային կեանքէ սա անմասնութիւնը բարիք մըն է թեւեւ Դուրեանին համար, վասնզի զայն անկախ է պահած հրապարակին պահանջներէն (գիտենք թէ որքան ձախող են այդ սպասին ծնունդ իր քերթուածները, իր թատրոնները): Բայց նոյն ատեն այդ աղան ունի տառնի մօտ, առնուազն հինգ լման տարիներ որոնք անոր զգայնութիւնը յարգարեցին, անոր ջիւղերը հիւսեցին, անոր առին իր տպաւորութիւններուն ցանցը ու կազմեցին անոր զոնէ զրական աւելաւոր, եզական տեղէ մը որպիսին է Պոլիսը, այլապէս եղերաբախտ ժողովուրդի մը ծուցէն: Նոյնիսկ ընտանիքին կերպարանքը բաւական պերճ է տառապազին զգայնութիւններու կողմէ: Վրայէ վրայ, քանի մը տարուան մէջ այս աղուն հայրը թաղեց երկու երիտասարդ: Անշուշտ չէր հառկնար Պետրոսը, բայց իրրեւ հայր կ'ապրէր այդ աղուն տարի տեղի հոգեւորքը: Բայց հաւանաբար յուզուեցաւ երբ ծովածաւալ բազմութիւն մը զայն աստօնորդեց իր հանգըստարանին: Տո՛ւնը ուր պարկեշտութիւնը, աղքատութիւնը, մեր Ժողովուրդին միջին, անկորուստ առաքինութիւնները, մահը և հանճարը կ'ապրէին ճիտ ճիտի, զործածելու համար ժողովրդական սիրուն բացատրութիւն մը:

Չունինք ուրիշ բանաստեղծ մը որուն ջիւղերը այնքան

լայն, իրաւ, արիւնոտ ցանցի մը նման ըլլալին նեւուած կեանքին ամենէն սովորական, ամենէն անթուիչ, ամենէն սեւ կարիքներուն վրայ: Իր նամակները այդ մասին աւելի են քան վկայութիւններ: Անիրականին բոլոր չլացքը — իր քերթողական գիւտընը այս տպաւորութեամբ սկսող, անով զօրացած, կը զարգանայ տուամայի մը նման, իր Տրտնաշին, Զըշնաշին, անվերնագիր քերթուածին վերջարանին մէջ վերածուելու համար ամենէն իրաւ աղէտին որ կրնայ տուն մը հարուածել: Դուրեանին ջիւղերն ի վար ու վեր հլէնէջող աշխարհը, պարզ, սեւ, առօրեային ահաւոր կնիքովը, դժուար չէ վերածել քանի մը հիմնական բազմադրեաներու: Երիտասարդութիւն, ցաւ, սէրը ու իր կրկնելու յիշերը, մահը ու սեմարիոն (հիւանդութիւն, աղքատութիւն, կակիժ, սիրելիներէն մէկը), քիչիկ մը աղղայնականութիւն, առատ երազանք, առատ դառնութիւն, ակնկարծ մը յոյս, բայց մանաւանդ արուեստի հիմնովին անըմբռնելի (իր ժամանակին համար) զգայարանք մը: Այս բաները երբ տարածէք, իրենց կարգին, զիրենք բազմադրողներուն, դուք կ'ուենաք կեանք մը, փառք մը, ողբերգութիւն մը: Կ'ըսեմ այսպէս՝ խորհելով իր ժամանակին: Անոր հետ մեր թատերական փառքը բաշխող, անոր պայմաններուն մերձաւոր հաղորդութեամբ մը (աղքատութեան մէջ երանդի տարբերացմամբ մը), ուրիշ մեր մէկ բանաստեղծին աշխարհն ալ կուգայ նոյն միգամածէն: Փոքր, արագ բազմատուութիւն մը երկու քերթուածներու երկու հեղինակներէն կը լուսաւորէ իմ մտածումին բարդ նկարագիրը: Մինչ Օրթաքէօլի քերթովը (Մ. Պէշիկթաշլեան) ինքզինքը կրցածին չափ կը հռչակէ իր ժամանակին, իր արուեստը պատշաճեցնելով անոր փափկութիւններուն, նախասիրութեանց, խորունկ հաճութեամբ մը ինքզինքը զլանալով, ըսել կ'ուզեմ՝ իր ներքին անձնաւորութիւնը ծածկել ջանալով, Սկիւտարցի երկաթագործին որդին կը յամառի ինքզինքը փռել, իր կարելի մերկութեան մէջ, իր տաղերուն ներսը: Բոլոր գրական զարգարանքները, գիրքերէ միտք պահուած պատկերադրութիւնները իրարու կը ժամադրուին որպէսզի Յեփէն հաւաքին (Պէշիկթաշլեան) հիմնական տուաման հեռացուի մեր հասողութենէն: Իր պատրանքը, ասոր անթած կոծանքը ինչ բնական էր ուղղակի պոռալ այդ աղջկան երեսին որ այդ հիւանդ ջիւղերուն աչքան մօտիկը բերաւ իր խնթեցնող թովջութիւնը, իզութիւնը, առքը, խորունկ անզգածութեամբ, չըսելու համար անդթութեամբ մը, հետեւելով այդ ջիւղերուն հրդեհին ու անոր յիշատակին նուիրեց գրաբար յարգանք մը:

Պէշիկթաշլեան պիտի ինքզինքը իջեցնէ գերեզման, անկէ վերադարձի մը անմարդկային ազատութիւնը ճարելու որպէսզի այդ աղջկան ըսուին բաներ որոնց վրայ բանաստեղծը տարիներ ինքզինքն էր կոտորեր: Ի՞նչպէս չխորհիլ յաւիտեանական քառեակին

Շատերը զիս մերժեցին,
«Քրքնար մ'ունի սոսկ» — ըսին.
Մի՞ն՝ «գողոցո՞ք ե, գոյն չունի» —
Միւսն ալ ըսաւ — «կը մեռնի»:

որուն հետ իմ մտքին կը բացուի թատերական քուլիսը, հոն փորձերու ընդմէջէն սիրարանող դերասան-դերասանուհիներու սարսափին վճիռը (Տիկին Սիրանոյշ պատմած է, չատ յապաղած խղճահարութեան մը մէջ, թէ իրն էին նախադասութիւնները քառեակին — տգոյն ե, կը մեռնի — արաստանուած՝ գերասանուհիի անպատասխանատուութեամբ մը, ներս մտնելու վրայ հեղինակ-դերասանին՝ Պետրոսին որ ոչ միայն իր խաղերը ոտքի հանելու համար իր միտքը չխնայեց, այլև զանոնք բեմադրելու համար իր հիւանդ թոքերը տարաւ այդ բեմերուն մահառիթ փոշիին, քրտինքին, ցուրտին ու ... արհամարհանքին: Ձեզի կը ձգեմ վերակադմել հոգեբանութիւնը սա տղուն որուն հրեային իր խաղը խաղալու, այդ խաղարկութեամբ վարկ, փառք ու ասոնց հետևորդ հեշտանքները չահելու արարքը քսանէն վար աղջիկ մը չի վարանիր այդ չարաչուք բառերը որոշ չարամտութեամբ մը արձակելու: Տիկին Սիրանոյշի վկայութիւնը վճռական է այս ուղղութեամբ): Յետո՞յ:

Ոչ ոք ըսաւ — «հե՛ք սըլլայ,
Արդեօք ինչո՞ւ կը մըխայ.
Թերեւս ըլլայ գեղանի
Թե որ սիրեմ, չը մեռնի»:

Ոչ ոք ըսաւ — «սա սըլլին
Պասուե՛նք սիրք սրտագին,
Նայի՛նք ինչե՛ր գրուած կան ...»
— Հոն հրկեմ կայ, ոչ մասեան:

Այսինքն բառեր. ասոնցմով գոյաւոր խօսքերը որոնք հազիւ թէ կը զատուին առօրեայ խօսակցութեան մակարդակէն, բայց անոր հանճարին լոյսովը կ'ըլլան ամենէն մաքուր, անվերածելի

գոհարները արեւմտահայ բանաստեղծութեան, իրագործելով հրաշքը աստղին անգամ ըսուած ըլլալու: Ձեռնարկները սա մերձեցումը, տեղ տալով Պէշիկթաշլեանի Աս-Ղէֆէ-Էն Ալեմ-Ղէին ու անոր կապուած հեշտութեանց: Մկրտիչը ապրեցաւ այդ անտառը, զողաց իրիկուան դէմ ճեմող կոյսերուն կրակէն, ուզեց մեռնիլ բնութեան մայրենի ծոցին մէջ, հիմնովին մարդկային զգայնութեան մը փաստը տալով: Բայց ուր որ կը զատուին իրարմէ Լճին ու Ձէֆէ-Էն, հոն կը սկսի հանճարը: Ուրիշ: Այսինքն Դուրեանի աշխարհին միւս տարրերը, քանի որ հոս կ'ուսուցանասիրուին ասոր քանի մը հիմնական կերպարանքները:

Ինծի կուգայ թէ սխալի մէջ քաշել պիտի նշանակէր քնարերգակ մը ենթարկել վերլուծման սա կերպին երբ առհասարակ, ըստ սահմանին, բանաստեղծութիւնը — ուշագրութիւնը ըրէք բառին ստուգաբանութեան որ կ'ապաստանի սեպիծովին, այսինքն գոյութիւն չունեցող բան մը գոյութեան ածելու սրբազան տագնապին — իրաւը, քնարականը քիչ ակօսներով հաղորդ կը մնայ հասարակաց աշխարհներուն: Հանդիսական բանաստեղծութիւնը (երկու դասական գրականութիւնները հնութեան, կրօնական տաղասացութիւնները, սրբազան մատեանները կարգ մը կրօնքներու, նոր ժամանակներէ ժէ. ժ՛. ժ՛. գարերու սինեակի, սրահի, պատշաճութեան, կարգ ու սարքի, ճաշակի ոտանաւորները սրբան ալ յաջող՝ կը բխին շրջանէ մը: Քնարական կոչել զանոնք, օրինակ պինդաբ, սխալ վարժութիւն մըն է, հանդիսօրէն արուած վճիռ մը, քանի որ այդ պինդարեան կոչուած քերթուածները — էսպէս հանդիսանքի խօսք ու հետտրութիւն — իրենց գործադրումին մէջ — ամբոխին մատուցման արարողութիւնը —, նպաստը կը վաշխէին մարդկային կոկորդէն գատ, գործիքներուն) ուրիշ բան է, անձնակալը՝ բոլորովին տարբեր: Ըսի թէ քանի մը տարիներու հիւանդագին քաշքշուիլը՝ ապրիլ չի նշանակեր Պետրոս Դուրեանի երիտասարդութեան վրայ: Իր բոլոր հանճարը հազիւ բաւէր պիտի իրեն որպէսզի իր գործին ձախող մասը չընդարձակէր, խեղդելու աստիճան յաջողակը: Քսան ու աւելի տարիներ արւուեցան Պէշիկթաշլեանին որպէսզի երգեր, թարգմանութիւնները, աւուր պատշաճի տաղերը, մահուան կամ ծնունդի, կնունքի կամ քնացող մանուկներու ոտանաւորները լեցնէն այդ թանկագին տեղութիւնը: Վահան թէքէեան երեք քօանի մօտ տարիներ ունէր իր տրամագրութեան տակ ու երեք աշխարհներ (Ասիա, Եւրոպա, Ամերիկէ) ու բազմաթիւ քաղաքակրթու-

թիւններ, իրարմէ գերազանց ուստանները բարդ, հզօր մշակութ-
ներու, երկնիւն համար իր տաղարանները: Պետրոս Դուրեան
ինքզինքը միայն ունի: Ու մի մոռնաք ասիկա: Անիկա մեր ա-
մենէն իրաւ բանաստեղծն է, որովհետեւ՝ ամենէն անձնականը:
Անոր աշխարհը կը լիցուի անոր անձովը:

Անոր անձնականութեան արտաքին տարրերը — կենսա-
գրական տուիքները — ծանօթ են ձեզի: Ու տարօրինակը ան
է որ երեք քառորդ դարու բախտորոշ ճնշումը — արուեստի
գործի մը վրայ — ոչ միայն չէ կրցած ծիծաղելի, անտանելի
ընծայել անոր անձնականութիւնը (ինչպէս կը դատենք այսօր
այդ անտանելիութեան տակ տախտապարուած անձնականու-
թիւնները Ալիշաններու, Կրտսեր Ռոմանթիքներու, Սիպիւններու
և ընկերներուն), այլ ազատագրած է, գնած է անոր բոլոր
մեղքերը: Նոյնիսկ կէս յաջող կամ հիմնովին անյաջող անոր
տաղերը, ժամանակին կնիքովը խարանաւոր, ումանթիզմով վի-
րաւոր, թէկուզ խեղճ ու պատառ իր թատրոնները (Խաչատուր
օրինակի համար) կը վայելեն որոշ բարեքը, զոյլ ալ հզօր անձ-
նականութեան: Մնա՛քեալ տղայական, բայց Դուրեան է
դարձեալ: Արտայայտութեան (*) վաճառք մը՝ սա արեւական ճշն-

(*) Հոն ուր այդ խնամքը — արտայայտութեան — որոշ կերպով
մը ինքզինքը կ'ընէ զգալի, մենք կը գտնենք Դուրեանին վերաբեր
տորները: Խօսեցայ Մանուկն առ խաչ, Առ կոյսն աճաբարութիւնե-
րէն: Կ'առաջարկեմ որ կարգաք Հայրիկն Հայոց ուրիշ աճաբարութե-
թիւն մը

Փաւրա՛, հովուապետ, սիրող յարգաւ՝
Հարազատ,
Փարսիս՝ սեւ ամպ, փայլի արդ արեւ
Արդարեւ,
Փռվիտդի՛ն դաւեթ, ազատ առնենք քայլ
Առ ճենգ զայլ:
Ցրցա՛ւր ցուպդ, Հայերն կանչէ՛ր յարօ մի՛
Յար հոս մի՛:
Ճանկեր արխնոց կուրծ մեր քափ առիճ,
Թափառի՛նք,
Եկո՛ւ, հովուէ՛ մեզ, սիրածդ, ազգասէ՛ր,
Ազգ ա՛ս էր:

(ՀԱՅՐԻԿՆ ՀԱՅՈՑ)

Ոչ մէկ բառ այս խաղը դատապարտելու: Բայց կան ասիւն զուրա ուրիշ-
ներ: Կոյսն լինալ, Նայուածմ մը, Կոկոն-ճաղիկի կուսին, Քօնիկի,
Սիւնիի բեզ, Մանիսակ (որ կը կրէ իբրեւ տարեթիւ 1871ը, այսինքն

շուտը: Ձեռ կարծեք: Դուրեանի զրական պաշարը կը մնայ ա-
մենէն նախնականներէն: Նախափորձ, խակութիւն, շրջանայ-
նութիւն տակաւ կը փարատին, քանի այդ անձնաւորութեան
արտաքին տարրերը կը փշուրին, կը դալկանան հիւանդութեան,
չքառորութեան, անախտի զրկանքին և հետզհետէ թանձրացող
պատկերին զիմացը իր բացուող գերեզմանին: 1871ը այդ «ֆայ-
ֆայուսին» մէջ — իրն է բառը — ներքին անձնաւորութեամբ
շուտապայծառ, անմահ իրականութիւն մըն է: Մշակուած՝
Տրդունչքը, Աւը, Հեծեծհոնքը, Հծծեծնքը, Յաւքը, Սէրէլը, Դրժէլը,

Լեակներուն, Սիրկներուն (թուականը) քերթուածներ են որոնք կու գան
Դուրեանին անձէն: Բայց հազիւ կը պարտնակեն տողեր, նշխարներ
Դուրին է Բցիւ քէն, Պէտք է մեռնիլին վրիպանքները ծանրաբեռնել
աւարկներուն (առաջինը՝ 1867ին, այսինքն տանընդհանրապէս աղու մը
թօթափը իբրեւ, երկրորդը՝ 1869ին, երբ այդ պատմին տակաւին աղաւ
տադրած չէ իր անձը զոյգողական վերլուծումներէ), բայց զժուար է հաւ-
կընաւ Մանուկն աւ խաչը, Մանիւսկը, Առ կոյսնը, Առ Մայիսը,
այսինքն 1871ի Մայիսը, ոտանաւորներ ասոնք՝ որոնք եղբարկան տա-
րիին մէջն են երկնուած անոր հոգեվարքին, բայց կը մնան զուրս Դուր-
եանին անձնականութենէն: Քննադատը զժուարութեան մէջ չէր Պէշի-
թալեանի երգերուն վնասեալ վրիպանքը հասկնալի, մարդկային ընծա-
յելու: Ի վերջոյ զարոցական, թատերական, պարզեւ արաշխական հան-
դէաներու համար մարդ կրնայ փոխ, վարձու մուսաներ զործածել, Պէ-
շիթալեանի երգերը ուրիշ բան չէին: Բայց Պետրոս Դուրեան ամբո-
խին ինչնոյք քնարակիր մըն է: այդ տարբին անգամ (չեմ գրադիր աղ-
թայնական տաղերուն հիմնական ալ վրիպանքովը, նոյն աղպաներէն
մեկնող) ինչնա կը գրուին Առ կոյսնը, Մանիւսկը, կենալու համար
յատկանշական վրիպանքներու առջեւ, երբ դիտենք թէ երկու քերթուած-
ներն ալ անոր զգայնութեան հաշա ուրաւ մը կը բխին: Դուրեանին ձե-
ռագրին մէջ արագորումներ չգտայ: քերթուածային լայնքով: Սիրկի
հեղը և Հայտնիին ենթարկուած են փոփոխման: Երկուքն ալ չեն հասած
վերջնական կադաւրի: Աս կը մնանք վրիպանքին առջեւ շուտաւոր ու
արտուած: Պէտք կը գտամ դիմելու գրականութեան պատմութեան ու կը չ-
ուերու: Ծիածանին տխար մասը, յայտնալին հետ բաղդատուած պահուն
այնքան յորդ ու հպարտ: Լաւ քերթուած մը փաստ մըն է հեղինակէ մը,
առնուաղն ապահովութիւն՝ զի քերթուածներու կարելիութիւն վրայ:
1910ին հազիւ կը զգայինք Ծիածանին նուազումները: 1941ին չենք իսկ
կատկածիր Սէրին նուազումներէն: 1943ին Հայտնիութիւն ոչ յաւելում
է ոչ ալ նահանջ: Երկու քերթուածներն ալ առնուաղն տիրապետած էին
իրենց թէքնիքը: Բայց զրեցին քերթուածներ որոնք ոչինչ կ'աւելցնէին
իրենց հեղինակներուն: Դուրեան անշուշտ թիքած էր Կոկոն-ժողիկ
կոսիմը որ անոր անձին տաք հաղորդականութիւնը կը պահէ: Բայց
չէր ունեցած ասոնք զայն ենթարկելու մշակման: Արդիւնքը՝ ներկայ վի-
ճակն է քերթուածին: Տարածեցէք մտածելու սա եղանակը ու պիտի
հասկնաք փոփոխութեան ալ նուազումը:

Սէւ, սէւը, Լճակը, Իհնչ կ'ընէր: — Կը թուին: Ասոնց հանդէպ արդար ենք այն ատեն երբ այդ քերթուածներուն մէջ անխուսափելի նուազումները ընդունինք իրր վշտաւնքները այդ պոռթկալու հափ ներսէն ուսած, մղուած անձնականութեան, որ կը նետէ ինքզինքը թուղթին, վերադարձի երազով ու կը մնայ անկարող, ով գիտէ ինչ գծողակ յուզումներէ արգիլուած: Ի վերջոյ ինքն է զրոգը որ մատները ստած են, գրիչ բռնելու իսկ անընդունակ: Կետոյ, կատակել չի ներսերի հիւանդութեան մը հետ որ անհուն է, անհահանջ, բարակ, ամէն գիշեր պուտ մը աւելի ամուր գրած իր թափանցումը մարմնեղէն արտին, մէջը միսերուն: Ամէն առտու, անքուն գիշերէն վերջ, վրիպող սառուցիկ քրտինքին մէջ ու պուտ մը աւելի նուազ շունչ առնել ու պուտ մը աւելի քիչ ուժ գգալ, անկողինէն ելնելու, ամէն օր մտադրել հագուիլ ու ատկէ արգիլուիլ, սպասել կրակին որ անվրէպ պիտի գայ սառուցին սալակովը ու պիտի իր բլբլանքները անձրեւէ մարմինիդ բոլոր բջիջներուն: Գրիչ, թուղթ, Գրիթում: Դուրեան երկրորդ մշակումով մը կ'ենթադրեմ որ ըլլայ գտած իր յաջողակ տաղերուն կատարելութիւնը: Առաջին տկնարկը այնպէս կը տպաւորէ օրպէս թէ այդ տաղերը բխած ըլլան վերջնական, ըլլայ տուած զգացումը իր բառեղէն զգեստին մէջ դարձեալ վերջնական, ըլլայ զծած պարտքերը այնպէս ինչպէս կը յառնէր անոր մշտապար մարմինը իր արիւնամած երեւակայութենէն: Անշուշտ, այս տպաւորութիւնը կը պատշաճի նաեւ ամենէն խնամուած, երկար քանքերու գինը կազմող աշխատանքներուն: Ո՞րն է պարագան Դուրեանին: Իր Կրիպանքը աւելորդ պերճանք մը չեմ կրնար նկատել իր ինքնատպութիւնը փրկելու: Բայց, ինչ ալ ըլլան մեր վերապահութեան աստիճանները փաստ է որ յաջողած Դուրեանը աշխատանք չի հոսի, զօրածածելու համար գէշ բայց արդար բացատրութիւն մը, Ու փաստ է դարձեալ որ յուզում, սարսուռ, պատկեր, գիւտ, փոխարեքութիւն, նորութիւն, ինքնատպութիւն — բոլորը կուգան ամենէն մաքուր ակէն ամենէն մաքուր բանաստեղծութեան որ հոս կը նշանակէ մարդ մը, արուեստիմ ելած:

Բառ մըն է, մենէ շատերուն համար, այսօր երիտասարդութիւնը: Ուրիշներու համար՝ հեռաւոր փարոս, Դուրեան պիտի ըսէր փառքի ովկէան, անհուն սարսուռ: Հանգչած երազ, որ իր թեքերը ծալելու կը վարանի ու կը յամտօր ինքզինքը պահել, յամեցուն ու տրտում, գիշերէն ստաջ, Մենք, տարիքին

տակը կորաքամակներս, զայն կրնանք ոսկեզօծել, երբ այնքան քիչ ու զէշ ենք հասկցած, պահած զայն: Բայց այդ երիտա- սարդութիւնը քիչերու մօտ անորակելի այն հէքեաթն է որ «կ'ըլլայ ու չըլլար, պատանի մը կ'ըլլայ, իշխանունի մը կ'ըլլայ. աղբասիկ տղեկ մը կ'ըլլայ» . . . : Դիչերու մօտ անիկա պիտի գայ պատմութեանս, զեղանի, հրաշքէն աւելի հրաշք, թեւաքաց ու աշխարհը իր տակ ծածկելու չափ ընդարձակ: Պետրոս Դուրեան քսանը մտնելէ առաջ այդ հրաշքն էր անշուշտ, զազմաշ- փուն, անուշիկ, սրտազրու: Ժամանակով չի չափուիր անշուշտ մեր կեանքին գերագոյն փայլակը, — մեր երեսասարդութիւնը — , քանի որ ամէն փայլակի նման սահմանուած է գողալու և . . . անդունդ իյնալու: Հարցուցէք դուք ձեզի, դուք որ ձեր ետին կը փնտռէք այդ հրաշքը. ի՞նչ ըրիք անոր՝ ձեր արժանաւորու- թիւնը արժեւորող: Հարցուցէք նոյնը ձեզի՝ դուք որ անոր մէջն էք և սակայն կապուած կը զգաք ձեր թեւերը, չոր՝ ձեր սրտին ակունքները, ամալի՝ ձեր լմացականութեան հոյակապ ոյց ա- պարանքները: Տարեց կամ մաստաղատի, ամէնքդ ալ սպաննած էք, սպաննելու վրայ էք այդ կախարդութիւնը: Դուրեան զայն ազատագրած է ահա իր մարմինին զոհովը: Անոր ջիւղերուն վրայ այդ բառը է անհուն ըզձաւորութիւն, ծառաւ, կարստ, երազ, արբշտանք ու հաւանաբար մահը, ծիրանաւոր ու գեղեցիկ: Մեր բանաստեղծներէն ոմանց մօտ (Պէշիկթաշլեան, Մեծարեց, Տէրեան, Ոսկեան, Զարիֆեան) այս բարեխառնութիւնը իրական է անշուշտ: Բայց ոչ ոքի մօտ, մերիններէն, այդ բարեխառնու- թիւնը հագած է կերպարանքը որ Դուրեանին ոտանաւորն է: Հռետորութիւն: Տաղաչափութիւն: Առօրեան: Աս ու ան շոյե- լու, պարսաւելու առիթներ, որքան մօտիկն էին իր թեւերուն իբր ոսկի սոսինձ: Երբ յիշուած քերթողներուն գործը վերածէք հոս դրուած հարցին, անձնաւորութեան տոմարին, պիտի զգաք տարբերութիւններ որոնք չարաշուք լոյսով մը պիտի բանալին ձեր հոգիին աչքերը: Ո՞վ կայ ետեւ Պէշիկթաշլեանի տաղարա- նին: Հարցումին իբր պատասխան պիտի խուժեն իրարու հետ հաղիւ աղերս մը պարզօղ բաղմաթիւ մարդեր, կտորուանքներ, ձեզ շուտման մատնելու չափ անկնիք: Ստիպուած էք խմբիլ ութը—տասը եղերիւրդներ, անոնք ալ գրաբարով, ծանր, ծիրա- նաւոր ռոմանթիզմով փշուած յաճախ, սանկ երիտասարդ մը մտապատկերել կարենալու համար որուն տառապանքը կը հա- մակէ բայց որուն տարտամութիւնը — արտայայտիչ զիծերէ — ուրիշ տառապանք մըն է ձեր հաշտոյն այս անգամ: Սիրահար

տղու քիչ մը հասարակ, դասական կերպարանքը: Նշանաւոր քերթուածի մը մէջ — Յեթին հաւաք — որքան դէշ, սխալ, անմարդկային է այդ կերպարանքը: Մարդ չի կրնար այդ իրապէս ապրումով գրուած լայնաշունչ քերթուածէն կի՛ն մը, տեղ մը, սի՛րս մը դտած ըլլալու տարրական վայելքը զգալ: Յետո՞ւ, երգերուն տղայական թեթեւութիւնը: Ջատագովականին զայրացուցիչ կեղծիքը: Հանդիսականին անիմաստ շաղփաղփանքը: Այսինքն ասոնք ալ երգող մարդեր: Առանց կենսագրական նպաստին, Պէշիկթաշիեանի անձնաւորութիւնը կ'ընկղմի նշանաւոր աննշանութեան մը մէջ:

Բացի քանի մը դասական, մանկունակ, հանդիսական պայմաններէ թեւադրուած քերթուածներէ — շրջանին իր տուրքը ասոնք — մնացեալին մէջ կայ ու կայ ինքը միայն: Եւ արկածախնդրութիւն մը չեմ ընե՛ր երբ անոր կոյսը առաջարկեմ որ վերածէք դարձեալ Պետրոս Դուրեանի մը, բխած իրմէն. այնքան այդ կոյսը կը կրկնէ տարտամութիւնը, հուրքը, օղայնութիւնը երիտասարդին որ Դուրեանն է: Այն ատե՛հն, Այն ատե՛ն ձեզ կը հրաւիրեմ մտածել իրական մեծութեան որ կը մեկնէր հիւղակէ մը, հազիւ կ'անցնի կրթութեան բարիքէն, կը նետուի շուկային ողջակէզին ու կը հալածուի դէպի հիւժախափ մահիճը, պարզ, խեղճ, տկուր, նախատուած, ծաղրուած, արիւնը կուլ տալէն իբր կարմիր երա՛զ, որպէսզի իր երկրորդ մօրը գոգե՛ն (գերեզմանն է ասիկա, իր մէկ տողին մէջ պատկած) մեր վրայ բանայ իր անմահութեան փառքը: Չեմ կրնար տարածել^(*)

(*) Արեւմտահայ գրականութեան մէջ ժողովուրդի լայն խաւերուն հասնող համբաւներ են Ալիշան, Խրիմեան, Նար-Պէշ, Պէրպէրեան, Թէրզեան, Եղիա: Արեւնդէ մը որուն փառքը կը գրեն ընտիր, ազգօգուտ, հայրենասէր ախորժակներ, մեր գտած գեղեցկութեանց մթերքը մեզ կը վիրաորէ այսօր իր նիհարութեամբը: Հումապաւսկիւրը գիրքեր է տրամադրած այս տրտմութիւնը հազնալու պարտքին: Չեմ կանխե՛ր այդ անուններուն հետ կապուած իմ տպաւորութիւնները, եղբակացութիւնները: Բայց լուսաւորելու համար իմ վարկածը — ժամանակը և ասոր կշիռը գրողին վրայ, ուրիշ բառերով՝ գրողի մը անձնականութեան վաւերական տարողութեան գիւտը — կ'առնեմ Ալիշանին Նուազք քերթուածաչարքը: Չեմ մանրամասներ ինչ որ իրեն նուիրուած մենագրութեան մէջ ըսած եմ բաւարար պարզութեամբ, թանձրութեամբ: Այդ մենագրութեան հիմնական մեղադրանքն էր քնարերգակ որակուած քերթողէ մը (Ալիշան Հայկ Գիւլպագն մը չէ փառասիրած, թէ՛ և Հույրունի բխէր Բագրատունիին փառքէն) մեր յուսախաբութիւնը մաղ մը չգտնելու: Իրար մի անցնիք դասական հանգանակներով հալածելու այդ անձր որպէսզի գործը զառնար աւելի արժանաւոր: Գրելը օրէնքներ չունի:

այս փոքր զիններով շրջադձելի պատահիկ մը տարիները իր ժամանակին, որ, պէտք է միշտ յիշեցնել, Դուբնանին տուաւ իր մեղքերը, զայն ջանաց արգիլել ինքզինքը ըլլալէ: Այս հաւաստումը երբ վերածէք իր խմաստին, հարազատ Դուբնանը կը զըտնէք միայն ու միայն այդ անձով պայմանաւոր: Արդ, ոչինչ այնքան անկայուն, զաղփաղփուն է քան մեր անձը: Որ երբեմն մեղմէ արագ կը զառամի (որքան շատ են քերթողներ մեր մէջ որոնք իրենց զօրմէն առաջ մեռան): Տասը տարին բաւեց որպէսզի Սիպիլին գրական անձնաւորութիւնը հիննար, պառաւէր ու մեռնէր: Անձով պայմանաւոր: Այո՛ւ Բայց, ինչպէս ամէն տեղ, հոս ալ կայ անձը ու անձը: Հրաշքը հոն է որ Դուբնանի անձնաւորութիւնը harceler ընող բոլոր պայմաններուն հակառակ

Շատ շատ ասորելուն օրէնքները կրնաք առաջարկել անոր: Ու եթէ յիսուն մարդ կ'ապրի այդ օրէնքներուն ձիրին մէջ, ուրիշ յիսուն մը կ'ապրի այդ օրէնքներէն վեր կամ դուրս: Ասոր դէմ ընդվզումն է ահա ռոմանթիզմը: Ալիշան լայն, լուրջ կրթութեան մը բարիքը տուած էր իր ուղեղին: Ունէր ընդոծին ալ խառնուածք: Ունէր խօշոր, զեղեցիկ երազներ: Կը սպասարկէր գերագոյն խեղանքներու: Այս բոլորը՝ զեղեցկութիւն անշուշտ, Դիտէր գրել, այսինքն տաղաչափել: Կրնար, ուզած պահուն, իրաւ բանաստեղծութիւնն ալ նուաճել փորձել (վկայ՝ Լուսորնկայն գերեզմանաց հայոցի մուտքը): Բայց Նուազք հատորները յուսահատօրէն ամառի են մարդէ մը: Կրնաք փնտռել մեղմացուցիչներ: Կուտամ ընթացք սա կարգէ նկատողութիւններու: Կրօնաւորը և իր պայմանները: Դասախօսը և իր պարտքերը: Պատմիչը և իր տքնութիւնները: Խմբագրողը և իր տարապարհակները: Առէք մեր անձէն այնքան մը ուժ որպէսզի շարժին այս բոլոր առաջադրութիւնները (կան տակաւին հաւստօր, ազգագիր, գիտուն, տպագրող, հաւաքի կարիքներուն դիմաւոր մտնաւոր գրողը): Որքան քիչ բան պիտի մնար մեզի մեր բուն անձը ապրեցնելու բաւող: Ահա թէ ինչպէս կը զառածի այդ պատուական աբբան: Այս ամէնը կ'աւանդէ են անոր խորագոյն անձնաւորութիւնը, անոր տալով պատրանքը ժամանակի մէջ տալովներուն ընդունարան մը ընկուն ինքզինքը, բայց չեն կերպաւորած այդ անձնաւորութեան հարազատ էութիւնը, հայ վարդապետի — տալանդաւոր — տիրական պատկերը: Տուի մեղմացուցիչները: Բայց Ալիշանի յիշատակը չէր որ պիտի ռեգէի ազատագրել մշուշէ, խաւարումէ: Իմ փափաքն էր անկէ առաջարկել ձեր հիացումին ութը-տասը քերթում, որոնք հարիւր տարի առաջ գրուելուն հակառակ, այսօր ալ ձեզ յուզէին, լացնէին, խանդավառէին ու հպարտ ընէին: Ու այդ քիչը կը պակսի տարաբախտօրէն: Ճամարտակութիւն չէ անշուշտ մեր Զարթօնքը ենթարկել Ալիշանի Յուսիկներուն տաքցնող հովերուն: Բայց ճամարտակութիւն՝ իրարու հետ չփոխել գրական գործը և ոմոք ազդեցութիւնը, գիրքը և իր հոգեծած զեղեցիկ կամ հաւոր արդիւնքները: Գէշ գրուած գիրք մը — Աղբաւ Թովմասի ճակար — փլաններու ազատութիւնը պարտադրեց: Ուրիշ գէշ գրուած գիրք մը

Դուրեանի ներքին անձնաւորութիւնը յաջողի ինքզինքը ազատագրել, մեզի դալու համար իր բովանդակ թարմութեամբը, անշուշտ որոշ զոհով մը (մթերքը իր վրիպած քերթուածներուն)։ Սրբապղծութիւնն է խորհիլ որ մեր վաւերական քերթողները կրնան ստեղծած ալ ըլլալ իրենց գործը ձայներուն մէջը, աւստի խորժանքն ի վար իրենց ժամանակին, բայց հոսհոսութիւն՝ այդ ձայներուն մէջը խեղդել յաւակնել իրաւ բանաստեղծութիւնը։ Վէճն է բանար։ Նոր է որ ունինք երգողներ, քերթողներ։ Բայց նոր՝ այդ ճիգերուն մեր տալ յաւակնածը։ Ըսի առաջները որ ոչ Շնորհալին, ոչ Նարեկացին իրենց տաղերուն երկնումին մէջ մտքէն անցուցած քերթողական փաստաւրութիւն մը, այն տարողութեամբ որուն փաստը այսօր բարձրավիզ կ'իշխէ երկու տող տակէ տակ դնելով բանաստեղծի վարկ մը պահան-

— Իմ պայքարներ — բազմամիլիոն մարդոց մահը պատճառեց։ Արիշանէն տասը քերթուած, որ ես տեսնէի մեր հայրապետներուն անհուն տրտմութիւնը բայց այնքան անհուն յուսաւէտութիւնը։ անոնց տաք խառնուածքը ու անոնց ձեռք մեծ գեղեցկութիւնները, տաղնապնէրը բառին ու զգացումին ետեւէն։ տրտմութիւնները որոնք ողբով (օղբով) զենք հայաց աւխտինը հուսկ խօսք է, շատ աւելի խոնարհ որակով քան խորհնայիկները) չեն նուաճուիր ու կերպարանք հագնիր։ Կարճ՝ այն անուրակելի սարսուռը որ արուեստի գործը կը զատէ չարուեստէն, թէկուզ ոսկովով գոյաւոր, բայց հաստ, հասարակ։ Արիշանէն կարիք այդ անձնաւորութեան դեր մը ճարել, աւելի քան իր գործը։ Սորվեցուցէք տղոց հիւանալ իր օրինակով, աշխատանքով, սրբութեամբ, մարդկային բարձր առաքելութիւններով բայց մի վտանգէք անոնց դատողութիւնը։ Նոյն այդ հիացումին նիւթ տալով նաև անոր գործին փառքը, իբր ստեղծում ու հանճարային արարք։ Անձին ամբողջական արտայայտման չեն ծառայեր դարձաւ Պէշիկթաշեանի բազմաթիւ քերթուածները որոնք իւրենց ծագման օրերուն հաւանաբար Խորհրդակցական պահանջներ կը դիմաւորէին, կը պատէին ձեռքէ ձեռք։ Դրիգոր Օտեան կը պատմէ թէ Ռուսալիսով (Վ. Նիկո) քերթուածին թարգմանութիւնը անկէ կորզելու համար դայն բանաստեղծ է սենեակի մը մէջ։ Կենսագիրներէն գիտե՞ք որ անոր հոգեւորքի մահիճը ժամադրաւսյուն էր 1860ի աւագանիին։ Այսինքն՝ դեռ բանաստեղծին։ Բայց ողբերգականը հոն է որ Ռուսալիսովը չենք իսկ կարգար այսօր իր բնագրին ինչպէս թարգմանութեանը մէջ։ Ու կը փնտռենք այդ ներքին անձնաւորութիւնը քանի մը դարբար ու աշխարհաբար քերթուածներուն մէջ որոնք այդ հրապարակին հաղիւ կը պատկանին։ Անշուշտ անձ մըն էր Աղաթոն Աստուածը։ Անձեր էին տղայիմ բոլոր երգեր, այդ թուականներուն։ Այսօր, Բանաստեղծին առերեւոյթ անձը ու ներքին անձնաւորութիւնը անշփոթելի է թիւններ են։ Մեր հիացումը ասոնցմէ առաջինը կը նուաճէ, որովհետեւ մատչելի է իրեն։ Երկրորդը կը ձգէ ապագային որ միայն իրաւասու է այդ անձը կշռելու։

ջողներուն թաքուն մեծամտութեան ետին: Արեւմտահայ գրականութիւնը այս ժողովուրդին իմացական հետաքրքրութիւններէն, ընկալչութենէն բազմազան վկայութիւններ արձանագրած կրթանք մըն է: Ինչ որ արեւմտեան մեծ մշակութիւնները գործադրած են այդ մարզին վրայ, մերիները ջանացած են կրկնել, անշուշտ մեր միջոցներուն, ուժերուն չափովը: Ու մերիները Հիւկօ, Լամարթին, Վերլէն թարգմանելով հանդերձ՝ եղած են իրենց ժողովուրդին ալ թարգմանները: Հասկնալի՞ որպէսզի ամէն գրիչ բռնող ինքզինքն զգայ պարտքի տակ, այդ թարգմանութիւնները ընելու իր կարգին: Ոգի, բարեխառնութիւն՝ քննադատի տարազներ են, երեւթիւններ պիտակելու դերով մը: Յետոյ, կայ մասնաւոր, բացառիկ ալ հանգամանք մը, զոր լաւ կ'ընէին ուշադրութեան մօտ պահելով, ամէն անոնք որ մեր գրական ճիգը կը ջանան կշռել օտար մշակոյթներուն ժառին: Արուեստը ազատութիւն է: Ու մեր ժողովուրդը ազատ չէր: Ընդհանառակը: Իր ամենէն սե գերութիւնը ապրեցաւ անկա իր գրական գերազոյն ճիգին ընդմէջէն:

Ձեմ գիտեր, մեր ո՛ր մեղքին համար իրաւ անձնաւորութեան զգայարանքը պակսած ըլլայ մեր քերթողներէն շատ շատին մօտ: Զարթօնքի Սերունդը կ'ախորժէր հաւաքականէն: Արուեստագէտները անձը կորսնցուցին, ասոր փշրանքները աճեցնելով քերթող անցնելու: 1860ին անշուշտ կարելի չէր Սկիւտարի նոնիները երգել: Կէս դար վերջը Զրաքեան պիտի քրմանայ, յանուն նկարչագեղ կայքերու ու ինքնատպութեան քառասուն հնչեակ նուիրել այդ յիմար ծառերուն որոնք քանի մը կայծ ապրում կարող չեն թելադրել անոր քայց կը մնային անատակ՝ գիրք մը լեցնելու, եթէ ասոր էջերը մենք պիտի յատկացնենք իրաւ յոյգերու և ոչ թէ աչքի խաղերու: Թէրդեանի հարիւրաւոր քերթուածները կրնային չգրուիլ: Ըսել կ'ուզեմ՝ որեւէ գրիչ բռնող ի վիճակի էր այդ քերթուածներուն աշխարհը, թելադրանքը, տարողութիւնը կապելու թուղթին: Ո՞վ չի գիտեր թէ Քրիստոսեայ Նահապետ է Լուով՝ պոէման աւելի չէ քան հասարակ պատմում մը, Նար-Պէյի, Ալիշանի երակէն, լեզուական խժուժեամբ մըն ալ վիրաւոր: Քիչեր սակայն կը կասկածին թէ այդ վիժուք քերթուածը նախանիւթն է շքեղ, սխրալի պատմումի մը (Սէնքիէվիչ Նոյն նիւթէն յաջողած է անուշիկ վէպ մը — Ռ՞ Էրֆ — լաստակերտել): Ձեմ տարածեր վերլուծումին սա ժխտական ախորժակները ամենէն աւելի ինք-

զինքը տալ յաւակնող Եղիայի քերթուածներուն, Վասնզի այս հիւանդին մօտ ամէն պայման դուրս է մեր հասողութենէն: Արուեստագէտ սերունդի քերթողները — Մեծարեւոյց, Թէքէեան, Վարուժան, Եղիշէ Դուրեան — արգիլուած՝ հանդիսականէն, մասամբ՝ հայրենականէն, հակազդեցութեան ճիղի մը մէջ ու թերեւս աւելի հանդարտ ապրումներու հանդիսարան, իրենց անձերուն տունին շնորհալի սքօղումներ: Որքան իրաւ են Մեծարեւոյցի քերթուածները — Շուշ, շուշ, Բաբէ աբէ, Հէֆադ Էմ, Կակէթ, Ապրէմ Բաշէմ — բայց որքան ալ զուսպ՝ իր անձին ամօթանքէն ծանրաբեռն: Երեսուն տարիներ կը բաժնեն երկու հիւանդները: Արդիւնքը յստակ է:

Վերցուցէք արեւմտահայ բանաստեղծութենէն, ըսի անգամ մը՝ Յոյսէրը: Շահողը պիտի ըլլայ՝ ամենէն առաջ՝ ինքը, անզուգական քերթողուհին ու երկրորդաբար՝ Հայ գրականութիւնը: Դուրեանի քերթուածներուն պակսիլը այդ գրականութեան, պիտի նշանակէր անբանաստեղծ սերունդի մը նսեմ բախտը: Այդ բախտը հետապնդած են Պէշիկթաշլեան, Ալիշան և Կրտսեր Ռումանթիքները: Այդ բախտին տակն են տախտապարուած խառն գիւղի խմբակը, Նար-Պէյը: Անանձն բանաստեղծութիւնը անլամաստութիւն մըն է: Անձին սպառազէն արշաւն ալ ոտանաւորներու շարքերէն՝ ուրիշ տրամութիւն: Դուրեան պահած է այդ անձնաւորութիւնը հերարձակ հռետորական զգայնոտութենէն որքան կուղպ, վերապահ, խորհրդապաշտ գալկացման մը վըտանգէն: Յետո՞յ: Այսինքն՝ Դուրեանի տաղերուն անձնաւորութեան իրական կշիռը: Ճիշդ է որ պիտի ուզէինք Զեյ Կաշուհը աւելի իրաւ, աւելի քիչ տաք: Նեք հեղը՝ առանց թատերակաւնութեան, աստղերու, ուխտերու: Սէքելը՝ աւելի պարզ, քիչ զարդարուն ապրումներու ընդմէջէն: Լճակը՝ զերծ իր ումանութիւք նուազումներէն: Ըսել կ'ուզեմ պիտի արտօժէինք այդ քերթուածներուն ետին գտնել տժգոյն երիտասարդը. իր իղձերուն անհուն ջուրերուն վրայ իր նաւակը արձակելու ատեն, աչքէ չհեռացնէր ցամաքը ուր կը պտըտին աղջիկները, գարունը, սիւքը, սոխակը . . . : Դուրեանի քերթուածները թափանցիկ չեն անոր անձին գրուապումները յստակ կերպով մը թելադրելու համար (որքան սիրելի պիտի ըլլային մեզի այս գետնին վրայ իր մանրամասնութիւնները): Բայց կայ մասնակի պարագայ մը զոր գիտած են բոլոր դարերու մեծագոյն ալ հանճարներուն վրայ: Հանճարը մանուկ է. կ'ըսէ Քէյգելինկ, ան-

չուշտ ակնարկելով այն անատակութեան որուն վրայ խօսեցայ արդէն առաջները: Իրենց բոլոր յանդգնութիւնները հանճարները կը վերածեն փոքր, պղտիկ փորձառութիւններու, վասն զի վախկոտներ են: Իրենց իմացականութիւնը, գերաճած, իրեն համար կը գործածէ մարմինին բոլոր ուժերը: Աքօղումը, վարագոյրը պչրանք մը է Դուրեաններուն համար, այլ այդ վախին հարկադրանքը: Ուրկէ՞ կը վախնար այդ տղան: Բայց անբնական բաներէն: Խրիմեանէն ու Նար-Պէյէն, Տիգրան Ա. դաւեանէն ու Ծանֆէճեանէն, Օգսէն Խոճասարեանէն ու Յակոբ Պարոնեանէն: Ու ամենէն առաջ Խաչէն որ հէքեաթին ոսկիփետուր թռչունին կը նմանի երբեմն, կը քալէ մեր առջեւն ու կը նայի մեզի, առանց կենալու: Կայ ուրիշ ալ պարագայ: Ինքնակենսագրումը, վաւերագրական փառասիրութիւնը է խանդավառած մեր գրողները որոնք բոլորն ալ (Մինաս Զերաք, Պէրպէրեան, Նզիա բացառութիւններ են) կը վախնան իրենցմէ: Պոռալը, աղմկելը, բռնանալը վախկոտներուն, տկարներուն առաքինութիւնն է ըսեր են բարոյախօս-գիտողները դարերու փորձառութեան: Անոր համար է որ ճիշդ է դարձեալ այդ դիտողութեան երկրորդ հետեանքը, ըստ որում հանճարը անօթի կը մեռնի: Դուրեան, մեր մէջ այս տարտամութեան ու այս վախին ու ասոնց հետեանքներուն ամենէն սրտառուջ օրինակն է: Հանճար մը է Պոռալէն, բայց անկէ ալ դուրս ողբերգութիւն մը: Իր քերթուածները այդ սքօղումն ու տարտամը հարկադրաբար կը գործածեն, զիրենք ապրեցնելու համար սնոտի ապառով հետաքրքրութիւններէ: Պայրըն, ամենէն նիհարը տաղանդաւորներէն, պէտք է զգացած շղարշին, պատմութեանին դիմելու, նոյնիսկ հոն ուր իրեն էէր ներուէր գրել

Mine sister, mine sweet sister, if a name
Dearer and purer were, it should be thine ...

Երբ աւելի քան ահաւոր էր ամբաստանութիւնը . . . Դրած է, վասնզի ինքզինքը պաշտպանելու կարիքէն դուրս էր, բանաստեղծութիւնը վերածած ըլլալով անսովոր, անկարելի խաչակրութեան մը, ընդդէմ ամբողջ աշխարհի, մասնաւորաբար ընդդէմ լորտերու Անգլիոյ:

Բայց կայ պատկերին ուրիշ երեսը: Այն պատանին որ գրած է Նեբա հեռը, գրեթէ տղայական խորքով բայց շաղոտ գեղեցկութեամբ պատկերը, հաւանաբար բազմոցի անկիւնէն տեսնուած աղջկան մը անդրին միտքով փոխադրելով քերթուա-

ծին բեմը, ու առած այդ ստուերէն այդ անմոռանալի, անշա-
մանդաղ համբոյրը, երբ բերանին մէջ արիւնի համ մը կը գար-
շանար, կրնաք վստահ ըլլալ որ աւելի իրաւ էր, աւելի մարդ-
կային քան վաւերական ապրող մը (օրինակի համար Եղիշէ Չա-
րենց մը) որ պատմած ըլլար մեզի այդ փխրուն պահը թանձրօ-
րէն իրաւ ու անկանգնելի կերպով տափակ մանրամասնութեանց
հանդէսով մը: Այն հիւանդը որ գրեց

Ամբան գիշեր մ'երբոր գըսնես
Ասղեբն առաս գլխուդ վրայ՝
Եւ լուսինը լապսեր ընես
Պողոզ քայլից դէպի Մօսայ,
Երբ օրջագգես մը օրջի,
Իմ մաշած սիրտը յիշէ՛:

անշուշտ տարօրէն իրաւ պահ մը կը սեւեռէ հեռացած գարունքէ
մը, երբ մտերիմի մը հետ լուսնառատ իրիկուն մը կը թափա-
ռէր կախարդական պուրակներու հրաշքին մէջ, հեշտ ու քաղցր,
էգ ու յուզիչ օդին մէջէն հետեւելով ձայներուն որոնք կը փըր-
թին գետինէն ու մետաքսէն, կոխուած տերեւէն ու վարցուած
համբոյրէն: Ու անմիջապէս վերջ այդ սխրագին յուշքին (քեր-
թուածին վերնագիրը Յաշէ է արդէն)

Տրտում նսած դու պատուհան՝
Յառած երկնից այն սեւերես՝
Սեւ մըսածմանց լոկ վառարան
Տըժգոյն նակասդ եւ աչերդ վէս,
Տըխուր կոչնակ մ' երբ հնչէ,
Մըսերմիդ մահը յիշէ՛:

դրեց սա անվերածելի պարզութեամբ ու ահաւոր խորութեամբ
պատկերը, անշուշտ իրաւ, աւագ, չափազանց իրաւ մարդ մըն
էր, մեր ամենէն աւելի դժբախտ, բայց զգոյշ՝ այդ դժբախ-
տութիւնը դրօշի վերածելու, անով սպառնալու, քրմանալու
անդիջող: Թերեւս այս վերապահութիւնը կը միջամտէ այդ տղուն
ռոմանթիզմը՝ տանելի, սիրելի ընծայելու: Ռոմանթիզմը կոր-
ծանած են տեղի ու անտեղի, հերարձակ անձնաւորութեանց
անտանելի հանդիսապարէն նեղուած, ուր կրնանք հաստատել ոչ
խսկ տաղանդաւոր քերթողներու — օտարները ունիմ նկատի —
թացիկութիւնը, իրենց վրայ խօսելու և խօսեցնելու իրենցմով
փառաւորութիւն, իրենց մեծ ու պղտիկ տագնապները, պատա-

հարները ոսկեզօծելու, դիւցազներդելու քուսաւաճուրիւնը : Այդ ժահրէն — ռոմանթիզմ — գրեթէ զերծ քերթող մը Պոտլէռ, դեռ եօթնասունի դռներուն միամիտ է անոնց մէջ ենթադրելու վարուներ : Իսկ իրենք, Հիւկոները, Միւսէները, Լամարթինները, Նախահայր Պայրընները, Շաթոպրիանները կը հաւատան թէ առանց իրենց ինչ հաւուր ողբերգութիւն մըն էր ըլլալու մարդոց ճակատագիրը : Հիւկոյի մահուան առթիւ Պոլիս քրօնիկագիր մը չէր վարաներ գրելու «ուղեկորոյս մարդիկը» րեան վերջին ցահն ալ մարեցաւ», ու կը հաւատար իր դրածին, առանց անդրադառնալու որ այդ ջահը մարդկութեան ամենէն պարզ պարտքը թերացած էր կատարելէ, մահէն կէս դար առաջէն սկսած . . . : Դուրեան դուրս է կարաւանէն թէն կը թուի, մեր մէջ, ըլլալ անոր coryphéeն : Բոլոր անոնք որոնք աչքէ կ'անցնեն Դուրեանը անմիջապէս կանխող և անոր յաջորդ տաղարանները (նոյնիսկ վաւերական տաղանդներու անունով պաշտպանուած) չեն կրնար չայցուիլ խորունկ բնկումէ մը, ծնունդ՝ այդ տաղարանները լեցնող անձնակազմին այնքան ճիշդ, չըսելու համար ճճի կերպարանքին : Թովմաս Թէրզեան երկու հարիւրէ աւելի մեծագիր տողեր չէ վախճած նուիրելէ . . . Մուկին (Աւ Մուկ), ու այնքան քիչ տող իր երկտասարդի ապրումներուն : Բայց Թէրզեան գերագոյն ռոմանթիքն էր մեր մէջ : Չեմ կրնար մտածել որ պոլսեցիները ունենային չունենային իրենց գլխուն վերեւ եթէ ոչ լուսին մը անոր պատմելու համար իրենց անձնաւորութեան այնքան վսեմ տագնապները, իրենց շուրջը խռովէին միայն ու միայն զեփիւռներուն թեւաբախումէն ու իրենց ականջները բանային միայն ու միայն սոխակին . . . դայլայլին և կամ իրենց աչուները դատապարտէին վերջալոյսներուն, արշալոյսներուն, ամպերուն ու վարնանագեղ ծաղիկներուն գգուանքին : Ու մտածման նոյն գիծով կ'անդրադառնամ որ մեր բանաստեղծները չէին կանչուած, Վոսիորի «չքնաղագեղ» ափունքներն ի վար մայիսներ ու վարդեր, կոյսեր և ապարանքներ միայն ընտրելու իրենց ներշնչումի աղբիւր : Պատմական հայրենասիրութեան մէջ հեշտագին հասակ աղբիւր : Պատմական հայրենասիրութեան մէջ հեշտագին հասակ նետած, ռոմանթիզմին գինիովը «արբշիւ», ծածագելիէն չայցուած մեր ռոմանթիքներուն (Աւագ ու Կրտսեր մանաւանդ) անձնականութիւնը չի բաւեր այսօր խորանարդիւ միայն, զանոնք երջանկօրէն թաղող մոռացումէն աղատագրող լուսաւնոնք երջանկօրէն թաղող մոռացումէն աղատագրող լուսաւնոնք կ'անցնէ, բառը տարածելով անոնց գիւտներուն վրայ, քաւելու համար անոնց անըմբռնելի վրիպանքը : Ո՞վ կ'արգի-

լէր որ Թէրղեանի տաղարանը չըլլար մեր ամենէն անձնական վկայութիւններէն մէկը. այդ պայմաններով ապրող մեր հէքեաթ դարձած մէկ ընկերութենէն: Ո՞վ կ'արգիլէր որ Տիւսարի վէպերը չըլլային գերազանց փաստաթուղթեր նոյն այդ ընկերութենէն: Ու ինչո՞ւ այնքան քիչ իրաւը, քանքարաւոր քերթող Պէշիկ-Թաշիեանին մօտ: Դրէք այս վրիպանքներուն մօտ փոքրիկ փընջիկը Դուրեանի տաղերուն ու դաւք կը զգաք թէ ո՞վ է իրաւ, մեծ բանաստեղծը: Բանաստեղծութեան շուրջ անթիւ հն գիրքերը, տեսութիւնները . . . Արիստոտէլի օրերէն մինչև այժմու գեղագէտ դասախօսութիւնները, յօրինուած օդային պալատները: Կրնաք սակայն այդ բոլորը երջանկօրէն անգիտանալ, գոհանալու համար քանի մը պարզ, անփոխարինելի, վերջնական վկայութիւններով, գեղեցկութիւններով զորս վաւերական խառնուածքով բանաստեղծ մը կը յայտնաբերէ և կը պարտադրէ: Ատոնցմէ ամենէն կարևորը, մնայունը, անհրաժեշտը, անձնականութիւնն է ահա որ բառարանին չէզոք, յիմար բառերը կը կենագործէ, զանոնք փոխակերպելով անմոռանալի թերևս անմահ յօրինումներու առաջին (մինակ միտերով չէ որ կը շինուին դէմքերը): Ամէն մարդ գիտէ թէ որքան հասարակ բառ մըն է մկալը: Դուրեանին մօտ անիկա զինանշանի մը չափ փառք կը պատմէ: Բանաստեղծը ան է որ լեզուէ մը, թուղթի կտորէ մը, քանի մը գոյներէ, երբեմն անհեթեթ, յիմար կտոր մը քարէ ալ չմոռցուելիք պատկերի մը յարութիւնը կ'իրագործէ: Չեմ կարծիր որ գտնուի պատանի մը որ անգամ մը Տրապիզը կարգալէ վերջ, իր մտքին խորը չզգայ իբրև անխորտակելի քանդակ ընդ միշտ տեղաւորուած՝ երկտասարդը որ այնքան խորունկ երազեց ու լսին լացաւ, հանդուրժեց արգահատանքը ու մարսեց իր մռայլութիւնը, սիրեց — կարծեց — ու մահը միայն արտօնուեցաւ անխարդախ ապրելու. հաւատաց թէ կ'երգէր, նմանելու համար ամենուն ու չգիտցաւ թէ բառերէն վեր իր հոգին էր շարիր: Այս պատկերը չաղօտիւ տարիներու հազար ու մէկ խաթարումներէն վերջն ալ: Կը կարդաք Վարուժանը ու կ'ապրիք: Երկրորդ ընթերցում մը ձեզի կուտայ շուք: Տրապիզը աղօտիլ, դալկանալ չի ճանչնար: Երբ ալ կարդաք, ձեր աչքերը կը հեռանան բառերէն, ձեր ներսը բանալու համար հոգեվարքին մահիճը, թաց տղան, երագները որոնք կը կախուին ողկոյզ ողկոյզ անոր վերև, եղերական ծաղկեպսակներ իբրև: Ու ասիկա ամէն անգամուան համար: Ահա թէ ինչո՞ւ կ'ըսեմ Դուրեան կարգալը, պատանիներու համար նոր կիսագունտ մը

չըսելու համար ասող գտնել է, պատանիներու հոգեկան քառուէն չքեղօրէն ինքզինքը յօրինող: Ես առաջները պատմեցի ձեզի իմ պատահարը:

Ըսուած է որ բանաստեղծներու մէջ յաճախ մենք մեզ կը գտնենք: Պղտիկ սրբազրուժով մը վարկածը կը պատշաճի Պետրոս Դուրեանին: Անոր տաղարանը, այնքան բացառիկ, այնքան անձնական, այնքան մասնաւոր, վարկածը հերքելու պիտի ծառայէր եթէ երբեք հոն ծուարած տաղնապը չազատէիք այդ պտրագայականին ու չմղուէիք այդ տղուն տառապանքը վերացնել սեռէն, ցաւէն, հիւանդութեան, կարօտէն, ասոնց ընդհանուրին մէջէն հասնելու համար Դուրեանէն վեր, տարբեր, մեծ ապրումին փաստերուն: Ուրիշ տեղեր ես փորձն եմ ըրեր այդ ամէնը մեր ցեղային յատկանշաններուն բերելու ու այդքան անխառն, իրաւ բարեխառնութեան մը համար մեր դարերը դործաւոր դասելու: Մեղամաղձութիւնը Դուրեանին մենաշնորհը նկատուելէ առաջ, լաւ կ'ըլլայ որ դիտենք, գտնել աշխատինք մեր պատմութեան կրկէսին վրայ, մեր արեան ժանգերովը գոյաւոր թունաւորում մը իրել: Թանձր, իրապաշտ տրտմութիւնը ապրող, ուսող-խմող ժողովուրդներու, վայելքի մէջ անասնացած ու գէջ սպառումներու մէջ դառնացած, նոյնը չէ այն տըրտմութեան որ զրկանքին կարկանդակ վրայ բանեցաւ իր հոգիին կտաւը ու աշխարհին բարիքները, իր մատուցներովը հաւաքուած սարէն ու ձորէն, դաշտէն ու ժայռաստանէն, մտքէն չանցուց իրեն վերապահել: Այս անկիւնէն դիտուած, Դուրեան մէկէն կը դառնայ ազգային տարողութեամբ մեծ քերթող մը: Ու շարունակելով մշակել հանդիտութիւնը ուրիշ ալ յատկանշաններու, պիտի գտնենք որ ցաւին, զրկանքին մէջ այդ տղան պայծառ է ու գեղանի, ինչպէս մնացեր են այս ժողովուրդին մարմինը, մանաւանդ հոգին: Դուրեան խորհրդանշան յաջողուածք մըն է ոչ միայն արեւմտահայ քնարականութեան մէջ, այլեւ ամբողջ Հայ գրականութեան մէջ:

Անձնականութիւնը, խորքի ստորոգելի, երբ փոխադրուի ձեւին կալուածը, կը պայմանէ ինքնատպութիւնը որ արուեստի յատկանշաններէն մէկն է դարձեալ: Անոր խառնուածքին ինքնատպութիւնը — տես վերը, զգայնութեան վերլուծումը — պէտք չէ, չփոթել արտայայտութեան ինքնութեան մը հետ, թէեւ ստոյգ է որ խառնուածքը զօրաւոր կերպով կ'անդրադառնայ արտայայտութեան վրայ: Ունինք համոզիչ օրինակներ զօ-

րաւոր, ինքնատիպ խառնուածքներէ որոնց ոճը մնացած է աւելի խոնարհ չափերու վրայ: Ոչ ոք, մեր գրողներէն պարզած է խառնուածքի ինքնատպութիւն թլկատինցիին չափովը որուն ոճը հազիւ կը հեռանայ լրագրական տափակութենէն: Ի՛նչ որ հեղինակի մը արուեստը կ'անուանենք, շատ յաճախ այս անբնականութեան հաշտեցուիլն է գործին ներսը: Աբովեան խառնուածք մըն է, նոյն ատեն ոճ մը: Չէք կրնար պաշտպանել: Բագրատունին ոճ մըն է, թէև շատ հնոտի, մեղսառատ, բայց երբեք խառնուածք մը: Ջարդարեան ոճ. մըն է, քիչ չափով՝ խառնուածք մը: Պէշիկթաշլեան խառնուածք մըն է ու հազիւ ոճ մը: Պետրոս Դուրեան այն քիչերէն է մեր մէջ որոնք իրենց բացառիկ խառնուածքին յայտարար գտած են բացառիկ գրելու կերպարանք մը: Չեմ սխալի մէջ երբ Դուրեանի արուեստին համար առաջարկեմ գրելու իր կերպարանքին հիմնական քանի մը կողմերուն համագործմը: Վերլուծումը անոր վերածուիլն է իր տարրերուն:

Արուեստը, ըսի անգամ մը, խիտ տարազ մըն է: Երբեմն գիւրութեան համար այդ տարազին տակ կ'ընենք ստորատիւղոսներ, — գրելու քեֆնիք, նախադասութեանց յարդարանք, գրական ձեւերու, դարձուածքներու ուսումնասիրում: Յետոյ, եթէ արուեստը խիտ ու ընդարձակ տարազ է, բնարկանութիւնը, իբր մէկ բաղադրիչը անոր, կը մնայ աւելի պարզ, աւելի մատչելի:

Առաջին ակնարկով Դուրեանի բառարանն իսկ կը մնայ թեւադրական: Անշուշտ 1860ի մարդոց սիրական բառերը որոշ յաճախանքով մը իր մօտ կը դառնան ուշագրաւ: Անտանելի է իր Կոյսը, իրմէն առաջ մենաշնորհն է Պէշիկթաշլեանին: Անտանելի իր աստղերը վենետիկեան ծագումով տպրանք մըն է: Ու ես կը գործածեմ նկարող բացատրութիւն մը 1860 ումանթիք բառերուն չքահոյլը պիտակող. — կապարնը ռումանքիք ասպետներուն: Շո՛ղ: Զեփիւռ: Պլպուլ: Բոյր: Համբոյր: Աղօթք, արշալոյս, վերջալոյս: Լուսիք, աստղ և այլն: Խմբիցէք քանի մը տասնեակ նման բառեր, դուք այդ կապարճին պարունակութիւնը արդէն սեւեռած կ'ըլլաք: Բայց 1860ի մարդերը այդ սուղ ապրանքներուն հետ, կը գործածեն նաև գրքունակ, հետտրեալ, պաճուճեալ և պատմութեանեալ, ծայրուած և սնդուրուած ոչ միայն բառեր, այլև դարձուածքներ: Կը շրկեմ ձեզ Թէրզեանին, Սէթեանին, Եղիային ոտանաւորներուն որոնցմէ ոմանք Դուրեանէն առաջ, ոմանք իրեն յաջորդ ոճերու մէջ այնքան

յոխորտ, այլամերժ յաւակնութիւններու կը մղեն իրենց տէրերը : Աւազէն Կէրէւն ունի յատկանշական խոստովանութիւններ, թէ յառաջարաններու, թէ անջատ յարձակումներու մէջ : Քսանը հինգը չանցնող և խիստ խառնուածք բերող երիտասարդը, Ռ. Պէրպէրեան, երբ 1870էն վերջ կը հպարտանայ Աֆրաթի մահը գրաբար թարգմանել կրնալուն, Վենետիկի դէմ մեծ յաղթանակ մը տանելու անվերադիր միամտութեամբ մը, նմոյշ մը կ'ըլլայ տուած բանաստեղծական քեֆքիֆի հասկացողութեան մը : Գրուեցան բոլոր ձախորդ տաղարանները այդ հասկացողութեան մուծին եւ մեռելին մէջ : Հսկայ Բագրատունին և անհունն Ալիշան, իրաւ բանաստեղծներ ըլլալու տալեհապ մը չապրիցան, ապրիւն համար թէքնիքի տալեհապը, քանի որ իրենց ոտանաւորը պատրաստ էր իրենց մտքին մէջ որուն կը դիմէին առանց այլ և այլի, ամէն անգամ որ մէկը պէտք ունենար այդ ոտանաւորին, յաճախ հանդիսական նպատակներով : Հիմա, կը կանչուիք հասկնալ ուրիշ դժբախտութիւն մը : Ատիկա մեր ոտանաւորին ենթարկուած մեալն է Վենետիկին, այդ քաղաքէն դուրս Պոլսոյ մէջ : Չեմ դժուարութեան մէջ, Վենետիկեան թէքնիք մը բացատրելու Պեքիկթաւանին մէջ : Ոչ մէկ ապացոյց, քանի որ կայ հիմնականը : Այդ տղուն հիացումն է ատիկա Բագրատունինին, Հիւրմիւզին, Ալիշանին : Մարդկային, պարզ, հասկնալի, գրասեղանեան սա յարգանքը, մանաւանդ յաղթական փառքերը երեք աքբաներուն Պոլսոյ դրական շրջանակներուն ներսը : Ներուի մեղի չլարմանալ Գրիգոր Օտեանին սքանչացման այդ քերթողութեան վրայ : Բայց ներուի սգալ քիչիկ մը աւելի դառնութեամբ որ անկախ, հարապական ընթերցումներով իրաւ արուեստին հաղորդ նկատուած Միսաքեան մը Բարիզէն — ուր կ'ապրի ուսման թիւ մին վերջալոյսը և իրապաշտութեան արշալոյսը —, Վենետիկի վարդապետներուն հետ բանաստեղծութեան աղերսներ կը փայփայէ, Բագրատունին ոտանաւորին հետ մրցում մը թաքնօրէն փառասիրելով : Պէշիկթաշլեան այդ հիացումը ծնած Վենետիկէն, մեղրի կը վերածէ, ըսելու համար այսպէս, Պոլիս : Նոյնն է պարագան Նար — Պէյին որուն քանի մը տաղարանները, Դուրեանի կաղմաւորման օրերուն ու նոյնիսկ քիչ մը վերջը գրուած են . . . գրաբար : Թէրպեան ունի Աղագաճի վերտառութեամբ, Բագրատունիի Իլթիմաշէն (թարգմանութիւն) հաւանաբար ներշնչուած ու Գրիգոր Կոստանի (այս ալ թարգմանութիւն մը նոյն Բագրատունիէն) բարիխառնութեամբ տողորուն պոէմա մը, բարեբախտաբար կէս մնացած : 1870ին Դուր-

եան այս հիացումներուն, վառքերուն, աստուածացումներուն բովանդակ սպաննող ազգեցութիւնները պարտաւոր է ոչ միայն կրել, այլև գիտական բառով մը՝ չեզոքացնել: Ինչպէս որ խառնուածքի, զգայնութեան, անձնականութեան հարցերը իր մօտ տագնապնիր են ինքզինքը ազատագրելու, արտայայտութեան ալ տագնապնիր իր մօտ պայքար մըն է ազատագրելու իր լեզուն օրուան կարգախօսային չարիքէն: Դիտէ՞ր գրաբարը՝ Ոչ մէկ կոսկած: Մեր գիւղին մէջ, Դուրեանէն երեսուն տարի հաքը, մինք ոչ միայն կ'անգիտանայինք աշխարհաբարը, այլև գրաբար ճառ, նամակ, քերթուած կը ճարտարապետէինք, գեղացի վարժապետներէ առաջնորդուած: 1870ին գրաբար գրել չկրցող մը, գրականութեան սպասաւորի շարքերուն, Բմբոնելի չէ: Ուրեմն արձակը, լրագրականը, աշխարհաբարը՝ խոտելի, արհամարհելի մարդանքներ: Նոսր չարքին մէջ վարպետը տուած էր դասը ինքնին, սանկ ընթացիկ, հասարակ նիւթերը, ամենուն մատչելի, կաղապարեալ ռամկարանութեամբ որ աշխարհաբարին յաւակնուող մէկ համանիշ է հոս: Հայրենիքն կէսը այսպէս զիջուած է մեր աշխարհաբար, պատուական արքային կողմէ ապօրոնեան շնորհ մը ինչպէս: Խորունկ, խորունկ անդամաւորները, վսեմաթուի խոյանքները, ծանրածանր խորհրդածութիւնները Ալիշան չէր կրնար գրաբարով չընել: Միտք բանի՞ն այս թարմացումներուն: Այն տխուր իրականութեան շեշտումը որուն համեմատ Մահ Սոլթապայ թարգմանել մը երիտասարդ, խանդավառ, խառնուածք ունեցող ուսուցչի մը համար կը բարձրանայ գրականութիւն ընելու, ըրած ըլլալու երջանիկ պատրանքին: Ուրեմն: Կը մնայ Դուրեանը տեսնել 1865ին, երբ անոր հոգին կը բիւրեղացայ, (բացէք տարագը, ես չունիմ ժամանակ) հիացում մին մէջը շրջանային բարեխառնութեան ու կարգացէք իր Խշիւ, Խշիւ լի, Պէտք է Բեռնէլ քերթուածները, որոնք պարտաւոր էին կրելու տիրական ազգուրեանքներ (ամէն սկսնակ այդ գծաբետ հարկին տակ կը ստորագրէ իր մեղքերը: Հարիւրներու կը հասնին Մեծարկնցի մեղքերը, գործածած հեշտ հիացմանը մէջ Սիւսիլեան prosodieին) Վենետիկեան քերթողականին: Ո՞վ ըսաւ իւրեն թէ բանաստեղծը ինքզինքը ըլլալ կրցողն է միայն: Պետրոս Դուրեան հազիւ յիշած է որ այդ օրերուն բոցածածանջ, եզակի, անհուն քերթողներ կային հայոց գրական հորիզոնը լուսաւորող: Այս յիշատակումն ալ մենք կը զգանք իր ձախորդ քերթուածներուն մէջ (ահա թէ ինչու կրկնելով կը կրկնեմ որ Դուրեան իր մեղքերը պարտական էր իր ժամանակին):

Պետրոս Դուբրան իր թէքնիքը չէ ճարած ուրեմն գիրքերու, աշկերտութեան, հիացման ճամբաներով: (Ահա թէ ինչու դժուարութեան մէջ չեմ իր տաղանդը տեսնելու հանճարայնութեան մը լուստպոսակին մէջ, քանի որ ըստ սահմանի հանճարը շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ, ինքզինքը եղող աւելի կամ նուազ բախտաւոր կամ անբախտ բանուորն է, անձանօթին համար, բայց մանաւանդ անձանօթին վրայ աշխատող): Անք ունինք գեղեցիկ բացատրութիւն մը, այս կարգէ յաջողուած քննիր պատկերող: Կ'ըսենք՝ հետք եր բերած: Այս շրջաբանութիւնը, շատ յարմար խառնուածքը, զգայնութիւնը բացատրելու, դուռ կը բանայ սովորութեան անշուշտ, երբ գործածուի գրելու քիֆ-նիքի մը համար որ գրեթէ միշտ ազատական է: Բայց միւս կողմէն գիրքեր կան որ լեզու մը սկսած, գրականութիւն մը ստեղծած են (Աստուածայն կարգաւորութիւն, Ալեքս. Հայաստան, յիշելու համար ամենուն ծանօթները): Բառսուն տարի է կը պնդեմ որ արեւմտահայ քնարականութիւնը կը սկսի Պետրոս Դուբրանով: Մարդիկ այս հաւաստումը սիրեցին վերածել Օշականեան aphorismներուն, յաճախ խնդրական, քինախնդրական, ինքնահաւան հոգեբանութեան մը ծնունդ: Իրողութիւնը, սակայն, պարզ դիտողութեամբ մը ուրիշ բան չի թելադրեր մեզի: Բանաստեղծութիւն մը սկսելու շատ ընդարձակ փառքը միամիտ չեմ քսանէն վար տղու մենաշնորհին վերածելու: Հայոց բանաստեղծութիւնը հազարամեր ունի իրեն հասակ: Հայոց Արուեստը նոյնպէս: Ինչ որ վերի հաւաստումը ունի նկատի, այդ բանաստեղծութեան ու այդ արուեստին մէկ փոքր շրջանն է, նոյնիսկ հարիւրամ մըն ալ չընդգրկող: Ատիկա արեւմտահայ քնարականութիւնն է, այսինքն մեր օրերու գրական գործունէութեան մը մէջ (Ժողովուրդներու գրական ծիղը, որքան ալ տարտղնուած թուի երբ այդ ստեղծումին մէջը կ'ապրինք, ժամանակին հետ, կը շրջագծուի, կ'ամբողջանայ, ըլլալու համար, դարերու հեռաւորութեան մը ընդմէջէն Ոսկեգարու (Ե.) գրականութիւն, ԺԲ. դարու գրականութիւն. շատին գրականութիւն, հիլէն գրականութիւն՝ օտարներու համար) նիւզ մը: Այսինքն ինչ որ 1850 էն մինչեւ 1915 մեր գրողները իրագործած են աստուածներու բարբառով Պիտի հարցէք — ո՛ր կը նետես Պէշիկ-թաշլեանը, Թէրզեանը, Նար-Պէյը, Պէրպէրեանը, Չերազը, Եղիան, Ալթեանը, Աճէմեանը, բոլորն ալ այդ բանաստեղծութեան մէջ պոսկաւոր հիացմամբ ու «արժանեօք»: — Բայց պատմութիւն, հասարակաց գերեզմանին և ոչ թէ Մեհեալ ծով: Ա-

ւելի համեստ անուն մըն է ն. Ռուսինեան իր քերթող : Անոր նամուղաբար գրած մէկ քերթուածը — Կէլէկ — նոյնքան թունդ ապրումներու ծնունդ է ու արձագանդ որքան Աւ Ղէփեան Ալեֆաշին : Մեր ժողովրդական երգերը : Սայեաք — Նովան : Գուշակը : Անշուշտ : Այս բոլորը գոյ էին, անկախ Պետրոս Դուրեանէն : Այս բոլորը քեֆնիք մը վեր իրողութիւններ են նոյն ատեն ու զիս հարցապնդող քննադատները մոռնալու չեն այս տղոր ճշմարտութիւնն ալ : Արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը շատ ուրշ, շրջագծուած, ինքնիր մէջ ամբողջ գործօնութիւն մըն է, հայ մտքէն : Պետրոս Դուրեան զայն է սկսած և ոչ թէ հայ բանաստեղծութիւնը : Հիմա գացէք թափառելու հասարակաց գերեզմանին մէջ մեր քերթողներուն : Իմաստութեան մէջ չէք կարդալու այդ մարդոց յիշատակը կերպարանող լիշատակարանները : ձեր մտքին մէջ երբ կը բանաք անոնց տաղարանները : Եթէ կեղծաւոր մը չէք, պիտի խոստովանիք դուք ձեզի թէ այդ անունները, համախումբ (պղտիկ շիջումով մը Պէշիկ-թաշիեանին) արժանի են մեր համակրանքին այնչափով որչափով որ այդ զգացումը տեղ ունի ձեր ներսը, ձեր ժողովուրդին համար աշխատող բոլոր մտաւորականներուն : Կեղծաւորութիւն՝ երբ ուզէք այդ համակրանքը գունաւորել ուրիշ ալ զգայութիւններով, ըսել թէ մեր երեւակայութեան, զգայութեան, խառնուածքին անմահ վկայութիւնները կը կազմեն Թէրզեանի քերթուածները, կամ ինքզինքը խաբել է, կամ ինքզինքը անգիտանալ : Թէրզեանի և ընկերաց ստանաւորները ամէն ժամանակներու համար կարելի գրական խաղարկութիւններ էին, քանի որ որեւէ գրիչ բռնող ընդունակ էր այդքան մը բառ քովէ քով շարելու, երբ արուեստին հիմնաւորման նորութիւնը, ինքնութիւնը, անփոխարինելի զիւտ պիտի պակսին մեր տողերուն : Պետրոս Դուրեան մեզ կը զարմացնէ, կ'ընկճէ, վասնզի ոչ միայն իր ջիւերուն վաստը կայ անհրաքելի իր տողերուն տակ, այլև այդ տողերուն մարմինին վրայ իր աստուածային մատին նորոգող կնիքը : Հոն էին մեր լեզուն, զայն պերճօրէն պատուաստող փաղանգը (վարժապետներու, քերթողներու, քերականներու) մեր ընկերութիւնը, զինքը յուզող տաք կիրքերով, Զարթօնքին զուգահեռ գործօն ապրումներով որոնք կերպարանքը կ'առնեն զարմանազան միութիւններու, կ'ըլլան ներկայացում, հանդէս, բանաստեղծութիւն, պատրիարքարանի բարեխառնութիւն, Ազգային Սահմանագրութիւն (մանաւանդ իր տարեդարձի հանգէսները) լուսաւորում ու պղտորապաշտու-

թիւն, լեզուապայքարը ու թերթապաշտութիւն: Հոն էին, Դուռ-
հանին տրամադրութեան տակ, այս հաւաքական յօյզերէն դուրս,
պարզ, տունի մը կապուած ցաւերը, տաղնապնները, աշխատան-
քը, հա՛ցը, երիտասարդի մը ամենէն նուաստ անապրումը երբ
գործ մը չունիս քեզ կշտայնող, քեզ ընկելով բեռ մը քու հօրը,
մօրը, տունիդ: Հոն էին կախարդական կայքերը, որոնց վրայ
սփիւռքը չէ եկած գործովի, այնքան անիկա կորսնցուցած է տեղէ
մը բխող զգալութեանց համար իր պապերուն ընկալչութիւնը,
բայց որոնք աշխարհի վրայ իրենց նմանները չունեցող հեշտու-
թիւններ էին գոյնէ, գիծէ, շրջանակէ ու միշտ, միշտ ապրումէ:
Պոլի՛սը: Լսել պէտք է այս ամենէն: Հոն էին, միշտ այդ տղուն
ընկալչութեան մատչելի, դարձեալ կախարդական ուրիշ ալ կեր-
պարանքներ որոնց ամբողջ գիւթքը, խռովքը զգալու համար
պարտաւոր էք շատ բան մոռնալ, դուք որ Բարիք էք ու Ֆրան-
սուհին կ'ապրիք, գրաստային աշխատանքէ մը վերջ քիչ մը
թեթեւալու, թարմանալու համար:

Երեկոյ ե. բոցավառ ե հորիզոն,
Կառւ մը կ'անցնի դադաղի պէս յամբարաց,
Դեղունի մը ընկզմանա՞ծ տօփե հոն,
Վերջալոյսի աղջի՞կ մ'է սա, ո՛վ Ասուած.

Երե նայի,
Կ'ըսես, «հիմա՛ կը մարի»:

Մեղրամոմե անդրիանդի մ'է հանգոյն,
Խնչ դալկահար ... կարծես հաշար վառե.
Պաստան մ'է նուրբ ներս վարդիկը տօգոյն.
Ասուած ըզնե զոյգ մ'աչերովն կը վառե.

Երե ժպտի,
Կ'ըսես, «ո՛հ, հիմա՛ կ'անցնի»:

Նայիլ կ'ուզէ, բայց աւելի կը նըւաղի,
Սիրք խունկի պէս կը մըխա՛յ սիրավառ.
Նե շողերու, բոյւերու ե քաղուհի,
Խոնջ քիթեռնիկ մ'որ կը խնդրէ ծաղկէ քառ.

Երե շարժի,
Կ'ըսես, «հիմա՛ կը քուչի»:

Լանջն ե յուզեալ Ովկեանի մը նըման.
Կ'ուզէ սիրե՛լ ... համբոյրի մ'հեռ նուաղիլ,

Մաշիլ, խամրիլ, խոնջած ընկնիլ գերեզման,
Բամել սիրոյ կրակե բաժկին հուսկ կաթիլ.

Եթէ շիկնի,

Կ'ըսես, «հիմա՛ կը բռնկի»:

Մտի մեղո՛ւ, ինչպէս կոչեց Լամարքին՝
Որուն ծրծած ծաղիկը՝ սիրս, մեղրն է սեր,
Ես կոչեմ զնէ կո՛յս՝ որուն սիրսն է երկին
Անհուն սիրոյ որ հորիզոն չունի դեռ.

Եթէ խօսի,

Կ'ըսես, «հիմա՛ կը հասնի»:

Նէ կը վառի, մի՛շտ կը վառի, չը հասնիր
Տընանկ կընոջ տանարն վառած հրագին պէս.
Աստղերու նման գիշեր սիրէ՝ փողփողիլ,
Կրակ մ'է փրթած կողէն սիրոյ բոցագէս...

Թէ իսկ մեռնի,

Կ'ըսես, «հիմա՛ կը ծնի»:

(ԹՐԲՈՒՀԻՆ)

*Արտագրեցի քերթուածը խորքի նկատողութիւններէն աւելի՝
Դուրեանին թէքնիքին իբր ամենէն հարազատ հանգիստանը:
Հիմա կ'արտագրեմ*

Լա՛ց ո՛ր կուսիկ. գի արսասու՛ք

Կուսին ի բիբ են մարգըրիս.

Լա՛ց ո՛ր կուսիկ. գի տրտմասու՛ք

Չքնաղ եւս են աշկունք վընիս:

Ըզփափկամեջք սիրեմ ծաղիկ
Որ ի դաշտիկ կայ պտակառուկ,
Ըզնա գիշերց պնէկ ցօղիկ
Արտար ըզլուխն առնէ կախուկ:

Սիրեմ ըզտղս ես լուսարփի
Որ ի նամէս ծոցոյ ամայոյն
Ի ծով ծաւալ փայլ ըզփայլի
Ոսկի հերաց ցոլան հանգոյն:

Ձանման փափուկ սիրեմ հրեշտակ
Որ ըզլիսօքն ամեալ բեւեր

Մասունք ի քնար սխրահընչակ
Լայ ըզմարդկան և՛ երկի զաւեր:

Լա՛ց ո՛ր կուսիկ, եւ զըթուրիւն
Ոչ սրբէ զայն շիրս անուշիկ,
Այլ կայ յակնիւ եւ ըզմայլուն,
Այնքա՛ն, քի լաս, ես գեղեցիկ:

Լա՛ց ո՛ր կուսիկ, մինչեւ յերկնից
Խջցէ դալար Երջանկութիւն
Եւ զգուեսցէ զայտերդ ամբիծ
Եւ ըզըլլիսիկդ այն զրգասո՛ւն:

Թուխ աչերոյդ ցացէ համբոյր
Զարսour անիս սրբել ի սպառ,
Եւ իբր ի բոց անուշաբոյր
Հալեալ ցնդին շիթի լուսավառ:

(ՏԱՂԵ ԵՒ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՔ Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ) (ԱՐՏԱՍՈՒՔ ԿՈՒՍԻՆ)

Զեմ գիտեր պէ՞տք է այս երկու քերթուածները դասական եւ զանազան զուգակշռելու: Ատոնցմէ առաջինը ամբողջ քաղաքակրթութիւն մըն է, անտիպ ապրումներու, անսովոր զգայուն թիւններու ու անբացատրելի զգացումներու անկարելի հանդէս մը: Էջեր անբաւական են այդ թրքուհիին թեւագրանքները, այդ քերթուածն ի վար, սպառելու. այնքան շատ բան տեսած է այդ տղան այդ կառքին մէջէն ու այնքան շատ բան է ապրած անոր ետեւէն: Սիւրբի տղաքը կառքին տեղ ունին ինքնաշարժը, շոգեմակոյղը, բայց չունին անոնց խորը «սրտիւղ» կախարդական ձեւերուն վրայ ոչ մէկ խորհուրդ, տագնապ: 1945ին կինը հեշտանքի ապրանք է, եթէ երբեք չէ տունի մը տէրը: Այն ատե՛ն: Բայց կարգա՛ւ, երկրորդ քերթուածը, այս անգամ մըտքով հետապնդելով Դուրեանին աղջիկը, Լսել թէ հմանողութեան մօտ բան մըն է Պէշիկթաշլեանին քերթուածը Ֆրանսերէն քերթուածի մը, կրկին անգամ կործանել է անոր հեղինակը: Հիւզոն, նոր չէ որ գիտենք, քիչ կը զգար, շատ ու խոշոր կը տեսներ որ հաւասար կուգայ կեղծ տեսներուն: Պէշիկթաշլեան բաւական հեռացած է բնագրէն: Բայց իր գրա՛ծը, Վերի տալալկա՛նը: Կ'ենթագրեմ թէ Դուրեան կարդացած էր այս քերթուածը, ինծի պէս տառապելով անոր մահկամուտիցէն: Թէ չէ յաջող իր Հայահէն, ատիկա չի կրնար կործանել Թէոհէն, որ

Դոււրեանին թէքնիքին բոլոր յանդգնութիւնները կարծես կը համախմբէ: Նայեցէք բառերուն որոնք սովորական՝ երբ իննան այդ տողերէն դուրս, ինչ նորութիւն, թրթիռ կը հագնին, այդ կախարդական շրջանակէն ներս: Ու ըլլալու համար ոչ թէ արդար, այլ փաստացի, ինչպէս կ'ըսեն, կուտամ սա քերթուածն ալ, հաւանաբար զիւրի ինկած վերի ոտանաւորներուն օրերուն:

ԿԸ ՍԻՐԵՑ ՁԻՍ

Կը հարցընես քե կը սիրե՞մ քեզ, հրեշտակ,
Ծաղիկ սիրոյ բուսեալ հոգւոյս յանապատ,
Ում նայելով լոկ կը հաշտին ամեն ցաւ.
Տարակուսած կը հարցընես ինծի զայն...
Ո՞հ, հառաչանքս քեզ չըսի՞մ բաւական:

Ինչպէս աչերն որ յառեցան արեւուն
Դոցուին բացուին՝ միշտ զարեգակ կը տեսնեն,
Այն վայրկեանն որ քեզ տեսայ, կոյս սիրուն,
Բեզմով կ'ապրիմ... Եւ դու զսիրելս հարցընես...
Այսչափ տագնապ, ո՞հ, բաւական չըսի՞մ քեզ...

Երբ դեմադեմ նստած՝ մտնունդ ըսպիտակ
Թողլով ձեռքիս մեջ՝ ըզմայլմամբ կը նայիս,
Խօսքերն ի շուրթն իմ կ'ըսապառն, ո՛վ հրեշտակ,
Կը նըւաղիմ, կը շիկնին այտս, հեղձնու ձայն...
Այսչափ արցունք չե՞մ յայտնէր սերս բաւական:

Աւա՛ղ, երկինք ինծի վնւած են, ո՛վ կոյս,
Նըման ծաղկին որ կը քողովի ծոցիդ մեջ,
Սիրել անձայն, սիրել սերտի՛ւ՝ այլ անոյս.
Ծըռեմ գըլուխս, երթամ շիրիմ մը փնտռեմ.
Սերս ու ցաւերս, ո՞հ, հասկընա՛ս այն ատեն...:

(Յ. ԹԵՐԶԵԱՆ)

(ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՔ, Ա. ՀԱՏՈՐ)

Այո՛ւ, Աւաղ, շատ քաղցրութեամբ պիտի ճօճէինք մեր գլուխը քու ետեւդ, ով պատուական, ազնուական, մեծատաղանդ մեծ բանաստեղծը սիրոյ, երբ բաժնուելով dulcinéeիդ քովէն՝ երթայիր վոսբորեան դարատափերը զարդարող նոճիներու խումբի մը տակ նստելու, խօսելու հարցումին ու քար մը վերցնելով տակը մտնելու քու յիմարութիւնդ հասունցնելու: Հարցումի մը դէմ զերեզման իջնե՛լ: Այս է ահա զարհուրելի, անկանգ-

նեղի ռումանթիզմը: Ու ասոր անունը մենք զրեր ենք սիրային բանաստեղծութիւն: Հիմա սասնըհինգ տարեկան տղու մը սա միամիտ բացաբանչութիւնն ալ կը գնեմ

Այլ ո՛չ, անգո՛ւր, եթէ տըւիր մեկուն սէր,
Իցի՛ւր ք'անոր գերեզմանին քարն լինիմ,
Եւ դու քօեմած զաւ սնչե՛լ շուրջս... արտասուե՛լ...
Բեզ հըպելու համար հարկ լսկ զոլ շիրիմ...:

(Պ. ԴՈՒՐԵԱՆ)

(ԻՅԻՒ ԹԵ)

ցոյց տալու համար թէ ո՞վ է բանաստեղծը:

Տակաւին պէտք պիտի ըլլար քերթուածներ արտատպել Պէրպէրեանէն, Սէթեանէն, Աճէմեանէն, Նոյնիսկ Չերազէն որպէսզի ձեր առջեւ ունենայիք ողբերգութիւնը հայոց բանաստեղծութեան, մանաւանդ իրրեւ թէքնիք: Կը խնայեմ այդ տրտմութիւնը: Կրնաք վստահ ըլլալ որ ո՛չ Պէշիկթաշեան, ո՛չ Թէրզեան և ոչ ալ ընկերները իրենց քերթուածները — անոնք որոնք տաղաչափութիւն են ու բացի Պէշիկթաշեանի տառնակ մը քերթուածներէն մնացեալները ուրիշ բան չեն — երկնելու համար ոչ մէկ ապրումի կարիք չունեցան: Ողջ ըլլային հայոց բառարանները: Ողջ ըլլար Վենետիկը որ այդ մարդոց ուղղակի կամ անուղղակի՝ մատով վանկ համրել էր վարժեցուցած: Եւստիլ սեղանին առջեւ, հաւանաբար այդ կոյսերուն իսկ աչքին առջեւ շարժել գրիչը որպէսզի բուսնէին սե նշանները թուղթին վրայ . . . : Այդքան անուշով բան էր այդ երիտասարդներուն համար բանաստեղծութիւնը. այլապէս մարդ կը վարանէր հարցումի մը իրրեւ պատասխան երթալ գերեզման փնտռելը, հոն իջեցնելու համար սէր ու ցաւ: Ու տրտմութիւն տրտմութեանց: Այս երիտասարդները ոչ իսկ բոպէ մը կը հաւատային իրենց ըսածին, քանի որ կ'ապրէին իրենց գարունքը ուրկէ մահը դեռ չուքն իսկ չէր անցուցած, այդ 1870ին: Սեր սերունդը թուրքին եաթաղանին կերպարանքովը պատանի պատանի ճանչցեր էր այդ մահը: Իրենք այդ Պոլիսին հեշտութիւնները ունեցան իրենց պահապան ու գրգարան:

Դրէք այս անլրջութիւններուն տեղ իրաւ ցաւը, պատասխանուն քոֆեր, արիւնլուայ քրքներ, մեղրամոմէ մաւրմին մը, երեսի տեղ անորակելի աւերակ մը ու կուրծքին տակ անսամման ըղձաւորութիւնը սեւիմ, որով պիտի չարգարուին ծերախտաւորները: Տուէք այս ամէնը Մկրտիչին ու անիկա պիտի գլմէ

Բագրատունիի, Հիւրմիւզի կաղապարներուն հանելու համար Յէֆէն հաւաքը, Գնար և շէրէճը, Թշլ Կոստը, Նէրէա՝ Ինչ կոյսը, Յէշէա՝ Ղէն կոյսը, (որ ունի երգ անխմաստ վերնագիրը), Կարծեցի Տաւաշը (մերձ ի մահ գրուած) անուններով կառույցները որոնց քեֆնիքը չէ որ կ'արհամարհեմ (Պէշիկթաշլեանի խառնուած քին համար այս մենաստանին չափը պաշտպանութիւն մըն էր, քանի որ ստիպուած էր անգոյից, մտացածիցին չլրայ աշխատիլ։ Դուրեան չէ համբուրած անշուշտ իր երգած աղջիկները, կոյսերը, բայց զանոնք մուսաներու կայաններն ալ բարձրացնելու տառապանքէն զերծ է մնացած։ Մ. Պէշիկթաշլեան իրաւ աղջիկներ, կոյսեր անճանաչելի ընելու համար դասակարգին ճիւղականից բոլոր քողերը, զարդը, միջոցները ստիպուած է օգտագործել։ Այս է պատճառը թերեւս որ իր կոյսերը այնքան վերէն կը սաւառնի, այնքան քիչ կը շօշափուի), այլ ատոնց ներսը սեւեռուած, ատոնցմով ուղուած ապրումին անրնականութիւնը։ Մէկը իր սէրը յայտնել կարենալու համար պիտի մեռնի, թաղուի, պիտի պատռէ դամբանին հողերը ու երթայ թափառիլ սիրականին պարտէզներուն, անոր նոր սիրաբանութիւնները խանդարել իսկ խղճահարկու իր անխմաստ ուրուականութիւնը պատմելու այդ աղջկան որ չի յիշեր զինքը (Յէֆէն հաւաք)։ միւսը՝ տղայական հարցումէ մը խռովայոյզ, երկինք-գետին պիտի չփարանի վկայ կանչելու իր սիրոյն ամբառութիւնը ու պիտի վազէ շիրիմ փնտռելու, հոն իջնելու անպատմելի նախնամտութեամբ մը, գիրքերը կ'ըսեն պարզամտութեամբ մը։ Այնքանին սիրային քերթուածը վերլուծուած է իր բաժինին մէջ։

Դուրեան այդ ամէնը առած է ու զրած մեր լեզուին տամենէն պարզ, իրաւ բառերուն պատանքին ու զանոնք յանձնած . . . յաւիտենութեան։ Գիտնալով։ Անգիտակցօրէն։ Առօրեանական է հարցումը։ Արդիւնքը մէջտեղն է։ — Իր տաղանդը զոր երեք քառորդ զարը անկարող է մնացած փշրանքով իսկ խաթարելու։ Հարազատ բանաստեղծութեան փառքն է ժամանակէ մը զերծ ծնած ըլլալը։ Բայց թէքիք մը ժամանակ է միշտ։ Դուրեան իր հանճարին հոսումովը այդ ժամանակն ալ բիւրեղացուցած է ու փրկած իր խորքը, իր սիրուն բառերը ազատագրելով իրենց վաղանցուկ խմաստէն։ Եւ խառնական է

Թօսեցայ գիրկն ես իրեւ,

Համբոյր մ'անհուն պալկանաւր,

Թէ՛ իբրեւ խորք, թէ՛ մանաւանդ իբր ձև։

Աւելորդ է թերեւս, այս ամենէն վերջ, ծանրանալ այն իրողութեան թէ զգայնութիւն, խորք, յուզում, խառնուածք, ծնունդ, նոյնիսկ թէքնիք իրենց զգեստը պարտաւոր են գտնել ձեւի մը տակ որուն տարրերը երկինքէն չեն իյնար, այլ կուգան լեզուէ մը: Աւելին: Բանաստեղծութիւն գրելու օրէնքներ, ասոնք սորվեցնող գիրքեր: Մանաւանդ անբանաստեղծ մարդոց մօտ գիտուած բծախնդիր փոյթը չափին, կանոնին ու յարակից նրբութիւններուն: Յանգը և իր բառարանը: Հայկական չափը և իր հոչակը: Վեներտիկեան թարգմանութիւններ ու Անակրէոնի քնարական կաղապարները (Թէրզեանէ թարգմանուած ու ձօնուած . . . մեծ ճարտարապետներու): Կարճ՝ այն ամէնը որով խանդավառ կ'ըլլան խորքէ աղքատներ երբ այնքան մեծ խնամքով մը կը բանին իրենց քերթուածները: Դուրեանի առթիւ մեր prosodie՝ չեմ ենթարկեր վերլուծման, այն գլխաւոր պատճառով որ Դուրեան չէ մտածած նման փառքերու (իր աճապարական կաղապարները կը բացատրուին տարիքին մատաղութեամբը) ու ընթացիկ, պարզագոյն, քնարականին ամենէն մօտ կաղապարներու վրայ գործադրած է հէնքը իր տաղերուն: Հագիւ քանի մը մեծաչափ տաղերուն: Մնացեալները պարզ, սոսկական մարդոց մատչելի ու թոտնեան, չատ չատ մետասանոտեան կաղապարներ կը գործածեն:

Շատ տարօրինակ, անընդունելի նորութիւն մը կ'ըսեմ արդեօք երբ յայտարարեմ թէ Դուրեանի տղը, որ նախնական տարին է տաղերուն շէնքին, կտրուած է, թելադրուած է, բխած է անոր թոքերուն կշռոյթէն, ինչպէս կ'ըսեն և ես կը հաւատամ թէ պէտք է ըլլայ տողը՝ ամէն վաւերական արուեստագէտի: Բառուրդ դար կայ որ գրեր եմ թէ մենք կը գրենք մեր բոֆերովը: Շնչառութեան կշռոյթը մեր օրկանիզմին ամենէն անհերքելի կնիքովը կը տիրապետէ մեր ոչ միայն մարմնեղէն գործունութեան, այլև նոյն ճամբով մեր իմացականութեան ծորումներն ալ կ'ենթարկէ իր ճնշումին: Դուրեանի տողները տողերն են մէկու մը որուն շունչը հազիւ հազ կը հասնի չորս-հինգ բառերու թաւալին: Եթէ ճիշդ է ասիկա ամենէն բնական կեանքին վրայ, ինչո՞ւ չ'ըլլայ ճիշդ իմացականին ալ համար: Ատեն մը տքացող, հեասպառ էին մարդիկ (ամենածանր վարդերու բեռան տակ հաւանաբար) երբ երկու-երեք տողին անգամ մը կարծես շունչ առնելու համար կը կենային, կը կեցընէին տողը և ո՞նի մը կ'արձակէին. առանց խորհելու թէ տողին ներսը ոչ մէկ արդատացում չունեցող այդ սուտ բացազանչութիւնը յոգնութեան

մը վկայութիւնն էր, ինչպէս աւելորդ բնու՝ արդէն ծանրաբեռն տողին վրայ: Դուրեանին տողը զիւր է երբ վանկերուն թիւը չանցնիր ութը: Նոյնիսկ հոն ուր զգայնութիւնը կը յորդի քիչ մը սողին կաղապարէն (Տրտռալ, Ա., Պեռքէ Եւ Դեռ) դարձեալ Դուրեանին տողը կը հատնի ներսէն պաշտպանուած, հատածներուն շատ լայն կամուրջներով: Տողի մը վրայ մտածումը, պատկերը, յուզումը իրենք զիրենք ամբողջութեամբ կ'իրագործեն: Բզբտուած թոքերու սա միմունջը — իր քերթուածները ուրիշ բան չեն —, մի միայն հիմնականով պայմանաւոր, բարիքն է վայելած զարդէն, ածականէն խնայուելու և թէքնիք մը ուսումնասիրելու սա փորձին մէջ իր արդարացումն ունի, քանի որ այդ տողը զրեթէ բնախօսական ճիշդ մըն է առանց չպարի, ըսի, առանց բռնաւորման, ուղղակի ըսող ու մէկ անգամէն ինքզինքը կաղապարող: Անշուշտ թերեւ քիչ մը արկածախնդրութիւն՝ սա նկատողութիւններու շարքը, մեծութիւնը բանաստեղծի մը այսպէս կախման մէջը տեսնել տողերուն փոքրութեան: Բայց նոր չէ որ պաշտպանած եւ քոֆայիմ տեսութիւնը: Գրաւորութիւնը սանկ ու նանկ գիտութիւն մը չէ: Ամերիկացիք մասնագէտներ կը պահեն դատարաններու մէջ, մեծ ոճրագործներուն թաքուն անձնաւորութեան վրայ իրենց զիրին բերելիք փաստերուն պաշտօնապէս հաւատալով: Գիր մը մարդէ մը վկայութիւն մըն է, տող մը՝ միտքէ մը, խառնուածքէ մը, ջղային դրութեանէ մը ինչո՞ւ չառբերէ նոյնքան վկայութիւն:

Պատիւ ուրեմն այն տղուն որ յաջողած է իր տողը մերկ պահել, վտարելով զարդն ու սուտը: Բայց ըրած է աւելին, օրուան ամենէն խնկուած ձեւերը, փնտռուած շարադրումը անտեսելով: Բերթուածը որ տաղարանին քնարական մասը կը փակէ (Ա. վերնագրով և ճիւղաւորութեան պատճառաւ բնականաւոր ստորագրումով մը) հաւաքարանն է Դուրեանի բոլոր տաղաչափական հնարամտութեան, յանդէն, հատածէն անկախարար կ'ակնարկեմ ոճին, բառերուն ընտրութեան, մանաւանդ ոգիին սրունք 1870ի մեր ախորժակները կը կերպողներն բայց չեն կործաներ քերթուածը:

Ա.

Երեկոյեան բալն կը սողար բարդիլ խաւ,
Աստղազարդ անդունդն ճիւղիլ լուռ ու սեւալ,
Տըխաւը ըսուեք զոր կը ձրկեր իր ետեւ

Լուսափրքիք օրն սիրայնոց կարնասեւ:
 Կը նըբմարուէր հազիւ երկնի կապուսակ
 Գմբէքին խոր վալիլոյ լ'ալւոյն ջինց յասակ
 Անդրադարձող գիշերուան աստղն անդրանիկ
 Զոր գրկեցին շուս վոսփորեան խոնջ ալիք:
 Մարը մեկնող արփալոյն մարէր հուռի շառալլ
 Սառնամանուս բլրոց վրայ քալլ առ քալլ,
 Ինչպէս հիւծեալ կոյսի մ'ակնարկ առ դամբան՝
 Ուր պարեն ցուրտ ծիծաղք սիրոյ դառնութեան,
 Ինչպէս եւ իմ դիւքեալ ակնարկս առ արօտ՝
 Զոր մըրազնեց մառախուղ մի նախանձոտ,
 Ի՛նչ քը կ'ըցի ընդնձարել եակն ան
 Զոր գգուէին ճանանչ, զեփիւռ իրիկուան:
 Հոգմածածան իր շրջազգեստն ու հոպոպք,
 Դեղձան վարսից գիրգ ուլան շուրջ ոսկի ծոպք,
 Կարծես ծաղիկ մ'էր երազի հիաստանչ,
 Կը կոխկըռտէր այն ծաղկալից մարգագ լոնջ.
 Թողէ՛ք կոխել, զի կը փրքքէ աւելի,
 Երբոր հովիկըն այսէն գոյն գեղանի
 Եւ իր ամբիծ լանջէն առած քիչ մը հոտ
 Տանի սփռէ անապատներն աւազոտ,
 Ի՛նչ փրքքին ծաղիկներ բիւր առաւել.
 Անոր համար ի՞նչ է ծաղիկը ծաղկել
 Մինչդեռ սիրոյ կէս դիակներ կը յառնեն
 Երբ սեւ աչքէն սըլաք մ'ուղղէ բոցեղեն:

(ՏԱՂԵ ԵՒ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ Պ. ԴՈՒՐԵԱՆԻ)

(Ա.)

Հիւանդութեամբ ընդհատուած քերթուածը Դուրեանի թէքնի-
 քին անխառն վկայութիւնն է: Կը կարծեմ թէ ասիկա առջի
 բուխն է հոյակապ քերթուածի մը զոր իրագործելու միջոցը է
 ունեցած թշուառ բանաստեղծը: Ըսել կ'ուզեմ՝ զարգը, թաւ-
 մատար վերագիրները, ոչ անհրաժեշտ տողերը վերի քերթու-
 ծէն կը մատնեն կատարելութիւնը այն միւսներուն ուրոք երկ-
 րորդ անգամ անցան մշակումի: Տրտման շուռազուճները բազ-
 դատելի էն այս քերթուածին տկարութեանց, վասնզի կուգան
 խորքէն: Հոս նուազումը կը ստեղծուի նիւթին, խորքին նի-
 հարութեամբը: Ի՞նչ է յատկը այս երեսունի մօտ տողերուն:
 Երեկոյ մը: Աղջիկ մը: Երկուքն ալ Դուրեանի տաղարանին մէջ
 տիրական նիւթեր: Բայց հեռուէն հեռու բացատրութիւն մը

Կրտսեր Ռոմանթիքներու երեկոներուն և կոյսերուն, միզի պիտի բերէր անխորտակելի փաստեր իրաւ բանաստեղծութենէն: Վերի տաղը կը գատէք բայց կը զգուշանաք գատապարտուէ, անոր համար որ մեծ բանաստեղծի մը շունչը միայն չէ անցած այդ շէնքին մէջէն, այլ և անոր ներքին կշռոյթը, անոր թէք-նիքը թէկուզ թերի, թէկուզ անխնամ՝ կը զգաք դարձեալ: Որքան չատ են յաջող տողերը, բազմատառ անյաջողներուն: Դուրեանին թէքնիքը միայն կատարեալ տղի յաջողուածք մը չէ: Անոր գործիքը, լեզուն: Մէկ անգամէն, այդքան կանուխ, գրաւական մըն է այն հրաշալի գեղեցկութեան, որ պիտի տաւ զաւարէր արեւմտահայ աշխարհաբարը: Վերցուցէք Դուրեանի լեզուն, հաւանաբար աղէտը պիտի գարնէր այդ սքանչելի դաշնակութիւնը, յաւակնիտ, խուժ, նանրամիտ մարդոց փառասիրութիւններուն զոհ մը դառնալով: Դիտէք Չերազի ընտրողական աշխարհաբարին բարբարոսութիւնը: Ջայն երկնողին անտաղանդութիւնը անշուշտ վերջ ի վերջոյ պիտի անդրադառնար ծնունդին ալ վրայ: Բայց գրէք Եղիա մը, այսինքն տաղանդը այդ յիմարութեան պահպանակ ու դուք հեռու չէք մեր լեզուն նահատակելէ: Ու միւս խմբակը, Գարադաշով զլխաւորուած, նոյնքան ու թերեւ աւելի վտանգաւոր, վասնզի վարժապետական (*) փառասիրութիւնը աւելի տարածուն, համայն-

(*) Գաղիացիք, մանաւանդ գերմանները մեծ աղէտի մը կերպարանքով տեսան այդ դասախօսներուն կշիռը գրականութեան վրայ: 1890ին Սորպոնի confrencierները և Հայտէլպէրկի herr professorները ճաշակին արքթաթորներն էին: Պէտք եղաւ իրաւ տաղանդներու հզօր հակադդեցութեան մը՝ այդ մարդերը քշելու իրենց դիրքերուն, գաղիացիք՝ ժիւ, գերմանները՝ ժիւ: Գարեբու իրենց գրականութիւններուն մենագրական մասնագիտութեան: Մեր վենետիկը մեր գրական ճաշակը խաթարեց, ստեղծելով մեր Ռոմանթիքները (Աւագն ու Կրտսերը): Մեր վիեննան հեղինակն է լեզուական չարաչափութեան: Ու երկու վանքերու այս մեղքերը իրարու յաւելումով մը անցան նաև Պոլսոյ վարժապետներէն որոնք միշտ աղերսներ ունէին վանքերուն ուսուցչութիւն: 1880ին մեր աշխարհաբարը պէտք էր մեղքնալ գրիչներուն տակը Եղիային, Եղիշէ վարդապետ Դուրեանին, Սրբուհի Տիւսաբին, Կրտսեր Ռոմանթիքներուն, Զ. Դուրգէնին, Մատթիա Գարապին, Զօհրայ 1883ին կը ստուրագրէ ոտանաւոր մը զոր Թէրպեան պիտի չմերժէր լեզուական արժանիքներէն նուաճուած այդ տաղաչափութեան: Իրապաշտները Զօրայեանին, Տէրոյնցին օրերը միտքէ չանցուցին վերակազմել, լեզուի հարցին մէջ, 1880էն մինչև սանկ 1885 ու աւելի վերջերը, աշխարհաբարի տաղնապը մեր գրական կեանքը լեցնող գերագոյն տաղնապն է: Իրապաշտները կը վայելէին հանճարային վարկը Դուրեանի աշխարհաբարին:

նական նկարագիր ունի։ Երկու հերձուածներն ալ մեր դրական-
նութեան պատմութեան մէջ լիզուական չարիքով մը չեն միայն
հռչակաւոր, այլև պատիւը կը վայելեն դրական ամենէն ստերջ
չըջանը տուած ըլլալ այդ դրականութեան։ Գրական Պոքթերու հրա-
տարակութիւնը յաւակնոտ փորձ մըն է Տադ և Թարբերգ-Ֆէնէր
ստուերի մէջ ձգելու։ Անկէ տարի մը երկու վերջն է Աւաջէն Տե-
բէր։ Անոր տարիով՝ Սոս-Եր Լայկանէր։ Ու մարդ չի կրնար
չհարցնել թէ առջի տաղարաններուն հեղինակները չէին կար-
գացած Դուրեանը։ Քալեցէք ժամանակն ի վար։ Մինչև 1880՝
ոչ մէկ գիրք որ այսօր կշիռ մը պարզէր ոչ թէ դրական արժա-
նաւորութեամբ մը, այլ պարզ մտադրութեամբ մը։ Վարժա-
պետներու միահեծան կայսրութիւնն է, արքայից արքայ Գա-
րագալի մականին ներքև։ 1885ին՝ Արփարեան։ Եղիան իր թեր-
թուկներովը և հանդէսովը, մանաւանդ օրաթերթին իշխանապե-
տութեամբը այդ դրականութեան enfant gâtéն չէ միայն, այլև
մենտոր, ամենագէտ, ամենահաս հանճարը։ 1888ին՝ Լուսնիք,
Արեւելով։ 1891ին՝ Լայքէիք։ Մատենագիտութիւն չէ իմ առա-
ջագրածը։ Այլ երիտասարդ տաղանդներու փառանգին արի պայ-
քարը որ կը յանգէր կորսուածին վերափառքին։ Դուրեանին աչ-
խարհաբարը կը դառնար մեր բանաստեղծութեան լիզուն։ Սի-
պիլ կը յարէր նորերուն, ինք ալ նոր մը բայց զառածած դրա-
բարեան հեշտանքներու։ Արշալայի Ձայները (1891-92) մեր տաղա-
չափութեան մէջ թուական մըն է, բայց Թրեւո-Տէրը (1893)
թուական մըն է, ոչ միայն քերթողականին նորագոյնը, այլ
մանաւանդ աշխարհաբարին վերջնական նուիրագործումովը։
Զօպանեան գտած էր Դուրեանը։

Ուրիշ։

Դուրեանի հետ կը դուրսին բազմաթիւ շահեկան հարցեր։
Իմ Լաֆաշիքը, ընդհանրութեանց ուշադիր, պիտի չուզէր
փորձել՝ օրինակի համար՝ զուգակցիւնեք ընդմէջ Դուրեանի և Պէ-
շիկթաշխանի, թէև անոր հեղինակը կը հաւատայ որ նման ձեռ-
նարկ մը բախտաւոր արդիւնքներու կարող է հասնիլ, մանա-

Անշուշտ ասիկա անուղղակի ազդեցութիւն մը՝ երբ տեսնուի հարեանցի,
ծանրակշիռ իրողութիւն մըն է երբ վերածուի իր ճիշդ տարողութեան։
1885ին Զօպանեան կը ստորագրէ իր առաջին ոտանաւորները, ճիշդ ու
ճիշդ Պէշիկթաշխանին բարբառանքը։ 5-6 տարի վերջը այդ աղուը ողջ-
մտութիւնը կը միջամտեր, որպէսզի անիկա լքէր այդ անիմաստ խաչա-
կրութիւնը։ Դուրեանին համար անոր հիացումը տեղ մը ունէր հաջկա-
սա արեւելումին մէջ։

ւանդ երբ ըլլայ պաշտպանուած գրական, գեղագիտական տժան տեսութիւններու փոխարէն՝ վերարտադրումովը կեանքի պայմաններուն որոնք տրամադրուած էին երկու հիւծախտաւոր քերթողներուն: Ընդմէջ Վարուժանի և Սիւսանթոյի, որոնց հոգեխառնութեան արտահանումը պիտի դնէր աշխատաւորը այլապէս հեռահաս ապրումներու բարիքին, քանի որ այդ կղերաբախտ նահատակները յանգումներ էին, այսինքն վերջին կերպարանքները հոգեկան վիճակներու որոնք այլևս հանդիպելի չեն սփիւռւօքէն վերջն ալ: Ընդմէջ Սիւսիլի և Տիւսարի, միշտ չքեղ համագրումներու հասնող, վասնզի երկու կիներուն զգացական, սեռային, հոգեկան և իմացական աշխարհները ոչ միայն իրենց ժամանակին համար հակընդդէմ տախտակներ են այսօր, այլև անհեռացած կեանքի մը թանկագին վերբերումներ: Սփիւռքի իմաստունները փոխանակ հիւները առէք դնելու (իբրև անպէտք առարկայ մէկզի նետել) լաւ կ'ընեն երբ մեր գրականութեան դէմքերը ենթարկեն խղճամիտ վերլուծման: Թէրդեան մը, իր ձախող քերթողութեամբ, դարձեալ արժանաւոր նւթ մըն է: Ինչ որ կը փրկուի մեր անցեալէն, միշտ շահ մըն է մեր ներկայ անժառանգութիւնը դարմանել փորձող:

Մտադրած էի չզբաղիլ Դուրեանին թատրոններովը: Բայց յապաղած խղճահարութիւն մը զիս կ'ընէ զիջող: Իր առիթով կը տրուի արեւմտահայ մշակոյթին էական ճիւղերէն մէկուն՝ թատրոնին շրջափոխութիւնը: Չունիմ ժամանակ ծանր այդ աշխատանքը ստանձնելու հոս: Պատմիչները տուած են հիմնական գիծերը այդ շրջափոխութեան: Արագ վերաքաղ մը՝ որպէսզի Դուրեանին թատերական վերիպանքը ըլլայ մարդկային, ընդունելի, ազատուելով իր տարօրինակութենէն: Հանճարային քերթող մը ինչո՞ւ չանդրադառնար իր թատերական անբաւարարութեան: Քիչ մը վարը պատասխանը:

Ինչ որ արեւմտահայ թատերական գրականութիւն կ'անուանենք, դժբախտ վերիպանք մըն է, և ոչ թէ լուրջ, գիտակցուած շարժում մը: Կրթանք մը ըլլալէ առաջ, Կը շրջիմ ժամանակին ընթացքէն, ու 1940էն վար կ'իջնեմ աչքի տուլ և ունենալու համար մեր տուածը այդ ճիւղին մէջ: Քառօրդ դար մեր սփիւռքը պայքարեցաւ ազգային թատերական գրականութիւն մը ստեղծելու:

լու սրտառուէ ճիգով: Բոլոր կեղրոն գաղութները, ինչպէս երկրորդական քաղաքիկներ իրարու հետ մրցումի ելան իրենց բնմեքը, սիրողներու խումբերը քարէն ստեղծելու: Պաշտօնական քաջալերութիւն: Մրցանակներ: Հայրենասիրական ելույթներ: Հայրենակցական շահագիտութիւն: Կուսակցական պրոպականտ: Ակումբներու ելեմտական ձեռնարկներ: Մամուլ: Դպրոց: Եկեղեցի: Հասարակութիւն: — Ամբողջ մեր իմացական մեքենան շարժումի մտաւ: Բայց հայ թատերական գրականութիւնը չեղաւ իրականութիւն: Ո՞ւր է լուծումը սա առեղծուածին:

— Շատ պարզ իրողութեան մը մէջ, դոր, աւա՛ղ, կ'անգիտանայինք 1850ին, 1870ին, 1910ին ու 1940ին: Ատիկա՝ թատրոնին իսկ նկարագրին մէջ ներդոյակ հանգամանք մը: Գրական սեռերէն միակն է ան որուն կեանքը պայմանաւոր է զլիսաւոր երեք ուժերով. 1) գրողը, 2) գերասանը, 3) հասարակութիւնը: Առանց այս գլխաւոր երեք ազդակներու ներդաշնակ գործողութեան, թատրոն մը շատ շատ արեւմտահայ թատրոնին կերպարանքը կուտայ մեղի:

« . — Չուցինք գրողը: Զուռէինք զայն լման կէս դար, նոյնիսկ երբ քիչ շատ տանելի բեմ մը, քանի մը իրաւ, մեծատաղանդ գերասաններ պահ մը տիրապետեցին մեր հողիններուն: Զուր տեղը չէր որ անոնք թարգմանութիւններու վրայ սպառեցին իրենց տաղանդը: Թատերադիրը, ըսեր եմ այնքան անգամներ, կը ծնի, ինչպէս տաղանդով պայմանաւոր մտքի միւս աշխատաւորները: Մենք զայն կը ստեղծենք զպրօցէն, չուկաւէն, ակումբներէ, աս ու ան կարիքներէ: Կարգացէք 1905ին Մխիթարեաններու երկհարիւրամեակին նուիրուած ստուար հատորը, հոն գտնելու համար չարիքին արմատը: Հարիւրաւոր խաղի անուններ կը լիւնէ այդ յիշատակարանը աշխատասիրող վարդապետը, բոլորն ալ վենետիկի կղզիին մէջ ներկայացուած, մեծ մասով ինքնագիր: Մուրատ—Ռաֆայէլեանի աշակերտները հեղինակներ են, զպրօցին իսկ սեղաններէն, ըլլալու համար տարիքին քալելովը . . . թարգմանիչներ, պերճ գրաբար, դասական ողբերգութիւններու: Հէքիմեան, Թղիան, Թէրգեան, Մ. Պէշիկթաշեան, Նար—Պէյ այդ վարժանքն է որ լրջօրէն փոխադրած են Պոլսո ու զրած թատրոններ, իւրաքանչիւրը քանի մը հատ, միշտ աւանդութեանը մէջ վարժարանին: Անլուրջ, անկոչում այս ձեռնարկներուն չարիքը իրենց գոյութիւնը չէ անշուշտ, այլ պատրանքը որպէսզի հանճարային բանաստեղծ մը իրեն տար արտօնութիւն գրելու իր կարգին տասնեակ մը

ողբերգութիւններ: Պետրոս Դուրեան, որ նորոգած է մեր քնարականութեան թէ՛ յղացքը, թէ՛ թէքնիքը, անճարակ որքան անճաշակ հետեող մըն է վննետիկեան աւանդութեան, այսինքն լաւ լարուած ու հոետորօրէն գործադրուած խաղերու: Ու այսօրքան: Այլ չեմ աճեցներ քնարական խառնուածքին կշիռը այդ տղուն ստեղծագործութեան մէջ: Լաւ բանաստեղծ Հիւկօ մը գէշ թատերագիր մըն էր: Մեծ վիպասան Ֆլոպէռ մը լացաւ իր մէկ անունն իսկ մոռցուած խաղին չարաչար կործանման առջև, բեմին վրայ: Չունինք գրողը: Ու չէ կազմուած թատերական դրականութեան մը պահեստը: Ուրիշ սեռերու մէջ պահեստ մը պարզ գէղ մըն է. քիչ անգամ պաշտպանութիւն: Ափայլէ Աշօնը արեւմտահայ վէպին պահեստը կը կազմէ ու պարկեշտ պըրպըտողի մը կրնայ առաջնորդ դառնալ, բարքերու հանդէպ սուր հակումներով: Այս պահեստը պիտի ունենար բացառիկ կարեւորութիւն մեր թատերական գրականութեան համար որուն բաղադրիչ միութիւնները ըլլալու տեղ անանուանելի մեր ումանութիւք ողբերգութիւնները կրնային մեր բարքերուն, ապրումներուն հարազատ թանգարանները դառնալ: Մեր կեանքը — որն է կեանք — հարուստ է թատերականը հանդերձող հանդամանքներով: 1850էն մինչև 1915 մենք անցեր ենք տեսակարար, տարբեր խառնութեամբ ապրումներէ: Դուրեանի Թշառնէքը, իրաւ թատերագիրի մը կողմէ գրուած, մեղի պիտի ըլլար ազատած առնուազն 1870ի թատերական միջավայրը, բարքերը: Ամիրաջութիւնը կը սրբուի մեր հրապարակէն այդ թուականներուն, իրարմէ տուամթիւք շիջումներով: Ունինք ճարտարապետներու, փաշաներու, մեծազօր առետրականներու, ազդեցիկ պաշտօնեաներու, բժիշկներու, հերարձակ ուսուցիչներու, տնօրէնք գրողներու շքեղ դասեր, որոնք մեր բեմերուն վրայ չեն երեցած: Զարհուրելի չարաշահութիւն մը, մինչև 1900, թատրոնը վերածած է մեր մէջ գաւառացիները ծաղրելու, անոնց տոհմիկ բարբառով սրամտելու անփառունակ դերին: Հասկնալի՞ էր որ թատերագիրը չծնած մեռնէր: Պետրոս Դուրեան բեմը պարգեւաբաշխութեան հանդիսավայրին հետ չփոթելու աստիճան պարզամիտ է այդ գեանին վրայ: Իր մասին կարելի է յիշել պատանութեան երկրորդ մեծ մեղքը: Առաջինը այս մեղքերէն՝ ոտանաւոր գրելն էր, հարկաւ: Երկրորդը՝ Պարգեւաբաշխութեան, դպրոցական, ակումբային, զանազան միութիւններու պիւտճէն հաւասարակշռելու համար հնարուած խաղերուն հայրութիւնը: Դպրոցէն սկսող ու կեանքն ի վար շարունակուող սա մեղքը

զարկած է մեր գրողներէն մեծերը նոյնիսկ: Ունինք օրինակը թէլեատինցիին: Երբեմն տղաք, հասնելէ առաջ կամ քիչ վերջը կրակին կը մատահին մաքրագործումը այդ մեղքին: Ես, Վառդէ Եփրեմ (Դուրեան) կարդալէ վերջը, հերոսաբար ոտքի նետեցի իմ ալ ողբերգութիւնը որ կ'ողբար մահը սիրահարի մը: Կրակը պիտի ազատէր զիս այդ բեռէն: Մինչև այսօր մեղի պակասածը «ծնած» թատերագիրն է: Դուրեան բացառութիւն չի կազմեր:

բ. — Չուցիմք դեռասանը: Հազիւ քանի մը շրջաններ, առնալ ալ մէկ-երկու տարիներով համրուող, որոնց ընթացքին մեր բեմին վրայ ապրէր իրաւ գերասանը, արուեստագէտը, ուժ առնող զրուածքէն ու զայն ապրեցնելու ընդունակ: Անուններ, մատի վրայ, օտար խաղերով զտած են իրենց նուիրագործումը: Դերասանին այս պակասը ունեցած է բազմաթիւ իրարմէ վատթար հետեանքներ: Շէյքսպիր, մեխոստ, յաճախ թրքերէն, խաղալը մեր հասարակութեան մէջ խաթարած էր թատերական կարելի ճաշակը: Ագամեան չի յիշուիր ազգային գերի մը մէջ, քանի որ ոչ մէկ զրուածք անոր տուած է բաւարարութիւն միջին ապրումներ իրագործելու: Կը յիշեմ Վ. Փափազեանի Սահաբէ կային նախնորդանքը արտասանելը, Սահմանագրութեան խանդավառութեան օրերուն: Դիւային արուեստագէտը կը լեցընէր հեղինակին բոլոր պարտաւերները, բայց կը տառապէր մեր միամտութեան աստիճանէն: Ինչ հարկ այս նկատողութիւններուն: Քալոյթեմ, ամարքոն ոչ միայն փորձանքներ են, այլև նանրամիտ յաւակնութիւններու իշխաններ: Սփռուքը ահաւոր չափերու վրայ պարտաւորուեցաւ կրիլ այդ չարիքը: Չեմ խօսիր գերասանուհիէն որ չէր կրնար գոյութիւն ունենալ Վենետիկի վանքը: Բայց կրներու գերի մը համար մեր թատերագիրը կը ստեղծէր արտաութիւններէ վեր կացութիւններ: Յետոյ, գիտենք որ Պէշիկթաշլեան և Դուրեան իրենք ստիպուել են վերցընել իրենց գրած խաղերուն մէջ յարմար գերեր: Ու այսպէս քալեր է մեր թատերական գրականութիւնը, գերասանուհիներու դերը տղոց, երիտասարդներու պարտադրելով: Չարիքը կուգայ ասպարէզէն:

գ. — Չուցիմք հասարակութիւնը: Թերեւս ամենէն պատասխանատու ազգակը մեր թատերական վրիպանքին: Չունինք զարձեւող այդ հասարակութիւնը 1860ին, 1880ին, 1910ին, 1940ին: Այս թուականներէն առաջինին մէջ մենք ունինք հարուստներ, որոնք ամէն ժամանակներու հարուստներուն կը նմանէին, իրենց ունայնամտութեամբը անշուշտ, բայց իրենց փառասիրութիւն-

ները պիտի ուզէին արժեւորել ուրիշ գետիներու վրայ: Եկեղեցի շինել մը, ազգային հիւանդանոցին տուներ կտակել, թաղերու մէջ դպրոցներու կառուցման նախաձեռնարկ ըլլալը 1860ին կերպով մը կը կազմէր նորոգուած ազգասիրութիւն, ուր մուտք ունենալին գիրքը, թերթը, քատրոնը քաջակերող սանկ ու նանկ ախորժակներ: Վենետիկէն Պոլիս փոխադրուած թատերական ճաշակը պաշտպանութիւնը վայելեց այդ դասակարգին որ դժբախտաբար հասարակութիւն մը չէր: 1880ին, լիզուական բարենորոգումը մտաւորականութեան ամբողջ ուշն ու ուրուշը, ինչպէս կը գրէին այդ օրերուն, կեդրոնացուցած էր իր վրայ: Դպրոցական, դպրոցապաշտ բարեխառնութեան ոսկեգարուն հասարակութիւնը իր արհեստներովը, առուտուրովը կ'ըլլուած, պարագեւաշխութեան հանդէսներով ու ճառախօսներու ատենաբանութիւններով կը բաւարարէր իր գեղագիտական ակորժակները: Հասարակութիւն մը, թատրոն մը ապրեցնող՝ կը պակսի դարձեալ: Համբար ուշիւմը, աւելորդ է պարզաբանել, ջնջեց թատրոնը, պետական վիթրոյով: 1910ին, մեր երիտասարդութիւնը, կուսակցական դործունէութեամբ խանդավառ՝ թատրոնը ինչպէս գրականութիւնը նեանց չորրորդական ըլնէ հետաքրքրութեանց: Ու այդ շրջանին ալ չունեցանք հասարակութիւն (*) մը: Սփիւռքը հասարակութիւն մը չէ. թէ՛ս զանազան միութիւններ ու միայն ասոնք կը յաջողին թատերասրահ մը լիցնել, բոնի՛, տոմսակներու վաճառումը վերածելով կատարեալ հերոսամարտի:

(*) 1919-1922ին, Պոլիս, քանի մը իրաւ դերասաններ ու եւրոպական ժամանակակից թարգմանութիւններ յաջողեցան ստեղծել 4-5-6-ի հասնող մարդոց խումբ մը, որ հասարակութիւն մը չէր անշուշտ, բայց թատրոնը իր հոգեօր կարիքներուն մաս մը ընդունելով՝ կազմեց առաջին հանդիսականները: Այդ թուականին վերցուեցաւ տոմսակ տեղաւորելու ուղեբեզութիւնը: Հանդիսականը վարժուեցաւ թատրոնին կիւեքին, մանաւանդ ներկայացումներու կարօտին: Թէ՛ս այդ հասարակութիւնն ալ անբաւական եղաւ թատրոնը — հայը — ստեղծելու, արեւմտահայ հատուածին մէջ, կը բացատրուի թերեւ չըջանին շատ բացառիկ յուզումներովը, մանաւանդ կարճութեամբը, թատրոնը ամենէն աւելի բարոյական ճնշումին տակն է այդ հասարակութեան: 1922ին սկսող սփիւռքը անորակելի թշուառութիւն է, այդ տեսակէտով: 1925ին Գահիրէի մէջ շքեղ մենամարտ մը կը մղուէր հանդիսականին ու դերասանին հնարամտութեանց մէջտեղ: Տոմսակ մը տեղաւորելը ոչ միայն հացագինը կը կազմէր խումբ մը մարդոց, այլ կարելի փառասիրութիւնը: Տոմսակ մը մերժելը արժանապատուութեան փաստ մըն է առեւտրականին: Տուներ դիտեմ ուր հայրը իր այջիկը ծնծեց, վռնտել սպառնալով, վասնզի չէր դուշակած այդ աղջիկը թէ մահազոր կրնար իր տակը թատերական տոմսակ մը ծածկած ըլլալ: Դերասանի հնարամտութիւն: Անշուշտ, բայց հարուստի ալ հոգեբանութիւն: Մի մոռնաք:

Արագ այս դրուագումին ամբողջ ծանրութիւնը, տարածուած հիմա աշխարհի չորս ծագերուն, 1860ին կը քնար կեդրոնացած Պոլիսին մէկ ճիզճ փոքրամասնութեան վրայ, որ կազմուած էր քիչ շատ ուսում մը տոած, ազգասիրութիւնը իբրեւ փառք, ասպարէզ սիրող խմբակէ մը ու ասոր հալին երբեք մեկենասող թիւով շատ քիչ հարուստներէ: Թատրոնը պահէր, թագի, սուրի, ճառի: Քիչ շատ շնորհալի գերասանուհի մը ուրիշ մագնիս: Պոլսոյ թագերուն առանձին փառասիրութիւնները ուրիշ զսպանակ: Եթէ չիմ գրադիր Դուրեանին թատերական անգոյ կարողութեամբը, ատիկա ըսել չէ թէ այս տղան, իբրեւ յաջորդ արծարծիչը Պէշիկթաշլիանի սկսած շարժումին, ըրած է կրցածէն աւելին, շատ կարճ ժամանակի մէջ, հաղիւ մէկ-երկու տարի, դերով տասնեակ մը ողբերգութիւններ, որոնց ցանկը կը հետաքրքրէ մատենագիտութիւնը բայց որոնք հիմնովին դուրս են գրականութենէ: 1922ին, Պոլիս, իր մահուան յիսնամեակին առթիւ սարքուած հանդիսութեանց մէկ միութիւնն էր ներկայացումը Ահա՛հ ողբերգութեան որմէ պատասիկներ, Սահմանադրութեան յաջորդ հնդամակին տրուած էին Պոլիս ինչպէս գաւառները: Բնադրութիւն իրական տազնապ մը կազմեց խաղը, յիշատակի իբրեւ յարգանք կազմակերպողներուն համար: Այդ թուականին ըսի թէ ունէինք հինգ հարիւր հոգին, ամէն կիրակի իր ներկայացումը փնտռող և յարգող: Այդ հասարակութիւնը վաշխել էր վարժուած ժամանակակից ֆրանսական թատրոնին (Պաթալ, Բերմեքէր, Պէրնէթալ, Լավլետան Այլն) գլուխ-գործոցները որոնք նոյնիսկ անբաւարար խաղարկութեամբ մը (հաղիւ երկու իրաւ գերասան) կը հասնէին հանդիսականին: Փորձերուն՝ խաղը վերածուեցաւ իր կէսէն պակասին: Խորունկ տարակոյս մը կը նկղէր յանձնախումբը: Ըրինք պէտք եղած աղմուկը, թերթերով, խմբագրականներով, մանաւանդ պատրաստ հասարակութեան վրայ մեր ապահովութեամբը զօտեալինդ: Ոչ մէկ պատշաճութիւն, նկատում, առնուաղն բանաստեղծին յիշատակին հանդէպ արդահատանք մը կարող եղան այդ հասարակութիւնը պահելու թատրոնին մէջ: Սոսքին արարի կէսին մեկնող մեկնողի: Երկրորդը տրուեցաւ զրեթէ պարապ աթուհներու: Երազեցի հիւանդ բանաստեղծին, իր մեկտ, անյողողդ խանդավառութեան որուն մէջէն կէս դար առաջ Պետրոս Դուրեան բիմ էր բարձրացեր, ընդունելու համար խելայեղ հասարակութեան մը ծափն ու փառաբանութիւնը: Կը յիշեմ, 1892ին վախկոտ, հալածուած — պետութենէն — ձեռնարկը Թշնամի

Ներկայացնելու : Զօպանեան , Զօհրապ աւուր պատշաճի խօսքեր գտած էին բանաստեղծին յիշատակը յարգող : Բայց անցնող եւրեսուն տարիները Դուրեանի թատրոնին վրայ քարդած էին բեռ մը զոր 1922ի մեր բոլոր Բեֆլամայիճ հնարքները անկարող եղան թեթեւցնելու : Այս վերյիշումները աւելորդ չեն հոս երբ կը փորձեմ հանճարային գրողի մը գրեթէ բովանդակ ուժը սպառող արդիւնքի մը մէջ դառնել , գտնել վրիպանքին ազդակները : Ձի բաւեր վճիռ արձակել անոր ծնունդը — ոչ թատերագիր — պատրուակ ունեցող : Պ . Դուրեան արարներ կազմելու , տեսարաններ յարդարելու գաղափարներ , գործողութիւն մը քաղեցընելու որոշ ընդունակութիւն ապացուցած կը նկատուի , երբ այդքան կարճ ժամանակի մը վրայ միջոցը գտած է այդքան թիւ մը նուաճելու խաղերու : Ձի բաւեր մեղադրել հայ թատրոնին պակասը (թեւադրանքը տարածեցէք իր բաղադրիչներուն) որպէսզի հասկնալի ըլլային Դուրեանի խաղերուն ստեղծած խանդավառութիւնը , մանաւանդ ասոնց ազմուկին ու փոշիին մէջ աչքէ խուսափած անդարման խօթութիւններ : Իր տիպարական տաք է , երբեմն իրաւ : Իր մարդերը , ճառախօս թէեւ բայց բանաստեղծին ներքին հուրքը կ'ընեն համակրելի : Իր հանգուցները , ոտմանթիւք , արկածախնդրական , գէթ իրենց լարերը առած են մեր պատմութեան ամենէն արիւնոտ տուամաներէն : Ասոնք ալ իրաւ խօսքեր են հոս : Ու նոյնքան իրաւ՝ բոլոր այդ խաղերուն բեմէն հանդիսականին վրայ արտարձակած անհուն ձանձրոյթը : Խոնքն էր փոխուածը 1921էն վերջ : Կը խորհրմ թէ տարիքը , այսինքն աշխարհի իր ճանաչողութեան աստիճանը , հիւանդութիւնը , այսինքն տաղանդին դուրս բերած ամէն բխումին այդ շառաւիղով գունաւորուիլը , մեր իմացական մակարդակը , 1870ին , մանաւանդ Միխիթարեան թատերական ոտմանթիւք , պատմամուլ հայրենապաշտութիւնը և մենծ-ազա մեկկենասութիւնը , մանաւանդ գերասանական հապտութիւնները կը կազմեն աւագ ազդակները սա վճռական վրիպանքին : 1930ին դպրոցական սղաք իսկ չէին յօժարեր Արշակ Բ. (Պէշիկթաշլեան) բեմագրելու , տաւրափին մէջ ճառերուն : Այնպէս որ Դուրեանի թատերական գործը պարտաւոր ենք նկատել շարաշուք տուրք մը իր ժամանակին :

Զեմ ծանրաբեռներ սա նշմարները թատերական հասկացողութեան մը տարրական իսկ պայմանները չներկայացնող սա գործին վրայ քննադատական ուրիշ նկատումներով : Նոյնիսկ հաստատուն բարիք մը որ արժէք է սակայն , բեմական տանիլի լիզուելի մը դոյութիւնը անոնցմէ ներս , չի պաշտպաներ այսօր

թատերադիր Դուրեանի մը յիշատակը: Այդ խաղերը, անխոր
ըլլալէ ետքը աժան ու տարօրինակ փառքի մը դափնինները, անոր
հիւանդ կտրանքը դիմաւորող, այսօր ծանր քարեր են իր յիշա-
տակին: Ոչ մէկ մերձեցումս Վրիպանքին մէջ հաւասարապատիւ
է այդ գործը Սուրէն Պարթեանի թատերական վաստակին, աս
ալ տարօրէն ծանր մեղք մը այդ գրագէտին յիշատակին:

Ըսի թէ թատերական լեզուի մը փաստը ունէր գոյութիւն
այդ աւերակոյտին մէջ: Որքան պիտի սիրէի արձակագիր Դուր-
եանի մը վրայ տարածել սա վերլուծումը: Կ'ըսեմ այսպէս,
խորունկ գրաւչութեանը մէջ պատառիկներուն, նշմարներուն,
նշխարներուն, որոնք իր աստիճանով զրագէտէ մը ազատուած,
պիտի ըլլալին մեր գրականութեան համար թանկ գեղեցկու-
թիւններ (*): Դուրեանէն մենք չենք բախտաւորուած: 1872ի

(*) Արեւմտահայ գրականութիւնը չէ ապրած անտիպին հաճոյքն ու
հեշտանքը: Ձեռն զարմանար երբ մեր իրաւ արուեստագէտներուն պաշ-
տօնապէս դաստաւորուած, մամուլին յանձնուելու կազմ ու պատրաստ
գործերն իսկ կը ձգուին ցիցին և ուտիճին ատամներուն: 1860էն ապ-
րումներու կտրուանքներ, Օտեանէն, մանաւանդ Պէշիկթաշլեանէն մեզի
կը թուին այսօր տարօրէն զգլխիչ, իրապաշաները Պէշիկթաշլեանէն պա-
տառիկ անտիպներ տպեցին հոս ու հոն: Անոնք կը բերեն հանդէս զգայ-
նութիւնը պսակաւոր քերթողին էպպէս իրաւ, տարբեր գեղեցկութեանց
ներքեւ: Որքան տարբեր են այդ նշխարները անոնցմէ որոնք 1890էն
ասդին հասան համարաւի, առձալ Բերում վոյսառիկ որքան ստեղծ կազա-
պարներու ներքեւ ուր մեր ընդոծին թերութիւններէն ումանք: Ի մաս-
նաւորի բառակոյտն ու կեղծ զգայնորութիւնը գերաճուն նկարագիր մը
պիտի ստանային, ամենէն վաւերական տաղանդներն իսկ վտանգելու
աստիճան ապագային առջև: Անշուշտ անգոյ արժէքներէ, փառքերէ ճա-
ռել՝ դուրս է լրջութենէ: Դուրեանէն չունինք արձակ — բացի նամակ-
ներէն: Ռայց Պէշիկթաշլեանի ձգածները մեզի կուտան յանգչութիւն
խորհելու իրաւ գեղեցկութեանց մասին: Ամրաստանուած են մեր Ռո-
մանթիքները իրաւ ապրումներ կեղծի փոխակերպելու զժբախտութեամբ
մը: Ալիշանի Բնոյ Խղիւնաւը, Հովիւր Մասեազը այդ ամրաստանու-
թեան հիմունքները կրնան նկատուիլ: Ամրաստանուած են Կրտսեր Ռո-
մանթիքները — Աէթեանի արձակները —, իրագելի խուճը թացիկ
դարգամուտութեան վերածելու մեղքով շատ իրաւ տպաւորութիւններ:
Պէշիկթաշլեան, խառնուածքով մարդ, իր այդ պատառիկներուն մէջ կը
թելագրէ սխրագին յաջողուածքը որով պիտի ըլլար պսակաւոր եղիան,
այդ ձև գրուածքներու սիրահար, ու իր տպաւորութիւնները ոճի հա-
նելու մեղքով միայն մեղաւոր: Թող գրեն մեզի Դուրեանի ապրումները
կախարդական այդ շրջանակէն որ Պոլսն էր անոր ջիւղերուն ցանցին
վրայ կամարակապ ու հրաշահիւս, դարաստաններն էին ուր թրքու-
նները, հեշտանքէ նուաղուն, յիմար կը սպասէին տգոյն ասպետին որ

հաւաքածոն աններելի սխալն է զործած հաւանաբար, զեռ անթառամ կտորներ հիւրընկալած չըլլալով իր ծածքին տակ: Մահուանը տարին, բանաստեղծէն շատ պատառիկներ, աս ու ան կերպարանքներով, դժուար պիտի չըլլար համախմբել: Քսան տարի վերջ, տաղերուն երկրորդ տպագրութիւնը ներս է առած անոր նամակները, թիւով քիչ, դամբանական մը որուն կորուստէ փրկուելը իմաստ մը չունի անշուշտ, քանի որ գրուած է նման ամէն դամբանականներու, այդ շրջանին զրական սեռի մը հետ շփոթուելու աստիճան չփայտած: Օտեան, Պէշիկթաշլեան, Պէրպէրեան, Եղիա, Ջերալ մեռելները գոված ասին զրականութիւն պիտի ընէին:

Երկրորդ տպագրութեան արձակները նամակներ են, գրուած սանկ ու նանկ մարդոց: Այդ մարդերուն նկարագիրները չէ որ պիտի զբաղեցնէր զիս (Օտեանին առ Պէշիկթաշլեան նամակներն իսկ այնքան անկշիռ վկայութիւններ ըլլալէն վերջը): Դուրեանի նամակներէն մէկը՝ ուղղուած օրուան մեծաշողջող փառքերէն մէկուն, Խորէն եպիսկոպոս Նար-Պէյլի, զրական ուռուցիկ էջ մըն է, թէև Դուրեանին զգայնութեամբ պաշտպանուած: Այնքան բանաստեղծութիւն կայ այդ նամակին մէջ, գէշ երակէ, որ բուն Դուրեանէն մեր գտածը անբաւական կուգայ անոր իմացականութեան վրայ ստուգում մը փորձելու: Նամակը զրական այն վաւերադիրն է որ մարդ մը կը սեւեռէ, ամենէն անփոխարինելի գոյներու ներքև: Ոչ Նար-Պէյլը, ոչ ալ ինքը՝ բանաստեղծը այդ նամակը չեն արժեւորեր իսկական արժանիքովը հոգմ, անխարդախ վկայութեան: Միւսները, միշտ անկշիռ հասցէներու, դարձեալ արձակ քերթուածներ են, տեսակ մը երկարած գում մը չափաբերեալ տողերուն: Ոչ մէկ իրականութիւն: Ոչ մէկ ներքին տեսակարար խոստովանութիւն: Ոչ մէկ հա՛րց՝ ժամանակը լռեաւորոզ և տփուտնի բարձրացող: Անոնց խորքը կուգայ մէկ ու նոյն ցաւէն: Անոնց բարեխառնութիւնը կուտայ մէկ ու նոյն զգայնութիւնը: Ու անոնց յօրինուածքը հազիւ կը գտուի քնարական իր թէքնիքին նկարագիրներէն, կարճ, կտրուկ, աւաք, վարակիչ ու սիրտ գրաւող թրթռազին ծորումը:

Գրեմք պիտի նետէր անառագաստ իր մակոյղը ու ... տանէր ստուերներու թաղաւորութիւնը: Ունինք Սիլիսուրի պարագները, այդ հեշտութիւններէն: Ունինք, վիպականութեան ձևին տակ, 1880էն քաղուած փշրանքներ, Սիպիլէն: Ու այսքան: Ինչ զրաւի՛չ՝ այդ տղուն գրիչին տակ դէմք մը, տեղ մը, տառմա մը: Արձակագիր Դուրեան մը պիտի ըլլար մօտիկը քնարերգական:

ամենէն պայծառ այս խառնուածքէն մեր գտածին — վաւերագրականին վրայ — սա աննշտն արդիւնքը զիս կ'ընէ տրտում: Տիկին Եսայեանի Սէլէնդարէ պարտէշէրը մեծ գիրք մը ընող բարիքը Դուրեանին անձին վրայով պիտի ըլլար շքեղ, մեծատարած գեղեցկութիւն: Արուեստագէտ Սերունդին տպաւորապաշտ էջերը — միշտ վաւերագրական գետնի վրայ — անշուշտ չեն կրնար հակակշռել Զարթօնքի մարդոց նամակաւնիցեւուն թէև հնամաշ բայց նորէն պուտ մը եղ բերող հանգամանքը: Բայց կայ մետալլին միւս կողմը: Մեծարեհնցի Ռսէլ արէշէն Գալը Նիհար գիրք մըն է: Ներաշխարհը գրախաղութիւն է: Սէլենդարէ վերջապա-

ռը կեցող մը զգանք բայց ընթերցումներու վերլիշումներ ըլլանք ըստիպուած հանգուրժելու, երբ պիտի ուզէինք 1880ի Պոլիսը գտնել, հում հում, իրաւ իրաւ և ոչ թէ պատմական յուշքերու Լարուսեան կամ համայնագիտական օգտագործում: Ուրիշ, եղիւն որ ոչինչ տեսնելու երջանկութեամբ էր զժախտացած, քանի որ ինքզինքը ուէր միայն տեսնելու կամ տեսնելի ընելու: Մեր անհոգութիւնն ալ՝ մեր գրողներու նշխարները հովերուն յանձնելու: Կայ Ուլտիսը (ուր պահուած են քանի մը նամակներ) բայց մեղաւոր՝ հեղինակին մեծամտութեամբը: Թագաւորներու, թագուհիներու, զիւանդէտներու հետ խօսք փոխանակելու մեծամտութիւնը ըրած է Որբերեանի էջերը անկանդնելի կերպով պաշտօնական, պարագայական որով և անօգուտ: Աղէսը կրակին տուած ընդարձակ թուղթեր: Ու կորուստը անաւոր է: Երեսագէմի ղիւսնառնը չեմ խառնած, իջմիածին, վիեննա, վենետիկ ունի միւրք մասնաւորաբար մեր ընկերութեան շրջափոխումը լուսաւորող: Կը կասեցած իմ, այդ հաստատութեանց կրօնական իսկ նկարագրով պարտադրուած մասնակրթութիւնէն մեկնելով, Սփիւռքը զարձեւող կրկէս մըն է: Մեր գրական ճիգին միջափայրէ միջափայր տարածումը ինքնաբերաբար պիտի ստեղծէր թղթակցային կեանք մը, գոնէ զրոգներու միջև: Բայց . . . : Ու գերադանցապէս վաւերագրական որով և բարեբար գրելու սեռէ մը մեր գրական մօտ հարիւր տարիները ոչինչ են ժառանգած: Անհուն հոգակը վռլթէռին կը զիմանայ իր նամակներով որոնց թիւը կ'ըսեն թէ 10,000 կ'անցնի: Այդ ընդարձակ գրեւորին մէջ խելացի մալդ մը շօշալածած է ժիւ. զարը յուզող բոլոր հարցերուն ներքին ծալքերը: Նարուէնի նամակները — կը հասկնաք թէ որքան մասնական պարտաւոր են ըլլալ — իրենց հրատարակումը կ'արդարացնեն (32 հատոր քառածալ հսկայ աշխատանք մը կը կազմէ այդ թղթեղէն փաթիկ մէկ մասը, լոյս տեսած) ուրիշ շտեմարան Եւրոպայի պատմութեան: Հիմա կեցէք ու նայեցէք ետ, իջնելու համար մինչև 1850: Ձեր նայուածքը պիտի տեսնէ մեծ, սրտառու ճիգեր, շքեղ ու անսովոր աշխատաւորներ որոնք մեր պատմութեան կանխող զարեբուն տժգունութեանը մէջ վարչամակուած ուրուականային կեանքով մը հաղիւ կը գատուին . . . : Քանի մը հարիւր նամակ, այդ օրերէն, կը հաւատամ թէ շրջանը պիտի թանձրացնէին, մարդերուն ոսկոր ու հարցերուն մարմին պիտի տային:

Զէրը հրախաղուծիւն։ Այս խակ մեղքերով ալս հատորները բան մըն են փրկած կորուստէ։ Դուրեանի նստակցե՞րը։ Հարցուցէ՞ք ու մի կենաք։ Տարէք ձեր մտքով այդ պատանին իր կախարհական աշխարհին — Պոլիսին — թաքուն խորշերուն, սրտառուէ կայքերուն, իրաւ տնտարաններուն ոչ թէ Զերադին կամ Եղիային նման թիթեռնիկ, զեփիւռ, սոխակ կամ Մայիս հալածելու, ալ ապրելու այդ վայրերուն հզօր թեւադրանքները։ Պիտի ունենայի՞նք իրմէն անկորուստ էջեր, ինչպէս կան ասոնք վերը անուանուած գիրքերուն մէջ։ Ուրիշ խօսքով՝ Պետրոս Դուրեան պիտի կրնա՞ր զատել իր ցաւին ամպը ու ասով սքօղուն իրաւ աշխարհը իրարմէ, ու մեղի պատմել թէ՛ իր անդրադարձը այդ աշխարհին երեսին և թէ՛ ուրիշներուն ալ ցաւերը, որոնք, աւա՛ղ, եթէ ոչ հաւասար, գէթ հիւսուած են նոյն սե՛ւ մետաքսէն, դրուած աճելու նոյն աղիքներուն ներսը ու ելած անոնցմէ դուրս, աս՝ պարման աղջկան մը մարմինով զոր որդերը կ'ուտեն դեռ հողին ծոցը չիջած։ ան միւսը՝ անհուն ցաւադարի մը գանկով ուր խելքը ջուր կը կտրի, ինքրիմէ թուենաւորուած։ երրորդ մը՝ ոճիրները կը փաթթէ վիզին որպէսզի հոգիին տղրուկը պարարի անոնց արիւնովը . . . Ասոնք տրտում երազներն են սփիւռքէն թիապարտի մը որ ափիոնին ալ պաշտպանութիւնը չի վայելեր։

Արձակագիր Դուրեանին հետ կը բուսնի մեր մտքին յիշատակութիւն մը, վէպէ մը սրուն անունն ու տարողութիւնը պահուած են մեղի։ Այդ վէպը ունէր անձնական նկարագիր, հեղինակին թերեւս ամենէն իրաւ ապրումներովը սնած։ Դուրեան խենթն էր Լամառթինին որմէ Ռաֆայէլը (Իզմիրեան թարգմանութեամբ մը) 1860ի պատանիներուն հոգին խռովելու չափ թարմ զգացումներ կը փոխադրէր Վաֆորէան գէշերէրը փորձող (Դուրեանին վէպին անունն է ասիկա) հիւանդ, աղքատ, անհուն բանաստեղծին ներսը։ Աւանդութիւնը այդ վէպը պատուած է ընդաւրձակ մակդիրով մըն ալ։ Հասկնալի՞ սա յիշատակութեան հետեանք շահեկանութիւն մը։ Ամէն մարդ վիպասան մըն է, առանց Դուրեան մը ծնած ըլլալու պէտքին։ Մեր ապրումները, մինչև պատանութեան արշալոյսին խմորումը կը կազմեն մեր ոսկի անձնակազմութիւնը, այսինքն մեր անկորուստ մասը։ Զեմ զառած իր լոյս չտեսած գործի մը շուրջը թեւադրանքներ պատմելու։ Փիտեմ միայն որ հեղատառանման Դուրեան մը հեղինակած է . . . Վաֆորէ և Շաւշէ թատերգութեան, այսինքն իր

անձե՛ն դուրս սեւեռումներու պարտքին ենթակայ աղեկի մը։ Թատրոն մը հազիւ թէ ըլլայ կարօտ մեր անձին։ Վէպը, առնուազն անձէ մը իբրեւ պատմութիւն, բանաստեղծի մը մօտ միշտ անյաշտանիկ յաջողութիւն մըն է (վիպասանը կը սկսի միշտ երկրորդ վէպով)։ Կ'առնեմ փշրանքները տաղերէն այն ապրումներուն որոնք յօրինած են մեր բանաստեղծութեան ամենէն քաղցր յաջողութեանքները, կը խառնեմ զանոնք այն քանի մը տարիներու ողբերգութեան որմէ նշմարանքներ միայն ինկած են սեւեռման (Մարգէ և Դորթը գլուխը) ու կը հետեւի մտքովս այդ դաշկահար տղուն քայլերուն որոնք ամենէն չքնաղ «սփռնքներէն» մինչեւ ամենէն սեւ, գէջ մահիճը պիտի առաջնորդէին զինքը։ Այդ ճամբորդութիւնը գէպի գերեզման, այդ քան վաղատի, այդ քան անուշիկ երազներու պսակի մը տակ կորաքամակ, այդ քան ծաւաւ շրթներով ... դուք լրացուցէք թելադրանքը։ Դուրեանին վէպը մեր հասկցած ձեռք բան մը չէր անշուշտ։ Բայց ունէր, իրմէ միայն զգացուած ամենանուրբ, ամենատխուր ապրումներ։ Ու այս վկայութեան կորուստը անով աւելի կը մեծնայ, վառնդի արեւմտահայ գրականութեան մէջ անձին, իրաւ անձին պատկերները այնքան տժգոյն են, ու մանաւանդ այնքան անբաւական՝ իբրեւ թիւ։ Թող պատմէր Պէշիկթաշլեան իր տարփանք-տառապանքը, փոխանակ այդ ամենուն շուքերը քերթուածներու մէջ թխմելու, մենք կ'առնենայինք մեր կեանքին վրայ անփոխարինելի վկայութիւն։ Ու զրէք սա պահանջը մեր բոլոր գրողներուն համար։ Ու նայեցէք գումարին գիրքերուն որոնք արեւմտահայ գրական ճիգը կը թանգարանեն։ Սենք իրաւ որ ստուերներու արքայութեան (le royaume des ombres) մէջ ենք ապրեր։ Ու ապրած են մեր գրողները, այս ամենէն անմասն։

Պետրոս Դուրեան այն հեղինակներէն է որոնց վրայ Ժամանակին փորձը գործադրուած է վերջնական արդիւնքներով։ Անբանաստեղծ մեր իրապաշտութիւնը, ռոմանթիկ մը կործանելու կիրքին մէջ հազիւ խնայեց Սկիւտարի սոխակին մթնոտուեր փառքին։ 1892ին ամենէն հանգամանաւոր իրապաշտը՝ Դ. Զօհրապ, իր թերթին մէջ կը խոստովանի Պ. Դուրեանի, Պէշիկթաշլեանի բանաստեղծութեանց մէջ զոյգութիւնը իրաւ տարրին։ (Դուք անցէք, առանց նեղուելու, Արփարի անհասկացողութեան փաստէն։ Կարօթ Ժամանակին հեղինակը զուրկ էր ծնած բանաստեղծական զգայարանքէ)։ Դարձեալ նոյն թուականին

պատրաստ է ձեռագիրը Դուրեանի վրայ առաջին քննադատին ուսումնասիրութեան, քսանամենի իսկ չեղող տղու մը կողմէ գրուած: Արշակ Զօպանեան այդ դործը պիտի հրատարակէր Թիֆլիս ... Ու տեղը կը նկատեմ յարմար սրպէսդի զբաղիմ Պետրոս Դուրեանի գրական ճակատագրովը, մասնաւորաբար արեւելահայ գրականութեան մէջ որ սահմանուած է դառնալու այլեւս ամենայն հայոց, հին բառով մը՝ Հայաստանեայց զրակա-նութիւն:

Փոփոխ է եղած բառերը Պետրոս դուրեանին: Իրապաշտ-ներու, ժողովրդապաշտներու, յեղափոխապաշտներու շրջանե-րուն, այսինքն անոր մահէն մինչև հոկտեմբերեան զրականու-թեան սկիզբը Դուրեան գրեթէ կը մնայ անկշիռ, խզողւած կեր-պով մը այն արհամարհանքին մէջ որ մեր կրտսեր Ռոմանթիք-ներուն ոտանաւորն է ստեղծած արեւելահայերուն մօտ: Մար-դիկ Նար-Պէյլի, Ալիշանի, Պէշիկթաշլեանի, Թէրզեանի, Սէթ-եանի, Պէրպէրեանի ոտանաւորներէն իրենց զգացած զայրոյթը կ'աճեցնեն, կ'ընդհանրացնեն ու կը ստեղծեն հոսիսը որ մի-նակ տիպար մը չի սեւեռեր, այլ բանաստեղծութեան մէջ կ'ը-ղանակաւորէ վերի անուններով մեզի հասած քեքեւը, անլուրջը, հոհեմը, վարդաբուսը, կեղծը, սուս ու վիւսը: Համաձայն եմ: Բայց ոսկին ցելսին մէջն ալ ոսկի է, ըսողը մեր ժողովուրդն է դարձեալ: Ես չեմ կարգացեր սանկ ուշագրաւ վկայութիւն մը Պետրոս Դուրեանի վրայ, արեւելահայ ռոմանթիքներէն: Ի-րապաշտները անոնց մօտ ալ անբանաստեղծ մարդեր են: Շիր-վանդադէ Վարուժանը երբ պոռնկագիր մը իբրև խարանելէ վերջը հաւարի կուտայ վտանգը մեր բանաստեղծութեան սպառ-նացող, չէ անգրագարձած Պետրոս Դուրեանին զոր չեմ են-թագրեր հայ գրագէտէ մը անձանթ: — Նշա՛ն՝ թէ Պետրոս Դուրեանն ալ միութիւն մըն էր վերի ռոմանթիքներէն (գիտէք Արփիարի մտայնութիւնը բանաստեղծութեան վրայ): Տէրեանի սերո՞ւնդը: Զեմ կարգացած դարձեալ Դուրեանին վրայ հանգա-մանաւոր վկայութիւն: Գիտեմ միայն որ 1910ին, արեւելահա-յերուն համար արեւմտահայերուն գրականութիւնը արհամար-հանքի սիւնին զամուած հոսհոսութիւն մըն էր, զոր իր ճիշդ իմաստին էր վերածեր Պարոնեանի փառքը, լայնօրէն օգտա-դործուած Թիֆլիսցիներէն, կործանելու համար այդ տարօրի-նակ, ինքուն բայց այնքան ալ զեղեցիկ արդիւնքը, — արեւ-մտահայ գրականութիւնը: 1910ին Պետրոս Դուրեանին զիջուած

չնորհը, քառորդ դար յետոյ Պէշիկթաշլիանի առիթով Ն. Աղունց պիտի փորձեր ետ առնել: Ու տրտմութեանց տրտմութիւն՝ փաստը, ըստ որում յետ—հոկտեմբերեան սերունդը, Թիֆլիսի տեղ երեանի մէջ, հսկայական հաւար պիտի ստեղծեն Պէտհրասին դէմ որ համարձակած էր Դուբեանի ամենէն ազուր ոտանաւորներէն փնջիկ մը հանրութեան ներկայացնել: Գոռում—գոչումի, բատիոյի—երկաթի, «կառուցուող սոցիալիզմի» օրեր էին: Ու մեր երիտասարդութիւնը կ'երգէր երկաթը, կամքը, մուժն ու մշուշը . . . Կսկծագին որքան ընդվզեցուցիչ՝ սա ելոյթը: Կատաղի այդ երկաթագործները, պիոններէն, որոնք մեր հայրենիքին ինչպէս մեր մշակոյթին ալ տէրերը կը յայտարարէին իրենք զիրենք, անհահանջ այդ վարժապետները ընկերային պայքարներու, չքացան անշուշտ իրենք իրենց: Տասնամ մը վերջը, արեւմտահայ բանաստեղծներու գործէն հաւաքածոյ մը, այդ յարձակման ենթարկուած Պէտհրասին միջոցներով դարձեալ՝ անշուշտ ուրիշ փաստ մը կը կազմէ: Ու կը հաւատամ որ արեւելահայերը Դուբեանը «рус ардагил» արժեւորելու առիթը չեն կորսնցուցած: Երկրորդ պատերազմը մեզ դրաւ հոգեկան խորունկ չրջափոխութեան մը գիմաց: Երեանի մէջ մարդիկ այլեւ չեն ամէնար Հոկտեմբերը կանխող իրենց գրականութեան փաստէն, — զիջում որմէ կ'օգտուի անտարակոյտ արհամարհուած արեւմտահայ գրականութիւնն ալ: 1944ին միջակ տաղանդով տաղաչափ մը կ'երկնէ միջակ արժանիքով վէպ մը (Դ. Տէմիրճեանի Վարդանէր) ու հալածուելու տեղ կը գիմաւորուի յարգանքով, հիացումով: Մի մոռնաք աս փաստն ալ, Դարձեալ կը հաւատամ որ երեանի մեր համալսարանը, ժամանակին հետ, պիտի արդարագոյն զգացումներու վերադառնայ: Պիտի դայ սերունդը որ գիտնայ դորովիլ, խանդավառուիլ մեր ժողովուրդի ամէն իրաւ, բանաստեղծական խառնուածքներուն վրայ: Ու այդ երիտասարդութիւնը անշուշտ պիտի չաճեցնէ մեր — արեւմըտահայ — քնարերգութեան մէջ բաժինը հոսհոսութեան. պիտի կերպարանէ միշտ արդարագոյն հիացում մը մանաւանդ մեր ամենէն իրաւ բանաստեղծին, Պետրոս Դուբեանին վրայ, անոր անուան նուիրելով թերեւ փողոցը որ կը բացուի այն հրապարակին, Պարոնեանին արձանովը այլեւ պատմական դարձած:

Պետրոս Դուբեան հայաստանեայց գրականութեան կը պատկանի, արդէն հիմակուրէն:

Բ.

Դուրեանի զործին սա վերլուծումը զիս կ'առաջնորդէ գրական պատմութիւնը շահագրգռող ուրիշ ալ հաւաստումներու:

Տուի, կանխող էջերուն մէջ, պայմանները որոնք անոր զգայնութիւնն ու թէքնիքը որոշագրեցին: Այս երկու ազդակներէն առաջինին մէջ կը մտնեն ցեղը, տեղը, պահը (որով չափով), այսինքն գրող մը յօրինող տարիներուն կէսէն աւելին: Այս ազդակներէն երկրորդը Դուրեանին արժեք իր մեղքերը: Չեմ գառնար ետ: Պետրոս Դուրեան ոչ հրաշք մըն է, ոչ ալ հանելուկ մը: Չայն հասկնալու համար մասնաւոր ընկալչութիւն մըն ալ անհրաժեշտ է, ինչպէս հակառակն է պարագան Չրաքեանին համար: Կը դնեմ, արագ վերլուծման, իր տեղը, դերը, և ազդեցութիւնը, մեր բանաստեղծութեան մէջ:

— Իր տեղը: Ծանօթ էք ողբերգութեան որով դատուեցաւ անկախ իր մամանակէն: Չեմ գարմանար: Դրական մահացու մեղքերէն մէկն է, պաշտօնական շրջանակներու մօտ, անոր ինքնատապօթիւնը, շեղումը ընթացիկ արահաններէն, կաղապարներէն: Քիչ անգամ պիտի հաշտուինք զարտուղիներուն ու պիտի հանդուրժենք դանոնք երբ անոնց վտանգը ձախողած ենք չէղօքացնել: Եղիան մեծ գրագէտ էր ... իր անպատասխանատուութեան լուսապրակովը շատոնց անցած մարդկայինէն անդին: Անկէ չէինք վախնար: Չրաքեանը հալածեցինք կամ դովիստի մէջ խղիւղեցինք, բայց մտքերնուս չանցուցինք քանալ իր գիրքը, իր ապրումները վերլուծել: Դուրեանը ենթարկեցինք աւելի տրտում տագնապի մը, անոր հանճարը ... մեղք ընկալով: Ու այս ամենուն մէջ ինծի համար քիչ է գարմանալին: Բանաստեղծութեան մէջ նորութիւն մը ամենէն աւելի անընդունելի դժբախտութիւնն է: Ձէր կարելի, 1900ին, Հիւրմիւզի գաշնաւոր տաղերուն հմայքէն գերծել այն երիտասարդները որոնք, Պարտիզակ, 1885ին Դուրեան Եղիշէ վարդապետէն հրացումն էին ծծեր Բաբառանին: Եղիշէ պատրիարք Դուրեան, 1925ին գրարարի Ռէֆազները կազմած է խուլ հրապօրին մէջը այդ պատանեկան տպաւորութեանց: Դրական սեռերուն ամենէն պահպանողականն է բանաստեղծութիւնը, թերեւ անոր համար՝ վասնզի քերթուած մը կարգալ ու վայելելու համար մենք շատ աւելի տրամադրելի միջոցներ ունինք որքան չու-

նինք ատոնք վէպի մը, ծանր ուսումնասիրութեան մը համար։ Ընթացիկ ապրումներու վաճառորդ մըն է ամէն բանաստեղծ ու պիտի գրէ խուլ ցանկութեանցը մէջը իր շրջանակին։ Ինքնատպութիւնը ոչ միայն մեզ անհանգիստ կ'ընէ քերթողին մօտ, այլև կը վիրաւորէ, ստեղծելով բուռն հակազդեցութիւն։ Հաւածեցինք Մեծարենցը ոչ անշուշտ անոր ետին գտնել յաւակնելով վտանգաւոր հանճար մը, այլ անոր համար որ նոր տաղերուն խորքը օտար էր, որով և նոր՝ մեր Պոլիսին։ Վիրաւորիչը՝ տաղանդին բացարձակութենէն չէր որ կուգար, այլ զարաւուղութենէն։ Պետրոս Դուրեան չհաւածուեցաւ։ 1870ին զրական եղբայրակցութիւնը չէր անշուշտ աւելի սիրտբաց։ Գիտէք Պէշիկթաշլեանին վճիռը Դուրեանի թատերական ապողային վրայ։ Բայց այդ վճիռը այդ տղուն սահմանուած քանի մը տարիներուն վրայ եղաւ հիմնովին անհետեանք։ Խրիմեան, գործնական բնազդներով իշխանաւոր մը, պատրիարք այդ Պոլիսին երբ Դուրեան կը մտնէ իր անկողինը, սկսելու հոգեւէրաքը, ոչ միայն իր ողորմելի գիրքերը կ'արժանացնէր երրորդ, չորրորդ տպագրութիւններու, այլ շրջանի մեծ գրողէաներն ալ վարպետութեամբ ժուռ կ'ածէր իր ծիրէն ներս։ Փարիզ հաւ բուժանող Միսաքեանն իսկ Պոլիս կանչելու չափ խելացի է այդ մարդը։ Բայց չունինք վկայութիւն մը թէ ինչպէս ընդունեց Խաթաբէ-թափան Ընդրո-թի-ն, Խաթաբո-թի-ն, Հայրէի Հայոց քերթուածները Դուրեանին։ Ըսի թէ ի՞նչ սրտագին վատքով պաշարեցինք Պէշիկթաշլեանի հիւանդութիւնը։ Մարդիկ անոր բարիք ընելն իսկ վերածեր էին բարեկիրթ հայրենասիրութեան մը։ Դուրեանը արգահատանքն իսկ քիչ գտաւ ոչ միայն երբ կը թափառէր հացին ի խնդիր, այլ իր հիւանդութեան շրջանին։ Կենսադիրները չեն յիշեր որ որեւէ ձեռք ըլլայ երկնցած այդ աղքատիկ գերեզմանին։ Մարդեր կան որ գեռ չ'մեռած՝ գերեզմաններ են։ Աւելին։ Անոր տաղերը յանձնեցին շոշորթ վարժապետներու սրբագրումին։ Աւանդութիւնը՝ աւելի անգութ խոստովանաւք մըն ալ։ Ատիկա Պարոնեանի ընկրկումն է, Դուրեանի ձեռագիր թատրոնները կարգաւորելու։ Պարկեշտ Էտիրնէցին վախցած է անշուշտ նման սրբապղծութենէ մը։ Եւ սակայն, ըսի անգամ մը, քանի մը տարիներ միայն կը բաժնեն Դուրեանի ողջակէզը Պէշիկթաշլեանի աստուածացումէն։ Ու այս քանի մը տարին շատ բան կ'ըսէ ոչ միայն ամբօթներու անհուն որքան անպութ վերջը շտապութիւնէն, այլև հանճարներուն անյատակ, անորոշագրելի դժբախտութենէն։ Այն տղաքը որոնք հերոսութիւնը գործեցին

. . . հանգանակութեան, հաւաքելու անոր քաղերհն ու բարեգութիւնները, աւելի էն արժեր անշուշտ քան այն միւսները, գրագէտ, պատրիարք, պետական պաշտօնատար, պալատական բժիշկ, երեսփոխան, կրեսոս ուսնք նոյն այդ փաստը տուին, այս անգամ հասկացողութեան մէկ ու նոյն տառապանքի մը զիմաց: Այսպէս քաղեց այս տղուն բախտը երբ ողջ էր: Գերեզմանէն ետք, Կարելի էր ըսել թէ ազատագրուած է անոր անունը, ամբողջական ու վերջնական: 1910ին զիտէք թէ ինչպէս աժանցուցին իր յիշատակը: Ծիրինաւոր մարդուկ մը անոր մէկ քերթուածը Քրանսերէնի թարգմանեց բռն զանակով հաւ մը մորթողի հաճոյքով, մէջտեղ բերելով ողորմելի վիժումը մը որ Դուրեանէն ոչինչ ունէր, քանի որ թարգմանիչը հիմնովին անբանաստեղծ էր ծնած, հակառակ իր պսակաւոր քերթողի դափնիներուն: Այս մարդուն անունը էն մ'տար հոս, չորքապղծելու համար սա էջերը: Բայց կ'արձանագրեմ փաստը որ կը զարմացնէ զիս ոչ թէ իր լրբութեամբը, այլ իր գոյութեամբը: Ահա Դուրեանին տեղը Արուեստագէտ Սերունդին ամենէն վճռական յաղթանակին օրերուն: Բայց կայ ուրիշ ալ արտաութիւն: Արփիար Արփիարեան երբ կը փորձէ, այս դարուն սկիզբները, այսինքն մեր Իրապաշտներէն վերջ, արեւմտահայ զբաղանքութեան սկիզբնական շրջանը ուրուապօծել, բաղմամբիւ էջեր սրտաղին կը նուիրէ . . . Ռուսինեանին որմէ մեր զբաղանքութիւնը բնագրերու հետ չփոթուելու չափ գեղեցիկ թարգմանութիւններ է ժառանգած ու յիշատակ մը անխոնջ, իրաւ, ժողովրդանուէր գործունէութիւն մը, թէն խօսքի կամ գիրի ճամբաներով բայց հիմնովին զուրս գրական իրողութեան որ բոլորովին սրիչ կըրթանք մըն է, կիրք մը, խաչակրութիւն մը, փշոտ, զժուար, անարիւն յաճախ: Արփիարեան յիմար մը էր, ոչ ալ ճիշդ, խօսքէն անհաշիւ մսխող կամ հակառակ տարօրէն ժլատ մուսկուտիկ մը, մեր արժանիքներու շուկայէն: Յորդ իր հիացումը այսօր զիւրին է բացատրել: Իրապաշտները մեր մէջ զբաղանք փառասիրութեանց հետ, մէջ կը հետապնդին զօրծնական, ծանր առաջադրութիւններ: Խումբէն ան որ զուտ զբաղանքութեան սպասը պիտի ընէր աւելի քան կէս դար, Արշակ Զօպանեան, կը հաւատար թէ կ'աշխատէր բարի, մեծ արգիւնքներու հաշուոյն. ատոնցմէ հիմնականը և առաջինը — ազատագրութիւնը իր ժողովուրդին, աշխատանք մը անշուշտ որ, միշտ գիրի, խօսքի ճամբաներով, իր սնունդը կ'առնէր զօրծնութեան ակերէն: Արփիարեան Պետրոս Դուրեան մը չհասկնալու չափ անմշակ

միտք մը չէր. բայց զայն վայելելու աստիճան ներառացած զգայնութենէ մը զուրկ էր ծնած: Իր ժամանակակիցները Դուրեանին հանդէպ պահեցին այն արգահատագին զիջումը որուն փաստը կայ իր թաղման փառքին մէջ, ստերջ, անխմայտ, բոլորովին հայկական փառք մը, գիակի մը վրայ ձգուած ոսկի շուրջափ մը նման: Արփիարեան և իր սերունդը խուլ տպաւորութեանը տակն են այն գերին որ այդ հիւանդ տղունը եղաւ, ողջուցը, — այսինքն նախագիւրջը անհասկնալի հանճարին, զարմանահրաշ բայց փոքր չկշտացնող, մեր պապերուն այս շատ զոհհիկ բայց շատ ալ իրաւ պատգամին համաձայն: Դուրեանը զնահատելու կերպը, Արփիարին անգիտակցութեան խորը, կնիքին տակն էր ուրեմն գրականութեան, արուեստի, ազգային զարթոնքի այն լմբռնողութեանց (*), ախորժակներուն, չափանիշներուն որոնք

(*) Ամէն հեղինակ յարաբերութեանց հանգոյց մըն է: Ձեռմ կրկներ ինքզինքս երբ Դուրեանի առթիւ ալ, արագ ու անցողակի, կը թաղմացնեմ Զարթոնքի Սերունդին աւագ, գերագոյն մտահոգութեանց հանգանակները — ազգային, բաղաձայն, լինկեսային, լեզուական, պատմական, բարեօրոգչական, միշտ խորքի ու գիրի ճամբաներով: Ի՞նչ կը հասկնար գրականութեան յղացքէն ն. Ռուսինեան: Չունինք այդ մասին վկայութիւն, տարօրինակ ու խելացի բժիշկէն, որ իր միտքը գործածեց երեսփոխանական պարտականութեանց կանոնաւորման, ատենարանութեան, լեզուական խաչակրութեան ու չձգեց մեզի իր անձնական ապրումները: Ունինք այդ վկայութիւնը — հանգիտօրէն հանուած — Զարայեանէն որ թէեւ զրարար գիտէր Բագրատունեան ճշով քերթուած մը գրելու աստիճան, բայց իր Քաղաքական Ցուցանիշները, մանաւանդ Ազգային Դաստիարակութեան Նկարագիրը խմբագրեց ոսկերիչներուն լեզուովը, 1850ին: Բիչ է տարբերութիւնը իրապաշտներուն մօտ: Անշուշտ հակադրեցութիւն մըն է շարժումը Սէթեանին, Պէրպէրեանին, Թէրզեանին, մանաւանդ Նիկային ըրած գրականութիւններուն դէմ: Բայց, նոյն աւտեն, անգագալարար այդ հակադրեցութիւնը կը սնանի Դուրեանին ալ բանաստեղծութեան հանդէպ որոշ վերապահութեամբ, անշուշտ ոչ չկամութեամբ, բայց ապահովարար՝ արգահատանքովը: Գիտենք թէ ինչ կ'ուզէր գրականութենէն Արփիարեանի սերունդը: Գիտենք նոյն աւտեն որ անբաժանելի սերունդ մըն էր ան: Սիպիլ. պաշտօնական տաղաչափը խումբին, Զօպանեան՝ զազափարագիր ու նոյն աւտեն քնարակիր, մեր գրականութեան մէջ կ'արժեւորէին արտարանաստեղծական իրենց բարիքներովը (թէեւ Զօպանեանէն միծ նպաստ մը գտած է մեր քերթողական թէքնիքը, անուղղակի): 1900ին Դուրեան միք մըն է: Մեր գրականութիւնը ենթակայ է ցեղը զարնող հակայ տաշնապին: Պոլսը կը հեռայ մեծ յիշատակներուն մէջ արփիարեան հոգեխառնութեան ու կը ջանայ հիանալ: Սիպիլ անմըցորդ, անգուգական իշխանահին է... մեր բանաստեղծութեան: Թէրզեան, որ երեք սերունդի ախորժակներէն է անցած, օրուան երկրորդ կողմը: Պէրպէրեան՝ իր աստուածացումին

ի զօրու էին 1850ին, 1870ին, 1900ին, 1920ին և հն էլի այսօր, սփիւռքին ինչպէս մայր երկրին մէջ։ Ահա թէ ինչո՞ւ Լճակ երգող պատանին, 1870ին այնքան հիփերային, զիւրաբեկ, 1900ին Արփիարի մտքին մէջ կը կենդանանայ նոյն նկարագիրներով, տժգոյն, անաշխարհիկ, չաւարտած նկար մը ինչպէս։ Ահա այդ մտապատկերին ցուցմունքովն է որ պիտի նուիրէ այդ յուշերու և գնահատումներու շարքին մէջ տասը չանցնող տողեր Պետրոս Դուրեանի յիշատակին։ Կայ տակաւին Ջրաքեանի խժժածանքը Տրքաւջէն, զկայութիւն որ իր գիրը չէ հասած մեղի (լսած եմ զայն իրեն աշակերտողներէն) որ ուրիշ բան չէ խորքին մէջ, եթէ ոչ Եղիայի դպրոցին անբանաստեղծութեան արծագանգը, Պէրպէրեանի իմացապաշտ ախորժակներուն անդիտակից բիւրեղացումը։ Ջրաքեան կը հաւատար թէ բանաստեղծութիւնը կը գրէինք, գրելու էինք մտքով։ Այս հաւատքը անշուշտ քիչ մը աւելի էր քան Ռոմանթիքներուն միամտութիւնը որոնք բանաստեղծութեան համար բաւ կը համարէին բառերու բարիքը։ Ի վերջոյ խելքը բան մըն է քան բառարանը։ Ջրաքեան Եղիայի, Ջերազի, Պէրպէրեանի մէջ մեծ քերթողներ չէ ողջունած անշուշտ, Պետրոս Դուրեանի հանդէպ արգահատանքը արժևորելու համար։ Բայց Պէրպէրեանի Խոհ և Յաւիթին, Դուրեան Արքայանի Հովհաննէս Արքիմիտի նուիրած է լուրջ էջեր։ Ու չեմ գարմանար։ Նոճեապաշտ իմացապաշտ հնչեակներու շարք մըն է։ Խելքը պիտի բաւէր բարեխառնել նկարչական զգայութիւններով, հասնելու համար տանելի քերթուածներու փաստին։ Տրքաւջէն հերքումն իսկ է բանականութեան, ռեալիստական իմացականութեան։

պատրաստութեանցը մէջ է։ 1900ին իմ հիացումները, խօսքեր եմ ընդարձակօրէն, այդ տապնապը կը յուսաւորեն, Դուրեանը սիրելը իմ պատանութեանս զրեթէ ամօթ մըն էր, միշտ արգահատանք մը։ Խօսեցայ այդ 1910ի եղբրազաւելտէն։ Ու կուգամ տրտում եզրակացութեան։ Ջրատողինքը քիչ անգամ տեղ մը կ'ունենան իրենց շրջանին։ Իրենց անճարակութիւնը՝ այդ տեղը առնելու, Գրական համրաւը, թէև տարօրինակ, բայց յաճախ կը կրկնէ միւս համրաւներուն մեքենականութիւնը։ Ուզելը մէկն է այդ մեքենականութեան պետական օրէնքներէն։ Մենք տեսանք իմացապէս բոպիկ, զգացապէս զօս մարդեր որոնք հարողական համրաւի հասան որովհետև ուզեցին ատիկա։ Մեծ քաճախեղ մըն էր, իտալական գրականութեան մէջ, Հրանդ Նազարեանցի։ Ուրիշ բանաստեղծ մըն էր, փրանսական գրականութեան մէջ, Մերոլման Պարսամեանը։ Խորհեցէք ուրիշ ալ անուններու։ Ջարեան՝ ինքզինքը զօղմիկ քերթող կը գաւանդէր ու իրր այդ ալ կադմակերպեց իր համրաւը։ Այս խօսքերը դառնութեամբ չեն ըսուած։ Մարդոց յիմարութիւնը հաւասար է իրենց ախորժակներուն։

կը մնայ Դուրեհանի տեղը փնտռել սփիւռքի և յետ—հոկտեմբեր—
եան գրականութեանց մէջ: Ծանօթ էք Պետհրատի ղէմ գոր-
ծադրուած հարցապնդութեան: Տխուր այս փաստը ատենը չէ
արժեւորելու: Կուգայ օրը, երբ իրաւ արուեստը կը զառնայ իր
օճախին ու տէրը կ'ըլլայ մեր զգայնութեան, այն զգայնութեան
որով վարչամատկուած էր մեր հոգին աւելի քան երկու հազար
տարիներ: Սփիւռքը ամէն բան ուրանալու իր մոլուցքին մէջ
չէր կրնար խնայել զազփաղփուն այդ տեսիլքին որ Դուրեհան
էր, այնքան օտար, հեռու այդ սղոց ապրումներէն: Սփիւռքը,
արեան մէջ բացած իր աչքերը, արեան ղետերու վրայ իր մօրն
ու սիրելիներուն տարուելը տեսած անոնցմով, նոր տարագրու-
թեան մը դժոխքին մէջ, կատաղի կերպով մը կը վռնէր այդ
տեսողութեան զաշտէն բոլորը, բոլորը, որ կուգար այդ հե-
ռուէն, այդ անցեալէն: Այդ եկողներուն ամենէն տկուրը ան-
շուշտ հայոց գրականութիւնն էր: Իր տառապանքին քաւութեան
նոխսզ փնտռող սերունդ մը ուրացաւ մեր երեք սերունդնե-
րուն քաղաքական, վերանորոգչական աշխատանքը: Պիտի ու-
րանար, այդ կարգին, իր երէցներուն ալ գրականութիւնը:
Դուրեհանը այսօր անուշ մըն է որ չունի սփիւռքի զարգացած
երիտասարդի հոգիին մէջ տեղը զոր այդ երիտասարդը յատկա-
ցուցած է օտար աւելի խոնարհ քերթողներու: Ահա տեղը Դուր-
եանին արեւմտահայ գրականութեան վերջին երեք քառորդ դա-
րու ընթացքին (*):

բ. — Իր դերը: Քիչ մը տարօրինակ՝ Դուրեհանին նման ան-
խառն քնարերգակի մը համար ղեր մը փնտռել: Բանաստեղծը,
չատ հին դարերուն մարդարէ, աստջնորդ, կախարդ՝ մշակոյթ-
ներու հոլովոյթին հետ հեռզհեռէ մերկացաւ իր այդ հրաշք-
ներէն: Եւքիլէս ուժ մը չէր անշուշտ ալլէս երբ միտքը, ասոր
հետեորդ քաղաքական գործունէութիւնը դարձան տիրական:

(*) Ուրիշ երեւոյթ է հիացումը զոր այդ տղան կը ստեղծէ ար-
ուեստին գալու սահմանուած ամէն երիտասարդի մէջ: Անով է որ պա-
տանիէն արուեստագէտը կը սկսի: Բայց կայ ուրիշ ոգեբերգութիւն: Ամէն
արուեստագէտ ոչ միայն ետապաշտ դժբախտ մըն է, այլև տարօրինակ
կերպով ինքզինքը արժեւորել ձգտող կեդրոնախոյս ուժ մը: Ինքիմէս դուստ
ռչ մէկ իրականութիւն: Ասիկա մինակ իմաստասիրութեան մէջ մեր օրերու
առած մը չէ: Ի նաև ամէն գրագէտի մէջ ոգը, տիրական աստուածու-
թիւն մը: Հոս ու հոն Դուրեհանը փառարանող գրուածքներ այդ մեծա-
մտութենէն նետուած փշրանքներ են: Դուրեհան պիտի ունենար իր տեղը
եթէ նմանէր ամենուն:

Եւրիպիտէս ոչ միայն դեր մը չունեցաւ, այլև ճաշակեց հալածանքին դառնութիւնը: Վիրգիլիոս ղինուորներու ոտքին քիչ մնաց երթար կոխան: Աւելի վերջը, Օգոստոսի պալատին մէջ ալ անոր փառքը արգահատանքով ղիջուած ոսկեղօծ վարչութիւն մըն է: Հռովմի հմայքին այդ ճարտարապետը չենթարկուեցաւ անշուշտ Ովիդիոսի ճակատագրին, բայց մեռաւ աչքերը բաց կարօտէն: . . . Ձեմ կրնար հոս չլիշել տոման որ արժեց ֆրանսացիներուն մեծագոյն թատերագիրին կեանքը: Լուգովիկոսի մէկուկէս նախադասութիւնը հեղինակն էր այդ ուճիրին: Ռոսին մեռաւ սրտին ցաւէն, վեհապետին մեղմ արհաւիրհանքն իսկ հանդուրժելու անկարող դառնալու չափ իգացած, նրբացած: Արուեստներու սպասաւորները որեւէ գեր չեն ունեցած մեղի ծանօթ մշակոյթներու մէջ: Բանաստեղծը ծառայ է: Ժ. Գարուն դերերը չըջուած են: Ձեմ լայնար: Քրքմութիւնը, փարոսութիւնը, Ժողովուրդներ վարելու մեծամտութիւնը: Լամաութիւն՝ որ թեկնածու է հանրապետութեան նախագահութեան: Հիւսիս՝ որ կը հաւատայ թէ իր մէկ նամակին ընթերցումով Պիգմարք իր բանականները պիտի քաշէ Փրանսայէն: Ասոնք միամտութիւններ են անշուշտ: Դեր մը ունեցաւ սակայն Մկրտիչ Պէշիկթաշեան, ոչ իբրեւ քերթող սակայն, այլ այն պայմաններէն պաշտպանուած որոնք մեր զարթօնքը բրինկարելի: Պետրոս Դուրեանը կրկին չեմ ձգեր վերլուծման իբր կեանք ու գործօնութիւն: Կանխող էջերը ըստ բաւականին սրբատու է են: Անցա՛ւ անիկա իր ժամանակին մէջէն, նման իրաւ բանաստեղծի մը, այսինքն մենաւոր, անայց, չհասկցուած, արգահատուած, ու . . . թաղուած՝ ազգային թաղումով: Կը խօսիմ ասոնք, առանց գասնութեան: Բանաստեղծի մը գերը իր անմիջական ճառագայթումին մէջը տեսնելը աճապարոտ, անբաւարար փոյթ մըն է, իմաստութիւն մը: Անոր գերը կը սկսի յաճախ գերեզմանէն: Ըսի թէ Դուրեան մտած էր այդ գերեզմանը ոչ թէ «մայիս, քրքում, աստղեր գննելու» (իրն են բառերը. Ի՜նչ Է՜րէն) այլ այդ բառերով թեւադրուած յաւիտեական իրողութիւնը սկսելու: Ո՛վ գիտէ ինչ մեծատուններ ունէինք մենք այդ 1870ին: Ի՜նչ մեծահամբաւ բժիշկներ, փաստաբաններ, երկեղեցականներ: Նորէն փառք՝ եթէ երբեք անոնցմէ ոմանց անունները կը թափառին երբեմն երբեմն մեր շրջաններուն: Անոնց գերեւը՝ երբ ողջ էին: Ծաղկաւազիբը կը յարգարէ իր հաշիւները մեղմէ անկախ: Պետրոս Դուրեանին գերն է մեր Ժողովուրդին անթառամ արժանիքներուն, անկապտելի գեղեցկու-

թիւններուն մէկ մարմնաուծութիւնը, խորհրդանշանը եղած ըլլալու իր յաղթանակը: Ձեռմ գառնար ետ, կրկնելու համար այն բոլոր ապրուստները որոնք անոր տաղարանէն կը թարմանան ամէն իրաւ հայու հոգիին խորը, ասոր տալով հպարտութիւններուն ամենէն ազնիւը, մեծցնողը, — գտած ըլլալու այդ տաղերուն հեղինակին մէջ մէկը ամէն ժամանակներու, ամէն ցեղի ամենէն հարազատ փառքերէն: Աս է իր դերը: Այդ տղան վկայութիւնն էր բազմաթիւ յատկանիշներու: Այդ տղան մարդկային ստեղծագործութեան մէկ գետինին՝ իրագործած է ամենէն կատարեալ, ամենէն իրաւ, ամենէն անմոռանալի յաղթանակներէն մէկը որուն երախտապարտ է իր ժողովուրդը: Ուրիշ: Դեր մըն է դարձեալ այդ անմահ թեւագրանքին գասը: Մեր գրականութեան ամէն կոչեցեալ սպասաւորը անոր մէջ կը գտնէ անդրանիկ ձայնը, հրաւերը, լոյսը: Զայն կարգաւ «ճոր կիսագունդ մը զսնել» կը նշանակէր, կոյս զգայնութիւններու համար: Ըսի ասիկա: Ուրիշ: Բայց այդ կեանքը, նահատակութիւնը, մահը սրտայայտ, գաս մըն է դարձեալ, եթէ կը ներուի այս գէշ, սխալ բառը գործածել հոս: Ի՞նչ սրտապնդիչ գեղեցկութիւն է սերացում, լքում, հալածում արուեստագէտին համար ողբերգական հանգոյցը այդ տղուն տոմային: Ըսի՝ թէ տարիներով սպասեցի իր ցաւին, բովանդակ յօժարութեամբը իմար պատանիի, ոչ անշուշտ իր փառքէն չլացած, այլ իր տառապանքը ապրելու, թերեւ մտովի բաժնած ըլլալու ոմանթիզմով: Բայց չըսի թէ իմ երկար ճամբուն՝ այդ տղուն ստուերը ունեցայ ինծի հետ: Ու ասիկա ոչ միայն կը մեղմէր իմ ալ սերացումը, լքումը, այլև կ'ըլլար սփոփանք մը: Ծակատագրին պարգևն էր անիկա, իմ գլխէն կախ, որ կը փրսփըսար. «Բալէ', քալէ', մի նայիր ետ, ըրածներուդ. նայէ անջևդ, ընելիքներուդ: Ի՞նչ կ'արժէ վիրաւորանքը, հալածանքը»: Ըսել կ'ուզէր անշուշտ «Ուրիշ բան չունին սպասելիք կարգ մը մարդեր այս աշխարհէն»: Դեր մըն էր ասիկա: Տակաւի՞ն: Հայոց գրականութիւնը ոչ Պոլսեցի հոսհոսներունն էր, ոչ ալ սփռուքի տժգոյն սերացողներուն ապրանքը: Հայոց գրականութիւնը հայ ժողովուրդին հայրենական զանձարանին ամենէն իրաւ հարըստութիւնն է: Կանուխ թէ ուշ անիկա իր դռները չի կրնար չբանալ իր փառքերուն: Պետրոս Դուրեանի տաղարանը այդ հարըստութեան ամենէն սրբազան, թանկարժէ գոհարն է, որով պիտի խանդավառուին այս ժողովուրդին զաւկները, ուր ալ ըլլան:

4. — Իր ազդեցութիւնը: Վերը թելագրուած փաստերը կը

պատկանէին հայ մշակոյթին ընդհանրութեանց։ Բանաստեղծական գետինին վրայ Պետրոս Դուրեան չէր կրնար ազդեցութիւն մը ունենալ, այն շատ յստակ օրէնքին ճշուումով որ բոլոր ինքնատպութիւններուն նկարագիրն է կազմած։ Մարդիկ կը հետեւին իրենց մօր, ընտանի օրինակներու, մշուհներու։ Պետրոս Դուրեան հերքումն իսկ է իրողութեան։ Զայն չէր կազմած շըրջանը։ Ան ինքզինքը բերած էր առանձին։ Գնաց իր ճամբէն դարձեալ առանձին։ Նայեցան ետէն։ Հասկցան. դարմացան. մեղքըցան ու այսքան։ Ազդեցութիւնը ստեղծագործական առաքինութիւններու չէ հպատակ։ Կազմակերպչական տուրքեր, խելք, ընթացիկ շնորհներ, քաղաքականութիւն, մարդեր վարելու համար ծնած ըլլալու բախտ մը յաճախ կ'որոշողներն աս ու ան հեղինակութիւնները, իրենց բացած ափսոսները։ Մշակութային բազմազան ասպարէզներու, մանաւանդ քաղաքական կեանքին համար ասիկա ստուգութիւնն է գրեթէ։ Ու անառարկելի ձեռք մը ճիշդ է առածը որ բոլոր հանճարները կը ձգէ առանձին։ Մեր գրականութեան մէջ ունինք շքեղ օրինակներ ազդեցութիւն գործող գրադէտներու։ Արշակ Զօպանեան անառարկելի վարպետն էր Իրապաշտներուն, Արուեստագէտ սերունդին բանաստեղծներուն։ Ու գիտենք թէ այդ շքեղ դերը որքան մօայլ կշիռով մը, ճշուումով կը դատապարտէ այսօր Զօպանեանի ետքուածները որոնցմէ չեմ կարծիր որ երկու հատ իսկ անցնին մեր բանաստեղծութեան գանձարանին։ Ունինք Սիպիլը որ Արուեստագէտ սերունդի արձակը ու ոտանաւորը պահեց իր ազդեցութեան տակ։ Բախտը նոյնն է Տիկինին քերթուածներուն։ Յետոյ, Բայց ազդեցութիւնն ալ դէռ մըն է մերձաւորապէս։ Ես կը ճանչնամ Պետրոս Դուրեանի ազդեցութիւնը գէթ այն խորունկ ու մթին իրողութեան ներսը որ հոգեզրեակ մըն է, հազիւ թէ կասկածուած։ Օչական քերթուածները դրած է անշուշտ... ալրելու համար զանոնք, Դուրեանի ուրուականէն հալածական։ Ու ասիկա՝ իր կարգին բարիք մը։ Ամէն պարկեշտ աշխատաւոր, իր կարողութեանց անգամ մը գիտակցութեան հասած, պիտի ընէ՝ ինչ որ զինքը կանխողները աշխատած են փորձելու։ Դուրեան առաջնորդ մըն է, զառն ու իրաւ։ Իրեն հետեողները կը պատժուին չարաչար։ Բայց իր ձայնը լսողները կը խնայեն նախ այդ տղուն, ապա իրենց, երբ կ'այրեն ինծի պէս, իրենց ոտանաւորները, փոխանակ տարիներով, կէս, քառորդ դար տեղ մ'ուրացողութեամբ մը հալածելու շնորհալի քոյրերը (Մուսաները)։

կ'ազատագրեմ այս տղան մեր զրական ճաշակներուն, հըմ-
տութեան, համալսարանական ապահովութեան նանրախորժ որ-
քան նանրակառայց վերիվալըումներէն (*) :

Լժան երկու սերունդ, որ դրականութիւն ընել յաւակնե-
ցաւ ու այդ հաւատքին համար այսօր կը դատապարտուի, զար-
հուրելի քաւարան մը (սփիւռքի գրողներուն կարաւանը, այն-

(*) Ինչպէս իրմէն, ըսել կ'ուզեմ իր զիւանին մէջ յաճախուող
վրիպանքներէն — նիւթէ, լեզուէ, թէքնիքէ — կը զեղջիմ դարձնալ
խոշոր միջերջը իր արձակին (թատրոն) ու մանկունակ տաղերը paradeի
քերթուածներուն : Հոս մի գտնէք տարօրինակութիւն : Զտու մի աշխա-
տանք մը չէ որ կը կատարեմ, մոռայման մատնելով թերիս մեծահամ-
բաւ կտորներ և իրենց օրերուն ծափ ու արցունք արժող խաղեր : Այս
աշխատանքը ճակատագրական է մեծ վարպետներէն շատ շատին ալ հա-
մար : Ու ասիկա տարրեր գործողութիւն մըն է զոր շփոթելու չէք ժա-
մանակին անխուսափելի մաշումին հետ : Ծանօթ են ձեզի իմ կշիռները
իւր ու յաջորդ սերունդին հիացուած վարպետներուն վաստակին վրայ :
Այդ կշիռները վեր են դարձեալ ժամանակէն : Խաչի մառը (Խրիմեան)
1945ին չէ որ հասարակ խօսքերու տարափ մըն է : Էր այդ տարափը
1870ին ալ : Շատախօս որքան տրտում, ինքնասպան փառքերը այդ վար-
պետներուն ճակատագրուած էին ժամանակին հետ սմբելու, բաշտելու
(ժողովրդական առումով) : Վերջ ի վերջոյ փաշանալու : Դուրեանին մեղ-
քը ուրիշ մտածումներ կը թելադրէ ինծի : Իւր թատրոնները անշուշտ
մահացու մեղքեր են : Բայց այդ դժբախտութիւնէն առաջ կան ծիրանե-
փառ մեղքերը չէք իմաններուն, Թղլեաններուն, Թէրզեաններուն, Պէ-
շիկթաշլեաններուն : Մեր դարթօնքը այս մեղքերը այնքան պարզու-
թեամբ երբ կը վերածէ յաղթանակներու, կը հետևի գրական հասկացո-
ղութենէն բոլորովին տարբեր թելադրանքներու : Այդ կտրանքը մեր ոռ-
մանթիք թատրոնին մեղքերը պարտաւոր էին ազգայնացնել ու ըրին
ատկա, պաշտպանուած մեծափառ ու մեծահանձար թարգմանութիւն-
ներէն զասական ողբերգութեանց, կատարուած Մխիթարեաններու ձեռ-
քով, որով, որովք ոչ միայն իրենց զպրոցին խեղճ ու պատառ, անգերասան ու
անհզոյնակ բեմը այսպէս կը փորձէին յաւերժել վանքէն ալ դուրս, այլ
և իրենց օրերու անկազմ լեզուն ընդմիջալ խորտակելու խաղ ու թա-
քուն փառասիրութեանց ալ կը սղասարկէին երբ մեր զրարարին կը
փոխադրէին արժէքով բայց մանաւանդ չարժէքով թատրերգութիւններ :
Անշուշտ գեղեցկութիւն մըն է Պորոգիան : Բայց Սաւո՞ւղը : Բայց Սահ
Արևիկո՞յն : Ազգը Բագրատունին չպատուեց միայն Հայկ Պիլգրագին
ճարտարապետը իբրև : այլ անոր շնորհից իր նմանը չունեցող թարգ-
մանչի մը փառապաշակն ալ : Դուրեան անա այդ մեղքն է որ կը քաւէ,
իւր քաւոնները հրամցնելով ... պանդոցներու վայելու մին :

քան խայտարդէտ, սրտառուէ, յիմար, անկանգնելի որքան եւ ուանդուն, կրքոտ, յարձակողական) զինը կուտան ազատուած, ազատագրուած (մեղքերը) Դուրեանին։ Արձակում չեմ շնորհեր, բայց կ'ըսեմ. — 1950ին այն տղան որ տասնհինգին ու քսանին մէջտեղերը (այս տղուն տուէք ձեր ուղած կերպարանքը, կրթութիւնը, հոգեզէն կազմը։ Ընէք՝ ըլլար անիկա տոգոյն բանուոր մը բարիկեան գիշերուան դանդիւնին մէջ, ցերեկուան տաժանքը մարտելու, ոսկեզօծելու համար ինքզինքը տալուամբ սպառնալով, տրամալոյս մահիճներու խորը, գարշազին, յիմար՝ բայց պուտիկ մը մաքուր հոգիով. ըլլար անիկա Մերձաւոր Արեւելքի հաշտ, հնչտ, մոռալ պայմաններուն մէջ իր մարմինը ճարած կայտառ, հերարձակ, յանդուգն պատանին, անգործ, անօթի, բաց մազերը հսկուն, բայց հոգին բաց ըրած խորունկ ձայներու ցեղին անդունդներէն, որմէ առատ նմոյշներ ունի Սուրբան, երբեմն Պաղեստինը, շատ քիչ անգամ՝ Եգիպտոսը — ուր այդ տղան միշտ քանի մը լեզու գրպանը տեղաւորած խմտառուն մըն է արդէն, կոնակը դարձուցած իր ժողովուրդին ու վճռօրէն իր քայիները լարած դէպի արտերը ոտկիին ու վայելքին — կազմելու աստիճան ափիւսքի երիտասարդութեան մէջ դաս մը, կերպարանք մը. ըսէք ըլլար տակաւին խանդավառ, յամառ յամեցող մը՝ հին երիտասարդութեան [որ զոհուեցաւ 1915ին] երազներուն, հաւատացող իր մարմինին, հոն միժերուած ուժին, ինքզինքը արձակելու տրամադիր դէպի մոռալ տապարէզները ալգային խէչալներուն. և կամ՝ մահուան որդեգիր մը, ճիշդ ու ճիշդ Դուրեանին նման, որ զրկուած է քաւելու ու գիտէ որոնց մեղքերը — պապերո՞ւն թէ զաւկըներուն — երբ տիեզերք մը լեցնելու չափ ընդարձակ իր հոգին բաժակ մը թոյնի նման ձեռքերուն, դողդոջ, յիմար, յոստապատար, կը վազէ «իւ երկրորդ մօրը զոգը») պիտի կարդայ Լէֆէր, Սէրէլը, Էթէթօնէթը, անշուշտ պիտի աստապի այդ քերթուածներուն այրող թախիծէն, իր միսերուն կաշող սարսուռներուն ու իր ջիւերն ի վար անձրեւած թարմ, կապոյտ երանգներուն տաժալէն, նախ իր պատանութեան հաշտոյն, ու ապա բանաստեղծին ալ հաշտոյն։ 1870ին Դուրեան թուղթին է գիմած՝ այդ ամէնը պարպելու համար, այդ հեշտագին ու մահացնող թոյները — քերթուածները թոյն են երբեմն — իրմէն վանելու միամտութեամբ։ Այդ օրերուն այդ երիտասարդը Բաբիլը, Դահիլէն, Երուսաղէմը, Պէյրութն ու Հալէպը չունէր, իրենց քնացնող հեշտութիւններովը։ 1950ին, կ'ըսեմ, պիտի

ըլլան տղաք, որոնք նետելով մէկդի Պետրոսին դիւանը, պիտի վազեն այդ հոգեկան թունաւորումը պարպելու ոչ թէ թուղ-
թերու այլ ապրող մարմիններու ծոցը, օտար, հեռու, տարաշ-
խարհիկ համերով ու գրգիռներով, մինչև որ անցնի տագնապը,
փլի կիրքը ու կեանքը վերածուի օտար, հեռու, տարաշխարհիկ
բան մը, — իր Ժողովուրդէն փախուստին . . . Կ'ընդունիմ:
Բայց, կը հաւատամ զարձեւել, որոշ թիւ մը այդ տղոցմէն, նոյն
տագնապանքը լուծելու թունադերձման նոյն աշխատանքին հա-
մար պիտի անդրադառնայ . . . մեր բանաստեղծութեան, գրա-
կանութեան ընդհանուր սոսամային . պիտի հասկնայ թէ ինչ են
ըրած զինքը կանխողները, իր տարիքին . պիտի գործի երբ,
աչքին տակ պառկող քերթուածէն այդ տղուն տաղարանին
տեսնէ յստակ մնայուն մարդկայինը, որ իր ալ միտքը կը հանէ
ցնցումի, իր ալ ջիղերը կը պրկէ ու արցունքներուն տակերը կը
բռնաբարէ: Կէս դար առաջ այդ 1950էն, անցիր է այս տղերը
ըսողը այդ փորձէն: Ինկեր է ու քալիր . . . ծանր նախապաշա-
րու մներու, նոյնքան ծանր ուրացումներու, առնուազն միշտ
անհեթեթ անգիտութեան մը ծնունդ հալածանքին մուրձերուն
ներքէ: Դասնամենի տղան յիշատակ չունի տակաւին (Դուրեան
100ամենի է երբ կը գրէ թէ սիրտին մէջ մօխի, յիշատակներ
կան): Ու այդ արիփին Դուրեան մը նանչնալը չի նշանակեր լի-
շատակ մը ամբարեւ: Այդ տարիքին՝ Պետրոս Դուրեան ապրում
է: Էր ինծի համար: Զգացի զինքը «գեղ ու կրակ», ինչպէս
կ'ըսէ ինքը ոչ անշուշտ յիմար ազդկան մը ետեւէն, այլ այն հո-
յակապ գեղեցիկութեան ու հուրքին մէջ որ երիտասարդութիւնն
է, սեռէն վեր ու դուրս, որ մեզ կ'արձակէ արեգիւղիքին, ու մեր
անօթութիւնը կայսրութեան կը վերածէ, մեր հիւանդութիւնը՝
վերջալոյսներուն փառքին ու մեր մոայլութիւնը կը հանդերձէ
. . . գերեզմանէն յարութեան . . . Հազայ ես այդ տղան, իրեն
նման անտառներու ներսը, առուակներու եզրին ու հովիտին:
Եղայ զի՞նքը, խուլ, սարսուղին սպասման մը մէջ: Ու լացեր
եմ իրեն համար . . . իր մէջ ու իրմէն դուրս, իմ ալ հաշուոյն:
. . . Բայց ուշադրութիւն: Ես չէի ծնած քնարերգակ բանաս-
տեղծ մը: Ու իմ պատանութեան Պալիսը Արքայութենէն ալ հե-
ռու, անկարելի բախտ մըն էր: Հիմա, միշտ 1950ին, այդ տղան
— երջանիկ, որովհետեւ ծնած այդ բախտով — ինծի համար
գժուար չէ օժտել ինծի գլացուածով, աշխինքն իրաւ բանաս-
տեղծի մը խառնուածով: Այդ ատեն այդ տղան, Պետրոսին տա-
ղարանին ընթերցումին մէջ պիտի ունենայ ոչ միայն իր անմու-

ռանալի, ամենախորունկ ապրումներէն մէկը որ կը նստի մեր մէջը ու մեզ կը բերէ մեզի, վերջնական, անվերածելի ու անգարծ, այլևս պիտի գծէ մեր ճակատագիրը: Չեմ գիտեր, կա՞յ աւելի պարզ եղանակ՝ հարազատ, անխուսափելի, երկնառաք քերթովը որակելու: Ահա թէ ինչու այս աշխատանքի մուտքին ես այդ տղան հանեցի մեր փառքերու զերագոյնին: Այս ուսումնասիրութեան վախճանին կ'ըսեմ. Պետրոս Դուրեան ամենէն իրաւ բանաստեղծն է արեւմտահայ գրականութեան:

Ու վերջացնելու համար

Բոլոր գրականութեանց հետազօտիչները կը պոռան ու կը պոռան բանաստեղծութեան Տաղմուտի մը: Ըսել կ'ուզեն անշուշտ որ 1830ի սերունդը (միջազգային) այսօր աւելի քան ծիծաղելի պիտի ըլլար մեր ասորժակներուն զիմաց: Ըսել կ'ուզեն թէ գրական սեռերը կը նմանին մարդկային, կենդանական, բուսական տեսակներուն որոնք ժամանակով են պայմանաւոր. — կը ծնին, կը զարգանան ու կը մահանան: Ըսին թէ Իբն Կուտեբը, Հաբէսը, Ֆուսսը, Ժուլէնը, Դաբերտը շրջները ժամանակներու կնիքով՝ մեր օրերուն պիտի նմանէին անգրջըրհեղեղեան անասուններու: Ու . . . տակաւին չատ ու չատ անհեթեթութիւններ, որոնցմէ կարեւորագոյնը՝ քննական բանաստեղծութեան, աւելի համապարփակ տարազով մը՝ ընդհանուր բանաստեղծութեան դարը անցած է ընդմիջտ: Թէ այսօր մենք չենք կրնար կարգալ յիմարը որ քանի մը ծաղիկ, նայուածք մը, լճակ մը, աղջիկ մը, մերժում մը, սիրել մը պիտի առնէր գրական թեմա, իր . . . ոտանաւորին: Կ'ըսեն ու կ'ըսեն: Բայց չեն անգրագառնար որ 1870ին կոյսը այսօրուան կէս առնական ձևն է, որ ճերմկնալու տեղ կ'ախորժի արեւին թխանալէ, փափկանալու տեղ կը փորձէ առնանալ ու սիրելու գոսական codeերը վերածեր է պարզագոյն օրէնքին — բնագոյն — բայց կը պահէ իր կնիքը անայլալ. — կնիքը հղօրագոյն զգացողութեան: Հիմա քօսանամենի երիտասարդի միտքէն պիտի չանցնէր սա տողերը

Ես ուզեցի քննար մ'ըլլալ
Ներսէս Ժողովին Տաղմուտ,
Ներսէս հոգւոյն խորն հիացող
Թերեւս պատկեր մ'ըլլալ շարժեալ,
Մոռնալ զիս, լոկ ըզնե խոկալ՝
Կ'վառէ երազ մ'որուն մեկ շող:

ու թէ գրել, այլ անոնց ապրումները այդքան օգայնացնել:

Պիտի երերէր իր բազուկներուն քնարները ու պիտի փաթթէր անոնց մէջ ըմբոստ ալիքը աղջիկներուն ու պիտի անցնէր իր գործատունը, այդ պահը սրբելով, մէկ կտոր, իր աշխատանքէն գեր ի վար, իր հոգիէն: Կեանքն է ասիկա: Ու չունիմ առարկութիւն: Բայց այդ տղան պիտի ունենար իր աչքերուն առջև նոյն մշուշը թերևս նոյն գիշերին, բռնակալ, անդիմադրելի փոխուածք: Ոչինչ: Ու բանաստեղծութեան տագնապ մը նման է ահա այս տագնապներուն: Օրուան տենդն է միայն կերպարանք փոխողը: Կրակը՝ նոյն: Բանաստեղծութիւնը ետ ենք դարձուցած կեանքին, ուրկէ հեռացուցած էին զայն կանխող դարու մեծ զգայապաշտները: Իր հովսակը Ժրգող Լամառթիւնը, եթէ զար կրկին, պիտի գտնէր թերևս այդ կայքերուն վրայ քանի մը ծխնելոյզ աւելի, քանի մը ճաղատ տանիքներու բուրին մեղքովը վիրաւոր: Բայց պիտի ապրէր արտմութիւնը աղբիւրին, գերեզմանին, քիչ մը աւելի ծիր ծառերուն ու պիտի գրէր նախաբաններէ հովտակը, նոյնքան խորունկ յոյզերու հանդիսարան: Ըսին թէ բանաստեղծութիւնը չի կրնար մեռնիլ: Սնշուշտ բառէն գեղչեցին թէքնիքը, տաղաչափութիւնը, օրուան նորոյթին բռնութիւնները ու գրին անոր ներսը ցաւին յաւիտեանական ակունքը, կեանքին իսկ իմաստովը պարտադրած ինքզինքը մեր ամենուն: Սովետական չէ ըսել թէ ամէն բոլոր պէտքեր կ'ապրինք . . . :

Ձեռմ հաւատար, մանաւանդ մեր մէջ բանաստեղծական տագնապի մը ոչ թէ գոյութեան — աչքիս առջևն է սփռուքը որ, վստահելի հաշուակալի մը հաւաստիքովը, կը համրէ իր մէջ հարիւրէ աւելի ֆնարակիւր բայց հազիւ հազ մէկուկէս իրաւ բանաստեղծի փշրանքներ — այլ այն ճարտարանքներուն որոնք կը հաւաքենք, զրական ուսումնասիրութիւններ կառուցանելու, որպէսզի բացատրուին թէ ինչու տաղանդաւոր աղաք գէշ քերթուածներ գրելէ չվախնան: Որպէսզի անդամ մեկնող չըջան մը — մեր 1870ը, 1900ը — արդարացի է իր մէջ ներկայութիւնը մէկէն աւելի իրաւ բանաստեղծներու: Ո՛չ, բարեկամներս: Հարիւր անգամ ոչ: Ըսի, այս աշխատանքի մուտքին, «Առանց մոլեցեցիկի»: «Առանձին»: «Շէնդ, հակասագրական, անվերադարձ»: Ու ըսի բոլոր Գուրեաններուն համար:

Կը մտածեմ տղուն՝ որ ելլեր այդ սփռուքէն, Պետրոսին նման, անակնկալ ու անդիմադրելի, ապրած ըլլալէ ետքը անշուշտ այդ սփռուքին ընդերկրեայ գոյութիւնը — կ'ակնարկեմ մեր հոգին ուսող բոլոր ճճիներով գոյաւոր ճախճախուաքին: Կենար

յուսակառու, յիմար, վսեմ՝ պատկերին վրայ ուրիշ կը բարձրանար իր տժգոյն ողջակէզը, ու նայէ՛ր, իր արեան մէջէն բուսնող բաժականերու, իր շուրջը, մօտն ու հեռուն, նոյն պարտէզին ծաղիկները իբրեւ, ու հաւաքէր այդ դժբախտ ձեւերուն ահաւոր տառապանքը իր մէկ հատիկ սրտին բաժակին: Գտնէր յետոյ ուժը այդ լիութիւնը թեթեւեւիւ, շէնքի վերածելու, որուն տարրերը մեր բառերը տալին, ու զնէր մեր նայուածքին առջև հրաշքը որ ճահիճէն բարձրացող լուսաօներն են, հրանունկները: Այս պիտի ըլլար այդ տղուն վառքը: Այդ հրաշքին համար այդ տղան կրնար գործածել ամենէն պարզ բառերը, — ինչպէս ըրած են մեր աշուղները, ժողովրդական երգերը, ինքը՝ Պետրոս Դուրեանը երբեմն — ու սեւեռել անմահ պալատներ ժամանակի խորքին (fond) վրայ: Կա՞ն աւելի պարզ բառեր

Թեգուզ հազար դարդ ունեցամ, Էս սրբունմա՝ ա՛հ չիմ ասի.
Իմ հուճիմի հեքիմըն դուն իս, Էս ե՛լ ուրիշին Շամ չիմ ասի.
Սայար-Նօվէն ասաց. զալո՛ւմ, Էս եմ մահին մահ չիմ ասի,
Հենչափ ըլի, դուն վրէս լաս, մազըդ շաղ Տալօվ աչկիլուս:

որոնք զգացում մը այսքան բացարձակ գեղեցկութեամբ, անտիպ կորովով սեւեռէին, մեր ապրումներուն զիւրաբեկ, եղծանելի կտաւին վրայ ինչ որ ա՛լ չի ջնջուիր . . . կրնային այդ տղուն բառերը ըլլալ ամենէն գունաւորներէն, յիմարներէն: Արդիւնքը պիտի միար նոյնը, հերիք է որ բառերուն տակը պատկէր իրաւ, գերազանց վիճակը . . . Իմ ուզածը ուրիշ բան պիտի չըլլար եթէ ոչ այդ ապրումներուն տաք տաք կաղապարումը տաղերու մէջ որոնք գրուած, ըսուած չըլլային . . . Կը հաւատամ որ սփիւռքի ամէն տղայ գումար մըն է իրարմէ գերազանց գրկանքներու, հաճոյքներու, իրար բղքտող ու իրար ճարտարապետող երազներու: Մեր հոգին այն դա՛շտը՝ ուր այս բռնկումները, կործանումները, ամբարձումները, յուզումները իրարու կը յաջորդեն անսեւեռելի արագութեամբ մը: Այդ արշաւէն քանի մը ձև որսալ. — Ահա արուեստագէտին գերը, իր պարզազոյն պատկերացման մէջ: Ամէն քերթողութիւն խառնութիւն մըն է: Դուրեան խառնութիւնն է մեր անդրանիկ արթնութեան շրջանին: Բառորդ դար սփիւռքը չայցուեցաւ արուեստին տաղանապէն իսկ: Դասորդ դար Հայաստանի մէջ նոր երիտադարգութիւն մը ապրեցաւ խոշոր, ազնկատ, չըջուած, հաւատարմոր բայց ապարուեստ — այսինքն արուեստի զգայարան-

քէն զուրկ — ումանթիզմ մը, նոր կարգերուն հրամայականը, Ու չեկա՛ւ Դուրեան մը, մեզի ինչպէս անոնց:

Կը սպասենք անոր — տուէք ձեր սիրած անունը — որ պիտի տար կերպարանք մեր երիտասարդութեան(*) խորագոյնը ձառորութեանց ու այն հծծիւններուն որոնք դարերուն քնաւրէն ծորեցին մեր արեան անդունդներուն: Ու այն արցունքնիւրուն որոնք ցօղունեցան մեր հողերուն, հազարամէ հազարամ,

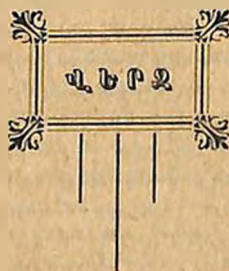
(*) Այդ երիտասարդութեան պարզած տապնապը կ'ընդունիմ որ չէ վիճակուած կանխող սերունդներէն ոչ մէկուն, մանաւանդ գրական սպասին վրայ, իրապաշտները, Արուեստագէտները իրենց ժողովուրդին բնաջնջումը ապրեցան ու մահուամբ էին պաշտպանուած, ըսել կ'ուզեմ կը նմանէին քոլոր անոնց որոնք կը հաւատան իրենց զոհարեցումին, քանի որ այդ սքանչելի տղաքը կը հաւատային իրենց ժողովուրդին, պապերուն հողին իրենց արեամբը ազատագրութեան: Ափիւռքը հոս է որ կը զատուի իր երէցներէն: Ու իր տապնապը ահաւոր, Թէ ինչո՛ւ այսքան ծանր խորքով մը պաշտպանուած երիտասարդութիւն մը, ձեռն ալ գերազանց մարդանքներու այնքան մօտիկ ու ընդունակ (Բարիգի վիճակներուն մէջ օր մը պտտիլ կը նշանակէ տարուայ մը համալսարան աւարտել, Գանիրէն մէկ եղանակի մէջ կը վայելէ լման երկրագունդին բոլոր խողովքները, սերմէ, զրամէ, յիմարութենէ, գեղեցկութենէ, կիրքէ, որոնք, հազած աս ու ան բուրբիւր մարմինը, կ'անցնին մերիններուն առջևէն: Չեմ եղած Ամերիկա, բայց կրնամ զգալ անհուն թափը կեանքին որ Նիւ Եօրք անունով ծանօթ հրաբուխ է, ոտքերը՝ անդունդներուն, գլուխը ամպերուն, իր որովայնին մէջ թուխսի զրած բոլոր գարշութիւնները ու բոլոր քաղցրութիւնները) չէ յաջողած գէթ ինքզինքը ազատագրել, քաւարանեան սերունդի մը նուազումներն ու տառապանքը սեւեռել արուեստի գործերու վրայ, — հարցում մըն է որուն պատասխանը տասնեակներով էջեր պիտի մնային անբաւական պարունակելու: Հոս, բանաստեղծութեան տապնապը կը վարէ իմ մտածումը, Ըսի թէ հարիւրը կ'անցնէր քնարակիրներուն թիւը, որ երբ վերածուէր, պարզուէր (թուարանական տարազ մը ինչպէս), պիտի տար մէկուկէս իրաւ բանաստեղծ, եթէ մեր վէպը զառածեցաւ, ունի իր արդարացումը, քանի որ գրելու այդ ձեւը քաղաքային բնութեամբ մը, ընկերային մը, լայն կիրքերով, մանաւանդ ամբախարիսխ դասակարգով մը պայմանաւոր է, զրեթէ անկախ՝ գործաւորէն: Ձէինք ունենար ոչ մէկ մեծ վիպասան (տեսէք մեծագոյններն իսկ ակնարկութեան ետին) եթէ երբեք չըլլային Թ. Պարու դասակարգները որոնք ընթերցողն ու շտեմարանն են նոյն ատեն, այսինքն կը հայթայթեն վիպասանին անհրաժեշտ մթերքը: Նոյնը կըրնաք մտածել թատերական գրականութեան մը համար, մեր ինչպէս օտարներուն մօտ: Բայց քնարական բանաստեղծութիւնը հազիւ թէ ազերու ունի հասարակարքում մը հետ: Չի կրնար անկէ զուրս ըլլալ անշուշտ, բայց անկէ վարտուումով մը միայն ինքզինքը կը պարտադրէ: Ո՛ր ընկերութեան կը պատկանէին Պայրընի, Շելլիի, Դուրեանի քերթուած-

այնքան իրաւ, այնքան ընդարձակ մեր ողորդութիւնը կարծես կենսաւորելու, հոն ինկած սերմը անթառամ պահելու թաքնաւ գոյն առաքելութեամբ մը: Արտ մը երբ բացուի, մեր հայրենիքէն, քերթուած մը չէ միայն — զիտէք ափ մը կարմիր հողին թեւադրանքը վարսւածանի մը զգայնութեանը վրայ — ալ մեր պատմութեան մէկ անխորտակելի էջը: Հիւզակ մը, նոյնիսկ սփռւած զժխեմ նսեմաստանին մէջ, կը թեւադրէ հոն մտնող արուեստագէտին այն բիւրաւոր ապրումները որոնք այդ խեղճ

ները: Իսկոյն պարտաւոր էք զիմեւ պատմութեան ու պիտի գտնէք որ այդ անուններուն մեղքերը միայն կողան այդ պատմական միջավայրէն: Այս նկատողութիւնները անոր համար՝ վասնզի մեր սփիւռքը այդ պատմական պաշտպանութիւնը անկարող՝ հայթայթելու մեր թատրոնին, վէպին, ազատ ձգած է արուեստագէտը, քերթողական կալուածին համար, ինքզինքը իրագործելու: Արդ, սփռւածին ամենէն տոյգոյն իրագործումները ստիպուած եմ ընդունիլ բանասեղմանին հետք: Ինչո՞ւ, թէ՛ զիտեմք միայն պատասխանէր, չքեղ շնահանութեամբ մը, Ուրէն Պարթեան, Ունինք տասնի մօտ տղաք որոնք գոնէ զիտեմ գրել, այսինքն անցած են տալաշափակաւ արուեստին bachotէն, կը խնայեմ անունները: Բայց ո՞ր անունէն ինծի եկած է գէթ Նիւտոն մը, որ դպրոցական տղու մը խակութիւնները պարզելով հանդերձ, կը յայտնաբերէ իրաւ խառնուածք, մանուսանող առօր արտայայտութեան մէջ որոշ ինքնութիւն, թէ՛ Բարիլը, Դահլիւն, Պոթըմը, Պէյրութը, Հալէպը, Երուսաղէմը կեդրոններ են, իրենց մաշեցնող, ձուլող բարեխառնութեամբը, ընդունելի առարկութիւն մըն է: Բայց մարդիկ ի վիճակի էին այդ ձուլումն իսկ սեւեռելու: Խորհրդային Հայաստանի յիսնեակ մը քերթողները զժրախտ են, քանի որ իրենց անձէն զրկուած տղաք եղան, ինչո՞ւ սփռւած քերթողները չեն անդրադառնար որ իրաւ ըսել, խորունկ ապրիլ, մանուսանող Պ.Ս.Պ.Ս.Ս.Ս.Ս. իսկ էին իրենց որպէսզի քառորդ դարու ստեղծագործական արդիւնքէ մը մէկ-երկու իրաւ, խորունկ, անբաւարար տալաքաններ իշնային հասարակաց ժառանգութեան թանգարանին: Չեմ ըսեր թէ հիմնովին ապարժէ քերթողութիւն մըն է ան որ կը փորձուի քսանընինգ տարիէ ի վեր սփռւած մէջ: Բայց կ'ըսեմ. այդ քերթողութիւնը աման ապրանք է, պղտիկ եսի մանրուք, մեծ երազներու վիշաք, յաջողակներու մօտն իսկ Դրեւ սահուն քերթուած մը՝ հիմա համազօր է բանաստեղծական վարկի: Ու չենք մտածեր որ այդ սահուն քերթուածը գրել զիտէին Միթթարեան ռուր վարդապետները, թէկուզ ... զրաբարով: Այդ սահուն քերթուածը մենք գտեր ենք ամէն տեղ ու ամէն օր, մինչև սփռւածին սկիզբը մեր նոր զոյգ զրականութեանց մէջ, բայց հազիւ մէկ-երկու բանաստեղծ: Պէշկիթաշիանէն քանի մը քերթուած: Դուրեանէն փոխեց մը: Մեծարենց մը: Վարսւած մը: Թէքէեան մը: Անգիւն՝ կտոր փրթուէ թումանեան մը, Տէրեան մը: Ուրիշ, Հարիւրներ որոնք մեղքեր միայն ունեցան պուտիկ մը արժանիքները խղճող: Բանաստեղծ մը՝ հրաշք մը, ու նման հրաշքին՝ զերծ է մեր կապերէն: Թող զայ բարեւորեմ:

ու պատառ չէնքին հետ դարուց ի դարս ուլունք ուլունք հիւս-
ուեցան մեր պապերուն հոգիներուն: Հոն է մեր ժողովուրդին
օրօրա՛նը: Արտի կծկում մը, սփիւռքի դառնութեանց տակ տա-
ռապաղին աղօթող մօր մը կուրծքին տակ որ իր դաւակը աղա-
տած է տարագրութեան դժոխքէն, ճարած անօր աղաղուն ոս-
կորները, սփիւռքի գերութեան դաշտերէն պուտիկ պուտիկ հա-
ւաքելով անոնց կերը, քրտինքով, նախատինքով, անէծքով ու
երազով շաղուած պատառ մը հացը բերնէն կտրելով սրպէսդի
շինուին այդ աղուն գնդերները, ու այդ գինով ինքզինքը հազ-
նող այդ տղան երթայ սուղուի օտար կնոջ մը անդունդին մէջը,
իւր ժողովուրդը ձգելով աւելի քան մինակ . . . : Բացէք այդ
պատմութիւնը ու դուք ունիք ձեր քերթողը: Ու ասիկա այս-
պէս՝ սփիւռքին բոլոր իրաւ տաղնապներուն համար: Պետրոս
Դուրեան մը միշտ կարելի հրաչք մը չէ անշուշտ: Բայց իմ
ուզածը աստուածային Դուրեանը չէ, այլ մաւրդկայի՛նը:

Պետրոս Դուրեան խորհրդանշական բանաստեղծ մըն է:
Անիկա չի պատկանիր միայն արեւմտահայ գրականութեան: Այլ
և կը թելագրէ մեզի կարելիութիւններ այն հրաչքէն որով ժո-
ղովուրդները կը գիմանան, իրենց ներքէն պաշտպանուած, գօ-
տեպինդ: Անիկա մեր ժողովուրդին իրաւ, ամենէն իրաւ բա-
նաստեղծը չէ միայն: Անիկա անվերադիր Բանաստեղծութիւնն է,
այս անգամ բառը գլխագրուած: Ու է այս ժողովուրդին ամե-
նէն սրտառու զաւակներէն մէկը նոյն ատեն:

ՅԱՆՆԱ

ՄՈՒՏԻՔ	...	...	...	...	5
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌՈՄԱՆԹԻՉՄ	...	...	...	...	7

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ	...	...	...	...	49
Մարդը եւ գործը	...	...	...	...	58
Բանաստեղծը	...	...	...	...	70
Պատիչը	...	...	...	...	144
Համադրում	...	...	...	...	184

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ	...	...	...	...	191
Մարդը եւ գործը	...	...	...	...	198
Բանաստեղծը	...	...	...	...	221
Թատերադիրը	...	...	...	...	258
Վերջաբան	...	...	...	...	266

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ	...	...	...	...	288
Մարդը եւ գործը	...	...	...	...	307
Իւ Հանճարը	...	...	...	...	327
Քնարերգակը	...	...	...	...	333
Արուեստագէտը	...	...	...	...	377

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	ՏՈՂ	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
8	19 վերէն	հիասփանչ	հիասփանչ
29	5 » (ծնք.)	այգ	այդ
34	17 »	մեղմաղձուծիւնը	մեղմաղձուծիւնը
45	7 »	սուրբեր	Սարեաւոր
69	19 »	մանաւաղ	մանաւանդ
75	18 »	բաւարարուեցաւ	բաւարարուեցան
77	3 »	ազատած	աւօտած
91	18 »	հաւաքածօն	հաւաքածոն
92	17 »	կուրանային	կ'ուրանային
123	5 վարէն	կերպիրանքները	կերպարանքները
138	17 »	տաղաչական	տաղաչափական
143	9 »	վարժապետական	վարժապետական
153	2 »	Բագրատունին	Բագրատունիին
168	9 վերէն	թագուն	թագուն
170	5 վարէն	էմիջն աղարին	էմիջնաղարին
174	2 վերէն	կորակուէին	կ'որակուէին
176	18 »	քննադական	քննադատական
233	17 »	Մեծարեցը	Մեծարեցը
248	10 վարէն	լայն	զայն
265	16 »	եղերեղները	եղերեղները
271	5 » (ծնք.)	աչ	ալ
342	24 » (ծնք.)	ջալիւր	ջահեր

891-99

0-55

ԳԻՆ 17 ՆԻԼԻՆ

